

PLSBI

Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ

Ր Ը Յ Յ Ի

Ե Ր Կ Ե Ր Ի Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Ծ Ո Ւ

տ ա ս ն ե ր կ ու հ ա տ ո ր ո վ

Խ մ բ ա գ ռ ա կ ա ն կ ա զ մ

Թովչյան Ստ. Է., Խանգադյան Ս. Ն., Հակոբյան Պ. Հ.,
Պետրոսյան Վ. Հ., Զրբաշյան Էդ. Մ., Սամվելյան Խ. Ե.,
Սարինյան Ս. Ն., Ֆելեքյան Հ. Հ.

Ր Ը Ֆ Ֆ Ի

ДУБЛЕТ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

հատոր երկրորդ

ՍԱԼԲԻ, ՀԱՐԵՄ

A
69435

Կազմեց,
տեքստը պատրաստեց և
ծանոթագրեց իս. ՍԱՄՎԵԼՅԱՆԸ
հատորի խմբագիր՝
ՍԱՐԻՆՅԱՆ Ս. Ն.

Բաժին

Բ 359 Երկերի ժողովածու 12 հատորով /խմբ. կոլեգիա՝
Թոփչյան Ստ. է. և ուրիշ.:

Վերնախորագր.՝ ՀՍՍՀ-ԳԱ, Մ. Աբեղյանի անվ.
գրակ. ին.-տ.

Հ. Չ. Սալբի. Հարեմ /Կազմ., տեքստը պատրաստեց
և ծանոթագր.՝ իս. Սամվելյանը, խմբ.՝ Սարինյան Ս. Ն.—
Եր.՝ «Սովետ. գրող», 1983, 480 էջ:

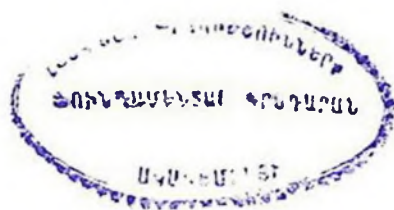
Հատորում տեղ են գտել Բաբյան «Սալբի» և «Հարեմ» ստեղծա-
գործությունները:

Բ 4702080100(1041)
705(01)83 82. 83 «Տ»

ԳՄԴ 84 Հ1

ԱՐ 1

ՄԱՂԻՐ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԻՊԱՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՊԱՐՍԿԱԿԱՅ ԿՑԱՆՔԻՑ

Ամեն սիրող չեն
Ռուստամ կամ Սալբի
Որ բախտը չհասցնե
Նասիբը նասիբի
ԱՌԱԾ

ՀԱՅՈՒՄՆԱԿԱՆ

ԱՆՄԱՀ
Մ. ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆՅԻ ՄԻՇՏ ՕՐՀՆՅԱԼ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

ԽՈՐԻՆ ՄԵՆԱՐԱՆՔՈՎ

ՆՎԵՐ

Ինձ բազմ Էր այդ պաշտելի Տղամարդի հաշիտե-
հական հիշատակը հարգել՝ իմ աշխատությանց երա-
խայրիքն ճորան ընծայելով: Թեպետ «Սալբի»-ի հեղի-
նակը չէ ունեցել պատվելի Հանգուցելո հետ խիստ մո-
տավոր ծանոթություն, բայց Բանի կա և կապրի հայոց
լեզուն և գրականությունն, Մ. Նալբանդյանցի անմահ
հիշատակը միշտ կունենա յուր զգալի նոսմայություն-
քը ամեն մի հայի սրտում մինչև դարերի վերջը:

ՀԵՂԻՆԱԿ

Սալմաստ, 1867

ՀԱՌՈՒՋԱԲԱՆ

Հայոց ազգը՝ կորստաբեր ժամանակների փոթորիկների բռնությանը արժատախիլ լինելով յուր բնիկ երկրից, երկար ու ձիգ տարիներ անտեր-անտերունջ տարտերելելով աշխարհի երեսին և որպես մի փշրված նավ կտոր-կտոր եղած, վերջապես դադար է առնում երկրագնդի զանազան մասերում: Եվրոպա, Ասիա, Ափրիկե, այդ անգույն հյուրընկալքը, ընդունելով խղճալի գաղթականը յուրյանց ծոցում՝ փոխանակ հանգիստ տալու նորանց, փոխանակ սրբելու նոցա աչքերից արտասուքը, ինքյանք սկսան գաղանաբար հոշոտել նոցա անդամները, ուտել նոցա միսը, ծծել նոցա արյունը և ծամել նոցա ոսկերքը... Այդ ջարդուփշուր ազգից փոքրիկ մասունքներ միայն, որպես փշրանքներ մնացած այդ ճիվաղների քաղցը հագել են հետո, շատ ուշ, դարերի ընթացքում հաղիվ սկսան մոտենալ միմյանց, միավորիլ և զգալ յուրյանց մարդկային կենդանությունը:

Տասնևիններորդ դարու առաջին կիսաբաժինը եղավ այդ եզեկիկյան ժամանակամիջոցը¹, երբ աստուծո հոգին փշեց այդ կիսամեռ ազգի վերա, և հայերը զանազան երկրներում սկսան շարժվել, կերպարանագործվիլ և երևալ յուրյանց ազգային գոյությամբ: Նոքա սկսան ոգևորվել բարոյական և իմացական զորություններով և, հետեւելով լուսավոր դարու ընթացքին, լուսավոր ազգերի օրինակին, աշխատեցին հալածել հայ հորիզոնից տգիտության թանձրամած խավարը: Ռուսաստանում, Թուրքիայում, Եվրոպիո ալլևալլ մասերում, Հնդկաստանում հիմնվեցան դպրոցներ, կազմվեցան տպարանք, լույս ընկան լրագրներ և օրագրներ, և զանազան հեղինակութունք՝ նոր և կենդանի լեզվով սկսան արծարծել ազգային շիջած լույսը:

Բայց պարսկահայք, ասես թե մի ճակատագրական դատապարտությամբ, որպես յուրյանց տիրող տերությունը, մնացին տգիտության

մահահրավեր խավարի մեջ, մնացին... մնում են... և դուցե կմնային անթվելի շատ օրեր... Ով որ շատ ու քիչ տեղյակ է հայոց կյանքից, կճշմարտե մեր ասածը, տեսնելով, որ այսօրվա օրում պարսկահայք տակավին չունին ո՛չ կանոնավոր դպրոցներ, ո՛չ տպարանք և ո՛չ մի աղ-դային օրագիր կամ լրագիր, որ ցուցաներ նոցա տխուր և տրուռ մարդկան և իմացական վիճակը:

Այդ առանց պատճառի չէ:

Պարսկաստան... դա մի կորստաբեր երկիր է: Այստեղ բռնակալի երկաթյա գավազանը ավելի բարբարոսաբար ներգործում է, քան թե մի այլ աշխարհում: Այստեղ ստրուկների աշքերից արտասուքը երբեք չէ շորանում: Այստեղ հայերը, առավել քան մի այլ երկրում, կրել են անբախտության դառն հարվածքները...

Մինչև 1792 թվականը՝ Պարսկաստանի Ատրպատականում, ուր ձևանում է մեր վիպասանության դերը, մինչև Ղափլան-քուհ, ամեն մի մահալ (նահանգ) պարունակում էր յուր մեջ զանազան մանր, միմյանցից անկախ խանություններ, որոնց մեր զըզլբաշ խաները էին միանգամայն բացարձակ իշխաններ բոլոր բնակիչների վերա: Այդ խանությունքը միշտ գտնվելով միմյանց հետ ընդհանուր հարաբերության մեջ, և միշտ ունենալով միմյանց հետ անխղիչ պատերազմներ, Ատրպատականը ձևացնում էր արյունոտ կոիվների թատրոն, ուր դժբախտ հայք էր միակ ծեծկող դերասանը:

Եվ այդպես, նոքա ամենեին ապահովություն և հանգստություն չունենալով՝ միշտ փախստական, սարերում, ժայռերի փապարներում և բերդերում, հազիվհազ կարողանալով ընդամու թրից ողջ պահել յուրյանց անբախտ գլուխները և գերությունից ազատել յուրյանց խղճալի ընտանիքը, մի այդպիսի խառնաշփոթ ժամանակում, երբ նոքա մի րոպե ևս դադար չունեին ընդամենների երկյուղից, պարսկահայոց համար մի օտարոտի բան էր մտածել լուսավորության համար: Որովհետև նոցա օրը, նոցա արևը ամենայն կերպով խավարած էր... Այդ այն սգավոր ժամանակն էր, երբ հառաջ քան ռուսաց տիրապետության և կովկասյան նահանգներում հայերը նույնպես հեծում, հառաչում էին զըզլբաշ խաների բռնակալությանց երեսից:

Բայց 75 տարի առաջ Աղա Մամադ-խանը Ղաջարյան² ցեղից տիրեց Ատրպատականը, բոլոր խաները խոնարհեցնելով յուր իշխանության ներքո: Եվ հայերը, աղառվելով խաների նկղություններից, մի փոքր հանգստություն գտան: Արժանահիշատակ Ֆաթի-Ալի և Մուհամմեդ շահերի տիրապետության ժամանակներում³ եվրոպական լուսավորության ճառագայթները թեև դժվարությամբ, բայց կամաց-կամաց ցոլա-

նալ սկսան Պարսկաստանի սեաթույր լճաբազույրի նեղ ծակերից, և քաղաքակրթության թույլ և դունաթափ լույսը մի փոքր հալածեց նախնի բռնակալության սև խավարը:

Բայց հայերի համար տակավին շուտ էր մտածել լուսավորության վերա: Խաների բռնակալությունքը իսպառ վերջացած չէին: Եւ հայերը մի փոքր հանգստություն միայն դուանելով՝ հառաջագույն սկսան բարձրել յուրյանց նյութական դրությունը: Երկրագործությունը և խաշնարածությունը շուտով ծաղկեցան նոցա մեջ, և քաղաքաբնակք սկսան ձեռք դարկել վաճառականության և դանադան արհեստների: Եւ շուտով հայոց աշխատավորության ոգին երևան հանեց յուր վառլուռն վաստակները:

Բայց երկար շտեկաց այդ բարեբախտությունը: 1827 թվականը թողեց պարսկահայոց համար մի հավիտենական ափսոսանաց արժանի անցք, երբ պարսկահայոց մեծ մասը գաղթեցին դեպ Արաքսի մյուս կողմը, անմխիթար սուգի մեջ թողնելով յուրյանց հայրենակիցքը:

Հայոց պատմության ատյանում չեն կարող պարզ երեսներով երեւել երկու հայազգի անձինք. մինը՝ մի հոյակապ և արժանի հիշատակի եկեղեցական ոմն⁴, որ շատ ուշ հասկացավ յուր սխալը... մյուսը՝ մի փառասեր հայ աստիճանավոր⁵ ոռւսաց դորքի մեջ, որ խաբւելով շքանշաններից, հաղարավոր գերդաստաններ ձգեց ոռւսաց խորամանկ քաղաքականության շղթաների մեջ և թողեց նորանց մաշվել՝ քսվելով մի հզոր տերության երկանաքարի տակ...

Գաղթականությունից հետո Պարսկաստանում մնացած հայերի վիճակն ավելի վատթար եղավ: Նոքա թվով քիչնալով՝ եղան անդոր և տկար, ուր մնաց, տերությունը, վշտացած լինելով հաղթող ռուսներից և մանավանդ կարծելով, թե պատերազմը քրիստոնյաների համար էր, սկսան խստությամբ վարվել հայերի հետ:

Այժմյան Ատրպատականի հայերը յուրյանց կյանքով պարտական են հավիտենական օրհնյալ հիշատակի արժանավոր Մուհամմէդ Սադղխան Դումբուլիին⁶, որ ազատեց նորանց մի մեծ կոտորածից՝ պարսկական թրի բերանից: Վասնզի Աբբաս Միրզան յուր անհաջող կովից հետո⁷, ջարդված, սրտաբեկ, երբ հասավ Խոյ քաղաքը, կամեցավ յուր վրեժխնդրության թույնը թափել խեղճ քրիստոնեից վերա, որպէս ոռւսաց կրոնակիցների. այդ պատճառով, հրամայեց կոտորել բոլոր հայերը: Բայց այդ բարեհոգի Մուհամմէդ Սադղխանն էր այն մարդասեր տղամարդը, որ նայիբու Սալթանայի⁸ ոտքն ընկնելով, գետին համբուրեց և մեղմեց թագավորազնի բարկությունը, հավատացնելով, թե հայերը ամենեւին մեղավորություն չունին, և պատերազմը ոչինչ մասնով չէր

վերաբերում քրիստոնյաներին: Թողումք դժբախտ անցյալը յուր տխուր և տրտում հիշատակներով:

Հայերը Պարսկաստանի մեջ, և մոտ ժամանակներում, ահա այդպիսի կորստաբեր քաղաքական հեղափոխություններում, մաշվելով, խորտակվելով և ջարդուփշուր լինելով, հազիվհազ յուրյանց փոքրիկ մասունքները հասցրել են մինչև ներկա օրերս:

Այժմ մեր սիրելի ընթերցողին եմք թողում մտածել, արդյոք պարսկահայք՝ այդքան նեղությունների մեջ, ունեի՞ն ժամանակ աշխատել յուրյանց բարոյական և իմացական կրթության համար, երբ նոցա նյութական դրուժյունը ոչ բոլորովին ապահովության մեջ էր:

Այդքանը համառոտաբար տեղեկություն տալով անցյալին, ավելորդ չեմք համարում մի փոքր խոսել պարսկահայոց ներկա վիճակից: Բայց այդ մասին ստույգ դադափար տալու համար մեր ընթերցողին, պետք է նորան ծանոթացնել Պարսկաստանի այժմյան կառավարության հետ:

Պարսկաստանը, այդ հին արյունախում ճիւղաղը, տասնեկինհորդ դարու լուսավորյալ քաղաքակրթության առջև տակավին կանգնած է յուր ասիական տղեղ և այլանդակ կերպարանքներով: Պարսկաստանի անկարգ և անկանոն կառավարությունը ո՛չ միայն չէր ապահովում յուր քրիստոնյա հպատակների դրուժյունը, ո՛չ միայն չէ բավականացնում նոցա արդար իրավունքը, այլ թուրքերը և պարսիկները ոչ բոլորովին գոհ են յուրյանց տերության վարչությունից:

Մոլլաները՝ իսլամի դեհի արտոնությունամբ, խլելով կառավարության ձեռքից շառիաթը⁹ (օրենքը), ոչինչ չեն թողել քաղաքական դիվանատներին: Եվ շառիաթը խարդախ մոլլաների խորամանկությամբ փոխելով յուր արաբական պարզ և բնական կերպարանքը, դարձել է իսլամի ուլայմայների (իմաստունների) շահորսության միակ ուռկանը:

Պարսկաստանի հողը, որ արդար իրավունքով պիտի բաժանված լիներ հասարակ ժողովրդի մեջ, տակավին հին կալվածատիրական ժառանգությամբ, մնացել է խաների, բեկերի, մոլլաների և աղնվականների ձեռքում: Եվ կալվածատիրոջ յուր հողի անիրավ գործադրությունը ոչ միայն տալիս <չ>էր որեւիցե վաստակ նորա մշակող ռայաթին (հպատակին), այլ թողում էր նորան միշտ ստրուկ, որ գործում էր միմիայն յուր տիրոջ համար:

Եվ այդպես, օրենքը մնալով մոլլաների սեփականություն, գյուղորայքի հողն և ռայաթը լինելով աղնվականների ժառանգություն, շահին մնում են քաղաքները և քաղաքական ուժը՝ ղորքը: Բայց և այդ նոթի, կիսամերկ ղորքին՝ կառավարությունը շտալով բավականաչափ թռչակ և

ապրուստի հնարներ, փոխարենը շնորհել է նրանց ավելի իրավունքներ, ավելի արտոնությունք, քան հասարակ ժողովուրդը: Ի՞նչ իրավունքներ, ի՞նչ արտոնությունք, այսինքն, նոքա խլեին հասարակ ժողովրդի ապրանքը, կոլոսպտին նոցա այգիների պտուղները, նոցա հունձքի արտերը և յուրյանց զլուխը պահին. բոլոր այդպիսի հանգամանքներում կառավարությունը միշտ փափկությունը է վարվում նոցա հետ: Եվ երբ բողոքում էին նոցա դեմ, դատավորքը սովորաբար պատասխանում են. «էհ, վնաս չունեն, սարվալ է...»: Այդ պատճառով Պարսկաստանում որտեղից զորք է անց կենում՝ միշտ թողում է յուր հետքից ավերում և ամայություն:

Պարսկաստանի մեջ ավելի վատթար է քրիստոնյա ազգերի դրությունը: Նոքա, ըստ մեծի մասին բնակվելով գյուղորայքում, մշակում են կալվածատիրոջ հողը, խիստ փոքր վաստակ միայն շահելով յուրյանց տերերի ամբարները լցուցանելն հետո: Բայց և այդ փոքրիկ վաստակը, նոցա արյունախառն քրտինքների վարձը՝ խիստ սակավ ձեռնտու է լինում նոցա ապրուստի համար: Վասնզի շեխտյան մահմեդականներին¹⁰ շառիաթը՝ միանգամայն պիղծ համարելով քրիստոնյայքը, արգելում է նոցա հետ ամենայն տեսակ հաղորդակցություն: Այդ պատճառով քրիստոնյայք չէին կարող վաճառել մահմեդականներին յուրյանց երկրագործության հում բերքերը և յուրյանց մշակությունների բոլոր թաց պտուղները: Եվ եթե պատահում էր մի այդպիսի բան, այն ևս գաղտնի և ամենայն զգուշությամբ, երբ մի մահմեդական, մեղանշելով ընդդեմ յուր շառիաթին և խաբվելով չափազանց աժանությունից, խիստ թեթև գնով՝ գնում էր քրիստոնյա վաճառողից նրա մշակությանց պտուղները:

Քաղաքաբնակ հայերի դրությունը ավելի լավ է, քան գյուղաբնակների: Նոքա թեև չեն կարող վաճառել մահմեդականներին ուտելիքներ և ըմպելիքներ, բայց մանուֆակտուրայի և այլ տեսակ վաճառականությունք արգելված չեն նոցա համար: Բայց մենք չեմք կարող գովաբանել այն տեսակ առևտուրը մեր հայերի պարսից իշխանների հետ, որոնք ծանր տոկոսներով փող շահով տալով, բեռնավորում են նորանց սպորտքերով, և այնուհետև սկսում են աղոթել նոցա բախտի հաջողության համար, որ նոքա տերությունից գործ-բան գտանին և նոցա պարտքը վճարեն: Այդպիսի վաճառականներից շատերը սնանկացած են, յուրյանց դավթարները թողնելով լիքը հարյուր հազարների ստանալաց զրոհներով:

Քաղաքաբնակ հայերից նոցա վիճակն էր միայն մի փոքր լավ, որքունեին շատ ու քիչ կարողություն և պարագում էին վաճառականությունք: Բայց այն կարգի մարդիկը, որոց նյութական կարողությունը չէր

ներում որևիցե վաճառականությունն անելու, նոքա մնում էին ղուրկ և խնդճ: Որովհետև, իսլամի մոլեռանդությունը այստեղ նույնպես զրկում է քրիստոնյաներին շատ դործերից, նորանց արգելված է ունենալ խանութներ մսավաճառի, մանրավաճառի (աթթարի), ալլաֆի, հացթուխի, մրգավաճառի և այլն: Այլ նոքա չէին կարող ունենալ և ղահվետունք, խոհանոցներ, հասարակաց բաղանիքներ: Մնում էր նրանց բանացնել մի քանի արհեստներ, որպիսիք են՝ հյուանություն, ոսկերչություն, դարբնություն, դերձակություն: Բայց խիստ պախարակելի է հայերի այն սովորությունը, որ նոքա մեծ մասամբ քաղաքներում պարսպվում էին գինեվաճառությամբ, և առավել պախարակելի է, որ մի այդպիսի վատթար վաճառականություն իսլամի երկրում դործադրվում էր կանանց ձեռքով...

Միտք դնելով այդ հանգամանքներին, մեք չէիմք կարող մի քանի խրատներ շտալ մեր Պարսկաստանի հայրենակիցներին: Առաջին. գյուղաբնակները, որոց կարողությունը ներում էր, թող տեղափոխվին քաղաքներում և սկսին որևիցե վաճառականություն: Այդ մասին տերությունից չկա ո՛չ մի արգելք: Պարսկաստանում հպատակները կարող են տեղափոխվել քաղաքից գյուղ, գյուղից քաղաք, ուր և նոցա համար ձեռնըտու էր ապրել: Իսկ եթե նոքա կամեին գյուղերում բնակվել, աշխատեին յուրյանց վաստակների ավելորդով գնել սեփական հողեր (որոց համար արգելված չէր), և կամ այնպիսի ցանքեր, որոց հում բերքերը պիղծ էին մահմեդականներին, այլ մշակել թթենիք, որո համար Պարսկաստանի կլիման, հողն ու ջուրը խիստ ձեռնտու են: Իսկ քաղաքաբնակ հայերին այս է մեր խրատը, նոքա, առանց թանկագին ժամանակը կորուսանելու, թող շահին տերության նոցա բաշխած աղատությունը լուսավորության մասին: Նոքա թող լավ հասկանան, այստեղ տպագրության մամուլը դրված չէ ցենզուրի անտանելի իշխանության տակ, այդ պատճառով կարելի է հրապարակել ամենայն տեսակ ազատ հեղինակությունը: Բացի դորանից, դպրոցներում՝ ուսմանց ընդլայնությունը սահմանափակված չէ խորամանկ քաղաքականության հեղ ու անձուկ կանոններով, այդ պատճառով այստեղ կարելի է ունենալ ամենայն տեսակ դպրոցներ և կարելի է տալ նորանց ամենայն տեսակ ձևեր ու կերպարանքներ լուսավոր դարուս ընտիր գաղափարներին համաձայն: Իսկ վաճառականության մասին այս է մեր խրատը. պարսկահայք թող յուրյանց բոլոր ճարպիկությունը և ճարտարությունը դործիք չշինեն եվրոպացի վաճառականների համար, հաշելով և մաշելով նոցա Անգլիայից բերած ծանրագին ապրանքները: Թող ինքյանք աշխատին միաբան-

վել և կազմել հաստատուն ընկերությունք, և կապվին Եվրոպայի գլխավոր վաճառական տների հետ, այնուհետև շուտով կտեսնեին ասիական վաճառականության հանդիսի մեջ ինքյանք էին գլխավոր վաստակարարքը:

Մեր խոսքը կարճելով մեր սիրելի հայրենակիցների հետ, դառնում եմք դեպ Պարսկաստանի բարձրագույն կառավարությունը և, որպես նորա հավատարիմ հպատակ, առաջարկում եմք նորան մեր խնդիրը:

Ժամանակ էր արդեն Պարսկաստանի օգոստոսափառ շահին բարեկարգել և վերանորոգել յուր տերությունը լուսավոր դարու օրինավոր քաղաքակրթության համաձայն: Եվ այս դրական կետին հասանելու համար՝ ամենևն հառաջ պետք է հասկանա արեգակնափայլ շահը, որ տերություն, թագավորություն կոչված բանը չէ՝ ժողովրդի մի բաղմունքուն ճնշված և կաշկանդված բռնության շղթաներով՝ մի տիրանի երկաթյա գավազանի տակ, որոց կառավարում էր ո՛չ թե արդար և ազատ օրենքը, այլ՝ բռնակալի թուրը ու նորա սարսափը: Բայց տերություն կամ թագավորություն մեք հասկանում եմք մի հասարակություն՝ սրտով, մտքով ու հոգիով կապված միմյանց հետ, որք իբրև մի մարմին՝ կազմում էին մի ամբողջություն՝ միավորված մի գլխի հետ, որուն ասում եմք թագավոր: Այդ հոգևոր և մարմնավոր, այլ խոսքով՝ այդ ֆիզիկական և բարոյական կազմակերպության մեջ՝ յուրաքանչյուր անդամ կամ յուրաքանչյուր անհատ ունի հավասար իրավունք, նոցա ո՛չ միևն չէ ազատ և մշտն՝ ստրուկ, ո՛չ ծառա և ո՛չ տեր, ո՛չ պիղծ և ո՛չ մաքուր, այլ բոլորը մի են և հավասար բաժին ունին յուրյանց տերության հողից ու այլ բարեմասնություններից, որ աստված ստեղծել է նոցա համար:

Մի այդպիսի տերություն կառավարելու համար նվիրական կամ սրբազան օրենքները, թեև դոքա տված լինեին որևիցե մարդարևի ձեռքով, եթե համաձայն չէին նոքա ժամանակի, երկրի ու կլիմայի հետ, և ազգերի բնավորության հետ, եթե չէին բավականացնում նոքա՝ առանց խտրություն դնելու կրոնքի ու ազգության՝ մարդկության պիտույքները և նոցա իրավունքը ոչինչ նշանակություն չունին:

Օրենքները, թեև երկնքից իջած, չէ պիտո տանել մինչև դարերի վերջը: Վասնզի ժամանակները փոխվում են, և մարդկության կյանքը ու բնավորությունը նոցա հետ ստանում են զանազան կերպարանքներ, ուրեմն և մարդկությունը կառավարող օրենքը պիտի լծորդաբար փոփոխվի նորա հետ:

Ամեն մի տերությունք, որոց մեջ գլխավոր տեղը բռնել են հոգևորականք, ամենեկին հառաջ չեն դնում: Հին Չինաստանը և խավար Հնդկաստանը մեզ օրինակներ են. բրահմանականությունը¹⁾ և այլն մեր

խոսքերի ապացույցներ են: Բայց Պարսկաստանը ոչ միայն յուր կառավարութեան սանձը տվել է մոլլաների ձեռքում, այլև նա ունի յուր սեփեները¹²:

Շատ և շատ անգամ անտանկի նեղութեանց մեջ շարշարված քրիստոնյաների լացը և բողոքը հասել են բարձրագույն կառավարութեանը: Բողոքներ՝ շառիաթից, բողոքներ՝ կալվածատերերից, բողոքներ՝ տերութեան պաշտոնակալներից, բողոքներ՝ թուրքերի, պարսիկների հալածանքներից: Բայց արեղակնափայլ շահը միշտ յուր ոգիւմած ուշադրութեամբ դարձուցել է յուր քրիստոնյա նպատակների խնդիրները լսելու, ամեն մի հայաբնակ գավառներում կարգելով մի առանձին հաւիւմ¹³ քրիստոնից վերա հսկելու, և նորանց այլևայլ նեղութեաններից պահպանելու համար:

Ահա տառներորդ տարին լրանում է, որ մի այդպիսի տնօրինութեան արել է վստահափայլ շահը: Բայց մինչև այսօր, այդ առանձին հաքիմները, որք կոչվում են սաբիաբաստ¹⁴, ոչ միայն կարողացել <չ>են հեռացնել քրիստոնյաներից նոցա այլևայլ նեղութեանները, այլ ինքյաճը մի ավելորդ ծանրութեանք են եղած նոցա այնքան անտանկի բեռան վերա: Այդ իրողութեանց մեջ օգոստոսափառ շահը մեղ շունի, միայն նորին վեհափառութեան բարձրագույն ֆերմանները, Թեհրանից դուրս գալեն հետո՝ կորուսանում են յուրյանց նշանակութեանը: Պարսկաստանի անկարգ կառավարութեան պղտորութեան մեջ անիրավ պաշտոնակալները զբաղված են միայն յուրյանց օգուտը որսալու, ո՛չ թե բարձրագույն ֆերմանների հրամանները կատարելու, և մեղտելից վերացած լինելով արդարութեանը և իրավունքը՝ միշտ զորեղը ճնշում է անզորին:

Ողորմած շահը, հասկանալով, որ յուր սարփարաստները նույնպես ո՛չինչ օգնութեան չարեցին քրիստոնյաներին, այս տարի մտածել է բոլոր քրիստոնից և հրեից (որ ավելի նեղութեան մեջ են) վարչութեանը միանգամայն որոշել մահմեդականներից, թե՛ նոցա հարկը և թե՛ նոցա դատաստանական գործերը հանձնել մի իշխանի, որ նոցա համար միայն կարգված էր, և այդ իշխանի գործակալները ամեն տեղ կառավարեին նորանց:

Բայց այդպիսով դարձյալ, թե՛ քրիստոնյայք և թե՛ հրեայք չեն լինելու հանգիստ, քանի այդ դատավորները ընտրվում էին մահմեդական ազգերից, քանի իսպառ չէին վերջացած այն դժգոհութեանքը, որ նոքա ունեին իսլամի շառիաթից և հողից:

Հայերին Պարսկաստանում պետք է խնդրել սահմանադրութեան: Բայց ի՛նչ ծիծաղելի ցանկութեան է այդ: Մի մասնավոր կարգավորու-

թյուն անսահման անկարգությանց մեջ կորուսանում է յուր նշանակությունը: Ո՞ր մնաց պարսկահայք յուրյանց այժմյան անկրթության մեջ կարո՞ղ էին կանոնավոր կերպով հառաջ տանել սահմանադրական վարչություն: Մինչ Պոլսո հայերը յուրյանց բոլոր քաղաքակրթությամբ կաղկալալով փախցնում են Սահմանադրությունը¹⁵, պարսկահայոց համար դեռ վաղ է խնդրել սահմանադրություն: Նոցա համար պետք է մահմեդական սարփարաստների փոխանակ ունենալ քրիստոնյա սարփարաստներ Եվրոպայի մարդերից, որոց ընտրությունը լիներ Թեհրանում Եվրոպիո գլխավոր դեսպանատանց խորհրդով, և դեսպանատունքը երաշխավոր լինեին հարկավորած միջոցներում պաշտպանել յուրյանց ընտրած սարփարաստները: Բացի դորանից, քրիստոնեից և հրեից կառավարության գործերը ո՛չ մի կերպով խառնված չլինեին մահմեդականների հետ:

Մեք հույս ունիմք, որ վսեմափայլ և բարձրագույն նասեր էդ Դին շահի օրով¹⁶ Պարսկաստանը կթափե յուր միջից հին անկարգությունքը. նա կփոխե յուր ասիական վայրենի կերպարանքը, և հետևելով լուսավոր դարուս լուսավոր դադափարներին, աղատությունը լուսավորության հետ ներս կբերե յուր մեջ: Սա հույս ունիմ, որ Պարսկաստանի պատմադրության մեջ ոսկի տառերով պիտի գրվի մեծ և փառավոր անունս Նասեր էդ Դին, որպես ասիական քաղաքակրթության մի նոր դարագլխի սկզբնավորիչը: Թող այդ փայլուն պարծանքը նա տանե յուր հետ մինչև դարերի վերջը: Բայց եթե նա կանցուցանե յուր ժամանակը յուր նախորդների պես, թող գիտցած լինի, որ ժամանակը կկարգադրե յուր պիտույքները, և Պարսկաստանը կվերանորոգվի ինքնուրույն՝ առանց նայելու որևիցե տիրապետողի կամքին: Արդեն Պարսկաստանի արշալույսը սկսել է շառագունել, և արևի ծագումը արդեն դուշակվում է... այնուհետև կհալածվին սև թուխպերը մթին խավարի հետ, և ամենայն բան կերթա յուր կարգին...

Արդեն ղանաղան կրոնական հերձվածներ պատառել են այն թանձր վարագույրը, որ Ղորանը ձգել էր իսլամի դենի վերա: Շեյխ Ահմադ Բահ-րենին¹⁷ յուր նոր վարդապետությամբ համարյա կես կիսեց շեխոյան մահմեդականքը. նորան հետևողքը կոչվում են շեյխիֆ, իսկ հիները՝ մուրաշառփ: Շեյխիք ընդդեմ մութաշառփների՝ են որպես ազատ պրոտեստանտականությունը ընդդեմ կաթոլիկության:

Մի քանի նոր փիլիսոփայությունք, թեև իբրև ամեն մի նոր իրողություն՝ անկարգ և անկատար, բայց մեծ շարժառիթ են լինում ներս բերելու Պարսկաստանի մեջ աղատությունը: Դահրիֆը, այդ անաստված նյութականները՝ հավատալով թե մարդոց կյանքը խոտի նման սկսում

է և վերջանում է այս աշխարհում, աշխատում են աղատել մարդկութ-
յունը ամենայն նեղութիւններից, և այնպէս բարեկարգել մարդոց վի-
ճակը, որ նորա անցանող կյանքը դուրսին լինել և երջանիկ:

Ուրաֆայքը, հերքելով ամենայն տեսակ հեղինակութիւնը, խելացի
տրամաբանութեամբ ներս են բերել առողջ մտածութիւնը, որ աշխատում
էր տնօրինել մարդկութեան բարին:

Բաբիլ¹⁸ բռնորովին ջարդուհշտը են անում Ղորանի վարդապետու-
թիւնը, ինքյանք համատարով զեռնա շատերին անհայտ մի ճշմարտու-
թեան, նորա և ընդգնմ են որեւից միապետական իշխանութեան: Զանգ-
յանի արյունահեղ կոտորածը¹⁹, և ամենայն տարի այնքան զոհերի սոս-
կալի մահերը, ո՛չ միայն կարողացան սրբել Պարսկաստանը բաբիլներից,
այլ առավել զորացուցին նոցա աճելութիւնը: Միրզա Մելքում խան
Սարթեփը²⁰, այն գիտնական հայ տղամարդը՝ Փարիզից Պարսկաստան
բերեց ֆրամասոնականութեան սերմերը: Թեհրանում նա ստացավ շա-
հից առանձին տուն, ուր սկսեց յուր դասախոսութիւնը և փոքր միջո-
ցում դտավ յուրյան բազմաթիւ հետեւողներ: Մուլաները սարսափելով
նկատեցին այդ կորստաբեր ուսմունքը, որ մի ահագին վիշապի նման,
բերանը բաց արած, կամեր կլանել, ուտել և մշակել իսլամականութիւնը:
Շահը, ստիպւած մուլաների խնդիրներից, ահամա կերպով արտօսահ-
ման ուղարկեց Սարթեփին, չկտրելով նորա ռոճիկը: Ֆրամասոնակա-
նութեան աշակերտները կոչվում են անլի-ֆառամուշխանայ²¹: Քրիստո-
նեութիւնը, Միլան ուլ-հակիի, Բարիկ ուլ-հայաթի²² և ընկիւսների
ձեռքով այլ պարսկերեն տալած գրքերի շնորհիւ, թեկ խիստ ծածուկ
կերպով, ձգել էր յուր լույսը շատ սրտերի մէջ: Եւ Քրիստոսի վարդա-
պետութեան խաղաղասեր բարոյականութիւնը, գտանելով յուր զգալի
համակրութիւնը մարդկութեան բարեկամ դարձիշների մէջ՝ արեւ է նո-
րանց անկեղծ թարգման աստուծո ճշմարիտ բանին:

Այժմ, Եվրոպիոց դարձել են այն լուսավորչալ երիտասարդը, ուր
շահը ուղարկել էր նոցա ուսում առնելու, արհեստ և գիտութեանը
ձեռք բերելու: Պարսից հեաաքքիւր և նորասեր բնավորութիւնը առիթ
է տվել նոցա ընդունակութեանը՝ Եվրոպիոց բեքել Ասիա այն ազատ
գաղափարները, որ բաժան-բաժան են արած լուսավոր աշխարհի բոլոր
հասարակութիւնները: Եւ Վոլթեշի²³, Բյուխների, Ֆոյերբախի, Ռուսսոյի,
Լուի-Բլանի, Պրուդոնի, Կաբեի և լուսավոր դարու ալ մեծամեծ մտա-
ծողների փիլիսոփայութիւնները լսելի են լինում պարսկական բարբառում:

Ահա այսպիսի կայծեր են ընկած իսլամի կազմվածքի մէջ, կայծեր,
որք մի ազատ քամու էին կարոտ, որ հանկարծ բռնկին և հրդեհեն բո-

լոր իսլամականութիւնը, և այլեւով, մաշելով գտեն, մաքրեն ու սրբեն նորան ամենայն սղտորութիւնից...

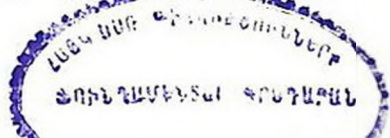
Մեր վիպասանութեան երկրորդ հատորում ավելի երկար նկարագրութիւնը լինելով Պարսկաստանի կյանքից, առայժմ այդքանով միայն բավականացնում եմք մեր ընթերցողը, ավելի ձանձրութիւն չտալով նորա բարի ուշադրութեանը: Դառնամք դեպ մեր խոսքը:

Մեր՝ շկամենալով մեր հայրենակիցը Պարսկաստանում մնային յուրյանց գերեզմանական անհայտութեան մեջ, և աշխատելով մեր արտաքին ազգայիններին շատ ու քիչ ծանոթութիւն տալ նոցա մեռելային վիճակից, մեր Թիֆլիսում աշակերտութեան ժամանակից (1855 թվականում) սկսած էինք պատրաստել մի վիպասանական գրվածք, որ պատկերացնում էր պարսկահայոց կյանքը յուր բոլոր ավերված և այլանազակված կերպարանքներով: Եվ այդ հեղինակութիւնը մի փոքր ախորժելի կացուցանելու համար ծուլ և անգրասեր հասարակութեանը, հորինեցիմք նորան ռոմանի ձևով, անուն տալով նորան «Սալբին»:

«Սալբին» մեր նույն ժամանակի գրականութեան հոգւոյն հոմաձայն գրված էր գրաբար լեզվով, բայց երբ 1858 թվականին երեւեցավ պատմական «Հյուսիսասիայը»՝ տալով մեր լիտերատուրային մի նոր հոգի, մի նոր կերպարանք, այն ժամանակ և մեք զգացիմք մեր սիւալը. մեր վեպի հին լեզուն դեպի նորը փոխելով:

Ռոմանները ազգերի գրականութեան մեջ կատարում են ամենակարեւոր պաշտոն. ռոմանները՝ որպէս ազգերի բարոյական և իմացական կյանքի պատմագրութիւնը, ավանդում են նոցա բարք ու վարքի, նոցա սովորութիւնների կենդանի պատկերը գալոց սերնդին: Ռոմանները են այն կախարհական հայելիքը, որոց մեջ ազգերը՝ տեսանելով յուրյանց կյանքի տղեղ և ավերված պատկերքը, յուրյանց մոլութիւնների ամոթալի նկարագիրքը, ուսանում են շինել և բարեկարգել յուրյանց գրութիւնը:

Արեւելցիք յուրյանց գերբնական գաղափարներով վառված հրեակայութեամբ՝ վաղուց եովոր են հորինել վիպասանական հերիաթներ, և արեւելցին ընդունակ է այդ առասպելական վեպերու միջից բաղել բարոյական խրատների ծաղիկները: Բայց զժբախտաբար հայերի մեջ գրականութիւնը՝ ըստ մեծի մասին զբաղած լինելով եկեղեցական մատենագրութեամբ, այն ևս՝ հին և մեռած լեզվով, մինչև այսօր զուրկ է կացուցել յուր ընթերցողը հեղինակութեան այդ փափուկ և քնքուշ մասնից, մինչև այսօր խիստ սակավ է տվել ընթերցող հասարակութեանը մի գիրք, որ մոտ լինէր նոցա սրտերին և հասկացողութեան, մի գիրք, որո մեջ հայ մարդը նշմարէր յուր անձը և յուր կյանքը իսկութեամբ: Եվ

եթէ կաշին մի քանի հատուկապէս վիպասանական գրքեր, բայց հայ ընթերցողը չուր արեւելայական կրթութեամբ: միշտ զգուշացնող նայում էր նոցա վերաւ. պատճառ, նոցա մեզ չկուէին սրբոց աղոթքներ, և նոքա չէին պատմում առասպելական հրաշքները յուրյանց սուրբ հարց:

Բայց ֆանտազիան բնական է մարդուն, և փարդկային միտքը միշտ վսեմութեամբ երևակայում է գերբնական և աներևույթ իրողութեանց վերա:

Այդ պատճառով սնտիպապաշտութեանը կամ սնահավատութեանը մինչև լուսավորութեան և մարդկային խելքի կատարելագործութեան ամենավերին աստիճանները կենակից են մեզ հետ: Գորա համար մեք միշտ սիրում եմք լսել առասպելներ կամ հեքիաթներ: Եւ այդ հեքիաթները կամ վիպասանութեանքը առավել քաղցր էին մեզ, երբ առնված էին մեր կյանքից:

Անմահ Աբովյանի «Վերք Հայաստանին» ապացուցեց է մեր խոսքերին, ամեն մի հայ մարդ, որքան անզգա լինէր նա և սառնասիրտ, դարձյալ սիրում է այդ հրաշալի գիրքը: Այդ գիրքը թորում է ամեն մի հայի աչքերից արտասուք, երբեմն շարժում է նոցա ծիծաղը, իսկ շատ անգամ ուռնցնում է նոցա կուրծքերը մի վսեմ ազգասիրական ոգևորութեամբ: Ի՞նչու Որովհետև ազգի հոգին խոսում է այդ գրքի խորքից, ու ընթերցողը ճանաչում էր նորա թույլ, կիսամեծ ծայրը...

Միտ դնելով այդ հանգամանքներին, մեք ավելի իրավունք չունեմք բողոքել հայերի անընթերցասիրութեան համար, վասնզի մեզանում խիստ սակաւ էին այն գրքերը, որք կարողանային սնունդ տալ նոցա սրտերին և գրավել նոցա միտքերը: Մեր հին մատենագրութեանքը յուրյանց գրաբար լեզվով անհասկանալի են շատերին, մի քանի նոր թարգմանութեանք, թեև աշխարհիկ լեզվով, դարձյալ չեն կարող հագեցնել նոցա հարցասիրութեանը, որովհետև նոցանից շատերը՝ կամ դպրոցական գրքեր լինելով, վեր են հասարակ ժողովուրդի հասկացողութեանից, և կամ մի քանի վիպասանականքը, ուրիշ ազգերի կյանքից առնվածներ լինելով, խորթ են: Այստեղ ճշմարտութեամբ է հայերի սովորական առածը, թե՛ «ուրիշի տան հացը փոր չէ կշտացնում»:

Եւ զարմանք չէ, որ մեք խիստ սակաւ ունիմք ազգային վիպասանական գրվածքներ, վասնզի մեր ուսումնականքը դժբախտաբար ավելի ընդունակ են թարգմանելու, քան թե՛ ինքյանք մի բան գրելու: Այլև մի քանի գրողներ, բնակվելով Եվրոպիո աշխարհ քաղաքներում, նոցա համար անբնական էր մի բան գրել յուրյանց ազգի վերա, որովհետև նոքա խիստ սակաւ ծանոթ են յուրյանց ազգի կյանքին: Հայութեանը կարելի է ճանաչել Հայաստանի սրտում, աղքատիկ խրճիթների մեջ, ուր նա

մնացել է յուր մաքուր նահապետական բարք ու վարքով, ուր նա կրում է յուր վերա զժբախտության սև կնիքը:

«Սալբիի» մեջ ընթերցողը կարդալու է շատ փոքր բանաստեղծությունք, վիպասանական նյութերը ըստ մեծի մասին առնված են պատահական անցքերից:

«Սալբիի» հեղինակը օտար չէ Պարսկաստանին, նա ծնվել ու սնվել է մի պարսկական գյուղի մեջ. նա յուր մանկությունից միշտ զգացել է տիրող տերություն թռնակալությանց դառն ներգործությունը, նա աչք է բացել և յուր շորս կողմում տեսել է յուր հաղթահարված և գերի եղած ազգայինների շարչարանքները. նորա ականջները միշտ լսել են նոցա արտասուքը և լացը:

«Սալբիի» տպագրությամբ ի լույս հանելու մեր նպատակը՝ հեղինակի փառք վայելելը չէր, մեք վաղուց հասկանալով, թե խիստ հեռու էիմք այդ սրբազան կոչումից, արդեն թողնելով մեր սիրելի Պառնասը և մուզանների դաշտը, դիմել էիմք դեպի վաճառականություն: Եվ մտածելով, թե քանի նեղ շրջանակի մեջ փակված է գրատպության ազատությունը մեր ազգի համար, և նախագուշակելով, թե քանի հալածանքներ հարուցանելու էր այդ գիրքը յուր հորինողին դեմ, ամենևին միտք չունեիմք մեր գրվածքը մամուլին հանձնելով՝ մեզ համար մի առանձին գործ շինել անվերջ և տաղտկալի վիճաբանությունքը այլևայլ նեղսիրտ կրիտիկոսների հետ: Բայց չկարողանալով շրջապանել մի քանի բարեկամներիս խնդիրքը՝ հակամայից հոժարվեցա ի լույս հանել վեպի առաջին հատորը, սպասելով, եթե լավ ընդունելություն կգտաներ դա մեր ազգի բարեմիտներեն, այնուհետև կարելի էր ի լույս ընծայել նրա երկրորդ ու երրորդ հատորները, որք արդեն պատրաստ են:

Թեպետ «Սալբիի» հեղինակը մինչև այժմ չէ կամեցել երևալ գրական ասպարեզի մեջ, բայց մտածելով, որ հայ ազգը ապագա ունի, և մի ապագա՝ ի փայլուն հուշերով, այդ պատճառով ամբողջ շահարեց նա յուր արդեն տասն տարի առաջ պատրաստած յուր հայրենակիցների կյանքի նկարագրությունքը, մամուլին հանձնելով, թողնել զալոց սերունդին:

Կրկնում եմք, հայ ազգը մի բախտավոր ապագա ունի:

Արդարև, նորա անցյալն անցավ արտասուքով, լացով և արյունով. նորա ներկան դարձյալ ցավալի է, բայց նորա ապագայի մասին բոլորովին անհույս չեմք:

Ժամանակների մեծամեծ կոտորածներն կերան, մաշեցին՝ ամբողջ ազգեր: Եվ կրոնքներն շատ անգամ պատճառ դաժճան, որ մի սպիտակ կուլ գնաց մյուսի մեջ:

Հայաստանի աշխարհագրական դրությունը պատճառ եղավ այնքան շատ հայերի կորստյան, որովհետև այդ երկրի վրայով անցան դեպ արևմուտք դիմող Ասիայի բոլոր արյուն թափողներն և այդ երկրին հասուցին յուրյանց կատաղի բարբարոսության առաջին զարկը:

Բայց հայ ազգը յուր դառն կյանքի ընթացքում կատարեց այն թեև արյունոտ, բայց փառավոր հաղթությունը, այսինքն, դիմանալով բարբարոսների այնքան կորստաբեր հարվածներին, նա ազատեց թշնամու սրից մոտ շորսուկես միլիոն հայեր և հասցրուց մինչև տասնեկինեք բորդ դարուս վերջին կիսաբաժինը, մինչև ժամանակի այդ ոսկեղեն միջնասահմանը, որ այսուհետև ազգերին մահ չկա, որ այսուհետև ազգերի ամբողջության ապահովությունը դրված է կատարյալ ազատության մեջ: Նորա համար, որ ազգայնության դադափարը այս դարուս մեջ դուրս փաշկեցավ յուր մթին և խառնակ դրությունից և կատարելագործվելով խեղացի քաղաքագետների մտածողությամբ՝ ձեռք և կերպարանք ստացավ:

Մեզ թվում է, թե անցել էին այն ժամանակները, երբ ազգերի մեծամեծ ավաղակապետները՝ յուրյանց բարբարոս խումբերով, աշխարհի մի ծայրից մինչև մյուսն արշավում էին: Մեզ թվում է, թե մոտ է այն բարեբախտ ժամանակը, երբ ազգայնության խնդիրը կընդունե յուր վճռական լուծումը, և ազատությունը, արդար օրենքը ու իրավունքը, որ կրոնքները չկարողացան աշխարհ բերել, պիտի ներս մտնեն մարդկային կյանքի մեջ քաղաքակրթության ու լուսավորության ձեռքով: Ահա այդ է մարդկության բարեկամների ցանկացած ոսկեղեն դաբը, երբ բռնաբարությունը կվերջանա, գերի եղած ազգերը ազատություն կգտնեն, ու նոցա կորուսած ժառանգությունը յուրյանց կդառնան, և այնուհետև ո՛չ մի ազգ չի համարձակվի ավերելու մյուսի հողի սահմանները:

— Այդ ե՞րբ... գուշակություն ես անում... — հարցնում են ինձանից: Արդարեւ, ես մարդարեւ չեմ, բայց այսքանը գիտեմ, հայերին մի փառավոր ապագա է սպասում, և հայերը մի տնայիսի ժամանակի հասուցել են յուրյանց, որ այնուհետև նոցա ազգությանը մահ չկա:

— Ե՛ղբայր,— խոսքս կտրում է իմ առողջամիտ խոսակիցը,— արդարեւ, լուսավոր կոչված ազգերի այժմյան քաղաքականությունը, այդ մեծ պոռնիկը, յուր կեղծավոր և անուշ լեզվով, յուր դիմակավոր գեմքի սնգուրած փաշտողությամբ հրապուրում է քո սերը, բայց հավատացնում եմ քեզ, բարեկամ, որ նորա այն քաղցրախոս շրթունքների մեջ թաքուցած է մահաբեր թույնը: Զի թեպետ անցած, գնացած դարերում, մարդկության առաջին թշնամիքը՝ սրերով ու թրերով էին սպանում ազգությունը և բռնությամբ էին կողոպտում նոցա գույքը, բայց այժմ խորա-

մանկ քաղաքականութեամբ ծծում են յուրյանց զոհերի արյունը և կողոպտում են նոցա ապրանքը: Եւ այդ մեծամեծ վամպիրները մինչև այն աստիճան ծանրացուցել են խղճալի զոհերի քունը, մինչ նոքա ամենեւին չեն զգում, թե սպառւում էր յուրյանց կյանքը... Այո՛, կրոնքները տալիս են քեզ մի հույս, թե կգա մի ժամանակ, երբ եսականութիւնը կվերանա, բոլոր ազգերը և բոլոր լեզուները կմիանան. «մի հոտ, մի հովիւ» կլինին²⁴, ասում է Ավետարանը. «մուսավաթ», այսինքն՝ հաւասարութիւն կլինի, ասում են մահմեդականք: Բոլոր աշխարհը մի տուն կդառնա, և բոլոր ազգերը՝ մի տան գերդաստան: Նոքա միասին կգործեն, միասին կվաստակեն և միասին կուտեն: Եւ ոչ ոք այն ժամանակ ասելու չէ՝ այս ինչ բանը իմս է, այլ ամենայն ինչ հասարակաց կլինի:

— Պարոն,— շարունակում է իմ խոսակիցը,— ես չեմ ուզում ասել, թե այդ գուշակութիւնը սուտ են, բայց հավատացնում եմ քեզ, որ մի այդպիսի ժամանակ անթիվելի տարիներով հեռու էր մեզանից: Քրիստոսը՝ այն սիրո և խաղաղութեան բարեկամը, առաջին... փորձն փորձեց ընդհանուր մարդկութեանը հավասարելու և միացնելու համար: Բայց առաջին քրիստոնյայքը մի քանի տարի միայն ունեցան յուրյանց մեջ «ամենայն ինչ հասարակաց», շուտով շարութեան դեր բաժանեց նորանց միմյանցից: Քրիստոսից շատ առաջ՝ Սատուռնուսը Երկնքից աշխարհ բերեց ոսկեղեն դարը²⁵. Բայց իտալացիք երկար չվայելցին նորա բանաստեղծական քաղցրութիւնը: Եւ այդպէս, բարեկամ, ո՛չ միայն տակաւին եսականութիւնը սեփական է ազգերին, այլև բռնաբարութիւնը նոցա մեկ նպատակն է: Նոցանից ամեն մինը ցանկանում է ընդլայնել յուր երկրի սահմանները, բախտավորել յուրյան՝ աշխարհի բոլոր բարիքներով, և մինչև Երկինք հասուցանել յուր դրոշի փառքը: Նոքա ուրախանում են յուրյանց ավազակութեամբ, մխիթարւում են, երբ շատ սպանել էին, երբ շատ արյուն էին թափել, նոքա պարծենում են, երբ գերի էին արել յուրյանց նման մարդիկ: Եւ բավական չէ, որ նոքա յուրյանց սրտի կրակը յուրյանց եղբայրների արյունով մարում, զովացնում են, բայց ընդհանուր աշխարհին յուրյանց շար հաղթութեանց պարծանքը հայանելն հետո յուրյանց շարագործութիւնքը առանց ամաշելու արձանագրում են պատմութեանց մեջ և թողնում են գալոց սերնդին: ժամանակակից կեղծավոր պրականութիւնը բոլորում է այդ գրքերի վերաժաղկից պսակներ և անուշահոտ խնկեր է ծխում: Բայց գնացող և եկող ժամանակները կթառամեցնեն այդ անիրաւութեան ծաղիկները, և հաղթահարւած ազգերի սիրունդները երկաթյա գավազանով կդատեն այդ շարութեանց գրւածքը, և ընդհանուր մարդասիրութեան հոգին մինչև հավիտյան կանիծեն և կնդուլեն նոցա եղենագործ հերոսներու:

Ես բռնորոշվին համաձայն եմ իմ անողջամիտ խոսակցի հետ. արդարև, աշխարհի մեծամեծ արյուն թափողների պարծանքը դահճի պարծանք է և մեծամեծ աշխարհականների փառքը՝ մեծ ավազակների փառք։

Բայց մինչև բոլոր աղգերը յուրյանց փոքրի համար են գործում և յուրյանց փառքի համար միայն մտածում, ապա հայե՞րը պիտի անտաքեր մնան յուրյանց վիճակի մեջ։

Բայց դժբախտաբար երկու բան միշտ արգելք են եղած և պիտի լինին հայերի հառաջադիմությանը, մինը՝ նոցա ցրված դրությունը զանազան դրոշների տակ, մյուսը՝ նոցա կրոնական բաժանմունքները զանազան եկեղեցիներում։ Բայց կա մի բան, որ աշխարհի զանազան ծայրերից կարող էր միավորել հայերը հոգվով, մտքով և սրտով, այն է՝ ազգային սեռը։

Հայերի զանազան երկրներում ցրված լինելու մասին առայժմ խոսք չունիմ (այդ կթողնեմք ժամանակի կամքին)։ Բայց մեծ հիմարություն է, երբ կրոնական կամ դավանաբանական զանազանության պատճառով, մի ազգի մեջ մի եղբայր բաժանվում է մյուսից, որովհետև, կրոնքը կամ կրոնական գաղափար, գոյով վերացական և գերբնական մտածողության առարկա, նորա ըմբռնումը ամեն մարդ կարող է երևակայել յուր զգացողության և յուր հասկացողության համաձայն։ Այս է պատճառն, որ ասում եմք, կրոնի մեջ մարդ ազատ է։

Բայց ազգայնության գաղափարը մեր կյանքի գաղափարն է, նա տնօրինում է և բարվոքում է մեր բարոյական և նյութական դրությունը, նա արտադրում է մեզ մեր մարդկայնության իրավունքները։ Ինչ մարդ որ չէ ճանաչում և չէ սիրում յուր ազգայնությունը, նա վերջանում է մարդ լինելուց։

Մեր կրոնական խնդրի մասին մի փոքր պարզաբար խոստովանությունը դարձյալ պիտի գրգիռ տա շար ախտերի, բայց մեք հնամուլ մոլեռանդների հետ գործ չունիմք, մեր խոսքը մեր ազգի բարեմիտների հետ է։

Կրոնափոխություն քարոզելը խիստ հեռու է վեպի հեղինակից, նա շատ լավ գիտե, որ հայերը կրոնական ազգ են, այսինքն՝ նոքա, շունենալով որևիցե քաղաքական պատասպարան և յուրյանց կյանքի խորհուրդն միշտ համարելով յուրյանց կրոնքի պահպանության միմիայն նպատակը, մի այդպիսի մտքով կարողացել են պահպանել յուրյանց ազգի ամբողջությունը և ազատել նորան կլանող ժամանակի բերանից։

Այլև մեր ընթերցողը պիտի հասկանա, որ վիպասանություն կոչված բանը՝ որևիցե վարդապետություն չէ, այլ մի տեսարան, ուր հանդես են բերված զանազան անձինք՝ զանազան դեմքերով և զանազան մտքերով։

Նոցա պաշտօնարհներին կամակից չէ՝ հեղինակը և ո՛չ նոցա գործքերին
ընկեր:

Վիպասանության մեջ հեղինակի պաշտոնը՝ նկարչի պաշտոն է, ուր
պատկեհացնում է նա մի ազգի մի քանի անդամները՝ յուրյանց բարո-
յական, իմացական և նյութական կերպարանքներով: Նոցա նպատակ-
ների, նոցա գիտավորությանց մասին հեղինակը պատասխանատու չէ:

Վիպասանության լեզուն և զանազան դեմքերի զրույցները ժողո-
վրդի կենդանի խոսքն է. հեղինակի գրիչը լսի թարգման է կենդանի
բարբառին: Այդ պատճառով, ազգերի կյանքից առնված վիպասանու-
թյունքը, եթե ուղիղ հարմարած էին նոքա ժողովրդի կենցաղավարու-
թյանը, ամենևին մտածին և երևակայական բանաստեղծությունք չեն:

Հեղինակ

ԾԱՌԱՅՈՂ ԴԵՎԻԿԸ

Մի հին ավանդություն հաղորդում է հետևյալ առասպելը.

Ատրպատականի հայաբնակ գյուղերից մինի մեջ, Զարեհավան նահանգում, վաղուց արդեն բնակվում էր ծերունի Հովասաբը, բարի և երկյուղած հայ-քրիստոնյա մարդը, որ Մաղկավանում հյուրասեր շինականներից մեկն էր՝ հարուստ յուր մի քանի օրավար հողերով, խաղողաբեր այգիով և արհեստական անտառով: Նրա ոչխարների հոտը և ձիերի ու մատակների երամակը արածում էին յուր սեփական արոտամարգերում: Նրա ծանր և մեծ գութանը, նրա արծաթափայլ արորը ձգում էին յուր ղորեղ գոմեշները, գեր ու պարարտ եղները:

Աստված քաղցր աչքով էր նայում այդ առաքինի ծերունու վրա, և նրա օրհնյալ գերդաստանը վայելում էր լի ուրախությամբ երջանիկ օրեր: Բայց մի շար բախտով հանկարծ մի փորձանք պատահեցավ նրա մատակներին. ամբողջ երամակը, գծված, կատաղած, օրերով վազվզում էին դաշտերում, մի ըսպե ևս հանդիստ չգտնելով արածելու: Երկյուղած ծերունին, համարելով այդ փորձանքը աստծու մի առանձին պատիժը, իսկույն սրբերի բարեխոսություններին դիմեց, մատաղ կտրելով, աղքատներին հաց բաժանելով և քահանաներին առատ փող բաշխելով, խնդրեց, որ պատարագ մատուցանեն եկեղեցուն և յուր կատաղած անասունների համար աղոթեն տիրոջ սեղանի վրա:

Բայց հնարք չեղավ: Պարոն Հովասաբը ճարահատյալ սկսավ գործ դնել կախարդական ղորություններ: Նա լսել էր յուր ծերունի պապիկից և յուր պառավ մամիկից, թե շատ անգամ փոքրիկ դեղիկները շափաղանց սեր ունին նստել ձիերի և մատակների վրա ու աներևութաբար վաղ տալ դաշտերում: Գուցե այդ ասածի հիման վրա, պարոն Հովասաբի երամակը՝ գծված, սասանված, փախչում էր արոտների մեջ, տռտիկ տալիս, քաջի գցում և ծլունդ լինում:

Այդ պատճառով նա խմաստուն չեղելի շներին մի քանի թիլիսմանական թղթեր գրել տվեց, և, կաշու մեջ կարել տալով, կախեց յուր անասունների վզից: Բնակատ մի փոքր թեթևացավ նրանց առաջին հուզմունքը և վրդովմունքը, բայց մատակները ոչ բոլորովին հանգիստ էին: Վերջապես ծերունին մի ղարաչի վհուկ կնոջ խորհրդով գտավ մի հնար, որով ոչ միայն կարողացավ բոլորովին հանգստացնել յուր շորքոտանիները, այլև որսաց շար դեղիններից մինը: Նա թամբում է յուր արաբական մատակներից մինը կարմիր և խալտաճամուկ համետով, նրա նըստատեղը օծում է ձյութով, որի վրա շարում է պողովատի ասեղներ, կարթաձև ծայրերով, և այդպես թողնում է մատակը արոտների մեջ արածելու: Դեները, իրանց ամենօրյա սովորության պես, գալիս են իրանց դիվական խաղն խաղալու: Մի մանուկ աղջիկ-դեղիկ, տեսնելով փառավոր թամբած ձին, իսկույն թռչում, նստում է նրա վրա և սկսում է վազեցնել դաշտերի մեջ: Բայց խղճալին չէ զգում, որ յուր մարմինը շատ ամուր կերպով կպել էր ձյութին, և ասեղները, շարվելով նրա հալավների վրա, իսկույն երևան էին կացուցել դեղիկը*:

Պարոն Հովասաբը շուտով վրա է հասնում: Դեռ որքան աշխատում է, չէ կարողանում պոկ գալ ձյութից: Պարոն Հովասաբը բռնում է ոգին և, անցկացնելով նրա վիզը պողովատի օղամանյակ, ամրացնում է առջևից կողպեքով, և նրա ականջներից քարշ տալով նույնպես պողովատի փոքրիկ օղակներ, յուր որսը տուն է տանում:

Գեղեցիկ էր փոքրիկ դեղիկը յուր մատաղ հասակում, նրա կերպարանքը բոլորովին նման էր աղամորդիներին. միմիայն նա ուներ յուր հետևում խոզի պոչի նման մի երկայնություն, և նրա ոտների կրունկները՝ դեպի առաջ և մատները հետնակողմում էին: Նա որպես հնազանդ աղախին երկար ժամանակ ծառայեց Հովասաբենց տան մեջ: Նա ավելում էր նրանց տունը, սրահը և բակը, կթում էր կովերը, գոմեշները և ոչխարները: Նա սափորներով խմելու ջուր էր բերում աղբյուրից, օրորում էր, երբեմն ծիծ էր տալիս նրանց փոքրիկ տղաներին: Նա զանգում էր խմոր, հարում էր խնոցի, թխում էր հաց և աթար, և առավոտյան շատ շուտով վառում էր թոնիրը:

* Սնահալատների մեջ կարծիք կա, թե դեները խույս են տալիս պողովատից, որովհետև պողովատը դիպչելով նրանց, կարող էր լուծել նրանց աներևույթ լինելու զաղտիքը: Այդ պատճառով հայոց կնիկները կրում են իրանց պարանոցի վրա պողովատի օղամանյակներ և ճկույթի վրա՝ պողովատի մատանիներ, որ դեները անմերձեանալի լինեն իրանց: Մենդականների մոտ դրվում են պողովատի գործիքներ, ազատ կացուցանելու նրանց դեղիկ ազդեցություններից:

Յուր հնազանդութեան հետ երբեմն նա չափազանց կամակոր և հանդուգն էր: Նրա հետ խոստում էին մի տեսակի ռճով, որին ասում են դիվական լեզու Օրինակ՝ փոխանակ ասելու «ջուրը բե՛ր», «ջուրը տա՛ր», ասում էին՝ «ջուրը մի բե՛ր», «ջուրը մի՛ տար»: Որովհետև, եթե ասեին «բե՛ր», չէր բերելու, բայց եթե ասեին «մի՛ բեր», իսկույն կբերեր: Սոր կամենում էին ասել՝ «գնա՛, շուտ ե՛կ», ասում էին՝ «գնա, ուշ ե՛կ»: Նվ երբ շատ հարստություններ ու թանկագին բաներ էին պահանջում նրանից, իսկույն բերում էր «Ձիբենց» տանից:

Արդեն շատ դարեր և տարիների անցել գնացել էին, մինչ դեռ ծառայում էր Հովասաբենց տան մեջ: Բայց այդ հավերժական և անթափամհլի մանկութեամբ ոգին, ընկնելով աղամորդու ձեռքում, պառավել էր. նրա ծամերը սպիտակել էին, և նրա աչքերը, որ տեսնում էին և մութի մեջ, նրանց լույսը պակասել էր, նա հաղիվ էր տեսնում: Այդ ցավալի դրութեան մեջ նրան դարձյալ աշխատեցնում էին, և ո՛չ ոք Հովասաբենց աղգատոհմից չէր լսում նրա աղաչանքները, որ արձակեր նրան:

Հովասաբենք դեհն անվանում էին Խվլիկ, որի մայրը, անհիշելի հավիտենից պառավ դեռ, ամենայն տարի, Նավասարդի վերջին գիշերում*, միշտ գալիս էր Հովասաբենց կուռրի վրա և երգիկից լաց էր լինում, աղաղակում և աղաչանք անում, որ յուր աղջիկը արձակելն, խոստանալով փոխարենը վճարել մեծ փրկանք:

Դժվար էր գուշակել, թե քանի բոլորակ դարեր անցել էին պարոն Հովասաբի մահից, երբ նրա թոռնիկներից մինը, լուսահոգի Խնչիկը, հոժարացավ ազատել դեհի գերիին, միայն այն պայմանով, երբ Խվլիկի մայրը կուսուցաներ իրան մի հնար, որով ինքը կամ յուր որդիքը կարողանային փրկել բոլոր դիվահարներին: Դեհ մայրը, թեև դժվար

* Մի ավանդություն, որ ավելի ապացույց էր տալիս վերոգրյալ գրույցներին, չէ կարելի չհաղորդել մեր ընթերցողներին: Մինչև այսօր Հայաստանի շատ կողմերում, ժանավանդ պարսկահայոց մեջ, կա այդ սովորությունը, որ Նավասարդի վերջին գիշերում ամենեկին շնն քնում և ոչ էլ իրանց փոքրիկ երեխաներին թույլ են տալիս, որ քնեն, կամ միայնակ տանից դուրս գան մութի մեջ: Մայրերը կամ հայրերը ամբողջ գիշերը արթուն են պահում բոլոր ընտանիքը: Նրանք սովորաբար խաբում են իրանց երեխաներին անտակ-տեսակ մրդեղիններ, մանավանդ ձմերուկ և խարբուղակ ուտեցնելով և վախեցնում են, որ չքնեն, կամ միայնակ տանից դուրս չգան: Որովհետև Խվլիկը, որ նույն գիշեր մահ էր գալիս երդիկների վրա, զողանալու էր երեխաները, վրեժխնդիր լինելով այն հին թշնամությանը, որով մի ժամանակ Հովասաբենք շարշարել էին նրան, երկար ծառայեցնելով իրանց տան մեջ: Մայրերը միշտ վախեցնում էին իրանց երեխաներին Խվլիկի անունով, որ շարություն չգործեն: Խնչիկից դեհի հիշատակը կենդանի պահված է հին պառավների գրույցների մեջ: Մեզանում մի մարդ, որ խիստ ճարտար է և արագաշարժ, կոչում են Խվլիկ:

րությամբ, այսուամենայնիւ, ճարահատյալ, ուսուլց խնջիկին կախար-
դական ուսմունքի գաղտնիքը և իրանց թագաւորի ու թագուհու անուն-
ները, պատմեր տալով, թե երբ որեւիցե դէին հրամայում էին այդ անուն-
ներով՝ իսկույն հալածական է լինում, իսկ երբ կանչում էին՝ տեսանելի
կերպով երևան է լինում և հնազանդվում է ամեն տեսակ ծառայություն-
ներին: Բայց ամենասաստիկ երդում տվեց խնջիկին, որ այդ գաղտնիքը,
բացի յուր որդիներից, մի այլ մարդու չհայտնեին:

Երկար ժամանակ այդ գերբնական իմաստության գաղտնիքը ծա-
ծուկ մնաց Հովասաբենց ցեղի մեջ, առանց մի այլ մարդու հայտնելու
Նրանց տոհմի ծերունիները, որպես իմաստուն նահապետներ, այդ մե-
ծակշիռ գիտության ծածկամիտ խորհրդապահներն էին: Անշափահա-
սները այն ժամանակ միայն հաղորդակցություն կունենային այդ գիտու-
թյան գաղտնիքին, երբ ստուգիվ վկայված կլինեին իրանց հաստատա-
մըտության մասին:

Հովասաբենք ոչ միայն իրանք կարողություն ունեին հրաշալի կեր-
պով բժշկել դիվահարներին, այլ Նրանց նվիրական բնակարանի հողե-
ղեն փոշին, հետո երկրներ տարվելով, երբ ցրվում էին դևտների վրա,
իսկույն բժշկվում էր ախտավորը...

Նրանց տան կտուրների վրա, հողերի և փոշիների մեջ, թաւալվում
էին բորտները և իրանց մարմիններում եռ ու քոր ունեցող հիվանդ-
ները: Մի բարակ առվակ հոսում էր Հովասաբենց դռան առջևից. դրա
եզերքը հովանավորված էին ուռենի ծառերով: Ավանդությունը վկայում
է, այդ ուռենիները տնկվել էին այն ճյուղերից, որ ծաղկազարդի տոնում
օրհնված էին տիրոջ սեղանի վրա: Այդ ահագին հսկայամարմին ծառե-
րը կենդանի անբարբառ վկաներ էին, թե այն գերբնական իմաստու-
թյունը Հովասաբենց աղգատոհմի մեջ սկսվել էր ժամանակի խորին
հնությունից: Որովհետև այդ ծերունի ուռենիքը կրում էին իրանց վրա
խորհրդավոր անվանակոչությունը՝ «բժշկական ծառեր»: Եւ արդարև,
ամառային տոթերի եղանակում, այդ նվիրական ծառաստանի զովա-
ցուցիչ հովանիների տակ, տեսանելի են մահիճներ ջերմախտով և տեն-
դացավով հիվանդների, որոնք մի ջերմ հուլսով սպասում էին դտնել
առողջություն, լվացվելով առվակի սառը ջրի մեջ: Սնահավատ պառավ-
ները, նստած իրանց հիվանդների մոտ, ուռենի ճյուղերով հալածում էին
Նրանց երեսներից ճանճերը և խուլ ու մաշված ձայնով կրգում էին այդ
ծառերի գովասանությունները:

Մաղկավանի գերեզմանատան մեջ, որ դրված է մի բարձր, կրա-
կապաշտական ատրուշաններից ձևացած մոխրաբլուրի վրա, նշանավոր
է մինչև այսօր իմաստուն խնջիկի գերեզմանը: Այդ լուսահոգու գերեզ-

մանաքարի վրա գտնվում է մի փոսակ. նրա խորության մեջ անձրևի կաթիլներից շատ անգամ ձևանում է մի փոքրիկ լճակ, որի ջրովը լվացվում էին բորոտները: Զերմախտով և այլ հիվանդությամբ տկարացածները նույնպես լողանում էին այն հրաշալի գերեզմանաքարի վրա հասարակ ջրով:

Այդ գերբնական դիտությունը, Հովասաբենց տոհմի մեջ, որդոց որդի անցնելով, որպես մի ժառանգական սեփականություն, եկել, հասել էր վարպետ Պետրոսին, արվեստով ոսկերիչ՝ իմաստուն տղամարդուն, որ և եղավ Հովասաբենց համարյա վերջացած և սպառված ցեղի վերջին ժառանգը: Վարպետ Պետրոսը յուր մանկությունից ուխտեց աշխարհ չմտնել, չամուսնանալ, այլ առանձնանալով մի վանքում, միայնակյացների մոտ, ստացավ մի տարապայման արեղայական ուսում: Նա երկար ժամանակ յուր անձը նվիրեց խստակեցության և ապրում էր անապատում, որպես մի աղոթասեր ճգնավոր:

Բայց նա շուտով հասկացավ յուր սխալը, մտածելով, թե մի այդպիսի կյանք վարելով՝ նա չէր ունենալու ո՛չ մի դավակ և ո՛չ մի՝ ժառանգ, և նրանց ցեղի իմաստությունը, անտարակույս, կորչելու և անհետանալու էր աշխարհի երեսից: Եվ չկամենալով մի օտարական մարդու հավատալ իրանց դադտնիքը, նա շուտով վճռեց թողնել անապատը և դառնալ դեպի աշխարհ:

Հայտնի չէ, թե ինչ եղանակով բախտը նրան հանդիպեցրեց օրիորդ Թարլանին, այն հրաշագեղ աղջկան, որին ջերմ սրտով սիրեց նա, շուտով կապելով նրա հետ յուր ամուսնական պսակը: Բայց երկար տարիներ, նրանք ապրելով խաղաղությամբ, չհասան իրանց նպատակին. պատճառը, աստված չուզեց սրբել նրանց աչքերի արտասուքը և պարգևել նրանց մի դավակ: Դրա համար վարպետ Պետրոսը միշտ տրտմության մեջ էր, թե տերը պատժեց նրան յուր անապատը թողնելու և աշխարհ մտնելու համար:

Վարպետ Պետրոսը մի ջլուտ, երկայն և բարակ տղամարդ էր, նիհար և գունատ երեսով, խորն ընկած և շիջած աչքերով: Նրա կերպարանքը, սառն որպես մարմարիոն, կտրժես թե, ցույց էր տալիս, թե նրա կյանքում միշտ չէր հեռացել նրանից անդուժ հիվանդությունը:

Բայց թողնելով անապատը, թողնելով Սաղմոսը և Նարեկը և գալով յուր հոր տունը, վարպետ Պետրոսը մի առանձին սիրով խորամուկ եղավ այն բաղնիքով կիսամաշ և քրքրված գրչագիր մատյանների մեջ, որ մնացել էին նրա պապերից: Այդ թիլիսմայական գրքերի մթին առեղծվածները շուտով գրավեցին նրա խելքը, և նա կրկին անձնատուր եղավ խստակեցության: Ամբողջ շաբաթներ, ամբողջ ամիսներ, առանձնացած

յուր մռայլոտ աղջամղջին սենյակում, վարպետ Պետրոսը, անտանելի ճգնաթյուններով շարժարելով յուր մարմինը, ծոմով և սլահեցողությամբ մաշելով յուր անձը, այդ բրահմական միայնակեցությամբ անցուցանում էր յուր կյանքի ամենապատվական ժամերը:

Այդ մարդը կախարդ էր:

Նրա առանձնարանը նույնպես անտանելի էր, սրպես նրա տարապայման կյանքը: Ո՞վ կարող էր առանց սոսկալու մտնել այնտեղ, ինչե՞ր չէր տեսնելու նա այդ դժոխանման բնակարանում: Աշխարհում ամենայն առարկաներ, որոնք բերում են զարհուրանք, որոնք բերում են սարսափ, բոլորը գտնվում են այնտեղ: Բվերի, շղջիկների շորացած մարմիններ, կապիկների, շների կառափների, որոնց սպիտակ մակերևույթի վրա սև դեղով գծած են դեերի, սատանաների պատկերներ՝ ալլանդակ և զարհուրելի կերպարանքներով:

Ոչ ոք այնպես մեծ համարում չունեի վարպետ Պետրոսի արվեստի և գիտության մասին, ո՞չ ոք այնպես չէր աստվածացնում նրան, որպես նրա կինը՝ մոլեռանդ տիկին Թարլանը: Դա մի երկյուղած և բարեպաշտ կին էր, որ ապրում էր միայն ասածու համար, հեռու յուր ամուսին այրի խորհրդական առանձնարանից, յուր անձնական սենյակում, որ յուր ներքին կերպարանքով բացատրում էր նրանում բնակվող տիկնոջ բնավորությունը և նրա կրոնամոլական ճաշակը: Այդ սենյակի մի անկյունում, պատուհանի հանդեպ, որ վարագուրած էր շթեղեն քողով, քարշ էր ընկած մի կանթեղ, որ ծխրտում էր աղոտ լուսով: Այստեղ, այդ ուխտյալ պատուհանի մեջ, դրված են առտին սրբությունները՝ տնային թերափի մեները: Ի՞նչ, Սատանան գիտե թե ինչ... «Ժիծեռնակի կաթը միայն այնտեղ պակաս է»... Այնտեղ կտեսնես մի մոխրագույն պաստառի վրա նկարված զեղարդը և մի կեղտոտ հին սուրբ Սարգսի պատկեր, որ ձիավորված հափշտակում էր հույնի աղջիկը: Այլև մի քանի ճյուղ ծաղկազարդի օրհնած ուռենի, մի փոքրիկ սրվակում լցված ծննդյան ալուր խաշաջուր, մի այլ սրվակում Անդեղ Աստվածածնա տաճարի քարածայռից ինքնաբուխ ձեթ, մի քանի հատ անապատների նշխարներ, խաչելության պատկերներով, սուրբ Երուսաղեմի հող, սուրբ Կարապետի մեղր ու ծամոն: Մի քանի հատ օրհնության թղթեր, որ տիկին Թարլանը, ուխտավորներին փող տալով, բերել էր տված սեջմիածնից և այլ վանքերից:

Բացի վերոհիշյալ սրբությունները՝ այդ խորհրդական պատուհանի մեջ գտնվում էր և մի հին գրչագիր Ավետարան, մագաղաթի վրա գրված: Ուխտավորներին, որոնք գալիս էին համբուրելու այդ սուրբ գիրքը, տիկին Թարլանը միշտ պատմում էր, թե այդ Ավետարանը գրված էր մի

սուրբ անապատական ճգնաժամի գրչով, որ յուր բոլոր անտանելի ասպաշխարհություններով՝ երեք օրը մի անգամ ուտում էր մի հատ ցամաք հացի նշխարը: Այդ սուրբ գիրքը մեծ համբավ, մեծ համարում ուներ Սաղկավանի և նրա շրջակա գյուղորայքի մեջ: Նա ձրի շատացավ յուր մեռել-հաղույց մականունը և այն քանի-քանի տասնյակ մետաքսյա թաշկինակները, որոնց փաթոթներով այնքան հաստացել էր նա, որ ոչ միայն մի քրդի էշերաթի գլուխը կլիներ նրա շափ, այլ դժվար կհասներ նրա մեծությանը մի թափառական մանրավաճառ ջհուղի կապոցը, որին հաղիվ հասնում էր նրա ուժը՝ շալափել, և ըստ մարգարեական անեծքին, դռնից դուռ ման ածել*:

— Ի՞նչ է գրված այդ գրքի մեջ, կարդո՞ւմ են,— կհարցնե մեկը:

— Հը՛մ... կարդա՞լ, անխժո՞ւմ ես, ո՞վ է այն աստծո մարդը, որ նրա գրող սուրբ ճգնաժամի նման, երեք օրն մի նշխար ուտելով, յոթն տարի պաս և ծոմ պահելով, երկար աղոթքներից և վշտակրությունից հետո, արժանավորություն ստանալով՝ մերձենալ նրան:

Տիկին Թարլանը, յուր այնքան երկարամյա սպասավորությամբ, հաղիվ թե, երազում մի փոքր շնորհ էր գտել սուրբ գրքի առջևը, ամեն մի շաբաթ երեկոներ խուճկ ծխելու, ամեն օր կանթեղը վառելու և, հարկավորված միջոցներով, նրա թաշկինակների յոթն փաթոթներն արձակելու, երբ պետք էր մի մարդու երգում տալ նրանով, կամ գնել մի հիվանդի վրա:

Տիկին Թարլանը և նրա ամուսին վարպետ Պետրոսը, ասես թե, մի հատ ձու էին միջից կիսած: Այդ երկու հար ու նման բնավորությունները կարծես հավիտենից նշանակված էին միմյանց համար: Մի զարմանալի համակրություն միավորել էր երկուսի սրտերը, որ միմյանց համար այնպես ջեհմ և այնպես ախտաբորբոք կերպով զարկում էին:

Տիկին Թարլանը, այդ Պյութիաս մարգարենուհին², էր որպես իմաստնուհին Սաղկավանի բոլոր կանանց մեջ: Նա, յուր լոին, ծածկամիտ և հանդարտ բնավորությամբ էր միշտ անընելի և խորախորհուրդ: Նրա երկաթի հաստատությամբ կամբը, նրա անդրդվելի համբերությունը տվել էին նրա բնավորությանը միշտ անպղտոր և անփոփոխ հատկություններ: Բայց նա՝ յուր շոր ու ցամաք սառնասրտության հետ՝ ուներ

* Կարծես, այդ ազգի վրա կատարվել է Դավթի անեծքը, որի համար Պողոսը ևս խոսում է. Հովմ. ԺԱ. դուխ, 10 համար. «Խաւարկացին աշբ նոցա, զի մի՞ տեպցեն, և զթիկունս նոցա հանապազ կորացո՞ւ»: Եվ արդարեւ, խարայնացւոց ազգի մեջերբը, մի ժամանակ ծոած Եփրատացւոց քթոցների տակ, այժմ ևս ղողում են իրանց վաճառքների ծառի շալակների տակ, որ նրանք սովորաբար ման են ածում դռնից դուռ, բազալից բազալ և գյուղից գյուղ:

և մի բարի և ջերմեռանդ սիրտ դնալ աստուծո կրոնքը և նրա պաշտոնը: Սրբությամբ պահում էր տիրոջ շաբաթները և կյուրակները: Սուրբ տոների օրերում միշտ նվերում էր քաղության պատարագներ, գոհնելով մատաղների, բաժանելով աղքատներին և վարձատրելով աստուծո սեղանի սպասավորին, որ յուր համար բարեխոսական աղոթքներ կարդար սուրբ պատարագը մատուցանելու միջոցին: Այդ բոլոր կրոնական ծախսերը լրացնում էր հավատալուր տիկինը յուր ձեռքի վաստակներով, աստծուն առավել հաճելի լինելու համար:

Տիկին Թարլանը ուներ մեծակշիռ համարում յուր գյուղի կնիկների մեջ, նրանց ամենը՝ հարկավորված դիպվածքներում, դիմում էին նրա օգնությանը, և ամենքը գնում էին նրանից խորհուրդ հարցնելու: Թեպետ գրված չէր նրա ծննդյան տարեթիվը, բայց միտ դնելով նրա կերպարանքին, չէր կարելի համարել նրան ավելի քան երեսունհինգ տարեկան կին: Նրա հասակը տակավին բարձր և ուղիղ էր, նրա դեմքը՝ պատկառելի և վսեմ: Խորշումը թեպետ խազել էր մի քանի բարակ դծեր նրա լայն ճակատի վրա, բայց անգույն ժամանակը ասես թե խնայել էր նրա, թեև ցամաքած, բայց բոլորակ թշերի վրա այն նուրբ վարդագույն կարմրությունը, նրա մանկության գարնան դեռևս անծիրանալի գեղեցկության առհավատչյան: Նրա խելացի խաժ աչքերը տակավին պահպանում էին իրանց վառվռուն փայլը: Առհասարակ մի կախարդական գրավիչ արտասանություն, յուր վսեմ բացատրություններով, արտափայլում էր նրա խորհրդական դեմքի վրա, որ պարզ երևացնում էր պատկերը մի ջերմեռանդ և կրոնամոլ հոգու:

Թեպետ մի բախտով մոռանալ յուր կործանիչ ոտքը տակավին կոխած չէր այդ երկրի վրա, բայց, այսուամենայնիվ, տիկին Թարլանը ամենայն բանով որոշվում էր բոլոր կնիկներից, որ բնակվում էին Մաղկավանում: Նրա հագուստներն էին միշտ միօրինակ և հնամաշ, բայց մաքուր և ստեպ լվանալուց կորուսած ծաղկանկարները: Տիկին Թարլանը, կարծես թե, կշտացել էր աշխարհից: Նա չէր սիրում այն շուայլ կանացի սլճրանքները և այն ավելորդ զարդարանքները, որոնց այնպես ջերմ սիրով անձնատուր են արեւելյան կանայքը: Նա չէր կրում յուր գազաթի վրա արծաթյա բոլորակ պսակը (գոտին), որ դնում են Ասիայի հայ կնիկները, և ո՛չ նրա կրծքի վրա փայլում էր լանջաստղը՝ զարդարած գոհարներով: Եվ ո՛չ նրա վզից քարշ էին ընկած մանյակներ, շարած գույնզգույն ուլունքներով և զարդարած ոսկի և արծաթի դահեկաններով: Նա չէր կրում յուր ձեռքերի վրա ապարանջաններ, մատների վրա մատանիներ, և ո՛չ ականջներից՝ զնդեր, և ոչ քթիցը՝ օղակ: Նրա թևերը շունեին բազբանդներ, հուռութուլունք, այնպես սիրուն զարդարած

ուղունքներով*։ Նա մեղք էր համարում որպես մի կուռք զարդանքը և խրատում էր միշտ ապրել չափավորությամբ։

Հասնելով մինչ այն հասակին, տիկին Թարլանը ապրել էր սրբությամբ, նրա ձայնը չէր լսել մի այլ մարդ, և ոչ նրա երեսը տեսնել էր մի անհավատարիմ աչք։ Նա յուր աղնիվ բնավորությամբ՝ մրջնակել էր մի բարի օրինակ կանացի պարկեշտության և յուր անարատ բարություն վարքով՝ մի խելացի խրատ յուր դրացի կնիկների համար։ Նա խելացի նախանձավոր կերպով պախարակում էր այն կնիկներին, որոնք քննախում էին իրանց հաղուստների ձեռքը և չէին ամաչում տղամարդի հետ խոսելուց։

Բ

ՈՒՍՏՅԱԼ ՀԱՐՄԱՅՈՒՆ

Մեղանում աղջիկները և աղապ տղամարդիկ չգիտեն սեր և համարձակություն չունին իրանց համար ամուսնացուներ ընտրելու սերը, նրանց ընտրությունը ծնողների կամքն է։ Հայրը և մայրը աղջիկները որ տղային կամենան՝ կտան, և իրանց տղաներին ինչ որ ուզեն՝ կբերեն։ Նրանք լեզու չունին խոսելու կամ ընդդիմություն գործելու... Բայց ավելի ցավալի է, երբ շատ անգամ այդ որդիներն անագորույն ծնողները ոչ թե մի աղջկա գեղեցկությանը, խելքը չելով են բերում իրանց տղային, կամ մի պատանիի կատարել նայելով են տալիս իրանց աղջիկը, ո՛չ, այդ իրողության նրանք ուշադիր չեն լինում, այլ հայրը մտածում է, այսինչ մարդը լավ մարդ է, կարող է իրան շատ գործերի մեջ օգտակար լինել, թե ու թե՛ դառնալ և այդպես, յուր ցավերին կարեկից, յուր զինու փխալային՝ կեր դառնալու մտքով, իրանց անմեղ աղջիկները և տղամարդիկը գործնործելով՝ բարեկամություն և խնամություն են հաստատում։

* Ով որ կամենում է ստույգ գաղափար ունենալ մեր Պարսկաստանի հայ կնիկների զարդարանքների վրա, թող ուշադրությամբ կարդա Եզնկիելի ԺԶ գլխում 11-րդ հոդվածը։ «Են քեզ զարդարելով զարդարեցի, ու ձեռքերիդ վրայ ապարանջաններ դրի, պարսկացիդ վրայ մանյակ դրի։ Եւ քո բթիկ՝ օղակ, ականջներիդ՝ գնդեր, և գլուխդ՝ պարծանաց պսակ դրի։ Եւ դու ոսկիով և արծաթով զարդարեցաւ»։

** Փխալա — զավար։

Գեղարքայանքներում շատ անգամ պատահում է, ծնողները՝ իրանց անհետնական փափաղը լցնելու և իրանց նպատակին շուտ հասնելու հա-
մարտը շտապելով մինչև իրանց զավակները հասունանան՝ երբեմն մի
գեղարքայահաս հինգ տարեկան աղջիկ պսակել են տալիս մի տարիքը առած
քաղնամարդի հետ և, ընդհակառակն, մի հասուն օրիորդ պսակում են մի
հրեխայի հետ, և կամ երկու սեռի անչափահաս երեխայք՝ միմյանց հետ
Յնենեկին չեն մտածում, թե ի՞նչ սարսափելի խռովություններ են պա-
ստոսանք՝ մի զույգ այր և կնոջ մեջ, երբ նրանք առանց իրանց կամքի հո-
մարտության, հիմար ծնողների ստիպմամբ էին մտնում ամուսնական
լուծի տակ։ Մի շար բախտով, Պարսկաստանում կա այն վատթար սո-
վորությունը, որ մի աղջիկ և մի տղա նշանադրվում էին միմյանց հա-
մար ծնողների կողմից, երբ նրանք դեռ օրորոցում ծիծ էին ծծում, այլև՝
ծիծաղելի՝ խնամություն՝ երբ դեռևս իրենց մոր արգանդումն էին...
Թեպետ շատ անգամ պատահում էր, որ ծնողները չէին հասնում իրանց
նպատակին, որովհետև ծնվածները կա՛մ երկուսն էլ արու էին լինում,
կա՛մ էգ։

Հայաստանի սուրբերից ոմանք՝ որոնց անունով շինված կա մի
վանք՝ նամ եկեղեցի, նշանավոր են կացուցել իրանց համարումը ինչ-ինչ
հատուկ հրաշագործություններով. բարեպաշտ ուխտավորները գնալով
տեղ ուղը՝ բժշկություն էին գտնում, կամ ստանում էին իրանց փա-
նայի մուրադը*։ Օրինակ. Կորդվաց սարերի մեջ, Վասպուրականի
կողմերում, դեպի սուրբ Տիրամոր վանքը ջերմ հույսերով դիմում են
հիվանդներից ուխտավորներ, որ ցավագարված են բորոտության և
փտության ախտերով։ Այնտեղ են տարվում անդամալուծմանը
պատճառ տեսակ խոցեր և ապականված վերքեր ունեցողները։ Այդ վան-
քի սրահներում գտնվում են բազմաթիվ այդ տեսակ հիվանդներ, որ
սուրբ տարիներով մնում էին այնտեղ, կերակրվելով վանքի հացով։
Ամուլ կանայք գնում էին այնտեղ որդեծնություն հայցելու։ Հայկա
կան մեջ, Անդեղ դեռի ափի մոտ հաստատված է սուրբ Աստվածածին
որտեղ գնում են աչքացավով տկարացած ուխտավորներ, և այդ
վանքի մեջ գտնված ապառաժից «Ինքնաբուխ» ձիթով օժելով իրանց աչ-
քերը. հույս ունենին բժշկություն գտնել։ Փութկու սուրբ Գևորգ վանքը
Մոսկովյան կողմերում նշանավոր է դիվահարներ բժշկելու մեջ։

Երբեք միտք չունինք գրելու վանքերի հրաշագործությունների մասին,
մեկն չէր կարելի մի քանի խոսք չասել Մշու դաշտի մեջ գտնված Գլակա

Սուրբ Կարապետ վանքի մասին: Յուր հրաշագործ զորություններով՝ հայոց մեջ մեծ համարում ունի այդ վանքը: Հայոց երգիչ «աշղները» ռամկաբանորեն կոչում են այդ վանքը Մուրատառու Զանգլի սուլթան Սուրբ Կարապետ: Առաջին ածականը բարդված է թուրքերեն և հայերեն երկու բառից. «մուրատառու» նշանակում է շնորհաբաշխ կամ փափագակատար: Բայց չգիտենք ի՞նչ հարմարություն ունեն սուրբ Կարապետին տալ երկրորդ ածականը՝ «Զանգլի սուլթան», այսինքն՝ պատերազմող թագավոր:

Շատ տեղերում հայերի մեջ կա այն սովորությունը, որ մի սղամարդ չէ պսակվում մինչև Սուրբ Կարապետ գնացած չլինի, իսկ պսակվելուց հետո անզավակության դեպքում նա կրկին գիմում է Սուրբ Կարապետի դուռը և երբ իր նպատակին հասնում է՝ յուր առջնակին անուն է դնում Հովհաննու յոթն անուններից մինը¹:

Աշուղները համարում են նրան իրենց քանքարի մուսան. նրանցից ոչ մինը համարձակություն չունեն սաղ վեր առնել և «մեկդան» (հրապարակ, հանդես) դուրս գալ՝ մինչև գնացած չլինեն այդ վանքը, և երադի մեջ ստացած չլինեն սուրբ Կարապետի ձեռքից մի գավաթ էշխի (աշխուժի) ըմպելի, և մինչև նրա սաղը օրհնած չլինեն վանքի վանահայրը: Նրա դուռը սիրով դիմում են իրենց արհեստը կատարելագործելու՝ լարախաղացներ, ըմբիշներ և տեսակ-տեսակ նվագածուների, ո՛չ միայն հայ, այլև թուրք և պարսիկներ: Կանանց արգելված է այդ վանքը գնալ, որովհետև սուրբ Հովհաննու զլխատման մի տափոտ կին էր պատճառ եղել², իսկ զնացողները չեն կարող գերեզմանի մատուռը մտնել և գերեզմանը համբուրել:

Ամեն մարդ, որ ուխտել է Սուրբ Կարապետ գնալու, պետք է յոթն տարի շարունակ, Հոգեգալստից սկսած մինչև Վարդավառ³, յոթն շաբաթ պառ պահ, որ արժանանա նրա դուռն գնալուն: Նրանց ամեն մինի ուխտը ընդունելի էր, երբ Մուրատ գետի ափի մոտ քնելով՝ այնպիսի մի երազ են տեսնում, որը որեէ առնչություն ունի իրենց ուխտյալ նպատակի հետ: Թերևս այդիսկ պատճառով հիշյալ գետը (ոչ Եփրատի ճյուղերից մինն է) ստացել է «Մուրատ» խորհրդական անունը, որովհետև, նրան հասած ուխտավորները Սուրբ Կարապետից առնում էին իրանց մուրատները:

Վարպետ Պետրոսը և նրա կին տիկին Թարլանը, հասնելով իրանց կյանքի միջասահմանին՝ դեռ զավակ չունեին, որ իրանց մահից հետո թող շտար, որ տան ճրագը մարի և տան ծուխը կտրվի: Այդ հոգեմաշ տրտմությունը պղտորել էր նրանց պարզ և խաղաղ օրերը, նրանց կյան-

քի ամենատարտվական ժամերը: Առավել ևս այնպիսի մի երկրում, ուր հրեական հետևողականությունը ամլությունը աստուծո առանձին պատիժ էր համարվում, և այդ նախատիները տանջում էր խղճավիճներին:

Վարպետ Պետրոսը հարուստ չէր, բայց յուր արհեստով ոչ միայն երջանիկ պահպանում էր յուր փոքրիկ ընտանիքը, այլև յուր համար փառավոր տուն-տեղ հաստատելուց հետո՝ տեր եղավ մի մեծ ալդիի, որ կարող էր մի գյուղացիի տան ապրուստի բոլոր պիտույքները հոգալ: Նրա կինը, տիկին Ռարլանը, ո՛չ կարգացել էր և ո՛չ էլ համարում ուներ դեպի կարգալը կամ ուսում կոչված բաները. նրա կարծիքով բոլոր «կարգացվոր» մարդիկ չարագործ և մեղավորներ են, նրանք դասվում են սատանաների կարգում:

Կամենալով շարժել աստուծո և նրա սուրբերի գութը, նրանք բաշխում էին աղքատներին իրենց ցանքի և ալդիի բերքի արդյունքի մի որոշյալ մասը: Տոն օրերին մատաղների էին զոհում, այցելում էին հրաշագործ ուխտատեղիներ, և ամեն կյուրակեմտի երեկո, լուսավորում էին իրենց գյուղի եկեղեցին բազմաթիվ մոմերով, որպեսզի աստուծո «սիրտը քաղցրանա» նրանց վրա և բախտավորե նրանց ծերությունը՝ մի զավակ բաշխելով:

Արդեն յոթներորդ տարին լրանում էր, վարպետ Պետրոսը և յուր կին տիկին Ռարլանը սրբությունը պահում էին սուրբ Կարապետի պատը: Վարդավառից մի ամիս առաջ ուղևորվեց բազմաթիվ ուխտավորների քարավանը դեպի Մուշ: Նույն ժամանակ վարպետ Պետրոսը յուր կնոջ հետ ընկերակցելով Տեր-Առաքելենց Մահտեսի Ավետիսին, որ յուր մտերիմ բարեկամն էր՝ ուխտավորների հետ ճանապարհ ընկան: Այդ անբախտ մարդը՝ Մահտեսի Ավետիսը, նույնպես անդավակ կնոջ այր էր, որ դիմում էր սուրբ Կարապետ նույն հուշտով, որ նրան մի որդի պարգևեր:

Ուխտավորները կրոնական խորին հոգեզմայլությամբ ճանապարհին հանդիպում էին Հայաստանի բազմաթիվ վանքերին, որ այնքան բազմությամբ հայոց մոլեռանդ ազգը շինել է ամեն մի սարի վրա, ամեն մի ձորի մեջ, կղզիներում՝ իզուր վատնելով յուր հարստությունը... Այդ քամբալխաններում, ծուլերի և տխմարների բնակարաններում, հավաքվելով ազգի մի կտրված և անպիտան մասը, սե մաղի հագուստով սովոր են հրապուրել և թուփել ջերմեռանդ ուխտագնացների սնահավատությունը և դատարկել նրանց քսակները...

Տասնևհինգ օրվա ճանապարհորդությունից հետո ուխտավորները անցնելով Հաղբակ, Վան, Բազե՝ ոտք դրին Մշու դաշտի հողի վրա: Երբ

նրանք անցել էին Մուրատ գետը, որ երկու ժամվա ճանապարհ է մինչև Սուրբ Կարապետ վանքը, ջերմեռանդ ուխտավորները ձիուց վայր իջան և սկսեցին բոբիկ ոտով, արտասուք թափելով, աղոթք մոմնջալով, երկըրպագություն տալով, գնալ մինչև վանքը:

Վանքի սրահների, դավիթների բոլոր իջևանները լի էին ուխտավորների բազմությամբ: Վարպետ Պետրոսը ներսը տեղ չգտնելով՝ յուր ընկեր Մահտեսի Ավետիսի հետ իրանց վրանը կաղմեցին վանքի շրջապատից դուրս, մի բարձր սարավանդի վրա:

Մի օր, արեածագից խիստ կանուխ, երբ օդը թարմ էր ու զովացնող, երբ նա ծորում էր թփերի տերևների վրա անուշահոտ և քաղցրահամ մեղր (կաղպ), երբ մի բարեբույր բուրմունք շնչում էր ամենուրեք՝ վարպետ Պետրոսը, խռոված գիշերային երազներով՝ դուրս եկավ վրանից, քայլերը ուղղեց դեպի սարը՝ յուր սրտի մեջ կուտակված տխուր տրտում զգացումները պատմելու ծառերին, ծաղիկներին և հողին: Մի ամբողջ ժամ անձնատուր եղած դառն մտածումների, լուռ-մունջ թափառում էր նա մացառների մեջ, մինչև հոգնեց, եկավ նստեց խոսաղբյուրի մոտ, որի ափերը հովանավորված էին ուռենիներով: Ձեռքերով գրկելով յուր ծնկները, նա նստած ափանջ էր գնում ջրի կախարդական քրքրչալուն-փշփշալուն, որ ափսոսա հիանալի կերպով լսելի էր լինում գիշերային խորին լռության մեջ: Խոսինը վառեց յուր պաշտոն ճրագը՝ հրակելու աշխարհի խավար տան մեջ: Բնության օրհներգունները հնչեցրին անտառի խուլ լռությունը՝ փառաբանելով գիշերվա լուսատուն: Բայց վարպետ Պետրոսի սիրտը չէր զգում ոչ մի ուրախություն, նա ընկղմված էր դառն, մեղամաղձային ախուրթյան մեջ:

Երբեմն նա իր հետաքրքիր աչքերը դարձնում էր դեպի վանքի արեւելեյան կողմը, Ավետյաց բլուրի վերա, յուր մտքի մեջ պատկերացնելով այն կրոնական ժամանակների հոգին, երբ այդ սարի վրա բնակվում էին վրանների մեջ շորս հարյուրի չափ ճգնավորներ: Երբեմն նա յուր էր Ավետյաց բլուրի հյուսիսային կողմը, դեպի Հավատամ բլուրը, որից, սուրբ Խոսավորչի հրաշքով՝ ինն աղբյուրներից պարզ և հստակ ջուր է վաղում, այդ առվակները միախառնվելով անցնում են վանքի միջով: Երբեմն էլ նրա տեսողությունը հրապուրում էր վանքի հարավային կողմում մի փոքրիկ մատուռ, ուր ճգնում էր յոթն խոտաճարակ բաբղանների միաբանությունը⁴, աչստեղ աշտմ էլ կարելի էր տեսնել Անտոնի և Կրոնիդեսի դամբարանները⁵:

Այդ հրաշալի տեսարանը, որ ամեն մի բողոք հաղարավոր սրբազան զգացմունքներ էր ծնում նրա հոգու մեջ՝ պատկերացնելով նրա

ուղեղի մեջ բաղմաշարչար Լուսավորչի և նրա հղոր օգնականի ծաղկավետ աշխատությունները քրիստոսական կրոնի համար, երբեք չկարողացան ցրվել տխրության սեւաթուշ բռնկալերը, որ կիտված կուտակված էին վարպետ Պետրոսի սրտի վրա:

Երկար ժամանակ⁹նա նստած էր այսպես և դառն կերպով լաց էր լինում, մինչև մի անհանգիստ քուն, որ ավելի նման էր մի ջերմախտական թմրության՝ տիրեց նրան, նա այնպես, բաց ընկողմանեցավ արձակ օդի մեջ:

Արդեն լուսո ասողը, Արուսյակը, փողփողում էր՝ դեռևս նոր բարձրացնելով յուր գլուխը սարերի գագաթներից: Թռչունների հազարավոր տեսակները պատրաստվում էին փառաբանելու տվնջյան լուսատուն: Վարպետ Պետրոսը զարթնում է քնից: Այժմ նրա դեմքը արտահայտում էր ուրախություն, նա հանդարտ էր որպես պայծառ երկիրը: Հանկարծ նա լսում է մի ձայն.

— Բարե, եղբա՛յր:

— Աստծո բարին քեզ, Մահտեսի Ավետիս, հազար բարի,— պատասխանում է վարպետ Պետրոսը, ուրախությամբ ողջունելով:

— Երևի շատ ժամանակ է, որ այստեղ նստած եք,— ավելացրեց Մահտեսի Ավետիսը.— հս դարմացա, երբ զարթնելով ձեզ չգտա վրանի մեջ:

— Դուք տակավին քնած էիք, երբ ես կեսգիշերին զարթեցա քնից. խառնափնթոր երազներ խռովեցրել էին իմ միտքը, և իմ սիրտը սաստիկ վրդովված էր: Երկար նստեցի անկողնիս մեջ, կարդացի իմ առավոտյան աղոթքները, բայց և այնպես որևէ թեթևություն չզգացի, ավելի և ավելի անհանգիստ էի լինում: Կրկին գլուխս բարձին դրի, բայց քունը վաղուց փախել էր իմ աչքերից: Ես վճռեցի դուրս ելնել վրանից, մի փոքր ազատ շունչ առնել և կազդուրել իմ զորությունը: Երկար, ես անխորհուրդ և աննպատակ թափառում էի գիշերային խավարի մեջ, մինչև եկա այս աղբյուրի մոտ, դրա սառն ջրով լվացի երեսս. հոգիս մի փոքր զվարթություն զգաց: Ես ախորժանոր լսում էի թռչունների տաղերգը, որ եղանակում էին ուռնիի ճյուղերի վրա նստած: Այդ քաղցրալուր ձայները կախարչական զորությամբ թովեցին իմ ուշադրությունը, ես հափըշտակվեցա մի անբացատրելի հոգեզմայլությամբ, և շուտով իմ աչքերը ծանրացան քնով:

Մինչ վարպետ Պետրոսը պատմում էր յուր գիշերային անցքը, Մահտեսի Ավետիսը զարմանալի համակրությամբ, աչքերը լարած, ականջ էր դնում, թե ի՞նչ պիտի լինի յուր բարեկամի զրույցների վերջը: Վարպետ Պետրոսը շարունակեց.

— Երբ ես խորին քնի մեջ էի, մի նոր տեսիլք հրապուրում է երեակայությունս, զգում եմ ինձ մի ընդարձակ անտառի մեջ. կարծես թե մի բան որոնում էի այնտեղ, ուր օդը արբած էր հիանալի անուշահոտությամբ, և առավոտյան ցողը, որ հաղարավոր գոհարներով դարդարել էր խոտաբույսերի և ծաղիկների գլուխները՝ թրջում էին իմ ոտները: Ես սքանչանոք դիտում էի եղևնիների հսկայական բարձրությունները և նայելով այն ահագին, փտած և արմատներից զետեխ գլորված ծնրունի մայրածառերին՝ զարհուրելով նկատում էի մահի անհաղթելի իշխանությունը, որ տիրում է բոլոր տիեզերքի վրա: Մի քարածայռի բարձրությունից տեսանալի էր մի ջրվեժ, որ սարադադաթից հոսելով ձևացնում էր մի հիանալի, ապակենման կամարակապ, որ աշնան գեղեցիկ փայլում էր հեռվից յուր թափանցիկ սլաքառությամբ: Պարզ և ջինջ, մանիշակագույն երկնքի վրա փողփողում էր փայլուն գույներով ծիածանը: Մի ալևոր եղջերու յուր մանուկ ձագերի հետ խմում էր սպիտակ փրփուրների միջից, որը, առաջանալով՝ ձևացնում էր մի սլաքառ առվակ, որ և ուղիղ ներս էր հոսում անտառի խորքում: Երբ ես զմայլված բնության այդ սքանչելի սլաքներներով դիմում էի ուղիղ դեպի այդ տեսարանը՝ հանկարծ քարայրից դուրս եկավ իմ հանդես մի ալևոր անասլաքառական մարդ: Նա նմանում էր մի խոտակյաց ճգնավորի, որը յուր հոգու հանգստությունը գտել էր այդ անտառի լուսության մեջ: Նրա ուղտի բրդից հորինած վերնազգեստը ծածկում էր սպիտակ քաթանից շապիկը, որ յուր քղանցքներով հասնում էր մինչև նրա բութիկ ոտները: Նրա մեջքը ամրացրած էր սև մաշկե գոտիով: Մի երկաթե խաշ հաստ շրջաթաղից քարշ էր ընկած նրա մերկ, արևից սևացած, թավամազ կուրծքի վրա: Անասլաքառական մի բաբձրահասակ և բարակ ծերունի էր: Սպիտակ մորուքը հասել էր մինչև մաշկյա գոտին: Նրա գլխի անհյուս ծամերը, արծաթաջրած ալիքներով, անփուլթ, խառնափնթոր ծածանվում էին մերկ թիկունքների վրա: Երեսը՝ գունատ, նիհար, երկայնաձև, բայց պատկառելի, պարզ և զվարթ էր. ճակատը՝ լայն և բարձր, աչքերը՝ խոժոռ և կրակոտ, որոնց կենդանի արտափայլությունը պարզ տեսանելի էր թավախիտ հոնքերի տակից: Յուր ձեռքին բռնած գլուխը կեռ դավադանը, որ նմանում էր հովիվների ցուպին, նա մխեց դետնին և կանգնեց իմ առջև: Այդ միջոցին, ո՛ր Մահտեսի, մտաբերում եմ, որ մենք երկուքս միասին էինք, դուք ևս ինձ մոտ էիք: Նա հանդարտ կերպով այսպես խոսեց.

— Ես մի ճգնավոր եմ, ինձ անվանել են «անասլաքառ» հնչող ձայն: Ես կերակրվում եմ մեղրով, որ օդը առատորեն թափում է այս անտառի

տերէնների վրա*, ես ուստում եմ և՛ մարախ: Բայց որովհետեւ ձեր բախտը առաջնորդել է ձեզ ինձ հանդիպելու իմ լռին առանձնության մեջ, ահա հյուրասիրում եմ ձեզ մի զուգ կարմիր խնձորներով, որ այդ անտառի ազնիվ պտուղներիցն են, և դուք բախտավոր կլինեք դրանցով:— Այս խոսքերը ասելուց հետո նա յուր կողքին քարշ ընկած մախաղից, որ ավելի նմանում էր հովվական պարկին, դուրս բերեց մի զուգ կարմիր խնձոր, որոնք կարծես թե Եդեմի ծառերից բաղված լինեին: Մինը տվեց ինձ, մյուսը՝ քեզ, Մահտեսի Ավետիս'ս, այնուհետեւ աներևութացավ նա ուռենյաց ծառաստանի մեջ: Բնակատ մենք շատ աղաչեցինք, որ կանգնեն, որ համբուրենք նրա ոտները, նա ուշադրութուն չդարձրեց, գնաց հեռացավ մեզանից: Այնուհետեւ ես իմ խնձորի կարմիր մակերևութի վրա նայեցի ուրախությամբ և չկարողացա զսպել իմ վարմանքը՝ տեսնելով նրա կեղևի վերա ոսկե տառերով գրված «Սալբի» անունը: Դուր ես, ո՛չ սակավ վարմանալով, ցույց տվիք ձեր ձեռքի խնձորի վրա մի երկրորդ անուն, նույնպես ոսկե տառերով գրված՝ «Հովհաննես»: Մինչ մենք սքանչացած աշխատում էինք բացատրել այդ խորհրդական անունների դադտնիքը, և թե ո՞վ էր այն երկնավոր արևորը՝ հանկարծ վարկեցի և զգացի՝ երազ էր:

Երբ վարպետ Պետրոսը ավարտել էր յուր երազի պատմութունը, զարդարած արեւելյան գեղեցկախոսության պաճուճանքով, Մահտեսի Ավետիսի կնոջոտ երեսը պարզվեց. նա փաթաթվեց վարպետ Պետրոսի վզով, գրկախառնվեց նրա հետ, ասելով.

— Ախ, իմ սիրելի բարեկամ, մի՞թե չգիտեք, թե ո՞վ է եղել այն երկնային արևորը՝ սուրբ Կարապետը, իմ բարեկամ, փառք տվեք աստծուն, մեր ուխտը ընդունելի է եղել երկնքում... Տեք սուրբ Կարապետի բարեխոսությամբ կկատարեն մեր փափագները... Ապա ի՞նչ են նշանակում այն երկու անունները երկու խնձորների վրա:

Վարպետ Պետրոսը տեսավ, որ յուր բարեկամի ասածները հեռու չէին ճշմարտութունից, և իրոք նրա սրտում տպավորվեց այն միտքը, թե յուր երազը մի այլ խելահույզ շուն, քան թե յուր լսածները Մահտեսի Ավետիսից:

— Ճիշտ է ձեր խոսքը, Մահտեսի,— կրկնեց վարպետ Պետրոսը.— ճշմարիտ, դուք մի կատարյալ երազահան եք: Եղբայր, ես մտաբերում եմ երեխայությանս ժամանակ լսած հեքիաթները իմ պառավ տատիցս, որպիսին են Բըհարի և Զոհրայի, Շահ-Սմայելի և այլ սիրավեպերը⁶:

* Տարոնում, Սուրբ Կարապետի վանքի շրջակա սարերում, թփերի տերէնների վրա դրանում է մի տեսակ մեղր, որ կոչվում է «գեղեկեղետի» կամ «կազա»:

Նրանց ծնողները, որ անժառանգ եղբայրներ են եղել, Երազում տեսնում են մի դերվիշ, որ նրանց տվել է խնձոր, և դրանով նրանք ծնել են զավակներ՝ առաջուց ուխտելով ամուսնացնել միմյանց հետ ծնվածները, եթե նրանք երկսեռ լինեին:

— Ա՛խ, եղբայր, այդ ուխտը մենք ևս անենք,— նրա խոսքը կըտրեց Մահտեսի Ավետիսը:

— Շատ բարի, շատ լավ,— ուրախանալով պատասխանեց վարպետ Պետրոսը.— մեր հավատարիմ բարեկամությունը թող լինի խնամություն:

— Խնձորների վրա գրված «Հովհաննես», «Սալբի» անունները նույնպես ցույց են տալիս, թե ծնվածները տղա և աղջիկ են լինելու...

— Անտաբակույս... անտարակույս...

Աստուծո լույսը բացվեց:

Վանքի զանգակների խուլ և ձգական ձայնը լսելի եղավ թիապատ բլուրների մեջ: Ժամհարները սկսեցին հրավիրական կոչ կարդալ ուխտավորների իջևանների առջև, որ աղոթքի դահլ:

Երկու բարեկամները, լի բախտավոր հույսերով, գնացին վանք: Միաբաններից մի սրբակրոն վարդապետի (որ այն օր պատարագիչ էր Տիրոջ սեղանի վրա) առաջարկեցին առատ «հիշոց», մի քանի աշրաֆի*, որ նրանց ուխտագրության հաստատության համար աղոթի պատարագի միջոցին: Այն օր նրանք մատաղ մորթեցին, բաժանեցին աղքատներին և հրավիրեցին պատարագիչ վարդապետին ճաշելու իրանց վրանում: Վարդապետը ճաշից հետո օրհնելով մի կտոր հաց տվեց Մահտեսի Ավետիսի և վարպետ Պետրոսի ձեռքը, նրանք կտրեցին հացը, կերան, գոհացան՝ կրկին ուխտելով իրանց խնամության մասին:

Արդարև՝ տուն դառնալուց հետո՝ մի որոշյալ ժամանակից հետո վարպետ Պետրոսին ծնվում է մի աղջիկ, որի անունը դնում են Սալբի, իսկ Մահտեսի Ավետիսին ծնվում է մի արու զավակ, որ կոչեցին Հովհաննես, որ և յուր պատանեկության հասակում վաչկելագեղ և քաջ տղամարդ լինելու համար ստացավ Ֆիրդուսիի հերոսի անունը՝ Ռուստամ⁷: Նրանք օրորոցում նշանդրվեցան՝ լինելու միմյանց հարս ու փեսա...

* Աշրաֆի — պարսկական ոսկեդրամ, որ հավասար է մոտ 2 ռուբլու կամ 4 շիլինգի:

ԼԻԼԻԹԸ

Հովասաբենց վարպետ Պետրոսը և նրա կինը՝ տիկին Թարլանը, ծնողական բարեխնամ հոգաբարձությամբ սնուցանում էին իրանց մի հատիկ զավակը՝ փոքրիկ Սալբին, որի քնքուշ և ազնիվ կազմվածքը, հրեշտակային դեմքը առիթ էին տալիս գուշակելու, թե նրա պատանեկության դարունը ծաղկելու էր գեղեցկության բոլոր անուշահոտ վարդերով։ Փոքրիկ Սալբին ունեւր սե մետաքսանման մազեր, թուխ, վառվռուն աչքեր, նուրբ-կամարածև հոնքեր, բոլորակ և լիքն երես, փափուկ վարդագույն թշեր։ Նա աճում, մեծանում էր անհամեմատ արագությամբ։ Նրա ուղիղ հասակը ձգվում էր դեպի բարձր, որպես մի մշտականաչ սալրի ծառ (նոճի)։

Նրա դաստիարակությունը, սկսյալ մանկությունից՝ առաջ էր գնում նրա ծնողների գաղափարների և ճաշակի համաձայն։ Բայց ի՞նչ օրինալոր ուսում և դաստիարակություն կարող էր ստանալ խղճալի Սալբին մի այնպիսի հորից և մորից, որոնց խելքը-միտքը վարակված էր կախարդական առեղծվածներով, որոնց բարձր ու վարժը ցույց էին տալիս մոգական մոլեկրոնություն, որոնց բնավորությունը, խոսակցությունը, օրինակները և ուսմունքը՝ որ ամեն օր տեսնում և լսում էր Սալբին՝ բավական էին մանկությունից տպավորելու նրա մաքուր սրտի վրա հիմար սնոտիապաշտությունը և մոլեկան սնահավատությունը։

Մի գիշեր վարպետ Պետրոսը և տիկին Թարլանը՝ երկուսը միասին՝ նստած խոսում էին, և փոքրիկ Սալբին նրանց ականջ էր դնում։

— Վա՛յ, խղճիկ, ի՛նչպես մեռավ Մեհրապենց հարսը, — ասաց հանկարծ տիկին Թարլանը ամիսոսելով։

— Մեհրապենց հա՛րսը, մեռա՞վ, — հարցրուց վարպետ Պետրոսը զարմանալով։

— Հա՛, այսօր իրիկնապահին. բայց ամիսո՞ս, ինչ ազնիվ հոգի էր այդ չքնադագեղ կնամարդը։ Այո՛, նա մեռավ իր ծաղկափթիթ հասակում...

— Ափսո՞ս, ամիսո՞ս, — կրկնեց վարպետ Պետրոսը. — վա՛յ նրա անբախտ տղամարդին... Բայց չգիտե՞ք նրա մահվան պատճառը։

— Յուր տղայի ծնունդը. չկարողացավ աղատվել։

— Ա՛խ, ո՛րքան անմեղ տղաներ և ո՛րքան խղճալի մայրեր փշաքրել են և պիտի փշաքնեն այդ անգութ մանկաբարձ պառավները իրանց հիմարությունը...

— Մանկաբարձ պառավը մեղ չէ ունեցել. ասում են, որ հանգուցյալի լերդը գողացել էին «մեզնից աղեկները» (դեհերը),— առարկեց տիկին Թարլանը, երեսը խաշակնքելով:

— Մի այդպիսի դիպվածում դարձյալ մեղը մանկաբարձինն է, որովհետև նրանք կարող էին գործ դնել ծննդականներին հարկավոր զգուշությունները:

— Որպիսի՞ զգուշություններ:

— Ահա՛ այդպիսի,— շուրջանակի խաղել տան մեջ, չորս պատերի երեսին՝ մի սև գիծ, և մի գիծ ևս դռան շեմքի առջև, կարգալուծ այդ գործողություններին պատշաճ աղոթքները, որ բոլոր մանկաբարձները գիտեն: Այդ նախազգուշությունները կարգել են դեերին երգիկներից կամ դռնից մտնել և մերձենալ ծննդկանին: Բայց շատ անգամ պատահել է, որ նախազգուշություններ կատարելուց առաջ ներս մտած են լինում «չաբները»: Այդ ժամանակ պետք է դնել ծննդկանի չորս կողմը մերկ դաշույններ, պողովատից շինած գործիքներ և արձակել մի հրացան: Իսկ երբ ազատվել է ծննդկանը՝ պառկած տեղը, գրկու է նրա վերմակի չորս անկյունների վրա երեք հրեշտակների խորհրդական անունները՝ Սաճվի, Սասաճվի, Սամաճկալեֆ, և «Ի. բաց լիցի կիլիթ»¹:

— Ո՞վ է այդ «կիլիթը»,— նրա խոսքը կտրեց տիկին Թարլանը:

— Միթե չգիտե՞ր,— խոսեց վարպետ Պետրոսը,— կիլիթ է դեերի մի նշանավոր ցեղի նահապետուհին, որ մարդկային ազգի հետ հին թըշնամության պատճառով ուխտել է միշտ մահ նյութել ծննդականներին և նրանց տղաներին: Դրա համար է, որ վերմակի անկյունների վրա գրում են ա՛յն երեք հրեշտակների անունները, որոնցից հալածվում է շար կիլիթը:

— Ի՞նչ դադանիք կա դրա մեջ. դուք չեք պատմել ինձ մինչև այսօր մի այդպիսի բան*:

Վարպետ Պետրոսը կարեւոր համարեց պատմել յուր կնոջը կիլիթի պատմությունը և սկսեց այսպես.

— Եվա նախամորից առաջ՝ աստված ստեղծեց հայր Ադամի համար ընկեր՝ կիլիթը². դա Ադամի մոտ երկար շմնաց, այլ խռովելով հեռացավ նրանից: «Տեր,— բողոքեց նախահայրը,— կինը, որ ինձ տվիր՝ չէ հնազանդվում. նա թողեց և հեռացավ ինձնից»: Այն ժամանակ աստված

* Բացի զանազան կախարդական և անապշտական արարողություններից, որ հայոց կանայք գործադրում են ծննդկանների վրա, պարսկահայոց մեջ նոր ծննդկանները մինչև բառատուն օր (իրանց երեսայի ծննդից հետո) տանից դեպի լույս դուրս չեն գալիս, արևի երեսը չեն տեսնում, ծննդկանը յուր խուցից միայն գիշերներն է դուրս գալիս:

ուղարկեց երեք հրեշտակներ՝ Սանվի, Սասանվի և Սամանկալեֆ, որ հաշտեցնեն Լիլիթը Ադամի հետ: Հրեշտակները գտան Լիլիթին այն ծովի վրա, ուր կուրավ Փարավոնը յուր զորքերի հետ³. հայտնեցին աստուծո հրամանը, թե եթե նա չհնազանդվեի Ադամին և չհաշտվեի նրա հետ՝ Տիրոջ անեծքով օրը նրա որդիներից հարյուրը պիտի մեռնեին: Լիլիթը չհոժարեց վերադառնալ Ադամի մոտ: Հրեշտակները կամեցան ձգել նրան ծովի ալիքների մեջ: Լիլիթը պաղատեց, որ չնեղեն և չշարշարեն իրան, և երգվեց, ասելով. «Թևալիս ես մտադիր էի այսուհետև վնասել ագամորդիների արու տղաներին՝ նրանց ծնունդից ութ օր հետո, և էգերին՝ երեսուն օր հետո, բայց ես դաշն եմ կապում ձեզ հետ և անկեղծ երդումով հաստատում եմ իմ պայմանները՝ այլևս չվնասել մարդոց որդիների տղայոց՝ երբ տեսնեի ձեր անունները արձանագրված նրանց վերմակների անկյունի վերա»* (Եվ այսպես, ամեն օր մեռնում են նրա ծնունդներից հարյուր հոգի):

Քանի այդ թալմուտական առասպելը⁴ մոտենում էր յուր վերջին, փոքրիկ Սալբին դողում էր վախից: Լիլիթի և դեերի պատմությունը դարձյալ նրա սրտում մի անսովոր երկյուղ: Նա չկարողացավ արվելի դիմանալ և խնդրեց մորը, որ քնացներ իրեն: Բայց խեղճ երեխան չկարողացավ քնել, ամբողջ գիշերը նա անցրեց մի անհանգիստ դրոթյան մեջ: Խառն և դարհուրելի երազներ խռովում էին նրա քունը. նա շատ անգամ քնաշորերից ցատկում և փախչում էր՝ կռչելով. «Վա՛յ, դեերը... դեերը»: Վարպետ Պետրոսը և տիկին Բարլանը գործադրեցին իրանց կախարդական բուշար գիտությունը, բայց չկարողացան հանգստացնել երեխային. արևաբացին նա մի փոքր քնեց, բայց այնուհետև չկարողացավ վեր կենալ մահճից, որովհետև սաստիկ վառվում էր ջերմախտով:

Փոքրիկ Սալբիի հիվանդությունը ծանր հարված պատճառեց իր ծնողների սրտին: Վարպետ Պետրոսը և տիկին Բարլանը անհնարին տխրության մեջ, բուրբուրվին հուսահատված երեխայի մյուս անգամ առողջանալու մասին՝ միշտ լաց էին լինում: Նրանք ամենեկին չէին մտածում, թե նրա հիվանդանալու պատճառը եղել է իրանց գիշերային խոսակցությունը դեերի մասին, այլ առավել կարծում էին, թե անպատճառ այն չար Լիլիթը պիտի վնասած լինի երեխային՝ յուր անունը հիշելու համար:

Առավոտյան, լսելով Սալբիի հիվանդությունը, Հովասարենց տունը մտան նրանց զրկիցները՝ ծերունի Մկրտիչը յուր կնոջ՝ Մարթայի հետ:

* Այդ հրեական ավանդությունը, որ նրանք մինչև այսօր գործադրում են ծննդականների վրա՝ հայերի մեջ ընդհանուր սովորություն չէ, բայց շատ անգամ կախարդ գիտնականները դործ են դնում, երբ մի կնոջ երեխաները մեռնում են ծնվելուց հետո:

— Բարձր բարի լինի... Աստված հիվանդությունն չտա,— ասելով գնացին նստեցին հիվանդի մահճի մոտ։

— Քանի՞ օր է, որ հիվանդ է Սալբին,— հարցրուց պառավ Մարթան առժամանակյա լռությունից հետո։

— Գիշերվանից,— պատասխանեց տիկին Թարլանը վշտալի ձայնով։

— Միթե այսքան ժամանակ անխնամ եք թողել, և մի ճար չե՞ք արել։

— Ի՞նչ ճար... իմ ճարը մնացել է աստված... բայց այն հնարները, որ կարող է գործադրել ադամորդու խելքը՝ բոլորը գործ եմ գրել։

— Ի՞նչ եք արել,— կրկնեց հետաքրքրությամբ պառավը։

— Հիվանդության սկզբում, կարծելով որ չափ աչքով տվի՞ն իմ հրեխային, առավոտյան թոնրում հաց թխելու միջոցին՝ ալյուրի անխմոր շաղախից շինեցի փոքրիկ գնդակներ և ասմունքն ասելով՝ ձգեցի թոնրի մեջ, կրակի վրա, և իրավ, գնդակները սաստկությամբ տրաքեցան՝ շար աչքերն էլ նրանց հետ։

— Այլևս ոչի՞նչ։

— Երբ տեսա գնդակները օդուտ շարեցին,— առաջ տարավ հիվանդի մայրը,— իսկույն մի մարդ ուղարկեցի ջհուդ խախամ Շմենթոյի մոտ. նա գրեին նայելով ասել է՝ չափից է, թշնամի ոգիներից հարված է ստացել. նա հավկիթի վրա, սև հավի արյունով՝ գրել էր մի բան՝ պատվիրելով, որ թաղենք գերեզմանատան ճանապարհի վրա։

— Ինչո՞ւ դուք մեռնալ (կարոտ) եղաք ջհուդին,— մյուս կողմից նրա խոսքը կտրեց ծերունի Մկրտիչը,— այդ կարող էր անել և ձեր ամուսին այրը, նա այդ գիտություն (կախարդության) մեջ գերազանց է բուրրից։

— Այդ ճիշտ է,— պատասխանեց տիկին Թարլանը,— բայց չե՞ք լսել, որ «մարդ յուր մեռելը չէ կարող թաղել»։ Բացի այդ, ինձ ասացին, որ ծնողների «թղթերը» չեն ներգործում իրենց զավակների վրա, այդ պատճառով մի այլ փրփիլ տվի տեր Աբրահամը գրեց, գիտե՞ք, նրա գիրը սարը կճեղքե... Այդ փրփիլը տերտերի պատվերով յոթն աղբյուրի ջրով տորեցինք և թասի մեջ, գիշերը «աստղունք» դրինք. առավոտյան լուսաբացին տվինք խմեց։ Բայց և այնպես, այդ բոլոր զորավոր արարողությունները ոչ մի օգուտ չարեցին իմ հրեխայ։

— Զարմանալի է, իրավ զարմանալի,— գլուխը շարժելով կրկնեց ծերունի Մկրտիչը։

Այդ միջոցին վարպետ Պետրոսը հիվանդի մոտ չէր։ Նա յուր առանձնարանում, ո՞ւմ գիտե, ինչ գործողությամբ էր զբաղված՝ յուր երեխան մահից փրկելու համար։ Բայց պառավ Մարթան երկար խոսակցությունից, երկար խորհրդակցությունից հետո պատվիրեց, որ առավոտյան ժամ և պատարագ անել տան, աղքատներին հաց բաշխեն և շահեն սրբերի կամքը։ Այնուհետև դուրս գնաց յուր ծերունի ամուսնու հետ՝ մաղթելով հիվանդին առողջություն։

Հաջորդ օրվա առավոտյան Մաղկավանի սուրբ Գևորգ եկեղեցու մեջ հիվանդի համար պատարագ մատուցվելուց հետո, բոլոր ժողովուրդը երեք անգամ «տեր ողորմյա» ասելուց հետո, երբ ժամը դուրս եկավ, բոլոր եկեղեցականները հասարակ ժողովրդի հետ միասին՝ գնացին Հովասաբենց տունը։ Այստեղ տիկին Թարլանը կեսգիշերից հոգացել էր առատ և ճոխ «ժամուհաց»։ Երբ բոլորը կերան-լիացան, ոտքի ելան, և մի-մի վառած մոմ ձեռքերին բռնած պաշտամ կատարեցին և հիվանդին առողջություն խնդրելով, Հովասաբենց ննջեցյալներին հանդիստ, արքայություն և կենդանյացը բարի հաջողություն մաղթելով՝ դուրս գնացին։ Բայց տեր Մարութը՝ Հովասաբենց ծխատեք քահանան, և Մահտեսի Ավետիսը՝ նրանց խնամին, մի քանի ծերերի հետ, մնացին վարպետ Պետրոսի մոտ և նրան մխիթարելու և տխրությունը ցրվելու համար խոսակցում էին այս ու այն դատարկ առարկաների վրա։

Բայց կից սենյակում, որտեղ պառկած էր հիվանդը, շրջապատված մի քանի հնացած և փտած հասկացողությամբ պառավներով, որոնց թվումն էին Հուրի Խան-Դալան՝ Մահտեսի Ավետիսի մայրը և Մարթան՝ ծերունի Մկրտիչի կինը, ծանր ու բարակ մուլեռանդ կերպով խոսակցում էին զանազան խնդիրների մասին։

— Աստուծով... այս ավուր պաշտում-պատարագը և մեր զորավոր սուրբ Գևորգը կազատեն Սալբիին հիվանդությունից, — խոսեց պառավ Մարթան։

— Այդ ճիշտ է, — նրա խոսքը կտրեց Հուրի Խան-Դալան. — բայց Ղալ... գյուղի Աղբիլիսան, այդ հրաշալի եկեղեցին, բոլորից զորավորն է. մի անգամ իմ փոքրիկ Պողոսը հիվանդ էր. մենք հույս չունեինք նրա կյանքի մասին. բայց ես վերցրի մի խոյ մատաղացու, գնացի նրա դուռը՝ երեխաս հետս տանելով։ Մատաղը կտրել տվինք, փառավորվի՜ տեր Օհանը, մատաղի արյունից խաչաձև դրոշմեց երեխիս ճակատին, օրհնեց... և մենք տուն դարձանք, այնուհետև, որպես սատանի չարիքը ձեռնից հեռու, իմ երեխան նույնպես փարատվեցավ ցավից։

— Աղբիլիսայի գործը բոլորովին հրաշք է, — ասաց պառավ Մարթան. — չորս տարի առաջ (ես մի քանի տարի շարունակ հիվանդ էի

ջերմախտով) տեր Մինասն էր քահանա այնտեղ. աստված յուր կարգն օրհնե. հատուկ աստուծո մարդ էր Մի գիշեր «Աղբիլիսան» երազում իմաց է տալիս նրան, որ ես յուր տաճարի համար մի վարագույն կա-
րեմ, և այնուհետև ուխտ գնամ նրա դուռը. և խոստանում է փրկել իմ
ջերմախտը: Ես առանց ուշացնելու կատարեցի սրբի հրամանը, և իս-
կույն փարատվեց իմ ցավը:

— Ինչո՞ւ եք այդ ասում,— ավելացրեց Հուրի Խան-Դալան, գլու-
խը շարժելով.— ես հասակով բոլորիցդ մեծ եմ, ես անցրել եմ աշխի
շատ սև և սպիտակ օրեր, քան թե դուք. ես ավելի շատ բան եմ լսել և
տեսել Աղբիլիսայի մասին: Հին օրերում մի քուրդ՝ գողանալով նրա դրո-
սի գավթի դուռը, յուր շալակն է առնում և սկսում է յուր տունը տանել.
հասնելով յուր տունը, երբ կամենում է յուր գողացածը վաճար դնել՝ չէ
կարողանում, որովհետև դուռը՝ նրա մեջքին կապած լինելով, չէ շարժվում:
Որքան քաշում և շարժում են, չեն կարողանում դուռը պոկել: Քուրդը
ճարահատյալ, մի քանի օրից հետո, դուռը ուսին, մի քանի մատաղ յուր
հետ բերելով, գալիս է Աղբիլիսա. մի քանի օր մնում է այնտեղ, կտրում
է մատաղները. տերտերը աղոթում է նրա համար, և դուռը պոկ է գալիս
նրա քամակից: Է՛հ, նրա հրաշքները անբավ են... Դուք լսել եք, թե ո՞ր-
պես կատաղեցավ այն վաճարենաբարո խանը, որ կտրեց այդ եկեղեցու
անտառի ծառերից՝ յուր տունը ծածկելու համար. և ա՛յն, որ արյուն էր
թորում ծառերի բունից, երբ կտրում էին կացինով:

— Դուք, տիկին Թարլան, ուխտեցեք Աղբիլիսային մի բան Սալ-
բիի համար,— առաջարկեցին հիվանդի մորը:

— Ես խոստացել եմ,— պատասխանեց տիկին Թարլանը.— տա-
ներկու լիտր վառելու ձեթ. բացի դրանից մեր երեք տարեկան երինջի
նկանջի ծայրը կտրեցի, ուխտելով, որ Սալբին ինքը առողջանալուց հե-
տո տանե նրա դուռը:

Մինչ կանայք տաքացած սնապաշտական ոգևորությամբ խոսում
էին սուրբերի, եկեղեցիների և ուխտատեղիների հրաշքների մասին, հան-
կարժ ներս մտան մի քանի ծեր մարդիկ Հովասաբենց բարեկամներից,
ինքը՝ վարպետ Պետրոսը, նրա խնամին՝ Մահտեսի Ավետիսը, տեր Մա-
րութը և մի քանի այլ մարդիկ:

Երիտասարդ կանայք իսկույն, որպես դեերը խաչանշանից՝ փա-
խառ, անհերևոթացան մարդիկը տեսնելով. մնացին մի քանի հնացած
պառաւիներ, որոնք, առանձնանալով սենյակի անկյունում, բոլորը միա-
ժողով նստեցին՝ աչք ու երեսները ծածկելով իրանց սպիտակ լաշակ-
ներով:

Եկվորները պատեցին հիվանդի շորս կողմը, ամենքն էլ գդակները վերցրին՝ երբ տեղ Մարութը սկսեց կարդալ պահպանիչը⁵, այնուհետև բոլորը նստեցին հիվանդի մահճի մոտ:

Հիվանդն անզգա թմրության մեջ էր. նրա թույլ շնչառությունը ցույց էր տալիս, թե նրա դրությունը վատ է: Վարպետ Պետրոսի տիրտը չդիմացավ. նա՝ աչքերը լցված արտասուքով, դուրս գնաց:

— Տեր հայր, ծառա եմ աջիդ,— ասաց ծերերից մինը.— իհարկե, «ի՞նչ որ քո ոտքը գիտե, մեր գլուխը չգիտե», բայց և այնպես, ներեցե՛ք համարձակությանս... ինձ երևում է, թե հիվանդը վատ դրության մեջ է. լավ չէ՞ր լինի մի փոքր, եթե բժշկության Ավետարան կարդայիք վրան:

— Լավ ես հրամայում, պարոն Բորոս, Ավետարանը և՛ հոգևոր, և՛ մարմնավոր կերակուր է,— պատասխանեց քահանան, ամենևին չհասկանալով յուր սերտած բառերի իմաստը և հրամայեց յուր տիրացուին, որ բերե Հովասաբենց մեռելհարույց Ավետարանը:

Երբ Ավետարանը բերեցին, բոլորը գդակները հանած ոտքի կանգնեցան: Քահանան ձայն տվեց.— Ալբմաղը բերեք.— ծերերից երկու մարդ բռնեցին ալյուրի մաղը հիվանդի գլխի վրա, և տեղ Մարութը Ավետարանը նրա վրա դնելով սկսեց շարական ասելով մեկ-մեկ բաց անել Ավետարանի վրայից փոշոտած, ծխում-մխում սևացած աղլուխները: Խղճալի տեղ Մարութը, որ չգիտեր մի այլ երգ, տասն անգամ կրկնեց զանազան եղանակներով նույն երկտող շարականը, բայց Ավետարանի վրա փաթաթած աղլուխները տակավին չէին վերջացած: Վերջապես երևան եկավ մի հաստ կաղամով գիրք, մագաղաթի վրա կարմիր, կապույտ և զանազան ներկերով գրված. նրա մաշկյա կողերը զարդարված էին հասարակ ակներով և մի պղնձյա խաչով, որ ամրացված էր նրա կողքի վրա:

Բոլորը երկյուղածությամբ երկրպագություն տվին, երեսները խաչակնքեցին՝ տեսներով աստուծո գիրքը, որ տեղ Մարութը բացելով՝ սկսեց կարդալ «բժշկության» Ավետարանները, որոնց կենսատու զորությունը «Ալբմաղի» ծակերից առատապես մաղվելով՝ թափվում էր հիվանդի վրա... Ավետարանը վերջացնելուց հետո քահանան ավելի քաղաքավարություն դործ դնելով (շատ կարելի է, յուր նյութական օգուտը մտածելով)՝ հրամայեց, որ ջուր բերեն: Տիրացուն թասի մեջ ջուր բերեց նրա մոտ: Տեղ Մարութը սկսեց «խաչալվա» անել, վերցրեց փոքրիկ պղնձյա խաչը, որ դրած էր Ավետարանի մոտ, և մի քանի խառնիխառն աղոթքներ կարդալով՝ երեք անգամ խաչանիշ արեց օրհնած ջուրը, որից հետո տվեց թասը տիրացուին, որ յուր ձեռքումն բռնելով՝ կանգնեց քահանայի մոտ:

Փառաւորովի՝ տեր Մարութը. առաւ պղնձյա խաչը, թաթխեց օրհնած ջրի մեջ և նրանով խաչաձև գծեց հիւանդի ճակատը ասելով. «Սա եղիցի բժշկութիւն և փարատութիւն ցաւոց քոց». երեք անգամ կրկնեց դործողությունը, քահանան «խաչաւիւ» ջրից սրսկեց հիւանդի երեսի վրա, ապա ասաց բոլորին. դե, որդիք, դուք էլ մին-մին եկեք, սուրբ Աւետարանը համբուրեցեք և օրհնած ջրին մասնակից եղեք:

Նույն ժամանակ բոլորը մեկ-մեկ առաջ դալով համբուրում էին սուրբ խաչը և սուրբ Աւետարանը, դնում նրա կազմի վրա արծաթե դահեկաններ. և քահանան տեսնելով մի բոպէի մեջ կիտւած արծաթը Սուրբ գրքի վրան՝ եռանդազին հաճությամբ օրհնած ջրով օծում էր նրանց ճակատները և խմեցնում նրանց:

Երբ ամեն ինչ վերջացած էր, տեր Մարութը խորին զմայլանքով գրպանը լցնելով սիմոնականության արծաթը և նկատելով հիւանդի ծանրը և թույլ շնչառությունը, կասկածեց, թե միգուցե տարածած նա մեռնեւ: Այդ պատճառով հանեց ծոցից մասնատուփը (որ առաջ մի հանգուցյալի քթախոտի տուփն էր և իբր կողոպուտ հասել էր տեր Մարութին) և հաղորդեց հիւանդին տիրոջ սեղանի փշրանքով:

Նույն միջոցին վարպետ Պետրոսի աչքերը լցվեցան արտասուքով, տեսնելով, որ տեր հայրը վատ կարծիք ուներ հիւանդի մասին:

— Հոգս մի անիր, որդի,— ասաց նա վարպետ Պետրոսին.— այդ սրբությունը առողջության զլխավոր դեղն է հիւանդների համար. դա թեթեւցնում է ամեն տեսակ ցավեր:

Արդարեւ, ամենեքայն լցված հոգեւոր ջերմեռանդությամբ, սպասում էին, թե ի՞նչ ներգործություն կանեին հիւանդի վրա սուրբ արարողությունները, բայց տեր Մարութը այդ իրողությանը ամենեին ուշադրություն չդարձրեց. նույն բոպեւում նա զբաղված էր մի այլ բանով. նա չկարողանալով արձակ-համարձակ տեսնել խաչաճամբույրների հաշիւը, մի ձեռքը գրպանը տարած՝ կամաց-կամաց համարում էր արծաթները:

Քահանան վեր կացաւ, և բոլոր բաղմոթյունը նրա հետ դուրս գնաց: Հիւանդի մահճի շուրջը պատեցին դարձյալ պառաւ իմաստնուհիները և սկսեցին խոսել իրանց առասպելաբանական խորհրդածությունները:

Մի բանի շաբաթից հետո տեր Մարութի շնորհիւ (°) և աստուծո ողորմությամբ, փոքրիկ Սալբիի տկարությունը հետզհետե ուղղվելով՝ նա բոլորովին առողջացաւ՝ ի մեծ ուրախություն յուր ծնողների:

Վարպետ Կետրոսը երկար չվայելեց յուր զավակի ուրախությունը. որ սուրբ Կարապետը բաշխել էր նրան. նա վախճանվեց, ահմխիթաբար մեջ թողնելով յուր կինը՝ տիկին Ռարլանը, և յուր հինգ տարեկան աղջիկը՝ նաղելի Սալբին. Սալբի մայրը ամուսնու մահից հետո բարեխնամ կերպով հոգաբարձու եղավ փոքրիկ Սալբի կրթությանը. Յոթն տարեկան հասակում Սալբին հանձնվեց Հովասաբենց դրացի Մարթային, խելացի և բանադետ պառավին, որի խոհանոթյան և շնորհալիության մասին տիկին Ռարլանը մեծ համարում ուներ. Պառավ Մարթան ինքը կարգացած չէր և ոչ իսկ տիկին Ռարլանը յուր աղջիկը հանձնեց նրան այն մտքով, որ գիր կարդալ և ուսում սովորեւ. Գրագիտութունը այն ժամանակ, մի շար բախտով՝ սովորություն չէր ո՛ւնէր միայն աղջիկների, այլև տղայոց համար. Բայց տիկին Ռարլանը հանձնեց Սալբին յուր նոր վարժուհուն, որ նրան ծառայելով՝ կար և ձև, խելք-հրամանք և ազնիվ ու առաքինի բարք ու վարք սովորեւ:

Տունը, որի մեջ բնակվում էր Մարթա պառավը յուր ալեոր ամուսնի՝ Մկրտչի հետ, արժանի է հարցասիրության, ո՛չ նրանով միայն, որ նա մի զուգ արդար և բարեպաշտ ամուսնականների բնակարանն էր, այլ առավել նրանով, որ այդ տունը պահում էր յուր մեջ մեր պապերի հին տների շինվածքի բոլոր ձևերը, ներքին և արտաքին բոլոր սարք ու կարգը, բոլոր կահ-կարասիքը, տներ՝ սրունց մեջ նրանք անցրել են իրանց ցավալի կյանքը Պարսկաստանում:

Դռան առջև երկու կամ երեք թղաշափ բարձրությամբ ձգած է կովերի կուն (աղբը), որպեսզի փողոցի միջից անցուղարձ անողների ոտերի տակ պնդանալով՝ աւարք (տորֆ) դառնա, հետո կտրեն թոնրի վառելիքի համար. Այդ ապակահանությունը անձրևային օրերին ձևացնում է մի գարշահոտ ճահիճ, որի մեջ մինչև ծնկները թաթախվելով, ոտերդ և սոխեղ (կոշիկներդ) մի լավ ներկելով այդ հինաչի մեջ, ներս ես մտնում՝ զուխըդ խոնարհեցնելով մի նեղ դռնից. քո առջև բացվում է նախազավիթը՝ յուր ցածրիկ, քայքայված շրջապարիսպներով, շինած պնդացրած կավից, որ, երկար ժամանակ մոլայի կամ սվաղի երես շտեմնելով՝ համարյա կիսամաշ էին եղել անգույն անձրևից, ձյունից և կարկուտից. Այդ նեղ և անձուկ բակի տարածությունը հաղիվ յուր մեջ կարողացել է տեղավորել աղբանոցը, ուր թափում էին ամեն օր վառած ավարի մոխիրը, և արտաֆնոցը՝ շրջապատված ճյուղերից հյուսած ցանկապատով:

Հարկավորութեան այդ երկու գլխավոր տեղերում, որ միանգամայն բա-
կի միակ դարդարանքն էին կազմում, ժամանակի ընթացքում ամենայն
տեսակ ապականութեանց՝ աղբի և մոխրի բավական մթերք հավաքվի-
լով, կուտակվում, բարձրանում, կազմում էին մի քանի բլուրներ, որ ոչ
սակավ ձեռնտու էին լինում տանտիրոջ օգտին. երբ երկրադորձը գնե-
լով այդ ապականությունը, տանում էր յուր հողերը պարարտացնելու,
ներանց ուժ և զորություն տալու համար: Այդ օրհնյալ գնողի շնորհիվ մի
քանի օր բակը ազատվում էր ժահահոտությունից, և մարդ կարող էր,
առանց պնշածակերը երկու մատերով պինդ փակելու՝ բակի միջով անց-
նել և մտնել ծերունի Մկրտչի տունը, եթե նրա հետ գործ ունենար:

Առաջին շինվածքը բակի հարավային ճակատում՝ է առանք, մի երեք
կողմից պարսպով պատած, առջևը կամ երեսի բաց, փայտյա վանդա-
կապատով չափարած ծածկոց, որը մինչև այսօր պահում է յուր հին
անունը: Այստեղ բնակում են ամառը, կամ եղանակների տաք օրերին:
Սրահի միջից բացվում է մի նեղ դուռն, որ ներս է տանում դեպի խրճի-
թը՝ գլխավոր տաք բնակարանը, որի մեջ անց են կացնում ձմեռը: Այդ
բառակուսի խուղը* շուրջանակի շորս կավյա խարխուլ պատերի վրա
պահում էր ցածր, ծխից-մխից սևացած առաստաղը, որ զմբեթաձև բարձ-
րանալով, յուր գագաթում թողնում է մի բոլորակ ծակ, որին անուն են
տալիս եռյիկ: Այդ նեղ բացվածքից կաթում էր մի ազոտ լույս, որ հա-
լածում էր խրճիթի խորին, մեղմադձական խավարը: Բոլորովին մերկ,
որպես գււրսը, գեանի մեջ, խրճիթի կենտրոնում փորած է քոնիւրը, մի
բոլորակ խոր կամ փոս, որի մեջ ամեն օր վառում են և նրանում եփում
են տան համար հարկավոր բոլոր ուտելիքը: Աթարի թանձր և կծու ծու-
խը սև ամպերի նման բարձրանալով թոնրից՝ հավաքվում է զմբեթահարկ
առիթի** մեջ և որպես վուլկանի բերանից՝ քուլա-քուլա դուրս է գնում և
սև վիշապների նման գալարվում է օդի մեջ:

Ամեն օր հարկավոր է վառել թոնիրը կերակուրի և տաքանալու հա-
մար, և այդպես, ամեն օր ծերունի Մկրտչի խրճիթը ձևացնում է մի մթին
ծխի օվկիանոս, որի մեջ լող են տալիս տանտերերը, հաղալով, փռշտա-
լով, իրանց արցունքոտած աչքերը ճմռելով և տրորելով. մինչև աստուծո
շնորհիվ աթարի մեջ սպառվում է վառվող նյութը, սև թուխպերը կա-
մաց-կամաց դուրս են գնում, խավարը հալածվում է, և մոռյլի միջից
սկսում են տեսանելի լինել խրճիթի ներքին առաքականները, Պառավ Մար-
թան՝ տնարար տանտիկիներ, պաղած թոնրի շրթան մոտ, շերեփը ձեռ-

* Խուղը — խուցը:

** Առիթ — առաստաղ:

քում, խառնում է իրանց համար եփած աղուրը, իսկ ծերունի Մկրտիչը, նույնպես կկղած թոնրի մոտ, մի կոտրած պտուկի կտորի մեջ բռնում է յուր համար սեխի կորիզներից աղաճճ և թեպետ նրա բերանում միայն մի քանի ստամ էին մնացել, բայց աղանձը լցնում է յուր գրպանը և մինչև իրիկուն ծուլորեն սկսում է շրթել: Այդ էր նրանց միակ սենյակը, որը, շնայած որ շատ ընդարձակ չէր, բայց ծերունի Մկրտիչը նայելով յուր դրացիների անձուկ խրճիթներին, որոնց մեջ նրանք խեղդվում էին, նա զոհունակ սբտով ամեն օր բաբի լույսի դեմ փառք է տալիս աստծուն, խնդրելով որ լուսավորի յուր հանգուցյալ պապի հոգին, նրան հանգիստ արքայություն պարգևե՝ իրան մի այդպիսի մեծ և ընդարձակ տուն թողած լինելու համար, որի նմանը չունեին բոլոր գյուղացիք Մաղկավանի մեջ: Այդ տան մեջ բնակվում էր ծերունի Մկրտիչը յուր առաքինի կնոջ և ընտանի անասունների հետ:

Խրճիթի վերնակողմում գրված է փեքակը՝ մի մեծ փայտյա արկղ, բաժանված զանազան պահարանների, որոնց մեջ լցրած են ալյուր, ցորեն, լավաշ և տան բոլոր պաշարեղենը: Փեքակի վրա գրված են քնաշորերի, սփռոցների և կապերտների ծալքերը: Դռան աջ կողմում մեծ մեծ թխած փքիբները և տառթերը պարսպաձև միմյանց վրա շարած՝ թումբի նման բարձրանալով, բաժանում են խրճիթի մի փոքրիկ մասը, ուր լեցրած է աթարներով, ոչխարի զնդաձև պտուղներով, չոր ու ցամաք տերևներով, որոնք զործ են անում թոնրի ամենօրյա վառելիքի համար: Դռան ձախակողմում այդպիսի նյութերով կտրած մի անկյուն էր կացուցանում մարագը, ո՛ւր լեցրած է դարման (հարդ), խոտ՝ չորքոտանիների ձմեռվա ապրուստի համար: Դրանց մոտեն է և հավերի թառը: Խրճիթի մի անկյունում շինված է չորքոտանիների մսուրը, որը վրա կապած է Ֆուդարբերը՝ պառաօ Մարթայի գեր ու պարարտ կովը, յուր սիրուն խայտաբղետ հորթի հետ, որի մարմնի սպիտակ գծերը կամ գոլերը նա ներկել էր հինալով. նրա մոտ՝ կովի մատաղահաս երինջը, որ տալիս էր լի հույսեր յուր գալ տարվա մեջ հզի լինելուն: Մի փոքր հեռուն կանգնած է ականջները ծուլորեն վաչր կախած մշխաբույն էջը՝ ծերունի Մկրտիչի ոտները, որպես կոշում էր նա:

Կարծես թե երկար տարիների կենակցությանը սովորեցրել էր այդ օրհնյալ անասուններին կարեկցաբար մասնակից լինել իրանց տերերի ուրախ և տրտում զգացմունքներին: Երբ պառավ Մարթան շատ անգամ յուր վշտերը և տխրությունը հալածելու համար մոտենում էր յուր մտերիմ Յուդաբերին, քորելով, փայփայելով նրա սիրուն գլուխը և կամ գրկում էր նրա կայտառ հորթը, սկսում էր համբուրել նրան, կովն էլ, ուրախությունը յուր պոչը շարժելով, գլուխը թափ տալով, դուրս հանե-

լով յուր խարտոցի նման լեզուն՝ սկսում էր լիզել յուր տիկնոջ խորշոմած երեսը:

Ամեն օր, երբ ծերունի Մկրտիչը Գոռոցը ձեռքում սկսում էր գովաբանելով քորել յուր իշու մարմինը, նրա խեղկատակ զրաստը չէր դադարում յուր ծերունի տիրոջ հետ խաղալ յուր ամենօրյա կատակերգությունը, նա շատ անգամ յուր ատամներով ձիգ էր տալիս նրա հանդերձի փեշերից, ծլունգ լինում, տուտիկ տալիս, քացի պցում և վեր-վեր թըռչում, մինչև արձակելով յուր հետքից մի սաստիկ տրխկոց՝ շարժում էր յուր տիրոջ սառն երեսի շոր ու ցամաք խորշոմները մի անուշոր ծիծաղով:

Յուզաբերը յուր անունի համեմատ ամեն օր առատ կաթ և յուղ էր տալիս: Պառավ Մարթայի զրացի կանայք մախանոք* նայում էին մի ալպիսի բախտին, տեսնելով, որ իրանց երեք կամ չորս կովերը հաղիվ էին տալիս Յուզաբերի շափ կաթ: Մի ալպիսի անսովոր բան առիթ տվեց նրանց կարճելու, թե պառավ Մարթան զործ էր դնում կախարդական զորություններ:

Եվ արդարև, թեև պառավը ոչ ոքի չէր հայանել, բայց մենք գիտենք, որ ոչ սակավ նշանակություն ունեք կաշվի մեջ կարած այս եռանկյունի թուղթը, որ քարշ էր տվել նա Յուզաբերի երկու լուսնածե կոտոշների մեջտեղում, ճակատի վրա: Այլև շատ անգամ Համբարձման գիշերին պառավը լիքը մի կուժ ջրով դնում էր թուրքերի դռխանայում նրանց գերեզմանների մեջ. առավոտյան լուսաբացից առաջ, առանց խոսելու, առանց ետև մտիկ տալու՝ տանում էր տուն և այն կժի ջրով հարում ծծումը, և ծծմի մեջ բոլոր մածունը կարագ էր կտրում: Այլև, նրա ծծումի կանթից միշտ քարշ էր քնկած շորի մեջ կարած մի քանի հատ չորս տերևների խոտ, որ թխխսմանական զորություն ունեք:

Եվ ալպիս, խրճիթի մի կողմում ահագին փեթակը, մյուսում կովի և իշի խոտը, դռան աջակողմում վառելիքների ամբարը, ձախակողմում դարմանոցը և հավերի թառը, խրճիթը շորեր կողմից ալպիս նեղանալով, թոնրի շրթերի մոտ մնում էր մի քանի թիղ արձակ գետին, ուր փռած էր երկու հասիր (փսիաթ), որոնց վրա նստում էին երկու ալևոր ամուսինները՝ իրանց ոտերը թոնրի մեջ մեկնելով:

Ծերունի Մկրտիչը վաղուց հետև, երբ նրանց զավակ չէր ծնվում, պահում էր մի քանի հատ տնօրիկ (քնտանի) աղավնի, այն մտքով, որ դրանցով կշահեր աստուծո հոգին և կստանար նրանից որևէ վարձատրություն: Այդ պատճառով նրանք մեղք համարելով թափել այդ արդար

* Մախանոք — նախանձով:

Թռչունների արյունը, ո՛չ մորթում էին և ո՛չ ուտում նրանց միսը: Առա-
վոտները քնաթափախ վեր է կենում պառավ Մարթան, դուռը բաց անում,
դուրս գալիս. «ՃՈ՛ւ-ՃՈ՛ւ-ՃՈ՛ւ», ձայն է տալիս նա: Եվ նույն րոպեին
դուրս են թափվում հավերը և աղավիհները: Նա ցրվում է նրանց առջև
կուտը, և հավերը, ուրախ-ուրախ պառավի շորս կողմը պտտվելով, կաշ-
կաշելով ակսում են կտցել հունդերը: Բազմաթիվ ճնճղիկներ ևս, իրանց
ամենօրյա սովորության համաձայն, վայր են իջնում և նրանց հետ խառն
սկսում են քաղել կորյակի, ցորենի հատիկները: Պառավը ամենևին չէ
հալածում շար ճնճղիկները, թույլ տալով, որ երկնքի թռչուններն ևս
կերակրվին յուր հունդերով:

Ծերունի Մկրտիչը լեպետ յուր տարիքը առած՝ բաց տակավին մի
ժիր և աշխատասեր մարդ էր: Նա ամբողջ ամառը անցնում էր մշակելով
յուր երկու օրավար հողը, և աշնանը քաղում էր գետերի եզերքից ու ճա-
խիններից բավական ջիլ (գլեր), ժողովում էր յուր տան մեջ և ձեռքով
նրանցից ճասխրեմ էր գործում: Բացի դրանից, նա հավաքում էր բա-
վականաչափ ճապուկ ուռի ճղեր, նրանցից քթոցներ, զամբյուղներ հյու-
սելու համար: Պառավ Մարթան ևս շատ գործունյա և տնարար կին էր.
նա ամեն օր, թոնիրը վառելուց և տունը կարգի դնելուց հետո, յուր բամ-
բակ մանկու ճախարակը առջևը դրած մինչև իրիկուն աշխատում էր
նրանով: Այդ համեստ արհեստներով նրանք ո՛չ միայն վաստակում էին
իրենց ապրուստի պիտույքները, այլև իրանց դրացիների մեջ, ուր աղ-
քատությունը ճնշել էր յուր ծանրության տակ բյուրավոր խղճալի հայե-
րի գերդաստաններ, նրանք համարվում էին հարուստ:

Փա՛ռք աստուծո, ծերունի Մկրտչի փեսակը լի էր ալյուրով, ախոռի
մեջ կապած էր գեր և պարարտ կովը յուր սիրուն հորթի հետ, նրա մոտ
կապած նորահաս երեխը և ուժեղ էջը, թառը տասն հատ հավերով, ծալ-
քը լի էր շորերով: Դրսում ցանած հողը՝ բացի դրանից, նա վճարել է
տան և գլխի հարկը, քահանայի և վանքի պտղին, այնուհետև նրա դու-
նից կանչող շկա. ոչ մի մարդ նրանից առնելիք չունի: Իսկ նրա դրացիք,
ընդհակառակն, հառաչում են խանի ֆերրաշների վարոցների տակ և շն
աղատվում ծանր հարկերից:

Բաց խոսքը մեր մեջ թող մնա, ծերունի Մկրտիչը մի քանի արծաթ
կուան* թաքցրած հոգեբաժին ևս ուներ, որ նա խնայողությամբ ավելաց-
նելով յուր վաստակներից, պահել էր յուր վերջին օրերի համար, որ այդ
արծաթով պատարագ մատուցել տային իր հոգու համար և ժամով-քա-
հանայով թաղելին իրան:

Ծերունի Մկրտիչը գյուղի մեջ ամենօրյա պատահական դեպքերի

* Կուան — պարսկական դրամ:

կենդանի օրագիրն էր. նա գիտե՝ թե այսինչ մարդը ի՞նչ դարմանալի երազ է տեսել, ո՞վ որդի ծնեց, ո՞վ պսակվեց, որին նշանեցին, կամ ով քանի՞ օրից հետո հարսանիք ունի: Նաև խոսում է հոգեորական բաների վրա, թե եկեղեցում ի՞նչ կարգացին, այսինչ տերտերը քանի՞ սխալ ասաց: Շատ անգամ նա խոսում է նաև տերությունների և պատերազմների վրա, և հաստատում է գրքերի ու սրբերի խոսքով, թե խեղճ հայքրիստոնյային պիտի «մի լույս ծագե», որով նրանք ազատվելու են անօրենների բռնությունից: Բայց թե ո՞րտեղից էին հասնում նրան այդ լուրերը, ստույգ էին, թե սուտ՝ ո՛չ որ չգիտեր:

Ժամատան կոչնակները դարկում են: Առաջին մարդը, որը երևան է լինում բեմի առջև՝ ծերունի Մկրտիչն է: Նա, շապասելով լուսաբացին, վառում է կանթեղները և ջահերը, զրբակալը դնում է սեղանի առջև, կարգի է բերում բեմի վրա զբքերը և խաշերը, պատրաստում է բուրվառի մեջ շիկացրած ածուխ և յուր քթի աղլուխով սրբում է պատկերների փոշին, մոմեր վառելով նրանց առջև, համբուրելով, երկրպագություն տալով՝ հեռանում է:

Գալիս են քահանաները: Ծերունին շտապելով բերում է փիլոնները, ձգում տերտերների ուսի վրա և գրպանից հանելով քթախոտի պարկը՝ ժպտալով, շախա-շուխա անելով, նրանց մեծարում է, ձեռները պաշում և բազում օրհնություններ ստանալով՝ գնում կանգնում է յուր տեղում: Սկսվում է ժամերգությունը: Եկեղեցին լցվում է հալատացյալ գյուղացիների բազմությամբ: Ծերունին դարձյալ հանգիստ չէ, նա անդադար ցատկում է այս ու այն կողմը, կտրում է պատրույգների ծայրերը, լուսավորում է կանթեղները, որի յուզը պակաս էր՝ լցնում է. եթե պատկերների մինի մոմը հանգած ծխրտում է՝ յուր մատներով սպառում է ծուխը, որ անախորժ հոտ շարձակեր դեպի սուրբ պատկերը: Երբ նա կանգնած էր յուր տեղում, նրա սրտտես աչքերը նայում են դեպի ամեն կողմ: Եթե տերտերի շուրջառի կամ փիլոնի փեշերից ծալված էին, և կամ միտեղ կծկված էին, շուտով գնում և ուղղում էր այն: Քահանան կարդում է սուրբ Ավետարանը¹: Մի մանուկ տիրացու լուսավորում է աստուծո գիրքը՝ սխալմամբ յուր ձախ ձեռքով: Ծերունին նշմարում է այդ, բարկությամբ գնում է, խլում է մոմը և աջ ձեռքով է բռնել տալիս, ասյա նայում է դեպի դասերը. եթե փոքր երեխաներից մինը մի անկարգություն էր գործում, մոտենում և նրա գլխին մի աստակ է թխկացնում, ականջն մի լավ ձիգ է տալիս և մոմալով հետ է դառնում, կանգնում է յուր տեղում: Երբ նա հանգիստ կանգնած՝ «տերողորմյայի» հատիկները ձեռքում շխկշխկացնում և համարյա լսելի ձայնով կարդում է ժամերգունների հետ, բայց միաժամանակ հուշարարի նման նա չէր դադար-

բում հեռվից նշան տալ այս կամ այն քահանային կամ տիրացուն՝ իրանց կարգը պահելու և ընթերցվածքի մեջ իրանց սխալը ուղղելու թեպետ նա խնքը կարդացած չէր, բայց երկար տարիների ժամ դալու սովորությունը սովորեցրել էր նրան անգիր սերտել եկեղեցական աղոթքներից, երգերից և այլ ուսմունքներից շատերը: Այդ պատճառով, շատ անգամ, քահանան պատրաստ չեղած ժամանակ նա էր օրհնում ժամը՝ Հայր մեր և ուրիշ աղոթքներ ասում², այլև սուրբ Ավետարան կարդում, դրա համար ծերունի Մկրտչը ստացավ «կես տերտեր» մականունը:

Այդ բոլորը թեպետ խիստ ծանր էր եկեղեցականներին, բայց նա ամենեկին սուշադրություն չէր դարձնում նրանց տրտունջին, այլ սիրով շարունակում էր կատարել աստուծո տան սպասավորությունը:

Ծերունի Մկրտչի, որպես մի անահավատ և մոլեբանդ հայի, ո՛չ միայն տարապայման բնավորությունը, առաքինի բարք ու վարքը արժանի էին հարցասիրության, այլև՝ նրա հագուստը առավել գրավում է մեր ուշադրությունը յուր խորհրդական ձեռով: Այդ հագուստը կարող էր ճիշտ օրինակ տալ մեր պապերի հին զգեստաձևերի, որոնց վրա մի ասեղի չափ չէ ներդրվել մոդան: Նրա դրպաններում, ծոցում և գդակի մեջ կարելի էր գտնել ամենայն ինչ, որ այնքան հին տարիներից մեծ զգուշությամբ պահվում էր որպես սրբություն: Նրա ամենասիրելի կիներ անգամ չէր կարող ձևոնամերձ լինել նրա հագուստի ուխտյալ պահարաններին, որոնց մեջ գտնվում էին մոմի կիսավառ կտորներ, մի նշանավոր վանքից նրան ուղարկված նշխարքի պատառներ, օրհնության թղթեր, սուրբերի փոքրիկ պատկերներ, զանազան խաչեր պղնձից և սադաֆից: Այլև նա յուր գդակի մեջ, գլխի վրա պահում էր շորս մատնաչափ լայնությամբ և երեք անգամ յուր հասակի երկայնությամբ մի մագաղաթի վրա գրվածք, որին անուն է տալիս ճառ: Նրա վրա զանազան փուլուն ներկերով նկարված են հրեշտակապետների, սերովբեք և քերովբեքի³ և սուրբերի պատկերներ, ամեն մի նի ներքև մի աղոթք նույն սուրբի անունով, որ վերջանում էր հետևյալ խոսքերով. «Եվ եղիցիս պահապան ծառայիս աստուծոյ Մկրտչին և կողակցի նորին Մարթային»: Սնապաշտ մարդիկ պատմում են, որ այդ հաստ մագաղաթի փաթոթը, ծուխի և մուխի մեջ սեացած, քրտինքի մեջ եղոտած, ցեցակեր եղած շատ անգամ, տեսել են, որ նա մութ տեղում լույս էր տալիս և զարհուրելի ձայներով մեկ տեղից դեպի մյուսը թռչկոտում: Ուրիշ ի՞նչ բաներ չէր կարելի գտնել այդ մարդու հագուստի գաղտնածածուկ ծավածքի մեջ: Նրա արխալուխի աջ թևի ներսի կողմից, դադաֆի մեջ, եռանկյունի ձևով միմյանց մոտ կարած են զանազան փոքրիկ և մեծ փրփկներ, գրված անհասկանալի նշանագրերով:

Միևեռույն բնավորությունն ուներ և նրա կիներ, պառաւ Մարթան, ջերմեռանդ և կրօնամոլ կնամարդը: Կարծես թե աստուած դրանց ստեղծել էր միմյանց համար, երկուսը՝ իբր մի մարմին, կապւած էին կրօնքով, և երկուսի մեջ բնակւում էր մի հոգի: Պառաւ Մարթան ավելի սնապաշտ էր, քան յուր ամուսինը. նա հաւատաւորով հայերի մեջ եղած այն ավանդության, թե դէերը և սատանաները վախենալով խույս են տալիս պողոտատից, որովհետեւ պողոտատը լուծում է նրանց աներեւոյթ լինելու կարողությունը, այդ ավանդության հիմտն Վրա, նա մի պողոտատի օղամանյակ էր անցրել յուր պարանոցին, բաղուկներին՝ ասպարանջաններ և մատին՝ մի հատ մատանի նույն մետաղից: Նա յուր հարսանիքի հագուստի կապոցի վրա նուէնպէս շարել էր ասեղներ, որպէսզի դէերը նրանց շմերձենային և գիշերները հագնելով հարսանիք չանհին: Բացի դրանից, պառաւ Մարթան յուր անձը պատսպարել էր զորավոր դրվածքներով, մանր ուլունքներով զարդարւած նրա թեւերի վրա կապած բազմադէպերը պարունակում էին իրենց մեջ քիլիսմներ: Մի արծաթյա կիսալուսին, խաղած անհասկանալի նշանագրերով՝ բարձ էր գցած յուր պարանոցի մանյակի շարքից: Նա յուր վզին կապել էր մեկ մատնաշափ երկայնությամբ արծաթյա խողովակ, որ ավելի նմանություն ունէր թնդանոթի խողովակին: Դրա մեջ ամփոփւած էր մի թղթի փաթոթ, Բ՛լ գիտե ի՞նչ լեզվով գրւած: Այդ թղթը էր նրան յուր հանգուցյալ մայրը, որ մեռնելու ժամանակ դողողուն ձեռքով մեկնեց դէպի յուր աղջիկը՝ ասելով. «Ա՛ռ, Մարթա՛, անցրու պարանոցովդ այդ հուռութեք, դա կապահպանի քեզ ամենայն շարից...»: Նրա երեսի երկու կողմից, ականջների վրա, զնդերու հետ միասին կախած էին գույնզգույն մետաքսյա գործւածքների մեջ կարած բառանկյունի ձեռով փոքրիկ փրիկներ, որ հայոց լեզվով նշանակում է կախարդական բժժանքներ:

Մենք ավելորդ ենք համարում ձանձրացնել մեր ընթերցողին, մի ըստ միօջն նկարագրելով պառաւ Մարթայի բոլոր վարդարանքը, որ շնչում էին կախարդական և կոտալաշտական ոգով: Բայց չէ կարելի մի քանի խոսք չասել նրա սնահաւատության մասին կրօնական իրողության մեջ:

Մի օր նրանց տան մեջ մի մեծ դժբախտություն պատահեց. առաւելոյան Մարթան վեր կացավ, թոնրի խուփը վեր առավ և վարհուրեց՝ տեսնելով թոնրում սատկած իրանց կատուն: Նա սկսեց ցավակցաբար և ողորմելի եղանակով հառաչել, ո՛չ նրա համար միայն, որ նա կորցրեց յուր սիրելի կատուն, այլ ավելի այն պատճառով, որ կատուն թոնրի մեջ սատկելով՝ պղծել էր նրան: Նա շուտով կանչեց յուր ամուսինը, երկուսը միասին դուրս քաշեցին սատկած կատուն ու ձգեցին նրան իրանց տա-

նից հեռու, գլուղից դուրս: Այնուհետև կանչեցին քահանային, որը օրհնեց թոնիրը, մաքրեց՝ «խաչալվա»՝ ջուր սրսկելով նրա մեջ, և պատվիրեց քառասուն օր վառելուց հետո միայն նրա կողերի վրա լավաջ թխել:

Ահա մի այդպիսի գերդաստանի մեջ, մի այդպիսի վարժապետի և վարժուհու հոգաբարձության հանձնվեց Հովասաբենց Սալբիի, մեր վիպասանության հերոսուհու կյանքի առաջին դաստիարակությունը և ուսումը:

Բայց ի՞նչ ուսում, ի՞նչ դաստիարակություն: Ի նկատի ունենալով այն շարչարանքները, որ խղճալի աղջիկը կրում էր պառավ Մարթայի ձեռքում, սխալ չէր լինի ասել, որ Սալբին մի ժիր աղախին էր այն տան մեջ: «Սալբի՛, աղբյուրից ջուր բեր... Թոնիրը վառե... տունը ավելե՛... կովը կթե՛... հավերուռն կուտ, ջուր տուր... ա՛յս վեր առ... ա՛յն վեր դիր...»: Այդպիսի հրամաններ նա լսում էր սուսվոտից մինչև իրիկուն պառավ Մարթայից:

Մերունի Մկրտիչը ևս, յուր հերթում, չէր թողնում, որ խեղճ աղջիկը հանգիստ մնար: «Սալբի, շիբուխս լցրո՛ւ, կրակ զա՛րկ, հասիրների՛ ջրվերը թրջե՛, որ կակղեն, էշուն ջուր տուր»: Շատ անգամ հրամայում էին նրան մաքրել ախոռը, Վովի և իշու աղբը քթոցով շալակն առնել և դուրս տանել, կամ թոնիրի մոխիրը կողովի մեջ լցնելով՝ տանել աղբանոցը: Այդ բոլոր ծառայությունը խղճալի աղջիկը կատարում էր առանց դժգոհության, որովհետև նա միշտ աշխատում էր շահել ծերունի Մկրտչի և պառավ Մարթայի սիրտը, որպեսզի նրանք չզանգատվեին յուր անագորույն մորը, թե Սալբին խելոք չէ, ականջ չէ դնում, որպիսի դեպքերին Թարլանը խիստ սաստիկ ծեծ տալով պատժում էր յուր աղջիկը, պատվիրելով, որ նրանք նույնպես ծեծեին նրան, միսն առնեին, ոսկրը թողնեին, աչքը հանեին՝ ափի մեջ դնելին, որ խելոքանա, բան սովորե և օրինավոր կին դառնա...

Ե

ԼԵՅԼԻ ԵՎ ՄԵՋՆՈՒՆԻ ՀԱՄԱՍՏԵՂՔԸ¹

Ամառային գիշերներին, երբ սովորաբար քնում են կտուրների վրա, արձակ օդի մեջ, Արևելքի մայրիկները պատմելով իրանց հարցասեր զավակներին Լեյլի և Մեջնունի սիրո վեպերը², մատով ցույց էին տալիս այն երկու պայծառ աստղերի վրա, որ ա՛յնպես հիանալի փայլում էին գեղեցիկ երկնակամարի վրա: Լեյլիի սիրով գժված-ցնորված Մեջնունը,

այդ անբախտ տարիաժոռն, այս շար աշխարհի մեջ չկարողանալով հասնել ըզձին, աստված փոխադրում է նրանց համաստեղների կարգում: Այնտեղ, ազատ և արձակ երկնքի մեջ դարձյալ խիստ անողորմ գտնվեց դեպի նրանց սիրահարությունը, որովհետև նրանք անշափելի տարածությամբ միմյանցից հեռու, այրվում վառվում են սիրո կրակով:

Բայց տարին մի անգամ, սուրբ Համբարձման գիշերը³ տիրոջ հրամանով Լեյլին և Մեջնունը անշափելի ճանապարհ կտրելով՝ մոտենում են միմյանց, զրկախառնվում և առնում են իրենց կարոտը...

Պառավ Մարթան քանի՞-քանի՞ տարիներ այն կախարդական գիշերին, շատ անգամ իրանց կտուրի վրա անքուն հսկել է, սպասելով այն ուխտյալ բույեին, երբ այդ երկու աստղերը՝ անբախտ Լեյլին և Մեջնունը, մերձենալով կհամբուրեն միմյանց: Բայց միշտ մի ակամա թրմբություն տիրելով նրան, անմասն էր կացուցել խղճալի Մարթային այն դյուխական ժամի բոլոր գաղտնիքից: Այնուհետև պառավ Մարթան անձնատուր եղավ տեսակ-տեսակ ճգնությունների և սկսեց աղոթքով, ծոմով և պահեցողությամբ մաշել յուր անձը: Մի գիշեր սուրբ տիրամոր շնորհիվ տեսնում է՝ հանկարծ անհուն երկնքի երեսը շառագունեցավ, լսելի եղան հրեշտակային տաղերգիների քողցրածայն նվագների հետ, բնության խորին լռությունը կենդանացավ թռչունների անուշ մեղեդիներով, աստղերը սկսեցին երկնքից վաբղեր թափել: Օդի մեջ բուրեց անուշ խեղահոտություն, և պառավ Մարթան, զգաստանալով այդ նշաններից, աչքերը դեպ երկինք բարձրացրեց, տեսավ այն երկու հրաշալի աստղերը չափազանց պայծառացած՝ որպես երկու արեգակ, միմյանց մոտեցան...

Նույն բույեին բոլոր առարկաները, բոլոր ծառերն ու ծաղիկները, հանքերը, սաբերը և քարերը՝ բոլորը լիզու ստացած սկսեցին շնորհավորել նրանց տեսակցությունը, պատմել բոլոր գաղտնիքները, որ բնությունը թաքցրել էր իրանց մեջ, թե իրանք ինչպիսի ցավի դարման կարող են լինել և ինչ էր իրենց գոյության խորհուրդը: Ահա այդպես պառավ Մարթան, ճանաչելով մի քանի բժշկական խոտեր, այնուհետև սկսեց հայտնապես, առանց որևիցե վարձատրության՝ օգնություն հասցնել անճար հիվանդներին և բժշկել թեթև ցավեր: Բայց այն չնչին վարձատրությունը, որ նա պարսկերեն կոչում էր Նիազ, պառավ Մարթան ընդունում էր ոչ թե յուր նյութական օգտի համար, այլ, որպես հավատացնում էր նա, թե առանց Նիազի բժշկական դարմանները իրանց դորությունը կկորցնեին: Օրինակ, տեսնում ես մի օր ծերունի Մկրտչի խրճիթը ներս է մտնում մի կին, յուր գրկում փաթաթած Լերխա է, հեզիկ բարև տալով, գնում, նստում է պառավ Մարթայի կողքին: Ծերունի

Մկրտիչը հշուսում է փսիաթ՝ յուր սովորական երգը երգելով: Եկող կի-
նը, ծերունուց ամաչելով, երեսը յուր թանձր և անթափանցիկ երեսքո-
ղով մինչև կուրծքը ծածկելով՝ լուռ և մունջ նստած է: Ծերունին նշմա-
րելով, որ յուր ներկայությունը արգելք է լինում նոբեկ հյուրին, վեր է
կենում և, իշու նոխտից բռնելով՝ դուրս է տանում գետի ելերքում սրա-
ծացնելու պատրվակով:

— Բարո՛ւ, խաթուն-բաջի,— ասում է Մարթան:

— Աստծո բարին քո արեին,— պատասխանում է եկվորը:

— Ի՞նչ կա, բարի լինի,— հարցնում է պառավը:

— Աստուծով բարի է... բայց Մարթա, իմ աչքի լույս, երեխես ահա
մի ամիս է ցավից աչք չէ բացում:

— Հա՛, քույրիկ, այս տարի շար տարի է, ցավ ու շոռն շատ է.
տերտերն էլ այդպես է վկայում գրքի խոսքով... Հարբուխ, խորուղակ,
տաք:տաք համարյա ամեն տան մեջ տանջում են երեխաներին:

— Բայց իմ երեխիս ցավը մյուսների նման չէ. նրանց շատերի վի-
զը և կոկորդը ուռչում է, կամ հաղում են. խաշիցն է, ասում են. այդ
պատճառով Սուրբ Խաչ ուխտ պնալով՝ փրկվում են: Բայց իմ երեխիս շաբ
աչքով տվին, և այդպիս, օրըստօրե հալվում և մաշվում է:

— «Զար աչքում շար փուշ»,— առաց պառավը՝ երեխայի ձեռքը
բռնելով և նրա երեսին նայելով:

— Բայց ես վախենում եմ շաբոց լինի,— առաջ տարավ խաթուն-
բաջին:

— Բա, շաբոց է, երեխի վրա սաստիկ վախ նստելով, չեք տվել
շուտով աղաթեն, դրա համար ուզվուկ (բարակացավ) է բռնի:

— Իրա՛ւ, այդպես է, մեր հացթուխը, այն անիծյալ Նուբարը՝ անց-
յալ օրը երեխիս վախեցրեց մաղաղայլի անունով: Հապա դրան ճար
չկա՞:

— Ինչո՞ւ չէ. ուզո՞ւմ ես դյուրին լինի բանը, սուրբ Սարգսին ուխտ
տար:

— Տարա, բայց բժշկություն չեղավ...— պատասխանեց խաթուն-
բաջին հոգոց հանելով:— Ո՛ւհ, քույրիկ, ժամանակը փոխվել է, ասես
թե սրբերը քարասրտել են. նրանք առաջվա նման քաղցր աչքով չեն
նայում մարդոց վրա:

— Կույրը որպես փակած աչքով նայում է աստծուն, աստված էլ
նույնպես է նայում կույրին, ասում է թուրքի առածը,— պատասխանեց
պառավ Մարթան ծանրությամբ:— Սուրբերը միևնույն բարի սուրբերն
են. բայց ադամորդիների բարքը ապականվել է. նրանք իրանց մեղքե-
րով բարկացրել են երկինքը:

— Հա, մեր մեղքիցն է ամենայն պատիժն ու պատուհասը, որ աստ-ված բերում է մեր գլխին... Ա՛խ, երեխես, ա՛խ իմ աղնիվ աղալնյակս... Ինձ էլ յուր հետ կմաշե և խորին գերեզման կտանի...

Խաթուն-բաջին սկսում է դառն կերպով լաց լինել, բայց պառավ Մարթան մխիթարեց նրան՝ ասելով.

— Աստված ուժորմած է. հույսդ մի կտրիր, Խաթուն-բաջի. տերը ճշդ կեցնում է կիսավառ արաբոցը և մեռած սարին-քարին շունչ է պարգևում. երեխիդ դարման տալու ժամանակը անցել է, բայց այժմ մի թեթև կերպով «կադոթեմ» և վախ՛ն կբռնեմ. աստուծո և սուրբ տիրամոռ բարեխոսությունք կլավանա:

Այնուհետև պառավ Մարթան պատկերացրեց հիվանդը քամակի վրա, բացեց նրա փորը և կուրծքը և սկսեց լվուլ չափել սրտի բոլորտիքը, որ իմանա, արդյոք սիրտը յուր տեղումն է, թե՛ ո՛չ. նա ստուգեց, թե սիրտը չորս մատնաչափ ցած էր իջել, և երեխան սաստիկ վախեցած է եղել: Դրա համար նա վերցրեց մի կտոր ածուխ, զծեց նրա ճակատի և երկու թշերի վրա փոքրիկ խաչ, երկուսն էլ նրա սրտի և պորտի վրա, մինն էլ ձախ ձևով վրա՝ յուր շրթունքների միջից փրփրացնելով մի բանի անհասկանալի և խառնափնթոր աղոթքներու Հետո հրամայեց Սալբին, որը նրա առջև դրեց մի լաս լի ջրով. նա բռնեց հիվանդի գլուխը խորհրդական թասի վրա, երեսացի երեսը պատկերացավ ջրի հայելու մեջ. աչռավը անխոս նայում էր ջրի մակերևույթին. նրա խորշում և ցամաք շրթունքը դարձյալ շարժվում էին. երևում էր, թե նա մի բան էր կարդում: Այդ գործողությունից հետո նրա ձեռքը տալիս է մի կշիռ, պառավը թասը դնում կշռի լասի մեջ և սկսում է բուրվառի նման, խաչաձև շարժել հիվանդի վրա՝ անխելի ձայնով կարդալով յուր «ասմունքները»: Խաթուն-բաջին դարմանում էր, անհնելով, որ թասի միջի ջուրը չէր թափվում, որքան և կշիռի թավը պտտվում էր:

Վերջապես, պառավ Մարթան դադարում է. օրհնած ջրից սրսկում են հիվանդի երեսին, մի փոքր խմեցնում են և մնացյալը թափում են դեպի արևելք:

Գուցե սառը ջրի գրգռումից հիվանդը մի փոքր լվարթություն զգաց, սկսեց շարժվել, աչքերը բացել, հազալ, ապա երկու անգամ փռտաց:

— Փա՛ռք աստծո, ջաճի բերեց* (այսինքն՝ երկու անգամ փռըշ-

* Մի անգամ փռտալը հայոց մեջ նշանակում է մի շար նախագուշակություն. Պարուկաստանում այդ կոչում են սաբո, այսինքն՝ համբերություն: Այդ պատճառով, ով որ մի գործի և մի խորհրդի սկզբում ինքը, կամ իր մոտ մի այլ մարդ մի անգամ էր փռտում, իսկույն սաբո է անում, համբերում է, հետաձգում է իր գործը և խորհուրդը: Մինը մի անգամ փռտալու միջոցին ամեն կողմից ասում են նրան «առողջություն», կարծելով,

տաց),— առաջ պառաւ Մարթան ուրախանալով,— աստուծով խնջո՛ւ, երեխադ կ'իջնի սուրբ տիրամօր շնորհիւ:

— Սուրբ տիրամօր ձեռքը թող ամեն անճարների վրա լինի,— ասաց խաթուն-բաջին:— Աստուած քեզ էլ հանդիստ, արքայություն թող պարգևե, քո՛ւյր Մարթա... Նուբարի երեսը թող սեանա, որ այդ շարք բերեց երեխիս գլխին...

— Խո՛ն է արեւ նուբարը,— հարցրուց պառավը:

— Չէ՞ որ ասացի, թե վախեցրեց երեխիս մարդագայլի անունով: Բա, շէ՞ք լսել, ասում են դիշերով մարդագայլը ման է դալիս:

— Տե՛ր ողորմյա,— գլուխը շարժելով կրկնեց պառավը:— Դեռե՛ս շատ այգալիսի բաներ կ'լսեն մեր մեղավոր աշանջները... Բայց դուք ե՞րբ եք լսել, խաթուն-բաջի,— խոսքը փոխեց պառավը:

— Արդեն մեկ շաբաթ է, այդ դարհուրելի լուրը պոտւլում է,— շարունակեց խաթուն-բաջին:— ասում են՝ մի քանի գյուղերից մարդագայլը հալիշտակել է գառներ, ոչխարներ, այլև՛, քա՛ր դառնա նրանց ծնողների սիրտը... Խել է օրորոցներից աղաներ...

Պառավ Մարթան վերջին խոսքը լսելով դարհուրեց:

— Այդ աստուծո պատիժն է, որով կամենում է խրատել մեղավոր մարդոց,— ասաց նա:— մի անգամ ևս մարդագայլը երեւաց, երբ ես իմ հոր տանը աղջիկ էի:

— Բայց այս վերջինը խիստ շատ կատաղի է,— պատասխանեց խաթուն-բաջին:

— Անտարակույս, դա մի դե է լինելու, որ մի սուրբի անեծքով ստացել է դայլի կերպարանք: Քրիստոսն էլ հրամայեց, որ դեերը մըտնեն խողերի մեջ:

— Չէ՛, Մարթա, հոգիս, ասում են մարդագայլը եղել է մի վանքի վարդապետ, Կ... գյուղացի՝ Թոմաս անվամբ: Այդ պատճառով նա խոսում է մարդկային լեզվով: Մի դիշեր նա մի ջրաղացի դուռն է բախում. «Բաց արեք, խեղճ ճանապարհորդ եմ,— ասում է նա,— բուրը և բորանը ինձ խեղդում են, ողորմություն արե՛ք, հոգի աղատեցեք, ես մի հաց մարդ եմ...», ջրաղացուանը բացում է դուռը և դարհուրում է, տեսնելով ահագին մարդագայլը ներս մտած: Այս խոսքերը պառավ Մարթայի վրա սարսափ են ազդում. նա սկսում է մուռնջ խաշակնքել յուր երեսը և աղոթք կարդալ:

միևնույն րոպեին մի բան էր պակասում նրա կյանքից: Բայց երկու կամ երեք անգամ փռշտալը դուշակում է հաջողություն, դրան ասում են ջաֆր, այսինքն՝ փույթ և հոգս «Ջահթ անել»՝ ասել է փույթ ունենալ, հոգս տանել և սկսել դործը:

— Մարդագայլը վնաս չէ՝ տալիս ջաղացականին, որովհետեւ նա վառում է թոնիրը և ստված մարդագայլի համար «շոթեք» է թխում։ Նա անհագ կերպով ուտում է։ Եվ որովհետեւ երկար ժամանակ նրա մարմնի վրա բուշն էին դրել լվերը, ոչիլները և անիծները, նա մերկանում է յուր գայլի մուշտակից, որ այն փոքրիկ ուտող-մաշող զաղանները թոթափե թոնրի կրակի մեջ։ Զաղացականը զարմանում է՝ տեսնելով թոնրի շրթան մոտ նստած մի սև վարդապետ, գայլի մուշտակը ձեռքում։ Նա հարձակվում է նրա վրա, որ խլե մուշտակը և կոխե թոնրի մեջ, որ այդպիսի Բայց մարդագայլը իսկույն անհրեուծանում է...

— Վա՛յ քո հոգուն, վարդապետ, որքան նա սիրում է գայլի մուշտակը, որ մարդկությունից զաղանի փոխվելով՝ հափշտակե և ուտե մարդոց և ոչխարների միս... — ասաց պառավ Մարթան անկեղծ պարզամտությամբ*։

Համարյա ամեն օր ծերունի Մկրտչի տանը տեղի էին ունենում այգօբինակ կախարդական տեսարաններ, և ամեն օր փոքրիկ Սալբին լսում էր այդպիսի առասպելաբանական զրույցներ յուր վարժուհուց և նրա այցելուներից։ Եվ այսպես սնոտիապաշտությունը, յուր բոլոր ալյանդակ կերպարաններով, սկսած մանկությունից մատաղ հասակից, նրա հստակ և մաքուր սրտի վրա խոր կերպով տպավորվում էր։

Բոլոր այցելուներից ավելի, պառավ Մարթայի զիտության մասին նրա ամուսինը մեծ համարում ուներ։ Այս պատճառով նրա առտնին հասարակ խոսակցությունը յուր կնոջ հետ ավելի հետաքրքիր էր յուր սնահավատության հատկություններով։ Օբինակ, շատ անգամ, ծերունի Մկրտչը, եկեղեցուց կյուրակե օրերը տուն դառնալով, երբ ճանապարհահին զլուխը մի փոքր տաքացած է լինում արագով, ներս է մտնում և յուր խռպոտ ձայնով «ողորմի աստված» ասելով՝ նստում է թոնրի մոտ, յուր կնոջ կողքին։ Նա լուռ է։ Նրա երեսի խորհրդավոր զծագրությունը ցույց է տալիս, թե նա մի բանի մասին խորին կերպով մտածում էր։ Լուծության մեջ նա տաղտկանում է և բեբանը մինչև ականջները բանալով հորանջում է, արձակելով մի դառն հառաչանք. «Ա՛խ, է՛յ, վա՛յ... աստված»։ Ահուհետև ուշի գալով՝ ծոցի գբպանից դուրս է բերում քթափոշու դեղին պարկը և լի բռնով մանրած խոտը վեր է քաշում պնշածակերից։ Քթախոտը յուր կծու ներգործությամբ զրգռում է նրա քթի մկնակները, նա հաղում է, կոկորդն մաքրում և թքում է։ Եթե աստուծո հաջողությամբ նա փռշտում է՝ նա բոլորովին զգաստանում է և երեսին

* Այդ առասպելականացրած զրույցը առնված է մի պատահական անցքից, որ առայժմ հեղինակը ավելորդ է համարում բոլորովին մերկառնել յուր ընթերցողի առջև։

խաշ հանում. «Նախաք բեզ, չար սատանա», վեր է բերում և աչքերը ուշադրությամբ լարում է յուր կնոջ վրա, ասելով.

— Մի բան հարցնեմ քեզ, Մարթա:

— Ի՞նչ, ասա՛:

— Մեզըդ պա՞ս է, թե ո՞չ:

Պառավ Մարթան պատասխանում է, թե պաս է, որովհետև նա դո-
յանում է մեղրաճանճերից, որ արշուճավոր կենդանիների դասից են:
Յուր խոսքը հաստատելու համար առափկում է թե, եթե մեղրը պաս
չհամարվի՝ հավիկիթն ևս պետք է ուտվեր, որպես բանջար. ավելացնում
է, թե շաքարը նույնպես պաս է, և ուտելը՝ մեղք, որովհետև պղծված
է անասունների ոսկրանյութով:

Այդ միջոցին ծերունին բռնելով փոքրիկ Սալբիի ականջից, ձիգ տա-
լով նստեցնում է յուր կնոջ մոտ: «Հսիր, Սալբի, և բան սորվե՛», — ասում
էր նրան: Շատ անգամ պատահում էր, որ ծերունին, խռոված գիշերվա
երազներով՝ առավոտյան զարթնում է սովորականից կանուխ, նստում
է յուր քնաշորերի մեջ, և երկար ու ձիգ խոսքերով սկսում է Մարթայից
հարցնել յուր երազի մեկնությունը: Ապա սկսում է տեղեկանալ այլ
երազների զազանիքները, թե ի՞նչ էր նշանակում երազի մեջ սև խաղող
ուտելը, հարսանիքի և թմբուկի ձայն լսելը, սառն ջրի մեջ լողանալը,
կամ ի՞նչ խորհուրդ ունի ձախ աչքի վերնակոպի, աջ ականջի ծայրէ-
խաղալը և այլն: Որոնց պատասխանը ստանալուց հետո շարունակում է,
երբ դառան կոխում էր մի քնած մարդ, դառան հալածելու համար՝
Հայր մե՛ր պետք է ասել, Հիսուս Քրիստոսի անունը արտասանելու է:

Պառավ Մարթան ահ ու դողով խոսում է ծերունի Մկրտչի հետ
մանտաբաժամների մասին, թե ինչ խորհուրդ ունին խոլերան, ժան-
տախտը, կամ ուլքեր էին գրողները: Նա հայտնում է, թե այսինչ դյու-
ղում, այսինչ պառավը մահ է գալիս գրողների հետ, և թե՛ գրողները
կամեցել են զարկել Ավագակյանց Մելիք-Պիղատոսին, բայց պառավը
բարեխոսել է իշխանի կենաց համար: Դրա համար Մելիքը նրան երկու
բեռ ցորեն էր բաշխել:

Փոքրիկ Սալբին յուր վարժուհու մոտ ոչ միայն կար ու ձև էր սո-
վորում, այլև կարում էր գեղեցիկ ափսեղագործած նկարներ, պատրաս-
տում էր յուր հարսանիքի հագուստը, որ նրա կյանքի հանդիսավոր օրե-
րի փառավոր զգեստը լինելով՝ լինելու էր նրա գեղեզմանի պատանքը:
Նույնպես պառավը սովորեցնում էր նրան բարոյական և իմացական
խրատներ, որ անհրաժեշտ էին ամեն միևի առօրյա կյանքի մեջ: «Թրի-
նակ, — ասում էր նա, — մի շուն, որ երկար ժամանակ ծառայում էր

մի տան մեջ, երբ սատկում է, նրա գլուխը բալիի դռան շեմքի տակ թաղելը օղուրով է (բարեհաջող է): Խուզած մազերը ոտքի տակ ձգես՝ գլուխըդ կցավի, պետք է ջրի մեջ գցել: Կտրած եղունգները մի բանի մեջ փաթաթած պատերի ճեղքում դնելու է, որովհետև մյուս կյանքում կպահանջեն: Կրակի վրա սառն ջուր ածելը մեղք է: Տաք ջուրը գետնի վրա ածելու լինիս՝ դեկը կբարկանան, պատահմամբ կթափվի նրանց երեխաների վրա, որոնք աներեմթապես մահն են գալիս տան մեջ: Աղուսվի կոնչալը արևամուտից հետո՝ չար բան է գուշակում: Շների տխուր ոռնալը մահաբեր է: Թռերի կրակի բոցերի կամ թիփած լավաշի սուլելով ձայն հանելը՝ սով կբերեւ: Բայդուշի (բու) ձայնը ավերում է գուշակում: Մարին երբ արագադղի պես է խոսում, եթե նրա գլուխը չկտրեց՝ տերը կմեռնի»: Պառավը շատ անգամ ասում էր յուր աշակերտուհուն զանազան սովորական բաների մասին. թե կաշաղակին ո՛վ է իմաց տալիս, երբ նա խաբարներ (լուրեր) էր բերում. աղունակի (աղավնու) միս ուտելը ինչո՞ւ է մեղք. ճնճղուկին ո՛վ անիծեց. կամ Սողոմոնը ո՞րտեղից էր սովորել թռչունների լեզուն⁵, և ինչ դադտնիք ուներ նրա մատանին:

Պառավը երկար խոսել գիտեր հրեշտակների, սերովբենների, քերովբենների, դեների, սատանաների և «մեղնից աղեկների» մասին: Նա պատմում էր խիստ դարմանալի բաներ արքայությունից և դժոխքից, թե արքայություն ճանապարհի վրա մի մեծ հրեղեն գետ կա, որ վառվում է ծծմբով և նավթով (բարյուղ), նրա վրա կա մի մազե կամուրջ, արդարները առանց վնասի անց են կենում, բայց մեղավորների ոտները սայթաքուն են, և նրանք գլորվում են հրեղեն գետի մեջ, որ տանում էր դեպի դժոխքը:

Նա ասում էր, եթե մի երիտասարդ աղջիկ խոսում և ծիծաղում է մի նորահաս երիտասարդի հետ, որ նրա աղղակից չէր և կամ յուր երեւի և մարմնի վրա արվեստական խաչեր էր շինում՝ նա երբեք չէր կաբող անցնել մազե կամուրջից, այլ ընկնելով հրեղեն գետի մեջ, օձերի և կարիճների բաժին պիտի դառնա:

Պառավը սովորեցնում էր նրան և շատ փոքր բաներ, թե ո՞րպես Քրիստոսին տվին մի բաբբիի աշակերտելու, և Քրիստոս առանց այլ և բենը սովորելու՝ կարգում էր թովրաթը⁶. Բաբբիի մոտից արտաքսվելով՝ աշակերտում է մի ներկարարին և միենույն կարասի մեջ ներկում է ամեն գույներով կտավներ: Ուրիշ շատ բաներ է պատմում Հիսուսի և Հովհաննեսի մանկությունից, և նրանց կատարած հրաշագործություններից, որոնցից և ոչ մինը չէ գտնվում մեր ընդունած Ավետարանի մեջ. նա շատ անգամ ծիծաղելի եղանակով պատմում էր, թե ինչպես մի օր Քրիստոսը և Մուհամմեդը դաշն կապեցին, որ գետնից կաթի աղբյուր

բխեցնեն. Մուհամմեդը գիշերով գետնի մեջ թաղել տվեց կաթով լիբը տիկեր և մի հնար բանեցրեց, որ գալաղանը զարկելուն պես դուրս հոսեր կաթը: Առաւելոյան, երբ պնացին որոշված տեղը, Քրիստոս գալաղանը գետնին դաբկելուն պես կաթ բխեց, բայց Մուհամմեդը ոչինչ չկարողացավ անել, որովհետև խողերը գիշերով պատռել էին յուր թաղած տիկերը, այդ պատճառով Մուհամմեդը պատվիրեց մուսուլմաններին խողի միս շուտել: Նա պատմում էր խոտաճարակ ճգնաւորի, անառակ ոբդու և «աճուճ-պճուճների» մասին⁷: Խրատում էր նրան շուտել թուրքի հացը և թուրքի մորթած միսը. մի աման, որի մեջ թուրքը մի բան էր կերել, պիղծ է մինչև լվացվեր «խաշալվա»^{*} ջրով:

Ձ

ՄԵՐ ՀԵՐՈՍԸ

Տեր-Առաքելինց տունը, յուր պարզ, անխարդախ նահապետական բնավորության հատկութեամբ ձևացնում էր մի օրհնյալ գերդաստան, որ արտացոլում է մեր արժանահիշատակ նախնիքների առաքինի կյանքի բոլոր անմեղ և անզարդ պատկերները: Այդ տունը միշտ ունեցել է կարգացող և գիտնական տղամարդիկ: Տեր-Առաքելինց տոհմից, Մաղկավանի գերեզմանատնում շատ թվով եպիսկոպոսների, վարդապետների և քահանաների գերեզմաններ վկայում էին, թե եկեղեցական ծառայությունը, ժամանակի խորին հնությունից ղեկավար կարգով միշտ շարունակվում էր այդ ցեղի մեջ, մինչև՝ հասնելով Մահտեսի Ավետիսին, ծուլ և անգրագետ գյուղացուն, իսպառ վերջանում է:

Այդ գերդաստանի գլխավոր անդամներն էին Հուրի Խան-Դայան՝ ութսունամյա պառաւր, Մահտեսի Ավետիսի մայրը, Մահտեսիի կինը՝ տիկին Սկուհին, նրա որդին՝ փոքրիկ Ռուստամը, Սալբիի ուխտյալ նշանածը: Բացի դրանցից, նրանց տանը ապրում է օրիորդ Սալլաթինը՝ տ. Սկուհու կրտսեր քույրը, որ, մի որբ աղջիկ լինելով, Մահտեսի Ավետիսը

* Հայերի այնքան երկար տարիների կենակցութունը պարսիկների և թուրքերի հետ չէր բեր նրանց այդ ազգերի հետ սերտ հարաբերության մեջ, ընդհակառակն, նրանք ամենաաստիկ կերպով խուսափում են մահմեդականներից, նրանց միանգամայն դարձելի համարելով: Այդ համարումը թիպիտ առաջացրել է նրանց մեջ մոլեռանդութուն, բայց մի ամբողջ ազդ ազատել է մահմեդականության ճարակ լինելուց և նրանց հետ ձուլվելուց:

պահում էր իրանց մոտ: Մառաշտիցիների կարգին էին պատկանում Նազլու աղախիներ և հալատարիմ հսկայամարմին խաչոն:

Մաղկավանք, լինելով մի սարին մերձակա գյուղ, հարուստ էր յուր ջրաբերի հողերով և արոտամարդերով, հնար էր տալիս գյուղացիներին ոչ միայն երկրագործությամբ, այլև խաշնարածությամբ պարապելու և մեն տարի, զարնան սկզբին, երբ մեծ Աղվանքը ձյունի սպիտակ ծածկոցը թոթափելով՝ ամբողջ սարը հիանալի կերպով կանաչադարձվում էր, Մաղկավանքի հարյուրավոր գերդաստաններ՝ դուզված-զարդարված, սալ ու բյամանշա, դհուլ ու դուռնա ածելով, նստած ուղիղանք երկվարների վրա, հարս, աղջիկ, կին և տղամարդ, զինված, ուրախ-ուրախ, երգ երգելով, իրանց հովիվների հետ, վրաններն էշերին ու եղներին բարձած, գնում էին սարը, մի քանի ալեսոներ և պառավներ մնում էին իրանց տանը, բրդեղի մշակների հետ հոգս տանելին աշխիների և ցանելի հողերի անտեսությանը:

Մաղկավանքի ամառը և աշունք խիստ տխուր են: Շինական կյանքի ժրաջան և արդար վաստակարարությունները այստեղ ներկայացնում են իրանց դժոխքեր և սարկական պատկերներ: Խղճալի գյուղացին այստեղ հանգիստ չունի գործելուց. նրա ընտանիքի ապրուստի պիտույքների վրա ծանրանում են ավելի խանի անտանելի հարկերը. ստիպում են նրանց գործել, և գործել չափից դուրս... իրանց անձերը մաշելու և սպառելու չափ:

Ոչ ոք առանց արտասուքի չէ կարող նայել այդպիսի բազմաթիվ աշխատավոր հասարակության վրա, որ հեծում և հառաչում էին աղքատության լծի տակ: Ինչո՞ւ, միթե աստված անիծել է նրանց: Այդ շփոթեմք մենք... միայն այդ հիմար մարդերի բազմությունը իրանց տխմար կամքի հոծարությամբ տառնում են սարկական և դերության բոլոր դժնդակ և անարդ ծառայությունները: Նրանք մշակում են ուրիշի հողը, նրանք իրանց արյունախառն քրտինքով վաստակում են ուրիշի հացը, նրանք իրանց աշխատություններով լցնում են ուրիշի քսակը: Տեսնո՞ւմ ես այն երկրագործը, որ այնպես պարծանոք կիտել է յուր կալի մեջ ցորենի ահագին շեղքը, այդ իրեն չէ պատկանում, այդ պիտի լցնե խանի ամբարը... և խղճալի շինականը տխուր և հուսահատ, անվարձ և դատարկ, Բառեշտը (հեծանոցը) թեին դրած, դառնում է տա՛ն...

Այդ երկրի մեջ ա՛յն գերդաստաններն են ավելի հարուստ համարվում, որ թվով շատ աշխատավոր ձեռքեր՝ այսինքն՝ գործող տղամարդիկ ունին: Մահտեսի Ավետիսը անբախտ էր այդ նկատմամբ, այն պատճառով, որ նա չունեի ո՛չ բազմաթիվ եղբայրներ և ո՛չ էլ՝ հասուն որդիք: Նա ինքն միայնակ, մի քանի վարձկան ծառաների հետ, ստիպ-

ված էր յուր անդադար աշխատությամբ լցնել յուր վրա դրած բոլոր ծանրը կարիքները:

Ամեն օր Մահտեսին մեկ րոպե անդամ հանգիստ չունի յուր քերանք մի պատառ հաց դնելու, ի՞նչ անե խղճալին. միայնակ և անծնական մարդ է, բայց դաշտում մի տեղ բանում է գութանը, մի տեղ՝ ռսկին (արորը), մի այլ տեղ կալ են կալսում, մի տեղ արտ են հնձում, մի տեղ խոտ են քաղում... բացի դրանցից, այգի կա, ոչխար կա, տավար կա... Ամենի վրա պետք է վերահասու լինել, ամենի համար հոգս տանել, բոլոր աշխատողները օտար մարդիկ են, օտար հայրերի որդիք են, մեկ րոպե գործը թողի՝ ահա մնաց գործը, որովհետև մշակը հոգս չունի, նա յուր կերակուրի և վարձքի տերն է. նկատելով այդ հանգամանքները, պետք է մտածել, թե ինչ դրության մեջ կլինեիր Մահտեսի Ավետիսի խղճալի ընտանիքը, երբ ստիպված էին ամեն օր կերակրել այդքան բազմաթիվ վարձկան աշխատողներ: Հուրի խան-Դայան, չնայելով նրա ութսունամյա ծերությանը, տակալին ժիր ու վաստակարար՝ մեկ րոպե գաղար չունեիր աշխատելուց: Տիկին Սկուհին, այն օրհնյալ տնտեսուհի կինը, արեածագից մինչև կեսգիշեր, բնավ հանգիստ չունեիր: Նա ոչ միայն յուր գերդաստանի տանտիկինն էր, այլ յուր տան հացթուխը, խոհարարը, մատակարարը, յուր տղայոց ստնտուն, այլև յուր ընտանիքի դերձակը լինելով՝ կարում էր բոլորի հագուստը: Բայց ամենայն դեպի աշխատությունները քաղցրանում են, երբ վայելում ենք նրանց պտուղները, իսկ երբ մեր աշխատությունը դառնում է ուրիշների վայելչության նյութ՝ մեզ միայն ունայն չարչարանքն է մնում...

Ձմեռն է գյուղացիների հանգստի միակ ժամանակը. երբ նրանց արտերը և այգիները, նրանց մարգերը, արոտները՝ անհոգ քնած են սպիտակ ձյունեղեն վերմակի տակ, երբ նրանց տավարները, նրանց ոչխարները տաք գոմերի մեջ հանգստորեն վայելում են իրանց համար պատրաստված պաշարը: Դատարկապորտ գյուղացիք հավաքված փարախներում, իրանց անասունների մոտ, շատախոսում են դատարկ զրույցներ և պատմում են միմյանց իրանց գլխին եկած հետաքրքրական անցքերը, կամ թե, գտնում են մի աշըղ, որ նրանց համար երգում և սաղ է ածում, թագավորների և սիրողների հեթաթիներ է պատմում:

Բայց այդ զվարճութուններից, այդ զբոսանքներից զուրկ էր Մահտեսի Ավետիսը: Նրա մենակությունը, ընտանիքի հոգսը թույլ չէին տալիս նրան մինչև անգամ ձմեռը անգործ մնալու: Նա յուր անասունների ախոռի մի կողմում շինել էր մի փոքրիկ սաֆու, որ տաքացած էր շորքոտանիների շնչով: Այստեղ էր նա հաստատել յուր ջուլհակի (ոստայնականի) մեքենան, և կես գիշերից սկսած այդ մեղամաղձական բնակատե-

րանի մեջ լսելի էր լինում Մահտեսիի մալուգի և դֆայի տխուր և դաշնակալոր չկշկոցը: Նրա կիներ, տիկին Սկուհին, կամ պատրաստում էր թելի մասուրաներ և կամ հարդարում էր հինաձեռ. երբ նա յուր ամուսնուն օգնելու պետք չէր, հեռու նստում էր յուր դյազգեհի մոտ, նազլուհի հետ միասին հինում էին շալեղեն և ասլեղեն գործվածքներ, որոնց թելերը նա ինքը իլիկով ամառը սարում մանեկ էր իրանց հովիվների կանանց հետ: Գեղեցիկ է նայել այդ ժրաջան կանանց վրա, երբ սարերում՝ հեռու իրանց վրաններից, կանգնած մի բարձր քարաժայռի գլխին, կամ մի հստակ աղբյուրի մոտ, երգելով, պատեցնում են իրանց իլիկը: Բանաստեղծական այդ տեսարանը երևան է հանում հովվական կյանքի անմեղ և անզարդ բնավորությանը: Բայց, ավա՜ղ, հայոց հովվուհիների իլիկը նրանց համար չէ մանում... նրանց աղնիվ և նուրբ գործվածքները իրանց կիսամերկ գավալները չեն հագնում, այլ, վաճառելով՝ վճարում են անդուլ պարտատիրոջ տոկոսիքը, կամ ավելի վատթար, շատ անդամ բարբարոս քուրդը ավազակաբար կողոպտում է նրանց բոլոր գույքը՝ նրանց ոչխարների հետ: Մահտեսի Ավետիսի միակ հանգստի և օրհնության ժամերը լինում էին ավաղ պասին: Այդ ապաշխարական օրերին, միջօրեից առաջ ժողովրդի ծերերը հավաքվում էին եկեղեցու բակում մի խուցի մեջ, քահանան նրանց համար կարդում էր Այամավուրբը¹, սրբոց վարբը, և նրանք ախորժանոր լսում էին աստուծո և կրոնքի խոսքերը:

Հուրի խան-Դաշան, որպես բոլոր սնապաշտությունների կենդանի օրինագիրք, որպես Տեր-Առաքելինց տոհմի հնամուլ պատրիարքը, յուր ձեռքում ուներ տնտեսական կառավարության դեկը, քնտանիքի մյուս անդամներից ոչ ոք համարձակություն չունեի գործել նրա կամքին դեմ, այլ պահպանում էին իրանց տան ծերի պատիվը և նրա ծանրակշիռ համարումը: Տիկին Սկուհին, որ արդեն քանի որդոց մայր էր, առանց նրա խորհրդի չէր կարող մի պատառ հաց յուր բերանը տանել, նա չափազանց պատվում էր յուր պառավ կեսրոջը. գիշերները, երբ նա անկողին էր մտնում, տիկին Սկուհին, նրա մոտ նստելով՝ մաժում էր նրա ռաները, յուր ձեռքերով տրորում էր նրա մեջքը և չէր հնաանում նրա կողքից մինչև նա շքնի:

Ռուստամը, մեր վիպասանության նազելի հերոսը, որպես մի օրհնյալ գերդաստանի զավակ, ուր նահապետական անզարդ կյանքի պարզությունները դեռևս պահպանում էին իրանց ծաղկափթիթ քնքշությունը, Ռուստամը, որպես մի հանդուգն և մեծահոգի մանուկ, յուր կյանքի աղաթ շնչի հետ ներս էր շնչել մի ախտաբորբոք և դուրագրգիռ հոգի, մի երկաթի պնդումը կամք և աներկյուղ սիրտ. արժանի է հարցա-

սիրութեան յուր բնավորութեան մի քանի անդուգական հատկութիւններ համար: Նրա երեսի մի փոքր սեւեակամիր գուշնը, թուխ դանդուրների հետ՝ մի առանձին վայելչութեամբ գեղեցկացնում էին նրա զվարթ և սիրուն դեմքը: Լայն և բարձր ճակատը սահմանափակվում է ներքեից սև-թավախիտ հոնքերով, որոնք երկու կողմից կամարած և գալով՝ քթի վերնակողմում միավորվում էին, մյուս ծայրերը երկարելով մինչև ականջները՝ ձևացնում են երկու սև աղեղնաձև գծեր, խաղած մեկ կող- քից մինչև մյուսը: Նրա աչքերը, այն թուխ վառվռուն աչքերը՝ նա- ստատակի երկշոտ աչքերի նման դուրս ընկած չեն, այլ՝ առյուծի հպարտ նշաձև աչքեր, նետի պես երկայն թերթերունքներով՝ փայլուն են երկու աստղերի պես: Նրա քիթը, յուր բոլորակ վերջավորութեամբ, համեմա- տելով երեսի լայնութեան հետ, կարելի է ասել փոքր էր, բայց այդ նրա դեմքին մի գրավիչ քնքշութիւն էր տալիս: Նրա խելացի երեսը, այն պարզ հոգու հայելին՝ շունն ու մի խոժոռութիւն. նրա գորշ և մի փո- քրր նիհար թշերը, որոնց վրա չէին երևում մազի հետքեր, ավելի էին փայլում ողորկութեամբ, միայն վերնաշուրթը դեռ նոր էր սկսել շրջա- ղալ դեռաբուսիկ սև մազերով: Նրա ուղիղ և վայելչագեղ հասակը, ուռած կմբավոր կուրծքը, նրա լայն թիկունքը, գրավիչ սեգ հայացքը, մարմնի հպարտ և անհոգ շարվածքը, այդ բոլոր բարեգուշակ նշանները, առիթ էին տալիս ամեն տեսողներին հուսալ, թե մի օր այդ նորահաս պա- տանին լինելու էր մի հոյակապ պարթաձև տղամարդ՝ հսկայատիպ մարմնով և ահալոր կազմվածքով:

Մանուկ Ռուստամը կարգացած չէր. նրա հայրը այդ մասին հոգս չտարավ նրա համար, և ինչ որ կարգում է տեսները եկեղեցու մեջ, նրանցից մի բան չի հասկացել: Այդ պատճառով նա չգիտե տիրոջ օրեն- քը: Բայց նա ունի յուր հատուկ օրենքը, որ բնութիւնը դրել է նրա սըր- տի վրա: Դեռ մանկութիւնից սկսեց եփ գալ նրա հոգու մեջ քաջադ- նական ոգին, և նա մի գաղտնի համակրութեամբ սկսեց սիրել զենքերը: Յուր տասնեկուս տարեկան հասակում՝ հորիցը թաքուն՝ նա գնեց մի հրացան, մի հատ խորաքանի ընտիր թուր և մի զուգ ատրճանակ, և այնուհետև նա կարող էր միայնակ, որպէս մի խաշնարած ցեղի հզոր պարոն, վերակացու լինել իրանց ոչխարներին և հովիւներին՝ սարում:

Դեռ յուր պատանեկան հասակում նա ցույց տվեց յուր ընդունա- կութիւնները այդ տեսակ պարապմունքների մեջ, որոնք ազատ չէին ահարկու վտանգներից: Մի անգամ, երբ քրդերի ասպատակները, հար- ձակվելով ծաղկավանդոց վրաների վրա՝ կամենում էին նրանց հոտե- րը ավար տանել, Ռուստամը, ավազակների հետ քաջութեամբ պատե- րազմելով, խլեց նրանց ձեռքից իրանց ոչխարները, ստանալով երեսի

աջ կողմում, ահանջի և աչքի մեջտեղ, գլխից ուղղաձիգ դեպի ներքև
այն խոր սպին, որ կարելով ճակատի աջակողմը, հոնքի մի ծայրը՝ հաս-
նում էր մինչև ահանջի վերջը. ամենևին չվնասելով նրա գեղեցկության,
այլ տալով նրա դեմքին ահարկու բացատրություններ:

Մի այդպիսի կյանք, պաշարված բարբարոսների հափըշտակու-
թյուններով, ավաղակությամբ՝ ընդմիշտ պատերազմի աղմուկների
մեջ, պատանի Ռուստամի բնավորությանը տվեց վայրենի և կատաղի
հատկություններ: Նա խիստ դյուրագրգիռ էր և բարկացկոտ և ուներ
անողորմելի և աներկյուղ սիրտ, պողովատի կարծրությամբ հաստատ
կամք: Նա չէր կարող տանել որևէ անարգարություն, յուր ազատության
իրավունքը, յուր մարդկային պատիվը անարատ պահելու համար նա
պատրաստ էր նահատակվելու: Առաջին աչքաբացին տեսնելով յուր շքու-
ջակայքում յուրայինների գերիացած և ստրկական վիճակը, միշտ լսե-
լով նրանց ախ ու վախը, նրանց պառն հռուշանքները, ամեն օր տես-
նելով հաղարավոր աճեախտների անտանելի շարչաբանքները, նա ստա-
ցավ մի նախանձոտ ազգասիրական ոգի, որով նա միշտ պատրաստ էր
յուր արյունով սրբել նրանց աչքերի արտասուքը: Ո՛րտեղ էր ծնվել
Ռուստամը, որ այդպես չլիներ: Նրա խանձարուրը եղան անուշահոտ
ծաղիկները, նրա օրորոցը՝ կանաչ խոտերը և թավշյա արոտամարգերը,
նրա առաջին լալու արձագանքը շերտերից շերտազարդ դահլիճի պա-
տերը, այլ մի պարկեշտ հովվական վրան, ահագին քարածայուրը, սար,
ձոր և անտառը: Վարժատան մեջ չմաշվեց նրա կյանքը: Խեղացի բնու-
թյունը՝ ինքն էր նրա վարժապետը: Անուշահոտ ծաղիկներից, կանաչ
թփերից, խոտավետ մարգերից ստացավ նա յուր հոգու ազնվությունը:
Պարզ և կապուտակ երկինքը, վարդագեղ արշալույսը, ոսկե արևը, ար-
ծաթյա լուսինը, բյուրավոր փայլուն աստղերը ներշնչեցին նրա հոգուն
կրոնի և աստուծո զգացումը: Երգող փետրաղարդ թռչունները, հեզիկ
շշնջող զնիչուռը, ծառերի և թփերի խշխշոցը, նրանց տերևների կա-
խարդական սոսափյունը, պարզ և հստակ աղբյուրները, նրանց խոտերի
և ծաղիկների միջից կարկաչելով և սուլելով հոսանքը, արարագործու-
թյան այդ բոլոր հրաշալի պատկերները վառեցին նրա երեակայությունը
գերբնական կրակով և բաշխեցին նրան մի ազնիվ և գեղեցկասեր ճա-
շակ, մի աշխուժոտ և զգացմունքով լի սիրտ: Ամպերի սոսկալի որո-
տումը, սև թուփալերի բոմբյունը, կայծակի ահեղ ճարճատյունը, ահա-
գին լեռնաժայռերի ճաքճքվելով, թնդալով սարերի զագաթներից դեպի
վայր գլորվելը, հեղեղատի պղտոր ալիքների գոռոցը, մրրիկի զարհու-
րելի մռնչյունը՝ մինչ այն աստիճան աներկյուղ, մինչ այն աստիճան
ամբապինդ էին արել նրա սիրտը, որ նա առանց սոսկալու, առանց ահ

ու դողի, ուրախ և զվարթ, յուր օրհնության երգերը խառնում էր սոսկալի մրրիկի սուլելու և ֆշշոցի վայրենի ձայների հետ:

Երբ Ռուստամը յուր կրիմյան հրացանը ուսին, խորին կեսգիշերային պահուն, մնջիկ-միայնակ հսկում է իրանց ոշխարների փարախի և վրանների շորս կողմը, իրանց ոշխարները բարբարոս քուրդերի և խորամանկ գայլերի բերանից աղատ պահելու համար, երբ նա հանկարծ լսում է հեռավոր սարից մի սոված արջի, մի ահագին քավթառի կամ մի կատաղի վագրի սոսկալի մոնչյունը, նրա հոգին վառվում է ուրախությամբ. նա արևարար դիմում է դեպ շարագուշակ ձայնը, իսկ երբ դարանամուտ մի քարի ետևը՝ նա հաջողում է զարկել և գետին գլորել վիթխարի դաղանը, այլևս նրա հրճվանքին սահման չկա: Նա ցնծությամբ կրում է յուր շալակին ահագին որսը, բերում, դնում է իրանց վրանի առջև: Սոսկալի, նրա հասակակից պատանիները ամաչելով նայում են նրա երեսին, բայց մանուկ աղջիկները գովաբանում են նրա քաջագործությունը, և նրանց կուսակալն սրտի մեջ ծնվում են սիրտ զգացմունքը:

Անհրկյուղ քաջասրտություն հետ նրա բնավորությունը ունեւ հեղ, մաքուր, ազնիվ և քնքուշ կողմեր ևս: Ո՞րտեղ էր մեծացել նա, որ այդպես չլիներ, նա բնության հարազատ որդին էր, վաճառանոցներում և առևտրական խանութներում չէր դեղնել նրա դեմքը արծաթասիրության նախանձից և հոգեմաշ հուսահատությունից: Նրա հպարտ, կրակով լի սևորակ աչքերը չէին մեռել, չէին նվազել, ամեն ժամ նայելով ասլուրանք դնողի ճանապարհը: Նրա անխարդախ և անկեղծ սիրտը չէր թունավորված շահասիրության ակտով, և նա երբեք, որպես վաճառողների որդիքը, յուր լեզվին թույլ չէր տվել անուղիղ բան խոսել, որպեսզի պեսպես կեղծավորությամբ, հաղար և մեկ երդումով, բյուրավոր սուտ վկայություններ բերելով՝ աշխատեր մի ծանր գնով վաճառել մի աժանագին ապրանք, և այնպիսով ավելի հմտանալ խաբեբայության կեղտոտ արվեստին:

Ռուստամը ոչ մի վատ համարում չունեւ մարդկանց վրա: Նա չէր ճանաչել նրանց շարությունները. նա բոլորին համարում էր յուր հայրը, մայրը, քույրը և եղբայրը: Նա այնպես էր հասկացել, թե ամեն սիրտ այնպես մաքուր և պարզ էր, որպես այն հստակ աղբյուրները: Նա այնպես էր հասկացել, թե ամեն ոք ա՛յնպես ազնիվ, ա՛յնպես սուրբ է, որպես այն անուշահոտ նախշուն վարդերը: Նա ա՛յնպես էր հասկացել, թե մարդիկ ա՛յնպես բարի և ա՛յնպես առաքինի էին, որպես այն անմեղ և անարատ գառները:

Սիրո ախտը, որ բոլոր կրքերից առաջ վառվեց նրա մանուկ հոգումեջ, ավելի զգալի էր նրան: Աշղներին մեջլիսներում, երբ նա լսում էր Քյարամի և Ասլու, Աշըղ-Ղարիբի ու Շահասանամի, Բըհարի և Զոհրայի սիրավեպերը, նրա արյունը բորբոքվում էր, նա ասպետական նախանձախնդրությամբ պատկերացնում էր յուր մեջ յուր սիրուհին՝ մի սիրուհի, որին ուխտել էր նա յուր կյանքի ամենապատվական ժամերը: Բայց երկրի սովորությունները, աղագային խորթ և օտարոտի բարք ու վարքը, երբեք չէին թույլ տալիս նրան դոնե մի անգամ տեսնել յուր սիրուհուն երեսը և նրա բերանից մի քանի բառ լսել:

Տասնեհինգ տարեկան էր Ռուստամը, երբ մի օր, Աղվանա սարերում, ուր իջևանել էին Մաղկավանի բոլոր խաշնարած գերդաստանները, առավոտյան հովին, արևածագից առաջ, նստած սարի վրա, մի աղբյուրի մոտ, նա յուր քաղցր հրեշտակային ձայնով երգում էր յուր սերը, հանկարծ տեսավ նա մի նազելի աղջիկ, կուժը ուսին, եկավ աղբյուրից ջուր տանելու: Նա մտածեց ինքն իրան՝ «իրա՞վ, դա՞ է լինելու իմ սիրո կույսը, որ Սուրբ Կարապետը բաշխել է ինձ»:

Արդարև նա՛ էր, շքնաղագեղ Սալբին, որ լսելով Ռուստամի առավոտյան երգը, ջուրը պատճառ բռնելով՝ եկել էր տեսնելու այն սիրուն տղամարդի երեսը, որ ա՛յնքան այրվում և խորովվում էր յուր սիրով: Ռուստամը, բռնելով նրա ձեռքից, հայտնեց յուր սերը, հարցրուց թե՛ նա ևս կամենո՞ւմ էր սիրել իրան: աղջիկը կարմրելով՝ հնչեց այն սուրբ բառը. այո՛, և մեկ զույգ համբույր կնքեց նրանց ուխտը...

Այնուհետև ժամադիր եղան նրանք այն նվիրական աղբյուրի մոտ՝ երբեմնապես միմյանց տեսնելու:

Մենք կդնենք այստեղ սիրո առաջին հրգը, որ Ռուստամը երգեց Աղվանա սարերի մեջ:

Սե՛ր իմ, ո՛վ սեր, սե՛ր,
Ա՛խ, դու անգո՛ւթ սեր,
Տարա՛ր խեղճ-միտքըս՝
Գլխիս եղար տեր:

Ո՛վ իմ սիրո կույս,
Հատոր իմ հոգվույս,
Առանց քե՛զ մի ժամ
Կյանքից չունիմ հույս:

Մարդիկ անհամար
Ինձ խենթ, խելագար

Կոչում ևն աշխատւս՝
Դո՛ւ Եղար պատճառ:

Մինչ Ե՛րբ դու աշդպես
Ինձ պիտի տանջես.
Մինչ Ե՛րբ դու ճրա՛գ,
Այրվող թիթեռն՝ հս:

Ե՛կ առ իս, Ե՛կ առ իս,
Գոնյա՛, ա՛ռ հոգիս,
Սիրով կբաշխեմ
Քեզ, իմ հրեշտակիս:

Գուցե քե՛զ համար
Գրիչն արդար՝
Ինձ նշանակեց՝
Զոհվել շարաշար:

Ասա՛, դո՛ւ, Լոկմա՛ն2,
Գիտե՞ս դու դարմա՛ն
Սիրահար սի՛րտը
Բուժելու միայն:

— Ո՛հ, շունի՛, շունի՛,
Նա դարման շունի
Սիրահար սրտին՝
Սե՛րը դեզ կանի:

Սուրբ ես դու, ո՛վ սեր՝
Քեզ ստեղծող տեր
Երկնից և երկրի՝
Արեց հեր և մեր:

Ես էլ քո պաշտոնն՝
Առի անտրտունջ,
Միշտ սերը պաշտել
Մինչև վերջի շունչ:

ՄՆԱՀԱՎԱՏ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՉՈՒՀԻՆ

Կյուրակեմնուտ իրիկո՛ւն էր Մահտեսի Ավետիսը յուր մօր հետ դնացել էին ժամ, բայց նրա կինը՝ տիկին Սկուհին, յուր բրոջ, օրիորդ Սալլաթինի հետ մնացել էին տանը, որովհետև, այդ երկրի սովորության համեմատ, պառավները և ծերունիները պետք է ամեն օր շարունակ ժամ դնան, բայց երիտասարդ կանայք, նորահարսերը և մատաղ օրիորդները, եկեղեցու երես են տեսնում ամբողջ տարվա ընթացքում՝ միայն երկու անգամ, այսինքն՝ Մեծ և Փոքր Զատիկներին, որ սրբությամբ առնեն և հաղորդվին Քրիստոսի հետ:

Բայց տիկին Սկուհին տանը մնալով՝ բոլորովին հանգիստ չէր, նա անդադար աշխատում էր այս և այն առանձին գործերով, զգուշանալով՝ չլինի թե նրա սկեսուրը ժամից դառնալուց հետո տան մեջ մի չնչին անկարգություն գտնելով՝ սկսեր նրան նախատինք տալ:

— Աղջի՛, նազկո՛ւ,— վերջապես ձայն տվեց տիկին Սկուհին յուր աղախներին,— գնա՛ փարախի գավիթը, հավերքը թառը քշիր, ծառաներին պատվիրիր փարախի երգիկները փակեն: Ո՛ւհ, ո՛րքան ցուրտ է այսօր: Զմռանաս դառնալու ժամանակ Պողոսին վախեցնել, որովհետև նա անդադար լացում է...

Նազկուն գուրս գնաց, բայց փոքրիկ Պողոսը ավելի՛ և ավելի՛ էր լաց լինում, ո՛վ գիտե ինչ բանի համար:

Մի բանի բուպեից հետո դռան հատեից լսելի եղան զարհուրելի կըռքոտալու ձայներ...

— Ը՛-շ-շ-շ... Ը՛-շ-շ-շ... — ձայն տվեց տիկին Սկուհին — արջամարոզը... արջամարոզը... սո՛ւս... սո՛ւս...

Բայց Նազկուի զարհուրելի կըռքոտոցը զարծյալ լսելի եղավ:

— Վա՛յ... ամա՛ն... արջամարո՞ղը... եկա՛վ, եկա՛վ: Պո՛ղոս, եկա՛վ, որ քեզ ուտի,— կրկնեց մայրը:

Բայց հանկարծ Նազկուն ներս մտավ:

— Վա՛յ, հարսիկ, ես մեռա... սիրտս տրաքեց... լեզվս պատռվեց... ամա՛ն, ես մեռա:

— Ա՛ղջի, Նա՛զկու, սև հագնես, ի՞նչ է, ի՞նչ պատահեց քեզ,— հարցրուց տիկին Սկուհին՝ զարմացած ձեռնալուով:

— Ամա՛ն, աստված,— առաջ տարավ Նազկուն՝ կցկտուր ձայնով,— ո՛ւհ, երբ միտքս բերում եմ, մարմինս սարսռում է, ախուռատան բակում տեսա մի զարհուրելի հրեշ, պոչը երկայն, ինքը մազոտ, աչքերում կրակ էր վառվում, գլխի վրա երկու եղջյուր ունեիր... Նա յուր

Ճանկերի մեջ բռնած՝ ուտում էր մեր մշակ խաշոյի տղան, փոքրիկ Սահակը... ա՛խ ինչպէս ցավագին լա՛ց էր լինում խեղճ Սահակը...

— Է՛հ, հոգը քո գլխին, նա՛ղլու,— ասաց տիկին Սկուհին,— իրավ դու տեսիլ ես մարդագայլը, բայց նրան ասեիր, թե իմ փոքրիկ Պողոսը այլևս լաց չի լինում:

— Հա՛, ես այդպե՛ս էլ ասացի, բայց մարդողայլը ասաց, եթե Պողոսը էլի այնպէս լաց կլինի՝ ես կգամ նրան էլ կուտեմ:

Խեղճ Պողոսը դարհուրելով այս խոսքերից՝ մի քանի բռնի լուռ կացավ, մինչև քունը նրան բոլորովին հանգստացրեց: Նրա մայրը ուրախ էր, որ կարողացավ խաբել յուր երեխային*:

Նույն ժամուն Ռուստամը տավարների փարախում, ծառաների մոտ էր, այնտեղ վերահասու էր լինում իրանց անասուններին և նրանց հետ միասին մաքրում էր կովերի, եղների և գոմեշների աղբը, խոտ և դարման էր տալիս և ուրախանում էր, տեսնելով թե նրանցից ո՛րն է շատ գիրացել, Վերջացնելով յուր գործը, աշխուժավոր պատանին եկավ յուր շորս տարեկան մանուկ քուռակի մոտ, և, պտույտ գալով նրա շուրջը՝ հիանում էր նրա գեղեցկութեան վրա: Նա առեց քորոցը (զաշովը) և սկսեց քորել յուր քուռակը, հեղիկ շրթունքների միջից եղանակելով մի երգ: Զմեռվա սկզբից, ինքը, պատանին, յուր ձեռքով հոգս է տանում յուր ձին դարմանելու, որ նա ավելի գիրանա, զորանա և մեծանա:

— Խաշո,— ասաց նա յուր մտերիմ ծառային,— տեսնո՞ւմ ես, քուռակը աշունքից սկսած ո՛րքան մեծացել է. հավատա, դարունքին Մադկավանի փարախներից ո՛չ մի ձի դրա նման չի դուրս գալու:

— Անտարակույս, այդպէս է,— նրա խոսքին հաստատութեամբ տալով պատասխանեց խաշոն.— քո ձիու հատը ո՛չ միայն մեր գյուղում, այլ մեր ամբողջ մահալումը չկա: Ծանճակերենց Հարությունի տղան էլ պարծենում է, թե ձի ունի. անցյալ օր նրանց փարախը մտա, տեսա, ի՞նչ ձի, մեր կարմիր կովի հորթը քեզ օրինակ:

— Դու դիտե՞ս սա՛ ինչ ցեղից է... ա՛խ դրա սոյին դուրբան... սա՛ արարների Բյախլանեհի ամենաազնիւ արջունիցն է. Մահմուդ-բեկը յուր եղբորը չէր բաշխի մի այդպիսի քուռակ, բայց նա իմ բարեկամն է, ինձանից անց չկեցաւ:

* Հայոց մանուկների ընտանեկան դաստիարակութիւնը ընդհանրապէս անկարգ է՝ առանց այդ մասին տարակուսելու. բայց ավելի վատթար է այն սովորութիւնը, որ ծնողները՝ կամենալով հետ պահել իրանց երեխաները շարութեան անկուց և կամենալով, որ նրանք լինեն կարգապահ և պատշաճ, միշտ զարհուրեցնում են նրանց սարսափելի առասպելներով: Այդպիսով նրանց երեխաները մեծանում են ոչ միայն թուլասիրտ, վախուկ և երկչոտ, այլև՝ մանկութեանից ուսած հիմար սնահավատութեամբ:

— Բայց մի բան եմ լսել, Ռուստամ,— նրա խոսքը կտրեց խաչոն։

— Ի՞նչ խոսք, ի՞նչ բան,— հարցրուց շտապով Ռուստամը։

— Վախենում եմ ասեմ, սիրտդ կոտրվի։

— Ձէ, ասա՛, իմ սիրտը կոտրվող սիրտ չէ։

— Ասում եմ, Մելիքը՝ խանի մոտ սատանայություն է արել քո ձիու մասին, և խանը ասել է՝ «կառնեմ Ռուստամի ձեռքից, հայն ի՞նչ է, որ լավ ձի նստի, հային՝ էջն ու յուր խղճությունն է՛լ է բավական...»։

— Ա՛յ տղա, ո՞րքան միամիտ ես դու,— խոսեց պատանին արհամարհանքով.— ես քեզ այդքան երկչու չէի կարծում, խաչո՛, ասենք թե ես մի լավ ձի չունեմ, մի սիրուն կնիկ ունեմ. խանը պիտի իմ ձեռքից առնե՞, մի՞թե կարող է մի այդպիսի բան։

— Հա՛, Ռուստամ, բանի որ մենք այդպես գերի կմնանք այդ անօրեններին ձեռքում, որ ոչ աստված ունին, ո՛չ խղճմտանք, մեր տունը, մեր տեղը, մեր գույքը, մեր ապրանքը՝ ինչ խոսքս երկարացնեմ, նույնիսկ մեր կիներն և որդիքը մերը չեն... ինչ որ ուղեն՝ կանեն, ինչ որ կամենան՝ կկատարեն... Տեսա՞ր անցյալ օր ո՞րպես անիրավությամբ խլեցին տարան Մեհրապի թոռը, այն աննման աղջիկը։ Նրա ծնողները բացի լալուց՝ ոչինչ չկարողացան անել։ Նրա ա՛յնքան բաղձաթիվ դրացիները, բոլորը երկյուղից փախան, իրանց տներում թաքնվեցան և դռները փակեցին։ Խղճալի Նարգիզը, որպես մի անմեղ գառն՝ մնաց պալեքի ճանկերի մեջ...

Այդ խոսքերը վառեցին դուրագրգիռ պատանու սիրտը. ցավակցության զգացողությունից՝ մի քանի կաթիլ արտասուք երևաց նրա տըխրած երեսի վրա։ Նա շրջեց հրենք և արագությամբ սրբելով արտասուքը՝ տաց։

— Այդ իրա՛վ է, խաչո, մի այսպիսի երկրի մեջ հայի աստղը խավար է... Բայց, հավատացնում եմ քեզ, քանի որ իմ գլուխը կենում է այս ուսերի վրա, չկարծեմ մի մարդ կարողանա իմ տնից բռնությամբ մի բան տանել։

Խելացի խաչոն ոչինչ պատասխան չտվեց։ Նա գիտեր, որ մի տարապաշտան տենչ աներևույթ կերպով եփ էր գալիս այդ մանուկ սրտի մեջ. բայց անհնարին տխրությամբ կրկնեց յուր պապերի ասածը. «Մի ձեռքը ծափ չէ զարկում»։

Ռուստամը կրկին մոտեցավ ձիուն, ձեռքը քսեց նրա պարանոցին, հարդարեց նրա նորաբույս բաշը և կամենում էր դուրս գալ փարախից, երբ նրան կանգնեցրին մի քանի հոգի։

— Աղա՛, — ասացին նրանք, — այսօրվա փոթորիկը մեզ հնար

շտվեց փարախից դուրս դալ և մեզ համար ուտելու հաց մուրալ. ի սեփն աւտուծո, պատվիրեցեք, որ այս գիշեր կերակրեն խեղճերիս:

— Մի՞թե դուք գնում եք դռներից հաց մուրալու և դրանով ամոթ բերում մեզ վրա, մի՞թե իմ հայրը և ես չենք պատվիրել, որ ամեն օր ձեզ օրական պատշաճաւոր կերակուր տան,— հարցրուց տհաճությամբ Ռուստամը:

— Ճիշտ է, ա՛ղա,— պատասխանեցին նրանք միաձայն,— բայց մենք շնորհակալ ենք և նրա համար, որ դուք տվել եք մեզ տաք օթեան ձմեռելու Այդ բավական է. դրանից ավել պետք չէ ծանրություն տալ:

— Ո՛չ, ո՛չ, ես կվշտանամ, եթե ձեզնից մինը բախե ուրիշի դուռը. քանի այստեղ եք, դուք աստուծո հյուրն եք, մեր պարտականությունն է հոգս տանել ձեր ապրուստի համար. հացը մերը չէ՛, աստուծո տվածն է:

Այնուհետև Ռուստամը առանց ուշանալու դուրս գնաց փարախից, մտավ յուր մօր մօտ, և բարկանում էր նրա վրա, թե ինչո՞ւ օրինավոր կերպով հոգս չէր տանում անբախտներին, որ ապավինած էին իրանց ողորմության: Դրանք մի հայ գերդաստանի ընտանիքն էին, որոնց գլուղը բոլորովին կողոպտել էին քուրդերը, և բնակիչները ապրուստի համար ո՛չ մի հնարք չունենալով՝ ցիրուցան էին եղել զանազան կողմեր, և բարի քրիստոնյաները ընդունելով նրանց իրանց տները՝ պահպանում էին: Մահտեսի Ավետիսը տեղ տվեց յուր փարախում այդ անբախտ ընտանիքներից երկուսին:

Դռան մուրճը զարկեց:

— Է՛յ, Նա՛ղլու,— ձայն տվեց տիկին Սկուհին,— ժամավորքը եկան, գնա՛, դուռը բա՛ց արա:

Թեթեալարժ աղախինը վազեց, դուռը բաց արավ, ներս մտան Հուրի Խան-Դաջան և նրա որդի Մահտեսի Ավետիսը:

Հուրի Խան-Դաջան, կռացած յուր գավազանի վրա, դողդողալով, տքտքալով առաջ էր գնում, հասնելով տան շեմքի վրա, «ի մուտս իմոյս սենեկիս գծադրեա՛ր քո արյամբդ»¹ ասելով ներս մտավ:

Այդ մոլեռանդ պառավը, որի ամեն մի քայլը, ամեն մի շարժվածքը ունեին մի-մի խորհրդական գաղտնիք, խրճիթը ներս մտնելուց հետո սկսեց կատարել յուր սովորական ծեսերը: Նա ջերմ հավատով, երկըրպագություն տալով, երեսն խաշակնքելով՝ մոտեցավ խրճիթի արեւիկյան անկյանը, ուր պատուհանի մեջ դրած էին մի քանի սրբի պատկեր:

Այստեղ, այս ուխտյալ պատուհանի հանդեպ, երկար կանգնած աղոթում էր նա, ստեպ-ստեպ ծունր դնելով, երեսին խաչ հանելով և

«աւեր ողորմյայի» հատիկները ամեն մեկ անգամ տեր ողորմյա՝ ասելու ժամանակ՝ դարձնելով՝ Վերջապես, «զի բո է արքայություն և զորություն»²» ասելով, ուսերի վրա նստած բարի և շար ոգիներին դեպի աջ և դեպի ձախ կողմերը գլուխ տալուց հետո, և խրճիթի շորս անկյուններում նստած պահապան ոգիներին նույնպես երկրպագություն տալուց հետո, մի առանձին ջերմեռանդությամբ «ողորմյա աստված» ասելով՝ զնայ նստեց Բուսու մոտ:

Խրճիթը, ուր հավաքվել էր նույն ժամանակ Տեր-Առաքելինց փոքրիկ զերդաստանը, խորին մեղամաղձական լուսյան մեջ էր: Տիկին Սկուհին, բուրսուց հեռու, մի անկյունում առանձնացած, օրորում էր յուր փոքրիկ Պողոսը: Նա չէր համարձակվում զնալ թոնրի մոտ, ուր այն ժամանակ նստած էր յուր սկեսուրը: Նազու աղախներ ձեռքը ծնոտին դրած նստել էր տիկին Սկուհու մոտ: Պատանի Ռուստամը, ձեռքերը սրտին դրած՝ կանգնել էր հոր սպասին, հնազանդությամբ սպասելով՝ երբ նա կհրամայեր վառել ծխափողը և կամ մի այլ ծառայություն: Հուրի խան-Դայան՝ մեջքը տված քնաշորերի ծալքին, ոտքերը մեկնել էր Բուսու տակ, որ դրված է թոնրի վրա: Մահաեսի Ավետիսը միայն նստած էր մեր մոտ լուռ և անխոս:

Հուրի խան-Դայայի զեմքը ձեացնում էր մի ախուր և արտում պատկեր, որի կծու արտահայտությունը բարկության ստատիկ բորբոքումն էր բացահայտում, որ նույն րոպեին խռովում էր նրա սիրալը: Մոխրագույն կատուն, նրա սիրելի կենդանին, կռմուխով՝ քծնում էր յուր պառավ տիկնոջ շորս կողմը, բայց և այնպես շկարողացավ յուր քնքուշ հաճախմուղությամբ ամոքել նրա ճակատի կնճիղը: Երկար լուսյունից հետո, հանկարծ, որպես մի սև թուխպ, որ ծածկում էր երկնքի ավելի մեծ տարածությունը՝ սրտաց, թնդաց, և, խորշումած աչքերից կայծակների արձակելով, պռուաց նա յուր ժանգոտ ձայնով դեպի տիկին Սկուհին:

— Տո՛, փուչացած, այս տան սուրբ-սրբությունքը դու խապառ խափանեցիր, քեզնով մեր քրիստոնեությունը կորա՛վ: Զե՞ որ այսօր կյուրակեմուտ իրիկուն է, քանիցս պատվիրել եմ այսպիսի գիշերներին խնկածխությունը անպակաս լինի այս տան մեջ, և սուրբ պատուհանի առջև, բացի ամենօրյա կանթեղից, նա՛հ վառվեն յո՞ն մեղրամոմի պատրույգներ: Դրանցով մեր տան բարի ոգիները կուրախանան, իսկ չարերը՝ կտրամեն: Խաչապաշտի տուն է, այդպես պետք է կատարել տիրոջ օրենքները: Էլ ի՞նչ խորհուրդ ունի հայ-քրիստոնեությունը, ի՞նչ է այն բարի հրեշտակների վարձը, որ միշտ պահպանում են մեզ, այն մի բուռն սուրբ խոնկը, որի անուշահոտությամբ զվարճանում են նրանք: Ի՞նչու

Չարին ուրախացնենք, որ Բարին տրտմե, և մեր ձախ թևի վրա սատանան նստած գրե մեր մեղքերը յուր դավթարի (տետրակ) մեջ: Է՛հ, սեխն սապոն ինչ անե, խեղճ խաւար: Այդ առաջին անգամը չէ... ես մինչև այսօր քեզանից մի խելացի բան չեմ տեսել:

Խղճալի Սկուհին, թեպետ մի հասունացած կին էր և երկու-երեք զավակների մայր, միտ դնելով լուսնուն պահելու և ծերերի խոսքը պատվելու կանոններին, ո՛չ միայն օրինավոր կերպով յուր իրավունքը կարող չէր պաշտպանել նրա առջև, այլև թուլատրելի չէր նրան յուր կեսրոջ մոտ համարձակ խոսելու: Այսբանը միայն կարողացավ ամոթխածությամբ յուր երեսօդի տակից նազլուփ լեզվով ասել նրան.

— «Թող ներե բարի սկեսուրը, հավատացնում եմ բոլոր սրբերի անունով, որ այդ գործի մեջ մի մազաշափ մեղք չունիմ: Որովհետև մեր տան խունկը վերջացել էր, ուղարկեցի պառավ Մարթայից փոխ առնելու, նրանք էլ հազիվ թե այս գիշերվա համար ունենին, և մոռացա շուկայից բերել տալու»:

— Հոգեշահ և աստվածահաճո գործերը կմոռանաս, գիտե՛մ,— կրկնեց պառավը գլուխը շարժելով,— բայց ուտելու համար չամիչ, կամ խուրձա լինեք, երբեք չէիր մոռանա շուկայից բերել տալու:

Տիկին Սկուհին, չկամենալով սկեսուրի աչքի առջև կանգնելով ավելի բորբոքել նրա բարկությունը և առիթ տալ նոր դժգոհությանց, դուրս եկավ խրճիթից, գնաց հոգալու անբախտ ընտանիքների ընթրիքի մասին, որի համար պատվիրել էր իրան Ռուստամը:

Մահտեսի Ավետիսը, գիտնալով յուր մոր տրտնջոտ և քրթմնջոտ բնավորությունը, ոչինչ չխոսեց, գլուխը քարշ ձգած անից դուրս եկավ, գնաց անասունների փարախը՝ չորքոտանիներին վերահասություն անելու համար:

Հուրի Խան-Դաշան միայնակ մնաց խրճիթում, նստած ֆուսսու մոտ: Այնտեղ մնաց նազլու աղախինը, որ լուռ կանգնած էր մի անկյունում, մոռյլ աղջամուղջի մեջ: Հուրի Խան-Դաշային խիստ զգալի եղավ յուր սրդու և հարսի ալդախի վարվեցողությունը: Նա, առժամանակյա լռությունից և ծանր մտածմունքից հետո, գլուխը խոնարհեցնելով, ձեռքը ծնոտին դրած, սկսեց ինքն իրան խոսել, մտաբերելով յուր հանգուցյալ ամուսինը՝ բահանա տեր Մինասը, և յուր օրհնյալ տունը, որ նրա օրով մի նոր նրուսադեմ էր: «Թո հոգին թող միշտ լուսի մեջ լինի, բարի բահանա...»,— ասաց նա ինքն իրան.— քանի դու կենդանի էիր, այս տունը ունեիր հայ-քրիստոնեություն համ ու հոտ, բայց երբ որ տերը մեզ զրկեց քեզանից, և դու մեղանից հեռացար դեպ երկնքի լուսեղեն պալատները, բոլորը քեզ հետ տարար: Եվ մեր աստղը խավարեցավ, և մեր բախտը

կուրացալ, մեր տան սրբությունները պղծվեցան, անօրենությունը համարձակ ոտք կոխեց մեր շնմբի վրա: Ըստ այսմ ամենայնի աստծո ողորմությունը անշափ է... լալ է, որ քարը քարի վրա մնում է դեռ, որ երկինքն փուլ գալով՝ մեզ տակով չէ անում, և անդունդը պատուելով՝ մեզ կուլ չի տալիս: Փա՛ռք քեզ, տեր, փառք քեզ, բո բարությունը անշափ է... Ա՛խ, լուսահոգի քահանա... — նորից կենդանանում է նրա ուղեղի մեջ հանգուցյալի հիշատակը, — դու միայն էիր իբրև տան պահապան ոգի. ո՞ր գիշերը առանց «եկեսցե» ասելու, առանց Սաղմոսը և Նարեկը ծայրե ի ծայր կարդալու, առանց յոթնասուն ծունր իջնելու, բունը տիրում էր քո աչքերին: Քո սուրբ ազոթքների շնորհիվ մեր խրճիթի շորս կողմը կանգնում էին ամրոցի նման բարձր աշտարակներ և շրջապարիսպ. քանի՛ցս անգամ գիշերին այդ տեսնելով՝ գողերը չէին համարձակվում մեր տունը մտնելու: Քո ժամանակ մեր տան սրբությունները խավարի մեջ լույս կտային, և պահպանող ոգիները խունկերի անուշահոտ բուրմունքից ուրախանում էին: Բայց երբ դու մեռար, բոլորը քեզ հետ վերջացալ, և մենք մնացինք անմխիթար տխրությամբ՝ իբրև գերի մի մոլորյալ գերդաստանի մեջ»:

Մինչ Հուրի խան-Դայան այդօրինակ խորհրդածությանց մեջ էր, նրա մտածմանց ամբոխմունքը ցրվեց փոքրիկ Պողոսի լացի ձայնը, նա հրամայեց Նազուկին, որ յուր մոտ դնե յուր թոռան օրորոցը և յուր թույլ ձեռքով սկսեց օրորել նրան: Յուր ամուսնի հիշատակը, յուր տան վաղեմի օրերի անմեղ, կրոնական կյանքն, որ նույն բողբոսում վառել էին նրա երեակայությունը, առիթ եղան բորբոքելու նրա սառը սրտի մեջ բանաստեղծական շիջած կայծերը, և նա ջերմ ոգևորությամբ սկսեց երգել, հանդարտ շարժելով յուր թոռան օրորոցը...

Քնե՛, քնե՛, սիրուն թոռնյակ՜,

Քնե՛ անուշ դու ընով.

Օրորոցդ հանդարտ կշարժեմ

Ես մայրական ջերմ սիրով:

Քնե՛, քնե՛, անմեղ հրեշտակ,

Քնե՛ անուշ դու ընով.

Քեզ օ՛ր կասեմ, քաղցր օ՛ր, օ՛ր...

Քեզ օ՛ր կերգեմ մեղմ ձայնով:

Աչքդ փակիր, իմ աղավնյա՛կ,

Ա՛յդ աչքերդ վառվոռն.

Քաղցր քունը վերադ սփռե

Յուր թեկները նախշուն:

Աչքդ փակի՛ր, իմ սիրական,
Քնե՛, որ շուտ մեծանաս,
Քո վատարախտ ծնողաց համար
Խելոք տղա դու դառնաս:

Երբ մեծացար, իմ նազելի,
Մանուկ եղար դու քնքուշ,
Տերտերի մոտ կուղարկեմ քեզ
Սերտիկ տաղեր, երգ անուշ:

Քեզ կսորվեցնե տեր հայրիկը՝
Սաղմոս, Ժամագիրք, Նարեկ,
Փառաբանիկ աստծո անուն՝
Ամբողջ գիշեր ու ցերեկ:

Երբ որ ծաղկին սև մորուքով՝
Այդ լուսափայլ լիբը թշեր,
Անապատը կուղարկեմ քեզ,
Ճգնե՛լ անդ օր ու գիշեր:

Քնե՛, քնե՛, սիրուն որդյակ,
Քո մոր սրտին մխիթար.
Քնե՛ և շուտ մեծացիր դու,
Ինձ քո ձեռքով հողը տար:

Այդ հրեշտակի սուրբ լեզվովդ
Աղոթք կարդա ինձ վերա,
Տարբ շուտ կլսե քեզ,
Տատիդ հոգվո՛ւ ճարն արա՛:

Իմ հոգվույս դու նվիրե
Քո առաջին պատարագ,
Որպես Բիբլի^ա՝ արյուն ծովեն,
Ինձ մեղքից փրկե, որդյակ:

* Հուրի Խան-Դայան օրորոցից պատրաստում է յուր թոռան ապագան. նա օր առաջ ցանկանում է, որ յուր թոռը լինի մի քահանա, մի ճգնավոր, նորոգեր Տեր-Առաքելենց տոհմի դևտական կարգը և հիշելով այն ավանդությունը, որ գրված է Տեր Հուսկան որդի սուրբ Ստեփանոսի մասին⁴, թե ինչպես նա յուր առաջին և միակ պատարագը նվիրելով ազատեց Բիբլեն, Թարրիդեցի պոռնիկ կնոջ, արյան ծովից, այսինքն՝ յուր մեղքերից, Հուրի Խան-Դայան ևս ցանկանում է, որ յուր թոռը ևս քահանա լինելով՝ յուր առաջին պատարագը նվիրեր նրա մեղքերի թողություն համար:

ՄԻ ԾԱՂԻԿ ԽԵՂՂՈՂ ՓՈՒՇԵՐԻ ՄԵՋ

Մի օր մի անձանոթ հյուր հայտնվեցավ Տեր-Առաքելենց տանը, մի տղամարդ, երեսունհինգ տարեկան, վաչելուչ հասակով և եվրոպական հագուստով: Նրա անունն էր Արամ Աշխարունի, բնիկ պարսկաստանցի, որը բարեբախտություն էր ունեցել իր տասնևչորս տարեկան հասակում հանդիպելու մի ամերիկացի ճանապարհորդի և նրա հովանավորությամբ տարվում է նոր աշխարհը և յուր բարերարի շնորհիվ ընդունվում է որպես աշակերտ Նյու-Յորքի մի աստվածաբանական ճեմարանի մեջ:

Յուր ուսումն ավարտելով՝ պարոն Աշխարունին ստանում է աստվածաբանությունից և վարդապետի աստիճան. դուրս գալով ճեմարանից՝ մշտնում է միախոնրական կարգը և որպես առաքյալ Ավետարանի քարոզության՝ ուղարկում է Հնդկաստան: Այնտեղ հինգ տարի շարունակ աստծո խոսքը բարբարոսներին բարոյելով և միանգամայն լեռնաբնականերից սաստիկ վերբեր ստանալով, պարոն Աշխարունին հիվանդ տարվում է Ամերիկա: Բայց առողջանալուց հետո յուր կյանքի մնացյալ օրերը յուր ազգին պիտանի կացուցանելու մասը, նորահաս քարոզիչը աշխարհի երեսին երկար թափառելուց հետո զազար է գտնում Պարսկաստան:

Տեսնելով յուր ազգակիցների ցավալի վիճակը՝ «խեղճը եկավ նրանց վրա, որ աշխատած և ցրված էին, ինչպես ուխարներ, որ հովիվ չունեին»¹: Ընդունվելով Տեր-Առաքելենց տանը՝ պարոն Աշխարունին մի քանի օրից հետո հայանեց Մահտեսի Ավետիսին, թե ինքը պատրաստ էր բոլորովին ձրիաբար ծառայել նրա զավակների ուսման և կրթության: Մահտեսի Ավետիսը սիրով հոժարվեցավ այդ առաջարկության, եվ շուտով պարոն Աշխարունին աշակերտներ ունեցավ հանձին պատանի Ռուստամի և նրա մորաբույր օրիորդ Սալաթինի: Բայց տարվա ընթացքում նա ունեցավ և այլ աշակերտներ և աշակերտուհիներ, որոնց ծնողները ազբատ մարդիկ լինելով և օգուտ բաղելով ձրի զաստվանդությունից, իրանց երեխաները դուրս բերելով անրաբանների և տիրացուների տնից՝ հանձնում էին պարոն Աշխարունուն:

Պարոն Աշխարունին տեսնելով յուր գործի հաջողակ ընդունելությունը և այն, որ օրեցօր բավական ավելանում էր նրա աշակերտների թիվը, մտածեց ավելի կազմակերպել յուր վարժարանը: Տեր-Առաքելենց վրա ծանրաբեռնություն չլինելու համար նա վարձեց մի այլ տուն, որ

հաստատեց երկու սեռի մահկանաց համար երկու առանձին դպրատներու Բայց նրա գործին ավելի շատ ուժ և զորութիւն տւող մեկեկնասը Մահտեսի Ավետիսն էր: Իսկ երբ պարոն Աշխարունու հեռավոր բարեկամները հասկացան նրա հաջողակ գործունեութիւնը Պարսկաստանում, խոստացան նշովապես օգնել նրան, որով ժաջան վարժապետը միտք ուներ առաւել բարեկարգել յուր վարժարաններին զորութիւնը: Բայց հանկարծ մի փոթորիկ բարձրացաւ խառնիճաղանջ տգետների կողմից և «նրա սերմերը փուշերի մեջ բուսան, և փուշերը խեղդեցին նրանց»²:

Խաւարասեր տերտերները, որկրամոլ տիրացուները՝ զրկւելով արազի (օղու) և գինու սովակներից, քուֆտայի և տուժալի ամաններից և այն բոլոր պատիւներից, որ նրանք ստանում էին իրանց աշակերտների ծնողներից, որպէս երկրորդական վարձք, սկսեցին շարաշար նախանձիլ և հրեական աղմուկներ բարձրացնելով ասել, թէ «դա մոլորութիւն է ուսուցանում»: Օգնական գտնելով իրանց վիճակային լուսաշնորհ տեր Սուրմակյան արքեպիսկոպոսին և Մաղկավանի աղա Մելիք Պիղատոս Ավաղակյանցին և մի քանի վասակներին և մեհրութաններին, իրանց բոլոր կատաղությամբ մոլեգնած ամբոխը, մի բան կաշառք տալով Խանին, փակեցին պարոն Աշխարունու վարժարանի դռները՝ արգիլելով ժողովրդին իրանց որդիքը նրա մոտ ուսանելու ուղարկելուց:

Պարոն Աշխարունին մնաց դարձյալ առանց աշակերտի, տրտում և հուսահատ, յուր պարապմունքը նվիրելով միայն Տեր-Առաքելին և Ռուստամի և նրա մտաբույր օրիորդ Սալլաթինի կրթության և մի քանի այլ աշակերտների, որոնք գաղտնապէս ուղարկւում էին նրա մոտ:

Պետք է շնորհալ Մահտեսի Ավետիսի ազգասիրական զոհաբերութիւնները, որ շնայելով թէ այն տարին նրա այգին շատ վնաս էր բերել, նա միշտ պաշտպան կանգնեց գիտնական վարժապետին, ամենէին շնորհակցելով յուր մեջ ուսումնասիրության եռանդն ու փափագը:

Բայց օրիորդ Սալլաթինը անկատելի կերպով աճում և հասունանում էր, նրա մտավոր և բարոյական կրթության հետ՝ օրեցօր նրա գեղեցկության վարդերը ծաղկում, փթթում և անուշահոտւում էին: Բայց պարոն Աշխարունին չգիտեր և նրա գլխով չէր անցել այն միտքը, որ Մահտեսի Ավետիսը և նրա կին տիկին Սկուհին վաղուց իրանց մտքում դրել էին, որ պարոն Արամին իրանց փեսա դարձնեն: Երբ հայտնեցին նրան այդ մասին, նա համարեց մեծ սրբապղծութիւն՝ ամուսնանալ յուր աշակերտուհու հետ, որի վրա մինչև այն օր նայել էր եղբոր աչքով, որպէս յուր հարազատ քրոջը:

Երկար ստիպմունքներից, երկար թախանձանքներից հետո, պարոն Աշխարունին, յուր նպատակները իրագործելու հեռատեսությամբ, թէ

վատ չէր լինի այդ երկրի մեջ հաստատվել, վերջապես, անհնարին տհաճությամբ՝ ընդունեց օրիորդ Սալլաթինի ձեռքը:

Տիկին Սալլաթինը, ուսած լինելով ոչ միայն հայերեն լեզուն, այլև բավական անգղիերեն և ֆրանսերեն և մասնավորապես ուսումնասիրած լինելով մի քանի արհեստներ և առավելապես կրթված լինելով Աստվածաշնչի գիտությամբ, կարճ ժամանակվա մեջ հավաքեց մի քանի աղջիկներ յուր բարեկամներից և նրանց կրթության հոգսը յուր վրա առավ:

Այդ մի քանի աշակերտուհիները, որ տիկին Աշխարունին պահում էր յուր մոտ կար ու ձև սովորեցնելու անվամբ, խավարասերների կողմից հարուցին ոչ սակավ հալածանք դեպ նրանց ծնողները. շատ կարելի էր մյուս անգամ ցրվելին տիկին Սալլաթինի աշակերտուհիների փոքրիկ ժողովը, եթե նրանց շօղներ պարոն Խոսրով Մելիքզադեն³, մի հարուստ տղամարդ յուր խելքով, ուսմամբ և արծաթով:

Յուր նոր մեկենասի՝ պարոն Մելիքզադեի շնորհիվ, տիկին Աշխարունին բավական հաստատելով յուր վարժարանի գրությունը, յուր ուշադրությունը դարձրեց դեպ օրիորդ Սալլին՝ յուր քրոջ՝ տիկին Սկուհու որդի Ռուստամի նշանածը, մտածելով, թե մեծ անհարմարություն էր մի շատ ու քիչ ուսյալ տղամարդին ունենալ մի անկիրթ կին: Այդ պատճառով նա շատ աշխատություն թափեց, մինչև կարողացավ նրա մոլեռանդ մորը՝ տիկին Թարլանին համոզել, որ նա յուր աղջիկը դո՛ւրս բերեր հնամուլ և սնահավատ Մարթայի տնից և իրան հանձնեի ճշմարիտ ուսում ստանալու:

Տիկին Թարլանը ոչ միայն աղջիկներին կրթություն և ուսում տալը համարում էր մի ավելորդ բան, այլ՝ ավելի վնասակար, որովհետև, նրա կարծիքով, աղջիկները կարգալ ուսանելով մի ավել բան չէին ավելացնելու, այլ կլինեին խորագետ դեղիններ, կորցնելով իրենց մաքուր և առաքինի վարքն ու բարքը: Բացի դրանից, նա չէր հոժարում յուր աղջիկը մոտեցնել այն տանը, ուր ուսանում էր և նրա հանդերձյալ (սպազա) ամուսնացուն:

Օրիորդ Սալլիի բնական ընդունակությունը, տիկին Սալլաթինի անդադար ջանքը պատճառ եղան, որ նա կարճ միջոցում սովորեց ոչ միայն հայոց հին ու նոր լեզուները, այլ բավականաչափ՝ գաղիերեն և անգլիերեն:

Պարոն Աշխարունուն չմնաց և ոչ մի աշակերտ, բացի Ռուստամից, բայց, դժբախտաբար, Ռուստամը զուրկ էր այն ընդունակություններից, որ կարողանար ըմբռնել յուր վարժապետի սերմանած ազատ գաղափարները, ազատ և լուսավոր մտքերը կրոնքի մասին: Նաև թույլ էր՝ նա

արհեստներ և լեզու սովորելու մեջ. նա ուսալ միայն հայոց հին լեզվի քերականությունը, որով կարողանում էր հասկանալ յուր կարդացածը ու գիտեր մասամբ գաղիերեն: Մյուս առարկաների մեջ նա առավելապես սիրում էր բանաստեղծությունը և հին ու նոր աղգերի պատմությունը, մանավանդ հունաց և հռոմեացիացի: Նա խիստ ատում էր մաթեմատիկան, և թվաբանությունից՝ առաջին շրջ գործողություններից ավելի բան չգիտեր: Նա ավելի ակնորժանոր կարգում էր դյուցազնական բանաստեղծությունը. Հոմերոսի աշխատությունները նրա ամենասիրելի գրքերն էին⁴, ինքը նույնպես վատ չէր գրում և ոտանավորներ ու երգեր շարադրելու տաղանդ ուներ:

Ճշմարիտ կրոնագիտությունը, որ նա սովորեց Ավետարանի լուսով, չենք կարող ասել, թե բոլորովին մեղմեց և թուլացրեց նրա մեջ ընդարույս վայրենի բնավորությունը, այլ նրա փոխարեն ներշնչեց նրա մեջ քաջազնական կոչված առաքինությունը: Նա չէր մեղադրում Մովսեսին՝ յուր աղգակիցը շարչարող եգիպտացին սպանելու համար⁵, գովում էր մանուկ Դավթի քաջագործությունը Դողիաթին սատակելու համար⁶, նա երբեմն հակառակում էր փրկչի այն խոսքերին, թե մի երեսին զարկելու ժամանակ՝ մյուսը պետք է դեմ տալ⁷. առավել հավանություն էր տալիս մովսիսական փոխարինությանը⁸, ակն ընդ ական, ատամն ընդ ատաման⁸:

— Ինչո՞ւ,— հարցնում էին նրանից:

— Որովհետեւ,— պատասխանում էր նա,— քանի մարդիկ պատրաստված չեն Ավետարանի սրբազան գաղափարները ընդունելու, քանի նրանց խղճատանքը մեռած է, քանի նրանց սրտի մեջ չարություն կա, անկարելի է այդ կերպով վարվել նրանց հետ, որովհետեւ, երբ նա զարկում է իմ ձախ երեսին, և ես դարձնում եմ և աջ երեսս, նա՞ իմ հնազանդությունը խոնարհության տեղ զնելով՝ չէր դադարելու շարունակից, այլ կասեր. «Դե՛, զլուխդ էլ...»: Բայց մենք մարդիկ ենք, աստված ստեղծել է մեր գլուխը ուղղաբարձ դեպ վեր, ամոթ է մեզ, երբ մենք, անասուններին հավասարվելով՝ ընդունենք այդ անարգությունը, մե՞ղ գլուխը խոնարհեցնելով և ուրիշի ոտքի տակը տալով:

Նրան ասում են, թե Քրիստոս հրամայել է, ով որ շապիկդ ուզե, աբադ (վերարկու) էլ տուր:

— Տո՛, անխելք տնաքանդ,— ասում է նա,— դու կարծում ես, թե վերարկուս տալով գո՞հ էր լինելու նա, ոչ, ամենակին ոչ. դուք չգիտեք, թե մարդիկ ո՞րքան անհագ և չկտացող էակներ են... Եթե վերարկուս տամ, կասե՛ն «փոխանդ էլ տուր»: Այդ ևս տվի... Դու կարծում ես ձե՞ռք

կվեր առնի, մինչև բոլորովին չմերկացնե և կաշիս էլ չառնե: Բայց «Ի՞նչու ես փրկեմ, ուրիշը բերվե»։ «Ջաֆեն ես բաշեմ, ձվածեղը Դասպարն բռնե»։ Այս աշխարհում ամեն ինչ պարտք է, ո՛չ ոք չէ ցանում յուր սերմը՝ ուր հույս չունի հնձելու. ոչ ոք չէ տալիս, երբ հույս ունի առնելու. միով բանիվ, այս աշխարհում ո՛չինչ բան ձրի չէ, ո՛չ միայն մարդկանց ընկերակցության մեջ, այլև աստծո մեջ: «Շնորհ և զորություն շունեցող սրբին մատաղ չեն կտրում»։ Ես երբեք ասածուն երկրպագություն չէի տալու, երբ զիտեհալի, թե նա արքայություն և դժոխք չունի, կամ իմ ապրուստի խնամքը նրա ձեռքում չէ...

Այդ խոսքերը ոչ թե բխում էին նրա սրտի ներքին զգացմունքներից, այլ նայելով մարդկանց շարությանը՝ ամենքը կամենում են իրանցից տկարները միանգամայն զերի, ստրուկ և ավանակ շինեն՝ իրանց հանգստության և վայելչության համար: Այդ պատճառով մեր ոգելից հերոսը՝ տեսնելով մարդկանց մեջ եղած եսական անիրավությունը, ախուր հուսահատությամբ կրկնում էր, թե քրիստոնեությունը տակավին աշխարհի վրա չէ եկել. մարդիկ ապրում են բարբարոսության մեջ:

Ռուստամը կրոնքի և աստծո պաշտոնի մասին յուր հասկացողությունների մեջ նույնպես նախանձոտ և հանդուգն եղավ, որպես յուր նախկին վայրենության մեջ: Նա նայում էր յուր զրացիների սնապաշատության և մոլեռանդության վրա ինկվիզիտորի աչքով, նախատական կերպով արհամարհում էր նրանց սնահավատությունը, վիճելով ո՛չ միայն հասարակ ժողովրդականների՝ այլև եկեղեցականների հետ: Ռուստամի մի ազգային համարձակությունը վշտացնելով շատերի սիրտը՝ հարույց նրա դեմ հասարակաց ատելությունը, և այսպիսով նա ունեցավ բազմաթիվ թշնամիներ:

Մահտեսի Ավետիսը նույնպես շնաց յուր նախկին գոհակության մեջ: Պարոն Աշխարունին բազում ստիպմամբ համոզեց նրան՝ ուսանել յուր մայրենի լեզվի գրաբիտությունը, և նա մի կարճ ժամանակում ոչ միայն ազատ կարդում էր Աստվածաշունչը, այլև բացատրում էր նրա բազմախորհուրդ մեկնությունները: Բայց ասիկին Սկուհին մնաց յուր նախկին հասկացողության մեջ, նա տակավին հետևում էր փառած հնությունը, և միշտ ենթակա լինելով յուր մոլեռանդ սկեսուրի ազդեցությանը, նրա երկյուղից, նրա նախատինքների տակ խեղճ կինը ոչինչ չկարողացավ սովորել և ըստ հայկական առածի՝, Աղբյուրի մոտ ծառավ մնաց:

Հուրի Խան-Դայան Տեր-Առաքելինց գերդաստանի մեջ մի սե անձն էր, որ չէր կարողանում տանել պարոն Աշխարունիի և նրա ամուսնու

ներկայությունը, նրանց, ըստ նրա ասության, մոլար վարդապետությունը, որ ավանդում էին իրենց Զեփուղի Քնիշտայի⁹ մեջ, այդ պատճառով նա անհնարին տհաճությամբ հալածում էր նրանց: Նա չէր կարողանում սառն աչքով նայել օրիորդ Սալբիի վրա, հրե նա շատ անգամ արձակ համարձակ անցնում էր նրա առջևից առանց ամաչելու, առանց պատիվ դնելու նրա ծերության: Նա չէր կարողանում համբերել յուր թոռան, որպես կոչում էր, «լրբություններին», երբ նա յուր աչքի առջև խոսում էր յուր նշանածի հետ, առանց յուր պառավ տատիցը պատկանելու: Հուրի խան-Դաշան մահու չափ վշտացել էր, տեսնելով յուր տան մեջ յուր պատկերի հին սովորությունները խախտված և ոտնակոխ եղած, երբ նրա ընտանիքը այլևս ուշադիր չէր պաս ու ծոմ պահելու, երբ նրանք այլևս հարգանք չէին մատուցանում սրբերին և նրանց պատկերներին. այդ պատճառով նա ավելի հոժար էր մեռնել, քան կենդանի աչքով տեսնել յուր տան մեջ այդպիսի սրբապղծություն:

Մի գիշեր, երբ Տեր-Առաքելենք բոլորը հավաքվել էին միասին, և Հուրի խան-Դաշայի դեմքը մի գոհունակ հանդարտություն էր ցույց տալիս, Մահտեսի Ավետիսը ժամանակը հարմար գտնելով, ուղեց հասկանալ նրա կարծիքը յուր որդու հարսանիքի մասին:

— Մայր իմ,— ասաց նա,— ահա Զրօրհնյաց (ծննդյան) զատիկն անցավ, սուրբ Սարգիսն է՝ նրա հետ. մի քանի օրից հետո կգա Բարեկենդանը. և նրա հետևից կգա երկար ու ձիգ մեծ պասը: Այն ժամանակ՝ մեր հայրապետադիր կանոնների համեմատ, այլևս պսակ չէ լինում: Էլ ե՞րբ պետք է կատարենք Ռուստամի հարսանիքը:

— Հարսանիք... — կրկնեց խորհրդական ձայնով պառավը, գլուխը շարժելով. — այդ բառը պատկերացնում է իմ գլխի մեջ անցած զննարկած ժամանակների քնքուշ հիշատակներ... և համեմատելով այդ՝ այս նոր և չափ ժամանակի հետ, ես ակամա ստիպված եմ իմ թոռան հարսանիքի մասին բոլորովին լուռ մնալ... Որդի, ես «իմ ձեռքերը լվացել եմ¹⁰» այդ գործից և բոլորը հանձնում եմ ձեր կամքին:

Մահտեսի Ավետիսը գիտեր յուր պառավ մոր հնամոլությունը. նրան հայտնի էր, թե նա ինչպիսի աչքով էր նայում յուր տան մեջ կատարված մասնավոր վերանորոգությունների վրա. համեմալն դեպս նա՝ պատվելով նրա ծերությունը, ո՛չ միայն նրա կամքի դեմ չէր գործում, այլև միշտ պատվիրում էր յուր զավակներին, հնազանդ լինել յուր մորը և շահել նրա սիրտը: Նա ավելի փաղաքշարար առաջ տարավ:

— Իմ լուսահոգի հորս մահից հետո ես միշտ հետևել եմ ձեր կամքին, այս մեծակշիռ ընտանեկան հարցի մեջ ես պետք է որոնեի ձեր հաճությունը և ձեր ընտրողությունը:

— Ես չեմ կամենում խոսել մի հարցի մասին, որի մեջ մինչև այսօր չէ՞ եղել իմ կամքը,— սառնությունը պատասխանեց պառավը:

— Բա՛յց, մտածեցե՛ք, որ Ռուստամի և Սալբիի նշանադրության խորհուրդը որևիցե մարդկային կամքով չէ եղել,— նրա խոսքը կտրեց Մահտեսին,— այլ, որպես ձեզ հայտնի է՝ մի հրաշալի տեսիլքով: Սուրբ Կարապետի վանքում և մի սուրբ ուխտադրության դաշնով, որ կնքվել է նույն սրբի գերեզմանի վրա:

— Այդ իրա՛վ է... միայն Ռուստամը և Սալբին պղծեցին սուրբ ուխտը:

— Ի՞նչու:

— Նրա համար, որ նրանք դուրս եկան այն ճանապարհից, որով գնացել էին նրանց արժանահիշատակ հարքը. նրա համար, որ նրանք իրենց անպարկեշտ և անվայել բարք ու վարքով, իրենց համարձակ և անամոթ վարվեցողությամբ՝ ավերեցին, փշաքրին այն մաքուր, վսեմ և պատկառելի օրենքը, որ Կար մանուկ տղամարդերի և նորահաս աղջիկների մեջ:

Մահտեսի Ավետիսը լուռ լսում էր, յուր մտքի մեջ ծիծաղելով յուր մոր հնոտի նեղասրտության վրա, որի համար սրբազան մի բան էր յուր պապերի անասնական կյանքը:

— Ես անցրել եմ ավելի շատ օրեր, քան թե դուր,— առաջ տարավ պառավը.— և ես տեսնում եմ արևի լույսը ավելի հին տարիներից... մեր պապերի բարք ու վարքը այսպես չէ՛ր. մեր օրերում կույս աղջիկները և ազապ տղամարդիկը չգիտեին, թե ինչ է սերը. երբ նրանք լսում էին հարսանիքի, պսակվելու անունը, ամոթխածությամբ կարմրում էին, և նրանց աչքերը լցվում էին արտասուքով: Բայց ա՛յժմ... վա՛յ մեր մեղավոր հոգիներին. աղջիկը, զուգած-զարգարած յուր մարմինը հազար ու մի պշրանքներով, հալվում, մաշվում է հաճոյամոլությամբ՝ զինքը սիրել տալու համար: Իսկ տղամարդը աչրվում և վառվում է յուր սիրունուհու կրակով... Ի՞նչ ասել է այդ, չէ՞ որ դա ազգային կյանքի մեջ մի ժանտախտ է, որ ապականում, փտեցնում է առաքինությունը, որ մահացնում է պարկեշտությունը և ողջախոհությունը...

— Մայր իմ,— խոսեց Մահտեսի Ավետիսը,— ինչո՞ւ եք դուք այդպես ծուռն աչքով նայում ձեր թոռան և նրա հարսնացուի միմյանց հետ համարձակ վարվողության վրա. չէ՞ որ աստված ինքը դրեց այդ սուրբ

սերը նրանց սրտերի մեջ, երբ դեռ նրանք իրանց մայրերի արգանդումն էին: Մի՞թե մեղավոր պիտի համարվին նրանք, որ հակառակ մի կնդտոտ և տարապաշտան ասիական սովորության՝ համարձակվում են հայտնի կացուցանել իրանց սիրահարությունը:

— Ի՞նչ ասել է սիրահարություն, այդ ի՞նչ օտարոտի բառ է,— կռից պառավը բարկացած,— ի՞նչ է նշանակում մի սեր այր և կին մարդերի մեջ, որ չեն կասված որևիցե աստուծո օրենքով, եթե ո՛չ՝ լիտիցանկություն, լրբություն և հեշտախոսություն:

— Ուրեմն ձեր կարծիքով աշխարհում չկա՞ և չպիտի՞ լինի սուրբ սեր,— հարցրուց Մահտեսի Ավետիսը:

— Երբ մի բարի բանի գործադրությունը մյուս շատ չար բաների առիթ է տալիս, լավ է խափանել՝ այդ բարին. մի կաթիլ քաղցր ջուրը չէ կարող փոխել մի դառն ծովի տոփալ համը: Երբ իմ դուռը բաց թողնելով՝ շատ բարի մարդերի հետ ներս են մտնում շատ չարեր, գողեր և ավաղակներ՝ լավ է փակվի այդ ճանապարհը, Ահա՛, որդի՛, դրանք անհերքելի ճշմարտություններ են: Եվ այսպես, մի սուրբ սեր, որպես դուք անվանում եք, երբ թուլատրվի, ճանապարհ կբանա անթիվ խարդախ և պիղծ սերերի... և այդ նկատումով իսկ՝ խելացի Ասիան ամենայն զգուշությամբ արգելում է մարդկանց հաղորդակցությունը կանանց հետ, և այդպիսով պահպանում է մարդկության սրբությունը և մաքրությունը:

Մահտեսի Ավետիսը ոչինչ չպատասխանեց, այլ գլուխը քաշ գցած լուռ դուրս գնաց: Բացյ Ռուստամը, որ մինչև այն րոպեն դառն ետևից ականջ էր դնում՝ ներս մտավ և ասաց.

— Մայրի՛կ, դուք սխալ նախապաշարման մեջ եք, պետք է հետևել լուսավոր ժամանակի պայմաններին և պահանջներին, պետք է...

— Լո՛ւռ կաց, մի խոսիր, լակո՛տ,— գոռաց պառավը,— այդ խոսքերը ժանտա՛խտ են, մահացո՛ւ են, դրանք թունավորում են իմ օրհնյալ գերդաստանի անմեղ պարզամտությունը: Իսկ քո հողին ապականված է այդ ազդակործան հաղափարներով՝ ընկերանալով Արամի և Մելիք-զադեի նման վտանգավոր մարդոց հետ. քո թոճերի մեջ նրա՛նց շունչն է փչում, դու հեռո՛ւ ես հայոց օրենքներից, քո մեջ մոլություն կա, դու միա՛կ պատիժն ու պատուհասն ես, որ նյութում ես իմ տան կործանումը...

ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ

Մի օր Հովասաբենց տանը ներս է մտնում մի պառավ, յուր հետ բերելով յուր յոթն տարեկան թոռը, փնդրում է տիկին Թարլանից՝ բժշկել նրան, որովհետև մոլորու էր եղել, այսինքն՝ ամբողջ մարմինը կարմիր բորոտած՝ սաստիկ քոր էր դալիս։ Տիկին Թարլանը մերկացնում է մանուկը և մի կոշտ մազե լաթի կտոր ձեռքն առնելով՝ սկսում է թքել նրա մարմնի կարմրած տեղերի վրա, և այն լաթով սաստիկ քսել և տրորել՝ չղաղարելով միևնույն ժամանակ մունջ աղոթքների կարգալույց։

Երևիսան ճշում էր, ցավից լաց էր լինում։ Նրա ձայնը ներս բերցն օրիորդ Սալբին, որը չկարողանալով զսպել յուր ծիծաղը և մի հեղնական հայացք ձգելով դեպի մոր դործողությունը, ասաց.

— Մա՛յր, փոխանակ այդ խեղճ երևիսան սպանելու, ա՛յդ կոշտ մազով նրա մարմինը շփելով՝ հրամայեցեր դրան լուծողական տան, կամ երակներից արյուն բաց թողնեն, այդ ավելի օգտակար կլինի։

— Երբ հերթը ձեզ հասնի,— պատասխանեց տիկին Թարլանը բարկությամբ,— դուք ա՛յդպես արեք... բայց ևս քանի կենդանի եմ, ձեռքիցս չեմ թողնի իմ գիտցածը։

Օրիորդ Սալբին ոչինչ չխոսեց, այլ հեռացավ նրանից։

Մի քանի րոպեից հետո տիկին Թարլանի մոտ մտավ պառավ Մարթան. Հովասաբենց տիկինը պատմեց նրան յուր աղջկա հանդգնությունը, որ համարձակվում էր իրան բան սովորեցնել։

— Աստված ավելի վատթարիցը ազատե, — ասաց պառավ Մարթան վշտացած ձայնով. — ձեր աղջկա այժմյան ավելում բարբ ու վարքը գուշակում է մի ցավալի ապականություն նրա բարոյականության մեջ։

— Հա՛, իմ քո՛ւյր, հա՛, ճշմարիտ է ձեր ասածը, — հաստատեց տիկին Թարլանը, — բայց մեղավորը ե՛ս եմ... ե՛ս իմ ձեռքով իմ տունը քանդեցի և իմ աստուծո՞ւ դառ աղջիկը դադան դարձրի՝ տալով նրան ա՛յն մոլորեցուցիչների (Աշխարունենց) ձեռքը, որոնք իմ աղջկան խելքից, ամոթից և շնորհքից դուրս բերին։

— Իրա՛վ, այդպես է, երբ Սալբին իմ աշակերտուհիս էր, տեսնո՞ւմ էիր, թե ո՛րքան խելացի և հնազանդ էր նա, բայց ա՛յժմ, ո՛ւհ, նա արժանի չէ մինչև անգամ սատանա կոչվելու... ո՛չ մեծ է ճանաչում և ո՛չ՝ փոքր, բոլորին անպատվում է։

— Միթե մեր պապերը անխեղձ էին, որ իրենց աղջիկներին կարգալ չէին սովորեցնում, չէ՞, իմացե՛լ են, թե կարգա՛լ ասած բանը ինչ սե կրերե իրանց գլխին:

— Է՛հ, պապերին ո՞վ է նայում,— առարկեց Մարթան.— այժմ ձեռք հավեր են եկել, երկաթե ձվեր են ածում»:

Այսպես, օրիորդ Սալբիի ո՛չ միայն կծու և համարձակ խոսքերը, ա՛յլև նրա խորթ և օտարոտի վարմունքը միանգամայն դեմ էին նրա նկատարմանը մոր բնավորությանը և շատ անգամ առիթ էին տալիս նրա գծողությունները՝ դրդեցնելով նրա անտանելի տհաճությունը: Օրինակ, տեսնում էս մի գիշեր, օրիորդը ճրագի առջև հայելուն նայելով՝ սանրում էր յուր ծամերը, մայրը բարկանում էր, թե գիշերը վնասակար է այդպես անել, և ստիպմամբ խլում էր աղջկա ձեռքից սանրը: Երբ օրիորդը հարցնում էր դրա պատճառը, մայրը այնպիսի հեֆլաքներ էր պատմում, որ նրա աղջիկը թուլանում էր ծիծաղելուց: Այդ արհամարհական ծիծաղները ավելի էին վշտացնում մոր սիրտը, որովհետև օրիորդը ոտնակոխ էր անում մոր խրատները, որոնց մասին ուրիշները ա՛յնքան մեծակշիռ համարում ունեին:

Ծերունի Մկրտիչը և նրա կին Մարթան, որպես մոտիկ գրկիցներ՝ ավելի զնալ-զալ ունեին Հովասաբենց տան հետ, քան ուրիշները: Շատ անգամ ծերունին, ոգևորված ջերմեռանդությամբ, պատմում էր «Մանուկ ավետարանից» մի դիպված¹, և շրջապատողները խորին զմայլանքով լսում էին: Հանկարծ մյուս կողմից օրիորդ Սալբին հեգնական ոճով ձայն էր տալիս.

— Է՛հ, գլուխներս տրաքեց... դարձյալ առասպել...

Ծերունին յուր բարկացկոտ հայացքը ձգելով նրա երեսին, ասում է.

— Աղջի՛, քո մշտական այդպիսի անհավատ խոսքերը առիթ են տալիս կարծելու, թե՛ անտարակույս նեոի մայրը² դո՛ւ ես լինելու... բեզնի՛ց պիտի ծնվի աշխարհ ապականողը...

— Խո՛նչու,— հարցնում է օրիորդը բոլորովին սառնությամբ:

— Որովհետև դու չե՛ս հավատում սուրբ պատմություններին:

— Ես չեմ հավատում այն պատճառով, որ մեր ընդունած Ավետարանի մեջ այդպիսի բաներ չե՛ն գրված:

— Միթե սակա՞վ են այն բաները, որ գրված չեն սուրբ Ավետարանի մեջ, «եթե ամենը գրված լինեին՝ աշխարհս բավական չէր լինի գրքերը տանելու»,— պատասխանում է ծերունին հեղինակավոր ոճով:

— Ուրեմն մենք պիտի բավական լինինք գրվածքներով միայն,— կրկնում է օրիորդը հաստատ կերպով:

— Լո՛ււ կաց, ա՛նհավատ,— մյուս կողմից սաստում է նրան մայրը,— քո շար լեզվին թույլ չէ՛ տրված քեզնից հասակավոր մարդերի հետ...

Շատ անգամ, օրիորդ Սալբին, բամբասանքի տեղիք չտալու համար, ամենեին ուշադրություն չէր դարձնում տան մեջ կատարվածի մասին։ Բայց պատահում էր, որ նա բաց գլխով սառը ջուր էր խմում, կամ բաց գլխով դուրս էր գնում մութ ժամանակ, կամ ծամոն էր ծամում գիշերը, այդ բոլորի համար նրան հանդիմանում էին ասելով. «Եթե բաց գլխով մութի մեջ դուրս գաս՝ շաբեհը կզարկեն գլխիդ. բաց գլխով սառը ջուր խմես՝ ջուրը կլուշի դեպի ուղեղը, մարդ կմեռնի, և երբ գիշերապահին ծամոն ծամես՝ մեռնենք կենդանան, իբր թե նրանց միտն ես ծամում»։ Իսկ նրանց աղախին Նազլուն, գիշերը տուն ավելիու միջոցին՝ շատ անգամ անդգուշությամբ մոռանալով տիկին Ռարլանի այդ մասին պատվերը, մոռանում էր նախապես ավելը բռնել ճրագի վրա և ծայրը այրել, «հարսանիքի տուն եմ ավելում» ասելով. և տիկին Ռարլանը նշմարելով աղախնի մի այդպիսի սխալմունքը, ավելը խլում էր նրա ձեռքից և սկսում էր նրանով զարկել խեղճի գլխին։ Խնչպես կարող էր օրիորդ Սալբին զսպել յուր ձեռքը։ Եվ այդ լուին, խայթող ծիծաղը բավակա՛ն էր՝ մոր բարկությունը բորբոքելու և նրա հայհոյանքների կարկուտը թափելու յուր գլխին։

Վերջին օրերը օրիորդ Սալբիի և նրա մոր մեջ մի նոր վեճ ծագեց, որ ամենօրյա խռովությունների պատճառն էր լինում։ Օրիորդ Սալբին ասում էր, թե իրանց սառն և խոնավ խրճիթի մեջ ապրելը իրանց առողջության համար վնասակար էր. ասում էր, թե ինքը չէր կարող այլևս տանել թոնրի ամենօրյա վառելու շարժարանը, բացի այդ՝ թոնրի դժոխային ծուխը, մուխը, որ մի քանի ամբողջ ժամ էր տևում, շատ վնասակար էր յուր աչքերին և թոքերին։ Նա ստիպում էր յուր մորը, մի փոքրիկ սենյակ շինել տալ և նրա մեջ դնել մի ելրոպական երկաթե վառարան, որ բացի իրանց սենյակը լավ տաքացնելուց, կպատրաստեր նրանց ամենօրյա իերակուրները և հացը։ Օրիորդը հաստատում էր, որ մի այդպիսի վառարան մաքրության և շնորհալիության հետ միասին ավելի սակավ ծախքի էր կարոտ, քան թոնիրը, որի համար ամեն օր հարկավոր էր հինգ քիոց ցան և ցախ, և չնայած դրան՝ խրճիթը միշտ ցուրտ էր լինում։

Տիկին Ռարլանը ամենասաստիկ կերպով ընդդիմանում էր այդ խնդիրներին, ասելով՝ թե իրանք սովոր չէին այդ եղանակով կյանք

վարելու, և թե ինքը չէր կարող լքել և թողնել յուր հարց նվիրական օջախը* (կրակարանը), որ կերակրել էր իրան և Հովասաբենց պապերին:

Վերջապես օրիորդ Սալբին, հակառակ յուր մոր կամքին, հում աղյուսներով շինել տվեց մի փոքրիկ սենյակ, և պարոն Աշխարունու միջնորդությամբ՝ Ամերիկայից մի երկաթյա վառարան բերել տվեց՝ խոհարարության բոլոր սահմանները պիտույքներով: Այդ սենյակը ասիական ճաշակով չէր շինված: Նա ավելի նման էր մի եվրոպացի կնոջ առանձնասենյակին, մի քանի աթոռ, մեկ դրասեղան և սոփա՝ բռնել էին իրենց պառաճավոր տեղերը. մի կողմում դրած էր օրիորդի պըլլա՝ սեղանը, նրա հանդեպ՝ մի մեծ հայելի, սանր և այլ կանացի պաշտօնանքների զործիքներ: Պատերի վրա ամրացրած՝ երևում էին նշանավոր մարդոց պատկերներ, որ աղվերի գրականության մեջ երևելի են եղել իրանց տաղանդով: Նրա մատենադարանը ևս աղքատ չէր, մի քանի գրքեր, հայրենի և այլազգի լեզուներով, գեղեցիկ՝ ոսկեզօծ կազմերով՝ դրած էին մի անդույն փայտից շինած ապակեկազմ պահարանի մեջ: Պատահաններում և լուսամուտներում կարգով շարված էին խեցյա ամաններով ծաղիկներ, նրանց վրա, վանդակների մեջ ճլվլում էին երկու հատ գեղձանիկ: Այդ սենյակը շինվելուց հետո տիկին Թարլանը մի անգամ ևս չէր մտել այնտեղ, ո՛չ այն պատճառով, որ դա շինվել էր իր հաճությամբ ընդդեմ, այլ՝ որովհետև նրա միջի կահավարասիքը միանգամայն ատելի էին նրան: Նա չէր կարողանում անտարբեր նայել յուր աղջկա շատ ու քիչ շռալլությունը ցույց տվող առանձնասենյակին:

— Ի՞նչու, — հարցնում էր նրան աղջիկը:

— Որովհետև, — պատասխանում էր մայրը, — մեր դրացիները, աղքատ թե հարուստ, բոլորը, միօրինակ՝ բնակվում են մրոտ և գծած խրճիթների մեջ, իրանց աղքատ և խեղճ մարդիկ ցույց տալու համար, որպեսզի ելավածատեր խանը, կամ մյուս թուրքերը նրանց փողատեր չհամարեն և գիշերով չկողոպտեն նրանց տները: Բայց մի այսպիսի շռալլություն՝ գողերի և ավաղակների վտանգներից մեր տունը հեռու չէ՞ պահելու:

* Օջախ ասվում են այն փոքրիկ, շատ անգամ փլատակված մատուները, ուր կարծվում էր, թե աներևութապես բնակվում էին սրբեր: Օջախ ասվում է և մի հաստատ գերդաստան, որ ուներ ամեն օր վառ կրակ: Այդ բառը ապրում է կրակադաշտական մամանակից, և թոնիրները և այլ կրակարանք մինչև այսօր ունին իրենց սրբազան հարգությունը մեր քրիստոնյա հայերի մեջ:

Բայց օրիորդ Սալբին այդպիսի կասկածներից երկյուղ չէր կրում. «Կամ ապրել լա՛վ և մարդկուրեն, կամ ամենևին ո՛չ...», կրկնում էր նա Ռուստամի սովորական առածը:

Մի օր տիկին Բաբլանը դնաց մի մոտիկ գյուղ, յուր հիվանդ աղ-գակցի տեսույթյան:

Հովասաբենց տանը ոչ ոք չմնաց, բացի օրիորդ Սալբին և աղ սխիհ Նազլուն: Հանկարծ երեան եկավ Ռուստամը և օրիորդ Սալբիի հետ մտավ նորակառույց սենյակը:

— Բարով, շնորհավոր լինի,— ասաց պատանին ուրախությամբ, քնքշաբար սեղմելով օրիորդի ձեռքը:— Բարով վայելես, Սալբի, ահա մարդավարի բնակարան, ես շա՛տ եմ հավանում:

— Ի՞նչ արած... մաշվեցանք խլուրդների նման խրճիթի ծակա-մուտներում՝ ծուխ ու մուխ կուլ տալով. գոնյա՛ աշուհհետե կարող ենք աղատ շունչ քաշել:

— Իսկ ձեր մա՞ջրը:

— Իմ մայրը իր հին դուռնան է փչում... նա տակավին այստեղ չէ մտել. նա չէ ուղղում հեռանալ յուր նվիրական խրճիթից:

— Է՛հ... ահա՛ ինչ է նշանակում կույր նախապաշարմունք...

— Հա՛, Ռուստամ,— քնքշաբար ավելացրուց սիրուն օրիորդը,— Էա՛ է ամենածանր և ամուր շղթաներով կաշկանդում թույլ մտքերը:

Պատանին հեղեղականապես ժպտաց:

— Լա՛վ, ի՞նչ լուսավոր զգացումներ կարող էր ունենալ մի մարդ, որ երեխայությունից բնակվում է խավար մտքով, խավար հոգով, խա-վար շրջակայքի մեջ,— խոսեց Ռուստամը:

— Ո՛չ մի... Բայց երբ մարդ ունենա փառավոր բնակարան, յուր շքեղ սենյակներով, ծաղիկներով, կահ-կարասիքով և քաղցրաձայն սո-խակներով, այնպես չէ՞, Ռուստամ, նա՛ յուր կյանքի սկզբից կսկսի ծանոթանալ և սիրել այն, որ գեղեցիկ է, ա՛յն, որ վսեմ և աղնիվ է:

— Հա՛, իմ նազելի, նա ապրում և շնչում է պոեզիա... նրան մենք ասում ենք բախտավոր, բայց հայերի կյանքը մոռյված է տխուր և սև պրոզայի մթին աղջամուղջի մեջ...

Այդ խոսքերի վրա ոգելից պատանիի երկաթե պնդությամբ սիրտը ակամա վրդովվեց, և նրա թշերի վրա երեսեցան մի քանի կաթիլ արտա-սուր, օրիորդ Սալբին շնմարեց այդ սրբազան կաթիլները և խոսեց.

— Իմ մայրը ասում է, թե մեր այսպիսի տուն ունենալը մեզ կա-րող է վտանգի ենթարկել, իբր ին թուրքերը, մեզ հարուստ համարելով,

երկյուղ կա, որ մտնեն կողոպտեն մեզ, Բայց ես կարծում եմ, թե այս խոսքերով նա կամենում է ինձ վախեցնել:

— Չէ՛, Սայրի, նա ձեզ չէ՛ խաբում,— պատասխանեց պատանին խորին զգացողությամբ:— Այդ ճշմարիտ է... գերիների համար օտար աշխարհում ոչ մի վայելչություն չկա. նրանց աղքատը և հարուստը ապրում են միօրինակ զժքախտության մեջ. հարուստը յուր արծաթը խորում է հողի տակ և ինքը ման է գալիս հնոտի հագուստներով և բութիկ ոտներով. երբ մինը ունի և չէ՛ կարողանում վայելել, ա՛յդ աղքատությունից ավելի ցավալի է...

— Ինչո՞ւ, միթե աստված անիծել է մեր ազգը,— հարցրուց օրիորդը տխրելով:

— Չէ՛, աստված չէ՛ անիծել, բայց հայերի վիճակը խիստ նման է անուռի ուրբու առակին³, նրանք թողին իրանց հոր տունը, իրանց հայրենիքը և ցրվեցան օտար աշխարհներ, և պանդխտության մեջ՝ նրանց մեծ մասը մյուս ազգերի անդնդին կուլ զնալուց հետո, մնացածների վիճակը տեսնում ենք. նրանց օրը միշտ սև կլինի, մինչև կրկին չդառնան դեպ իրանց հոր տունը և նեբոգեն իրանց բաժանված ուժը և զորությունը:

— Մի՞թե կարելի՞ էր այդ:

— Ինչո՞ւ չէ: Հայերին ո՞վ է արգելում դառնալ դեպ իրանց հայրենի երկիրը, կամ աշխարհի երեսին մի կտոր հող գտնել և բնակվել նրա վրա ազգովին:

— Աշխարհի երեսին մի կտոր հող,— նրա խոսքը կտրեց օրիորդը քնքշությամբ.— բայց, Ռուստամ, իմ կարծիքով, մի տունի չի զուրանալու իր կլիմայից դուրս՝ օտար հողի վրա. մեր հայրենիքի սուրբ հո՞ղը, սուրբ ջո՞րը և սուրբ օ՞ղը միայն կարող են զորացնել հայոց որդիքը, ուժ, կյանք և հողի ներշնչել նրանց երակներում:

— Հա՛, իմ նազելի,— կրկնեց պատանին.— ես գաղթականության չեմ քարոզում. ես մեր սիրելի եղբայրներին չեմ առաջարկում նոր Հռոմեականի ամբարը և Յապոնիայի կղզիները... Իհարկե, պանդխտի վիճակը ցավալի է, նրա աչքը չէ շորանում արտասուքից. նրա սիրտը միշտ կոտրած է, մանավանդ երբ նա ապրում է ուրիշի դրոշի տակ, կամ թե մի այնպիսի եզիպատական ծառայության և մի այնպիսի փառավոնյան գերության մեջ, որպես մենք: Եզիպոտոսի բռնակալը Խորայելի արունները հրամայում էր գետը չետել⁴, բայց մեր կանայք, մեր սիրուն-սիրուն մասաղահաս աղջիկները իրանց պատվով, իրանց մա-

քուր կուսությամբ՝ զոհ են զնում մեր բռնակալների հեշտախոսությանց*...

— Մի Մովսէս պետք է, իմ սիրելի,— ասաց օրիորդը անձկանոր.— մի Մովսէս, որ առաջնորդեր զերինները դեպի նոր Քանաան⁵։

— Չէ՛, Սալբի, իմ կաթիլերով աստված այժմ դադարել է հրաշք գործելուց, մեզ մնում է առաջնորդ ընտրել մեր բանականությունը, մեր խելքը և իմացական լուսավորության հրեղեն սյունը մեր առջևից տանել. մեր ազգայնությունը, մեր կրոնը և մեր լեզուն պահպանելու և աշխարհի ելևալն իբրև մարդ ապրելու համար ձեռք բերել մեր հայրերից անիրավությամբ հափշտակված հողերը, որոնց վրա մենք և մեր որդիքը կարող էինք ազատաբար արմատ ձգել, աճել և զորանալ։

— Ա՛խ, եբանի՛ էր այն ժամանակ,— բացականչեց օրիորդը լի ղգացողությամբ,— բայց հնարավոր կլինի՞...

— Ինչո՞ւ չէ... երբ աշխարհի մեջ առաջ կգա արդարություն և իշտվունք, երբ հաղթահարվածներին, բռնադատվածներին և գերիններին կարեկցություն կցուցց տա համաշխարհական մարդասիրությունը, այն ժամանակ ամեն մի ազգ կստանա իր կորցրած ժառանգությունը։

— Այդ դժվար է...— տխրությամբ կրկնեց օրիորդը և սկսեց երգել.

Հայաստա՛ն, Հայաստա՛ն,
Դու եղեմյան շքեղ բուրաստան.
Արդյոք կլինի՞, որ քեզի տեսնեմ,
Քո պաշտառ օղբ մի լուպե շնչեմ.
Ինձ համար այն ժամ դառն չէ՞ մահը՝
Նրբ քո սուրբ հողում հանգիստ կգտնեմ։

— Ռուստամ, դուք սիրո՞ւմ եք այդ երգը,— հարցրուց օրիորդը, դադարելով երգելուց։

— Հա՛, պարոն խոսքով Մելիքզադեն՝ այդ նազելի մանուկ բանաստեղծը, վատ չէ գրում, նրա տաղերը ազդու և ոգեւից են,— պատասխանեց Ռուստամը։

* Պարսկաստանի մեջ խիստ զղալի է մի մոր արածը յուր սիրուն աղջկան. խանի ներքինները գյուղեգյուղ ման են զալիս, սիրուն աղջիկներ գտնելու, մայրը մոր բռնությամբ աղջկան երեսին՝ աշխատում է ազնվացնել նրան, որպեսզի ներքիններին հավանելի չլինի «Հո՛ղբ քո զլիսին, նույնիսկ այդ մուրի տակ քո երեսը չի կորցնում յուր գեղեցկությունը», կրկնում է մայրը ահաճությամբ և սկսում է ամելիով կորստել և այլանդակել աղջկա թշերը։ Ցավալի՞ դրություն։ Մայրերը ուրախ են՝ երբ նրանց դստերի ծրելում են հաշմանդամ և արատավոր կազմվածքով...

Հանկարծ ներս մտաւ միջահասակ մի պատանի, նիհար և գունատ երեսով, խելացի և փայլուն աչքերով, սեւ, մետաքսանման ծամերով, դա պարոն խոսրով Մելիքդադեն էր:

— Բարո՛ւ, — ասաց նա ծիծաղելով. — «Գնել ամպ օր կուզես, գողը՝ մութ գիշեր»». տիկին Թարլանի բացակայությունը հնար է տվել ձեզ այդպէս հանդիստ և անվրդով միասին նստելու և զրուցելու:

— «Գնի անունն տաս, ականջները իրար կզս», — պատասխանեց Ռուստամը կատակով. — խոսրո՛ւ, այս բոպկիս քս մասին էինք խոսում:

— Արդարեւ, ասես թե մի այդպիսի բան ազգեց իմ սրտին. դռնից անցնում էի, երբ լսեցի օրիորդ Սալբիի երգը. իսկույն հասկացա, թե տիկին Թարլանը տանը չէ լինելու, որ դա այդպէս համարձակ երգում է, մտածեցի չփախցնել հաջող առիթը:

Օրիորդ Սալբին դուրս գնաց, հրամայեց նաղլուին, որ դար իրանց մոտ, դահլի և ղեյլան պատրաստելու հյուրերի համար: Բայց աղախինը հրաժարվեց, ասելով, թե ինքը կամաշեր մտնել աղամարդկանց մոտ: Օրիորդը ստիպված էր յուր ձեռքով պատվասիրել յուր հյուրերը՝ մատուցանելով նրանց դահլի և ղեյլանը:

— Դուք նեղություն մի կրեք, — արգելում էր նրան պարոն Մելիքդադեն:

— Ապա ո՞վ պիտի կրե, երբ մեր հիմար աղախինը չէ կամենում երեւալ աղամարդկանց, — պատասխանեց օրիորդ Սալբին:

— Նա ձեր մօր հաւատարիմ աշակերտուհին է, նրա մեջ տեղ են բռնել ձեր մօր բոլոր վարդապետությունները, — ասաց մանուկ բանաստեղծը:

Մինչ սրանք այսպէս ծանր ու բարակ զրուցում էին, Տեր-Առաքելին տան մեջ տեղի էր ունենում հետեւյալ խոսակցությունը:

— Դուք ո՛րքան անհոգ եք, այ մարդ, — ասաց տիկին Սիւսին յուր ամուսնուն. — չէ՞ որ մեծ պատը եկավ, բայց դուք ձե՛ր որդու հարսանիքի մասին չե՛ք մտածում:

— Ի՞նչ մտածել, — պատասխանեց Մահտեսի Ավետիսը սառնութեամբ. — տաւոտայան Տյառընդառաջ է, գիտեմ, որ դու այս երկրի սովորության համեմատ զնալու ես խնամառեւ, խոսիր տիկին Թարլանի հետ, որ նա եւ հաճություն տա, այս շաբաթ հարսանիքը կատարենք վերջացնենք:

— Դուք, ճշմարիտ, երեխայի նման եք խոսում. ձեր աչքին հարսանիքը մի թեթեւ բա՛ն է երևում. չէ՞ որ պատրաստություն պետք է՛:

— Ի՞նչ պատրաստություն, — կնոջ խոսքը կտրեց Մահտեսի Ավե-

տիսը.— Ի՞նչնչ պատրաստութիւն պետք չէ։ Ես մի բանի բարեկամներով, առանց ղալմաղալի, առանց զոհազոխի, իմ հարսը պսակից հետո եկեղեցուց տուն կբերեմ, մի թեթև դահլեռով պատվելով իմ հյուրերը։

— Հա՛... աշքներս լույս, որդի ենք պսակում,— հեղնաբար կրկնեց տիկին Սկուհին.— որդի մեծացրինք, որ նրա հարսանիքի ուրախութիւնը վայելենք, իսկ սա ասում է՝ առանց դժոխի, առանց զուռնայի, առանց հաց ու դինի տալու՝ մի դառն դահլեռով պիտի հարսանիք անեմ։

— Ապա ի՞նչ ես մտածում, հիմար,— բարկութեամբ խոսեց Մահտեսին.— դու տնտեսադետ չե՛ս, չես հասկանում ինչ ասել է յոթն օր, դիշեր ու ցերեկ շարունակ, գյուղի ամբողջ բնակիչներին հյուրասիրել. դրա համար բավական չեն լինի տասն կարաս գինի, յոթն բեռ ալյուր, մի կարաս արաղ և հինգ եղ մսացուի համար. այլևս ո՞րքան բրինձ, ո՞րքան եղ... Ա՛խ, այդ նոր և տուն քանդող սովորութիւնը՝ շաքարի և չալի գործածութիւնը՝ աստուծո մի մեծ պատիժ է...

Տիկին Սկուհին վշտանալով, ոչինչ չպատասխանեց. նա լուռ դուրս գնաց յուր ամուսնու մոտից։

— Բայց դո՛ւք, աղա՛, Հուրի Խան-Գայայի մասին չեք մտածում, որը բոլորովին հակառակ է հարսանիք կատարվելուն,— տեսց նազանին, որ կանգնած էր այնտեղ։

— Գիտեմ, նրա ներկայութիւնը կթունալորե հարսանիքի եղած չափավոր ուրախութիւնն էս,— պատասխանեց Մահտեսի Ավետիսը։— Բայց նրա անտանելի արտունջներից ազատվելու համար նրան ուխտ կուղարկեմ Բարդուղիմէոս Առաքյալի վանքը։ Երկար ժամանակ է, որ նա այդ մասին խնդրում է ինձ։ Մինչև նրա դառնալը, ամենայն ինչ վերջացած կլինի։

— Բայց, աղա՛, դուք բնդունեցեք իմ տիկնոջ խնդիրը, հարսանիքը թող զուռնայով լինի,— ասաց աղախինը։

Մահտեսի Ավետիսը ծիծաղեց։

— Որ դու պար դա՛ս, հա՞,— հարցրուց նա։

•

ՆԱԽԻՐԱԿԱՆ ԿՐԱԿԸ

Տոները, կյուրակները և բարեկենդան օրերը, առաջն՝ քան մյուս ժողովուրդակարգերը՝ մի առանձին դյուրացուցիչ և ուրախառիթ դորութիւն ունին՝ մանաւանդ գյուղացիների համար։ Խղճալի գյուղացի-

ները, միշտ ծանրաբեռնված իրանց ապրուստի դժվարին հոգսերով, խանի և կալվածատիրոջ անտանելի դարպաններով, բեզարեներով (անվարձատրելի աշխատությանն են ներկայացնում), ո՞րքան ուրախությամբ անձնատուր են լինում այն անդորրացուցիչ և անդադրող վարձույթուններին և զբոսանքներին, որ պարզեում են նրանց տիրոջ հանգստի օրերը: Այդ նվիրական օրերին, որ նբանք գողանում են իրանց կյանքի գերույթունից, գյուղացիք նորոգում են իրանց սպառված և մաշված զորույթունը, կազդուրում են իրանց տկարացած անձը, և խանը՝ յուր բոլոր բռնակալական բնավորությամբ, չէ խլում հայ բալյարից այն մխիթարությունը, որ պարզեկ էր նրա կրոնը:

... Թվականի փետրվար ամիսն էր:

Ձմեռային ալեուր արևը, հավաքելով յուր վերջին թույլ ճառագայթները, մտավ Դուշմանաց սարերի ետևը, թողնելով ամպերի վրա մի բրբմագույն շառավիղ:

Երեկոյացավ:

Ատրպատականի Մաղկավան գյուղի մեջ, սուրբ Գևորգ եկեղեցում, երեկոյան հասարակ ժամասացությանը վերջանալով՝ քահանաները և ախրացուները՝ ժողովրդի հետ՝ դուրս էին եկել բակը՝ Տյառնդառաջի տոնախմբությունը կատարելու: Եկեղեցու զավթի մեջտեղում, դռան առջև, դիպած էր վառելի նյութերի մի մեծ կույտ, որոնցով պիտի վառվեր նվիրական կրակը: Վառելիքի արեմտյան կողմում, երեսը դեպ արևելք դարձրած՝ քահանան բարձր և ձգական ձայնով կարդում էր Տյառնդառաջի Ավետարանը*: Տիրացուները, ոմանց ձեռին բուրվառ, ոմանց՝ բշուց և ոմանց էլ փոքրիկ զանգակներ, իսկ ժողովրդի ձեռքերին վառած մոմեր, բոլորել էին վառելիքների շուրջը: Նրանց ետևը, երեսները ծածկած, փաթաթված իրանց սպիտակ շաբաթանների մեջ՝ կանգնել էին կանայք. և այստեղ ու այնտեղ՝ խառնիխուռն վազվզելով՝ աղաղակում էին երեխաները:

Սուրբ Ավետարանի ընթերցվածը վերջացավ. քահանան դպիրներին հետ միաձայն սկսեցին երգել «Քրիստոս փառաց թագավոր» շարականը. բշուցները զնգնվագրին, փոքրիկ զանգակները ճնգճնգացրին, և այդ անախորժ նվագի հետ միախառնվելով, ժամասացների անձեռնական երգեցողությունը, ժողովրդի անխորհուրդ աղաղակը՝ թնդեցնում

* Երբ քահանան կարդում է Սիմոն Մերունու սուրբ Մարիամին ասած այն խոսքը, թե «Եւ ընդ բո իսկ անձն աքցէ սուր՝», ժողովրդի ամեն մի անդամ դանակով կես է կտրում յուր ձեռքի մոմը, որ խնամքով պահում է յուր մոտ, որպէս կախարդական զորութիւն՝ մինչև հաջորդ Տյառնդառաջ:

են օղջ խառնափնթոր ներդաշնակությամբ: Եկեղեցու բակում ձևացել է մի բարեկոնյան բլրլոց*:

Քահանան բարկությամբ ձեռքով նշան է անում, վայրկենապես տիրում է խորին լռություն: Տեր Մարկոսը, աշտպես էր տերտերի անունը, մեքենաբար երեսը դարձնում է դեպ բազմությունը, և մի ճարտար քարոզողի ոճով խոսում է նրանց մի «ժանուցում», թե ինչ խորհուրդ ուներ այն ավուր տոներ:

— Այսօր, իմ սիրելիք,— ասում է նա,— այսօր սուրբ եկեղեցին հանդիսով կատարում է Տյառնդառաջի խորհրդական տոներ: Այսօր Քրիստոսի ծնողքը՝ օրենքին համեմատ՝ տանում են Հիսուս մանուկը տաճարը՝ ներկայացնելու տիրոջ առջև: Այսօր ինքնին բացվում են աստվածորդու առջև այն դռները, որ հին ժամանակներից փակված էին Եզեկիել մարգարեի ձեռքով²: Եվ Սիմոն Մերունին, երեք հարյուր վաթսունեչորս տարի ազոթքով և ճգնությամբ տաճարի մեջ ապրելով, վերջապես յուր գիրկն է ընդունում Իսրայելի և հեթանոսների Փրկիչը, գուշակելով՝ թե որպիսի սրերով էր խոցվելու նրա խեղճ մոր՝ Մարիամի սիրտը³: Եվ Աննա մարգարե կինը, շարժված սուրբ հոգիից, խոսում է բազմությանը և նրա ծնողներին, թե նա՛ է աշխարհի փրկիչը⁴ և մարգարենների ակնկալությունը: Բայց նույն ժամուն ամբողջ երուսաղեմը ղզրղվում է, մարդկանց մեջ մի անհասկանալի խռովություն է ընկնում: Մարդկանց անթիվ բազմություններ, զրդոված գաղտնի ազդեցությունից, ջահեր, լապտերներ, մոմեր և կրակ վառած՝ գոշում, աղաղակում էին. «Գնանք տերին ընդառաջ»⁵: այդ պատճառով մեր սուրբ հայրնոր այդ տոնին Տյառնդառաջ անունն են տվել⁶, որի հիշատակը կատարում ենք, վառելով այդ սուրբ կրակը, այն կրակավառություն փոխարեն, որ հրեաները կատարեցին:

Տեր Մարկոսի հրամայելով, վառելիքի շուրջը բոլորեցին տասնևհինգ նորահաս տղամարդիկ՝ հարսանիքի հաղուսաներով, դրանք նույն տարվա նորապսակ փեսաներն էին, որոնց ձեռքով սովորություն էր վառել սուրբ կրակը:

— Բայց եկեղեցին,— առաջ տարավ քահանան,— այդ սուրբ կրակը, այդ ազնիվ զոհաբերությունը, սիրտ այդ միակ օրինակը և նշանը, նվիրում է յուր երկնավոր փեսայի հիշատակին, որ այսօր խոնարհվել է՝ կապելու յուր պսակը յուր նորահարսի՝ եկեղեցու հետ: Տիրոջ համար արդար ծառաներ բազմեցնելու համար: Եվ դուք, իմ սիրելիք,— դառնում

* Բլրլոց կամ բլրացնել բառը գործածական է Պարսկաստանի հայերի բարբառում, նշանակում է՝ լեզուն խառնել:

է նա ղեպ կանգնած նորափեսաները,— դո՛ւք եւ այս տարի առեցիք ձեր պարանոցի վրա այն քաղցր լուծը՝ ընդունելով ամուսնական խորհուրդը: Այդ պատճառով, դուք նմանություն ունեք երկնավոր փեսային. ուրեմն ձե՛զ, նորապսակներիդ է միայն արժան վառել այդ սուրբ կրակը և ձեր մաքուր ձևներով նվիրել սիրո աստծուն:

Երբ նորափեսաները մոտեցան կրակ տալուն՝ քահանան արգիլեց նրանց՝ ասելով.— Դուք եկեղեցու կանոնները չգիտե՞ք: Զէ՞ որ պետք է առաջուց հայտնել, թե ի՞նչ են ձեր ընծաները եկեղեցուն, որով ձեր զոհաբերությունը կլինի աստծուն ընդունելի և մարդկանց հաճելի:

Մինչ նորափեսաները ամոթխածությունից կարմրելով՝ ամաշուժ էին պատասխանել շահախնդիր քահանայի հարցին՝ ահա եկեղեցու դռնից դուրս եկավ, պատառոտած մուշտակը հագին, մի կեղտոտ մարդ: Ամենքին ծանոթ ժամհար Մըխոն է նա, որ միանգամայն կատարում է երեցփոխանի և դանձապետի պաշտոնները: Մըխոն, նրա մկրտության անունը Մխիթար էր, ուսերը շարժելով, գլուխը քորելով և մի բուռն դեղին քթախոտի փոշի յուր պարկի միջից դեպ սնշածակերը ուղարկելով և մի առողջ փռշտալուց հետո, փաղաքշաբար մոտեցավ քահանային և ասաց.

— Տերտեր ջան, քո հոգուն մատաղ, դու քո զործին կաց, այդ պարոնների ընծաների մասին հոգս մի աներ, քո Մըխո ծառան այնքան հիմար չէ, յուր գործը չիտե... ղեռ դուք ժամը չմտած՝ եւ իմ հաշիվս վերջացրել էի այդ պարոնների հետ:

Ժրաջան ժամկոչը յուր խոսքը վերջացնելով, գլուխը քարշ ձգած, փսփսալով՝ կամենում էր կրկին եկեղեցի ներս մտնել, որպես թե մի մեծ գործով էր ղբաղված, բայց հանկարծ նրան կանգնեցրեց անհամբեր Մարկոսի ձայնը.

— Դու ո՛չ մեռնես, Մըխո, ո՞ւր եւ այդպես մկնի նման շուտ ծակը մտնում. մի ասա, լսենք, լեզուդ հո չէ՞ ցավում, արդյոք ի՞նչ է նորափեսաներից քո ստացածը, թող ե՛ս էլ հասկանամ, ժողովո՛ւրդն էլ:

— Ես ուզում եմ բանը ծածուկ մնա,— ասաց Մըխոն յուր մտքի մեջ.— գիտեմ, էգուց մյուս օր կասես— Մըխո, դափտարումը կես-կես գրեւ Բայց քանի որ դու այդքան միամիտ կլինես, ինձ էլ դժվար չէ ասելը:

— Ի՞նչ եւ շշկլած, քեզանից բան եմ հարցնում,— կրկնեց քահանան:

— Ի՞նչ... հա՛... տասնհինգ նոր փեսա չե՞ն մի,— ուշի գալով հարցրուց ժամկոչը:

— Հրամներ եր, աղա ժամկոչ, — կատակելով պատասխանեց քահանան:

— Ահա քեզ հաշիւ. դասաբ Առաքելենց տղա Կիկոն տվել է մի ոշխար և մի թուման փող: Լաք Արղումանի տղա Ոսկանը՝ մեկ տիկ պինի և յոթն զոան փող, Կոնատ Սիմոնի տղա Քոչարը՝ երկու աման արաղ և չորս հատ արբոր: Դոգոշենց Միքղոն՝ շեն մնա, երեք թուման փող և տամն դրամ վառելու ձեթ:

Տեր Մարկոսը, որ ախորժակով լսում էր ընծաների անունները, ուշի գալով հասկացավ յուր սխալմունքը, և շկամենալով, որ դրանց մասին յուր ընկեր տեր Մարութը տեղեկություն ստանար՝ ասաց ժամկոչին:

— Բավակա՛ն է, բավակա՛ն, ինչպես երևում է քո հաշիւը մինչև կեսգիշեր վերջանալու բան չէ՞. այսուամենայնիւ երեսդ թող սպիտակ լինի, շատ ապրիս, իմ աշխատասեր Միխիլար. քո շնորհիւ Բարեկենդանին կունենանք մի ճոխ ու բարիքներով լի խնջույք... այլևս ի՛նչ է պակաս մնացել... ոշխա՛ր, պինի՛, արա՛ղ, փո՛ղ... արդարև ցանկալի՛ բաներ. դրանց անո՛ւնը միայն զվարճություն է բերում...

Մի փոքր ծիծաղելով, մի փոքր կատակելով, երբեմն Մըխոյի հետ, երբեմն յուր մոտ կանգնած մարդկանց հետ, տեր Մարկոսը յուր կեղծավոր զվարճախոսությամբ շահում էր ամենի սրտերը, և բոլորեքյանք շնորհակալ և զոհ էին նրանից, որ այնպես ուրախ և ծիծաղադեմ քահանա ունեին:

— Դե՛հ, որդիք, առաջ եկեր, — ասաց քահանան, յուր ձեռքի օրհնած մոմով վառելով նրանց պատրույցները. — դե՛, հրամեցեր և կրակը վառեցեր: Աստված քո սրդուն էլ փոխ անե, պարոն Բորոս, բարով քո սրդու ձեռքն էլ այս կրակը վառե, պարոն Սարխոշ, — ասում էր անդադար տեր Մարկոսը, գլուղի իշխանների սիրտը շահելով, որոնց որդիքը առաջիկա տարին պիտի պսակվեին:

Քահանայի ասելն և ցամաք վառելիքի գոռալը մեկ եղամ: Թանձր ծուխը կանաչ-կարմիր բոցերի հետ բարձրացավ մինչև ժամատան կաթողիկեն: Խառնիճաղանջ ամբոխը միմյանց դիպավ: Կրկին տիրեց խառնակություն... Սնոտիապաշտությունը մի վայրենի և կատաղի հոգեղմայլություն ազդեց ռամիկների սրտի վրա: Հա՛յ... հո՛ւյ... հարա՛յ... հրոց, ծիծաղ, աղաղակ, երգ և շարական, բոլորը միմյանց խառնվեցան... Տեր Մարկոսի զգուշացուցիչ աղաղակները այլևս չէին օգնում, և եթե ժամկոչ Մըխոն այնքան ճարտար և աչքաբաց մարդ չլիներ և շուտով չհավաքեր սրբությունները, շատ կարելի է գիրք, գրքակալ, խաչ, Ավետարան, Շարական և Մաշտոց, բոլորը միասին՝ նվիրական

կրակի առողջ կերակուր կգաւնային... Մոլեռանդութեան լոկ կատաղի երևույթները չէին հանդիսանում այստեղ. այլ կրոնը ձևացնում էր մի կախարդական կառակերպություն՝ երբ ժողովուրդը գլուխկան և մահական զգացողութեամբ ոգևորված՝ պտտվում էր խարույկի շուրս կողմով և կամ լոք էր տալիս և թռչկոտում էր նրա վրայով:

Սուրբ Տյառնդառաջը աշխարհում միայն չէ վերջանում: Այնուհետև ամեն մի գլուխացի ջերմեռանդութեամբ վառում է յուր ձեռքի մոմը «նվիրական կրակով», որ այդ մոմով, նրանցից ամեն մինը վառն յուր տան կտուրի վրա պատրաստած խարույկը:

Երբ ամենից առաջ այս մարդկանց բազմությունը, շտապելով միմյանց խթելով, դուրս էին գնում եկեղեցու բակից, եվրոպական թիազուն հագուստով մի կին, երեսը կանաչ շղարշով վարագուրած, հեռուն կանգնած՝ արհամարհանքով նայում էր, կարծես յուր մտքի մեջ պախարակելով ուսմիկների մի այգալիսի սնոտիապաշտությունը: Նրան մոտեցավ մի այլ կին, նրա երեց քույրը, տիկին Սկուհին, ասիական հագուստով, և ասաց.

— Տեսա՞ր, Սալաթին, հոգիս, ո՞րքան լավ անցավ այս տարի Տյառնդառաջը:

— Փառավորվի՛ տեր Մարկոսը, — պատասխանեց տիկին Սալաթինը կատակելով, — քանի այդ աստվածահաճո քահանան կենդանի է՝ ձեռ եկեղեցին կունենա քրիստոնեական համ ու հոտ...

— Ինչո՞ւ ձեռ, — հարցրուց տիկին Սկուհին վշտանալով, — միթե դու ևս մեր եկեղեցուն չե՞ս պատկանում:

— Հա՛, աչնպես լեզվիս վրա եկավ այդ խոսքը... Բայց, Սկուհի, դու դիտես, ևս չեմ սիրում այդ ծեսերը. դրա համար ինձ ակործնի չէ՞ միշտ տեր Մարկոսի երեսը տեսնել... Այս երեկո ժամ եկա լոկ հետաքրքրությունից դրգված:

— Ո՛չ, ո՛չ, տեր Մարկոսը մի օրհնյալ քահանա է. նրա իմաստությունը չափ չունի: Չլսեցի՞ր, թե ինչպիսի սքանչելի ոճով էր պատմում Սիմոն Ծերունու և Աննա մարգարետուհու մասին:

— Հա՛, նա ամբողջ Աստվածաշունչը յուր փորումն ունի, — կատակեց տիկին Սալաթինը. — նա պատմում է սուրբ գրվածքը՝ խառնած անտեղի ավանդությունների հետ:

— Ազգային ավանդություններն ևս չպետք է կորցնել, — ասաց տիկին Սկուհին, չհասկանալով յուր խոսքը:

— Չպետք է կորցնել այն մտքով, որ ավանդությանց և ծեսերի մեջ կարելի է գտնել ազգերին հատուկ նշաններ, նրանց բնավորությունը և նրանց կյանքի պատմությունը, մասնավորապես: Բայց երբ ավան-

դռնօթունները մտցվում են և՛ կրօնական կյանքի մեջ, ուսմիկը սրբազանացնում է նրանց, և այդ ավանդույթունները դառնում են հավատքի էական մասեր:

Այսպես խոսելով երկու քույրերը հանդարտ կերպով առաջ էին քայլում, մինչև հասան գյուղամիջում մի տեղ, որ բաժանվում էր երկու ճանապարհի:

— Ե՛կ այս փողոցով գնանք, Սալլաթին, քույրս,— նրա ձեռքից բռնելով ասաց տիկին Սկուհին:

— Ի՞նչ առիթ ունինք այն կողմ գնալու,— հարցրուց տիկին Սալլաթինը:

— Այս ճանապարհը տանում է դեպ Հովասաբենց տունը, և հ'ս պետք է այս երեկո այնտեղ գնամ «խնամատես»։ Խնդրում եմ, դո՛ւ ևս ինձ հետ եկ:

— Ի՞նչ հարկ կա ա՛յսօր խնամոց տուն գնալու:

— Չգիտե՞ս, որ Տյառընդառաջին սկստունները դնում են խնամիների տուն, իրանց հարսնացուները հանում են կտուրի վրա, որ կրակ տեսնեն:

— Ուրեմն դո՛ւք ևս միտք ունիք օրիորդ Սալբին՝ ձեր Ռուստամի նշանածը, հանել յուր հոր կտուրի վրա և հաղորդ կացուցանել ռամիկների ուրախությանը:

— Ի՞նչ արած, մեր պասրիի սովորույթունն է,— պատասխանեց տիկին Սկուհին,— պետք է կատարել, թեպետ օրստօրե մեր աղգային այնքան զեղեցիկ, այնքան խորհրդավոր ավանդույթունները կորչում-անհետանում են... Միթե ա՞յսպես էր կատարվում Տյառընդառաջը հին օրերին... Այժմ մարդկանց սրտերը սառել են. բոլորը թերահավատ են դարձել և սուրբ բաները չեն ընդունում:

Տիկին Սալլաթինը նշմարելով, որ յուր քույրը այդ խոսքերով մասամբ իբան էր կշտամբում, չկամեցավ ավելի դիպչել նրա նախապաշարված կարծիքներին, որ չկտրեր յուր երեց քրոջ սիրտը, որին ա՛յնքան սիրում էր: Մանավանդ, որ նա նույն րոպեին ցանկանում էր գնալ Հովասաբենց տուն օրիորդ Սալբին տեսնելու:

— Ես հոժար եմ քեզ հետ Հովասաբենց տունը գնալու,— ասաց տիկին Սալլաթինը,— միայն թե դուք էլ պարտավոր եք այսօր վարվել Տյառընդառաջին հատուկ սովորական վարք ու կարգով:

— Ո՞րպես,— հարցրուց տիկին Սկուհին, չհասկանալով յուր քրոջ ասածը:

— Տյառընդառաջին խնամիները ընծաներ են տանում հարսնացուի տունը. դուք ուղարկե՞լ եք:

— Իհա՛րկե, համարյա թագավորի արժան բաներ:

— Զորօրինակ:

— Օրիորդ Սալբիի համար մեկ կարմիր մեշագու մետաքսե քող, մեկ թանկագին քիշմիրյան շալ, մի գեղեցիկ պարանոցի մանյակ՝ մարջանով և ոսկի դահեկաններով շարած, մի հատ ֆերուզա մատանի, մեկ զույգ սաղրի սուեր:

— Իսկ քաղցրավենիք դրե՞լ եք դրանց հետ:

— Ինչպե՞ս չէ, նաբաթ, նողուլ, շաքար, ամեն տան մեջ այսօր բովում են միմիայն խարբուղակի և սեխի սերմեր, կարկաթ (աղանձ) են շինում և շամշախառն ուղարկում են խնամատես. բայց դրանց փոխարեն՝ ես բովել եմ տվել նշի, ընկույզի, ծիրանի կորիզի և սիսեռի կարկաթ և զանազան աղնիվ մրգեղեններով՝ ուղարկել եմ Հովասաբենց տունը:

— Այո, դուք հատկացյալ սովորությունից ո՛չ մի բան բաց՝ չեք թողել,— պատասխանեց տիկին Սալլաթինը խորհրդավոր եղանակով:

— Սերը սիրուց կծնի, քույրիկ,— բացատրեց տիկին Սկուհին անկեղծ կերպով.— ի՞նչ արած, խնամիներս արժանավոր մարդիկ են. իմ հարսնացուի, օրիորդ Սալբիի համար եթե գլո՛ւխս վեր դնեմ, եթե հոգիս մատաղ անեմ՝ կորած չէ. դիտե՛ս նա ի՞նչ աղնիվ պտուղ է... Իմ Ռուստամի խելքը տարե՛լ է, գիշեր-ցերեկ դադար չունի նրա պատճառով:

— Մի՞թե այդպիսի նյութական բաներով պետք է ձեր սերը խնամոնց ցույց տաք:

— Հայ-քրիստոնյան դրանից ավել ի՞նչ կարող է անել. մեզ մնում է՝ սիրել, բարեկամությունը սրբությունը պահել, միմյանց բարիքն խնդալ, շարին տրտմել, որ աստուծո ահեղ դատաստանի առջև սեներես չմնանք:

— Բայց մի խոսք մոռացար ասել:

— Ի՞նչ խոսք:

— Խնամոց «բաժինքը» ամեն հանդիսավոր օրերին ուղարկե՛լը:

— Հալատացիում եմ, որ սկսյալ այն օրից, երբ խնամության անունը մտել է մեր և Հովասաբենց տան մեջ, ես ամբողջ տարվա ամեն մի տոնախմբության, սովորության համեմատ, աստուծո տվածից՝ իմ հարսնացուի «բաժինքը» չեմ խնայել. օրինակ՝ նավասարդի գիշերը՝ <սեխ>, խարբուղակ, միլաղ և զանազան ծառերի պտուղներ. առավոտյան՝ արդար յուղով եփած հարիսա. ամեն մի մեծ և փոքր զատիկների՝ փառավոր և թանկագին խալաթներ, քաղցրավենիքներով և ըն-

տիր մրգերով. մնացյալ օրերին՝ ինչ որ մեր սովորությունների համա-
ձայն պատշաճ է:

Տիկին Սալլաթինը զարմանում էր յուր քրոջ պարզամտության վրա,
որ նա գյուղական սովորությունները համարում էր մովսեսադիր օրենք-
ներ⁶ կամ քրիստոնեական հավատքի մի մասը, որից մի շնչին բան
պակասեցնելը իրան մեղք էր համարվելու:

— Դու կարծում ես ձեր հարսնացու օրիորդ Սալթին դրանցով
ուրա⁷խ կլինի,— հարցրուց տիկին Սալլաթինը:

— Ինչո՞ւ չէր լինի,— զարմեալով պատասխանեց տիկին Սկուհին:

— Նրա՞ համար, որ նա մի «նոր մարդ» է:

— Ի՞նչ ասել է «նոր մարդ»:

— Մի մարդ, որ ունի առողջ խելք, գիտե ճշմարիտ կերպով մտա-
ծել և ունի խելացի կերպով ընտրություն անելու ընդունակություն:

— Ուրեմն, մենք չգիտե՞նք մտածել, և մեր ընտրությունները ան-
խել՞ք են,— նրա խոսքը կտրեց տիկին Սկուհին:

— Դուք մտածել չգիտե՞ք և չունիք խելացի ընտրություն, որով-
հետև դուք հետևում եք հնությունը, ինչ որ տեսել և սովորել եք ձեր
պապերից՝ ձեզ համար սո՞ւրբ է:

Տիկին Սկուհին չգիտեր, թե ինչ պատասխաներ և, կամենալով կըր-
ճատել այդ խոսակցությունը, ասաց.

— Բավական է, քույրիկ, կանանց արժան չէ խոսել այդպիսի խո-
րունկ առարկաների վրա, որոնց նրանց միտքը չէ՞ կարող հասնել:

— Ինչո՞ւ, կնիկները մարդ չե՞ն, կնիկները միշտ իրանց խավար
տգիստությա՞ն մեջ պետք է մնան:

— Կանանց սբված է գիտնալ իրանց անտեսական դործերը և
իրանց տան կառավարությունը:

— Այսինքն, թե ինչպե՞ս պետք է թոնիրը վառել, հաց թխել, կերա-
կուր եփել, աշոպե՞ս չէ՞,— կատակելով ավելացրուց տիկին Սալլաթինը:

ԺԱ.

ՆՅՈՒԹԱՊԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երկու քույրերը, այնքան հակառակ իրենց գաղափարներով, այդ-
պիսի խոսակցությամբ տաքացած՝ տեսան իրանց առջև Հովասաբենց
տան դուռը: Երեք անգամ զարկեցին մուրճը: Աղախինը՝ հասուն և լի-

քը հասակեւ մի աղջիկ, բացեց դռուը և ուրախությամբ ներս վազեց, խնամիրների գալուստը յուր տիկնոջ հայտնելու:

Տիկին թարլանը, այսպես էր հարսնացուի մոր անունը, իսկույն ընդառաջ դնաց հյուրերին և յուր երկրի գեղեցկախոսության ոճով սկսեց բարեկել նրանց գալուստը:

— Բարով, բարով, իմ թանկագին բարեկամներ,— ասաց նա զըրկախառնովելով,— այս մի անսպառ ուրախություն է ինձ համար, երբ ես բախտավոր եմ գտնվել վայելելու ձեր այցելության շնորհքը, հավատացնում եմ ձեզ սիրո անունով, որ իմ լեզվիս պակասում են ա՛յն կենդանի բառերը, որոնցով կարող լինեի բացատրել իմ հոգեզմայլությունը և իմ ուրախալի զգացմունքները... Իսկապե՛ս երջանիկ է իմ տան շեմքը՝ երբ ձեր ոտները կոխում են նրան, ձեր առաջ պետք էր մատաղներ զոհե՛լ*, բաց ներեցեք, պաս օր է. դրանց փոխարեն իմ հոգիս ձեզ մատաղ, զավակս ձեզ ծառա, տուն ու տեղս ձեզ ընծա... Ա՛նշափ բարի է ձեր գալուստը, հաղար բարի... իմ աչքիս, իմ գլխիս վրա տեղ ունիք, ազիզ խնամիրներ. համեցե՛ք, համեցեք, խնդրեմ, Սկուհի, Սալլաթին, սիրականներ:

Սիրալիի գրկախառնությունից և ջերմ համբույճներից հետո տիկին Սկուհին, որ յուր լեզվի արեւելյան քաղցրախոսության արվեստով յուր խնամիից պակաս չէր, այսպես խոսեց.

— Այդ ձեր անուշ, անուշ խոսքերը, աղնիվ խնամի, ճշմարիտ, մեղրից և շաքարից համեղ են... Ի՞նչ պետք է մատաղը, երբ անկեղծ բարեկամության մեջ, անկեղծ սերը՝ միշտ յուր աստվածահաճո զոհաբերությունն ունի. սուրբ և անխարդախ սերը, որ ա՛յնքան քաղցր և ախորժելի է, որ մարդ չէ կշտանում նրանից՝ միակ երկնային բարիք է: Դա աստվածեղեն է, դա աստուծո հոգուց է կաթել մարդկանց սրտերի մեջ և շաղկապում է մեզ, որպես միմյանց՝ նո՛ւյնպես և երկնքի հետ:

— Սուրբ Գևորգը,— երգվեց տիկին թարլանը,— իմ սրտի ուրախությունը, իմ հոգու հանգստությունը, բու՛րբ, բու՛րբ՝ ձեզնից է կախված: Ես ձեզնո՛ւմ եմ շնչում, ձեզնո՛ւմ եմ ապրում... առանց ձեզ իմ օրը, իմ արևը սև է, առանց ձեզ իմ կյանքը խավար է:

Տիկին Սալլաթինը, որ հեռուն կանգնած, լուռ և անխոս, զարմանում էր նրանց այնքա՛ն ավելորդ սեթևեթանքի վրա, որով արեւելցին

*Պարսկաստանում սովորություն է մատաղ մորթել շահադասների, խաների և դատավորների առջև, բաղաբից մտած ժամանակ, նաև այսպես պատվում են երեւելի հյուրերին, երբ մտնում են իրանցից ստորադաս մարդկանց տուն:

գիտե հեղեղել յուր զդացումները, յուր սրտի ջերմ և կրակոտ կրքերը, կտրեց նրա խոսքը, ասելով.

— Խնամի Թարլան, տարակույս չկա, որ դուք և իմ քույր Սկուհին անչափ սիրում եք միմյանց. սրպես ձեր սրտի համակրությունը ցույց է տալիս... բայց կարծեմ ձեր ժամանակը անցնում է, պետք է ձեր կտուրը բարձրանալ և կրակը վառել...

— Հա՛, ուշ է, միայն ես ձեզ էի սպասում, որ միասին վառենք կրակը,— պատասխանեց տիկին Թարլանը:

— Բայց հրամայեցեք, որ օրիորդ Սալբինն այստեղ կանչեն, որ մեզ հետ միասին կտուրը բարձրանա,— ասաց տիկին Սկուհին:

Տիկին Թարլանը հրամայեց նաղանիին՝ բարձրահասակ օրիորդ աղախնին, որ գնա օրիորդ Սալբինն կանչել:

Օրիորդ Սալբին, ամենևին ուշադրություն չդարձնելով, թե ինչ էր կատարվում յուր շրջակայքում՝ գյուղի մեջ, միայնակ առանձնացած յուր սենյակի մեջ, նույն ժամանակ խորին ուշադրությամբ մի գիրք էր կարդում, երբ նաղանին ներս մտավ, հայտնեց, թե մայրը և խնամիկները դրսում սպասում էին նրան:

— Ի՞նչ են կամենում նրանք,— հարցրուց օրիորդը սառնությամբ:

— Մի՞թե չգիտես, Սալբի,— պատասխանեց նաղանին ծիծաղելով.— այսօր Տյառընդառաջ է, կտուրների վրա կրակ են վառում, և նորահարսերը և հարսնացու աղջիկները կրակի շուրջը ման են ածում...

— Գիտեմ, միայն, նաղանի, ես զրադաշտական մոգպետի պաշտոն չեմ կամենում կատարել: Գնա՛: Ես չեմ գալու, թող իրանք վառեն այդ կրակը... դու գիտե՞ս, ես կռադաշտություն չեմ սիրում...

— Ամա՛ն, Սալբի, քո հոգուն մատաղ, բեղ սպասում են, մայրդ կբարկանա, ևթե չդաս: Գնանք, թե ինձ կսիրես, ի՞նչ վնաս ունի, երբ նրանք շնորհակալ կլինեն բեղնից: Տիկին Սալլաթինը ևս այնտեղ է:

— Տիկին Սալլաթինը այնտե՞ղ է, ուրեմն կգամ,— ասաց օրիորդ Սալբին և վերկացավ, որ գնա:

— Այդպես չէ՛ կարելի,— նրան կանգնեցնելով ասաց նաղանին.— դուք ձեր գլխի վրա գոնե մի բոլ ձգեցեք, այդպես բաց երեսով ամս՛թ է՞:

— Հա՛, նրանք սիրում են տեսնել ամեն ինչ վարագուրած, պարուրած և կապկապած,— ասաց նա խորհրդական ոճով և, ձգելով յուր

* Պարսկաստանում մանուկ օրիորդները ման են գալիս երեսները բաց, մի տեսակ արախիճի նման դրակ իրանց գազաթիին դրած, բայց նշանվելուց և պսակվելուց հետո ալլես չէր կարելի նրանց երեսները տեսնել, մինչև հողը նրանց ծածկեր և անհետացնեք աշխարհի երեսից...

զլխի վրա մետաքսե կարմիր քողը, դուրս եկավ մինչև կուրծքը ծածկած երեսով:

Խնամինները և Սալբիի մայրը բախում սպասում էին նրան: Երբ տիկին Սկուհին հեռվից տեսավ յուր հարսնացուն, յուր սիրելի որդի Ռուստամի նշանածը:

— Ե՛կ, համբուրեմ քեզ, իմ սիրական,— ասաց նա մոտենալով— ե՛կ, մի ամաչիր, քեզ մատաղ լինիմ:

— Այս խոսքերով նա բռնեց օրիորդ Սալբիի ձեռքը, մոտ քաշեց, և, բարձրացնելով նրա երեսի քողը, երկու ջերմ համբույր քաղեց նրա փափուկ, վարդակարմիր թշերից, որոնք նույն բույներն ո՛չ այնքան ամոթխածությունից, որքան մի գաղտնի տհաճությունից էին շառագունած: Օրիորդը փոխարենը համբուրեց տիկին Սկուհու ձեռքը և մոտենալով տիկին Սալլաթինին՝ շհամբուրեց, այլ բարեկամաբար բռնեց և սեղմեց նրա ձեռքը:

— Խնամի Թարլան, հարսնացուն այս տարի բավական մեծացել է,— ասաց տիկին Սկուհին, ոտքից մինչև գլուխ շափելով օրիորդ Սալբիին, որ անշարժ և լուռ կանգնած էր նրանց առջև:

Տիկին Թարլանը շկարողանալով զսպել օրիորդ Սալբիի նկատմամբ յուր տհաճությունը և անգոհությունը, ասաց.

— Է՛հ, ի՞նչ օգուտ մարմնի շափաղանց աճելությունը, երանի՜ խելքո՛ւ մեծացած լիներ:

— Ձեզ գյուրին է մի այդպիսի անտեղի կարծիք ունենալ Սալբիի մասին, խնամի,— նրա խոսքը կտրեց տիկին Սալլաթինը.— որովհետև «ձեր երկուսի ջուրը մի առվով չէ՛ գնում»:

— Ի՞նչ եք կամենում ասել,— հարցրուց տիկին Թարլանը:

— Դուք նայում եք երկու հակառակ ծայրերից,— առաջ տարավ տիկին Սալլաթինը,— ձեզ դժվար է հաշտվել միմյանց հետ. նա՛ կըրթյալ է և նոր, իսկ դուք անուս եք և հին...

— Ինչ կամենում եք՝ ասացեք,— նրանց խոսքը կտրեց տիկին Սկուհին,— բայց «քուրդը յուր թանին թթու չի ասել»։ Իմ Սալբին, իմ հաղելի հարսնացուն, իմ սրտի ուղածին շափ լա՛վ է. խելո՛ք, ազնիվ բնավորությամբ, պարկե՛շտ և ամոթխա՛ծ է:

Տիկին Թարլանը վշտանալով տիկին Սալլաթինի կծու խոսքերի համար, խոսքը փոխեց, ասելով.

— Հավատացնում եմ ձեզ, խնամի Սկուհի, այդ բառը, որով դուք կոչում եք իմ աղջկան ձեր հաբսնացու՝ բուրբուրին անարժան է նրան, որովհետև ես իմ աղջիկը այն մտքով չեմ տվել, որ ձեր որդու հարսը

դառնաւ, այլ իմ հոժար կամքով հմ նվիրել՝ որ ձե՛ղ համար լինի ստոր աղախին և ստրուկ ծառա, ձեր ոտքերի սու և ձեռների մահճանա*:

— Զէ՛, չէ՛,— նրա ձեռքը բռնելով ասաց տիկին Սկուհին,— ես նրան կպահեմ իմ աչքի լույսի պէս. Սալբին հրեշտակ է, թե՛ հոգով և թե՛ մարմնով:

Օրիորդ Սալբին, այդ մեծահոգի և հանդուգն բնավորութեամբ աղջիկը, եթէ յուր երկրի սովորութեան համեմատ՝ դատապարտւած չլիներ լուսւթյան, համբերութեան և ամոքխածութեան՝ անպատճառ կպատասխաներ. «Բաւական է, ես չեմ կարող տանել այդպիսի անտեղի գովապանքներ». բայց նույն բոսիին նրա լեզուն կապ էր մի պլաթագորջան յխոսնականութեամբ. նա դժվարութեամբ զսպեց յուր անհամբերութեանը, մինչև բոլորը դեպի կտուրը տանող սանդուղքով վեր բարձրացան:

Դյուզի բոլոր տանիքների վրա տեսանելի էր կրակավառութեան արարողութիւնը*: Թւում է, իբր բոլոր շրջակա գյուղորայք, տիրոջ բարկութեանից՝ զարհուրելի հրդեհներով անխնա այրւում, կրակւում և ծխարտում էին: Ծաղկաւառն հին Սոգոմ-Գոմորն էր հիշեցնում¹: Թեպետ մութը պատել էր աշխարհը, բայց այստեղ, խարույկների բոցերը գիշերը ցերեկի էին փոխում: Կրակների գոռոցի հետ խառնւելով հրացան գործիքների որոտը, դեպ երկինք բարձրացող շառաշուկների ճարճատյունը, նրանց օձանման գալարվիլը, ճայթիլը օդի մեջ, մյուս կողմից, մեծ-մեծ կուժերի միջից ածխախառն վառողի, վուլկանյան լավայի

* Անագորույն մայրը կանխապէս էր կարգում յուր անբախտ աղջկա գծնդակ ճակատադիրը... Արգարեկ, Ասիայի կանայք ուրիշ ոչինչ չեն, բան տնտեսական ծառայությանց մեջ մի անարգ գործիր:

** Արեւելիք տարվա նշանաւոր փոփոխությանց մեջ միշտ սովորութեան ունեին իրանց ուրախութիւնը բացահայտել կրակով, սիրտ միակ նշանով: Պարսիկները և թուրքերը ձմեռն վերջին ամսին, ամեն մի շուրքշարի երեկո միջև նովրուզի (զարնանամտի) առաջին օրը՝ կտուրների վրա խարույկ են վառում և հրացան գործիքներ արձակում: Հայերը հին տարվա վերջին գիշերը թեպետ կրակ չեն վառում, բայց մի աղերախտ անգոհունակութեամբ, հրացաններով հալածում՝ փախցնում են հին տարին՝ առանց լսելու նրա բարեկամական «մեար բարյաւը»: Ի՞նչու: Նրանք ասում են՝ այն հին տարին չա՞ռ տարի էր, իրանց համար լավ շանցավ, և ուրախութեամբ ընդունում են նորը, լի հույսով, թե դա բերելու էր իրանց նոր բախտ: Բայց հաջորդ գեկտեմբերի վերջին գիշերը դրան ևս նույն դժգոհութեամբ են արտաբռնում, արտորում, համարելով դրան ավելի վատթար, բան անցյալը... Բայց տարինե՞րն են մեղաւոր, թե հայե՞րը: Նոր տարին հին տարուց մի այլ վանազանութիւն չունի, բացի այն, որ տարեթիւց փոխւում է մի թվանշան, այդ թվարանական թվանշանը, որ մի բարի կամ չար ներդրութիւն չէ կարող անել աշխարհի և մարդկութեան վրա: Ուրեմն հայե՞րն են ծուլ և տխմար: Նրանք շէն գործում և ո՛չ կարող են ուտել²: Թող հայերը բարվոքեն իրանց ավերված գրութիւնը, ուղղեն իրանց կյանքի հիմար ընթացքը, և տարիները նրանց համար միշտ բախտաւոր կլինեն և կրեւեն նորանոր երջանկութիւններ:

նման թնդալով, ֆիշիշալով արտահոսվելը, այդ բոլոր հրարվեստական գործողությունները խորտակում, թնդեցնում էին երկինքը, զղրղեցնում էին շրջակա սարերը՝ երկրի վրա ահ և զարգանդ տարածելով։ Դրանց հետ միասին տոնասեր զյուղացիների ուրախալի աղաղակները, նրանց խառնաձայն տաղերգությունները, կրակի շորս կողմով կատարված նրանց հիմար պարն ու կաքավը՝ այդ բոլորը ի մի առած՝ ա՛յնքան ծիծաղելի էին, որքան մոլեկան և կատաղի։

Այդ հետաքրքրական տեսարանները ավելի կենդանացնում էր զուռնան, որ յուր զիւ և բարակ ձւլլուն ձայնով, յուր հավատարիմ ընկերների դափի, դհոլի և դահիրայի հետ նվագվում էին այդ տարվա նորափեսաների կտուրների վրա։

Այդ աղմկալի հանդիսակատարություն մեջ միակ տհաճ և խռոված արարածները, մեծ-մեծ շներն ու փոքրիկ լակոտներն էին, որ զարհուրելով և սասանելով մի աղպիսի հանկարծակի զղրղումից, զուրս դալով գյուղից՝ թափառական, վազ էին տալիս դաշտերի մեջ, իրանց հաշելու տխուր և տրտում հեծկլտոցը խառնելով հասարակաց ուրախություն հետ։

Հովասաբենց տունը, որպես մի հասարակ գյուղացու բնակարան, զուրկ էր շռալ փառահեղությունից, այդ պատճառով տիկին Թարլանը չէր կարողացել ավելի մեծահանդես տոնել սուրբ Տյառնդառաջը։ Այստեղ, մի ո՛չ այնչափ ընդարձակ կտուրի վրա, կրակավառություն արարողությունը խիստ պարզ էր և աղքատին։ Վառելիքների փոքրիկ կրակաշեղջից բարձրանում էին վառվող նյութերի թույլ և կանաչագույն բուցերը։ Ինքը՝ տիկին Թարլանը, անբռնցք ձեռքում, խառնում էր կրակը, ավելի զորություն տալով նրա բուցերին, և լուռ փսփոսացնում էր աղոթքի նման մի բան։ Նրա խնամիներից տիկին Սկուհին օգնում էր նրան, փարույկի վրա վառելանյութ ավելացնելով, իսկ տիկին Սալլաթինը, հեռուն կանդնած, խոսում էր օրիորդ Սալբիի հետ անլսելի ձայնով։

— Տեսնո՞ւմ ես, Սալբի,— ասաց տիկին Սալլաթինը մատով ցույց տալով,— մի ժամանակ, մեր քաջ Վարդանի և Վահանի օրերին, այդ մոխրաբլուրների* վրա, զրադաշտական ատրուշանների անշիջանելի

* Ատրպատականը, հրապաշտության այդ օրորոցն ու զերեզմանը, մինչև այսօր պահպանում է հին ատրուշանների հիշատակարանները։ Նրա բոլոր նահանգների մեջ տեսանելի են մոխրից ձևացած ահագին բլուրներ։ Թեպետ շատերը նրանցում գտնված անթիվ մեռելների ոսկորների պատճառով անհետացել են, դորձածվելով արտերը պարարացնելու համար, բայց այն նահանգում, ուր կատարվում է մեր վնայը, այդպիսի բլուրներ և հայոց զերեզմանատներ շատ կան, դրանցից մինը ղեռ պահում է յուր նշանավոր անունը՝ Բոթ-Ամին։

կրակներն էին վառվում, բայց մեր արժանահիշատակ նախնիքը իրանց արյունով մարեցին այն կրակը, որ սպառնում էր լափլիզել, այրել և անհետացնել սուրբ բրիստոնեությունը։ Բայց այսօր ի՞նչ ցավալի տեսարան է այդ... այսօր վառվում են նրանք ամեն մի բրիստոնյա կոշված հարստի և աղքատի, մեծաշեն ասպարանքների, գծուծ խաղերի և խրճիթի կառույնների վրա։

— Այդ նշանակում է,— պատասխանեց օրիորդ Սալբին ցածր ձայնով,— կրակապաշտությունը, որ Զրադաշտի մոզերը չկարողացան ներմուծել հայոց մեջ, ներս բերին մեր հիմար տերտերները բրիստոնեական փաթիթով պարուրած...

Դրանց խոսակցությունը ընդհատեց տիկին Ռարլանը, որ մոտենալով՝ բռնեց օրիորդ Սալբիի ձեռքը և մոտեցրեց կրակին.

— Դո՛ւ,— առաջ նա,— ամեն օր տրտնջում ես, թե զլուխդ ցավում է, սպասիր, ես կբժշկեմ բո զլիտացավը։

Այնուհետև մուկեռանդ մայրը, մի քանի անորոշ և անհասկանալի բառեր և ոգիների անուններ արտասանելով, Սալբիի ծամերի հյուսերից մինը դուրս քաշելով քողի տակից՝ կամենում էր խանձել ունեկիքով բռնած կրակով. օրիորդ Սալբին յուր վհուկ մօր կախարդական խորհուրդը հասկանալով՝ դուրս քաշեց յուր ձեռքը նրա ձեռքի միջից և արհամարհական կերպով մի կողմ քաշվեց, այս խոսքերը արտասանելով.

— Դիտե՞ս ինչ է գրված Սուրբ գրքի մեջ,— առաջ նա,— «բոլոր կախարդների և կռապաշտների բաժինը կրակով և ծծմբով վառած լճի մեջ պիտի լինի, որովհետև կախարդները պիղծ են աստծո առջև»³։

Այդ խոսքերը մահու շափ աղղեցին տիկին Ռարլանի սրտին, բայց յուր աղջկա պատիվը չկամենալով ոտքի տակ տալ յուր խնամիկների առջև, մի այլ ժամանակի թողնելով յուր տհաճությունն թույնը՝ մեծ դժվարություններ գտալեց յուր բարկությունը։

Բայց տիկին Սկուհին, այդ պարզամիտ կինը, ամենին չհասկանալով յուր հարսնացուի և նրա մօր մեջ անցածը՝ նույն միջոցին հմայում էր մի այլ թիլիսմանական գործողություն։ Նա յուր մատներով մի բամբակյա թել էր ուլորում, որն երեքպատկելով՝ բռնում է յուր բերանի առջև (այդ ժամանակ նրա շրթունքները շարժվում են, կարծես թե մի բան է կարդում) և երեք անգամ փշում է նրա վրա, այնուհետև այրելով թելի երկու ծայրերը, նորահարսի նարոտի նման, շապկի տակից երեք անգամ փաթաթում է յուր վզով, հուսալով, որ դրանով բժշկելու էր յուր հոօրյա տենդացավը։

Օրիորդ Նազանին, նույն բոպին հեռուն կանգնած՝ մի այլ դյուրթական թիլիսմ էր կատարում. նա կրակով այրում էր յուր գլխին ծած-

կած քողի ծայրերը: Այդ նա անում է հավատացած լինելով՝ թե այդպիսով յուր անձը ազատ կախճվի աշահարությունից (բաղնազարից):

Օրիորդ Սալբին, հեռվից նշմարելով այդ, մոտեցավ նրան և ասաց.

— Նազանի, բո՞րտեղն է ցավում, որ այդպես ես անում:

— Է՛հ, տրաքեն շար աչքերը,— պատասխանեց նա.— մեր գլուխում աչքով սարը կճեղքեն:

— Դա կազատե՞ր քեզ աչքով տալուց,— հարցրուց օրիորդ Սալբին:

— Հա՛, Սալբի, միմե գու չգիտե՞ս:

— Ես գիտե՞մ... բայց դու աչի պտուղը չե՞ս, որ քեզ աչքով զարկեն. աչքով զարկում են սիրուն աղջիկներին միայն, և ամեն բան, որ գեղեցիկ և հրաշալի է,— պատասխանեց նա կատակով:

— Կով, լավ, Սալբի, գիտենք, որ դու սիրուն ես, աստված քեզ շար աչքից պահե. բայց ես է՛լ իմ տեղը ունիմ... Մի՛ ծիծաղիր ինձ վրա,— ասաց Նազանին վշտանալով:

— Ուրեմն քեզ համար մի բաղնազարի՞* աղոթք գրել տուր և միշտ քեզ մոտ պահիր:

Մինչ գրանք այդպես խոսում էին, հանկարծ մերձակա տանիքից, որ կից էր Հովասաբենց կտուրին, լսելի եղան խառնաձայն աղաղակներ.

— Վա՛յ... վա՛յ... ամա՛ն... ի սեր աստուծո... օգնություն հասե՛ր... աղատեցե՛ր... էյվա՛յ... էյվա՛յ... վա՛յ... ողորմություն արե՛ր... աղատեցե՛ր... մեռավ...

Տիկին Թարլանը յուր խնամիկների հետ, և մյուս կտուրներից շատ մարդիկ շուտով այնտեղ հավաքվեցան և տեսան, որ իրանց դրացիի տունը մի մեծ հրդեհով անխնա վառվում էր: Օգնության հասնող մարդկանցից ոմանք սկսեցին հրդեհը շիջել, և մի քանիսը բոցերի միջից դուրս բաշեցին Հովասաբենց բարի գրկից խղճալի Հայրապետին:

— Հա՛յ, ջուր բերե՛ր, ջուր բերե՛ր,— աղաղակեցին մի քանի մարդիկ:

Թեպետ շուտ կարողացան հանգցնել Հայրապետի վրայի այրվող հագուստը, բայց չկարողացան հետ դարձնել նրա կյանքը, որովհետև ողորմելու ամբողջ մարմինը միանգամայն խորոված լինելով՝ մի փոքր անցած՝ նրա ձեռքերն ու ոտները կծկվեցան, և նա մեռավ:

* Ասիայում հայերն ու պարսիկները սովորություն ունին բաղնազարի աղոթքներ կատարել տալու իրանց աչ թևի վրա: Այդպիսի թղթերը կանայք պատեղով արձալի մեջ՝ իրանց վզին են քաշո տալիս: Պարսիկները բանդել են տալիս այդ աղոթքները իրանց մատանիների հաղեղից ակների վրա:

Ի՞նչ հրդեհ էր այդ նրանց տանիքի վրա վառած նվիրական հուրից մի կայծ, քամու զորութեամբ տարվելով, աննկատելի կերպով հրդեհում է ախոռատան բակում դիզած արոտները, և այնտեղից անցնելով, այրում է մի փոքրիկ տնակ, ուր, նույն միջոցին, քնած է լինում խղճալի Հայրապետը, խորին թմրութեան մեջ՝ հարբած լինելով Բաքոսի ըմպելիքով:

Տիկին Սալլաթինը, նշմարելով այլովածի կնոջ դառն հառաչանքը, սկսեց նրան մխիթարել այս խոսքերով.

— Մի՛ լար, ո՞վ կին, թեև քո մարդը այլևս արեւի լույսը չէ տեսնելու, դարձյալ նա բախտավոր է, որ հաջողեց մեռնել սակավ մարդկանց համար վիճակված մի փառավոր մահով: Յուր կյանքը զոհելով նվիրական կրակի բոցերին՝ նա դասվեցավ երանելի մարտիրոսների և սուրբ նահատակների կարգը: Դրա փոխարեն մյուս կյանքում պսակ կընդունես գուցե Որմզդի ձեռքից...⁴

Սգավորը չհասկացավ այդ հեղինական խոսքերի իմաստը և ավելի դառնագին սկսեց լալ:

Բայց օրիորդ Սալբին, մոտենալով, կամաց ասաց տիկին Սալլաթինի ականջին.

— Շատ կարելի է, որ պատվելի այլովածը փոխանակ փառավոր պսակ ընդունելու Որմզդի ձեռքից, արդեն հյուր գնաց Արհմնի մոտ՝

— Դու սխալվում ես, Սալբի,— պատասխանեց տիկին Սալլաթինը,— լսո՞ւմ ես, ի՞նչ է խոսում այնտեղ ուսմիկը:

Եվ իրավ, բազմութեան մեջ մի մարդ ասում էր յուր ընկերներին.

— Ա՛յ տղերք, տեսա՞ք, ի՞նչ բախտավոր էր այդ մարդը. մնաց, մնաց, վերջը մի այդպիսի բարի մահով վախճանվեց... Ճշմարիտ, նրա տեղը արքայութեան մեջտեղն է: Ի՞նչ օգուտ, քանի որ մեր աղքատ հավատ և հույս չունի. եթե մահամեղական մեկը լիներ, հիմա թուրքերը կամ պարսիկները դրա վրա մի գումբազ (մատուտ) էին կանգնել: Ի՞նչու Մուհարրեմի կռիվներում, Քալբլայի ճանապարհում և Մեքքայի անսպառնեքում մեռածները՝ ճեննաթի մեջ, Մահմեդի մոտ պիտի գնան, բայց մեր այսօրվա օրումս նահատակվածը՝ արքայություն չի գնալու:

— Խոսքդ շաքարով, մուղղուտի Պիրբո, — ասաց մի ուրիշը. — ճշմարիտ, Ավետարանի միջիցն ես խոսում, և խոսքերդ ջավահիր են, բայց ի՞նչ անես, լսող չկա:

— Արդեն սրբացրին,— ասաց օրիորդ Սալբին. — Ե՛կ գնանք, ես մրսում եմ:

— Ո՛ւր գնանք, չե՞ս սպասելու մինչև մայրդ էլ ցած իջնի,— հարցրուց տիկին Սալլաթինը:

— Ո՛հ, նրանք չեն շատ գործ ունեն, կուշանան, մենք զնա՛նք մի փոքր տաքանանք:

Նրանք երկուսը միասին ցած իջան կտուրից: Տիկին Թարլանը յուր սրտի մեջ զայրացաւ, որ նրանք մինչև վերջը չսպասեցին: Տիկին Սալլաթինը օրիորդ Սալբիի հետ մտան վերջինիս սենյակը, ուր նույն բոսպիլին վառարանում փայտ էր վառւում: Ո՛րքան մեծ եղաւ նրանց ուրախությունը, երբ տեսան, որ Ռուստամը, մի լալն վերաբերուի մեջ փաթաթւած, զոնից ներս մտաւ:

— Սալբի, ես լսեցի՝ ձեր զրկիցներից մի մարդ է այրւիլ,— ասաց նա, առանց բարեկերտ, անփութ իերպով գնալով նստելով տիկին Սալլաթինի մոտ:

— Հա՛, Հայրապետը,— ցածր ձայնով պատասխանեց օրիորդ Սալբին:

— Դու չէի՞ր տրտմի, եթե այրւողը քո լուսահոգի մայրը լիներ,— հարցրուց պարոն Ռուստամը ծիծաղելով:

— Ինչո՞ւ չէի տրտմի,— հարցրեց օրիորդ Սալբին:

— Որովհետեւ կաղատւեանք, որպէս զո՛ւ, նույնպէս և ես:

— Մի՞թե մենք գերի ենք:

— Դեռ մի բանով պակաս գերիներից...— պատասխանեց պարոն Ռուստամը:

— Ահա մի քանի բոսպիլից հետո նա վայր կիջնեւ կտուրից, և ես ստիպւած կլինեմ ակամա քեզ թողնել և փախչել, իսկ այժմ ներս մտա, գիտնալով, որ նա տանը չէր:

— Ինչո՞ւ է մեղավոր տիկին Թարլանը,— հարցրուց տիկին Սալլաթինը,— երբ մեր երկրի ու մեր ազգի սովորությունն է, որ նրիասարդ աղջիկները ոչ մի կերպ չպիտի լինեն օտար մարդկանց հետ:

— Զարմանալի հրեշներ են այդ ասիական ազգերը,— պատասխանեց Ռուստամը բարկանալով:— Նրանք առանց ամաչելու գործում են ամեն անվայել բան, որ երբեք աստուծոյ չէր հրամայել, բայց ամաչում են հայտնի կացուցանել սուրբ սերը, որ աստուծոյ օրհնքով օրհնւած էր:

— Պարկեշտությունը, պատկառանքը և ամոթը մարդկային բնության ազնիւ և անուշահոտ ծաղիկներն են,— ասաց տիկին Սալլաթինը:

— Թո՛ղ տուր, թե աստվա՛ծդ կսիրես, մորաբույր, այդպէս չեն քո զաղափարները, ես գիտեմ, դու կամենում ես բարկացնել ինձ:

Իսկապէս տիկին Սալլաթինը հեգնաբար էր խոսում. այնպէս՝ նա

սիրում էր աղատութիւն, այդ խորհրդական բառի մեր դարու հասկացողութեամբ:

— Սա՛լբի, դու բարկացա՞ր, որ այդպէս համարձակ խոսեցի. հա՞,— հարցրուց Ռուստամը:

— Դու շափաղանց հանդո՛ւղն ես, Ռուստամ,— պատասխանեց Սալբին:

— Ի՞նչ արած... ահա Տյառընդառաջը անցաւ, և մի քանի օրից հետո կանցնի Բարեկենդանն էլ... Մեծ պատին միշտ լսբի կեր ու երգիկին մտիկ տուր¹, մինչև այդ աստուծո պատիժը վերջանա... մինչև Համբարձումից հետո մեր պարոն տեխտերները ասեն՝ թե կարելի է պսակ կատարել:

Այդ խոսքերը Ռուստամը արտասանեց այնքան տաքացած և կըրքով, որ տիկին Սալլաթինը և օրիորդ Սալբին թուլացան ծիծաղից:

— Դու շա՛տ ես շտապում, Ռուստամ,— ասաց տիկին Սալլաթինը:

— Նա գուցե երկյուղ է կրում, որ ձեռքիցը խլեն,— հեղեկ օրիորդ Սալբին:

— Ինձ մի մեղադրեք, իմ նաղելիներ,— առաջ տարաւ Ռուստամը.— սերը մի դժվար բան է, դա ամենակատաղի կիրքն է մարդկային բնութեան մեջ... մի՛թե, Սալբի, միեռնույնը չէ՞ զգում և՛ քո սիրտը... միթե դու էլ գիշեր ու ցերեկ չե՞ս մաշվում այդ մոլեկան ցաւով...

Օրիորդ Սալբին զլխով «այո»-ի նշան արեց, որ շնշմարեց տիկին Սալլաթինը:

ԺԲ

ՄՈԳՊԵՏԸ

Նվիրական կբակները արդեն մարել էին բոլոր կտուրների վրա, բայց նրանց փոխարեն լույս էին տալիս բշտբաւոր ճրագներ: Այլևս լսելի չէին լինում հրձիգ գործիքների ռոտոր, շառաշուկների ճարճատուներ, ո՞չ էլ մարդկանց կատաղի աղաղակները: Բայց գիշերային խորին

* Մեր գլուզացիները մեծ պատին երգիկներից մի բարակ թելով կախում են մի գլուխ սոխ, որի շուրջը ցցում են արագաղի թևերից հանած յոթն հատ փետուր: Մեծ պատից ամեն մի շալաթ անցնելու ժամանակ փետուրներից մեկը դուրս են բաշում, մինչև վերջին շալաթ ուրախութեամբ դուրս են բաշում վերջին փետուրը: Այսպէս են նրանք պահում շալաթների համաքը:

լռությունը կենդանացնում էին: Երգերի և նվագարանների հիանալի ձայ-
ներ, որ լսելի էին լինում տանիքների վրա դրված խնջույքներից:

Տիկին Թարլանը յուր խնամիլի հետ տակավին տանիքից ցած չէր
իջել. նրանք անհամբեր սպասում էին քահանային, որ գար կրա՛կը
օրհներ, այնուհետև ամեն ինչ կվերջանար:

Հանկարծ հայտնվեց նա:

Ծերունի տեր Մարութը, նույն ավուր տոնի իմաստուն մոզպետը,
հարուստների կրակն առաջ օրհնելով և նրանց Տյառընդառաջը շնորհա-
վորելով՝ հերթը սաորին ժողովրդին հասնելով՝ մտաբերեց Հովասա-
բենց տունը: Նրա տիրացուն, որ յուր երեց որդին էր, շիջած բուրվառը
ձեռքին բարձր պսած հետևում էր հորը: Եթե մինը կամենար գինեմուլի մի
պատկեր՝ յուր անճոռնի և այլանդակ կերպարանքով, մի այլ ավելի
հարմար օրինակ չէր գտնի, բացի այդ մի զույգ հայր ու որդուց: Տեր-
տերը, գլուխը երերելով, գլորվելով, պատերին և ցեխերին երկրպագու-
թյուն տալով, յուր չիլոնը կիսաբարձ՝ գետնից տանելով, փարաշայի
դրոշակները աղբերի և ցեխերի մեջ աղտոտած, գդակի վրա մի կույտ
հող ու մոխիր, աչքերը կարմրած, երեսը թռթռած, որպես մի կատա-
ղած արջ կամ քավթառ՝ վայրենի կերպարանքով, հաղիվհաղ բռնելով
յուր գողգոջուն իրանը երկու ցեխոտ ոտների վրա, մոտեցավ կանգնեց
կրակի մոտ: Նրա որդին ավելի վատթար դրության մեջն էր: Ի՞նչ մեղ
ունին նրանք... Ի՞նչ անեն, որ չհարբեն. այդ երեկո ամենաքիչը հար-
յուր տուն էին ման հկել կրակ օրհնելու համար, և ամեն տեղ մեծարել
էին քահանային օրհնյալ ըմպելիքով: Եթե տեր Մարութը ամեն մի տան
մեջ, չափավորություն պահելով, կես-կես բաժակ անդամ խմած լիներ՝
հիսուն բաժակի գումարը ո՞ւմ չէր հարբեցնի: Բայց նա, եթե կներե մեղ
տերտերը ճշմարիտն ասելու՝ ամեն տան մեջ հետ չէր մնում շորս-հինգ
բաժակից: Ի՞նչ անե տեր Մարութը. ո՞ւմ սիրտը կոտրե շիմելով. ժողո-
վուրդ օրհնելը նրա պաշտո՞նն է. չէ՞ որ օրհնությունը անհրաժեշտ պետք
է կատարել գինու բաժակի վրա... Բայց և այնպես, տեր Մարութը յուր
քահանայական պարտավորությունը վերջացրել, և հայերի ասության
ոճով, այդ դրության մեջ յուր էջը ցեխից հանել է»։ Բոլոր հարուստ-
ների կրակները օրհնած վերջացրած լինելով, մնում էին մի քանի աղ-
քատ մարդիկ, դրանց համար լոկ մի խաչակնքումն էլ բավական էր,
փոխանակ ա՛յնքան օրհնությունների և արարողությունների, որ կա-
տարվում էին սուրբ կրակի շուրջը:

— Բարի ողջույն,— ասաց քահանան՝ Մաշտոցը թևերի տակից
դուրս հանելով:

— Օրհնյա, տեր,— ձայն տվին ամեն կողմից և մոտեցան համբուրելու նրա աջը:

Քահանան նրանց զլուխների վրա ձեռք դնելով ասում էր.

— Աստված օրհնեսցե, շատ սուրբիք, շատ ապրիք, որդիք:

Տեր Մարութը սկսեց օրհնել մոխիրը. մի բանի գլխից-սրից կըրճատած աղոթքներով և, կամենալով ավելի քաղաքավարություն գործադրել, Մաշտոցը երկու ձեռքով վեր բարձրացրեց, իսկ տիրացուն հանդիպակաց կողմից բուրվառը դեմ արեց, սկսեցին «անդաստան» (թափոր) անել և մոխրի շուրջը պտույտ գալ: Բայց հանկարծ, չդիտեմ ինչ պատահեց, տեր Մարութը, կարծես մի աներևույթ հարվածից, դեռին զլորվեց, սկսեց թավալվել մոխիրների մեջ: Գինարություն արտաբերեց մինչ այն աստիճան սաստկացել էր այդ մարդու մեջ, մինչև պատճառել էր մոլաբեկության խելացնորություն: Բայց տիկին Թարլանը, չհավատալով, որ տիրոջ սպասավորներին մի այդպիսի ցավ կարող է հանդիպել, դարձավ և ասաց տիկին Սկուհուն.

— Գիտե՞ս, խնամի՛, ինչ պատահեց տերտերին:

— Ի՞նչ պատահեց,— զարհուրելով հարցրուց տիկին Սկուհին, որ հեռուն կանգնած, դողում էր երկյուղից:

— Հրեշտակ տեսավ, իմ քույր,— պատասխանեց տիկին Թարլանը:

— Հասյա, հրեշտակ տեսավ,— մյուս կողմից փաստաբանեց տիրացուն,— իմ հայրը միշտ խոստում է ոգիների հետ:

Ո՛չ այս և ո՛չ այն, տեր Մարութը նույն բոպկին սովորական կերպով հարբած էր: Թեպետ տիկին Թարլանը նրա չորս կողմով մի բոլորակ խաչ էր գծում կառուրի վրա, որ ոգիները թող տալին նրան, և քահանան զգաստանար, բայց դուցե ցբտի ներդործությունը մի քանի բուպից հետո նա ուշի եկավ, վեր կացավ, և մտաբերելով, որ կրակի օրհնությունը թերի էր մնացել, բռնեց Մաշտոցը և, խաչանիշ անելով կրակի վրա, ասաց.

— Այս գրքի միջի բոլոր աղոթքները և օրհնությունները քեզ վրա լինի, ո՛վ սուրբ կրակ:

— Վերջացա՛վ, գնաց...— մյուս կողմից կրկնեց տիրացուն,— այլևս ի՞նչ պետք ծանր ու բարակ կարդալ ամեն մի աղոթք, երբ մի համառոտ խոսքով վերջանում է ամեն ինչ:

Թեպետ այդ միջոցին տեր Մարութի երեակացությունը պղտորված, և լեզուն ծուլացել էր աղոթքների համար, բայց անուամենայնիվ նա չկարողացավ մոռանալ յուր սուրբ պարտականությունը աշահամբույրների նկատմամբ: Երկու ձեռքով Մաշտոցը պինդ բռնեց յուր առջև.

ամենից առաջ տիկին Ռարլանը մոտ դնաց, համբուրեց գիրքը, ձգելով նրա կազմի վրա պամած բոլորակ պղնձյա խաշի վրա երկու արծաթի դրամ, այնուհետև մյուսները, նույնպես համբուրելով, տալիս էին արծաթ, բայց ո՛չ այն չափով, որքան տիկին Ռարլանը բաշխեց, թիպես խղճալի տեր Մարութը անդադար հորդորելով ասում էր.

— Օրհնածներ, որքան կարող եք շատ տվեք. քանի շատ տաք, ա՛յնքան առավել վարձք կառնուք, ա՛յնքան առավել հոգու փրկություն կլինի ձեզ:

Մաշտոցի վրա դիզված արծաթները գրպանը լեցնելով, կարծես թե տեր Մարութը գնալով ավելի և ավելի էր զգաստանում. մանավանդ, երբ նա մի կողմ քաշվելով վեր ածեց այն բոլորը, որ մինչ այդ ամբարվել և ծանրացել էր նրա ստամոքսի մեջ... Օրիորդ Նազանին ջուր ածեց, տեր Մարութը լվաց երեսը և ապակաշված մորուքը: Այնուհետև նա բավական սթափվեց, խելքի եկավ, և կրկին կրակի մոտ դալով, վեր առավ մի բռն մոխիր, ցրեց տանիքի շորս կողմը և մնացածը պատվիրեց տիկին Ռարլանին ամփոփել մի պարկի մեջ, ասելով.

— Խեղացի տիկին, պինդ պահիր քո ականջների մեջ քահանայի խրատները, որ կամենում է հայտնել քեզ, թե ինչ խորհրդով հրամայել են մեզ մեր արժանահիշատակ պապերը մինչև մյուս Տյառնդառաջը սուրբ մոխիրը խնամքով պահելու: Այդ հրաշալի մոխիրը, յուր սքանչելի զորությամբ, օգտակար է լինում տնտեսական ամեն բաների մեջ: Օրինակ, եթե դրանից ցանե՛լու լինիս տավարների և ոչխարների վրա, նրանց այլևս ցավ չի պատահի, միշտ առողջ և պարարտ կլինեն, առատ կաթ և յուղ կտան: Եթե դրանից ցրվե՛լու լինիս աչգիի ծառերի և որթերի տակ՝ կազատվին թրթուրից, վնասակար ճճիներից, կարկուտից և առատ արդյունք են բաշխում: Այդ փոշուց ցանում են արտերի, առվույտների, հնձելու խոտի մեջ, որ մարախը շուտի, ժանգը շորացնե, և ազատվին խորշակից և այլ պատուհասից: Դրանից ցրվում են մի զույգ ամուսնակիցների անկողնի մեջ, երբ թշնամի վհուկների դյութելով նրանց մերձավորությունը արդելված է, երբ նրանք ամուլ են և կամ նրանց զավակները ծնվելուց հետո շատ չեն ապրում: Այդ բոլորից զարմանալի զորությամբ փրկում է, ազատում է... Մի այլ ժամանակ ես կպատմեմ ձեզ, թե այլևս քանի-քանի զորություններ ունի այդ սուրբ մոխիրը:

Քահանայի խոսքերը արդար յուղի նման հալվում էին տիկին Ռարլանի ականջներում. նա յուր մտքի մեջ դարձանում էր նրա անշափ իմաստության և այնքան բաներ դիտնալու վրա: Տեր Մարութի գործած այն անքաղաքավարությունը նրա մոլությունների մասին ոչ մի տհա-

ճուլջուլուն չհարուցց տիկինն Թարլանի սրտի մեջ: Բայց տիկինն Թարլանը շատ ուրախ էր, որ տիկինն Սալլաթինը և օրիորդ Սալբին այնտեղ չգըտնելէցան և ականատես չեղան քահանայի անկարգութեանը, որ իրանց համար կատակի և ծիծաղի առարկա շինեին:

Գիշերը տարածամեցաւ. բոլորը միասին կտուրից ցած իջան:

Մի ընդարձակ սենյակ, յուղային ճրագներով լուսավորված, համեստ կերպով զարդարած էր մի ո՛չ հարուստ, այլ միջասահման գյուղացու կարողութեանը ներածին չափ:

Սփռոցի վրա, սենյակի միջավայրում, դրված էին զանազան ուտելիքներ և սրվակներով դինի: Տեղի Մարութը նստում է յուր համար պատրաստված փափուկ օթոցի վրա, սեղանի պատվալոր գլխում: Նրա տիրացու որդին, հոր հրամանով, նստում է հեռու, ներքե, սեղանի մյուս ծայրին: Տիկինն Թարլանը, որպէս չափահաս կին, համարձակվում է նստել քահանայի մոտ, թեպետ ամաչում է ուտել, բայց տերտերին գինի է տալիս «անուշ-խմեք» մատուցանելով սեղանի աղնիվ պատառներից: Իսկ տիկինն Սկուհին, հեռուն երեսը ծածկած, միայնակ նստած է մի անկյունում: Տիկինն Թարլանը, լեցնելով մի մեծ գավաթ կարմիր գինի, մատուցանում է քահանային, ասելով.

— Համեցեք, տեր հայր, այդ գինին շատ անուշ է, համեցեք, մեր այգիի խաղողներիցն է:

— Թող օրհնվի դրա այգին, միշտ թարմ և կանաչ մնան ողկուղեները,— ասաց տեր Մարութը, ընդունելով գինին և յուր ուրախալի հայացքը ձգելով գավաթի կարմիր մակերեւոյթի վրա, առաջ տարաւ.— Թող օրհնյալ լինի մեծ նահապետի հիշատակը, նա այնքան բարեբանված չէ մարդկութեան երկրորդ նախահայր լինելու համար, որքան ավելի շնորհակալ պետք է լինել նրան, որ մարդկանց ուսուցց գինի շինել². այս երկնային աղնիվ ըմպելիից ավել մեր Փրկիչը մի այլ արժանավոր բան չգտաւ Կանայում յուր առաջին հրաշքը ցուցց տալու համար. այլև հաստատեց յուր սուրբ արշունի փոխարեն...³ — Այդ դատողութեանից հետո տեր Մարութը յուր ձեռքի գավաթը դեռ չխմած՝ մի երկար, անհամ և տաղտկալի օրհնութիւն սկսեց.— Հավասարական կենդանութեան... Թարլան քույրիկ, շատ ապրիս, քեզ արքայութեան. տեր ամենակալը քեզ անթառամ պսակին, լուսեղեն պատմունճանին, վերին Երուսաղէմի երանութեանց արժանացնե. տեր Հիսուս այս օջախը միշտ շեն ու հաստատ պահեսցե. այն մի հատիկ սիրուն աղջկեղ ծանկեցնե և յուր սրտի բարի խորհրդի կատարումն տաւ Հիսուս միածին, տիկինն Թարլանի հանգուցյալ ամուսին ողորմած ուստա Պետրոսի հոգին լուսավորեացնե: Սկուհի,— դեպ նրան դառնալով ասաց— շատ ապրիս: Տեր

աստիճանած այդ ձեր առեւտուրին, այսինքն՝ խնամության, փոշիմանություն (ապաշաւանք) շտա. բարով Ռուստամի կանաչ-կարմիրը (նարոտը) կապես. կարմիր հարսդ տուն բերես, որդիքով, թոռներով ու ծոռներով ուրախանաս: Տե՛ր, դո՛ւ երկրիս՝ խաղաղություն, լազաւորաց՝ հաշտություն և մեր խելճ հայ ազգին՝ սեր ու միաբանություն, և այս օրհնյալ ըմպելիքին՝ հաջող ճանապարհորդություն տուր: Նազանի, աստիճանած քիզ էլ մի բախտ տա, բարով սիրուն փեսա ունենաս:

Տեր Մարութը, որպէս օրհնքն էր, մաքրազարդեց գաւաթը:

— Անո՛ւշ, անո՛ւշ,— ձայն սուր մշուս կողմից տիկին Թարլանը, նրան ուտելու մի բան մատուցանելով. նա էլ ընդունելով այդ և դեպքերանը տանելով, ավելացրեց.

— Աստուծո բարին թող չապկասի ձեռքիցդ, շեն ու հաստատ մնաս:

Այսպէս, գինու գաւաթները սկսեցին դատարկւել. տիրացուն ևս, իբր թէ հորիցը ամաշելով, երեսը դեպ մի կողմ շուռ տալով, գաղտնի մի քանի բաժակ կոնծել էր: Երբ քահանայի գլուխը մի փոքր տաքացել էր, տիկին Թարլանը նրան հարցրուց.

— Տեր հայր, ծառա եմ սուրբ աջիդ, ասացե՛ք խնդրեմ, ի՞նչ գուշակեց այս տարի ճսուրբ կրակը:

— Որքան ասես, շատ բարի բաներ,— պատասխանեց իմաստաբար տեր Մարութը:— Միթէ շնշմարեցի՞ք ժամատան բակում, թէ ի՞նչպէս բոցերը, արեւլան ողջակիզի նման՝ ուղղակի դեպ երկինքն էին ձգվում, և ո՛րքան փառահեղությամբ պայծառ լուսինը դուրս եկավ սարերի հետեից Տյառնդառաջի տունը օրհնելու և սուրբ հրավառությանը սպասաւորելու, իսկ արեւը մտնելու ժամանակ, որքան հիանալի տեսարան ձեռքով կապույտ երկնակամարի վրա. կարծես, բոլոր ամպերը դուռ ոսկի լինեին քրքումի գունով ներկւած: Ահա այդ բոլորը բարեգուշակ նշաններ էին:

Այս խոսքերը, որ տեր Մարութը արտասանեց մի փոքր բանաստեղծական ոճով, հարյուրավոր անգամ, նույն ոգեւորությամբ պատմել էր հարցասեր կանանց:

— Այդ երեցած նշանների մասին, տե՛ր հայր, դուք «գրքին» նայեցի՞ք,— հարցրուց տիկին Թարլանը:

— Ինչպէս չէ, այս տարի կլիման լինելու է առողջարար, ջուրը՝ առատ, ցանքերը և այգիները՝ պտղաւետ, աժանություն երկրի, ու թագաւորաց՝ խաղաղություն,— պատասխանեց տեր Մարութը:

— Կովերի և հավերի մասին մի բան գուշակո՞ւմ է սուրբ կրակը:

— Հա՛, ի՞նչպէս չէ...— ավելի գլխով, քան լեզվով, պատասխանում է գուշակողը.— կովերը այս տարի առատ կաթ են տալու, որով

այս տարի ունենալու եք շատ հզ ու պանիր: Բայց չմոռանաք սեւեր մոխրից մի փոքր ցրվել զոմի մեջ: Հավելող էլ արդյունաւոր կլինին ձվերով ու ճուտերով, բայց չմոռանաք տեր Մարութը վարձատրելու մի քանի տասնյակ նոր ձվերով, որով ես առիթ կունենայի «աղոթել» ճուտերը և կապել քորքորայի (ցինի) բերանը, որ չհամարձակվի հափշտակել փոքրիկ վառյակները:

Տիկին Թարւանը, ուրախացած այդ օգտավետ նախագուշակութեանն երով, համբուրեց քահանայի աջը:

— Հա՛ ալյպիս... մեռնիմ բերնիդ,— ասաց նա.— ձուն մի ոչինչ բան է, իմ զուլսը, իմ տունը տեղը, բոլորը ձեզ փեշքաշ (ընծա) է, բավական է, որ ձեր տուրք աղոթքը մեզ պահապան լինի, և մեզ օրհնող լինեք, մենք ինչպես էլ լինի կապրենք և ստեղծողին փառք կտանք:

— Հանաք եմ անում, Թարւան բաջի,— խոսեց տերտերը ծիծաղելով,— ես ձեր ողջութեանը կցանկանամ, որ միշտ շին ու պայծառ լինիք: Իհարկե, դուք որ կաք՝ մեր սուրուն (հոտն) եք, իսկ մենք ձեր շորանը, պետք է ձեր կաթից ուտենք, ձեր բուրդից հագնենք, որ ձեզ էլ գայլերի բերանից ազատենք և խոտավետ արոտներում արածացնենք:

Տիրացուն, որ այդ ժամանակ ոտքի վրա կանգնած, մեքենաբար շարժում էր բուրվառը և զուլսը դմբացնելով, խլիներ վեր քաշելով, ծոծրակը քորելով, բերանը մինչև ականջները բացած հորանջելով, մտավոր հափշտակութեան մեջ խորասուզված, ավելի դինու աղգեցութեամբ, քան թե մի այլ խորհրդով, այսպես խոսեց.

— Մեր սուրբ էջմիածինը, մեր սուրբ Լուսավորիչը... մեր սուրբ մեռոնը... մեր... մեր... մեր... — այլևս նրա պղտորված երեւակայութեանը չկարողացավ ժողովել խոսքերի հեաքը:

Բայց տիկին Թարւանը, կարդալով նրա միտքը, ավելացրուց.

— Իհարկե, առանց նրանց հայ-քրիստոնյայի վիճակը վատ կլիներ: Մենք նրանցո՛ւմ ենք ապրում, և նրանք են, որ միշտ բարեխոս են աստուծո՞ւ աթոռի մոտ քրիստոնյա ազգի համար...

Տեր Մարութի ստամոքսը արդեն լցվել, նախկին աստիճանին էր հասել: Յա վեր կացավ և զլորվելով կամենում էր հեռանալ, բայց մի նոր միտք արգելեց նրան:

— Գիտե՞ք, աշտվոտյան պատարագ պիտի լինի, և ես պատարագիչն եմ,— ասաց նա:

Տիկին Թարւանը հասկացավ, թե ի՞նչ էր կամենում քահանան ասել. մոտ գնաց, թաքուն դրեց քահանայի ամի մեջ մի հատ արծաթի դրամ, որպես «հիշոց», որ նա յուր մեղքերի համար բարեխոս լինեք տիրոջ սեղանի վրա:

Մոգպետը հեռացավ:

Օրիորդ Սալբիի առանձնասենյակում Սալբին, Ռուստամը և տիկին Սալլաթինը տաքացած խոսում էին, երբ ներս մտավ օրիորդ Նադանին և հայտնեց, թե տիկին Սալլաթինին կանչում են: Տիկին Աշխարունին, այսպես էր նրա ազգանունը, վեր կացավ, որ գնա:

— Սիրելի մորաքույր,— ասաց Ռուստամը,— խոսիր օրիորդ Սալբիի մոր հետ, որ քանի պատը չէ եկել՝ Բարեկենդանին հարսանիքը վերջացնեն:

— Ես այս դիշեր հատկապես այդ նպատակով մնալու եմ տիկին Ռարլանի մոտ, դուցե համոզեմ նրան, որ ալիւ շուշացնեմ,— պատասխանեց տիկին Աշխարունին:

— Ինչո՞ւ եք այդպես շուտ գնում,— հարցրուց օրիորդ Սալբին:

— Ձեր երկուսի մեջ անպատշաճ է լինել ֆահրատի շալիւն¹. մնացեք Ռուստամի հետ միայնակ. դոնյա մի քանի բոպե սիրախոսելու,— պատասխանեց տիկին Սալլաթինը:

Բայց Հովասաբենց օրիորդը այն թեթեւ, անպարկեշտ աղջիկներից չէր, որ յուր նշանած տղամարդի հետ միայնակության հաջող բոպենները անցնէր հեշտախտային դվարճությամբ: Նա յուր ծանրաբարեցության հետ ունէր և ա՛յն սառնասրտությունը, որ ակամա ամաչեցնելու էր Ռուստամին մի այդպիսի լիտի ցանկատարություն պահանջելու Օրիորդ Սալբին յուր սովորական համեստությամբ, զլուխը քարշ գցած, առանց վեր նայելու, խոսեց.

— Դու չափազանց շտապում ես հարսանիքի համար, այնպես չէ՞, Ռուստամ:

— Ի՞նչ պետք է անել. մեռանք-մաշվեցանք ծակամուտից գողո՞ւնի միմյանց մոտ գալով գնալով, այդ ևս՝ հարցուրից մի անգամ միայն հազիւ է հաջողվում: Մինչև ե՞րբ պետք է կրենք այդ անտանելի ցավերը,— ասաց Ռուստամը:

— Եվ դո՛ւ կարծում ես, թե ես քո հոր տան մեջ լինելով՝ դու առիթ կունենայի՞ր լիամասնաբար ինձ սիրելու:

— Ինչո՞ւ չէ:

— Երեւակայիր, Ռուստամ,— ծանրությամբ առաջ տարավ օրիորդը,— ո՛րքան էլ յուր արյունախում և եղեռնավոր բնավորությամբ անտանելի լինի բարբարոսական բռնակալությունը, հաղարապատիկ դժբնդակ և վատթար է այն բռնությունը, որ ասիական կյանքի մեջ ոտնակոխ է արել կանանց սեռի արդար իրավունքը, ճնշել ու կաշկանդել է նրանց ազատությունը և թունավորել է նրանց հիվանդոտ դրությունը:

Մտածիր, ի՞նչ վայելչություն, ի՞նչ քաղցրություն ունին այստեղ երկու սիրողները սիրո վաշխերի մեջ՝ երբ նրանք չեն կարող միմյանց հանդիպել արձակ և համարձակ, երբ նրանց հայտնված սերը, որպես մի անսովոր միջադեպ՝ հասարակաց բամբասանքի, չարախոսության և զզվանքի նյութ է դառնում:

— Թեպետ ամեն տեսակեաներով ազատությունը գովելի է, թեպետ բռնակալության մեջ ճնշվում, խեղդվում և ոչնչանում են մարդկության բարի ձգտումները, բայց, Սալբի, մի հին բանաստեղծական ոգով մտածելով, ինձ թվում է, որ սերը ավելի է քաղցրանում և ախորժելի դառնում, երբ մարդ շատ դժվարություններով է որսում նրան: Դա մի բնական օրենք է: Մեզ համար կախարդիչ և առասպելաբանական վայելչություն ունին այն բաները, որ միշտ մեր աչքից ծածկված և հազվագյուտ են և որ ձեռք են բերվում շատ չարչարանքների հնարներով: Բայց ամենօրյա կյանքի մեջ սովորաբար հանդիպած բաները, որ միշտ տեսնում, լսում և զգում ենք, ո՛րքան էլ ախորժելի և հաճոյական լինին նրանք՝ կորցնում են իրանց իսկական համը, հոտը և քաղցրագույն ճաշակը, որովհետև մեր զգայարանները կշտանում են նրանցից:

— Դո՛ւ, սիրելիս, այդ երկար խոսքերով՝ կամենում ես բացատրել հայերի այն ասածի իմաստը, թե՝ «Երբ շատ շաքար ուտես՝ սոխի-սխտորի համ կտա»,— առարկեց օրիորդ Սալբին ժպտելով:— Բայց սխալվում ես, Ռուստամ, սերը յուր երկնային, ավնիվ, քնքուշ և լուսնդեն կերպարանքներով մարդկային հոգու սուրբ և մաքուր զգացումներից ամենազեղեցիկը, ամենաքաղցրը և աստվածեղենն է: Մարդ նրանից երբեք չէ՛ կշտանում և չէ՛ տաղտկանում: Նա այն առասպելաբանական անթառամ ծաղիկն է, որ մնում է միշտ թափմ, դեռափթիթ և անուշահոտ, և որքան շոշափում ես նրան՝ այնքան արծարծվում, բորբոքվում և անշիջանկիորեն բոցավառվում է...

— Ստո՛ւյգ է քո ասածը,— պատասխանեց Ռուստամը առժամանակյա մտածումից հետո.— բայց և ա՛յնպիսի, ես սիրում եմ Արևելքի կանանց փակված դրությունը, հարեմխանաների մեջ նրանց արգելված կեցությունը, որովհետև այսպիսով ավելի է պահպանվում նրանց սեռի պարկեշտությունը և նրանց անապականելի ողջախոհությունը:

Մի հեղնական ծիծաղ շարժեց օրիորդի վարդագույն շրթունքը, յուր սիրածի դեռևս տղայական հայացքի համար, և նա ասաց.

— Պահպանել մարդկությունը յուր օրինալոր դրության մեջ ինչ-պիղիսորի իշխանությամբ, պահպանել կանանց սեռի պարկեշտությունը և, ուրպես ասացիր, նրանց անապականելի ողջախոհությունը՝ ընդդի-

մադիր արդեւորների պայմաններով՝ հարեմխանայի պատերի մեջ, չէ՞ որ ա՛յդ դարձյալ բռնություն է: Պետք է մարդկությանը տալ ա՛յն ինքնակամ հնարը, ա՛յն մարուր համազգացումը, սրտի և հոգու ա՛յն սուրբ ձգտումները, որ նրանք ինքնաբերաբար, որպէս մի ներքին, աստվածային ձայնի դրդմամբ, ինքնուրույն ճանաչեին իրանց արդար պարտքը, իրանց վաշկուշ պատշաճը և անմեղադրելի բարին: Այդ կլինի ոչ այլ եղանակով՝ քան երբ մարդկությունը ստանա կանոնաւոր ուսում, լուսավոր դարի խելացի դադափաբներով և աստվածեղեն վարդապետության պայմաններով Ավետարանի մի առաքինական կրթություն: Այն ժամանակ ամբողջ մարդկությունը այնչափ կատարելագործված կլինի, որ ո՛չ որ չէր ասի յուր ընկերին, թե դու մեղք գործեցիր, այլ ամեն անհատ ճանաչելու էր յուր սրբազան պարտաւորությունը:

Ռուստամը նկատեց, որ յուր նշանածի դատողությունները զուտ ճշմարտություն են:

— Դու այդպէս խելացի ես մտածում, Սալբի, իսկ քո մոլեռանդ մա՛յրը, — հարցրուց նա:

— Մենք վաղուց արդեն կարդացել ենք խաւար հնության «հրաժարիմբը». մենք պետք է համակերպինք նոր ժամանակի պահանջների հետ, որպէս մեր կյանքի գոյություն անհրաժեշտ կարիք: Հները մեղ պետք չեն. ամեն հնություն դիմում է դեպ ոչնչացումը. բնական օրենք է այդ:

Այդ բոպեին ներս մտաւ աղախինը՝ օրիորդ Նազանին, և հայտնեց, թե մոգպետը հեռացել էր, իսկ տիկին Ռարլանը սպասում էր օրիորդ Սալբիին՝ հյուրերին սպասավորելու համար:

— Նազանի, դու հսկիր բակում, որ ինձ չտեսնեն, ես կամենում եմ գնալ, — ասաց Ռուստամը:

Նազանին դուրս գնաց և հայտնեց, թե երեք անգամ հաղալը նշան էր բախում մարդ չլինելուն, և Ռուստամը թող անմիջապէս դուրս գա, նրբ լսե այդ նպաստավոր հաղը:

— Ե՛րբ կարող ենք տեսնվել հաջորդ անգամ, — հաբցրեց Ռուստամը բռնելով օրիորդի ձեռքը:

— Մի օրից հետո սկսելու եմ իմ դասերը. դու կտեսնես ինձ քո մորաքրոջ՝ իմ վարժուհու, տիկին Սալլաթինի տանը:

— Շատ լավ, — կրկնեց ախտաբորբոր պատանին, և, գրկելով օրիորդի բարակ մեջքը, պինդ սեղմեց յուր կրծքին, միաժամանակ նրանց բոցավառված շրթունքները սկսեցին շփվել՝ և անխոս ու անբարբառ էլեկտրաբար հայտնել միմյանց նույն բոպեին իրանց սրտի անբացատրելի համակրությունը... Այդ կախարդական գրկախառնությունը մարդ-

կային խոսքերով արտասանելու բազմիմաստ և խորհրդական բառերը՝ մինչև այսօր չեն դաել գրիչներից։

Արդեն երեք անգամ դրսում հնչվել էր օրիորդ Նազանիի նշանավոր հազալու ձայնը. բայց մեր հերոսը և հերոսուհին, նույն բոպերին խորին հոգեզմայլությամբ հափշտակված՝ չէին լսել։ Տիկին Քարլանը, երկար ժամանակ յուր դստերը սպասելով, համբերությունը կտրած՝ անձամբ է դալիս նրան կանչելու։ Երբ մտավ օրիորդ Սալբիի սենյակը ու նրանց այդ բանաստեղծական դրույթյան մեջ դաավ՝ անտանելի տհաճությամբ աչքերը խփեց և հետ դարձավ, յուր մտքի մեջ անիծելով, ըստ նրա հասկացողության, յուր դստեր լրբությունն ու անամոթությունը։ Դառնալով յուր խնամիների մոտ, նա ծածկեց յուր վրդովմունքը, մի հարմար միջոցի թողնելով յուր դստեր գործած անբարոյականությունը կըշտամբելն ու հանդիմանելը։

ԺԳ.

ՀԱԿԱՌԱԿ ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ

Աստուծո լույսը բացվեց։

Տիկին Քարլանը յուր խնամի հյուրերի հետ դարձեցան քնից։ Օրիորդ Նազանին ջուր ածեց, նրանք լվացվեցան։ Տիկին Քարլանը և տիկին Սկուհին մի կողմից իրանց երեսները շորացնելով՝ մի կողմից իրանց դիտի շորերը ուղղելով, այդ անհանգիստ դրույթյան մեջ, մյուս կողմից էլ կարդում էին իրանց առավոտյան աղոթքները՝ «Հայր մեր» և «Տեր ողորմյա» ասելով, իսկ տիկին Սալբիին սենյակի մի անկյունը առանձնացած՝ շոքած լուռ և անլսելի ձայնով էր աղոթում։

Գիշերվա հրացանների որոտմունքը, զուռնայի ճլվլոցը, գյուղացիների խառնաձայն աղաղակները դեռ անախորժ արձագանք էին տալիս նրանց լսելիքների մեջ։

Աղոթքից հետո բոլորը նստեցին գորգերի վրա փռված սփռույցի շուրջը։ Օրիորդ Նազանին թեյ էր պատրաստում։ Նախաճաշիկի համար դրված էր կաթ, սեր, կարագ, յուղով թխած հացեր և այլ ուտելիքներ։ Տիկին Քարլանը թեյը մեղրով էր խմում, ո՛չ թե տնտեսական խնայողությամբ համար, այլ մեղք էր համարում յուր հոգուն շաքար գործածելը՝ կարծելով, թե նրա մեջ պիղծ անասունների ոսկրանյութ էր գտնվում։

Տիկին Սալլաթինը զարմացավ, թե ինչու օրիորդ Սալբին չհայտնվեց թեյի. քնից զարթնելով՝ այդ առավոտ չէր տեսել նրան։

— Խնամի, հրամայեցեք կանչեն օրիորդ Սալբին, որ մեզ հետ միասին թեյ խմեմ,— ասաց նա տիկին Թարլանին։

— Դուք վաղուց իմ բնավորության հետ ծանոթ լինելով, գիտեք, որ ես ատելով ատում եմ ամեն տեսակի կանացի համարձակություն. մանուկ աղջիկների ամոթն և նրանց համեստ և հեղ բարք ու վարքը՝ սուրբ են ինձ համար. ես չեմ կարող թույլ տալ, որ Սալբին անպատկառ կերպով նստե իրանից հասակավոր կանանց հետ և բաժակ բաժակի շրխկացնեմ։

Ամաչելու կամ պատշաճի համար չէր, որ օրիորդ Սալբին շերեք յուր լինելի սկեսուրի և բարեկամ տիկին Սալլաթինի մոտ. այդ ի բն հանդուգն, կամակոր և աղատամիտ աղջիկը երբեք չէր խոնարհվում յուր երկրի անպիտան և անխորհուրդ սովորություններին։ Խեղացի օրիորդի շերեքու պատճառը յուր մորից ամենասաստիկ կերպով վըշտացած լինելն էր, նրա համար, որ տիկին Թարլանը, հյուրերը քնելուց հետո, գիշերապահին ծածուկ մտնելով օրիորդ Սալբի ննջարանը, անպատիվ կերպով կշտամբել էր նրա անպարկեշտությունը, նրան միայնակ Ռուստամի հետ տեսնելու ժամանակ, և զարհուրելի խոսքերով անիծել էր նրան։

— Բայց Եվրոպայի նման լուսավոր աշխարհի ուսյալ և կրթված ժողովուրդը միթե անխեղ է այդ սովորությունները չպաշտելու համար,— հարցրուց տիկին Սալլաթինը։

— Է՛հ, նրանց գլուխն ուտե իրանց կրթությունը...— երեսը թթվեցնելով պատասխանեց տիկին Թարլանը,— բայց դուք գիտե՞ք այն աշխարհի կանանց բարոյականությունը։

— Այո... Եվրոպայի կանայք իրանց լուսավորությամբ և մաքուր բարոյականությամբ պակաս չեն մարդկանցից։

— Լա՛վ ես ասել՝ իրանց լրբությունը և իրանց փտած ու տապականված բարոյականությամբ,— նրա խոսքը կտրեց տիկին Թարլանը։

— Ողորմություն արեք, խնա՛մի, այդպիսի արատներով նրանց բամբասելը պատշաճ չէ, նրանք շա՛տ խելոք և ուսյալ են,— կրկնեց տիկին Սալլաթինը։

— Խ՛նչ օգուտ... սատանաներն ևս շատ խելոք են, բայց այրվում են դժոխքում։

Սատանայի անունը տալուն պես տիկին Թարլանը երկյուղած սըրտով խաչակնքեց յուր երեսը, և աղոթքի նման մի քանի խոսք շնչացին նրա շրթունքները։

— Այդ համեմատությունը բոլորովին անտեղի և սխալ է,— խոսեց տիկին Սալլաթինը։

— Երևի դուք շատ բան չեք լսել Եվրոպայի կանանց մասին, խնամի Սկուհի,— դարձավ դեպ նա տիկին Թարլանը, իբր թե չլսելով տիկին Սալլաթինի խոսքերը։— Ա՛խ, որքան անամոթ և համարձակ են նրանք... և ի՛նչպես աչք, բերան, երես, գլուխ, բազուկներ, կուրծքն ու ուսերը բոլորովին մերկ ու բաց՝ ման են գալիս փողոցների մեջ։ Շռայլաբար զուգված, զարդարված, հազար ու մի պշրանքով պճնված, գրեթե որսում են իրանց սիրելի եղած տղամարդիկը, նրանց հեշտախոսություն և լիտի ցանկություններին՝ իրանց անձը վաճառելու... Ա՛յդ է պատճառը, որ նրանք առանց զանազանություն, կեղծավոր հաճոյամոլությամբ՝ խոսում, ծիծաղում են ամեն մի անձանոթ մարդու հետ, որ նրանց ո՛չ բարեկամն է և ո՛չ էլ՝ ազգակիցը, որպեսզի թուլեն, կախարդեն նրանց սերը և ձգեն մեղքի ու դժոխքի անդունդի մեջ...

— Ո՛ւֆ, հո՛ղը նրանց զլխին,— ասաց տիկին Սկուհին,— միթե ամուսին չունեն՞ալ պղտելի կանայք։

— Ի՛նչ ամուսին,— առաջ տարավ տիկին Թարլանը։— Դուք կարծում եք ամուսին այրերը այնտեղ այնպես են, որպես մեղանո՞ւմ... Բոլորովին ոչ։ Մի չար խոսք, որին նրանք ազատույնում անունն են տվել, պատճառ է դարձել սանձարձակ, իրանց կամքին ձգելու կանայք, որ նրանց սիրելի եղածների հետ ավելի տուփվին և լրբանան։ Մարդիկ եվրոպական կյանքի մեջ մի այլ նշանակություն չունին, քան թե իրանց կանանց կամքի գերիներ և ստրուկ ծառաներ լինելը։ Դուք հաճախ կտեսնեք, նրանք փողոցներում և վաճառանոցներում ման են գալիս տղամարդկանց հետ, և, որպես Բաւալ (բեռնակիր), նրանց կրել են տալիս այն բոլոր բաները, որ գնել են իրանց մարմինը այլոց ավելի հաճելի դարձնելու համար։

— Դե տա՛, մի խոսքով, նրանց երեսի մեռոնը դնացե՛լ է,— պատասխանեց տիկին Սկուհին, չհավատալով յուր ականջներին։— Վա՛յ, սե՛ հագնեն նրանք, միթե նրանց սրտերում ամոթ չկա՞... Մի՛թե նրանք աստված չունի՞ն։ Թող այսուհետև մեր տղամարդիկ լավ ճանաչեն մեր արժանավորությունները և մեր պատիվը. մի ընդգիմություն, մի համարձակ կամ անպատշաճ խոսք բավական է, որ փայտն առնեն և մեր խղճալի գլուխը ծեծեն... Բայց, ասացեք, խնամի Թարլան, ձեր խոսքերի գյուրա (համեմատ), նրանք իրանց տնտեսական գործերը ևս չեն՞ կատարում։

— Ի՛նչ ևս խոսում, Տեր ողորմի քո հորը, նրանք իրանց հրեխայքը անգամ չեն սնուցանում. բավական է որ ծնեցին՝ իսկույն պահ են

տալիս դայակներին: Իսկ թե մոր կաթով չմեծացած երեխան ի՞նչ կդառնա՝ այդ գիտե ամեն մի խելացի մարդ:

— Ապա ի՞նչ են գործում,— ավելի զարմացած հարցրուց տիկին Սկուհին:

— Ոչի՛նչ չեն գործում, բացի նրանից, որ միշտ զբաղված են իրանց զարդարանքով, պլշրանքով, կեր ու խումով, իրանց անձերը մոլի ախտերի մի գործարան շինեն:

Տիկին Սալլաթինը, այդ առողջամիտ կինը, որ ուշադրությամբ լսում էր յուր պարզամիտ քրոջ և մուկեռանդ տիկին Թարլանի զրույցները, թեպետ վաղուց արդեն կորցրել էր յուր համբերությունը, բայց որովհետև կարևոր խոսելիք ունեւ Ռուստամի հարսանիքի մասին՝ չուզեց կոտրել տիկին Թարլանի սիրտը և բարկացնել նրան, մանավանդ, որ կամենում էր մի հնարքով ձեռք բերել նրա համաձայնությունը. և որպեսզի յուր առաջարկությունը ընդունելություն գտնեւ նրա մոտ, ծանրությամբ և հանդարտ եղանակով խոսեց.

— Ավելի լավ չէ՞ր լինի, սիրելիք, կարճել այդ զրույցների ընթացքը և հավատալ, թե բամբասանքը մեղք է, և թե մենք, ասիացի կանայքս, քանի՛-քանի՛ հազարավոր մղոններ հետ ենք մնացել նրանցից: Նրանք միշտ առա՛ջ, դեպ առաջ են դիմում, բայց մենք մնում ենք դարավոր անշարժության մեջ, կասկած, կաշկանդված տգիտության շղթաներով...

Տիկին Թարլանը, այդ խոսքերի նշանակությունը համարյա չհասկանալով՝ գլուխը հեգնական կերպով շարժեց և հրամայեց հավաքել թեյի սփռոցը:

— Խնամի Թարլան,— խոսեց տիկին Սալլաթինը,— մինչև Բարեկինդանը երկու շաբաթ է միայն մնում. ժամանակը նեղցել է. ի՞նչ եք հրամայում հարսանիքի մասին:

— Ի՞նչ պետք է ասեմ,— պատասխանեց առժամանակյա մտածումից հետո տիկին Թարլանը:— Ա՛յն, որ աստված է կամեցել, կկատարվի. և ես չեմ կարող իմ հանգուցյալ ամուսնի ուխտը գետնին զարկել:

— Աստված քեզ հանդիստ արքայություն տա, խնամի,— մյուս կողմից առարկեց տիկին Սկուհին.— ես իմ հոգիս, բերան չէ՛, տաճար է... Ճշմարիտ, մեղք է, որ մենք դարձյալ թողնենք, որ ձեր աղջիկը ու մեր Ռուստամը աչտուհետեւ ավելի մաշվեն միմյանց համար, դուք գիտե՛ք, թե նրանք ո՛րքան սիրում են միմյանց:

— Ես գիտե՛մ...— պատասխանեց տիկին Թարլանը խորհրդավոր եղանակով.— և նրանց անպարկեշտ սերը միանգամայն ատելի է ինձ:

— Զէ՛, այդպէս մի խոսեք,— նրա խոսքը կտրեց տիկին Սալլաթինը,— աշխարհս լուսավորչալ է. և սիրո աստվածուհին դուրս գալով ամոթխածութեան վարագույրի ետեից՝ մերկացել է յուր նախկին քողածածկոցից. այժմ նա մերկ հանդես է մտել մարդկային կյանքի մեջ որպէս ճշմարտութեան աստվածուհի...

Տիկին Թարլանը շհասկանալով վերջին խոսքերը, ավելացրեց.

— Աշխարհս լուսավորվե՛լ է... լավ է ասեք՝ լրբացել է. և մեր ազգային սուրբ և ազնիւ բարոյականութիւնը, յուր արդար և անարատ սովորութիւններով՝ ապականվել է. Նեախի երեալու ժամանակը մոտեցել է՛, որովհետեւ մեր նորահարսերը այլեւ ո՛չ ձերբի ալիքն են պատւում, ո՛չ նրանց խրատները լսում:

Այդ խոսքերով հնամուլ տիկինը կամենում էր յուր սրտի թույնը թափել, որ կուտակել էր երեկոյան Ռուստամին միայնակ օրիորդ Սալթիի մոտ գանկել:

— Թող այդ ձեզ չվշտացնէ,— ասաց տիկին Սալլաթինը,— նոք ժամանակը ընտրել է յուր համար մի նոք ընթացք, որ տառնում է յուր հետ մարդկութիւնը... ո՛վ որ դուրս մնա այդ ճանապարհից՝ կմոլորվի և դեպ հավիտենական կորուստը կգնա... Վերանորոգութիւն... ազգաշինութիւն... այդ խոսքերն է հնչեցնում մեր ականջներին հայոց հրեշտակը...

— Բա՛յց ամեն տեսակ վերանորոգութեան հետ անհրաժեշտ կապակից է մի ապականիչ կործանում:

— Դիտե՛ք, այդ կործանման փլատակների միջից են ծլում, ծաղկում մի նոր, թարմ և պնդակազմ կյանքի անուշահոտ վարդերը: Ամեն հին բաները հավիտենական մահճւան կերակուր են դառնում, և մահը մարսելով յուր կերածը, մի նո՛ր կյանք, մի նոր գոյութիւն է առաջացնում:

— Դրա՛նք մթին և խորին զրույցներ են. թո՛ղ տվեք, թե աստված կսիրեք,— նրանց խոսքը կտրեց տիկին Սկուհին.— ի՞նչ մեր գործն է վարդապետութիւն անել. լա՛վ կլինի, որ մենք մեր խելքից դուրս բաներ չմտածենք:

— Ես ի՛նչ մեղ ունիմ,— պատասխանեց տիկին Թարլանը,— ձեր քույրն է սկսել փիլիսոփայութիւններ կարդալ մեր ականջներին:

Տիկին Սալլաթինը լռեց և այլեւ չխոսեց:

— Թող մնան այդ խոսքերը,— շարունակեց տիկին Սկուհին.— մե՛ղք է թերահավատ զրույցներ անել, այժմ դառնանք մեր առաջվա

խորհրդին: Խնամի թարլան, դուք իմացեք, մենք երկուշաբթի օրից հարսանիքը սկսելու ենք: Դուք էլ պատրաստ եղեք, որ ավելի շուշանա, հինգ օր հարսանիք կլինի, և Բարեկենդանի շաբաթ օրը, աստուծո կամբով հարսը տուն կառնենք:

— Շատ բարի, — պատասխանեց ցածր ձայնով տիկին թարլանը, — ևս ձեր կամբին հնազանդ եմ:

— Այժմ մնաք բարով, շատ խոսացինք, շատ գլխացավանք տվինք, ներեցե՛ք, — մնաք բարով ասացին երկու բույրերը և համբուրելով տիկին թարլանի ձեռքը՝ հեռացան:

Բակը դուրս գալով, երկու բույրերը մտան օրիորդ Սալբիի սենյակը: Նա այդ միջոցին խորին ուշադրությամբ մի գիրք էր կարդում: Տիկին Սկուհին տեսնելով՝ նա քողը երեսի վրա քաշելով, գիրքը ձգեց և ոտքի ելավ:

Տիկին Սկուհին համբուրեց օրիորդի գլուխը և ուրախ եղավ այնպես քաղաքավարությամբ իրան ընդունելու համար: Տիկին թարլանի երեկոյան տհաճությունը Սալբիի մասին լսած լինելով՝ նա ուղղեց նրան այս առասպելաբանական խրատները:

— Իմ սիրելի հարսնացու, սովորի պարկեշտությունը սրբությամբ պահպանե՛ք՝ քեզ օրինակ առնելով այն երկնային հրաշագեղ հարսնացուն՝ Լուսնյակը: Դա մի լուսեղեն հավերժահարս օրիորդ է, որի հարսնությունը հավիտենից նշանադրված է Արեգակի՝ այն լուսադիմ պատանյակի հետ: Նրա հարսանիքը մնացել է «վերջին օրին», երբ այս աշխարհը այլևս չէ լինելու Լուսնյակի դեմքը ավելի փայլուն է, քան՝ Արեգակինը, բայց տեսնո՞ւմ ես, ի՞նչպիսի ամոթխածությամբ է վարագուրել յուր դեմքը. ա՛յդ է պատճառը, որ շատ թույլ լույս է արձակում: Նրա երեսքդի միջից մենք հաղիվ ենք նշմարում նրա սևորակ աչքերը: Հավիտենից այդ երկու երկնային տարփածուները անձկալի կարոտով վազում են միմյանց հետևից, և, կարծես, մի աներևույթ ձեռք վանում, հալածում է նրանց երկնքի ճախարակի շորս կողմով... Բայց, երբեք չէ պատահել, որ նրանք հանդիպեն միմյանց, առնին իրանց կարոտը, լցնին իրանց փափագը՝ մինչև հավիտենականի ձեռքով նրանց պսակը չկատարվի:

Այդ ավանդական խրատը տիկին Սկուհին նրա համար էր տալիս, որովհետև ինքն էս, տիկին թարլանի նման, չէր սիրում օրիորդ Սալբիի և յուր որդու շատ անգամ միմյանց համարձակ այցելությունները: Կամենալով օրիորդի կամակորությունն էլ խրատել, որ նա հնազանդեր յուր մորը՝ տիկին Սկուհին շարունակեց.

— Մա՛նավանդ աշխատիր խոնարհությամբ հնազանդել քո մորը՝ որ քեզ աստուծո շնորհիւ էնսագործել է, սնուցել է յուր ծծերով։ Նայիր այիպովին (հոպոպ), դու տեսե՞լ ես այն խայտաճամուկ փետուրներով սիրուն թռչնիկը. նա՛ ես մի օր քո նման մանուկ աղջիկ էր։ Մի օր նրա մայրը մի փայտյա տաշտի մեջ լվանում էր նրա գլուխը և սանրում ծամերը, անհնազանդ աղջիկը հիմարությամբ շարախոսում է մոր դիմ, մայրը անիծում է նրան, և անեծքը տեղ հասնելով՝ աղջիկը տիրոջ հրամանով ձկնափոխվում և դառնում է պիպուկ թռչունը։ Մինչև այսօր այն սանրը, որով մայրը սանրում է յուր աղջկա ծամերը՝ պահվում է պիպուկի գլխի վրա, որպես նշան և խորատ անհնազանդ աղջիկներին։ Պիպուն անիծված է. բոլոր թռչուններից միայն նրա բույնն է ժահահոտություն արտաշնչում։ Մինչև այսօր նա յուր թլվատ լեզվով կոչում է փո՛փո՛, որ նրա մոր անունն է, կամենալով թողություն խնդրել մորից. բայց աստված չէ լսում նրա ձայնը։

— Եթե դո՛ւ, քույրիկ, հոպոպի գլխի վրա եղած հովհարանման փետուրների պատճառով ապացուցանում ես, թե նա անիծված աղջիկն է,— նրա խոսքը ընդհատեց տիկին Սալլաթինը,— ուրեմն այս օրերին ռամիկների կարծիքը, թե կիւլ-կիւլը (մի թռչուն) յուր գլխի պոպոզի պատճառով համարվում է անիծված վարդապետը՝ զուրկ չէ ճշմարտությունից։

— Հա՛, ա՛յդ էլ սուտ չէ,— պատասխանեց տիկին Սկուհին հաստատ հավատքով,— կիւլ-կիւլը առաջ մի վարդապետ է եղել, մինչև այսօր տեսնվում է նրա գլխի վրա վարդապետական սև վեգարը։

Օրիորդ Սալբին չկարողացավ յուր ծիծաղը զսպել։

Ժամացույցի զանգակը ընդհատեց նրանց խոսքերը։ Տիկին Սալլաթինը բարեկամաբար սեղմելով օրիորդ Սալբիի ձեռքը, կամաց շշնջաց նրա ականջին.

— Չմոռանա՛ս սկստուրիդ խոսքերը։

Երկու քույրերը դուրս գնացին Հովասաբենց տնից։

Մոտենալով Աշխարունիի դռանը, տիկին Սալլաթինը բռնեց յուր քրոջ ձեռքը.

— Մտիր մեր տուն մի քանի բոպետով,— ասաց նա,— Արամին էլ կտեսնես։

— Չէ, ուշ է, մեր տանը ինձ սպասում են,— պատասխանեց տիկին Սկուհին հրաժարվելով։

— Ի՞նչ վնաս ունի, եթե մի քանի բոպետ ուշանաս։

Մտնելով պարոն Արամ Աշխարունիի (տիկին Սալլաթինի ամուսնու) դռնից, նրանք անցան մի ընդարձակ բակի միջով և քարե սանդուղքներով բարձրանալով, ներս մտան մի ոչ այնչափ մեծ սենյակ, որ ավելի նմանում էր մատենադարանի։ Ելքուպական հագուստով մի վայելչակազմ երիտասարդ, նստած ընդարձակ գրասենդանի հանդեպ՝ դրոմ էր։ Տեսնելով տիկիները, նա ոտքի ելավ և ուրախությամբ բաբեկում ասաց կատակով։

— Բարով, տիկին մոգուհիներ, շնորհավոր լինի ձեր հրավառությունը։

Երկու քույրերի երեսները շառագունեցան, նրանք չպատասխանեցին այդ հեղինակաւ խոսքին։

— Խոսեցի՞ր հարսանիքի մասին, — խոսքը փոխելով հարցրուց պարոն Արամը։

— Խոսեցինք, — պատասխանեց տիկին Սալլաթինը. — խնամի Թարլանը համոզվեց, երկուշաբթի կլինի հարսանիքը։

— Ուրեմն պետք է աչքալուսանք տալ պարոն Ռուստամին. այսօրան երկար սպասելուց՝ խեղճ տղան մաշվեցաւ... Բայց, Սկուհի, հարսանիքը հի՞ն կարգով պիտի անեք*։

* Ատրպատականի գյուղորայքում, հայերի մեջ, մի օրինավոր հարսանիք ամբողջ յոթն օր և յոթ գիշեր է տևում։ Հարսանիքից մի քանի օր առաջ, փեսայի հայրը մի քանի ծերերի հետ գնում են հարսի հոր տունը Բասըմաչ անելու, այսինքն՝ կտրականապես որոշելու, թե ո՞րքան բաշլը (զխագին) կամ դրամ պետք է տալ հարսի հորը, նրա աղջկա համար։ Զուտ դրամի հետ տրվում է մեծ քանակությամբ գինի, միս, եղ ու բրինձ։ Հարսանիքի նախընթաց երեկոյան, փեսայի հոր դռան առջև մորթվում է մսացուկ, մեկ կամ երկու եղ, նվազվում է դժու և զուռնա, հարսները և աղջիկները մսացվի շորս կոշմը պար են դալիս, և ասպ դրացիքը այնտեղ հավաքվելով՝ մի-մի բաժակ գինի են խմում մաղթելով. «Աստված բարի սհաթի անե և շնորհավոր լինի»։ Միսը գիշերն են եփում, պատրաստում են զուլմա, շորվա, խաշ և այլ կերակուրներ։ Ձեռքերն հինալով ներկելու հայրը այդ սովորությունը անտարակույս պարսիկներից առած պիտի լինի։ Այդ մարդկանց բազմությունը ցրվում է հարսանիքի մսացուն մորթելուց հետո։ Բայց մեկ ազապ աղջիկ, սկուտեղի մեջ մի քանի քսակ հինա զխի վրա բռնած՝ շատ աղջիկների և հարսների հետ, դժու-զուռնա ածելով և պար գալով, գնում են հարսնացուի տունը։ Նույն գիշեր այստեղ տեղի է ունենում հարսանիքի պարահանդեսը, որի ավարտին՝ նորընծա հարսնացուին առանձին պար են ածում՝ երկու լավաշ խաշած հենելով նրա զխի վրա։ Պարից հետո ազապ աղջիկները այդ լավաշները բաժանում են իրանց մեջ, որ աստված իրանց ևս զսմեք անե (բաշխե) այդ բախտը՝ հարսանիքի թագն ու պսակը։

Գիշերը, բնելու ժամանակ, շաղախում են հինան. նրանով առաջ ներկում են հարսնացուի ձեռքերը, այնուհետև ազապ աղջիկների և տղամարդկանց ձեռքերը, շատերը մի-միայն իրանց ճկույթն են թաթախում հինայի մեջ, որպեսզի իրանք ևս մասնակից լինին այդ ուրախությանը։

— Իհա՛րկե՛ք, ա՛յսքա՛ն տա՛րի որդի եմ պահել, մեծացրել, որ նրա հարսանիքի ուրախությունը վայելեմ, հետո մենեմ,— պատասխանեց տիկին Սկուհին։

Երկրորդ օրվա առավոտյան կանուխ, փեսայի բարեկամներից մի հասակավոր կին, ձեռքում մի մեծ փունջ ծաղիկ բռնած, և մի տղամարդ մի լուսնին դինի վերցրած՝ սաղանդարի (երաժիշտների) հետ զհոլ-զուռնա ածելով, ման են գալիս տնից տուն։ Փեսայի բարեկամ կիներ մոտենում է ամեն մի տան ալևորին, մատուցանում է մի ծաղիկ, իսկ մյուսը՝ մի բաժակ գինի, և խնդրում են, որ «աստված նրանց որդուն ևս փոխ անե այդ ուրախությունը»։ Տան ծերունին ընդունելով ծաղիկը և գինին, խմում է՝ մաղթելով հարս ու փեսայի համար բախտավորություն։ Այնուհետև հրավիրում են նրան ճաշելու հարսանիքի տունը։ Այս կերպով ճաշին հրավիրվում են միայն մարդիկ։ Իսկ կեսօրից հետո՝ կանայք։ Երեք օր շարունակ ցերեկը ճաշկերույթ է լինում։ Պարահանդեսները կատարվում են գիշերները։ Հարսանիքի տան կենտրոնում կանգնած՝ «սաղանդարները» (երաժիշտներ) նվագում են. տունը լիքն է մինչև բերանը խառնիճաղանջ բազմությամբ։ Նրանք բռնել են «Գուանդը», որ մի տեսակ պար է. տղամարդիկ միմյանց ձեռքը բռնելով շարվում են և այդ շղթայակապի մեջ, այստեղ և այնտեղ, երևում են բաց երեսներով աղջիկներ և կանայք, բայց այդ բացառությունը թույլ է տրվում, երբ նրանք իրանց ազգակիցների ձեռքն են բռնում, ընդհակառակը՝ մի կնոջ օտար տղամարդի ձեռք բռնել շատ ամոթ բան է։ Պարի ձևերը որոշվում են ոտքերի զանազան տեսակ շարժումներով. նրանք առաջ են գնում կողքեկողք՝ զանազան ոլոր-մուր րոլորակներ և շարամանություններ կազմելով։ Մի տղամարդ, աղլույսը ձախ ձևերով երկրելով, տանում է պարագլուխը, Գուանդից հետո, առհասարակ ամեն գիշեր, հոգնած բազմությունը նրատոտում է հարսանիքի տան մեջ, պատերի տակ։ Տիրում է ընդհանուր լուրջություն։ Տան միջավայրում մի ընդարձակ տեղ է բացվում այդտեղ, որպես թատրոնի բեմի վրա՝ հանկարծ հայտնվում են սաղանդարները՝ հագնված անճոռնի, այլանդակ և ծիծաղաշարժ կերպարանքներով։ Սրանք սկսում են անսովոր խելակատակությամբ զավեշտություններ ձևացնել։ Այդ բոլորը, թևաբեռ անկատար և անկանոն, բայց ապացուցանում են, որ թատրոնական գործողությունները վաղուց արդեն ծանոթ էին եղել հայերին։

Զորրորդ օրը փեսայի տանից ուղարկում են հարսի տուն «Ընե-զուշտ», այսինքն՝ հաց և միս, նրա հետ գինի, յուղ, բրինձ և այն արծաթը, որ խոստացել էր փեսայի հայրը։ Այնուհետև բազմությունը հավաքվում է հարսանիքի տանը, և մի ճոխ հացիկերույթից հետո քահանան օրհնում է փեսայի հագուստը, որը հագցնում են, և ապա բոլորը զհոլ-զուռնայի ուղեկցությամբ գնում են հարսնացուի տունը։ Այստեղ ևս հացիկերույթ և ուրախություն է լինում։ Հացի սեղանը հավաքելուց հետո մեջ են բերում մի սկուտեղի մեջ մրգեղենների և քաղցրավենիքի վրա դրված հարսնացուի «հալավը» (հագուստը)։ Քահանան Մաշտոցով օրհնում է հարսնացուի զոհստներն ևս, և հետո սյսում են մրգերը և քաղցրավենիքը բաժանել բազմությանը, որը ուտելով, բարեմաղթում են հարսն ու փեսային երկար օրեր, բախտ և քաղցրություն։ Հարսանիքի զոհստները հարսին հագցնում է այն կիներ, որ հարսնացուի վարժուհին է եղել, սա յուր այս գործի համար մի ակնածելի վարձատրություն է ստանում փեսայի հորից։ Հետաքրքրության արժանի է այդ խորհրդական զոհստավորությունը, որ այլ խոսքով կարելի է անվանել «հարսի ձեռնադրություն կին լինելու», այդ բառի (կին) ընդարձակ նշանակությամբ, ասիական կյանքի նկատմամբ։ Վարժուհին մի բանի խորիմաստ խրատների տալուց հետո կապում է նրա ականջներին երկկողմանի խլուրջյան անկշուկով, ապա կապում

— Իմ սիրելի բույրը ձեռք չի վեր առնի հին սովորություններից, Արամ,— առարկեց տիկին Սալլաթինը,— ասացեք, թե աստված կսի-

նրա բերանը լուսյան օշմաղով, հաղցնում է նրա գլխին ողջախոհության կալկունը, դեռնում է նրա դագաթի վրա փառաց գոտին (մի արծաթյա բոլորակ պսակ, որ գուցե շատ հին ժամանակներից կրում են հայոց կանայք, որպես թաղ իրանց գլխին). ապա գցում է նրա երեսի և աչքերի վրա ամորխածության բողբ, և այնուհետև նրա երեսը ծածկվում է բոլոր տեսողների աչքերից: Բոլոր հագուստները հաղցնելուց հետո, որոնցից ամեն մեկը մի խորհրդական գաղտնիք ուներ հարսի աղաղակի համար, նրա մեջքը պնդում են փեսայի հոր, հարսի սկեսրարի, որպես նույն գերդաստանի նահապետի գոտիով:

Ներողություն խնդրելով բոլոր բարեկամներից, հարսը ընկնում է հոր և մոր ոտքերը, համբուրում է, աղաչելով՝ որ նրանք իրանց կաթը, աղն ու հացը նախաձեռնեցին: Երեք անգամ պտույտ է գալիս թոնրի շուրջ կողմը, համբուրում է թոնրի շուրթը և արտասուք թափելով բաժանվում է հոր տնից: Նույն ժամանակ մի դառն եղանակ է նվազվում, որ ավելի թաղման եղանակներին է նմանվում: Փեսայի բարեկամները ուրախ են. նրանք բազմությամբ, հարս, աղջիկ, կանայք և մարդիկ, ձեռնախալ են անում հարսի առջև և հանդարտ թալլերով առաջ ընթանում: Տանիքների վրայից հարսի գլխի վրա անում են ծաղիկներ, մրգեղեններ, իսկ փեսայի մոտիկ բարեկամները՝ արծաթի մանր դահլիճներ: Կես ճանապարհին մի կին հարսի առաջ է բերում փեսայի տանից գլխի վրա դրած մի սկուտեղի մեջ կրակ, վրան խուսկ ծխելով: (Այդ, իմ կարծիքով, փեսայի սիրտ նշանն է, յուր անուշահոտությամբ:) Այնուհետև երևան է գալիս փեսան՝ շրջապատված ազգականի բազմությամբ: Նա խաշած է կապել է յուր վզով մի կանաչ կարմիր մետաքսյա կերպաս, ցցել է յուր զգակի վրա զննելի փետուրներ և մի խնձոր աղլուխի մեջ դրած՝ բռնել է յուր բերանի դեմ: Փափորը ձախ կողմից տանում է «ուռցը», մի խաշածն է դրոշ, խնձորներով, չամիչներով և այլ մրգեղեններով զարդարված: Ամեն բալլափոխին փեսային մատուցանում են մի բաժակ զինի, բարձր ձայնով գոռալով՝ «անո՛ւշ, անո՛ւշ»:

Փեսան առաջ ընկած, նրա հետևից հարսը բերելով, գալիս հասնում են հարսանիքի տան դռները: Այստեղ կանգնեցնում են հարսը. զհոլ-զուռնայի ձայնը լսվում է. մի մարդ առաջ է գալիս և սկսում է բարձր ձայնով կանչել, թե ո՞վ ինչ բան կամ ո՞րքան արծաթ է այդ միջոցին պարգևում հարսանիքի տիրոջ: Այդ մարդասիրական օգնությունը ոչ միայն աղատում է խեղճ գյուղացիները հարսանիքի ծանր ծախսերից, այլև, շատ անգամ, նրանք շահում են մեծարանակ արծաթ:

Նույն գիշերը կատարվում է պսակը: Այդ կրոնական օրերը, որ պիտի լինի հրապարակով՝ համարյա գաղտնի է կատարվում: Փեսայի բարեկամներից մի բանի հողի, բալորը, հարսն ու փեսան՝ բահանայի հետ գնում են եկեղեցի կեսգիշերին: Բահանան եկեղեցու կանոնների համաձայն վերջացնում է պսակը: Կարծես հիշատակել, թե ի՞նչ նպատակ է թաքնված սուրբ խորհուրդը այդպես գաղտնագողի կերպով կատարելու մեջ: Կախարդությունը, վճակությունը, իրանց հիմարացնող հետքերը տակավին թողած լինելով հայերի մեջ՝ հարս և փեսայի բարեկամները վախենում են, որ թշնամիները կապում են և այլ կախարդական վնասներ կտան: Այդ պատճառով, թշնամիների կախարդությանց դեմն առնելու համար, առհասարակ պսակի միջոցին հարս և փեսայի կոճակները բաց են թողնում, մի-մի կողպած կողպեք են դնում նրանց յուրաքանչյուրի զբլպանում և զանազան կախարդական արարողություններ են կատարում, որպեսզի կապումները չենբարձեն:

րեք, ի՞նչ մի հաճելի բա՛ն է այն զը՛ռ-հա-զը՛ռը, այն ատելի դճոլ-զուռ-նան, այն զալմաղալը, այն բաբելոնյան խառնակությունը:

— Առավել լավ կլինի, առանց ավելորդ ազմուկի, մեկ օրվա մեջ վերջանա պսակը, և հարսանիքը մի շափալոր և համեստ ճաշկերույթով վերջացվի,— հորդորեց պարոն Աշխարունին:

— Տեսնենք... իհա՛րկի, առանց խորհրդի չի լինելու, ինչպես արժան կդատեք, այնպես էլ կանենք,— պատասխանեց տիկին Ակունճին և ողջունելով նրանց հեռացավ:

ԺԴ.

ԽՈՐՀՈՒՐԴ.

— Ա՛յ տղա, Մխո՛, Խաչո՛,— ձայն տվեց Մահտեսի Ավետիսը յուր ծառաներին.— շունը հաչո՞ւմ է, դուռը զարկո՞ւմ են, գնացեք բա՛ց արեք. երեի հյուրերը գալիս են:

Մահտեսի Ավետիսը ինքը ընդառաջ դուրս եկավ մինչև բակը և բարեկեց եկող հյուրերը, որ փաթաթված իրանց թանձր ապակեքի մեջ, ծանրաքայլ և ուռած՝ առաջ էին գալիս: Նրանք ներս մտան իրանց համար պատրաստված սենյակը. ամենից առաջ երկու քահանա «բարի ողջուն» ասելով նստեցին սենյակի բարձր և պատվալոր տեղում. նրանց մոտ նստեց տանուտերը. այնուհետև մնացածները, իրանց փառքի ու աստիճանի համար բարձր տեղ գտնելով, «բարի իրիկուն» ասելով, զուգահեռաբար շարվեցան սենյակի պատերի շորս կողմով:

Մահտեսի Ավետիսը, որ զեռ ոտքի վրա էր կանգնել, նրանց սպասին՝ քահանաների թուլտվությունը նստեց բոլորից ներքև, և յուր երկրի սովորության համեմատ՝ սկսեց կրկին ողջունել նրանց գալուստը.

— Բարով եք եկել, հազար բարով... իմ աչքի և իմ գլխի վրա... տերն մեր Հիսուն Քրիստոս ձեզ մեր դրկեցությունից միշտ անպակաս անե, որ այսպես միմյանց հետ սեր վայելենք, բարիին ուրախանաք և շարին տրտմենք. միշտ միաբան և միահոգի լինինք՝ որ միմյանց թե ու թիկունք դառնանք:

Մահտեսի Ավետիսը դեռ շատ պիտի երկարեր յուր այդ սերտած խոսքերը, եթե մյուս կողմից նրան չընդհատեր տեր Մարկոսը, ասելով.

— Աստուծո՞ւ բարին տա, Մահտեսի, թե աստուծո՞ւ կսիրես, ասա մի տեսնենք, թե դարձյալ ի՞նչ փոքրացա՞լ ունիս. քո մեզ այստեղ հրա՛վիրելը առանց պատճառ չէ... օրհնած, լա՛վ է, որ դու էլ մեզ մտաբե-
րեցիր, սատանայի աչքը «քո՛ւ»։ դիտես ինչ. մեծ զատկին եմ ձեր շեմքը
կոխել, գոնյա անյուրեղ տար, բե՛ր, որ քո տան ճամփան շմոռանանք։
Օրհնած, ի՞նչ ես այդպես քսակիդ բերանը պինդ-պինդ հուփ տվել. դի-
ցուք այնքան հավաքեցիր, որ Ղարուն դարձար. մի ասա՛, լսեմ, այս
փուլ աշխարհից ի՞նչ պիտի տանեք. չէ՞ որ երկու կամ երեք կյազ (ար-
շին) կտա՞վ է ձեր բաժինը։

— Ձէ՛, չէ՛, մեռնիմ սուրբ աջիդ, տերտեր ջան. դո՛ւք մեր զլուխն
եք, իսկ մենք ձեր ոտքի հո՛ղը,— պատասխանեց մյուս կողմից. Հուրի
հան-Դայան ջերմեռանդու թյամբ.— իմ տուն տեղս բոլորը ձե՛րն է, իմ
ընտանիքս ձեր ծառաներն են. ձեզ ո՞վ է արգելում բարի ոտքերով մեր
շեմքը կոխել, մի՞թե այդ մի կտոր հացը, որ ուտում ենք, ձերը չէ,
մի՞թե ձեր շնորհը չէ, որ մեզ պահպանում է։

— Աստուծո՞ւ հավատքդ օրհնե, մայրիկ,— ասաց տեր Մարկոսը.—
Ե՛րանի բոլոր մարդիկ քո սիրտն ունենալին, որովհետեւ դու դիտե՛ս
աստուծո՞ւ քահանաները պատվել, տերը փոխարենը կվարձատրե՞ք զեզ
մյուս կյանքում։

— Իմ որդիս, Մահտեսի Ավետիսը,— շարունակեց պառավը,—
թեպետ տիրոջ սպասավորների վրա մի փոքր սառն աչքով է նայում,
բայց դուք, տեր հայր, պետք է ներեք, նրա սիրտը շա՛տ բարի է։

— Ամեն ինչ կարելի է ներե՛լ, բայց միանգամայն անտանելի է
այն՝ որ Մահտեսին չամշի արաղը մինակ-մինակ դադտուկ խմում է,
ամենեւին չմտածելով մի սրվակ տերտերին բաժին հանել, բայց մի
այսպիսի շար ժամանակ ո՞վ է քահանային պատիվ դնողը, երբ նա-
նրանց պետք չէ... այն ժամանակ են տերտերին միայն մտաբերում,
երբ մինին պսակ, կնունք կամ թաղում է պատահում։

— Դրանում իրավունք ունիք, տեր հայրը,— հաստատեցին մի
քանի հոգի։

— Ձէ՛, հանաք եմ անում,— խոսքը փոխեց տեր Մարկոսը,— ես
իմ ժողովրդի լիությունն ու հանգստությունը կուղեմ։

— Հավատա՛, տեր հայր,— մի փոքր սիրտ առած խոսեց Մահտե-
սի Ավետիսը.— եթե ամեն օր հաղար անգամ փառք տամ աստծուն,
դեռ բավական չէ։ Ձեր սուրբ աղոթքով ի՞նչս է պակաս։ Մառադ (Ռուս-
տամբ) հասել է, աստուծո՞ւ մի կտոր հաց է բաշխել, կարոտություն չու-

նիմ, այլևս ավելի ո՛չ մի բան չեմ խնդրում աստծուց, միայն թե դուր
և մեր բարի դրացիքը կենդանի լինեք, որ միասին ուտենք, խմենք և
փառք տանք տվողին, մինչև նա ևս յուր ավանդը հետ առնե անուհե-
տե, ի՞նչ ես տանելու այս փուլ աշխարհից, ողորմելի մարդ... Երկու
բանից մինը՝ բարի կամ շար գործ:

— Հա՛, բարի կամ շար գործ և մի քանի բուռն հող,— ձայն տվե-
ցին մյուսները:

Մյուս քահանան, տեր Մարութը, որ լուռ, ականջները կախած,
չէր խոսում, մեջ մտավ այս խոսքերով.

— Իհա՛րկե, իհա՛րկե, դո՛ւք, որ կաք՝ մեր ավազանից ծնված
եղբայրներն եք. ձեր մեջ իմուհյուրյուն պիտի չլինի, ձեր դռները միմ-
յանց առջև բաց պիտի լինի և ձեր սեղանը՝ միշտ սփռված: Գիտեք, սր-
բա՛ն մեծ բարեգործություն է հաց տալն և քաղցած փորերն կշտացնե-
լը... Ա՛խ, հա՛ցը, հա՛ցը, մանավանդ գինին... դրանց սուրբ շնորհնե-
րին մատաղ, հատուկ արքայություն բանալիներն են. ա՛յդ է պատճա-
ռը, որ տերն մեր Հիսուս Քրիստոս յուր մարմնի և արյան փոխարեն
դրեց այդ երկու նյութերը¹, իսկ Ահեղ դատաստանի օրը մեղավորնե-
րին այս հանդիմանություններն է տալիս. «Քաղցած էի՝ հաց չտվիք,
ծարավ էի՝ ջուր չիմացրիք»², բայց այդ վերջին բառի փոխարեն՝ լավ
կլինեք եթե ասեք՝ «ծարավ էի՝ գինի չտվիք», գինի եղած տեղը մարդ
ջուր չի խմի, այդպես չէ՞,— հարցրուց նա կատակաճոք տեր Մար-
կոսից:

— Հա՛, այդ զուտ ճշմարտություն է,— պատասխանեց տեր Մար-
կոսը հեղինակավոր ձայնով:— Մի՞թե չես կարդացել՝ «Գինի ուրախ
առնե, յուզ զվարթ, հաց հաստատե զսիրտ մարդո»³:

— Բայց ձեզ մի բան ասեմ, տեր հայր,— շարունակեց տեր Մա-
րութը,— թեպետ մեր սուրբ հայրերը հաստատում են, թե Ադամը թուղ
ուտելու համար դրախտից արտաքսվեց՝ բայց իմ կարծիքը այդ մասին
տարբեր է, ես հավատում եմ, որ Ադամը ցորյան կերավ, որպես և
վկայում են պարսիկները իրանց ճաղիսնեքի մեջ⁴:

— Ինչ խորհուրդ ունի այդ:

— Այն, որ ցորյանի պտուղով դրախտից դուրս ընկանք և ցորյա-
նի պտուղով պիտի ներս մտնենք, քանի որ Քրիստոս դրավ յուր մարմ-
նի փոխարեն:

— Տերտեր ջան,— նրանց խոսքը ընդհատեց եկեղեցու երեցփո-
խանը. — իրավ, դուք իմ սրտիցն եք խոսում, ճշմարիտ որ հաց բաշ-

խելու նման մի այլ բարեգործություն չկա, դրա համար է, որ, հայր Աբրահամի նման, ինչ օր հյուր շունենամ՝ ճտովս հաց ներս չի գնա⁵։ Ամեն կողմից պատահական վարդապետ, վանքական ժողովարար, օտարական քահանա, կամ ով որ մի փոքր սեր սպիտակից որոշել գիտե՝ ճանաչելով երեցփոխի տունը, գալիս են, շաբաթներով, ամիսներով մնում են ինձ մոտ, ինձ գործից հանում, իրանց գործը վերջացնում և ապա մեկնում են՝ իրանց սուրբ օրհնությունը ինձ վարձք թողնելով։

— Բայց, պարոն երեցփոխ,— հեղնական ոճով խոսեց տեր Մարկոսը.— մինակ հացը բավական չէ՞, այդպիսի հանգամանքներում մի մոռացեք մի քանի դահեկան նրանց ափը կոխել։

— Ճշմարիտ է, եկեղեցականին տվածը չի կորչի,— ավելացրուց տեր Մարկոսը։

— Իհա՛րկե, անողորմ Պիրոսի մի հատ հացի կուտը նրան արդարություն համարվեց, իսկ եկեղեցականին փող տալը, նրա սիրտը շահելը ունա՞յն բան է։

— Ո՞ր անողորմ Պիրոսը,— հարցրին հյուրերը, խնդրելով, որ տեր Մարկոսը այդ առակը պատմե նրանց։

— Ապա չե՞ք լսել, ամեն օր կարդում ենք Ավետարանի մեջ՝ անողորմ Պիրոսը ա՛յն անգութ և անխիղճ ազահն էր, որ յուր կյանքում ո՛չ մի աղքատի մի պատառ հաց և ո՛չ մի քահանայի մի փարա փող չէր տվել։ Մի օր մուրացկանի միներ մտնում է նրա տունը, երբ նա թոնրում հաց էր թխում։ Անողորմը բարկացած ձայն է տալիս մուրացկանին՝ դո՛ւրս գնա, եթե չես ուզում ծեծվել։ Մուրացկանը աղաչում և խնդրում է մի պատառ հաց. անողորմը վեր է ցատկում, որ թակելով նրան արտաքսե։ Աղքատը փախչում է, անողորմը, յուր բարկությունը հանգստացնելու համար մի այլ բան չգտնելով՝ վեր է առնում այրված հացի կուտը և քարի տեղ ձգում է աղքատի վրա, իսկ մուրացկանը, միջոց գտնելով, խլում է այրված հացի պատառը և շարունակում յուր փախուստը։ Այժմ, ականջ դիր, Մահտեսի, գիրքը վկայում է, թե այդ ողորմությունը՝ թեև ակամա՝ բայց արդարություն համարվեց նրա համար... և անողորմ Պիրոսը դառնալով՝ գտավ յուր թոնրի շրթան մոտ կիսավառ անթրոցը (քոսավը) կանաչացած և ծաղկած։

«Ո՞վ գիրքը... Ավետարա՞նը...— կամենում էր հարցնել Մահտեսի Ավետիսը.— այդպիսի առասպել չկա Ավետարանի մեջ...»։

Մահտեսի Ավետիսի հյուրերը, բոլորը որպես «մի սանրի կտավ», մի միաբանությամբ անդամ էին, առաքինություն քարոզելը, բարեգործություն ուսուցանելը նրանց նպատակը չէր, այլ՝ ճանաչելով Մահտես-

սի Ավետիսի սրտի պնդութիւնը, գիտնալով, որ նա յուր՝ զեպ քահանաները տաժած սառնասրտութեամբ անողորմ Պիրոսից պակաս չէր, նրանք ամենայն խորամանկութեամբ խելք խելքի տված՝ աշխատում էին թովել Մահտեսու միտքը, որպեսզի նրանցից ամեն մինը կարողանա մե՛ծ չափով դուրս հանել Մահտեսիից յուր ստանալի արծաթը՝ օգտուելով այդ գիշեր հաբսանիքի խորհուրդ* լինելու պատեհ առիթից։

— Դե՛հ, Մահտեսի,— առաջ տարավ տեր Մարկոսը ծանրութեամբ,— «փլա՛վ, փլա՛վ կանչելով չե՛ս կշտանա, եղ ու բրինձ պիտի»։ Քսակիդ բերանը բա՛ց արա, այս մարդիկը առատապէս բավականացրու, որ կարողանաս կարմիր հարսը տուն բերել։

— Իհա՛րկեմ,— պատասխանեց Մահտեսի Ավետիսը,— ինչ որ մեր երկրի սովորութիւնն է՝ ես պատրաստ եմ վճարել։

— Է՛հ, օրհնած, հիմա սովորութիւնից անց է կացել,— առաջ տարավ տեր Մարկոսը.— տեսնո՞ւմ ես, ամեն բան այժմ թանկ է, միթե մե՛նք միայն աժան պիտի ծախենք մե՛քը։ Այստեղ պնդութիւն պետք չէ՛, պետք է տաս, օ՛րհնած, որդի պսակելը դյուրին բան է։

— Լա՛վ. ասենք թե արտերը այս տարի մարախը կերավ, և այդ պատճառով ցորյանը թանկացավ. իսկ եկեղեցական խորհուրդներին ի՞նչ պատահեց, որ նրանց գները թանկացրիք։ Մենք, մեր հանգուցյալ Գևորգ, Իսրայել և Նիկողայոս Լախիսկոպոսների ժամանակներից դիտենք, թե ո՛րքան արծաթ պետք է վճարել մկրտութեան, պսակի, թաղման, հաղորդութեան, խոստովանութեան և այլ հոգևոր խորհուրդների համար։ Բա՛յց այժմ, աստված ձեզ խղճմտանք տա, մեկի փոխարին տասն եք առնում, և դեռ գո՛հ չեք։

* Հարսանիքից մի քանի օր առաջ լինում է խորհուրդ, ուր, բացի հարսանիքի տիրոջ մերձավոր բարեկամներից, անպատճառ պիտի գտնվին ղյուղական զործերի մեջ պաշտոն ունեցող մարդկանցից մի քանիսը, որպէս ծխական տերտերը, գյուղի տանուտերը, եկեղեցու երեցփոխանը, առաջնորդի գործակալը, ժամհարը և գլխավոր խորհրդի առաջին խոսելի նշույթը ա՛յն է, որ հարսի և փեսայի մեջ արջունի մերձավորութիւն չլինելու, և եթե կար մերձագոհացութեան պէս մի բան՝ նրանք վճռում են, թե պսակի հրաման ստանալու համար ո՛րքան փող պետք է տալ առաջնորդին և երկրորդ, որոշում են, թե ո՛րքան բաշխելը (գլխագին) պետք է վճարվի հարսնացւի ծնողներին։ Այնուհետև, ծխատեր քահանան՝ ստանալով յուր պսակի դրամը, տանուտերը՝ ստանալով իրան և մեկրին հասանելի բնօրինակը, երեցփոխանը՝ եկեղեցու լուսագինը, առաջնորդի գործակալը՝ աթոռահարկը և պսակի հրամանագրամը, ժամհարը՝ յուրը... գլխը՝ յուրը... ծխատեր քահանան մի «հայտարարութիւն» է դրում, թե հարսի և փեսայի մեջ շնորհակալութիւն չկա, իսկ առաջնորդի գործակալը՝ ստանալով այդ «հայտարարութիւնը», տալիս է պսակի հրամանագրերը։

— է՛հ, որդի,— պատասխանեց տեր Մարկոսը խորհրդական ձայնով.— ամեն ժամ, ամեն ժամանակ յուր հատուկ պահանջներն ունի «Այժմ արլորը ամեն օր հազիվ թե մեկ շահիով կարողանամ է ջուր խմել»։ Ձէ՛ որ մենք ևս ազամորդիկ ենք. աստված մանանայով չէ՛ կերակրում մեզ, որ կարոտություն չունենանք, մեզ մնում են՝ մեր ժողովուրդը և մեր եկեղեցին, դրա՛նք ևս մեր արտերը և մեր հունձը, որ ապրուստ հայթայթեն մեզ։

— Բայց չէ՞ որ սրբազան առաջնորդը հարուստ է, հաղարներով ոսկիներ ունի,— առարկեց Մահտեսի Ավետիսը։

— Օրհնա՛ծ, ի՞նչ կգիմանա այն ծախսերին՝ երբ ժողովուրդը նրան չօգնե կուր ղոհաբերությամբ։

— Ուրեմն առաջնորդը յուր շռայլության համար պիտի ուտե՞, մաշե՞ ժողովուրդը։

— Դու սխալվում ես, Մահտեսի, ա՛յդ ամենեկին շռայլություն չէ՛, ա՛յդ ազգի պարծանք է, որ մենք մի աշդպիսի փառավոր առաջնորդ ունինք։ Մեր առաջնորդը մի այնպիսի երեւիլի անձն է, որ տերություն բոլոր մեծամեծ պաշտոնակալների հետ ծանոթություն ունի։ Դո՛ւ, որդի, ոչ մի քաղաքականություն չգիտես. Պարսկաստանը արտաքին փառահղություն է սիրում. դրա համար էլ՝ մեր մեծավորը պիտ ինքը իրան ա՛յնպես պահե, որ նրանցից պակաս չմնա։ Քո հիշած առաջնորդները, որ մի սակավ բանով էլ էին բավականանում, աննշան մարդիկ էին, որ եկեղեցու գավթից չէին դուրս գալ, և ժամհարից ավելի մարդ չէին ճանաչում։ Բայց այժմյան առաջնորդը, փառք աստուծո, սարդարի և շահզադանների մոտ բարձի տեղ ունի, ո՞վ ասեա նրան չէ պատվում։

Հանկարծ ներս մտան եվրոպական ձեռք հագնված երկու նորահաս տղամարդիկ և անփույթ, անհոգ կերպով «բարի իրիկուն» ասելով՝ անցան, կոշնականերից վերև նստեցին։

Տեր Մարկոսի երեսը մռայլվեց. նա տհաճությունից կրծում էր յուր շրթունքը. նա ավելի կատաղեց այն բանի համար, որ եկվորները ուշադրություն չդարձրին այնտեղ հոգևոր անձինք լինելու վրա և շատացին «օրհնեցեք, տյարք»։ Նա ավելի ուրախ կլինեիր, եթե երկու սատանա մտնեին նրանց ժողովը, բան այդ երկու՝ նրա համար անտանելի անձերը։ Բայց մյուս կողմից նա խիստ ուրախ էր, որ նրանք եկան խորհուրդը վերջացնելուց հետո, եթե ոչ, շարաշար կվնասեին նրանց օգտին։ Տեր Մարկոսը յուր սև փիլոնի հետ ստացած լինելով և՛ մի սև ու կեղտոտ հոգի, մի կեղծավոր մարդահաճություն, ծածկեց յուր սըրտի ոխը, աւամա մի փաղաքշակաւ։ Կերպարանք ընդունեց և սկսեց

առանձին-առանձին բարեկեցիկություններին և նրանց առողջությունը հարց-
նել:

— Պարոն Մելիքզադե, ո՞ր էիք այդքան ժամանակ, պոչավոր
ասողերի նման հազիվհազ եք երևում. այս բանի օր է, ձեզ շտեմանելով,
կա՞րգս է վկա, իմ մեջ մեծ ցավ էի զգում:

— Գնացել էի Թաբրիզ վանադան գործերի համար,— սառնությամբ
պատասխանեց պարոն Մելիքզադեն:

— Է՛հ, օրհնածներ, ի՞նչ եք այդչափ փողի ետևից վազ տալիս, և
ամենևին չեք կշտանում. միթե մինչև հավիտյան ապրելու հո՞ւյս ունիք:
Ձէ, չէ՞, որդիք, այս աշխարհը մի փուշ և անցավոր բան է, իսկ մեր
կյանքը՝ մի երազ: Տե՛ր Մարկոսը այդ սերտած խոսքերը կրկնակի աշ-
տասանում էր անխտիր բոլոր դասակարգի մարդկանց մոտ, կարծելով,
որ բոլորի նպատակը միայն փողն է, և նույնիսկ տիեզերքը փողի հա-
մար է շարժվում. ավելի վստահորեն նա շարունակեց.— Ավելի լավ չէ՞ր
լինի, եթե անցավորի փոխարեն հոգս տանեիր հավիտենական երջանիկ
կյանքի համար:

— Ի՞նչ բանով և ի՞նչպես,— հարցրուց պարոն Արամ Աշխարու-
նին:

— Ի՞նչ բանով...— հեղնաբար կրկնեց քահանան.— դո՛ւք, պա-
րոն, կարդացվոր մարդ եք, ամոթ չէ՞ ձեզ համար չգիտենալը:

— Բայց ամոթ չէ՞ և հարցնելը:

— Պարոն, վերջին ռամիկն էլ գիտե, որ մի մարդ հավիտենական
կյանքը շահում է եկեղեցիներին և եկեղեցականներին դրամական օգ-
նություն անելով, նրանց պակասությունը հոգալով, վանքերին և վան-
քականներին հոգևոր քննանք ուղարկելով, գլխավոր ուխտատեղիները
գնալով, պատարագ մատուցանել տալով, աղքատներին հաց բաշխել
տալով, այլևս ո՞ր միևնույնը տես, եթե չգիտեք, գոնյա՛ հայրերից տեսած
կլինեք:

Մանուկ տղամարդիկը բացասական կերպով ժպտացին:

— Կամ թե ի՞նչ է արգելում մի հայ-քրիստոնյա մարդու,— առաջ
տարավ տե՛ր Մարկոսը,— որի հասակը և կարողությունը ներում է,
յուր կյանքում մի անգամ սուրբ քաղաքը (Նրուսադեմ) գնալ և «մահ-
տեսի» դառնալ: Միթե մենք թուրքերի՞ց էլ պակաս ենք, որոնց կրոնը
անհրաժեշտ պարտք է դրել ամեն մի մահմեդականի վրա՞, յուր կյան-
քում մի անգամ Մեքքա գնալու և «հաջի» դառնալու:

Տե՛ր Մարկոսը և մյուս կողնականները լուռ զարմանում էին տե՛ր
Մարկոսի ճոխ ճարտարախոսությունը վրա, մտածելով, թե նա ոչ մի-

այն հասարակ ժողովրդի առջև մեծ համարում է վայելում յուր գիտության համար, այլև իմաստուններին կարող է պապանձեցնել:

— Ինչո՞ւ չեք պատասխանում, պարոններ,— հարցրուց տեր Մարկոսը.— մի՞թե իմ խոսքերը ձեզ դուր չեն գալիս:

— Այո՛, մենք համաձայն չենք, որ հայերը իրանց արծաթը փչացնենին այդպիսի անպիտան ծախսերի համար,— պատասխանեցին երիտասարդները:

— Անպիտան ծախսե՞ր... այդ ի՞նչ եք խոսում,— հարցրուց քահանան րարկանալով:

— Այո՛, դեռ անպիտանիցն էլ ավելի վատթար:

— Դուք մոլորվա՞ծ եք:

— Իսկ դուք՝ խենթացած...

Տեր Մարկոսը իսպառ կատաղեց:

Մահտեսի Ավետիսը նկատելով, որ նորահաս պարոնների «ջուրը տերտերի առվով չէ հոսում», յուր որդի Ռուստամին ականացի արեց, որը բռնեց պարոն Արամ Աշխարունու և պարոն Խոսրով Մելիքզադեի ձեռքը և յուր սենյակը տարավ:

Նրանց հեռանալուց հետո սիովեց հացի սեղանը, տեր Մարկոսը, յուր հակառակորդներից ազատվելով և արծակ միջոց գտնելով, դարձյալ հանդես մտավ և յուր շաղակրատ լեզվի հաճոյամոլությամբ սկսեց թովել նրանց սրտերը:

Կեսգիշեր էր, խնջույքը վերջացավ, և կոշնականները ցրվեցան: Տեր Առաքելենց տան դիմաց նրանցից բաժանվեց մինը, և որպես շարության դե, միայնակ, լուռ խլրտում էր ոլոր-մոլոր փողոցներով: Դիվային ոչ մի հատկանիշ չէր բացակայում նրանից, հասակը՝ երկայն, բարակ և ջլուտ, դեմքը՝ մթնած և նիհար, սև գանգրված մորուքով, նեղ և խոր դնացած աչքերը փայլում էին լի խորամանկությամբ. նրա ամբարիշտ բիրերը այնպիսի սաստկությամբ էին հարձակվում դեպ աչքի աղբյուրները, կարծես, քիթը, որպես միջնապատ եթե գոյություն չունենար՝ նրանք միտում էին միմյանց հասնիլ մի մեծ կովի համար: Առհասարակ այդ իսրայելյան նենգավոր դեմքը մի դիվական բնավորություն և ամեն շարություններով լի մի սև հոգի էր արտահայտում:

Խավարի մեջ երկար շրջագայությունից հետո նա մի հոյակապ ամրոցի դռան առաջ կանգ առավ, բախեց մի քանի անգամ, դռները ահավոր շառաչմամբ հետ գնացին, և նա, երկայն դալանների միջից անցնելով՝ բարձր սանդուղքներով սկսեց վեր բարձրանալ: Ամբողջ ամրոցի մեջ մթին խավարի հետ տիրում էր խորին լռություն: Միայն մի պատուհանից էր լույս երևում: Նա մտավ այդ սենյակը: Պարսկական

ճաշակով ճոխ դարդարված այդ սենյակը փայլում էր և ղանաղան նկարներով:

— Վերջապես, եկաք, Ռես,— ասաց թանկագին և փափուկ մահճի վրա թեք ընկած նորահաս պատանին:

— Այո, ներողություն, հազար անգամ ներողություն, որ ես ձեզ սպասել տվի,— ասաց քաղաքավարությամբ եկվորը, որ կանգնել էր ոտքի վրա:

— Այդ ոչինչ... միայն ասա՛, ի՞նչպես վերջացավ գործը:

Նկվորը սկսեց պատմել Տեր-Առաքելենց տան մեջ կատարված ամբողջ անցքը:

— Ուրեմն մեր հույսը կորա՞ծ է,— հարցրուց նորահաս պատանին անհուն տխրությամբ:

— Ի՞նչ ասեմ, աղա...— պատասխանեց եկվորը ուսերը շարժելով:

— Ռե՛ս, ես տհաճությունից կմեռնիմ. ինչ հնար ունիս՝ բանեցրո՛ւ:

— Ժամանակը նեղ է. էգուց երեկոյան պսակը կկատարվի. ի՞նչ կարելի է անել մի քանի ժամվա ընթացքում:

— Նս դրանք չեմ ընդունիլ... գործ դիր քո բոլոր խորամանկությունները:

— Բայց գիտե՞ք, խորամանկության շարժող մեքենան արծաթն է:

— Ահա՛ քե՛զ,— և պատանին տվեց նրան ոսկիներով լի մի քսակ:

— Բարի գիշեր, էգուց ճաշին իմացում կտամ,— ասաց եղեռնագործը և հեռացավ:

ԺԵ

ՀՈԳԵՎՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՏԵՂԱԿԱԼԸ

Հ... գյուղի եկեղեցու բակում, ախոռատան վրա, շինված էր մի փոքրիկ սենյակ, յուր փոքրիկ նախասենյակով և նեղ լուսամուտներով: Վառելանյութի սակավության պատճառով ախոռի տաքությունը ներս բերելու համար բացած ծակերից փչում էին ժահահոտ շոգիներ, որ շափաղանց ծանրացրել էին սենյակի օդը:

Այդ սենյակի բնակիչը Հ... վարդապետն է, Ատրպատականի վիճակալին հոգեկոր առաջնորդի այդ նահանգի տեղակալը: Դա մի ալեխառն մորուքով, գլխի երկայն ծամերով ծերունի էր:

Տեղական վարդապետը, այդ նահանգի գյուղերից մինի եկեղեցու երեցփոխանի հետ նստած՝ ծանր ու բարակ հաշիվ էր տեսնում:

— Աչքներս լույս... — ասաց վերջապես վարդապետը տհաճությամբ, — հարյուր տուն ժողովրդով մի գյուղի մեջ, ամբողջ մեկ տարվա ընթացքում, ընդամենը ի՞նչ մկրտություն, տասներե՞ք պսակ և վե՞ց թաղում...

— Ի՞նչ արած, վարդապետ, — պատասխանեց ճարահատյալ երեցփոխանը. — դժբախտաբար մեր ձեռքում չէ ծնուցանելը և մեռուցանելը:

— Իրա՞վ է, ձեր ձեռքերում չեն դրանք, — խոսքը փոխեց վարդապետը, — բայց այնպիսի հնարներ կան ձեր ձեռքերում, որ կարող են հոգևոր արդյունքները առատապես բխեցնել:

— Որպիսի՞ հնարներ, — հարցրուց երեցփոխանը, աչքերը լայն բացելով:

— Որինակ, գերեզմանաքարերի վրա խաչ օծել տալ, պատարագ մատուցանել տալ, ահա այսպիսի բաներ կարո՞ղ եք ժողովրդին խրախուսել և հորդորել՝ կատարել տալու:

— Է՛հ, հայր սուրբ, — ասաց երեցփոխանը ավստոսելով. — այդ վրձնների ոտը կոտրվե՞ր՝ մեր երկիրը չգային¹, դրանք խեցին մեր ժողովրդից՝ հույս, հավատ և ամեն սուրբ բան. դուք կարծում եք այն առաջվա ջերմեռանդությունը մնացե՞լ է մեր ժողովրդի մեջ, ո՛չ... այժմ բոլորի սրտերը սառել են:

— Վնաս չունի՞... դժվար չէ կրկին վառել նրանց ջերմեռանդությունը և ջերմացնել նրանց սրտերը, — պատասխանեց ծանրությամբ վարդապետը: Լսի՛ր, երեցփոխ, — առաջ տարավ նա ավելի ազդու ոճով. — Դո՞ւ ես, որպես հոգևոր գործերի մի աստուծո պաշտոնյա, պետք է միշտ ջանադիր լինիս եկեղեցու նյութական շահերի համար: Ես ցավակցաբար վաղուց եմ նկատել, ինչպես ժողովուրդը սկսել է սառն աչքով նայել հոգևոր պիսույքների վրա, այդ մոլորության առաջնացություն դեմ դնելու համար ես սովորեցրել եմ հոգևոր գործերի իմ ստորադրյալ պաշտոնյաներին այնպիսի հնարքներ, որով նրանք հաջողին հետ դարձնել ժողովրդի կորած հոգևոր ջերմեռանդությունը: Դու ես այդ կարգի մարդկանցից մինը լինելով, ավելորդ չեմ համարում մի քանի խրատներ տալ, նախապես հավատացնելով, որ երբեք մեղք չէ, երբ մինը եկեղեցու օգտի համար խոստում է այն՝ որ կոչում են բաՐԻ սուտեր: Դու ասացիր, թե ժողովուրդը այլևս չէ կամենում մեռելների համար խաչ օրհնել տալ և պատարագ մատուցանել տալ: Ի՞նչ վնաս ունի, եթե ջերմեռանդություն շարժելու և խրախույս տալու համար գործադրվեր այսպիսի մի թեթև և պարզ հնարք: Դտնել մի պառավ, որին

կարելի լինի վստահիլ գաղտնապահության համար, և սովորեցնել նրան, որ ժողովրդի մեջ տարածե, իբր թե ինքը տեսել է մի այսպիսի երազ. «Մի աներեւոյթ զորութեամբ տարվելով այդ գյուղի գերեզմանատունը, նա տեսնում է գերեզմաններից շատերի բերանները բոլորովին բաց, առանց քարերի, նրանց մեջ թաղված մեռելները երևում են. շուն, գայլ, օձ, կարիճ և ամեն տեսակ գաղաններ՝ արձակ-համարձակ ման են գալիս նրանց մարմինների վրա և ապականում են նրանց ոսկորները: Նա տեսնում է և մի բանի ալ գերեզմաններ, ըստ կարգին, իրանց քարերով, գաղանները ամենեկին մոտ չեն գնում նրանց, որովհետև վախենում էին ա՛յն լույսերից, որ արևի նման ցոլում էին խաչերից: Նա հարցնում է մինին, որ կանգնած է լինում այնտեղ, թե ի՞նչն է պատճառը, որ գերեզմաններից մի քանիսը վառվում են արևի նման, իսկ մյուսները բաց են, և պատասխան է ստանում, թե այդ լույսերը ցոլում են ա՛յն գերեզմանների խաչերից, որ հոգս են տարել օձիկ տալ մեռողնով, իսկ մյուս բաց գերեզմանները օձված չեն»: Թող պառավը պատմե, թե ամեն գիշեր կրկնվում է այդ երազը, թող նա ժողովրդի աչքին խելքը տարվածի պես իրան ցույց տա, և իբր թե միշտ խոսում է և աներեւոյթ էակների հետ: Դու, պարոն երեցփոխան, իմ ասածները կատարիր և կտեսնես, թե քանի՛, քանի՛ մարդիկ կցանկանան գերեզմանների քարերի վրայի խաչերը օձիկ տալ...

Ամբողջ այդ խոսակցության միջոցին, մեզ նախածանոթ մարդը՝ սե գանգրված մորուքով, մռայլոտ և խորամանկ դեմքով, շիլ աչքերով, որպես մի դե, նախասենյակում կուշ հկած դռան ճեղքից ականջ էր դնում: Վարդապետի ճիզվիտական խրատները լսելով, նա իսկույն կըշռեց յուր որսը, ուշիկ դուռը բաց անելով ներս մտավ և շափաղանց քաղաքավարութեամբ զուխ վեր բերեց և մնաց ոտքի վրա կանգնած:

— Ա՛... հրամայեցե՛ք, հրամայեցե՛ք, Ռե՛ս,— ասաց առաջնորդի տեղակալը.— նստեցե՛ք, խնդրեմ:

Նա նստեց վարդապետից մի փոքր հեռու, գորդի վրա:

— Բարի լինի...— ավելացրեց վարդապետը.— ի՞նչպես եղավ, որ ճանապարհներից ծեցիք դեպ մեր կողմը:

— Մեր բոլորիս պարտքն է միշտ ուխտ դալ ձեր սուրբ տեսութեանը և վայելիլ ձեր օրհնութեան շնորհը,— պատասխանեց Ռեսը:

— Շատ ապրիք, որդի,— ասաց վարդապետը ուռելով:

Միևնույն ժամանակ երեցփոխը, համբուրելով յուր հայր սուրբի աջը՝ հեռացավ: Ռեսը և առաջնորդի գործակալը մնացին միայնակ:

— Բարի լինի,— դարձյալ կրկին և վարդապետը.— ի՞նչ բախտով:

— Փառք աստուծո, բարի է,— պատասխանեց Ռեսը.— ես շնորհունեցա ձեզ մոտ մի կարևոր գործի համար գալ:

Վարչապետը ուշադրությամբ ականջները սրեց:

— Այսօր առավոտյան դուք մի պսակի հրաման եք տվել. այնպես չէ՞,— հարցրեց Ռեսը:

— Հրամար եք. Տեր-Առաքելինց Ռուստամին՝ Հովասաբենց՝ օրիորդ Սալբիի հետ,— պատասխանեց վարդապետը:

— Ե՞րբ պիտի կատարվի պսակը, ո՞ւմ ձեռքով:

— Այս գիշեր, տեր Մարութի ձեռքով:

— Դուք կարո՞ղ էինք, հայր սուրբ, այդ պսակը մի բանի օրով հետաձգել:

— Ողորմություն, արեք, Ռես, ի՞նչպես կարելի է, դուք չե՞ք իմանում՝ ժամանակը նեղ է. այսօր ուրբաթ է, վաղը՝ շաբաթ, մյուս օր՝ կյուրակն. այս երեք օրը հետ ձգելով՝ պսակը կմնա «զկնի հինանց», համարյա երեքեկես ամսից հետո:

— Ինչո՞ւ,— որպես թե չհասկանալով հարցրուց Ռեսը:

— Օրհնած, չե՞ք իմանում, երեք օրից հետո մեծ պսակ է. իսկ մեծ պսակին հարսանիք կամ պսակ չէ լինում, մինչև Հոգեգալստից մի քանի օր անցած:

— Այդ ճիշտ է,— պատասխանեց կեղծավորը մի բանի լռակ մտածությունից հետո.— բայց և ա՛յնպես հնարավոր չէ՞, երբ ձեզանից խնդրում էին, մանավանդ՝ երբ խնդրում էր մի երեկելի իշխանազն:

Հայր սուրբի երևակայությունը իսկույն մտկաբերեց Պաղաղայանի Սողոմոն-բեկը:

— Զէ՞ կարելի արդյոք գիտնալ այդ երեկելի իշխանազնի անունը,— հարցրուց նա:

— Ո՛չ, զանազան հանգամանքներ ստիպում են նրան ծածուկ պահել յուր անունը:

— Ի՞նչ նպատակ ունի այդ գործի մեջ պատվելի իշխանազնը:

— Հավատացնում եմ ձեզ, որպես մի անկեղծ մարդ, որ նպատակը անվնաս է, և երաշխավորում եմ պատվովս, որ այդ նպատակը չէ վտանգելու ո՛չ ձեր պատիվը և ո՛չ էլ նորընծա ամուսնացողների պսակակատարությունը, եթե նրանք երեք օր սպասեն:

Թեպետ խորամանկ Ռեսը ո՛րքան և կեղծավոր խոսքերով աշխատում էր հեռացնել վարդապետի սրտից նրան տիրող երկյուղը՝ բայց և այնպես, առաջնորդի գործակալը մի խորին և վտանգավոր գաղտնիք էր նկատում նրա խոսքերի մեջ:

«Արծաթը ալիկի զորաւոր է, բան որեւէ փաստ՝ այդ հիմարը համոզելու» բնաբանը ձեռք առաւ խաբեբան, ասելով:

— Կատարելով նվաստիս խնդիրը և պատուելով իշխանազնի կամքը՝ դուք փոխարենը կստանաք որպէս բնծա ահա՝ այս ոսկիները: Եվ նա լեցրեց վարդապետի առջև մի բուռն աշրաֆիներ:

— Ներեցե՛ք, պարոն,— առարկեց վարդապետը, հրաժարւելով,— ես առանց զրանց ևս պատրաստ եմ կատարել այդ իշխանազնի հրամանը, միայն թե խիստ անհնարին բան է առանց հիմնավոր պատճառների արգելել մի պսակ, որ պատրաստ է այս գիշեր կատարւելու, և որի համար ես հրամանագիրը արգեն տվի եմ:

— Առանց հիմնավոր պատճառների՞...— նրա խոսքը հեղնաբար կտրեց խաբեբան,— հայր սուրբ, դուք կարծում եք, թե ամեն բանի հիմքը պետք է անպատճառ քարի՞ վրա զրկած լինի, ո՛չ, ամեննին ո՛չ. երե՛ք օրվա համար՝ աւելցի վրա զնեւը վնաս չունի, որովհետեւ մեր նպատակը պսակի բոլորովին արգելումը չէ, այլ երեք օրով միայն հետ ձգելը:

Ըստ այսմ ամենայնի, խիստ դժվար է,— պատասխանեց վարդապետը հուսահատությամբ:

Երբեք դորձակալը այսպէս չէր անճարացել որեւէ գործի մեջ, որ այնքան առատ ոսկիներ էր բերում իրան, և ոչ մի օր նրա հնարագետ հանձնարը այնքան չէր բթացել, որքան այս անգամ: Նրան տիրել էր մի զմեղակ կասկած, և նա շվարած չզիտեր ինչ պատասխան տար Ռեսի խնդրին:

Ռեսի թափանցող հայացքը նկատեց վարդապետի կասկածանքը և երկյուղը և նրան վստահություն ներշնչելու համար ալեկացրեց.

— Հաւատաւոր եմ ձեզ, դարձյալ հաւատաւոր եմ ձեզ աստծո ահալոր անունով: Հիսուս Քրիստոսի խաչելությունով և մեր բոլոր սուրբերի շնորհով, որ իմ առաջարկության մեջ բնավին կասկածելի ոչինչ չկա, և եթե դուք լսեք իմ խորհրդին, խիստ պլուրին հնարներով մեր խնդիրը կատարւած կլինի:

— Ո՞րպիսի հնարներ,— հարցրուց շվարած վարդապետը:

— Դուք, այս բոպելիս ձեր ծառան ուղարկելով Տեր-Առաքելինց Մահտեսի Ավետիսի մոտ, հետ կպահանջեք պսակի հրամանագիրը, պատճառաբանելով՝ թե նրա մեջ մի բան պետք է ուղղել: Այսուհետեւ տե՛ր Մարութին կհրամայեք, որ պսակը չկատարե մինչև մի նոր հրաման ստանալը, հայտնելով՝ թե այդ գործը մի նոր քննության է կարոտ այն հիման վրա, որ իբր թե լսել եք հարսի և փեսայի մեջ մերձավոր

սրբունակցություն է հղել, որ քահանաները «խորհրդի» գիշերը հարբած լինելով՝ չեն կարողացել որոշել:

— Այնուհետև:

— Այնուհետև, առավոտյան քննություն պիտի լինի ասելով, ես այս առավոտ հիվանդ եմ... մնա էգուց, և մի երկու այդպիսի էգուցներ անցնելով՝ երեք խորհրդական օրերը կանցնին, իսկ այնուհետև, բարով եկիր մեծ պասս... Այլևս պսակ չի լինելու մեր օրհնյալ նահապետների դրած կանոնների համաձայն...

Վարդապետի խնդրին, ասես թե, մի բան մտաւ, և նա հայտնեց Ռեսին յուր հաճությունը այն պայմանով՝ եթե նա կրկներ օսկիների թիվը: Ռեսը ճարահատյալ ավելացրեց մի քանի հատ օսկի եւս:

— Մեզ մնում է ձեռնից մի բան եւ խնդրել, հայր սուրբ,— առաջ տարաւ Ռեսը գործադետ մարդու եղանակով.— այս գործը, իմ խնդիրքը՝ երեք օրով պսակ հետաձգելու նկատմամբ, և իշխանազնի դրա մեջ նպատակը, այդ բոլորը խնդրում եմ մնան ձեզ մոտ որպէս խորին գաղտնիքների:

— Անհո՞գ եղեր, անհո՞գ եղեր, պարոն, եւ ձեռանից ավելի զգույշ եմ գործերի մեջ,— պատասխանեց վարդապետը:

Ռեսը ղուլս տալով հեռացաւ վարդապետից, և դուրս գալով Առաջնորդարանից, նա, լի հրճվանքով, դիմում էր դեպ հոյակապ ամրոցը, երբ հանկարծ նրան հանդիպեց Մահտեսի Ավետիսը:

— Բարեւ, եղբայր,— ասաց Ռեսը:

— Աստծո բարին քեզ,— պատասխանեց Մահտեսին:

— Ի՞նչ եղաւ, օրհնած, աչքներս թռաւ սպասելով, թե ե՞րբ պիտի լինի Ռուսսամի հարսանիքը, որ քեֆ անենք և ուրախություն վայելենք:

— Այս գիշեր պսակ է, էգուց՝ հարսանիք:

— Աստուծով... աստված քեզ բարի աջողություն տա, միայն՝ առաջուց քեզ ասեմ, Մահտեսի, եթե դժուր-դուռնա բերել չտաս, եթե պար ու ղվանդ չլինի, քա՛ւ լիցի, եթե քո շեմքը ոտք կոխեմ, հըբա՛յր, այս ի՞նչ նոր սովորություն է՝ մի գավաթ շայով որդի պսակել:

— Շատ բարի, Ռես, որպէս դուք կհրամայեք, որպէս մեր բարի դրացիքը կամենան՝ այնպէս կանենք:

— Ուրախությա՛մբ...— ասաց բանսարկուն և մնաս բարյաւ ասելով՝ հեռացաւ, խորհելով. «Ուղորմելի մարդ. էգուց լա՛ւ հարսանիք կգա քո գլխին»:

Մի քանի րոպեից հետո նա հասաւ հոյակապ ամրոցին, որ պատկանում էր Մելիք-Պիղատոս Ավագակյանցին, այդ նահանգի չափազանց հարուստ իշխանին, որին հանձնված էր բոլոր հայերի կառավարութիւն-

ներ, Ռեսը մտնելով ամրոցը և մի քանի բակերի միջից անցնելով՝ ներս մտավ մի շափազանց տաքացրած սենյակ, որի լուսամուտների առաջ դրված էին մեծ և փոքր ամաններով ծաղիկներ և մշտականաչ կիտրոների և նարնջի ծառեր: Այդ կախարդական սենյակի մեջ, որ ձմեռվա սաստիկ ցրտերին պահում էր ծաղկյալ գարունքը, Սոլոմոն-բեկը, յուր ամենօրյա սովորության համեմատ՝ միայնակ նստած աթոռի վրա, բարձր ալեանդրի ծառի տակ, որի ոստերից բարձր ընկած վանդակների մեջ երգում էին երկու դեղձանիկ՝ ծխում էր ղեյլան և խմում ղահվե: Նրա առջև դռան մոտ կանգնել էր սպասավորը՝ թանկագին հագուստներով:

Սոլոմոն-բեկը արծաթի ժանգի մեջ մաշված մի տղամարդ էր, բարակ և երկայն, երեսով, դռնատ՝ առանց կարմրության նշույլի, սառն դեմքով՝ որպես մարմարիոն: Նրա մի զույգ խաժ աչքերը՝ շիջած և որպես երկու սարդ՝ անխորհուրդ նայում էին իրանց խորքից: Նրա ա՛յն-քան փափուկ և ա՛յնքան նվաղած փոքրիկ գլխի վրայի շեկ մաղերը ցույց էին տալիս մի հիվանդոտ կաղմվածք: Եվ, արդարև, նրա ծուլորեն շարժվածքը, նրա հիմար և անոգի դեմքը արտահայտում էին մի թույլ և կիսամեռ բնավորություն, յուր թույլ խելքով ու մտքով:

Ռեսը գլուխ տալով կանգնեց ծառայի մոտ: Սոլոմոն-բեկը ծխում էր, երբեմնապես ղահվեի սև հեղուկը կուլ տալով: Խորին մտածության մեջ խորասուզված՝ նա Ռեսի վրա ամենեին ուշադրություն չէր դարձնում, կամ, որ ավելի հավանական է, յուր ծառայի առջև նրան չէր կամենում յուր ուշադրության արժանացնել: Իսկ երբ ծառան դեյլանը դուրս տարավ, նորահաս Ավադակյանցը բռնաղբոսիկ ժպիտը երեսին գարծավ դեպի Ռեսը.

— Բարո՛ւ: Ի՞նչ արեցիք, — հարցրուց նա:

Ռեսը խոնարհությամբ գլուխ տվեց:

— Մոտ եկեք: Նստեցե՛ք, — հրամայեց Ավադակյանցը:

Ռեսը կեղծավորաբար հրաժարվեց, թե չէր կարող ընդունել մի այդպիսի համարձակություն:

— Ո՛չ, դուք կարող եք նստել. ես այսուհետև ձեզ համարելու եմ ո՛չ թե իմ ծառա, այլ հավատարիմ բարեկամ և հնարագետ խորհրդակից:

Ո՛չ մի անգամ Ռեսը նրա բերանից Գուֆ բառը չէր լսել և ոչ մի անգամ նա շնորհ չէր գտել բարձր տեղ ունենալու նորահաս և փառասեր իշխանազնի մոտ: Այդ մեծարանքները նրան իսպառ խելքից հանեցին, ո՛չ սոսկ իշխանազնի մոտ գտած պատվախնդրության, այլ ավելի նրա համար, որ նրա բարեսրտությունը և գութը գրավելով, նա

կարող էր այնուհետև համարձակ տիրել նրա սրտին, ազատաբար ներգործել նրա մտածության և ընտրողության վրա, և այսպիսով, դուրությանմբ դուրս կորզել նրանից որքան կարելի է շատ արծաթ, որ խաբեբայի <ոչ> միայն նպատակը, նրա հոգին և մարմինն էր:

Ռեսը նստեց աթոռի վրա, Ավազալյանցի աթոռից մի փոքր հեռու:

— Ի՞նչ արեցիր,— հարցրուց Սոլոմոն-բեկը կրկին անգամ:

Ռեսը սպտմեց առաջնորդի գործակալի հետ ունեցած յուր ամբողջ խոսակցությունը, նրա խոստումը պսակը արգելելու, որը ո՛չ միայն երեք օր, այլ մինչև երեք ամիս կարող էր հեռու պահել Հովասաբենց Սալբին Ռուստամի հետ պսակվելուց:

— Շատ բարի, գործի առաջին հաջողությունը օգտավետ վախճան է գուշակում,— ասաց Սոլոմոն-բեկը ուրախությամբ:

— Աղա, եթե դուք ամեն ինչ տրամադրեք իմ կամեցողության և հաստատամտորեն ասավինիք իմ աշխատության՝ դուք ձեռնապահվե՞լ եմ կհասնեք,— ասաց հանդարտությամբ Ռեսը:

— Դուք դիտե՛ք, որ այդ գաղտնիքը ես, բացի ձեզանից, ոչ ոքի չեմ հավատացել և միանգամայն հանձնել եմ ձեր հմտության:

— Շատ լավ. ես ևս բոլոր սրտով պատրաստ եմ ծառայել իմ տիրոջ կամքին,— պատասխանեց խոնարհությամբ Ռեսը.— միայն թե նախապես դուք շնորհեցեք ինձ ձեր ուշադրությունը՝ մի քանի ամենահարկավոր խրատներ լսելու:

— Ասացե՛ք,— համաձայնեց Սոլոմոն-բեկը:

— Մենք պիտի մեր ձեռքում եղած այդ երեք ամիսը աժան չծախենք. մեր ամենագլխավոր աշխատությունը պիտի լինի այդ երեք ամսվա ընթացքում ձեռնմտադրյալ նպատակը ձեռք բերել. իսկ այդ նպատակը որսալու համար մի քանի անհրաժեշտ հնարներ պետք է գործածել. նախքան հնարների հետ ձեզ ծանոթացնելը, ես, աղա, հարցնում եմ ձեզ, ի՞նչ է ձեր կարծիքը կեղծավորության մասին:

— Կեղծավորությունը մեղք է,— կարճ պատասխանեց Ավազալյանցը:

— Ընդհակառակն, մի բարի մտադրություն իրագործելու, մի անվնաս խորհուրդ առաջ տանելու և մի անմեղ նպատակ ձեռք բերելու համար, հարկ եղած միջոցին կեղծավորություն, խաբեբայություն և տեսակ-տեսակ ստություններ գործադրելը ո՛չ մեղք է, ո՛չ էլ մարդու պատիվն է ապականում: Այժմ լսեցեք, սրանք են իմ խրատները, կամ առաջին դասը, որ տալիս եմ ձեզ, որպես իմ աշակերտիս: Հովասաբենց Սալբին, որին դուք այնպես ախտաբորբոք սիրում եք, ձեր կինը լինելու և նրան յուր հանդերձյալ ամուսնացվի ճանկերից հափշտակելու

Համար ձեր ամենամեծ ջանքը պիտի լինի մոտենալ օրիորդ Սալբին և նրա հետ սեր գցել (սիրաբանել)։ Այդ հնարավոր անելու համար նախ պետք է բարեկամանալ այն անձերի հետ, որոնց հոգաբարձության ներքո է գտնվում օրիորդը, այսինքն՝ պարոն Արամ Աշխարունու և պարոն խոսրով Մելիքզադեի հետ։ Այդ պարոնների հետ բարեկամանալը ավելի հեշտությամբ կկատարվի, եթե դուք բարեհաճեք մտնել նրանց կաշվի մեջ կամ ընդունել նրանց կերպարանքը, այսինքն՝ հարկավոր կեղծավորությունը գործ դնելով՝ նմանեք նրանց՝ ընդունելով այն վարդապետությունը, որ նրանք ուսուցանում են, և հավանություն ցույց տալով նրանց բոլոր գաղափարներին։ ձեր անելիքը հետևյալը կլինի. դուք կսկսեք Աստվածաշունչ կարգալ, կյուրակե օրերը կերթաք նրանց աղոթքի ժողովարանը, երբեմնապես այցելություն կանեք նրանց աղջկանց և տղայոց վարժարաններին, մի քանի անգամ փող կբաշխեք այնտեղ սովորող որբերին, այդ վարժապետների հետ խոսակցության ժամանակ դուք նրանց զուխները կուռցնեք ունայն հուշների բամիններով, խոստումներ անելով ամեն կերպ օգնել զպրոցի և նրանց գործի օրըստօրե հառաջադիմության համար։ Ձեր քույրը կուղարկեք տիկին Սալաթինի մոտ ուսանելու, այդտեղ է և օրիորդ Սալբին։ Իհարկե, ձեր քույրը կբարեկամանա յուր ընկերուհու հետ, և նրա լեզվով դուք կսկսեք խոսել օրիորդ Սալբին հետ։ Այժմ, կարծեմ, բավական բացահայտ են ձեզ իմ ծրագրերը։ Դուք այդ բոլորը կատարելուց հետո, ես էլ իմ պառավ քույրը կսողցնեմ աղջկանց վարժարանը, որպես կամավոր և անթոշակ աղախին։ Իմ քույրը ավելի խորամանկ է, քան այն օձը, որ խաբեց առաջին կինը դրախտում և դուրս բերեց այնտեղից։ Եվ այդ կերպով, դուք՝ ձե՛ր քրոջ միջոցով, ես՝ իմ քրոջ, կսկսենք ներգործել օրիորդ Սալբին մտքի վրա։ Այս թող լինի մեր առաջին փորձը։— Նրանց խոսակցությունը ընդհատեց ծառան, որ ներս մտավ ղեկանը ձեռին։

ԺԶ

ԲՈՒՆ ԲԱՐԵԿԵՆԴԱՆԸ

Ո՞վ չէ սիրում Բուն Բարեկենդանը։ Ո՞վ չէ ուրախանում այդ օրը։ Այդ օրը հետին անձար աղքատն անգամ, յուր ամբողջ չքավորությամբ՝ կարողանում է մի շնչին արծաթ գոյացնել, որով գնում է մի քանի բուռն բրինձ, մի փոքր եղ, եփում է փլավ, և Արեւելքի այդ աղնիվ կերակուրով ուրախ անցնում է Բարեկենդանը։

Քանի՜ զվարճալի խաղերով են անցնում Բարեկենդանը մյուս պահեցող ազգերը. բայց հայը՝ յուր Բարեկենդանի խաղերի մեջ անգամ ոչ մի ուրախալի իրողություն չէ հանդիսացնում, որովհետև աշխարհիս թատրոնի մեջ նրա կյանքը անցել է ցավալի եղերերգությամբ, նրա օրը միշտ սև է եղել, նա չէ՞ ճաշակել ո՛չ մի ուրախություն... Հայը, Ասիայում, բարբարոս ազգերի գերության տակ միշտ ճնշված լինելով, յուր Բարեկենդանի խաղերի մեջ ևս ձևացնում է ա՛յն տխուր և տրտում դեպքերի դառն հիշատակները, որ նրա համար հաղարավոր ասի ու վախի, բյուրավոր արտասուքների պատճառ են եղել:

Զուռնայի բարակ և սուր ձայնը, դհուլի, դափ ու գայիրայի տմբաղմբոցը՝ Մաղկավանի մեջ խաղեր սկսելու նախերգանքն են: Փողոցի մեջ ձիավոր և հեռակա մարդկանց խումն բաղմություն է արշավում: Քրդի էշերաթի փառավոր հագուստով բոլորից առաջ ընթացող ձիավորը մի հզոր խան է ձևացնում: Նրա հալիպյան կերպասից զուլ-զուլ քիճիքի խայտաճամուկ դրոշակները փողփողում են քամու հորձանքի գեմ, նրա փակեղի գունդգունջ փաթիթը փայլում է հարյուրավոր գուններով: Հպարտ, փքվելով, նստել է նա մի պատվական երիվարի վրա, որի պարանոցը զարդարված է արծաթե ռաշմայով (պալարակապով). նա զինված է աչյ բարբարոս ցեղի հզոր իշխանների պես. արաբական կեռ թուրը քարշ է ընկած նրա կողքին. ձեռքին ունի եղեգնափայտից թեքուն մզրախ (նիզակ). մի լայն հնդկական վահան՝ թափանցիկ ապակենման կաշուց՝ դցած է նրա մեջքի վրա, զաջարի դաշույնը մի զույգ ատրճանակների հետ, թեք խրած են նրա քիրմանի շալե հաստ գոտու մեջ, փորի վրա: Եթե մենք վեր առնեինք այդ ծպտված իշխանի երեսից նրա սարսափելի զիմակը՝ կոեսներինք մեզ ծանոթ նենդ պատկերը դրա տակ, յուր շիլ աչքերով, սև դանգրված մորուքով և ահավոր մռայլոտ զեմքով՝ ոչ այլ ոք էր, քան Ռեա Վասակյանցը, այսպես էր Ռեսի տոհմանունը, որ յուր անհամեմատ ընդունակությունը կարող էր ցույց տալ ամեն տեսակ գործերի մեջ: Իշխանին հետևող մյուս ձիավորները նրա թիկնապահներն և ծառաներն են ներկայացնում. սրանք բոլորը պարսից հին ձևի զրահ են հագել. գլխներին թասանման սաղավարտներ՝ սրածայր վերջավորությամբ, երկաթի օղակներից ցանցատեսակ հյուսած հագուստով զրահավորված, ձեռքերին նիզակ և թուր:

Հեռակա բաղմությունը բաղկանում է հետաքրքիր երեխաներից և դատարկապորտ մարդկանցից, որ միմյանց հրելով, ազազակելով ման են գալիս փողոցից փողոց, և ամեն մի դռան առաջ կանգ առնելով կուշում են սուլսա՛ք, սուլսա՛ք, այսինքն՝ պաշա՛ր, պաշա՛ր:

Տանտերը դուրս է գալիս: Մի լեղվանի արտլի (շաթր) պատգամա-
խոսում է. «Ահմատ-խանը, որին աստված երկար կյանք, փառք և
պատիվ տա, որի թուրը աստված միշտ կտրուկ անև և յուր թշնամի-
ների վրա հաղթություն տա, Ահմատ-խանը, մեր ամենակարող իշխանը,
մեր գլխի տերը՝ յուր թշնամիների հետ նոր պատերազմ ունենալու հա-
մար, դուր, ամենախոնարհ հպատակներդ պետք է սուլսաք տաք նրա
քաջ, պատերազմող զորքերին, որ այժմ հացի կարոտ են: Եթե մի ան-
բախտ մարդ համարձակվի այդ բարձրագույն հրամանին դեմ կենալ,
նա յուր գլխի տերը չէ»:

Ամեն տանից դուրս են բերում գինի, արաղ, եղ, բրինձ, ձու, տա-
լիս են այդ մարդկանց, որ դրանք հավաքում են իրանց պարկերի մեջ
և հայցելով խանի հզոր ձեռքի հովանավորությունը՝ երկարակեցություն
են մաղթում նրան: Բայց խանը չէ կամենում հեռանալ, շաթիրը նրա
կողմից ձայն է տալիս, թե խանը պահանջում է դիշխիբասի, այսինքն՝
նրանց հացը ուտելու համար ատամների վարձ. տալիս են մի քանի
աբասի փող ևս:

Այսպես, դյուղի բոլոր տներից առատ պաշար հավաքելով, դնում
են գյուղից դուրս, մի առանձնացած տեղ և բոլոր ընկերներով մինչև
կեսգիշեր սկսում են կերուխում անել և ուրախանալ:

Մենք ավելորդ ենք համարում նկարագրել Բարեկենդանի այն բազ-
մաթիվ խեղկատավները, որ անճոռնի հաղնված և ծիծաղաշարժ ձեռ-
քով, ավանակների վրա նստած՝ այդ օր շուտ են գալիս փողոցն փողոց:

Արևը գնալով մոտենում էր յուր մուտքին: Ժամատան կոշնակները
ժողովուրդը եկեղեցի էին հրավիրում: Բայց այդ օր ո՞վ է կոշնակի ձայն
լսողը, կամ ժամ ու աղոթք միտ բերողը, բոլորը հարբած՝ քեֆի մեջ
են: Ժամ էին եկել ժամհարը և տարիքներով բեռնավորված, ամեն
բանից զրկված մի քանի ալեորներ՝ պառավների հետ: Ժամհարը եր-
կար սպասելով, երբ տեսավ թե տերտերներն ևս չեկան, անճարացած
ինքն է օրհնում ժամը. «Հայր մեր» ասաց, կանգնեց քահանայի տեղը,
մի քանի ծուներ դրեց, երեսն խաչակներեց. պառավներն ու ծերունիները
նրա օրինակին հետևեցին, և ժամը վերջացավ:

Ժրագլուխ Մխոն, որ նախածանոթ է մեր ընթերցողին, եկեղեցու
դռները շառաչմամբ փակեց և, ահագին ծանր բանալին գրպանը դնե-
լով, դուրս եկավ ժամատան բակից և քայլերը ուղղեց դեպ գյուղամեջը,
այսպես խոսելով ինքն իրան. «Ո՛րքան կամենում եք՝ կերեք, ո՛րքան
կամենում եք՝ խմեցե՛ք, ա՛յ հիմարներ, բայց առավոտյան դարձյալ
պիտի քաղցենաք, այնուհետև, հիսուն օր շարունակ ձեզ հետ եղբայր

են ոսպն ու լոբին: Հողիններդ կդուրս գա, այնքան կուտեր, որ փորներդ կսուչի, դճու կդառնա: Պասը եկել, գյուղի դռանն է հասել, շատը գնացել, քիչն է մնացել. այժմ ինչ ուզում եք արեք: Առավոտյան, երբ քահանան եկեղեցում կկարդա «Լվացարո՞ւք և սրբացարուք», դուք շտապում եք տուն գնալ և կարասիքն ու զատկի օրերը գործածած ամանները լվանում եք, որ պասվա համար եղոտ չլինի: Արդյոք դուք մտածո՞ւմ եք լվանալ ձեր հոգու ամանը, ձեր սիրտը, որ ա՛յնքան ապականվել է կեղտերով: Ո՛չ, ամենեկին ո՛չ... որովհետև դուք չեք մտածում աղքատի և տնանիկի մասին: Ահա ես, օրինակի համար, մի ամբողջ գյուղի ժամհարն եմ. մի այսպիսի ուրախալի օր իմ ընտանիքս դեռ սոված է, և իմ ձեռքը մի բաժակ գինի տվող չէ եղել, իմ աղիքները ներսից աղաղակում են՝ ա՛յ մարդ, սովից կմեռնիս, գլխիդ ճարը արա՛: Ա՛խ, տեր Մարկոս, ո՞ր է քո Տյառնդառաջի օրվա խոստումը, թե՛ Բարեկենդանին մի լավ քեֆ կանենք», բայց այսօր քո Մխոյին չես ճանաչում:

Այսպիսի տխուր մտածմունքներով լցված, ժամհարը, յուր բախտից և յուր վիճակից գանգատվելով, յուր կյանքը անիծելով, գլուխը քարշ գցած, գնում էր փողոցի միջով, չհամարձակվելով բարի գյուղացու դուռը բացելու և յուր փորին մի փոքր կեր տալու:

Նույն միջոցին պարոն Արամ Աշխարունին և նրա ընկեր պարոն Խոսրով Մելիքզադեն, իրանց մեկամաղձական բնակարաններից դուրս գալով, գնում էին գյուղից դուրս, դբոսանքի և հասարակաց ուրախության, մասնակից լինելու համար: Այստեղ, տափարակ դաշտի վրա, խաղում էին ամբողջ գյուղի տոնասեր մարդիկ, բայց ափսո՞ս, որ մի անբախտ սովորությամբ՝ նրանց մեջ ոչ մի կին չէր երևում, միայն այստեղ ու այնտեղ հեռուն, պատերի հետք կուշ եկած-գաղտուկ նայում էին մի քանի աղջիկներ, այն ևս, մի մարդ նրանց կողմը գնալիս, փախչում աներևութանում էին:

Երկու բարեկամները երկար պտտելով, դարձացան, չգտնելով Տեր-Առաքելենց Ռուստամը, նա, որ միշտ այդպիսի հանգեսներից դուցաղն էր, նա՛, որ այնքան շատ էր տիրում աղգային խաղերը: Նրանք շարունակեցին որոնել, բայց ո՛չ ձիարշապների, ո՛չ բռնքամարտերի և ո՛չ էլ ըմբիշների մեջ չկարողանալով նրան գտնել, հուսահատված գյուղ դարձան: Նրանց հանդիպեց ժամհարը, որ թոնթորալով գնում էր.

— Այս գիշեր միակ օգուտը, որ հասնելու էր ինձ, որպես ժամհար, մի այսակից, ա՛յն ևս անիրավները արգելեցին,— ասաց նա յուր վերջին գանգատը:

— Ի՞նչ պսակ,— հարցրուց նրան պարոն Մելիքզադեն:

— Հովասաբենց Սալբիին, Տեր-Առաքելենց Ռուստամի հետ,—
պատասխանեց ժամհարը:

— Ո՞վ արգելեց:

— Նա՛, որի ձեռքումն է կապելու և արձակելու օրենքը,— պա-
տասխանեց ժամհարը խորհրդական եղանակով:

Նբանք թողին ժամհարի հետ ավելորդ հարցումորձը և շտապեցին
Տեր-Առաքելենց տունը:

Առանց երկար ծանոթ լինելու Ռուստամի հետ, մի հարցասեր մարդ
մտնելով նրա անձնական սենյակը և նկատելով նրա միջի կահ-կարա-
սիքը, որ լիովին հատկանիշ էր նրա բնավորության, կարող էր ստույգ
զազափար կազմել նրա անձնավորության մասին:

Ռուստամի առանձնորանը շինված է պարսկական ճաշակով և
թույլ լուսավորված երեք պատուհաններով: Ներս մտածին պես, տե-
սողություն հրապուրող առաջին առարկան հանդիպակաց պատի երե-
սից հպարտ բարձր ընկած և վրոպական երկփողանի հրացանն է: Մի այլ
հրացան, Ղրիմի գործ, և մի բանի զույգ ատրճառակներ, կարողով զըր-
ված են նրա մոտ: Սենյակի պատի մյուս ճակատից արծաթ գոտուց
կախված է ահագին խորասանի թուրը լեզվու երկսայրի խանչալի հետ,
և զանազան ձևերով վառողի և զնգակների ամաններ: Դրանցից ոչ այն-
քան հեռու, մի անկյունում հանդարտ թեք են ընկած լաշնեզր վա-
հանը, սրատերազմական կացնի հետ: Մյուս անկյան մեջ, դռան մոտ
տեղավորված են ձիու թամբը, սանձը և այլ պիտույքները՝ իրանց պա-
րագաներով: Սենյակի պատերի վրա, որ հատուկ է բոլոր ասիական
տներին, կան զուգահեռաբար բաժանված դարաններ, որ լի են տիրոջ
ճաշակը ցույց տվող այնպիսի առարկաներով, որոնց զարդն են կազ-
մում Ռուստամի ընթերցման ամենասիրելի գրքերի հատորները՝ Հոմե-
րոսի Եղիականը և Ողիսականը, Մովսես խորենացի, Եղիշե, Հովմա-
յեցվոց և Հունաց պատմագրեր, Ֆիրդուսու Շահ-Նամեն, Թարգ-Նադրը՝
Հաֆեզի և Սաադիի երգերը:

Ասիական սենյակների ամենազարդարուն կողմը վառարանի կողմն
է: Կրակի սրբազան պատիվը ո՛չ քրիստոնեական և ո՛չ էլ մահմեդական
դարերին չէ կորցրել յուր նվիրական պաշտոնը: Ա՛յդ է պատճառը, որ
վառարանը դրվում է սենյակի բարձրագույն ճակատում, որ համար-
վում է սենյակի պատվավոր նստատեղին, և արժանավոր հյուրերը միշտ

հրավիրվում են վառարանի աջ և ահչակ կողմերում նստելու։ Ռուստամի վառարանի մի կողմում քարշ էր տված Հայկի հսկայածե պատկերը, իսկ մյուս կողմում՝ Արամի։ Նրանց մոտ կարգով շարված էին հայոց քաջերի՝ Պարույրի, Արշակի, Տիգրանի, Արտաշեսի, Վարդանի և այլոց պատկերները։

Ռուստամը, բացի դրանից, այլ սենյակ չուներ. նրա կյանքի բոլոր պիտույքները գտնվում են այդ սենյակի մեջ։ Այդտեղ է նա գիշերները քնում, կարդում, երգում և նվագում. այդտեղ է նա ընդունում յուր հյուրերը, այդտեղ է նա անցնում յուր կյանքի ուրախ և տրտում օրերը...

Տխրության ոգին սև թևքերով գրկել էր Տեր-Առաքելինց տունը։ Նրանք ոչ միայն հարսանիքի պատրաստություն էին տեսել, այլև հրավիրել էին հեռու գյուղերից իրանց բոլոր մերձավոր ազգականները, հուսալով շաբաթ գիշեր պսակը կատարել տալ, իսկ կյուրակե, Բարեկենդանի տոնախմբության հետ՝ վայելել հարսանիքի ուրախությունն ևս, երբ հանկարծ լսեցին այն բոթաբեր լուրը, թե առաջնորդի գործակալը հրամայել է պսակը չկատարել, «որովհետև կարոտ է խորին քննություն»։

Ռուստամը, միայնակ նստած յուր սենյակում, անձնատուր եղած մտավոր հափշտակության, յուր սիրածի կրակով վառված, այդ միջոցին տխուր և հուսահատ ձայնով երգում էր յուր տաղը.

Երբ մանկության անցան օրեր,
Եվ պատանու ստացա հասակ,
Անմեղ սրտումս դու առաջին
Վառեցիր ջերմ սիրո կրակ։

Դու առաջին միտքը մանկական,
Որ սիրում էր խաղեր անգետ,
Հափշտակած դեպ քեզ թովեցիր,
Եղար մտածմանցս միջակետ։

Թվի թե երազ առ աչոք...
Ամեն վայրկյան, ամեն րոպե,
Սիրուն պատկերդ աչքիս դեմ՝
Միշտ հարածամ կհանդիպե։

Կարծես կախարդիչ զորություն
Կամ թե մի թիլիսմ դյուխական

Գրավել են խելք ու միտքըս,
Միշտ քեզ սիրել, իմ աննման:

Միշտ քեզ սիրել, միշտ քեզ պաշտել,
Դու իմ աստված, դու իմ հույս,
Միշտ քեզ գովել, միշտ քեզ հրգել,
Քանի կա կյանք, քանի կա լույս:

Գնում եմ արտ, հասկեր ոսկի,
Որ ցանեցի իմ ձեռքով,
Խշիշում են հով գեփյուռից,
Կարդում անունդ մեղմ ձայնով:

Երբ արշալույսի պահուն՝
Մտնում եմ կանաչ այգիին,
Ո՛հ, բնությունն էլ ինձ հետ
Ներգաշնակե՞ նազելին:

Առվակի կարկաշուն ձայն,
Կանաչ խոտեր, ծառ և ծաղկունք
Լսեցնում են ինձ քո անուն՝
Հաղիվ հողմեր, երգող թռչունք:

Այն ի՞նչ օր էր, օ՛ր երջանիկ...
Հաղա՞ր անգամ տամ հրանի.
Երբ ես տեսա արձակ դաշտում
Այն երկնային սիրուն հուրի:

Ո՛հ, այն օրը նվիրված էր
Ծաղիկների թագուհուն,
Որ նարկիզ, մեխակ, շուշան
Պես-պես վարդերով անհուն՝

Հյուսել էր մի պսակ նախշուն,
Պճնել գարունը հրաշափառ,
Եվ զարդարել աստուծո տուն՝
Կամ բնության շքեղ տաճար:

Երջանիկ էր, այն օր՝ եղեմ*
Գարնանամուտի նման,
Այն հիշատակ ես կտանեմ,
Ինձի հետ խոր գերեզման...

Երբորդ անգամն էր, այո՛,
Ես քեզ տեսա, ո՛վ իմ հրեշտակ,
Դու մի խումբ աղջիկներով՝
Նստած էիր ա՛յն ծառի տակ:

Նորաբույս խոտերի վրա
Ուրախությամբ կազմած խրախճան,
Ձեր սրտերը զմայլանքով լի՝
Վայելում էր սեր անվախճան:

Ես էլ իմ ընկերաց հետ,
Խնջույքի մեջ հեռուն նստած՝
Հանկարծ ստացա գուլնզգույն
Մաղիկներով մի փունջ կապած:

Իսկույն հասկացա ես շուտով,
Այն բո ձեռքերով քաղած էր.
Այն նորաբույս ծաղիկները
Ինձ բուրեցին բո սուրբ սեր**:

Չորրո՛րդ անգամն էր ես տեսա
(Տիրոջ Համբարձման օրն էր),

* Ամեն տեղ՝ թե՛ լուսավոր, թե՛ ումիկ և թե՛ վայրենի աղոթքը միշտ հանդիսավոր տոնախմբություններով բարևում են զարնան զալուստը: Արևելքում, առավելապես հայերը, որ միշտ գործ ունին երկրի և հողի հետ, ուրախալի սիրակցությամբ տոնում են նորեկ գարունը: Երբ մանավանդ կանայքը, նորահարսունքը, մանուկ աղջիկները՝ աղատվելով իրանց տնական փախկալ բանտարկությունից՝ խումբ-խումբ երգ երգելով, դափ ածելով, դուրս են գալիս արձակ դաշտերում՝ համբուրելու և գրկելու զարնան ոգիները:

** Հայերը, առավելապես Պարսկաստանում, որպես մի առանձնաբնակ աղոթ, զուրկ բնկերական կյանքից, զուրկ հասարակաց զվարճալի զբոսանքներից, ամեն տարվա որոշյալ օրերում կարի ուրախությամբ ընդունում են մի քանի տոներ, որոնք պատճառ էին տալիս նրանց մոռանալ միմյանց: Առավելապես գեղեցիկ սեռը միշտ անձկությամբ սպասում է այդ ուրախալի տոներին, երբ նրանք միջոց էին գտնում տեսնել իրանց բարեկամները, իրանց սիրելիները և որսալ նրանց բերանից մի քանի սիրո խոսքեր... Այդպիսի տոներից միսն է Միջինիլ, երբ անդաստանաց այցելություն է լինում:

Շատ նայեցա, գաղտնի, հեռվից,
Ո՛հ, շատ տանջեց ինձ քո սեր:

Ժամտան ալգիում աղջիկները
Ձանգյուլումը երգում էին,
Եվ վիճակի սափորի մեջ՝
Յուրյանց բախտը կորոնեին:

Այո՛, դու էլ այդ գյուլակուն
Ամանի մեջ արկիր վիճակ,
Ու իմ սերը այն սուրբ օրից
Սրտիդ հետը կապվեց անբակ*:

Այն սուրբ օրից աստուծո առջև՝
Մենք դրեցինք այդպիսի ուխտ.
«Մեռնիլ միասին, ապրիլ միասին,
Որքան կա կյանք, որքան կա շունչ»:

Մի օր ևս Կաթնաձորում՝
Աղջիկները կիսադաշին ջուջնա**.
Հարսանիք էր Խրձիկնեի***.
Այնտեղ նույնպես ևս ֆեզ տեսա:

Ես ֆեզ տեսա, նաղ նաղելով՝
Ձևքդ առիր դաշիրան,
Եվ ածեցիր և սլար եկար,
Քանի՜ սիրուն... աննման:

Դու հեռվից ինձ նայեցար
(Սիրտս ո՛րքան այրվում էր...),
Լեզուդ մունջ էր, բայց աչերդ՝
Հայտնաբարբառ խոսում էր:

* Համբարձումի վիճակը կամ վիճակախաղը պետք չէ համարել մի հիշատակ վիճակով ընտրության Մատաթիա առաքելուն, որ կատարվել է մոտ պենտեկոստի վերջին, այլ համարելի է մի ավանդության, հեթանոսական դարերից մնացած, որպես և նույն օրում լինում է ծաղկահամայություն:

** Ջուջնա — աղջիկների պարահանդես:

*** Խրձիկ — կուկլա, պանդապատանք, շինծու տիկին:

Քանի՜ վարդեր դու թափեցիր
Քո լուսափայլ թշերեդ,
Քանի՜ նետեր ինձ վարկեցիր
Այն սևորակ աշերեդ:

Մի օր յուրյանց այգումը
(Չէ՞ր նա հավերժահարս դաշտային),
Գլխին դրած ծաղկյա պսակ,
Միրգ կըաղեր վամբյուղ ձեռին:

Առավոտյան բերկրարար հովին
Նա երգում էր որպէս հրեշտակ,
Կամ թե վարդի կանաչ թփին՝
Ուրախաձայն սիրուն սոխակ:

Նա տեսաւ ինձ, ճըլլալով
Թռչնիկի պէս, ինձ մոտ վաղեց,
Գրկեց քնքշիկ ձեռքերովը,
Իմ թուշը յսւր թշին սեղմեց:

Հանկարծ որպէս նոր Ֆլորա՝
Նա ինձ տվաւ մի ծաղկեփունջ,
Կախարդված ծաղկանց անուշ հոտը
Հոգումս փչեց նոր կյանք, նոր շունչ:

Այն ի՞նչ խոսք էր, որ նա ասեց.
«Այդ անուշահոտ վարդերը՝
Առ օրինակ քեզ, սիրական,
Ծաղկի պէս միշտ թող թարմ լինի քո սերը»:

«Բա՛յց անհոգ կաց, իմ նազելի,—
Ասացի ես հիացած.—
Դու իմն ես հավիտենից.
Մեր ճակտին այսպէս է գրված:

Քանի արեն երկնքից՝
Ծագում է ինձ պայծառ լույս.

Քանի շուշա ունի ելումուտ,
Քո սուրբ սերը կից է հոգվույս:

Քանի հողանյութ մարմինս՝
Ծծում է պարզ օդ եթերին,
Այդ օրերի բուպեք ոսկի՝
Միշտ կհնչվին մեջ իմ սրտին:

Ձեմ թող տալ սիրուն ձեռքդ
Բռնե մի այլ տղամարդ,
Ձեմ թող տալ ժանտ փուշի հետ՝
Ծակծկվի մի քնքուշ վարդ:

Բա՛յց երբ որ կգա մահը
(Ես հնազանդ եմ իմ օրհասին),
Քո ձեռքովդ այդ կաղնիի տակ՝
Կամփոփես իմ ցուրտ մարմին:

Գլխիդ հյուսերն քամուն տված՝
Դու հերարձակ մի սգավոր,
Գերեզմանս կլվանաս՝
Քո արտասուքներով հորդոր:

Դու կատարե, իմ բարեկամ,
Քո առ իս սիրո վերջին պարտքը,
Գերեզմանիս վերա ծխե՛
Քո ձեռքովդ անուշ խունկը:

Այդ մեծ կաղնին մեր զրույցների
Նվիրական սրբարան,
Յուր հովանվո տակ թող պահե
Իմ ոսկերաց գերեզման:

Նորա ոստից դու իմ սաղը
Կախե ինձ վերա ուղղակի.
Թող ղեկյուռից ձայն տան լարերն
Նվ հնչեցնեն՝ «Սալբի, Սալբի»:

*Քստմենեցաւ իմ նազելին,
Որպէս ահեղ հարւածքից,
Ձեռքս բռնեց կարեկցաբար,
Ինձի խոսեց նա այդպէս.*

*«Այդ խոսքերը, իմ սիրելի,
Ինձ բերում են սարսափ, ահ,
Զի մահւման խոսքը խիստ տխուր է,
Եւ խիստ տրտում, որպէս մահ:*

*Մեր կյանքը, ինձ հաւատա՛,
Որպէս պճնած մի գարուն,
Օրըստօրե ծաղկեցնե
Յուր վարդերը թարմ, սիրուն»:*

*Ա՛խ, դու այդպէս գուշակեցիր,
Բա՛յց այժմ ի՞նչու ժանտ փուշեր
Վրդովում են մեր կյանքը,
Ծակոտում են օր ու գիշեր:*

ԱՐԳԵԼՔ

ԺԷ

Պարոն Աշխարունին, այդ նորահաս աստվածաբանը, չոր ու ցամաք
զգացողության տեր մարդ լինելով, նրա հոգին ընդունակ չէր բանաս-
տեղծության վսեմափառ գեղեցկությունները վայելելու, բայց և այն-
պէս, Ռուստամի երգը մի մոգական զորութեամբ ազդեց նրա վրա, և
նա, պարոն Մելիքզադեի հետ երկար կանգնելով Ռուստամի դռան առ-
ջե, ակամեջ դնելուց հետո, ներս մտան:

— Ի՛նչ ես թուասիրտ Պարիսի նման՝ ա՛յդպէս մեղկութեամբ գեղ-
գեղում,— հեգնութեամբ ասաց պարոն Մելիքզադեն:

— Ա՛յժմ ինձ վրա ծիծաղելը անտեղի է, խոսքով,— ասաց Ռուս-
տամը վշտահար ձայնով,— եթե դուք գիտնայիք ինչ գրութեան մեջ եմ
ևս, շուտով կհոժարվեիք մխիթարել ինձ:

— Փոքրիկ լճակները ալեկոծվում են նաև բարակ հողմերից, փոքրիկ սրտերը ևս չնչին ցավերից են վրդովում,— ասաց պարոն Մելիք-զադեն։— Բայց դրանք ձեր մեծահագուստներից հեռու են. դուք միշտ, որպես ամեն մի տղամարդ, պարծենում եք ամուր և հաստատուն բնավորությամբ։

Եթե պարոն Աշխարունին բացակա լինեք այնտեղից, Ռուստամը մի կողմ դնելով ամոթխաճությունը, պատասխանելու էր, թե «սերը հաղթում է բոլոր կրքերին, բոլոր հոգեկան զորություններին»։

Պարոն Աշխարունին, բնկզմված խորին մտածությունից մեջ՝ չէր խոսում։ Նա, փորձված մարդկանց հեռատեսությամբ, մի վտանգավոր զաղտնիք էր նկատում Ռուստամի պսակը արգելելու մեջ, և, բնությունն անունով, պսակը մի քանի օր հետ ձգելու պատճառը մի միջոց էր համարում, երբ, ո՞վ գիտե, ինչ սատանայական սրողայթներ պիտի լարվեին։

Մահտեսի Ավետիսը, լսելով պարոն Աշխարունու և պարոն Մելիք-զադեի գալուստը, որդու սենյակը մտավ, յուր լցված սրտի զառնությունը նրանց առջև թափելու համար։ Նա, սովորական ուղջույնը տալուց հետո, երկար, տխուր դեմքով լուռ նստած ծխում էր յուր երկայն ծխափողը։ Հյուրերը նույնպես լուռ էին, տեսնելով Մահտեսի Ավետիսի տըխրամած դեմքը, մինչև նա խոսեց։

— Ես ո՞րքան էլ սառնասիրտ էի դեպ հայոց եկեղեցականները, ևս կարող եմ ասել՝ չարաշար ատում էի նրանց իրանց արտուղի ընթացքի համար, բայց տակավին մի հնամուլ ազգասիրական զգացմունքով նրանց չէի կամենում միանգամայն ոտքի տակ առնել, որովհետև դեռ կասկած ունեի նրանց մասին իմ կազմած կարծիքների վրա։ Բայց այս պսակի գործը ինձ միանգամայն դուրս բերեց ամեն երկմտությունից և հայտնի կացույց իմ առջև նրանց բոլոր խաբեբայությունները։

Պարոն Աշխարունին ոչինչ չխոսեց. նա խորհրդական կերպով շարժեց յուր գլուխը։

Նույն միջոցին մի մարդ միայնակ շարժվում էր նախասենյակի մթության մեջ, նա ավելի մոտ գնաց դռանը և սկսեց ականջ դնել։

— Այդ պսակի համար այդքան հոգս քաշել բոլորովին ավելորդ էր, Մահտեսի,— ասաց պարոն Մելիքզադեն վճռական եղանակով,— ևս վաղուց ասել եմ և այժմ էլ կրկնում եմ, որ եկեղեցականները ազգի կռնակի վրա մի ավելորդ բեռն են, և մենք երբեք պարտավոր չենք սնուցանել և գիրացնել անպիտան տերտերներ, վարդապետներ և ալլն, և ալլե, որովհետև քրիստոնեությունը շունի մի որոշյալ դաս ժողովրդակարգի՝ ծնված հայր Բրահմայի գլխից²։

— Ի՞նչ եք ուզում ասել,— հարցրուց պարոն Աշխարունին հանդարտությամբ:

Նախասենյակի մարդը ականջը ավելի մոտեցրեց դռան ճեղքին:

— Նա կամենում եմ ասել, մի հիմար տեր Մարկոս, մի անպիտան տեր կիրակոս յուր նյութական օգտի համար, կամ որևիցե այլ շարամբլ-տությամբ, եթե չէ կամեցել կատարել մեր բարեկամ Ռուստամի պսակը, այդ մեզ փուլջ չէ՛, և շարժե դրա համար անհանգիստ լինել, որովհետև ամուսնությունը, ըստ իմ կարծիքի, կրոնին ո՛չ մի վերաբերություն չունի, լինելով մի անկախ քաղաքական դաշնադրություն մի արուի և մի էգի մեջ, որով նրանք կապվում են, կամ լավ ևս է ասել ընկերանում են՝ իրանց սեռական խորհուրդը կատարելու և իրանց կյանքը համաշխարհային մարդկության պիտույքներին համակերպելու համար...

— Հետո՞:

— Եթե ինձ կլսեք,— առաջ տարաւ նա,— այստեղ կա երկու օտար մարդ— դուք և ես. մի երրորդն ևս կհրավիրենք, այնուհետև բերել կտանք օրիորդ Սալբին. երեք մարդ բավական է վկայելու, որ օրիորդ Սալբին դարձավ պարոն Ռուստամի կինը, իսկ սա՝ նրա ամուսին այրը. և դա կդառնա մի արդարացի պսակ և ամուսնություն:

Նախասենյակի մարդը սկսեց ավելի անհանգստությամբ շարժվել. վերջին խոսքերը կարծես անտանելի էին նրան. նա կծկվեց դռան հոտ, որ ավելի պարզ լսե, բայց հանկարծ երբ տեսավ, որ ծառան մի ճրագ ձեռքին իրան էր մոտենում՝ արագությամբ վեր ցատկեց և սենյակի դուռը բացելով՝ ներս մտավ:

— Ահա՛ ես, երրորդ մարդը,— ասաց նա ծիծաղելով.— բարի իրիկուն... աստված ձեր բարի խորհուրդը հաջող... բայց, ներողություն, պաշտոններ, բյուր անգամ ներողություն, պարոն Մեխիդյապե, ես հանկարծակի ընդմիջեցի ձեր խոսքը, ես բոլորովին բաժանորդ եմ ձեր կարծիքին. եղբայրներ, այդ ի՞նչ ասածո պատիժ են եղել մեր գլխին եկեղեցականք ասվածները... ինչ որ ուզում՝ անում են. և իրանց կամեցածի պես՝ մեզ կապիկի նման պար են ածում... Եթե մենք, աշխարհականներս, մեր իրավունքը ցույց չտանք, թե կարող ենք ապրել և կառավարվել առանց տերտերների ևս, ճշմարիտ եմ ասում, այդ փշացածները երբեք չեն ճանաչի իրանց պարտքն ու շափը:

Պարոն Աշխարունին խիստն հասկացավ, որ եկողը առաջուց իրանց խոսակցության ականջ էր դրել: Նվ իրավ, եկողը այդպիսի ընդունակություններով օժտված Ռեա Վասակյանն էր, որ մի կերպ սողացել էր Տեր-Առաքելենց տունը, պսակի արգելքից հետո նրանց վերջին դիտավորությունը լրտեսելու համար: Հանկարծ, լսելով պարոն Մեխիդյապեի

վճիւրը, նա կապկորեն հետեւեց նրա կարծիքին, տեսնելով՝ թե ո՞ր կհասնէր դրա վերջը։ Նա մտադիր էր, այդ առաջարկությունը քննդնենկություն գտածին պէս, մի կերպով աշխատել հերքել նրան։ Բայց պարոն Աշխարունին նրան դուրս բերեց այդ դժվարությունից, յուր սովորական հանդարտ ձայնով առարկելով.

— Սկսյալ սաղիմյան Մելիքսեղեկից և ղեռտական կարգից³, քահանայությունը քրիստոսի միջոցով անցել է և մեզ, քրիստոնյաներիս։ Մենք չենք կարող հերքել քահանայությունը, բայց կարող ենք մարքել և սրբել նրան յուր այժմյան ավելորդ կեղտերից և համաձայն կացուցանել նրան Ավետարանի վարդապետությանը։ Իսկ ամուսնությունը, որպէս քաղաքական մի օրենք, աշխարհական մարդկանց ձեռքը տալուն ևս համամիտ չեմ։ Ամուսնությունը, որպէս մարդկային կյանքի մի ծանրակշիւ և խորախորհուրդ իրողություն, և որպէս մի սուրբ բան՝ պիտի մնա աստուծո և նրա կրօնքի ներդրածության տակ։

Վասակյանը իսկույն ղղաց յուր սխալը, և տեսնելով, որ պարոն Աշխարունին յուր դատողության ծանրությամբ ծռեց կշեռքի մի թաթը, ինքը անհարմար էր դատում թեթեւ կողմը մնալ. նա մտածեց ցատկէլ աչն կողմը, որ այդ ժողովի մեջ ավելի համարում ունէր։ Այդ դժվարությունից նրան հանեց Մահտեսի Ավետիսը յուր հարցումով.

— Ռե՛ս, դուք ի՞նչ եք կարծում։

Կեղծավորը օգտուից հարմար պատահությունից և իսկույն պատասխանեց.

— Ծիշան ասած, ես իմ հոգու բնական տրամադրությամբ մի մազաշափ ևս չեմ կարող ծովել ճշմարտությունից, պարոն Աշխարունու ասածը ուղիւ է։

— Ասենք թե ուղիւ է,— նրա խոսքը կտրեց պարոն Մելիքսեղեկը,— բայց ի՞նչ է մեր ճարը, հավիտյան մենք զերի՞ պիտի մնանք եկեղեցականների շահավաճառության։

— Ես ձեր ասածին համաձայն եմ. առաջնորդի գործակալի միտքը, պարոն Ռուստամի պսակը հետաձգելու մեջ՝ ուրիշ ոչինչ չե՛ղել, բայց սոսկ շահավաճառություն,— պատասխանեց Ռեա Վասակյանը՝ կամենալով վարագործել այդ կործանման խորհրդի իր մասնակցությունը։— Բայց, լսեցի՞ք, պարոններ. ես, որպէս մի մարդ, որ սրտով ավելի մոտ է ձեզ, ես, որպէս մի Ռեա*, որ ավելի գործ ունիմ մեր հասարակության հետ, թերեւ ավելի ատույզ, քան թե դուք՝ ճանաչում եմ

* Ռեա կամ Ռայիս — հովիւ, գլխավոր կամ իշխան. այսպէս կոչվում են հայոց գյուղերի տանուտերը, որ մելիքից ստորագաս են։ Թուրքերեն կոչվում են Բլալա կամ Բալլալա։

մերայինների հոգին և նրանց, այսպես ասած, հիմար հախանձախընդ-
րությունը։ Ձեր այժմյան դրության մեջ ձեզ անվայել է այնպես կըտ-
րուկ վարվել, որպես պարոն Մեկիքզադեն էր խորհուրդ առլիս, որով-
հետեւ, մի այդպիսի տարասպաժամն ձեռնարկություն այնքան խորթ է
մեր ժողովրդի աչքին, որ նա իսկույն կկատաղեցնէ մոլեռանդ և սնա-
հավատ ամբոխը, ավելի ատելության տեղիք կտա։ Ուր մնաց, առանց
այդ ևս, ձեր տարածած անաղտտ լույսը, տեսնո՞ւմ եք, ո՞րպես շլաց-
նում և ծակոտում է ռամիկ խավարասերների աչքերը։

— Այդպե՛ս է, Ռես, բոլորովին այդպես է,— կրկնեց Մահտեսի
Ավետիսը։

— Առաջնորդի գործակալը պատճառ է գտել պսակը արգելելու,—
առաջ տարավ Ռեսը,— ասելով, թե քննող քահանաները սխալված են
եղել, օրիորդ Սալբիի և պարոն Ռուստամի մեջ եղած խիստ մերձավոր
արյունակցությունը չնկատելով, որը, ըստ Հայաստանյայց հայրապե-
տադիր կանոնադրության, արգելում է պսակը։ Բայց այդ անտեղի դու-
տը ուրիշ ոչինչ չէ, բայց լարված որոգայթ, նյութական օգուտ կամ այլ
խոսքով՝ շահավաճառություն որսալու...

— Ավետարանի մեջ չկա մի այնպիսի կանոն, թե արյունակցու-
թյունը ամուսնության արգելք է, բացի մի քանի կանոններից, որ մեզ
հայտնի են Հին կտակարանից,— ասաց պարոն Աշխարունին հեղինակա-
վոր ձայնով։— Եվ դուք, Ռես, ասացիք «մեր Հայաստանյայց հայրապե-
տադիր կանոնադրության» համեմատ. ուրեմն մենք պետք է ընդունե՞նք,
բացի Քրիստոսից, մեր կրոնի երկրորդ, երրորդ և այլն, և այլն հեղի-
նակներ, որպիսիք են հայրապետները։

— Օրհնած, այդ ո՞ւր եք խոսում,— նրանց խոսքը ընդհատեց Մահ-
տեսի Ավետիսը,— դիցուք թե «հայրապետադիր կանոնները» ևս լինեին
սուրբ Ավետարանի մեջ. այդ «հայրապետադիր կանոնները» պիտի ար-
գիլեն մերձ և սրբապղծական ամուսնությունները. բա՛ց, ողորմություն
արեք, իմ որդու արյունը Հովասաբենց արյունից բաժանված է՝ սկսյալ
Նոյի օրերից։ Ամենեկին ձեր բացատրության հետ համաձայն չեմ, պա-
րոն Վասակյան, ևս այս անհիմն արարքի մեջ մի թաքնված գաղտնիք
եմ նկատում։

— Ես ոչ մի գաղտնիք չեմ տեսնում,— պատասխանեց Վասակյա-
նը.— շատ է պատահում, որ վարդապետները այդպիսի և դրա նման
արգելքներ են հարուցանում փեսայի հորից կաշառքներ ստանալու հա-
մար։ Այս էլ դրանցից միմե՛ն է։ Բայց, ասո՞ւմ եմ ձեզ,— խոսքը փոխեց
նա.— քանի որ մենք մի հաստատուն հիմունք չունինք, քանի մեք գոր-

ծի հառաջադիմութիւնը այս երկրում անկայուն դրութիւն ունի, մե՞նք պարտաւոր ենք ստրկաբար վարել այդ տեր մարկոսներին և տեր կիրակոսներին հետ, մինչև որ մե՞նք ունենանք մեր սեփական եկեղեցին և մեր առանձին քահանաները. ահա իմ վերջին խոսքերը, մնաք բարյավ, բարի գիշեր:

Ռեսը հեռացավ:

Յուր գնալուց հետո յուր մատին ոչ մի կասկած չթողնելու համար Ռես վասակյանը, գործածելով մե՞նք և մեր բառերը, կամենում էր ցույց տալ յուր միութիւնը, յուր գործակցութիւնը Աշխարունիի խորհրդի հետ: Բայց նրան շահողեց որեւէ համակիր համարում վաստակել յուր հաւատարմության մասին:

Ռեսի գնալուց հետո Մահտեսի Ավետիսն ևս տրտում և տխուր առավ ծխափողը և դուրս գնաց:

Ռուստամը, որ հոր անտեղ եղած միջոցին լուռ էր, նրա գնալուց հետո ասաց.

— Ինչ եղավ՝ եղավ, անցածի վրա ամսոսալը՝ երկրորդ կորուստ է. եկեք Բարեկենդանի ուրախութեամբ հալածենք այդ սև երեսներն՝ պատճառած անախորժութիւնները:

Պարոն Աշխարունին, յուր բոլոր սառնասրտութեամբ, դարձյալ չկամեցավ ընդդիմանալ յուր աշակերտի կամքին: Մինչ աշխուժավոր և զգայուն Մելիքզադեն՝ մյուս կողմից ասաց.

— Ուրախութիւնը գինու մեջն է, եկեք ուրախանանք. ճշմարիտ որ Բարեկենդան է:

Զթե սփռոցի վրա, սենյակի կենտրոնում դրվեց ընթրիքի սեղանը. ասիական սովորութեան համաձայն, բոլոր կերակուրները միանգամից սեղան մտան: Ապակի մեծ սրվակների մեջ զանազան գինիներ դրվեցան պարոն Մելիքզադեի մոտ:

Պարոն Աշխարունին, գլուխը քարշ դրած, աչքերը խուլի՝ մի սրտառուչ և ազդու ազդեցով օրհնեց սեղանը, յուր աշակերտի և աշակերտուհու պսակի խորհուրդը հոգւովն սրբո ընտրողութեանը թողնելով:

Հացկերուցթը մի ամբողջ ժամ տեկցւոյնք բաւական գինու բաժակներ դատարկեցին. ավելի խմում էին պարոն Մելիքզադեն և Ռուստամը: Վերջինն յուր վշտացած սրտի տխրութիւնը գինու թմրութեան մեջ էր կամենում կորուսանել: Երբ նրանց գլուխը բաւական տաքացել էր, պարոն Մելիքզադեն, մի-մի բաժակ գինի նրանց տալով, ասաց.

— Խմենք մեր խեղճ ազգի կենացը:

— Խմենք,— կրկնեց պարոն Աշխարունին և ավելացրեց.— տեր աստված, պահպանիր հայոց ազգը քո ամենախնամ աջովդ. ուր ուրեք

որ կան նրանք աշխարհի երեսին՝ ուղարկիր նրանց քո սուրբ հոգւոյդ շնորհը, թող ծագե նրանց հոգու մեջ Ավետարանի լույսը: Տեր աստված, հալածիր տգիտութեան խավարը այդ թշուառ ազգից. փայլեցրու նրանց մեջ մտավոր և բարոյական լուսավորութեան արեգակը: Տեր, դու օրհնե մեր ազգը, մեր սուրբ հայրենիքը և մեր ազգայնութեանը անջնջելի պահպանիր՝ քանի արեւը լույս է տալիս երկնակամարի վրա:

Պարոն Աշխարունու խմելուց հետո Ռուստամը բաժակը ձեռքն առաւ և օրհնեց.

— Տեր աստված, դու վե՛ր կանգնեցրու մեզանից մի ծիրանազգեստ հզոր իշխան. տո՛ւր նրան ուժ և հաղթող գաւաղան. թող նա ազատե մեր ազգը գերութեան շղթաներից. թող նա վերականգնե Հայաստանը յուր ավերւած փողիներից և ժողովի մեղ, որպէս թխսամայր, յուր հանգիստ և ապահով թեքերի տակ: Տե՛ր, դու ազատիր մեր հայ ազգը յուր պանդխտութեան գերութեանից, տո՛ւր մեղ մովսեսներ և Նաւլան որդի հեսուներ, որ առաջնորդեն դեպ նոր Քանանը՝ դեպի Հայաստան՝:

— Անուշ, անուշ,— կոչեց պարոն Մեղիքդադին և յուր գաւաթը վեր բարձրացնելով ասաց.— տեր աստված, պահպանիր հայը յուր ազգային հիման վրա. տո՛ւր նրան հանճար, լուսավորութեան և կրթութեան, որպէսզի հայը, առանց ուրիշի կարոտութեան, ինքնուրույն շինե և նորոգե յուր գրութեանը, յուր կյանքը, և հետեւելով լուսավոր ազգերի օրինակին՝ աշխարհի տան մեջ յուր համար ձեռք բերե մի անկյուն, մի կտոր հող՝ յուր որդոց արմատը նրա վրա ձգելու համար:

— Բռավո՛, բռավո՛,— կրկնեց Ռուստամը.— անո՛ւշ, անո՛ւշ, ա՛ռ քեզ մազաւ Եվ տվեց նրան մի պատառ խորոված միս:

— Իսկ դու, Խաչո, մի գաւաթ պիտի չխմե՞ս քո ազգի կենացը:

— Ինչո՞ւ չեմ խմի, աղա,— ասաց նա, որ կանգնել էր ոտքի վրա,— միթե ես Հայկա արյունից չե՞մ.— Խաչոն վերցրեց գաւաթը և աչքները վերե բարձրացնելով ասաց.— Տեր աստված, մեր սուրբ հայրերի բարեխոսութեամբ պահպանիր հայոց ազգը, առաջնորդե նրան քո սուրբ հոգու շնորհով, որ անմոլոր ընթանան իրանց հայրենական կրօնքի, Գրիգորյան սուրբ եկեղեցու ընթացքով: Տո՛ւր երկար կյանք և անփշրելի գաւաղան ազգի հովվապետին, վեհափառ կաթողիկոսին, նրա աթոռը միշտ հաստատ պահպանիր սուրբ էջմիածնում, որով մեր սուրբ ազգը և մեր սուրբ լեզուն մնա անխափան...

— Անո՛ւշ, անո՛ւշ, Խաչո,— կոչեց Ռուստամը նրա խմելուց հետո.— ա՛ռ քեզ մազաւ, քո խոսքերը լի հնամուլութեամբ են շնչում... իրավ այդպէս են ուսմիկների աղոթքները իրանց ազգի համար:

Ռուստամը խիստ անուշ ձայնով երգեց Տե՛ր, կեցո դու զՀայս⁵ երգը, յուր կախարդիչ զորութեամբ ճմլեց պատանի Մելիքզադեի սիրտը, և նրա աչքերից զխրվեցան արատաւորի մի քանի սրբազան կաթիլներ:

Այնուհետև պարոն Աշխարունին և պարոն Մելիքզադեն «բարի գիշեր» ասելով, ամեն մին զնայց յուր տունը:

Նրանց գնալուց հետո Ռուստամը երկար նստեց. քունը և հանգըստությունը փախել էին նրանից: Նա սեղմեց յուր կրծքին սաղը և սկսեց նվագել: Ասիական այդ նվագարանի ճրջնկոցը դարձյալ վառեց նրա երեակայությունը, նա տեսնում էր յուր առջև նազելի սիրուհին յուր հրեշտակային գեղեցկութեամբ, նա երգեց.

Արդյոք կլինի մինչ գալոց տարի՝
Աստված տա շնչել՝ ինձ կյանք բարի.
Իմ ձեռքս էլ վառե այն սուրբ կրակը*,
Իմ սիրտս կատարե յուր ջերմ փափագը:

Ինձանից հեռու կփախչիս, անգո՛ւյ՝ բախտ,
Դու կսիրես զգլխի հարուստների թախտ.
Մի օր էլ միտ բեր քո խեղճ Ռուստամ,
Որ քեզ պաշտող լինիմ, որ հոգիս քեզ տամ:

Ֆալար^{**}, օրենքներդ մի փարա կարժե՛ն.
Ոսկի օրերդ մեկին տվիր բաժին,
Մշտնին սև սուգ և դառն մրմունջ,
Ախ ու վախ քաշել՝ մինչ յուր վերջին շունչ:

Թե արդար պատաստան աստված կանե՝
Մեր սիրուց բաժնե՛լ խիստ շատ մեղք բան է.
Ինչո՞ւ տեսնում չէ հրամայողն ամպերին,
Որքան տանջվում են Ռուստամն ու Սալբին:

Աշխարհիս միջում, կասլույտ երկնի տակ
Հատ-հատ տեսե՛լ եք սոնա կամ օղակ^{***}.
Կամ թե անտառում տատրակը բաժան
Ման գալու լինի՝ առանց վարուժան:

* Տյառնդառաչի կրակը, որ վառում են նորափեսաները:

** Ֆալաֆ — երկինք, պարսից բանաստեղծների այդ տրաբերեն բառը շատ անգամ գործ են ածում փոխանակ աստուծու:

*** Սոնա — էգ բաղ, օղակ — արու բաղ:

Ո՛րքան առավել ունի սիրտ հոգի՝
Սալբիի սիրով՝ գերված պատանի.
Պիտ թո՞ղ տալ գերվույն մաշվիլ շարաշար,
Տե՛ր, շե՞ս խղճալու, շե՞ս անկու ճար:

Մի խանչալ սովեք, որ սիրտս բանամ,
Ինչ կա նրանում, բոլորն ձեզ ցույց տամ,
Թունավոր նետեր, գնդակներ, կապար...
Դուք կասեք դրան՝ վշտերու ամբար:

Ես սիրում եմ քեզ, Սալբի, իմ ազիզ,
Որքան մի հայ մարդ կսիրե յուր Մասիս,
Ես գիտեմ քո գին, բարի հրեշտակ,
Դու աննման ես բոլոր երկնքի տակ:

Սալբի, իմ Սալբի, հրաշալի՜ Սալբի,
Ե՞րբ աստված կհասցնե «նասիքը նասիքի».
Մինչ այդ չկատարվի, քա՛վ թե հրեշտակ
Կարի պահանջել ինձանից հոգի:

ԺԸ

ԵՐԱԶ

Թուտտամը ամբողջ գիշեր չկարողացավ հանգիստ քնել. նրա երե-
վակայությունը սաստիկ ջերմախտական խառնակություն էր տիրել,
որով նա տանջվում էր սարսափելի երազներով. երբեմն նրան երևում
էր, թե անթիվ, անհամար շներ, գայլեր, կապիկներ, իրանց հետքի
ոտերի վրա կանգնած, ականջները խլուզած, փիլոնի նման մի սև վե-
րարկու իրանց ուսերի վրա ձգած, անճոռնի և ծիծաղելի կերպով պա՛ր
են գալիս և տեսակ-տեսակ ժամածություններ ձևացնելով իրանց երե-
սի վրա՝ իրան ջիգրեցնում էին: Շատ անգամ նրան զարհուրեցնում էր
մի այլ տեսիլք, իբր թե բուրդերը, թափված իրանց գյուղի տների վրա՝
թալան էին անում, տղաներ, փոքրիկ երեխաներ, կին և այլ մարդիկ
յուր աչքի առջև մորթում էին և նրանց գլուխները ուղտի բռններում

լցրած տանում էին: Ինքը կամենում էր գնալ, Սալբին որոնել, բայց շղթաներով կապված լինելով՝ չէր կարողանում շարժվել:

Բայց մի երազ, որ ավելի տալամորմեցավ նրա երևակայության վրա, մի երազ, որ նա կարող էր հիշել, եթե հազար տարի ևս կյանք ունենար՝ այսպես էր. երազում ձևանում էին նրան Աղվանա սարերը, և ինքը ձիավորված՝ միայնակ ման էր գալիս այդ սարերի վրա՝ Նրանք այնպես տրտում և այրված չէին, որպես լինում են ամեն տարի աշնան որսորդության ժամանակ, այլ հիանալի, այո՛, շատ հիանալի էին: Այն ամուլ, շոր ու ցամաք ապառաժները և քարաժայռերը ծածկվել էին կանաչ խոտերի թավշյա օթոցներով, և նրանց միջից վառվում էին ծաղիկների բյուրավոր գույներ: Անտառը, որ ձգվում էր խիստ հեռու սարերի վրա, յուր լիմոնի, նարնջի, մագնոլիայի, դափնիի և այլ մշտականաչ ծառերով լցրել էր օդը անուշ և թարմ քաղցրահոտությամբ: Փոքրիկ առվակները, գաղտուկ սողալով թավախիտ թփերի միջից, իրանց կարկաշտն ձայնը խառնում էին երգող թռչունների ճլվղոցի հետ:

Դեռ մութ էր, դեռ գիշերը բոլորովին չէր վեր քաշել յուր խորհրդական ծածկոցը երկրի վրայից. բայց արշալույսը արդեն սկսել էր շառագունել, և այդ սարերի հրաշալի պատկերները, այնքան շռալ և փառահեղ զարդարված բնության գրչով, սկսում էին հետզհետե տեսանելի լինել:

Հանկարծ ոսկի արևը դուրս բլբլաց թուխ ամպերի միջից: Նա հըրդեհեց հանդիպակաց լճակի երեսը, և սարերի ձյունապատ գագաթները ներկվեցան ալ վարդի գունով, և նրանց կանաչ կուրծքերը ոսկեզօծեց զառիկի փայլով: Աննկարագրելի է, թե բանի զմայլեցուցիչ նվագներով թռչունների անհամար տեսակները սկսեցին բարձրվել տվնջյան լուսատուի գալուստը:

Բայց արևը գնալով բարձրանում էր դեպ հորիզոնի ավելի բարձր կամարակալը: Ռուստամը թափառում էր սարերի մեջ, բայց տակավին չէր գտել և ոչ մի որս: Տոթը ավելի և ավելի բորբոքում էր, բուրբ առարկաները, որոնց բնությունը տվել էր տեղափոխվելու և շարժվելու կարողություն՝ սկսան փախչիլ կիզող արևի երեսից և թաքնվել անտառի հովաքուն խորքում, ուր նրա լույսը չէր թափանցում:

Կեսօր էր: Կրակոտ երիտասարդը անդադար քշում էր յուր ձին և չնայելով տոթի սաստկության՝ չէր կամենում դառնալ առանց որսի:

Հովիվները հավաքել էին իրանց հոտերը մի աղբյուրի մոտ, այն ղովացուցիչ հովանիի տակ, որ լայն տարածել էր Ղարնիյարուղը: Այդ հովանին գնալով ընդարձակվում էր, քանի որ արևը դիմում էր դեպ յուր մուտքը: Նրանց ոչխարները, թուլացած տոթից, գլուխները միմյանց

կողքին խթած, ծուլորեն մակաղել էին: Բայց հովիվները մի կողքի վրա ընկողմանած, գլուխները ցուպի և մախաղի վրա դրած, անհագ և հանգիստ քնել էին, իրանց հոտերի պահպանությունը թողնելով ահագին զամփու շներին, որոնք, լեզուները երկար դուրս պարզած, արագ-արագ շունչ էին քաշում և թոքին տալիս:

Հեռուն, հեղեղատի ափերի վրա, կանաչ արոտամարգերի մեջ, երեւում էին խաշնարած ցեղի վրաններ, նրանց մատակ ձիերը արածում էին երկայն եղեգնյաբույսերի մեջ, որ այնքան խիտ աճել էին հեղեղատի եզրերին: Բափառական ցեղի մանուկ օրիորդները նստած եղեգնաբույսերի հովանիների տակ՝ մի կրակոտ, ախտաբորբոք և բարբարոսական մեղեգի երգելով, արմավենու փափուկ ճյուղերից հյուսում էին զամբյուղներ: Ռուստամը արևի տաքությանը այլևս չդիմանալով, մտածեց գնալ հեղեղատի ափը, այն չքնաղագեղ ներեիզների (ջրային հավերժահարսեր) մոտ, մի քանի լոպս զով օդ վայելել և յուր արդեն հոգնած ձիուն հանգիստ տալ այն կանաչ խոտերի մեջ:

Նա անցավ այն վրանների մոտից, բայց դրսում ո՛չ մի մարդկային էակ չէր շարժվում: Վրանների մեջ, գրկախառնված, քնած էին նրանց տեր պարոնայքը և տիկնայքը: Գեղեցիկ, մանուկ աղջիկներ սիրամարգի փետուրներով հովահարելով՝ հալածում էին շար ճանճերը և հովացնում քնողների տոթից շառագունած երեսները, որպեսզի նրանց քունը անդորր և դյուրին լինի: Վրանների սյուներից քարշ էին ընկած քնող քաջերի զենքերը. վրանների մուտքի առջև գետնի մեջ ցցված տեսանելի էին նրանց երկայն նիզակները, որոնց գլխին փողփողում էին սև, փետրաղարդ փնջեր: Վրանների դռան առաջ կանգնած էին նրանց թամբած ձիերը, ուտելով մհոաքսանման փափուկ խոտը, որ զրված էր նրանց առաջ, և, ասես թե, անհամբերությամբ սպասում էին, թե երբ նրանց հզոր տերերը կհասնեն և կերթան բերելու իրանց թշնամիների ավարը:

— Նրջանիկ մարդիկ,— սոսաջ Ռուստամը ցավելով,— այո՛, քաջերի վրանները այդպես պիտի լինին... բայց մի թշվառ հացի վրանը այնչափ աղքատին և դժու՞ է, որպես ինքը, հայր:

Մի նեղ շավիղ, որ հաղիվ նշմարելի էր, տեղ-տեղ կորուստներով յուր հետքը թափ խոտաբույսերի մեջ, տանում էր դեպ հեղեղատի ափը: Ռուստամը, խորասուզված ծանր մտածությունների մեջ, քշում էր յուր ձին: Հանկարծ ստվերախիտ եղեգնաբույսերի միջից երեսն եկավ մի սիրուն եղջերու. նա, յուր զլուխը վեր թեքած քամակի վրա, սկսեց փախչել դեպ մոտավոր սարածորը: Որսորդը, յուր ձին սաստիկ վազեցնելով, սկսեց հալածել կենդանին, քանիցս անգամ հասնելով նրան՝ ջանք արեց

նիզակահար անել որսը, բայց ճարպիկ կենդանին միջոց էր գտնում այնպես սաստկությամբ սողել նիզակի տակից, որպես սև օձը՝ թուլի դյութական դավադանի տակից: Բայց դիպվածը ձեռնտու եղավ. եղջերուն մտնելով արդեն միմյանց հետ փակված թիփերի մեջ, մի վայրենի տանձենի յուր ոստերով բռնեց նրա եղջուրները: Ռուստամը շկամենալով սպանել որսը, ձգեց պարանը նրա վրից, բայց հանկարծ ի՞նչ սարսափելի հրեշ... դեղեցիկ եղջերուն աներևութացավ, և թիփերի միջից սողաց մի հսկայական վիշապ: Սարսափելի գազանը յուր թեքուն պոչը ամրացնելով դետնի վրա, օղակ-օղակ պտտելով վեր բարձրացրեց ահագին գլուխը, և յուր ամենհի բերանը լայն բաց արած, սուր և թունավոր ժանիքներով բռնեց Ռուստամի ծոծրակից և պոչը ձիու փորի տակով անցկացնելով, երկու փաթույթ արեց նրա վրա... Մահը յուր պեղեմքով կանգնեց Ռուստամի առաջ: Տաք արյունը սկսեց ջերմացնել նրա քամակը. ձին երկյուղից խրտնեց. և խռալով, սաստիկ փնչալով գետին տապալվեց: Ձին, Ռուստամը և յուր հոգեհառը խառնվեցան միմյանց...

Անդիտելի է, թե որպիսի հոգեբանական հարված ունեցավ այդ երազի սարսափելի ներդործությունը Ռուստամի վրա, որով նա առավոտյան ծանր հիվանդությամբ բռնված՝ յուր մահճի մեջ վառվում էր տիֆուսյան ջերմաստիճանով:

Մեծ պասի առաջին օրը լինելով, գյուղացիները՝ տերտերների հետ տունից տուն էին ման գալիս, պաս շնորհավորում, և ուտելով, խմելով ուրախանում էին: Բայց Տեր-Առաքելին տան մեջ ամեն ինչ միանգամայն փոխվեց: Ռուստամի ծանր և վտանգավոր հիվանդությունը ձգեց բոլորին անասելի տխրության մեջ: Տիկին Սկուհին գաղտնի լաց էր լինում. Մահտեսի Ավետիսը, ձեռքերը ծալած, լուռ ու մունջ նստել էր մի անկյունում: Հուրի խան-Դաջան, այդ եփուն և փորձառու պառավը, յուր երկաթի կարծրությամբ սրտով, դա էր միայն հոգս տանում՝ յուր բժշկական հնարներով հիվանդի ցավին մի դարման անելու:

Մերձավոր բարեկամներից և դրացիներից մի քանի մարդ և կանայք եկել էին հիվանդի մոտ և նստած՝ շրջապատել էին նրա մահճի շուրս կողմը: Հիվանդը, ջերմի սաստկությունից, խորին անդդալության մեջ, կցկտուր բառերով խոսում էր.

«Դ՛հուլ-դուռնան ածվում է... հարսն ու աղջիկ պար են բռնել... ա՛հ. ինչ ուրախություն է... հա, այդպես վայել է իմ հարսանիքին... տղերք, ձեր հոգուն մատաղ, ուրախություն արեք... հարսանիք է... իմ հարսանիքն է... ահա ես նստած եմ թախտի վրա... խաշնդբայրս կողբիս...

պսակի նարոտը իմ ճառովս պցած... Սկուհի, մայրիկ, սիրական, դու ասում էիր՝ ե՞րբ հարսանիք կլինի... ահա քեզ հարսանիք... դե՛, մա՛յրիկ, հոգիս, դո՛ւ էլ պար բռնի... Ի՞նչու ես շփոթված կանգնել... Տո՛, մի թո՛ղ տվեք ես ինքս պարեմ իմ սիրելի Սալբիի հետ... բա իմ ուրախությունը ո՛ր օրվա համար է պահված»:

Վերջին խոսքերի հետ հիվանդը վեր է թռչում մահճից, բայց շորս կողմից բռնում և պառկեցնում են. առժամանակ լուռ է մնում նա, թույլ և անլսելի կերպով շունչ քաշելով: Նրա երեակայական ցնորքները կերպարանափոխվում են, և նա մյուս անգամ սկսում է.

«Վա՛յ, վա՛յ... տարան, տարան... վա՛յ իմ գլխին... տարան, տանում են Սալբին... Անդունդը պատռվեցավ, դժոխքի ոգիքն դուրս թափվեցան. խեղին, տանում են իմ Սալբին... իմ հարսնացուն... իմ նազելին... քուռացեք, աչքեր, թող ես շտեպնեմ... Թուրքերը պսպղում են, խանչալները կայծակ են տալիս... արյուն է թափվում, մահ և կոտորած է... Տո, բերեք իմ զինքերը, ես դրանց հետ կկռվեմ... ես դրանց կկոտորեմ և իմ Սալբին հետ կառնեմ...»:

Նա սկսում է արհամարհական եղանակով ծիծաղել և թույլ, նվաղած ձայնով երգել.

Կռվի օրում քաջ տղամարդը ուրախ է.
Փառք կորոնե պատերազմի դաշտումը.
Թուլասիրտը յուր արյունից կվա՛սի,
Ես հիվանդ եմ ասելով, կթաքչի յուր տան Բնջումը:

Հիվանդը դարձյալ լուռ է: Հուրի խան-Դայան և շրջապատող պառավները ունայն սնոտիապաշտությամբ երեսները խաշակնքում, աղոթքներ են կարդում, կարծելով, թե նա բռնվել էր դեերից:

Այնտեղ են գալիս տիկին Թարլանը, տիկին Սալլաթինը և մի քանի այլ բաբեկամուհիներ և շրջապատում են հիվանդի անկողինը:

— Տիրուհի,— այսպես են կոչվում քահանաների կանայք, ասաց տիկին Թարլանը Հուրի խան-Դայային, որ երեսը թթվեցրած, ձեռքերը ծալած, նստել էր յուր թոռան բարձի մոտ.— քույրիկ, չէ՞ որ դու աշխարհ ես տեսել, ծամ ես ոպիտակացրել, հոգիս, հիվանդը այդպես անհոգ թողնելու չէ, դրան մի ճար անելու խնամք տարեք:

— Ի՞նչ ճար,— ասաց Հուրի խան-Դայան հոգովոց հանելով.— ճարս հատել է, խնամի, ես ինձ կորցրել եմ, ինձանում խելք չէ մնացել. մնաց, աստված ինքը մի ճար անե:

— Ճշմարիտ,— նրա խոսքը կտրեց դարձյալ տիկին Քարլանը,— առանց աստուծո կամքին տերեւ ծառից վայր շի ընկնի, բայց և ա՛յն-պես մարդիկ պիտի իրանց խելքը գործ դնեն:

— Աստուծո կամքը թող օրհնւած լինի,— պատասխանեց Հուրի խան-Դաջան լի հաւատքով:

Տիկին Քարլանը ոչինչ չխոսեց:

— Շատ անգամ տեր ամենակալը մեզ փորձելու համար է ցաւ տալիս,— խոսեց պառավ Մարթան,— որպէս Հոր երանելիին¹, Բայց մենք փոխարենը պիտք է փառք տանք նրա ամենաողորմությանը:

— Դրանք բոլորը ավելորդ խոսքեր են,— նրանց խոսքը կտրեց տիկին Սալլաթինը, հիվանդի մորաքույրը.— իրավ աստուած ցաւ է տվել, բայց ցաւին էլ դարման է տվել: Դուք փոխանակ այդպիսի ունայն խոսքերով ժամանակ անցնելու, ավելի լավ է շուտով կանչել տաք մի բժիշկ:

Հուրի խան-Դաջան չէր կարող համբերել տիկին Սալլաթինի խոսքերին, յուր հնամուլ հայացքով նրա խոսքերի մեջ խիստ անհաւատություն նկատելով, այդ պատճառով ամենեւին ուշադրության չառնելով նրա ասածը, խոսեց.

— Տերը և նրա սուրբերը թող աղատեն իմ թողը այս հիվանդությունից,— և ջերմեռանդությամբ խաշակեց յուր երեսը:

— Դարձյա՛լ սնոտի հաւատ...— ասաց տիկին Սալլաթինը:

— Ի՞նչ պիտք է արած, իմ քույրեր, ա՛յն բոլորը, որ հայ-քրիստոնեյայի օրենքը հրամայում է՝ անթերի կատարել եմ: Տերտերին նարեկ և Սաղմոս կարդալ տվել եմ, սուրբ պատկերների առաջ մոմեր վառել եմ... այլևս ի՞նչ է մնացել, որ չեմ արել:

— Հիվանդությունը կրոնին ո՛չ մի վերաբերություն չունի,— դարձյալ կրկնեց տիկին Սալլաթինը տհաճությամբ.— հիվանդությանը հմուտ և փորձառու բժիշկներ՝ են պիտք:

— Վերին բժշկապետը գիտե ամենայն ցաւի դարման տանել. նա ավելի հմուտ և փորձառու է, քան բոլոր ստեղծվածները:

— Այդ մի անօգուտ հույս է, որ առժամանակ կհրապուրե ձեր անհաւատությունը, իսկ դուք հետո կստանաք ձեր կամակորության վարձը՝ մի անմխիթար փոշիմանություն... Մնաք բարյաւ,— ասաց նա, և գնաց հայտնելու յուր ամուսնուն, պարոն Արամ Աշխարունուն, յուր քեռորդու վտանգավոր հիվանդության մասին:

Տիկին Սալլաթինի մեկնելուց հետո մի նոր սնապաշտական զրույց-ների ասպարեզ բացվեց: Հուրի խան-Դաջան պատմեց, թե ինչեր էր արել հիվանդի առողջությունը հետ դարձնելու համար:

— Զարմանալի է. ասլա այդ բոլոր զորավոր տաճարայինները ոչ մի օգուտ չարեցին,— հարցրուց տիկին Ռարլանը:

— Ո՛չ...— զլուխը շարժելով պատասխանեց Հուրի խան-Պալան:— Խնամի, «խաչը տերը զորավոր կանն», և «հուսով սև քարին ապավինիս, բո մուրազը կտա»: Բայց իմ թոռը մի կասկածոտ և անհավատ տղամարդ էր. նա հերքում էր սուրբ տաճարայինները: Չէ՞ որ առածը ասում է. «Երբ որ շունիս հույս, բարին քեզնից կտա խույս»: Բայց դուք, իմ աչքիս լույս բարեկամներ,— առաջ տարավ նա,— դուք չդիտեք իմ ընտանեկան զաղտնիքը, թե ի՞նչ էր պատճառը, որ աստված այդպես խեղճ աչքով է նայում մեզ վրա. ես կպատմեմ, դուք կհասկանաք, թե ո՞րքան դժվար է կրոնքի և օրենքի հակառակ կենալը:

— Պատմիր, պատմիր,— ձայն տվին ամեն կողմից մոլեռանդ պառավները:

— Դուք, իմ քույրեր,— առաջ տարավ նա,— ձեզնից շատերը տեսել են իմ ամուսինը, այն բարի քահանան, յուր ժողովրդի այն բարեգութ նահապետը:

— Աստված յուր հոգին լուսավորեցեք,— կոչեցին ամենքը:

— Դուք դիտեք,— շարունակեց Հուրի խան-Պալան,— որ այդ տիրոջ իմաստուն պաշտոնյան, միանգամայն յուր ժողովրդի հոգևոր և մարմնավոր մխիթարությունը, նրա բանգետ խորհրդատուն, նրա աջբաժնի մուսթուլունների և ուրախությունների կարեկիցն էր: Այս քաղաք մեծ պահոց միջինքին կլրանա քսանհինգ տարին նրա վախճանից հետո: Բայց այս քսանհինգ տարիների ընթացքում, թեպետ նա դնացել, հեռացել է մեզանից, բնակելով երկնքում, հրեշտակների մեջ, բա՛յց հավատացնում եմ ձեզ, նրա արթուն հոգին էր իմ զերդաստանի պահապան հրեշտակը, որ խափանում էր մեզնից բոլոր չար պատահարները: Ի՞նչ էր դրա պատճառը, այն լուսահոգին, երբ տեսավ, թե մոտ է մահը, մտածեց պատասխարել յուր ընտանիքի ապագան զորավոր գրվածքներով: Նա դրավ յուր տունը և յուր ընտանիքը մի քիլիսմի ներդործության տակ, որը յուր զորությամբ խափան էր ամենայն չարիքի: Այդ թիլիսմանական թղթերը ապակյա սրվակների մեջ դնելով՝ թաղեց տան դռների շեմքում, թոնրի շրթան մոտ և ջրհորի ափում: Բայց իմ թերահավատ թոռը անարգեց յուր պապի խորհրդավոր թղթերը և, ամենևին չնայելով իմ աղաչանքին և արտասուքին, կախարդական գրվածքներ համարելով, դուրս բերեց թիլիսմը և անխնա այրեց կրակում... Ահա այդ դժբախտությունը հանդիպելուց հետո, ասես թե, մեր աստղը խավարեց. չարը համարձակ մուտք գործեց մեր օրհնյալ բնակարանը,

վիշտ, նեղութիւն և հազարավոր թշվառութիւններ անպակաս եղան մեզանից... Մեր վարուցանքը անպտուղ եղավ, մեր տաւարներն և ոչ-խարները արդշունք չտվին, և բախտը յուր աչքերը խփեց մեզանից: Բայց այդ վերջինը... այդ վերջինը... անիրավ կրօնափոխութիւնը... ահա՛, ճաշակել է տալիս յուր թունալոր պտուղները... և այդ հիւանդութիւնը ևս նրա հետեանքն է:

Հուրի խան-Դայան, բոլորովին լցված արտասուքով, նրա ձայնը խեղդվում էր սրտի ղեղմունքից. երկար նա սկսեց հեկեկալ և դառնապես լալ. մյուսները նույնպես սկսեցին սուգ անել:

Ներս մտան մի քանի տղամարդիկ, որոնց թվում էին պարոն Արամ Աշխարունին, պարոն Մելիքդադեն և անգլիացի բժիշկ մըստր Սեյաունը: Բոլոր կանայք աներևութացան: Բժիշկը մոտեցավ, բռնեց հիւանդի շընչերակը և սկսեց հարցուփորձել Մահտեսի Ավետիսին:

Բայց հիւանդի զգայարանները անհանգիստ խառնակութեան մեջ էին, և նրա լեզուն չէր դադարում երեակայական խառնափնթոր պատկերներ արտահայտելուց:

«Ա՛հ... վիշապը... դարձյա՛լ այն սարսափելի վիշապը... Աստվա՛ծ իմ, դա չէ հեռանում ինձանից... Ահա Սալբին, ո՛րքան զվարթ է նա... նա աներկյուղ, մի քաջ աստվածուհու նման, եկել է օգնելու ինձ... եկ, Սալբի, ե՛կ օգնիր ինձ...»:

Մի քանի րոպե լռութիւնից հետո վառանցանքը դարձյալ շարունակվում է.

«Դե՛հ, իմ նազելի, դե՛հ, մի հարված ևս... ահա սատակեց նա... սատակեց վիշապը... բեր համբուրեմ քո նուրբ ձեռքերը, իմ նազելի Պալաս²... դու քաջութեամբ կռվեցար...»:

Եվ նա սկսեց ավելի որոշակի ձայնով երգել.

Քնքուշ ձեռքերը հարեմին սիրուն՝
Հինան ներկում է վարդագույն-կարմիր.
Նա այդ ձեռքերով հրապուրել գիտե՝
Ամուսին խանը, ջերմ, հեշտախնդիր:

Բայց ևս սիրում եմ արշունով ներկված՝
Նուրբ մատիկները իմ սիրուհիիս,
Երբ որ նա ինձ հետ պատերազմում է
Ոսոխների դեմ իմ անբախտ ազգիս:

Նա դարձյալ լռեց:

Բժիշկը, հեռուն, խորհրդակցում էր պարոն Աշխարունու հետ հիվանդի մասին. նա դուրս բերեց յուր փոքրիկ կաշյա պարկից մի քանի տեսակ դարմաններ, պատվիրեց խմեցնելու կերպը, և ինքը դուրս գնաց, խոստանալով դալ կեսօրվա պահուն:

Միևնույն ժամանակ ներս մտավ Ռես Վասակյանը. նա թույլ ձայնով սովորական ողջույնը տալուց հետո մոտեցավ, ապշած կանգնեց հիվանդի գլխի վերը. նրա կեղծավոր կերպարանքի վրա ձևացված էր ցավակցության պես մի բան. նրա շիւ աչքերից գլորվեցան մի քանի հատ ափտասուքի կաթիլներ, և նա յուր տղրուկի նման սև շրթունքը շարժում էր, իբր թե աղոթք էր կարդում:

— Այդ ի՞նչ անբախտություն է, Մահտեսի,— ասաց նա դառնալով դեպի հիվանդի հայրը.— Հատկապես ինձ խիստ ցավալի է տեսնել ձեր որդին, իմ սիրելի բարեկամը, այդ դրության մեջ:

— Ասածո կամքն է,— պատասխանեց ջերմեռանդությամբ Մահտեսի Ավետիսը:

— Հա՛, ասածո կամքն է, իմ բարեկամ... բայց ի՞նչ հույս տվեց բժիշկը,— կամաց շշնջաց Ռեսը նրա ափանջին:

— Բժիշկը մի ուրախալի հույս չտվեց...— պատասխանեց տրխորությամբ Մահտեսի Ավետիսը:

— Մնաք բարյավ. ևս իմ հետ անշափ տրտմություն եմ տանում. երեկոյան դարձյալ կմտնեմ ձեզ մոտ,— ասաց շարագործը և հեռացավ: «Հա՛, բժիշկը մի ուրախալի հույս չտվեց...», կրկնում էր նա յուր մըտքի մեջ գոհունակ սրտով:

— Պետք է հեռու պահել հիվանդը տանեցի և դրացի այցելուններից,— ասաց պարոն Աշխարունին.— դրանք կձանձրացնեն նրան իրանց շատախոսությամբ և ավելորդ սնապաշտական արարողություններով: Թող պարոն խոսքովը մնա այստեղ. թող նա՛ հանձն առնե ծառայել հիվանդին, որպես յուր մտերիմ բարեկամին: Առավելապես ջանացեք հեռու պահել հիվանդից ձեր մայրը, Հուրի Խան-Պայան, որովհետև պարոն Ռուստամը յուր առողջ օրերում անգամ չէր կարողանում համբերել նրան: Պարոն Մելիքզադին զիտե, թե ինչպես պետք է գործադրել դեղերը: Մնաք բարյավ. առողջություն եմ մաղթում, Մահտեսի:

Ռես Վասակյանը, Տեր-Առաքելինց տանից դուրս գալով, իսկույն հայտնվեց մեծ ամրոցում և մտնելով պատանի Ավադակյանցի սենյակը, դիվական հրճվանքով ասաց.

— Նո՛ր ավետիս:

— Ի՞նչպես,— հարցրուց Սոլոմոն-բեկը յուր խաժ աչքերը լայն բացելով:

— Ռուստամը ամենասաստիկ կերպով հիվանդ է. այս ժամիս ես նրա մոտ էի:

— Արդարե՛ւ, ավետիս,— կրկնեց պատանի Ավադակյանցը նույն-պես ուրախանալով:

— Բայց դիտեք, ո՛րքան ձեռնառու է մեզ այդ բախտավոր հիվանդությունը. մի կողմից հեռացնում է մեզնից, Մելիքզադեի խորհրդով, առանց բահանայի պսակ էատարելու խորհուրդի երկյուղը. մյուս կողմից, օրիորդ Սալբին հեռու գտնվելով նոր աղբեցությունից, հիվանդությունը հնար է տալիս մեզ ազատաբար զործադրել մեր ծրագրերը: Եվ եթե այդ հիվանդության վերջը աստուծո հաջողությամբ մի բարի մահով պսակվի՝ այն ժամանակ դուք ամենևին առիթ չէիք ունենա գատվելու ձեր բախտից:

— Հա՛, մահը կազատեի մեզ Երկար հոգածություններից,— պատասխանեց Սոլոմոն-բեկը բոլորովին սառնասրտությամբ:

«Արդյոք չփորձե՞լ. այդ կարելի կլինի՞ բժշկի միջոցով. թեթևամիտ անդլիացի, փողի համար հոգի կտա...»,— մտածում էր յուր մեջ Լեոնապործը:

— Լսի՛ր, աչուս,— խոսեց նա լսելի ձայնով.— ժամանակը թանկ է մեզ համար. պետք է զործ սկսել. դարձյալ կրկնում եմ իմ դասը. դուք աշխատեք ձեզ ցույց տալ պարսն Աշխարունուն որպես նրա համախոհ և սրտակից բարյացակամը. և սկսեցեք բարեկամական հարաբերություն ունենալ, և նրանց բոլորովին կասկածներից զուրս բերելու համար ձեր քույրը կհանձնեք ուսանելու տիկին Մալլաթինի մոտ. ես էլ իմ քույրը կսողցնեմ աչնտեղ, որպես ձրի ծառայող աղախին: Նրանք Երկու կողմից կսկսեն համոզել օրիորդ Սալբին: Եվ դուք ձեր քրոջ պատճառով միշտ զնալ գալ կունենաք աղջիկների մոտ, և կարող կլինեք տեսնել օրիորդ Սալբին, և երբեմն զաղտուկ խոսել նրա հետ: Չմոռանաք, առաջ բարեկամանալ, հետո քույրդ հանձնել, այնուհետև սկսել երթևեկություն կատարելը: Այդ կլինի մեր առաջին փորձը: Այնուհետև՝ զործերի բերմունքի համաձայն կլարենք մեր սրողալթները: Այժմ մնաք բարյավ:

ԿԵՂԾԱՎՈՐԸ

Առավոտյան ութ ժամին, պարոն Աշխարունին միայնակ նստած յուր առանձնասենյակում, սպասում էր ընդունել մի հյուր, որ հատկապես խնդրել էր նրանից մի գաղտնի տեսակցություն:

«Այդ վարմանալի է,— մտածում էր նա.— պատանի Ավադակյանցը տեսակցություն է խնդրում ինձ մոտ գալու: Նա՛, որ յուր հոր հետ մեր վտանգավոր թշնամիներն են, որ միշտ հալածել են մեզ և ա՛յնքան ցավալի նեղություններ պատճառել, գրել է մեզ մի ա՛յնպիսի նամակ, որ արտահայտում է նրա անշափ ցանկությունը մեր գործի առաջադիմության համար»:

Նա կրկին վերցրեց նամակը և յուր ուշադրությունը դարձրեց հետևյալ տողերի վրա.

«Մի գաղտնի զորություն իմ Խիրաբ բաշում է դեպ ձեռ կողմը. երանի՜ թե այդ լիներ սուրբ հոգու ազդեցությունը»: Մի քանի տողից հետո՝ «Սողոսին Դամասկոսի ճանապարհում կոչող ձայնը՝ իմ հոգու ներսից սպառնում է խղճմամանքիս, թե. «Սա՛վուղ, Սա՛վուղ, ի՞նչու կհալածես զիս»»: Եվ նամակը վերջանում էր այս խոսքերով. «Պատիվ և մ համարում Բրիտանոսով մնալ ձեզ միշտ անձնվեր բարեկամ, Սոլոմոն-բեկ Ավադակյանց»:

Մինչ պարոն Աշխարունին տարուբերվում էր խառն մտածությունների մեջ, ծառան հայտնեց հյուրի գալուստը:

— Թող հրամայե, — ասաց նա:

Ներս մտավ մեկիքի որդին, փառավոր հագնված, յուր երկու ծառաներով. նա, քաղաքավարությամբ սեղմելով պարոն Աշխարունու ձեռքը, անցավ և նստեց սոփայի վրա, յուր ծառաներին ականացի անելով, որ դուրս գնան և սպասեն դռան մոտ:

— Բարի է ձեր գալուստը, — գլուխ տալով ասաց պարոն Աշխարունին ասիական քաղաքավարությամբ. — ձեր այցելությունն ուրախացնում է մեզ:

Սոլոմոն-բեկը, ի նշան շնորհակալության, նույնպես շարժեց զըլ-խով:

— Ի՞նչ լուր ունիք Թեհրանից, ձեր հորից, — հարցրուց պարոն Աշխարունին սովորական ընդունելությունից հետո:

— Վերջին սուրհանդակով նամակը ցույց է տալիս, որ հայրս շնորհ է ունեցել տեսությունս ստանալ շահից. թագավորը խիստ շատ բարեւեր-

տուժյունն է ցույց տվել և խոստացել է կատարել նրա բոլոր խնդիրները:

— Ուրախալի է... բայց ի՞նչ նպատակ ունին խնդիրները:

— Տեղույս հայերի նեղությունների մասին. մի փոքր թեթևացնել հարկերը և խաների անտանելի բռնակալությանց դեմը առնել:

Ծառան մատուցեց զահվե շաքարով. և վերջացնելուց հետո տվին նրան դեյլան. Ավաղականցը մատուցեց դեյլանը պարոն Աշխարունուն, բայց նա հրաժարվեց, ասելով, թե ծխելու սովորություն չունի: Ավաղականցը միայնակ սկսեց ծխել:

— Բայց իմ հոր գլխավոր խնդիրը ձեր մասին է, որ ես հայտնում եմ ձեզ որպես գաղտնիք, — խոսեց Սուլումոն-բեկը: — Ատրպատականի գլխավոր հոգևոր առաջնորդի խորհրդով հայրս պիտի բողոքեր շահին, որ ձեր տունը արտաքսվի այս երկրից:

— Օհո՛... — բացականչեց պարոն Աշխարունին ժպտելով. — հետո՞:

— Հորս մի այդպիսի ձեռնարկությունը չափազանց ընդդեմ լինելով իմ կամքին, ես միշտ գրել եմ նրան, չիցե՛ թե ձեր մասին բողոքավոր լինի Թեհրանում. երկար թախանձելուց հետո ահա այդ վերջին նամակը մի փոքր մխիթարեց ինձ:

Նա դուրս բերեց յուր թղթերի կաշյա պահարանից մի նամակ, որի վերջում գրված են այս խոսքերը.

«Այն մուսուլմանների մասին դու այնքան երկար գրելով, իրավ, ձանձրացրիր ինձ, վերջապես, պատիվ դնելով քո որդիական սիրուն, խոստանում եմ քեզ այլևս չբողոքել նրանց մասին վսեմափառ շահին, ամենևին հհասկանալով, թե դու ի՞նչ նպատակ ունիիր նրանց այդչափ պաշտպանելու»:

— Այդ կնիքը ձեր հո՞րն է, — հարցրուց պարոն Աշխարունին, նայելով մեծ կնիքին, որ դրոշմված էր նամակի վերջում թղթի վրա:

— Հրամհր եր. որովհետև հայրս գրել չգիտե, նա սովորաբար գրոշմում է յուր կնիքը յուր ստորագրության փոխարեն:

Բայց սուտ էր խոսում կեղծավորը. նամակը բոլորովին հնարված էր Ռես վասակյանի ձեռքով. իսկ Մելիք-Պիլատոս Ավաղականցը վաղուց էր խնդրամատուցեց եղել Աշխարունու մասին Թեհրանում: Բայց բարեսիրտ քարոզիչը յուր բոլոր պարզամտությամբ միանգամայն հավատաց, թե իրավ Սուլումոն-բեկը իրանց մի այդպիսի բարերարությունն է արել:

— Շնորհակալություն, — ասաց նա. — ձեր բարերարությունը աստուծո գործի համար անվարձ չի մնալ տիրոջ առաջ:

— Ճշմարիտ, ես չեմ կարողանում գտնել բառեր բացատրելու, թե ի՞նչ գաղտնի զորությունն է, որ միշտ գրգռում է իմ նախանձը, ո՛րքան

կարելի է ուժ տալ աստուծո խոսքի քարոզությանը այս խաւար երկրի մեջ. և միշտ աշխատել մեր ազգայինների լուսավորության և կրթության համար:

— Իհարկե, այդ ձեր պարտքն է, մարդասիրության և ազգասիրության պատուները ավելի ձեռնից է պահանջելի, քան թե մի աղքատից, որ յուր գլուխը չէ կարողանում պահպանել:

Սոլոմոն-բեկը սկսեց ավելի ուժով ծխել. ծխախոտի արեհեցուցիչ ազդեցությունը սկսեց բորբոքել նրա ուղեղը, և նա ավելի ոգևորւած խոսեց.

— Ես վաղուց արդեն, ողորմած տեր, սրբազան նախանձն ունի լինելու մի զորավոր շարժառիթ աստուծո գործի հառաջագիմության այս երկրի մեջ և դրանով կատարել իմ պարտքը դեպ աստված և դեպ մարդկությունը: Բայց դժբախտաբար իմ հոր սնոտի մոլեռանդությունը թույլ չէր տալիս երեւան հանել այդ խորհուրդը, որ ա՛յնքան ծանր դրուած էր իմ սրտի վրա: Բայց այժմ իմ հոր բացակայությունը հնար է տալիս ինձ իրագործել այն՝ որի համար վաղուց մտադրւած եմ: Խոստովանելով ձեր առջև իմ անկեղծ համակրությունը և խնդրելով, պարոն, ընդունել իմ ի սրտեք բարեկամական ջերմհռանդությունը դեպ ձեզ:

Պատանի Ավաղակյանցը մոլորվեց յուր սերտած խոսքերի լաբիրինթոսի մեջ, որ արտասանում էր նա որպէս աշակերտը յուր դասը:

Իսկ պարոն Աշխարունին, հասկանալով նրա միտքը, ասաց յուր սովորական սառնասրտությամբ.

— Ես ուրախ եմ... և մեծ ուրախություն է, եթե, կներեք ինձ, այսպէս արտասանել աստուծո հրեշտակների առաջ, երբ մի մեղավոր դիմում էր դեպ ապաշխարություն:

Վարժատան դանդաղը ընդհատեց նրանց խոսակցությունը. վարժապետը ժամացույցին նայեց. իննի կեսն էր:

— Իրա՛վ, ժամանակը թանկ է ձեզ համար. ևս արգելք եղա...— խոսեց կեղծավորը.— միայն խնդրում եմ շնորհել ինձ մի քանի րոպե ես, մի այլ խնդիր ունիմ, ես մի քույր ունիմ տասնեփնն տարեկան, որին շատ եմ սիրում յուր խելացի և սուր ընդունակության համար: Ես ափսոսում եմ, որ այդպիսի քանքարավոր բնավորության տերը մնա առանց ուսման և առանց կրթության: Երկար ստիպմունքներից հետո, վերջապես, կարողացա համոզել մորս. նա հաճեցաւ Ալմաստը, այսպէս է քրոջս անունը, հանձնել ձեր առաքինուհի տիկնոջ հոգաբարձության, որպէս ասացի, ուսում և կրթություն սովորելու: Այժմ ա՛յդ է իմ խնդիրը, եթե դուք ես կշնորհեք ինձ ձեր բարի հաճությունը, ընդունելով իմ սիրելի քույրս, զրանով շափաղանց կպարտավորեք ինձ:

— Դուք կարծում եք մեր վարժարանները այնքան բարեկարգ դրու՞թյան մեջն են, որ նրանց մեջ կարելի լինի ընդունել փափկասուն տան որդի,— պատասխանեց պարոն Աշխարունին ցավելով.— մեր վարժատների աղքատությունը հազիվ է ներում ուսանելու նրանց մեջ մի քանի անտերունչ որբերի միայն:

— Արդարեւ, ձեր վարժարանի լիճակը այժմ ցավալի դրության մեջն է. և դրա պատճառը, որքան հայտնի է ինձ, շարանախանձ խավարամիտների հալածասիրությունն է: Բայց ես, պարոն, հաստատ հույս եմ տալիս ձեզ, ո՛չ միայն այդ հալածանքները հեռացնել, այլ ձեր վարժարանի կատարյալ աղատությունը ապահովել, որ սկսի օրեցօր ծաղկել և կատարելագործվել:

Պարոն Աշխարունին խորին մտածությանց մեջ ընկղմվեց:

— Ես իմ քրոջ վարձը,— շարունակեց Ավաղակյանցը,— կվճարեմ որքան կարելի է առատ քանակությամբ, որ ո՛չ միայն նրա ուսման և օրինական պահպանության համար բավականա, այլև հնար կտա նրանով մի քանի խեղճ աղջիկներ կառավարել, որ դուք, շնայելով ձեր այժմյան նյութական անկարողությանը, պահպանում եք ձեզ մոտ ձրիաբար:

— Ուրեմն դուք կամենում եք ձեր քույրը գիշեր ցերեկո՞ւմ հանձնել մեր հոգաբարձությանը:

— Հրամե՛ր եք. ըստ իմ կարծիքի, միայն չոր և ցամաք ուսումը բավական չէ մի օրիորդի կատարելության համար. զլխավորը մի բարեկարգ կրթությունն է՝ Ավետարանի անաղոտ լույսով, և այդ այլ եղանակով չի լինի, բայց միայն՝ երբ աշակերտը ամբողջովին է գտնվում յուր դաստիարակների աշակույթը հսկողության ներքո:

— Ներեցեք, խնդրեմ, որ անմիջապես չե՛մ կարող պատասխանել ձեզ ձեր քրոջ մասին,— ասաց պարոն Աշխարունին,— ես կհայտնեմ ձեզ վաղը առավոտ:

Վարժատան ղանդակները հայտնեցին դասերը սկսվելը:

— Իրավ, ես արդելք եղա ձեզ,— ոտքի վրա կանգնելով խոսեց Ավաղակյանցը,— բայց մոռացա հարցնել. ես լսեցի, Տեր-Առաքելինց պարոն Ռուստամը հիվանդ է, ի՞նչպես է այժմ նրա առողջությունը:

— Խիստ վա՛տ,— պատասխանեց յուր հյուրը ճանապարհ գնելով պարոն Աշխարունին:— Եթե շուտով մի փոփոխություն դեպի լավը չէ լինի, նրա կյանքին հույս չկա:

— Ա՛հ, ցավալի է, ցավալի... Բայց ես կուզեի տեսնել ձեր գրատունը,— ասաց նա կանգ առնելով նախասենյակում,— ինձ պետք է ձեզանից գնել մի հատ Աստվածաշունչ. խիստ շատ եմ սիրում այդ

գիրքը: Բեպետ ևս մի հատ ունիմ, բայց այն հիմար վնենտիկցոց տպածն է, հին և մեռած լեզվով. բայց ինձ խիստ սիրելի է Սուրբ գիրքը աշխարհաբար լեզվով:

Պարոն Աշխարունին բացեց սենյակին կից դուռը և առաջնորդեց հյուրը դեպի գրատուն: Սոլոմոն-բեկը անխորհուրդ կերպով, մեքենաբար նայում էր պատուհաններում դրած մեծ և փոքր գրքերի վրա: Նա վերցրեց մի հասարակ կաղմով Աստվածաշունչ և տվեց ծառային, դնելով սեղանի վրա հինգ հատ ոսկի:

— Դուք, պարոն, գնից ավել հատուցիք,— ասաց պարոն Աշխարունին,— դրա գինը հինգ կոան է:

— Դուք առհասարակ ձեր գրքերը էժան գնով եք վաճառում. և շատ անգամ, ինչպես հայտնի է ինձ, ձրի եք բաշխում աղքատներին: Այնուհետև նա խնդրեց, որ նրան ցույց տային վարժարանը:

— Մեր վարժարանները այնպիսի բան չեն, որ արժանի լինեն ձեր հարցասիրությանը,— առարկեց պարոն Աշխարունին:

— Ո՛չ-ո՛չ, ես կսիրեմ նրանց արդի չքավորության մեջ ևս,— պատասխանեց նա մեծահոգության հովեր առնելով,— աղքատությունը պարսավելի չէ:

Պարոն Աշխարունին ներս տարավ նրան մի մերկ և սառն սենյակ, որ դասատունն էր կաղմում: Այնտեղ տասը նստարան կար աշակերտների համար, բայց նրանցից միայն մինի վրա նստել էին յոթն աշակերտ: Այդ փոքրիկ սենյակը միանգամայն և՛ դասատունն էր, և՛ աղոթարան, որովհետև կյուրակե օրերը այնտեղ ժողովում էին մարդիկ և կանայք աղոթքի և քարոզ լսելու համար: Այնտեղ կար մի սև գրատախտակ և մի ամբիոն, սև փայտից, որի վրա քարոզի և դասախոսության ժամանակ կանգնում էր պարոն Արամը:

Աշակերտները ոտքի կանգնելով, ցույց տվին արժանավոր հարգանք: Սոլոմոն-բեկը մոտենալով, նայում էր նրանց դասագրքերին: Նա գնալով կանգնեց պատից կախ ընկած դասացուցակի առաջ և սկսեց կարդալ ամեն մի ժամի համար որոշված դասերը.

— Աստվածաբանություն... մեկնություն սուրբ գրոց... եկեղեցական պատմություն... բնական պատմություն... մաթեմատիկա... էլ ի՞նչ եք ուսուցանում. շատ զարմանալի է մի այդպիսի կարճ ժամանակում այդքան հառաջագիմություն,— ասաց նա, դառնալով դեպի վարժապետը:

Այստեղից դուրս գնալով, վարժապետը նրան ներս տարավ աղջիկների դասատունը: Սոլոմոն-բեկը հազիվ էր կարողանում բռնել իրան այնտեղ մտած ժամանակ: Այդ սենյակը յուր աղքատին կերպարանքով

շատ նման էր տղայոց դասատանը։ Այստեղ տիկին Աշխարունին միայնակ, ոտքի վրա, կանգնած սև գրատախտակի առաջ, թվաբանության դասն էր բացատրում։ Աշակերտուհիները թվով երեք հոգի էին։ Հեռուն, լուռ և մունջ, նստել էր արդեն յուր ուսումը ավարտած շորրերդ աշակերտուհի՝ օրիորդ Սալբին։ Պատանի Ավաղակյանցը շփոթվեցավ, տեսնելով շքնաղագեղ օրիորդին, որ յուր տխրամած դեմքով ավելի ևս հիացուցիչ էր։

Ավաղակյանցը մտածեց հնար գտնել մի քանի բոսիկ անտեղ ավել մնալու. նա քաղաքավարությունը մոտեցավ տիկին Սալլաթինին, և նրա ձեռքը քնքշաբար սեղմելով, հարցրուց.

— Ձեր սիրելի աշակերտուհիները միմիայն ուսմամբ են պարապում։

— Ո՛չ, կեսօրից հետո ասեղնագործությամբ,— պատասխանեց տիկին Աշխարունին։

— Դուք կհավանեք, պարոն, երբ որ տեսնեք, թե որպես գեղեցիկ նկարներով ասեղնագործում են աշակերտուհիները թղթի և կտավի վրա,— ավելացրեց պարոն Աշխարունին։

— Ցույց տվեք, աղաչում եմ, նրանց գործերից. ևս շատ ուրախ կլինեմ տեսնելու,— ասաց Սողոմոն-բեկը։

Տիկին Աշխարունին դուրս բերեց ահագին փայտյա պահարանից գույնզգույն թելերով նկարված թղթերի և կտավների մի ծալք, դրեց գրասեղանի վրա և սկսավ մեկ-մեկ ցույց տալ։

Պատանի Ավաղակյանցը, գեղեցիկ ճարտարությանց մեջ առանց որևէ ճաշակ կամ համադրացություն ունենալու՝ ամեն մի նայելու ժամանակ, թե լավ և թե վատ, առհասարակ բոլորի համար ասում էր.

— Ա՛խ, հրաշալի է, հրաշալի... իմ քրոջ խելքը կգնա, երբ իմանա, թե այստեղ ուսուցանում են այսպիսի գեղեցիկ ասեղնագործական նկարներ։

Վերջը նրա ձեռքը հասավ մի հատկապես պատրաստված թուղթ, որ կարված էր ծիածանի գույներով մետաքսյա երիզի վրա. թղթի վրա գույնզգույն թելերով նկարված էր մի բոցավառած սիրտ, որ կրակի ճաճանչներ էր արձակում. նրա ամեն մի կողմը կարմիր սիրուն վարդ, և վերևը՝ գեղեցիկ ասեղնագործ տառերով գրված էր. «Աստված սեր է»։ Խսկ ներքև՝ զարմանալի ճարտարությամբ՝ մանր, գույնզգույն տառերով՝ Հովասաբենց Սալբի։

Ավաղակյանցը չկամեցավ ձեռքից թողուլ այդ հրաշալի նկարը, որ օրիորդ Սալբին էր ասեղնագործել յուր սիրականին քնծայելու՝ զրբի մեջ զննելու համար, նա վերցրեց նշանիկը, ասելով.

— Պատվելի տիկին, ես շատ հույս ունիմ, դուք ինձ առաջիկ ուրախացնելով... հիշատակի համար կընծայեք ձեր աշակերտուհիների ձեռագործներից մինը, այն թանկագին ընծան թող լինի այս գեղեցիկ նշանիկը:

Տիկին Աշխարունին յուր հաճությունը ցույց տվեց, և Սոլումոն-բեկը թաքցրեց խորհրդավոր նշանիկը յուր թղթերի պահարանի մեջ:

Օրիորդ Սալբին, հեռվից նշմարելով, որ յուր նշանածի համար նկարած նշանիկը ուրիշի ձեռքը անցավ, ահաճությամբ եռում էր:

Հաղարավոր կեղծավորության ցույցերով պատանի Ավազակյանցը յուր ուրախությունն և բարեկամությունը կրկին և կրկին շեշտելուց հետո, հեռացավ վարժատնից:

Ճանապարհին, մինչև իրանց տուն հասնելը՝ նա մի քանի անգամ դուրս բերեց «սիրո հիշատակարանը», նայեց նրա վրա և կրկին տեղավորեց պահարանի մեջ: Իսկ յուր սենյակը մտածին պես՝ նա սկսեց խելագարի նման համբուրել և սեղմել յուր սրտին, ասելով. «Այդ զքնքուշ սիրտը, որ այդպես բոցավառված ցույց է տալիս սիրո վարդերը՝ նկարել են նրա սիրուն մատները»:

Նա մոտեցավ ահագին երկաթյա արկղին, բաց արավ, դուրս բերավ այնտեղից հարյուր հատ ոսկի աշրաֆի, և, ամեն մի հիսունը առանձին թղթի մեջ փաթաթելով, կնքեց. մինի վրա գրելով «աղջիկնե-րին», իսկ մյուսի՝ «տղաներին»: Եվ հետո մի նամակ ևս գրեց հետևյալ բովանդակությամբ.

Պարոն,

Ձեր սիրելի աշակերտների և աշակերտուհիների գեղեցիկ աշխատությունները իմ մեջ մի անմոռաց սեր ազդելով, ես, ի նշան իմ շնորհակալության, իբրև ընծա, ուղարկում եմ նրանց այդ շնչին արծաթը, խնդրում եմ ընդունեք ներողամտությամբ:

Սոլումոն-բեկ Ավազակյանց:

Նա հանձնեց նամակը ընծաների հետ ծառային, ծառան հեռացավ, և ինքը, հափշտակված խորին հոգեզմայլությամբ, ընկողմանեցավ սոֆայի վրա և սկսեց հրճվանքով նայել հրաշալի նշանիկին:

Հանկարծ ներս մտավ Ռեսը:

— Ի՞նչպես անցավ,— հարցրուց նա:

— Շատ լավ, արդարև, շատ լավ, Ռես,— պատասխանեց Սոլո-

մոն-բեկը:— Բախտը ձեռնտու եղաւ ինձ, այնտեղից այս գեղեցիկ հիշատակարանը ևս բերելու:

Նա տվեց Ռեսին նշանիկը:

Ռեսը, ուշադրութեամբ ղննելով՝ ասաց.

— Նկարիչը չէ սխալվել. այո՛, «աստված սեր է...»: Երևում է, օրիորդի թարմ ուղեղի մեջ երևակայություն է խաղում... սերը յուր կախարդական սլաքը դիպցրել է նրա սրտին: Եթե ևս էլ ասեղնագործել գիտենայի, այդ նշանիկի վրա կալեւթացնելի մի նազելի բանաստեղծի երգը.

— Ո՞ր բանաստեղծի, ի՞նչ երգ, — հարցրուց Սողոմոն-բեկը:

— Մելիքղադեհի, ահա այս երգը:

Եւ նա սկսեց յուր խոսքոտ ձայնով երգել.

«Զի սեր է աստված,
Սիրով ստեղծեց՝
Աշխարհը հրաշակերտ»:
Այսպէս մեղ խոսեց
Սեր քարուղտի
Իմաստուն աշակերտ:

Քո հոգվո՛ւ միջում,
Ո՞վ իմ հրեշտակ,
Գտա այդ սուրբ սեր.
Ուրեմն ևս քեզ
Կոչեմ համարձակ՝
«Իմ աստված, իմ տեք»:

Եթե չե՛ս աստված,
Ինչո՞ւ ևս կրում
Քո հոգվո միջում
Այդ աստվածություն:

Եթե չե՛ս աստված՝
Ուրեմն չկա
Երկինք և երկրում
Բնա՛լ աստվածություն:

— Ճշմարիտ է ասել բանաստեղծը,— առարկեց Սուրմոն-բեկը։—
Երբ աստված սեր է, և սերը աստված է, ուրեմն, ուր կա սեր, այնտեղ
կա և աստվածություն։ Կարծեմ, Ռեա, ես չսխալվեցա իմ տգամաբա-
նության մեջ։

Նույն օրվա իրիկնապահին, օրիորդ Սալբին, տխուր և սրտաբեկ
մտալ տիկին Սալլաթինի սենյակը և դառալ նրան նույնպես տխրամած
դեմքով, նստած յուր գրասեղանի առաջ։ Խղճալի օրիորդը դեռ նոր էր
լսել Ռուստամի հիվանդությունը։ Նա երկար, լուռ նստած նայում էր
հատակին, ամաշխուլ խոսել և հարցնել յուր սիրականի հիվանդության
մասին։ Տիկին Աշխարունին նկատեց այդ։

— Լսե՞լ ես, Սալբի, Ռուստամը հիվանդ է,— ասաց նա։

Օրիորդը պատասխան չտվեց. նրա սիրտը լցված էր։

— Դու գնա նրա մոտ, Սալբի, դո՛ւ կթեթևացնես նրա հիվանդու-
թյունը,— ավելացրեց տիկին Աշխարունին։

— Ես շատ եմ ցանկանում,— պատասխանեց օրիորդը,— բայց
կարելի՞ է այդ, մի այնպիսի երկրում, ուր այնքան չարաչար դատա-
պարտված է կանանց սեռի ազատությունը։

— Ուրիշ մարդկանց հիվանդի մոտ գնալը աղբելված է, պարոն
Մելիքզադեն է մենակ նրա մոտ. ես նրան իմաց կտամ քո մասին, և
նա կգտնի մի արձակ միջոց քեզ հիվանդի մոտ դադտնի ներս թողնելու։

— Ես շնորհակալ կլինեմ,— պատասխանեց օրիորդը,— միայն
որքան կարելի է զգուշությամբ, խաշտառակ չլինեմ, եթե տեսնեն մեզ։

— Այդ մասին ինքը, պարոն Մելիքզադեն, կհոգա։ Դու սպասիր
քո սենյակում, մինչև քեզ իմաց տամ։

Գիշերվա տասնմեկ ժամից անց էր։ Օրիորդ Սալբին, Տեր-Առա-
քելենց տանը, միայնակ նստած էր մի մերկ և ցուրտ սենյակում, մթին
խավարի մեջ։ Չնայելով, որ դուրսը կատաղի մրրիկն էր մոռնում, շա-
յելով, որ ցուրտը անվառ սենյակում սառեցնում էր, բայց և այնպես
օրիորդը այնքան բորբոքված և լցված սրտով՝ չէր զգում ոչ մի սար-
սուռ։

Հանկարծ լսելի եղավ բանալիի շարժվելու ձայնը, դռները հետ գնա-
ցին, ներս մտավ պարոն Մելիքզադեն, միայնակ և ճրագը ձեռքին։

— Ներողություն,— ասաց նա,— ես ձեզ երկար սպասել ամի. այս
գիշեր պարոն դոկտորը չկամեցավ շուտ գնալ։

Մերձակա սենյակում ժամացույցը դարկեց տասնեներկու։

Նրանք դուրս եկան սառցաանից: Պարոն Մելիքզադեն կրկին հանգ-
ցըրեց ճրագը:

— Ներեցեք,— ասաց նա,— մութի մեջ ևս կարելի է գնալ. բայց
եւ չեմ ուզում, որ տեսնեն ձեզ:

Օրիորդ Սալբին, որպէս ուշակորույս, ոչ մի պատասխան չէր ա-
լիս, միմիայն մերենաբար հետևում էր յուր առաջնորդին, և նրանք,
միմիայն, ոլոր-մոլոր սանդուղքներով բարձրանում էին դեպ հիվանդի քնա-
րանը: Պարոն Մելիքզադեն բաց արեց մի սենյակի դուռ, ուր ազոտ լու-
սով վառվում էր ճրագը, և ներս թողեց օրիորդ Սալբին՝ ասելով.

— Դուք, պատվելի օրիորդ, այստեղ կգտնեք հիվանդը:— Բայց ինքը
դուռը կողպելով հեռացավ:

Դեղերի դարմանների սուր հոսսավետութունը, որով լցված էր հեղ-
ձուցիչ սենյակը, բավական էր զարկելու օրիորդի սրտին այն սաստիկ
հարկածը, որ զգաց նա: Նա, հաղիվհաղ զսպելով յուր սպառնալից զո-
րությունը, մոտեցավ մահճակալին, ուր զրկած էր հիվանդը՝ բոցավառ-
ված կրակի մեջ: Նրա դեմքը գունատ և նվաղած չէր՝ մաշված հիվանդ-
ների նման, այլ սաստիկ շառագունած, վառվում էր, որպէս լրացած
լուսինը: Նրա մեծ, սևորակ աչքերը բարակացավ ունեցողների պէս մե-
ռած և խոր գնացած չէին, այլ կարմրած՝ փայլում էին լի կրակով: Իսկ
նրա արագ-արագ շնչառությունը էր լիքը, զորավոր և սարսափելի:

Խղճալի օրիորդը, Նզիսէի նման, յուր մարմինը տարածեց հիվան-
դի վրա, բերանը՝ բերանին դրեց, երեսը՝ երեսին քսեց, սիրտը՝ սրտին
շոշափեց, և այսպիսով, ասես թէ յուր բոցավառված սիրտ էլեկտրակա-
նությամբ, կամենում էր նրան նոր շունչ տալ և կենդանութուն ներշնչել:
Բայց հիվանդը չզգաց այդ մարգարեական հոգու ներշնչությունը, որպէս
սովմնացի կնոջ զավակը²... նա շարթնացավ յուր անզգայությունից:

Ռուստամը վառվում էր սաստիկ տաքության մեջ: Նրա խոսքերի մեջ,
որ անդադար զառանցում էր յուր երեակայական ցնորքներում, միայն
բացորոշակի հասկանալի էին «Սալբի», «Իմ սիրական» բառերը:

Օրիորդը ծունկ չորեց հասակի վրա և, յուր քնքուշ ձեռքերը փա-
կելով կրծքի վրա, յուր ոգևորված հայացքը բարձրացրեց դեպի վեր և
սկսեց խորին ջերմեռանդությամբ աղոթել... և աղոթել ա՛յնքան եր-
կար, մինչև լուսաբացին պարոն Մելիքզադեն ներս մտավ, բռնեց նրա
ձեռքից և վեր կանգնեցրեց, ասելով.

— Այժմ, իմ բարեկամ, հեռացե՛ք, բժշկի գալու ժամանակն է:

ԴԵՐՎԻՇԸ

Կեսօր էր:

Պարոն Աշխարունիի տանը, տղաների դասատնում, տասը նստարաններից հինգը՝ ամբիոնի աջ, իսկ հինգը՝ ձախ կողմում էին տեղավորված՝ կարգով: Ձախ կողմի նստարանները բոլորը բռնված էին կանանցով և վարժատան աղջիկներով, որոնց թվում, ղուգված-ղարդարված, նստել էր առաջին նստարանի վրա Ավադակյանց Ալմաստը՝ Սոլոմոն-բեկի քույրը, որ քանի օր առաջ ընդունվել էր իբր աշակերտուհի տիկին Աշխարունու մոտ: Նրա կողքին նստել էր միականի պառավ Գուդեն, քառասունհինգամյա աղջիկը՝ Ռես Վասակյանի քույրը, որի ծաղկահար եղած և թռթռած մռայլոտ դեմքը ավելի նման էր աբեթի կամ սարաղի (խարալի): Օրիորդ Գուդեն յուր անհամեմատ տգեղության պատճառով, ուր մնաց, որ անգույն ծաղիկը տարել էր նրա աչքերից մեկը, մնաց միշտ աղջիկ: Ոչ ոք չկամեցավ խնդրել նրա ձեռքը, թեպետ նրա հղբայրը շատ աշխատեց մոլորեցնել մինը յուր քրոջ որոգայթի մեջ: Նա, մտադրված լինելով՝ որպես հավատացնում էր նրա հղբայրը, առանձնանալ մի վանքում և յուր անձը նվիրել ճգնություն և ապրել աստուծո համար, նախամեծար համարեց որպես կամավոր աղախին, ձրիաբար, յուր հոգու համար, ծառայել Ավետարանի դուստրերին՝ Աշխարունու տան մեջ:

Ամբիոնի աջ կողմի նստարանները բոլորը բռնված էին մարդկանցով, որոնց թվում, առաջին նստարանի վրա, փաթաթված յուր թանկագին մուշտակի մեջ, նստած է Սոլոմոն-բեկ Ավադակյանցը, թիկն տված հետակա նստարանին, ձեռքը ծնոտին դրած, միակողմանի թեք նստած, յուր աչքերը ջրած՝ անդադար նայում է յուր սրտի ամենասիրելի առարկային՝ օրիորդ Սալբին, որը բոլորի հետևը նստած լուռ և տխրամած դեմքով, ասես թե նրա ուշքը ու միտքը բարձրացած, խելքը հափշտակված՝ տարվել էր մի այլ աշխարհ, և այնտեղ ողբում էր մի բոլորովին այլ առարկայի համար:

Տիրում էր խորին լուռություն: Քարոզիչը ամբիոնի վրա կանգնած թիրթում էր Աստվածաշունչը, նշանակելով յուր քարոզության հարկավոր վկայությունները Սուրբ գրքից:

Երբ այդ փոքրիկ եկեղեցու բոլոր անդամները հավաքված էին, քարոզիչը ժամացույցին նայելով հայտնեց երգվելիք երգերի գլուխը: Ժողովրդի ամեն մինը յուր ձեռքի երգարանի մեջ բաց արին ցույց տված

երգը, և բոլորը, այդ և կին, տղա և աղջիկ, սկսեցին միաձայն, ջերմ-
առանդ և քաղցր եղանակով ներդաշնակել հոգևոր տաղերգը:

Երգից հետո կրկին տիրեց լռութուն:

Քարոզիչը ոտքի ելավ, յուր ջերմառանդ հայացքը դեպ վեր լարձ-
րացնելով, աչքերը խփած, մտքով երկինքը վերացած, սրտառուչ և ազ-
դու եղանակով կարդաց մի հրաշալի աղոթք:

Աղոթքից հետո քարոզիչը բացեց նոր կտակարանում երկրորդ Կորնե-
թացոց ԺԱ գլուխ 29 համարը և սկսեց կարդալ. «Ով կտկարանա, ու
ես չես տկարանար, ո՛վ կզայթակղի, ու իմ սիրտը չայրիր»¹։ Եվ Պողոս
առաքյալի այդ խոսքը իբրև բնաբան ընտրելով, պարոն Արամը ատե-
նախոսեց: Նրա շրթունքներից մեզր ու կաթ էին ծորում, և քաղցրալուր
ու գրավիչ խոսքերով հեղհեղում էր նա աստծո բանի քարոզությունը:
Նրա արտասանությունը, ճարտասանական ձևերը, նրա բոլոր խորհրդ-
դական շարժումների հետ զուգավորված՝ հալում, թափում էին Ավե-
տարանի խրատները ունկնդիրների գլխի մեջ:

Բայց այդ հոգևորի ատենախոսությունը ոչ մի ազդեցություն չա-
րեց Սուլումոն-բեկի բթացած և սառած ուղեղի վրա, որ նույն ընդունում
ո՛վ դիտե որպիսի երևակայական ցնորքներով էր հրապուրված: Նա,
յուր ապառնի հույսերով ողևորված, աչքերը անթարթ լարած՝ նայում
էր օրիորդ Սալբիի վրա:

Քարոզից և կրկին տաղերգությունից հետո, պարոն Արամի նշանի
վրա, եղբայրները ոտքի ելան, և պարոն Մելիքզադեն սկսեց աղոթել,
միևնույն ժամանակ խնդրելով աստծուց առողջություն իրանց եղբայր
Ռուստամի համար:

Այդ աղոթքը դառնացրեց Սուլումոն-բեկի սիրտը, նա չէր ուզում աղո-
թելին այն մարդու համար, որի կյանքը ա՛յնքան անտանելի էր իրան,
ա՛յնքան վայրենի և անզույթ սրտով նրա մահն էր ցանկանում:

Միևնույն ժամուն, երբ Քրիստոսի այդ փորձիկ հոտը հավաքված
անցնում էին տիրոջ շաքալք աղոթքով և Սուրբ գրքի ընթերցանությամբ,
տիկին Թարվանը, յուր փեսային տեսության գնալով, նստած Հուրի
Խան-Դաշայի մոտ՝ ծանր ու բարակ խոսում էին:

— Այդ հիմարների բոլոր գործերը այնքան անխելությունամբ են,
որպես իրանց բռնած ճանապարհը (կրոնքը),— ասաց վերջապես Հու-
րի Խան-Դաշան:— Էլ ի՞նչ ասեմ, խնամի, սիրտս այրվում կրակվում է,
չեմ կարող խոսել... մաշեցին, սպանեցին իմ խելճ թռռնիկը, տալով

մի ցնդած ինկիլիզ բժշկի ձեռքը, որ ոչ լեզու է իմանում և ոչ էլ խոսք հասկանում:

— Հա՛, այդպես է, խնամի,— պատասխանեց տիկին Քարլանը:— Բայց նրանց ականջ դնելու չէ. դու քո գիտցածը ձեռքից մի թողուր, թոռիդ ճարն ալա՛:

— Է՛հ, եթե ինձ իմ կամքին թողնեին, հիմա Ռուստամը տասն անգամ առողջացած կլիներ: Բայց այժմ ո՞վ է ձերին պատիվ դնողը, ո՞վ է նրա խրատը լսողը. ամեն մարդ ինքնադուրի է դարձել. ինչ որ խելքին փչում է՝ անում է. աշխարհս փոխվել է. հույս, հավատ չէ՛ մնացե. ո՛չ աստված են ճանաչում և ո՛չ՝ սուրբը. ո՛չ խոնկ են իմանում և ո՛չ՝ մոմը, ո՛չ՝ խաչը, և ո՛չ՝ պատկերը, ո՛չ՝ մասը և ո՛չ էլ մասունքը... ամենքը դարձել են անաստված:

Ներս է մտնում Նազլու աղախինը:

— Աղջի, ի՞նչ եղավ, չեկա՞վ Դերվիշը,— հարցրուց Հուրի խան-Դաշան:

— Դերվիշը դռանը սպասում է,— պատասխանեց աղախինը:

— Ասա՛ թող գա,— հրամայեց տանտիկինը:

Մի քանի րոպեից հետո ներս մտավ Դերվիշը, մի բարձրահասակ և նիհար մարդ. նրա դեմքը սոսկալի էր և արևից այրված. աչքերը վառվում էին կատաղի կերպով: Նա հագած ուներ մի սպիտակ շապիկ, որ իջնում էր մինչև նրա մերկ ծնկները: Կուրծքը բաց, նույնպես այրված արևից. գլուխը առանց գդակի, երկայն ծամերը կապած էր մադե թևերից հյուսած վարսակալով: Նրա հոլանի, բոլորովին մերկ թևերի բազուկների վրա փաթաթված էին նրա սև քաւքահները: Ուսին գցած ուներ յուր փոստ փալանգին (ընձու կաշին): Աջ բազուկից քարշ էր գցել ֆաշկուլը. կշտից կախել էր յուր նաֆիրը (եղջերափողը) և ջուր-բանդը (մախաղը), որի մեջ դրած էին մի քանի գրքեր: Նա, ձեռքին բռնած յուր հաստ պավաղանը, առաջ եկավ և յուր սովորական եղանակով ողջունեց, ասելով.

— Յա՛-հու-հալ:

Հուրի խան-Դաշան և տիկին Քարլանը տարան նրան հիվանդի մոտ: Դերվիշը նստեց հիվանդի մոտ և աչքերը պշուցած՝ սկսեց նայել նրա երեսին. հետո ականջը դնելով նրա սրտին, խորին ուշադրությամբ սկսեց լսել:

— Դա խոսո՞ւմ է ինքը իրան,— հարցրուց նա:

— Հա՛, Բաբա՛-Դերվիշ,— պատասխանեցին պառավները,— հիվանդը ամենևին զազար չունի խոսելուց:

Դերվիշը դուրս բերաւ մազախից ռամը* և սկսեց գցել նրան սղնձի սկուտեղի վրա:

— Հիվանդը բռնված է դեկրից. չար ոգիները շարշարում են դրան,— ասաց իսլամի ճգնաւորը ռամը գցելուց հետո:

— Մենք էլ գիտենք, այդպես է,— պատասխանեցին պառաւմները.— միայն դրա ճարը քննուի է, աղա Դերվիշ:

— Տվեք ինձ տասը կրան, այնպես անեմ, որ առաւոտյան ձեր հիվանդը վեր կենա մահճից:

— Մենք չենք խնայի քսան կրան ևս, միայն թե մեր սրդին առողջանար:

— Ուրեմն բերեք ինձ ալյուր, մի թասի մեջ պաղ ջուր, մի լաշն բերանով սրվակ և մի սև գուլնով շարշապ:

Երբ տվին նրան խնդրած բաները, Դերվիշը վրանաձև ծածկվեց շարշապով և շոքեց, կզվեց բերանքսիւլայր, տանելով յուր ծածկոցի տակ ալյուրը, ջուրը և սրվակը: Կես ժամի շափ դարհուրելի արտասանությամբ նա կարդում էր մի արաբերեն գիրք, այնուհետև լսելի եղան խառն ձայներ, որ նման էին բոլոր կենդանիների ձայների և ահ ու սարսափ էին ազդում:

— Լո՛ւ, անիծված, Լո՛ւ, ուղ լիրբ,— ասում էր Դերվիշը՝ կոշկով ոգիների անծանոթ անունները:

Մի քառորդ ժամ է տևում Դերվիշի կռիւը ոգիների հետ, մինչև նա, ձգելով ծածկոցը, վեր է բարձրանում, ձեռքին բռնած սրվակը, որի բերանը պինդ կալած էր մատով:

— Ահա՛ այդպես, գարշելիներ,— խոսեց Դերվիշը,— դուք կմնաք բանտարկված այս սրվակի մեջ մինչև խելոքանաք:

Հուրի խան-Գայան և տիկին Թարլանը հետաքրքրությամբ նայեցին սրվակին: Բայց ինչե՛ր չկային նրանում: Թափանցիկ ապակիից երևում էին փոքրիկ դեղին և կանաչ գորտեր, փոքրիկ մկներ, մի քանի հասամանրիկ օձեր, կարիճներ, խեցգետին, մարախ, ինչ որ ուղես: Դերվիշը սկսեց սրվակը դրսից մատով ցույց տալ, թե այդ կենդանիներից որը՝ ո՛ր դէն էր:

— Ահա այդ կանաչ գորտը՝ Իբլիսի որդին է, այդ կարմիր օձը՝ Բելիաբն է, այդ դեղին կարիճը՝ Լեզիոնն² է, և այլն, և այլն:

Բայց երբ նա մոմով կալում էր սրվակի բերանը՝ հանկարծ մարախը թռաւ:

* Ռամ — մի տեսակ գործիք է, մետաղից շինած, գրված հնդկական թվանշաններով, որով հմայում են:

— Դու փախա՞ր, ամբարիշտ,— ասաց նա,— վնաս չունի, քո ընկերները այստեղ են. դե գնա՛, դու մենա՛կ ոչինչ չես կարող անել:

Պառավները շատ տրտմեցան, երբ փախավ դեերից մեկը: Դերվիշը, նկատելով նրանց վրդովմունքը, մխիթարեց նրանց, տալով մի թիլիսմանական թուղթ, որ դնեն հիվանդի բարձի տակ, և կապեց նրա բազուկին բամբակե մի թել, որը մի քանի լուպե բերանի դեմ բռնած՝ աղոթք էր կարդում նրա վրա: Այնուհետև առնելով տասը կրանը, Դերվիշը հեռացավ, միամտացնելով պառավներին, թե այդ թուղթը և թելը հեռու կպահեն հիվանդը այն մի հատ դեից, որ փախավ, և էջերելով սրվակի բերանը մոմով, դրեց յուր մախաղի մեջ:

Երեկոյան պահուն, բժիշկը գալով հիվանդի մոտ, երբ շոշափեց նրա դարկերակը, զարմացավ, տեսնելով նրա բազուկի վրա փաթաթված թիլիսմանական թելը: Նա ժպտաց, ասելով.

— Կախարդությունը դեռ չի կորցրել յուր հիմարական հետքերը խավար աղվերի միջից...

Բայց և այնպես, Ռուստամի հիվանդությունը նույն երեկո բավական փոփոխություն էր արել զեպի լավը: Նա կամաց-կամաց խոսում էր և հասկանում էր, ինչ որ ասում էին նրան: Եվ Հուրի խան-Դայան առանց տարակուսանքի հավատում էր, թե Դերվիշի ջանքերը իզուր չանցան:

Դեռ մըստր Սեյսունը նստած էր հիվանդի մոտ, երբ ներս մտան տեր Մարկոսը և Սուլեմն-բեկը՝ Ռես Վասակյանի հետ: Հետո եկան պարոն Արամ Աշխարունին և պարոն Խոսրով Մեխրեզադեն:

Տեր Մարկոսը առանց լռելու խոսում էր Ռես Վասակյանը հանդես էր մտել յուր կեղծավոր զվարճախոսությունը: Հիվանդը դռնվում էր յուր հոգու բարվոք տրամադրության մեջ: Ինքնաեռը եփ էր գալիս սեղանի վրա: Պաբոն Մեխրեզադեն ընտանեբար թեյ էր պատրաստում:

— Դե՛, բավական է, օրհնած, որքան քնեք,— ասաց քահանան հիվանդին.— հիմա, փա՛ռք աստուծո, ձեր առողջությունը լավ է:

— Եթե կարողանայի, իհարկե, ինձ ախորժելի չէ մաշվել այս տխուր ու տրտում մահճի մեջ,— պատասխանեց հիվանդը թույլ ձայնով:

— Շնորհակալություն մըստր Սեյսունին,— մյուս կողմից ասաց Սուլեմն-բեկը ստորաքարշ մարդահաճությունը.— Իրավ, այդ մարդը հրաշք գործեց. պարոն Ռուստամի համար նա շատ հուսահատ էի:

Բժիշկը համարյա չլսեց այդ գովասանքը. նա խոսում էր պարոն Մեխրեզադեի հետ:

— Գիտե՞ք, պարոններ, ո՛րքան թշվառ էր մեր հիվանդների դրությունը, քանի որ մըստր Սեյսունը չէր եկել մեր երկիրը,— նրանց խոս-

քը կտրեց Ռեսը.— ա՛խ, քանի՛ հաղարավորներ մեռնում էին անօդ-
նական:

Տեր Մարկոսը նկատելով, որ անպիտան զովասանքը չափից պատ-
շաճից անցավ, ասաց.

— Ի՞նչու, մենք ևս ունենինք հմուտ բժիշկներ, որոնք իրանց իմաս-
տությամբ հետ չէին մնում Լոկմանից³:

— Արդարև,— պատասխանեց Ռեսը կատակով,— նրանց էլ շնոր-
հակալություն, որովհետև նրանց շնորհիվ ամեն տարի թվով շատ մար-
դիկ էին գնում դեպ Պլուտոնի թագավորությունը⁴:

— Ամենայն ճշմարիտ հայ-քրիստոնյա,— ասաց քահանան,—
չափտի հավատա, թե բժիշկները կարող են փոխել օրհասը, որովհետև,
ինչ որ գրված է մարդու ճակատին, այն կկատարվի: Բայց ներողություն,
մըստը Սեյսուն, իմ կարծիքը թող չվշտացնե՛ս ձեզ:

Բժիշկը արհամարհական կերպով ժպտաց:

— Ըստ ձեր կարծիքի,— ասաց նա,— ճակատագիրը, որպես նա-
խասահմանյալ դատավճիռ, առանց փոփոխության, առանց մի կետ
զանց առնելու իրականությունից, եթե կատարվում է, ուրեմն այլևս
ի՞նչ հարկավոր է հոգալ մեր կյանքի համար:

— Իհարկե, ի՞նչ հարկավոր է հոգալ,— պատասխանեց քահա-
նան.— Մի՞թե չես կարդացել, ինչ է ասում Քրիստոսը Մատթեոսի Ավե-
տարանի վեցերորդ գլխում. «...Մի հոգայք վասն կենաց ձերոց... Իսկ
արդ, ո՛րի ձէնջ առ հոգալ իւրում յաւելուլ կարիցէ ի հասակ իւր զկան-
գուն մի»⁵: Եւ այդպէս, մեր կյանքը աստուծո ձեռքումն է, առանց նրա
կամքի մենք չենք կարող մեր գլխից մեկ մազ սպիտակացնել կամ սև-
վացնել, որովհետև առանց աստծո ոչ մի տերև չի ընկնում ծառից:

Բժիշկը դարձյալ ծիծաղեց:

— Հայր,— ասաց նա յուր սովորական հանդարտությամբ,— երե-
խայությանս օրերին կարդացել եմ, և տակաւին իմ մտքումս են այդ
խոսքերը. կարծեմ, Մատթեոսի միեւնոյն վեցերորդ գլխում գրված է, որ
մենք մեր ապրուստի, մեր ուտելու և հագնելու մասին ևս հոգս չու-
նենանք:

— Ճշմարիտ, այդպէս է,— պատասխանեց քահանան. «Մի այսու-
հետև հոգայցեք. և ասիցէք, զի՞նչ կերիցուք, կամ զի՞նչ արբցուք, կամ
զի՞նչ զգեցցուք... Հայեցարուք ՚ի թռչունս երկնից, զի ո՛չ վարեն, ո՛չ
հնձեն և ո՛չ ժողովեն ի շտեմարանս և հայրն ձեր երկնաւոր կերակրէ
զնոսա... Եւ վասն հանդերձի մի հոգայք, հայեցարուք ի շուշանն վայ-
րենի, ո՞րպէս աճէ, ո՛չ ջանայ և ո՛չ նիւթէ»⁶:

Բժիշկը իսկույն շափեց հայ քահանայի հատկացողության ամբողջ սահմանը:

— Արդարեւ,— ասաց նա — եթե աստված ստեղծած լիներ մեզ երկրների թուլունների նման, և եթե մեր արմատը գներ գետնի մեջ վայրենի շուշանների նման, մենք խիստ սակավ հոգս կունենայինք մեր կյանքի և մեր ապրուստի համար:

— Ի՞նչպես,— աչքերը լայն բացելով հարցրուց քահանան:

— Այնպես, որ բնությունը ինքը բուսցնում է վայրի շուշանները գետնից իրանց ամբողջ զգեստավորությամբ: Նրանց հանդերձները աճում, կատարելագործվում են նրանց կյանքի հետ, այդ պատճառով նրանք կարոտություն չունին ո՛չ գործվածքի, հագուստի համար, և ո՛չ դերձակի, կարելու համար: Բայց մարդը, բոլոր կենդանիներից ամենատկարը, աստծու ձեռքով ստեղծված լինելով, կարոտ է յուր կյանքի և յուր ապրուստի հոգածությանը: Ինչո՞ւ, որովհետև նրա լերկ և մերկ մարմինը զգում է եղանակների բոլոր փոփոխությունները, արևի տոթը աչրում է նրան, ցրտի սաստկությանը չէ դիմանում, որովհետև մարդու մարմնի մերկությունը՝ կաթնակեր անասունների նման՝ բրդով կամ մազով չէ պատած, և ո՛չ երկնքի թռչունների նման՝ փետրով, որ առանց հոգածության, ինքնուրույն փոխվեր և նորոգվեր որոշյալ ժամանակների: Ուրեմն մենք չենք կարող չհոգալ, թե «ինչ պիտի հագնենք»: Իրավ, երկնքի թռչունները չեն վարում, չեն հնձում, ոչ էլ ժողովում են իրանց ամբարներում, որովհետև բնությունը, աստծո այդ համատարած ամբարը, ձրիաբար և անաշխատ՝ բաշխում է նրանց կյանքի բոլոր պիտույքները: Բայց մարդը սովոր չէ ուտել խոտ, բանջար և կերակրվել հունդերով, որ ամենուրեք պատրաստի դրած են բնության սեղանի վրա. նա պիտի ճակատի քրտինքով վաստակե յուր հացը: Եվ մարդը մեքենաբար այնպես չէ կազմված, որ յուր մարմնի զենքերով կարողանա պաշտպանել յուր անձը, նա յուր եղունգներով և ատամներով առյուծի և արծվի նման չէ՝ կարող պատերազմել յուր թշնամիների հետ: Եվ նրա ոտքերը այնչափ ամուր չեն, որպես ձիու և իշի սմբակները, որ կոշիկի կարոտություն չունենային և աքացիով պաշտպանեին նրան: Բայց այդ ֆիզիկական տկարությունների փոխարեն՝ ստեղծողը իմացական կարողությամբ կատարելագործեց մարդը, ներշնչելով նրանում բանական հոգի և խելք կամ հանճար: Եվ կարիքը եղավ մարդկության առաջին վարժապետը, որ ուսուցց բանեցնել խելքը, այդ աստվածային ծանրակշիռ պարգևը, և նրանով գտնել մեր կյանքի բոլոր պիտույքները:

Բայց տեր Մարկոսը, չհասկանալով մըստը Սեյսունի ասածները՝ հարցրուց.

— Ուրեմն Քրիստոս խաբե՞լ է մեզ:

— Քրիստոս չէ՞ խաբել մեզ,— մյուս կողմից պատասխանեց պարոն Աշխարունին.— եթե մենք ճշմարիտ քրիստոնյաներ լինեինք, իրավ, մենք սակավ հոգս կունենայինք մեր կյանքի և մեր ապրուստի համար, ինչպես էին առաջին դարու քրիստոնյաները Քրիստոսից հետո:

— Հրաշքների ժամանակները անցել են,— ասաց մըստր Սեյսուներ— այժմ ո՛վ չգործե՞, չէ կարող ուտել, և ո՛վ չուտե՞ կմեռնի:

Քահանան յուր կամավոր հակաճառությամբ կամենում էր առաջ տանել վիճաբանությունը, բայց տեսնելով, որ Սոլոմոն-բեկը վեր կացավ, նա ևս, հիվանդին առողջություն մաղթելով, միասին հեռացավ:

— Ռես,— ասաց Սոլոմոն-բեկը, երբ տեր Մարկոսը բաժանվեց նրանից,— հիվանդը ոչ մի վտանգ չուր կյանքի դեմ չէ ցույց տալիս, մեր հույսը դարձյալ կորած է:

— Մեր հույսը կորած չէ,— պատասխանեց Ռեսը յուր անդրգվելի հաստատամտությամբ.— բայց, ամսամանակ կորած է մեր հանգստությունը,— նրա մահը կոյուրացների գործը, բայց նրա կյանքը մի փոքր երկար աշխատել կտա մեզ:

— Բայց չէ՞ կարելի դյուրացնել գործը նրա մահվամբ:

— Ինչո՞ւ չէ կարելի. ամենայն անկարելին՝ արժափը կարելի է գործնում... ես այդ մասին մի բան մտածել եմ... միայն դուք շնորհեցեք փող, որքան հարկավոր լինի:

— Ես չեմ խնայում իմ արժափը. միայն, Ռես, զգուշացնում եմ քեզ, այդպիսի հանգամանքներում ամենևին և երբեք չհիշել իմ անունը. չասել՝ թե ես նույնպես խորհրդակից էի քեզ, որովհետև երբ գործը ընդունեք հակառակ ընթացք՝ մեր օգտին ընդդեմ, այն ժամանակ ես չեմ կարող անպատվություն տանել, իսկ դու՝ անարդանքներ կրել սովորել ես:

Ռեսը, մի քսակ ոսկի ստանալով, դիմեց դեպ մըստր Սեյսունի տունը: Առաջին խաբողը, յուր խորամանկությամբ ոգևորված՝ աշխարհի ուրախությամբ շտողաց նախաստեղծների անմեղ բնակարանը՝ դրախտաբ, որպես Ռես վասակյանը, չարություն մտքերով լի՝ մտավ բժշկի տունը: Այդ եղեռնագործը կարծում էր, թե արժափի մեջ կա այն ուժը և կարողությունը՝ ինչ որ չկա աստծո մեջ: «Թեթևամիտ անգլիացի է.— մտածում էր նա հաստատ հույսով,— ես նրա համոզումը կորստա՞մ ա՛յս քսակով...»:

Նա գտավ բժշկին յուր դեղարանում միայնակ նստած:

— Դուկտոր, դուք կարո՞ղ եք լինել այնքան ողորմած, որ շնորհեք

ինձ մի քանի բույս ձեռք հետ գաղտնի խոսելու,— հարցրուց նա փաղաք-
շաբար բռնելով բժշկի ձեռքը:

— Խոսեցեք,— պատասխանեց նա սառնությամբ,— ոչ ոք ձեզ չի
արգելի:

— Բայց նախապես, ինձ պետք է ստանալ ձեր խոստմունքը, որ
իմ ասելիքս կմնա ձեզ մոտ իբրև գաղտնիք, եթե ես չկարողանամ օգ-
տրվելու ձեր հաճություներից:

— Դժվար է խոստանալ մի բանի մասին, որ մեզ հայտնի չէ՝:

Ռեսը մտածության գնաց: Բժշկի սառնասրտությունը փակել էր
նրա բերանը: Նա չէր համարձակվում վստահանալ և խսկուն հայտնել
յուր նպատակը, բայց նրա անամոթությունը խրախույս տվեց նրա սըր-
տին: «Ինչ վնաս ունի, եթե գործը անհաջող ելք ստանա», մտածեց նա,
ասելով:

— Բարեհաճեցեք, դուրս, լսել այդ՝ թեև անտանելի հարցումը.
կարո՞ղ էիք դուք ձեր ղեղիքը որևիցե հիվանդի համար գործադրել դեպ
վատը, այսինքն՝ դեպ նրա մահը:

Մըստը Սեյսունի սիրտը զրդեց այդ օտարոտի հարցումը:

— Ես բժիշկ եմ և ո՛չ՝ դահիճ,— պատասխանեց նա շփոթվելով:

— Բայց երբ հարկադրում էր ձեզ դեպ այդպիսի մի ձեռնարկու-
թյուն մեծակշիռ նյութական օգուտը, օրինակ, ահա, այս ոսկիներով լի
քսակը:— Եվ Ռեսը դրեց բժշկի առաջ հուղայան արծաթները:

Մըստը Սեյսունի աչքերը վառվեցան անսովոր բարկությամբ:

— Հեռացեք, դավաճան,— կոչեց անգլիացին, ոտքով դեն պցելով
քսակը,— դուք կամենում եք կաշառել ինձ և մա՞հ գործել տալ: Կորեք
այստեղից, ես չեմ կամենում տեսնել ձեզ պիսի նենգավոր:

— Փա՛հ, փա՛հ, կատակը դիպավ յուր նպատակին...— ասաց Ռե-
սը ծիծաղելով և միաժամանակ ծածկելով յուր խորին վրդովմունքը:—
Պարոն դուրս, դուք խիստ շուտ բարկացաք, բայց վնաս չունի, աղ-
գային բնավորություն է այդ, անգլիական արյունը դուրսագրգիռ է...
Բայց բարեհաճեցեք հավատալ, որպես անկեղծ խոսքի, որ իմ առաջար-
կությունը ոչինչ չէր, բայց միայն փութ:

— Որպիսի՞ փութ,— հարցրուց բժիշկը՝ դեռ չհանգստացած յուր
բարկությունից:

— Մի քանի օր առաջ ես դառնվեցա մի տան մեջ, որտեղ կային մի
քանի անձինք. այնտեղ խոսք բացվեց ձեր մասին. մինը սկսեց շա-
րաշար բամբասել ձեզ, ա՛յլ և ամբաստանել կեղտոտ արատներով, թե
դուք Պոլսում, քանի-քանի անգամ կաշառված լինելով, շատ հիվանդներ
եք սպանել, և թե մեծ անխելքություն էր վստահանալ ձեր բժշկական

օգնությունը: Բայց իմ խղճմտանքս չէ ներում ստախոսություններ լսելու, իսկույն այն ստախոսին հակառակ դուրս եկա, և երկար հալթաճառություններից հետո պայմանագրովեցա ֆորձել ձեր հավատարմությունը. այժմ, պարոն, ես շատ ուրախ եմ, որ տարա մրցանակը, որովհետև սխալված չեմ եղել իմ կարծիքի մեջ:

Այդ ճարտար գյուտը, որ վայրկենապես ստեղծեց Վասակյանի հնարագետ խելքը, բոլորովին հանգստացրեց բժշկին, և նա, զղջալով յուր շուտափուլթ բարկության համար, բռնեց Ռեսի ձեռքը, ասելով.

— Ներողություն, Ռես, հաղար անգամ ներողություն:

— Վնաս չունի, որպես ասացի՝ աղգային բնավորություն է, բայց ես դիտեմ ձեր բարեսրտությունը:

— Բայց ես խնդրում եմ, եթե կարելի է, հայտնեցե՛ք այն մարդու անունը, — ասաց մըստր Սեյսունը:

— Այդ չեմ կարող անել. բայց դուք, երկմտությունից բոլորովին դուրս գալու համար՝ կստուգե՛ք այդ խոսքերի ճշմարտությունը Սոլոմոն-բեկից, որովհետև այդ խոսակցությունը տեղի է ունեցել նրա տան մեջ: Այժմ մենք բարյալ:

Ռեսը հեռացավ, վշտացած յուր ձեռնարկի անհաջողության վրա: Նա շատ ուրախ էր, որ չհիշեց Ռուստամի անունը: Խորին մտահուլանքյան մեջ նա դիմեց դեպի Ավազակյանց տունը, որպեսզի Սոլոմոն-բեկին հայտնե այն օրվա անցքը և պատվիրե նրան, որ նա ևս, պատահած ժամանակ, եթե բժիշկը հարցնելու լինե՛ր, յուր խոսածին վկայություն տար:

Բայց նույն րոպեին նրա գլխում լույս ընկավ մի նոր միտք, և նրա սև տրեխի գույնով կնճռոտված երեսը պարզվեց: «Ա՛յն, որ շքեղանք կատարել մարմնավոր բժիշկը, անշո՛ւշտ կկատարե հոգևոր բժիշկը...», ասաց նա յուր մտքի մեջ դիվական հրճվանքով:

ԻԱ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՐՎԱԾ

Այն նահանգը, որտեղ կատարվում է մեր վիպագրության նյութ ծառայող անցքը, տեղավորված էր Ատրպատականի այն մասի մեջ, որի արևմտյան սահմանակից սարերի մեջ բնակում էին քրդերի թափառական ցեղեր, որոնք, որպես պատերազմասեր բարբարոսներ, շատ

անգամ ավազակաբար հարձակվում էին նրա բնակիչների վրա, կողոպտում, ավար տանում նրանց ոչխարները, տավարների նախիրները և շատ անգամ չարաչար սպանելով բնակիչները: Այս պատճառով, այն սարերը, որտեղից նրանք դուրս էին գալիս, կոչվում էին դուշմանա սարեր, այսինքն՝ թշնամաց սարեր:

Օսման-աղա քուրդը անխնա ասպատակում էր երկիրը: Բոլոր Զարեհավանը լցվել էր շիկակների, ռավանդների, հարբիների և քրդերի այլ բարբարոս ցեղերի ավազակներով: Բնակիչներից ոմանք Հովատար և Ճարա բերդերը փախչելով հաղիվ աղատվեցան: Իսկ մնացյալները՝ իրանց չլյանքով զոհ դնացին թշնամու անգութ սրին...*

Տեր-Առաքելենց տանը, Ռուստամի սենյակում, արեգակը ճառագայթում էր թույլ և աղոտ լույսով: Հիվանդի մոտ նստած էին տեր Մարկոսը և Հուրի խան-Դայան: Քահանան պատմում էր, թե ո՞րքան վնասներ են գործել քուրդերը, և թե շատ երկյուղ կար, որ նրանք հարձակվեին Մաղկավանի վրա ևս: Այդ դիպվածին տեր Մարկոսը խորհուրդ էր տալիս, որ ժողովուրդը հավաքվեր եկեղեցում, և նրա տանիքից, հարկավորած ժամանակ, կռվեին թշնամիների հետ:

— Դերիների վիճակը միշտ այդպես է... — կրկնեց հիվանդը դառն եղանակով:

— Մի թույլ, փոքրոգի և երկչոտ ազդ միշտ ասլրում է հալածանքի մեջ:

Քահանան կրկնում էր, թե այդ հալածանքները ուրիշ ոչինչ չեն, բայց միայն աստուծո բարկություն, որով կամենում է պատժել հայերը իրանց մոլորությունների համար:

— Ո՛չ, տե՛ր հայր,— մեջ մտավ Հուրի խան-Դայան,— դրանք բոլորը ուղիղ նշաններ են, որ ցույց են տալիս, թե աշխարհիս վերջը հասել է: Դեռ ո՛ւր է... շա՛տ շարիք տեսնեն մեր մեղավոր աչքերը՝ սով, սրածություն, մահտարածամբ, սուտ մարդարեններ, սուտ քրիստոսներ, իսկ բոլորից հետո կհայտնվի Նեուր¹, նստած յուր ահագին խաչտաճամուկ իշու վրա, որի ականջների միջի տարածությունը երեք մղոն է: Նրա

* Այրանքի և գույքի կողոպտվելը, այդպիսի միջոցներին, մի բարի բան է անբախտ հայերի համար, և շատ անգամ, հազիթդի ձեռքը գերի գնալը՝ նույնպես ուրախացրել է նրանց: Բայց այն շար գեպեերը՝ երբ, շատ անգամ հայերը իրանց գլուխներով են զոհ դարձել թշնամու սրին՝ մինչև հավիտյան մարել են ամբողջ զերդաստանների տան ծուխը: Անգութ թշնամիները, կողոպտելով իրանց զոհերը բոլոր ընչից, մի բան՝ որ նրանց կարող էր մի քանի կրան օդուտ բերել, այդ ևս չեն խնայում, այդ նրանց գլուխներն էին, որ կտրում, տանում էին, իրանց մեծավորներին ընծայում՝ և նրանց թվով ստանում արծաթ:

քամակը կնժանի մի ընդարձակ դաշտի, որի վրա հասում էին ջրի առվակներ, ա՛յլև այդ զարհուրելի անասունի մեջքի վրա կաղմված են հաց թխելու թոնիրներ և ցորենի ամբարներ։ Բոլոր աղգերը, նեղված սովից, կդիմեն դեպի Նեոլը. «Ինձ հավատացեք, ինձ երկրպագություն տվեք,— կա՛սե նա,— ես ձեզ կկերակրեմ հացով, և սառն ջուր կլմեցնեմ ձեզ»։ Եվ երկրպագողները կտանե յուր մոտ, ավանակի վրա։ Նույն օրերին կհայտնվին աջուջ-բաջուջներ²։ Նրանք ունեին մեկ թղաչափ հասակ, բայց այնպիսի երկար և լայն ականջներ, որ գործ են ածում որպես սփռոց գետնի վրա նստելու ժամանակ, իսկ քնելու միջոցին՝ փաթաթվում են նրանցով, որպես վերմակներ։

Սնահավատ Հուրի խան-Դայայի այդ առասպելական զրույցները զարթեցրին քահանային մտքի մեջ ավետարանական բանի հիշողությունը, և նա ջերմեռանդությամբ սկսեց կարգալ այս խոսքերը։

«Յարիցէ աղգ յաղգի վերայ, եւ թագաւորութիւն ի թագաւորութեան եւ եղիցին սովը և սրածովիւնը, եւ սասանմունք ի տեղիս տեղիս։ Եւ բաղում սուտ մարդարէք յարիցեն և զբազումս մոլորեցուցեն։ Եւ վաղվաղակի յետ նեղութեան ատուրցն այնոցիկ արեգակն խաւարեսցի եւ լուսինն ոչ տայցէ զլոյս իւր...»³։

Հուրի խան-Դայան երկյուղածությամբ խաչակնքեց յուր երեսը և ջերմեռանդությամբ աղոթում էր աստծուն, որ ազատե իրան այդ օրերի նեղություններից, որովհետեւ նա ստուգիլ հավատում էր՝ թե աշխարհի վերջը հասել է։

— Էլ ի՞նչ մնաց պակաս,— խոսեց նա.— արդեն մարախից հետո սովը մեր աշխարհից չէ վերանում. սրածովյունն էլ վրա հասավ... իսկ սուտ մարդարեք... ա՛խ, այդ անիրավ մոլորեցուցիչները... մեր միջո՞ւմն են... մեր տներումն են բույն դրել, բա՛յց մենք չենք հասկանում։

Հուրի խան-Դայայի վերջին խոսքերը պարոն Աշխարունու և նրա կողմնակիցների համար էին։

Թուստամին խիստ վատ ներգործեց մի այդպիսի զրպարտություն։

— Հայոց աղգի անբախտ պատմությունը,— ասաց նա,— մեզ պատկերացնում է այդ աղգի կրոնամոլական թուլությունները... մի այդպիսի հանգամանքներին, երբ կոտորում՝ գերի էին վարում նրանց, միշտ կարծել են տալիս, թե ահա՛ հասել էր աշխարհիս վերջը... Բա՛յց երբեք չեն մտածել իրանց սրով, իրանց քաջությամբ պահպանել իրանց գլուխները։

— Քաջությունը և սուրը ի՞նչ կարող են անել աստծո պատժին,— ասաց տեր Մարկոսը։

Ռուստամը ո՛րչինչ չպատասխանեց, երեսը թեքեց դեպի պատը, և միենուշն ժամանակ արտասուքը հեղեղի նման սկսեց թափվել նրա լցված աչերից:

Հուրի համ-Դայան և տեր Մարկոսը, զգալով հիվանդի խռովութունը, և թե իրանց ներկայութիւնը ծանր և անտանելի էր նրան, վեր կացան և դուրս գնացին:

Երեկո էր, հիվանդի սենյակի մեջ տիրում էր խորին խավար, բայց շուտով հսկայամարմին հաշոն ներս բերավ ճրագը:

— Ի՞նչ լուր կա, հաշո,— հարցրուց հիվանդը:

— Շատ ցավալի լուրեր,— պատասխանեց քաջասիրտ ծառան.— Աւղանա և Արափուլ սարերի մոտ եղած բոլոր հայերի գլուղորայքը ավերել են... և քառասուն ուղտի բեռ, հայի գլուխներով լիքը, սպանվածների գուլքի և ոչխարների հետ՝ թշնամին տարավ դեպ Հախբակ:

— Այդ մի նոր բան չէ հայերի կյանքում...— պատասխանեց հիվանդը դառն եղանակով:— հաշո, հայերը սովորած են սե օբերի: Այլևս ի՞նչ լուր ունիք:

— Նայիք Ուլ-Սալթանան գնաց քրդերի վրա, Հախբակա և Հայոց Ձորի գերիները վերադարձրել է*։ Բոլորը հայ նորահաս պատանիք և մանկահասակ աղջիկներ են: Մեր գլուղացիներից շատերը արծաթով գնեցին այդ գերիներից, մեկից մինչև տասն թումանով:

— Այդ ևս նոր լուր չէ, հաշո,— պատասխանեց հիվանդը ցավեցաբար.— գերութիւնը մեր պապերի միակ ավանդն է, որ թողել են մեզ: Բայց դու չմոռանաս գնել մի քանի հատ այդ գերիներից, ահա քեզ արծաթ:

Ռուստամը դուրս բերեց յուր բարձի տակից արծաթով լի մի քսավ, տվավ ծառային՝ և նրա աչքերը դարձյալ լցվեցան արտասուքով: Նա դառն եղանակով երգեց.

Մի՛թե արշունո՞վ գրվեցավ
Ճակատագիրդ, անբախտ հայ.
Հայրենիքդ քեզ բանտ դարձավ.
Օտար աշխարհն էլ բերեց վայ...

* Շնորհակալութուն Ձարհհավանի հայերին, այդ մեծ գերութեան ժամանակ նրանք ցույց տվին իրանց ազգասիրական նախանձը՝ պարսիկներից գնելով գերիների մեծ մասը: Հայի մինը, այն ևս մանկահասակ, արժեքել է մինչև հինգ կրան (այսինքն՝ մեկեկես մանեթ.), ի՞նչ շնչին արծաթ... Թշնամական հայ. մինչև ո՞ր աստիճան կորցրել ես դու քո արժեքը...

— Այլևս ի՞նչ կա, խաչո,— հարցրուց հիվանդը:

— Ասում են, Հախբակը թալանեցին և սուրբ Բարդուղիմեոսը քարուքանդ արին:

— Թող մնան դրանք, թե աստված կսիրես, դու վշտացնո՞ւմ ես ինձ, խաչո,— նրա խոսքը կտրեց Ռուստամը, ասա՛, խնդրեմ, դու տեսա՞ր նրան:

— Հրամե՛ր եք, աղա,— պատասխանեց ծառան,— նա ասաց. «Ես կգամ կեսգիշերվա պահուն»:

— Ուրեմն արթուն եղիր, բակի դռները բաց թող. և երբ դա, առաջնորդիր դեպ իմ սենյակը:

Ծառան հեռացավ:

Դրսում մրրիկը կատաղաբար մոնչում էր. լուսամուտի ասպակիները զարհուրելի ձայներ էին հանում. վառարանում կրակը սկսել էր հանդշիլ. մի քանի ածուխներ հաղիվ պլպլում էին իրանց թույլ կանաչագույն բոցերով: Ահա աքաղաղները խոսեցան: Կես դիշեր է: Հասավ ուխտյալ ժամը, բայց նա տակավին երևան չեղավ: Հիվանդը, յուր քնաշորերում անհանդիստ, անքուն, սպասում է՝ մի կողմից դեպ մյուսը շրջվելով: Ճրագը ծխրտում էր յուր աղոտ լուսով:

Քնարանի դուռը հեղիկ դարկեցին. բողբոջական լուսվյունից հետո մինը ներս մտավ, փաթաթված մի լայն մեշեղյան շալով. նրա փափուկ թշերը լրջացել էին ցրտից. այդ օրիորդ Սալբին էր:

— Դու երկար սպասել տվիր ինձ, իմ հրեշտակ,— նրա ձեռքը բռնելով, ասաց Ռուստամը:

— Ի՞նչ պիտի արած... դեերը քնեցին, սատանայք ննջեցին, բայց իմ մոլակրոն մայրը դեռ անքուն նստած՝ տակավին խաղում էր յուր պատկերների և յուր խաղերի հետ...— պատասխանեց ծիծաղելով օրիորդ Սալբին:

— Ա՛խ, այդ մոլեռանդ ծնողները...— կրկնեց հիվանդը խորհրդական ձայնով:

— Ի՞նչպես ես զգում այժմ քեզ,— հարցրուց օրիորդը:

— Ոչ բոլորովին լավ... միայն այժմ մեռնելու երկյուղը անցել է:

— Ասա՛, Ռուստամ, ի՞նչ է քո հիվանդության պատճառը:

— Ճշմարիտն ասած՝ ստույգ չգիտեմ... միայն, գլխավոր պատճառն համարում եմ այն զարհուրելի երազը, որ տեսա ես Բարեկենդանի գիշերը:

Օրիորդը արհամարհաբար ծիծաղեց:

— Դու մի երազ տեսար, և մի երազ է պատճառ եղել քո հիվան-

դուժյան,— ասաց նա արագութեամբ.— ֆո՛ւ, այդ ներելի չէ քեզնից լսել:

— Հա՛, երա՛զ, ա՛յն սարսափե՛լի երազը,— կրկնեց հիւանդը առաջին եղանակով:

Օրիորդը շկարողացավ զսպել յուր զարմացքը:

— Պատմիր, Ռուստամ, պատմիր խնդրեմ, որպիսի՞ երազ,— հարցրուց նա հետաքրքրութեամբ:

Ռուստամը սկսեց մանրամասնաբար պատմել երազը, որ այնքան ուժգին պաշարել էր նրա միտքը: Միեւնույն ժամանակ օրիորդը չէր դադարում հոգւոց հանելուց. նա, ականջները լարած, խորին ուշադրութեամբ լսում էր:

— Թեպետ ես մի հմուտ հոգեբան չեմ,— ասաց օրիորդ Սալբին,— բայց այսքանը զիտեմ, շատ անգամ, երեակալական խառն պատկերները, ուղեղի ուժգին զրգուժները՝ ծնեցնում են զարհուրելի երազներ, որոնք, սաստիկ ներգործելով մեր հոգու վրա, պատճառում են հոգեկան հարվածներ, որոնք չարաշար հիւանդութեաններ են բերում:

— Հա՛, Սալբի, մեր պսակի հետ ընկնելը խիստ սաստիկ կերպով պաշարեց իմ միտքը, որով երեակալութունս վառւած էր տխուր և տըրտում մտածութեաններով, և մի անտանելի կասե՛լածանք, մի տարապաշման երկյուղ՝ ինձ անգամ անհասկանալի, մաշում էին իմ անձը. և այժմ իսկ այդ դժնդակ երկյուղը և կասկածանքը ինձնից չեն հեռանում:

— Ինչո՞ւ, այդ թուլասրտութունն է:

— Ա՛խ, վիշապը... այն կատաղի վիշապը... միթե չե՞ ցույց տալիս, որ մի թշնամի ձեռք հսկում է մեր վրա:

Օրիորդը համակրաբար նայում էր յուր սիրողի երեսին, ասես թե միևնույն կասկածանքը նկարված էր նրա աչքերի մեջ ևս: Այո՛, և մի այդպիսի երկյուղ թաքնված էր խեղճ օրիորդի սրտում:

— Պետք է հեռու դնել այդ ունայն և սրտամաշ տրամութեանները, իմ սիրելի,— մխիթարական կերպով խոսեց օրիորդ Սալբին,— առանց դրանց, դարձյալ մեր կյանքը լի է տառապանքներով:

Ռուստամը մտածութեան գնաց, ոչինչ չպատասխանեց:

— Արդարեւ, ո՛րքան քաղցր է մահը, երբ այս կյանքը լի է ցաւերով,— ասաց օրիորդը:

— Մահը հանգստացնում է մարդու դժբախտութեանները,— պատասխանեց Ռուստամը:

— Ա՛խ, ո՛րքան կփափագեի ես շուտ մեռնել, եթե քեզ, Ռուստամ, շթողնեի այս աշխարհում միայնակ:

— Ինչո՞ւ, քո անձը դեռ չի է դաւար և թարմ կյանքով:

— Չէ՛, իմ սիրելի, որպէս ասացիր, մահը հանգստացնում է մարդ-
կանց դժբախտությունները, — ասաց օրիորդը:

— Ուրեմն ես կհետեւեմ քեզ դեպի համիտեհական կյանքը, — պա-
տասխանեց Ռուտամը:

Օրիորդ Սալբին երեսը մի կողմ շրջեց և սրբեց աչքերի արտասու-
քը, խղճալու սիրտը նույն բուռին դարձել էր տրամոթյան մի ծով... Մի ցաւալի իրողութիւն, որ այնքան ծանր դրված էր նրա սրտի վրա,
կամենում էր հայտնիլ, բայց չէր համարձակվում: Նա մտածեց հայտ-
նել այդ հարեանցի կերպով:

— Այսպիսի անմխիթար խոսակցութիւնները, — ասաց օրիորդը, —
դարձյալ կաւերեն քո առողջութիւնը. լաւ է խոսենք մի փոքր ուրախա-
լի բաներ:

— Լեզուն արտասանում է այն՝ ինչ բանով որ լցված է սիրտը, —
պատասխանեց Ռուտամը:

— Բայց և այնպէս, ես կերգեմ քեզ մի ուրախալի տաղ:

— Երգիր, խնդրեմ, ես շնորհակալ կլինեմ քեզանից:

Օրիորդը սկսեց աղղու և դրամիչ ձայնով երգել այն սարսափելի
երազը, որ ինքն էր տեսել մի քանի դիշեր առաջ:

Կարծես Եդեմի ճեմելիքներով

Մնջիկ, միայնակ զբոսնում էի.

Բյուր ծաղիկների վառ-վառ գույներով

Իսպառ հիացած՝ զմայլում էի:

Անթիլ թռչուններ, մին մնից սիրուն,

Լսեցնում էին ինձ՝ յուրյանց երգեր.

Եվ քերովբեներ, անհամար, անհուն,

Գեղգեղում էին սրբազան երգեր:

Այդ մի երազ էր... Բայց կախարդական...

Թողեց իմ սրտում վշտեր անհամար...

Կամ թե առ աչոք թիլիսմ դյութական,

Որ կրակ վառեց հոգւոյս մեջ անմար:

Ինձ այն ժամանակ՝ քանի՞ գեղեցիկ

Երևեցաւ նա այն ծառերի տակ.

Չէր նա հողեղեն՝ մարմնազդեցիկ,

Որպէս հրեղեն՝ էր սիրուն հրեշտակ:

Նրա կիսամերկ մարմին ծածկում էր
Շղարշի թեթև փափուկները.
...Պայծառ հրեան վերա խաղում էր
Մի սիրտ գրավող և ուրախ ժպիտ:

Նրա այն մեծ-մեծ սև աչիկները
Փայլեին որպես մի վառած զամբար,
Եվ փղոսկրյա պարանոցի վրա
Թուխ գանդուրները բռնել էին պար:

Նա թեթև, որպես մի բարակ զեփյուռ,
Վազեց, կանգնելով ինձ խիստ մերձակա:
Հաղար պղրանքով՝ հաղար հրապույր
Արտափայլում էր հրեան վրա:

«Ուսկի՞ց հայտնվեցար դու այդ երկնաճեմ
Զրոսարանում միշտ անմահների,
Ո՞ր ձեռքը բերավ քեզ աստ ի Եդեմ,
Պատմիր, խնդրեմ, ով իմ նազելի»:

Նա այդպես խոսեց, բայց մեղր կաթեց
Նուրբ շրթունքներին վարդագույն կարմիր,
Այլ ծանոթ ձայնը ինձ բաջալեղեց,
Ես հառաջ տարա այդպես իմ խնդիր:

«Ուժգին հողմերի թևերի վերա
Չափեցի անհուն այդ տարածություն.
Ես քո տեսություն այս տեղում եկա.
Ինձի պաշտպանեց գաղտնի Զորություն»:

Այստեղ ես եկա, ով իմ հրեշտակ,
Տեսնել, արդյո՞ք, թե հավիտենից՝
Մեր ճակատագիր, մեր բախտ և վիճակ
Ո՞րպես են վճռված նախախնամողից:

Ե՛կ ինձ հետ, ցույց տա՛մ այն տխուր հանդես
Մեր ճակատագրի, սիրելիդ անդին.

Եթե սիրտ ունիս, դու նայի՛ր և տե՛ս
Ցավալի պատկեր մեր դառն վիճակին»:

Այդպես նա խոսեց, բայց խեղճն փոխվեց
Սիրուն երեսի այն կարմիր դույնը.
Փայլուն աչքերեն արտասուք լափվեց,
Բռնեց իմ ձեռքեն, տարավ մյուս կողմը:

Այն մի պարտեզ էր, ուր նա ինձ տարավ,
Բարձ ծաղիկներով զարդարած համակ.
...«Ահա՛ այդ վարդը,— նա ինձ ցույց տվավ,—
է մեր վիճակի սատույզ օրինակ»:

Աչքերուս անջև մ'լինեց, սկացավ.
Տրտում տեսարան խռովեց իմ հոգին.
Սիրտս պաշարեց հաղար ու մեկ ցավ,
Գլուխս բորբոքեց մի կրակ ուժգին:

Ես տեսա մի վարդ, ի՞նչ քնքշիկ վարդ...
Դեռ նոր էր փլթել ծաղիկ ու սաղարթ,
Դեռ նոր էր օղբ նրանից ծծում
Յուր ելերական անուշոտություն:

Տեսա ես վարդը... օ՛հ, զվլելի բու
Դեղին թաթերով էր նրան գրկել.
Գրկել էր վարդը... օ՛հ, դեպք ահարկու,
Եվ յուր ժանտ կուրծքին նրան պինդ ճնշել:

Քրքրում էր թերթերը... բերում էր սարսափ,
Ստվերախիտ թուփը կաներ տերևաթափ,
Քրքրում էր թերթեր, թափում էր գետին,
Խառնում էր նրանց հետ սյավ հողին:

Աչքերս խփեցի, շուտով անց կացա,
Այլևս չտեսնեմ այդպիսի եղեռն,
Նորան չէր հեռու, այլ խիստ մերձակա՝
Տեսա ես մի այլ սգավոր պատկեր:

Տխուր անապատ... տատասկի մացա՛ռ,
Ուր բուսել էին փուշեր հոգեառ,
Փուշե՛ր թունալոր, փուշե՛ր ծակոտող...
Ո՛հ, նա զգացի սարսուռ, ահ ու շող:

Մի սիրուն սոխակ, վարդի ջերմ երգակ,
Փուշերու վերա թռչնաում էր միակ.
Թռչոտում էր նա, լալուլ, ճչալուլ,
Հոգնած թևիկներ հեղիկ շարժելով:

Դեպ վարդ գնալու կունկեր նա միշտ փույթ,
Գոգցես արգելիք ձեռք աներևույթ.
Գուցե թե նորան ավերակաց ժառանգ՝
Սպառնում էր շատ սարսափ ու զարդանդ:

Ծակում էր փուշը խղճի նուրբ դռը,
Չէ՛ր կարում թափիլ ձայնով անուշը.
Այնպես թավոաց, երկար ճլվլաց,
Աչերեն թափեց շատ արտասուք, լաց:

Նվազած թևիկներ կախեց, վայր ընկավ,
Յուր փափուկ կուրծքը փուշերուն զարկավ,
Նետեր ցցվեցան սրտում սոխակին,
Վա՛րդ, վա՛րդ, կոշեցիվ փչեց սուրբ հոգին...

Երկինքը դռաց, մրրիկը սուլեց,
Կայծակ և կրակ միմյանց հետ խառնեց.
Մտավ արեգը ամպերու տակը՝
Անիրավ գործի շղաոնալ վկա:

Ճղացի որպես կատղած խեղագար,
Հարձակեցա շուտ՝ գե՛թ հասցնել մի ճար.
Արդեն մեռա՛ծ էր... տաք արյան բոսոր
Ներկել էր կարմիր կուրծքը փառավոր:

«Այս ի՞նչ օրենք է, այս ի՞նչ դատաստան,—
Գոռացի հայնժամ.— Այս ո՞ր անպիտան՝

Բարի գործի մեջ՝ անարդար վճիռ
նառնեց, կատարել աշդպիսի ոճիր»:

«Տե՛ս, այնտեղ նստած միակ ծեր մարդը.—
Մեկնեց նազելին նուրբ ցուցամատը,—
Նա յուր վիճակված հոտերու անթիվ
է կեղեքիչ գալլ, անիրավ հովիւ:

Այսպես վճռեց, որ լինին բաժան
Նրկու սիրահարք՝ միմյանց սիրարժան.
Այսպես վճռեց. Ռուստամ և Սալբին՝
Չնասցնեն նասիր միմյանց նասիրին...»:

Աչքերս վառվեց, կաշժակ փայլակեց,
Ահ ու դող, զարզանդ՝ ինձի պաշարեց,
Ամպի գոռոցը, մրրիկն ահաբեկ
Միախառնվեցան վերջին ձայնի հետ:

Նրկեց սիրուհին, սիրողի վզին փաթաթեց դալար թեքերը կրկին:
Նվաղեց խեղճի փայլուն աչքերը. թուլացավ, մնաց՝ լանջացը վրա Ռուս-
տամն էլ նույնպե՛ս, իբր անկենդան լեշ, շնչասպառ ընկել՝ գետնին էր
կպել: Որպես զույգ շուշան, սիրո սերտ նշան, որպես մանիշակ՝ գար-
նան հեղ գուշակ. անգութ գերանդին՝ տապալե գետին: Որպես զույգ
գառնուկ, դեռածին մանուկ, ամպի ոլորտը, կաշժակի թունդը՝ գոռա,
դղրդե, լեռներ սասանե, զույցն էլ ապիկար, սրտով թույլ-տկար, ահով
սարսափած, զողով սասանված՝ անշունչ, անհոգի՝ թափալվում են մեջ
կանաչ արոտի: Այսպես երկնքին սիրողք կաթոգին՝ թուշ թշի գրած՝
միմյանց ճտով, ընկած անղգա, խորին ուշադնացությամբ ընկել էին
սառն հատակի վրա: Նրդը ամենասաստիկ հարված ունեցավ երկուսի
վրա ևս:

Իրապես, առավոտյան Ռուստամի հիվանդությունը կրկին վատ-
թարացավ: Մըստր Սեյսունը վերսկսեց յուր բժշկական հոգածությունը,
և պարոն խոսքով Մեկիբդադեն չէր դադարում յուր բարեկամական խնա-
մատարությունը մատուցանել յուր ընկերին:

Տեր-Առաքելենց տունը ընդունեց յուր նախկին տրտում և տխուր
կերպարանքը:

Բայց չարության դեը թուխս էր նստել Վասակյանի սրտի մեջ.
նա՝ յուր անաշոգ ձեռնարկությունից հետո մըստր Սեյսունի տանում,

օր ու դիշեր անհանգիստ մտածում էր նյութիկ մի նոր հնար, կատարել-
լագործելու յուր եղեռնական խորհուրդը: «Այն, որ չուզեց կատարել
մարմնավոր բժիշկը, անշուշտ պիտի կատարե հոգևոր բժիշկը...», դարձ-
յալ կրկնեց յուր մտքի մեջ կառավարի ուրախությամբ և սկսեց դիմել դեպ
տեք Մարկոսի տունը:

ԵՔ

ՀՈԳԵՎՈՐ ԲԺԻՇԿԸ

Տեք Մարկոսը կանուխ դրվեցաւ յուր կնոջից, որ չթողեց նրա հա-
մար ոչ մի դավակ, և հայ քահանաների դատապարտւած իրավունքի հա-
մաձայն, նա չկարողացաւ ունենալ երկրորդ կին. թեպետ, այդ մասին
նա օր հանապաղ չարաչար տյրվում էր, անիծելով յուր կոշումը, թե
ինչո՞ւ քահանա հղավ: Նրա ամբողջ ընտանիքը բաղկանում էր երկու
հոգուց: Ինքը, տեք Մարկոսը և նրա խեղանդամ ծառան, որ երկու ոտից
կաշկիկ մի տղա էր, որը, եթե մի աչլ տեղ կուշտ փորով ապրիլ կարո-
ղանար՝ երեք հանձն չէր առնի ծառայել խոտաւորտ տեք Մարկոսի
մոտ առանց վարձի, տհաճությամբ տանելով այն բոլոր նախատինքնե-
րը, հիշոցները և հայհոյանքը, որ քահանան տեղում էր նրա գլխին ամե-
նափոքր սխալմունքների համար:

Նրա տանը չկային ո՛չ շուն և ո՛չ կատու. քահանայի կարծիքով,
սրանք կերածի չափ չէի՞ն ծառայում: Այդ պատճառով, չարագործ մրկ-
ները, ազատ գտնվելով իրանց սատակչի ավղեցությանից, ամեն գիշեր
կատարում էին իրանց ուրախալի հարսանիքը, արձակ և համարձակ,
քահանայի մահճի շորս կողմը, և շատ անգամ՝ խաղ էին բռնում նրա
փառավոր մորուքի և գլխի երկայն ծամերի հետ:

Նրա մտշված, հնացած տունը բաղկանում էր երկու փոքրիկ մրոտ
սենյակներից, որ դրած էին ցածրիկ շրջապարսպի մեջ: Ոչ մի խելացի
մարդ երբեք չէր համարձակվելու բնակվել մի աչնպիսի խարխուլ և
փլփլած շենքի մեջ, որը, ո՛ւր էլ որ մարդ նայելու լիներ՝ նրա աչքին
կերևային ծակոտիք, սարդի հնադարյան ոտտայն, հող և փոշի: Նրբ
հարցնում էին տեք Մարկոսին, թե ինչո՞ւ նա յուր տունը չէ նորոգում,
սովորաբար պատասխանում էր. «Օ՞րհնած, մեր փրկիչը, շունեք յուր
գլուխը դնելու մի տեղ անգամ. ես նրանից ավելի չեմ. ա՛յս դեռ շատ է
ինձ համար»: Անտարակույս, այդ համեստաբանությունը չէր բխում քա-

հանալի ուղիղ և ներքին համոզմունքից. և եթե մի մարդ նրան ձրի բաշխելու լիներ մի փառավոր ապարանք՝ տեր Մարկոսը երբեք չէր համաձայնի բնակվել աղքատին խրճիթի մեջ:

Գյուղական տնտեսությունց պայմանների նկատմամբ շատերը մշտածում էին, թե տեր Մարկոսի համար խիստ դժվարին էր միայնակ, յուր կուղ և խեղանդամ ծառայի հետ կառավարել յուր ապրուստը: Որովհետև գյուղերը քաղաք չեն, որ ամեն ինչ կարելի լիներ պատրաստի գնել շուկայից: Այստեղ ամեն մարդ յուր տան մեջ պիտի հաց թխե, կերակուր եփե, գինի շինե և պատրաստե ամեն բան, որ մեր կենսական պիտույքն է կաղմում: Տեր Մարկոսի համար ո՞վ էր պատրաստում դրանք՝ ո՞չ որ: Նրա թոնիրը սառն էր՝ որպես անապատի մեջ մի գերեզման: Նրա տան գիշերները երբեք չեն լուսավորված յուղային ճրտգով, և պետք է՛լ չկար, որովհետև, սկսած այն երջանիկ օրից, երբ նրա ուսերի վրա ձգեցին ֆախալայակաճ փիլոնը, հացի և կերակրի խնդիրը վերացավ, մանավանդ, հյուր ընդունելու և աղքատ պատսպարելու հարկադրիչ պարագանների չգոյությունը շնորհիվ, ուր որ կար հարսանիք, կնունքաճաշ, մեռելի հոգեհաց կամ որեէ այլ կոշունք՝ սեղանների առաջին տեղը բռնում էր տեր Մարկոսը, յուղալի բաժինները նրա առջև էին դրվում, և նրան էին մատուցանում լի-լի բաժակները: Յոթն հարյուր տուն ժողովուրդ ունեցող մի գյուղի մեջ՝ որպիսին էր Մաղկավանը, համարյա՝ ամեն օր պատահում են այդպիսի բախտավոր դեպքեր: Տեր Մարկոսի ծառան, որ Եւ Եւս խաղաղութիւնից՝ ավել բան չգիտեր, սովորաբար, բուրվառը ձեռքից քարշ գցած, կաղկալալով՝ հետևում էր քահանային, ուր և գնալու լիներ նա:

Փա՛ռք մատուցանելով այն երանելի հանգամանքներին, թե Մաշտոցի և Տոնացոյցի² շնորհիվ ո՛րքան օգտաշատ արտոնություններ էին վայելում հայ քահանաները, տեր Մարկոսը, ո՛չ թե մինչև տարեգումն մի փարա ծախս չունե՛ր, այլ, ընդհակառակն, կարողանում էր բավականաչափ արծաթ որսալ: Մենք ավելորդ ենք համարում մի ըստ միոջե թվել, թե ո՛րքան արծաթ էր նա ստանում պսակի, մկրտության, թաղման և այլ եկեղեցական խորհուրդների համար, բայց չէ կարելի շասել նրա շահախնդրությունը խիստ մասնավոր իրողությունց մեջ: Օրինակ, Մաղկավանում ամեն մի շաբաթվա ընթացքում քանիցս անգամ պատարագ էր մատուցվում: Գյուղերի սովորության համաձայն, ժամհարը և տեր Մարկոսի ծառան, ամեն մի՛նը մի-մի ջլալ (պարկ) և տիկ գցած ուսերնին՝ դռնից դուռ ման են գալիս, ալյուր հավաքում նշխաբի համար և գինի՝ քաժակի համար: Դժվար չէ՛ երեակայել, թե յոթն հարյուր տուն ժողովրդից՝ ամեն մի անգամ ո՛րքան կհավաքվի՝ երբ ամեն մի

տան պառավ տիկինը, ջեմեռանդ սնահավատությամբ, լեցնում է ժամհարի պարկը ալյուրով, և մեծ տիկը՝ գինիով, աղաչելով, որ յուր տան ալյուրից և գինուց միայն մատուցանեին սուրբ ընթրիքին հարկավոր նյութերը. այդ անում էր նա՝ լի հավատով, թե դրանով յուր տան ալյուրով լի փեթակները և գինու թակուշկները շնորհ և բարաֆյաք կգտնեին: Կեղծավոր ժամհարը, լավ ճանաչելով պառավների թուլությունները, բոլորին միաժամանակ հուսադրում էր, թե նրանց կամքը անպայման կկատարե... Բայց իզուր. բոլոր մթերքը խառնվում է միմյանց... և այդ բոլորի մեկ հաղաբերե՞րդ մասը բավականանում է սուրբ խորհրդի պիտույքի համար, իսկ մնացածը լեցնվում է տեղի Մարկոսի ամբարի մեջ. մի փոքր մասը միայն բաժին հանելով աշխատասեր ժամհարին: Եվ այսպիսով, տեղի Մարկոսը, թեպետ չուներ ոչ հունձքի արտեր, և ոչ խաղողաբեր այգիներ, բայց ժողովրդից հնձում էր ավելի ալյուր և ցորյան՝ քան թե վաստակավոր երկրագործը, և նրա գինու թակուշկները ավելի լիքն էին՝ քան թե մի այգեգործին:

Մեծ պատի ալմագ շորեքշաբթի երեկոյան, եկեղեցու մեջ, տեղի Մարկոսը «ծանուցում» է անում. «Ժողովուրդ, գիտե՞ք, առավոտյան ունալվա պիտի լինի, և որպես հրամայում է մեր սուրբ կրոնքը, պիտի յուզ օրհնվի: Կանայք, ձեզ հմ ասում, ականջներդ բաց արե՛ք, լավ լսեցե՛ք. բուռներդ շատ հուփ մի տվեք ամեն տարվա պես. այլ այս տարի յուզն առատապես սեղան հանեք, որ մասնակից լինեք ա՛յն երանությանը, որ Քրիստոս տվեց բեթանիացի կնոջ, որը օծեց տեղը թանկագին նարդոսի յուղով²: Իսկ եթե խնայողություն գործ դնեք, ես անպարտ՝ դուք պարտավոր, գիտցած լինիք, որ ձեր կովերը կցամաքեն կաթ տալուց, և ձեր հավաքած յուղը և կարագը առատություն չի ունենալ»: Բայց սնահավատությունը, առավել քան տեղի Մարկոսի փաստերը, զորավոր էր՝ ժլատ պառավների առատաձեռնությունը շարժելու: Այդ պատճառով, տոնասեր ժամհարը այսօր քարշ էր գալիս դռնից դուր: Ամեն մի բարի գյուղացի այսօր գիտե յուր սրբազան պարտքը ալմագ հինգշաբթի օրերին, երեկոյան ժամերգության միջոցին, եկեղեցում, աիրոջ սեղանի վրա ասեղ ձգելու տեղ չկա: Ամբողջովին ծածկված է լինում զանազան մեծ և փոքր ամաններով՝ լիքը կովի, գոմեշի և ոչխարի յուղով: Այդ ամաններից մի քանիսի յուղը բավական էր բաժանելու ժողովրդին, որ իրանց գլուխը օծեին, և կանայք, իրանց տունը տանելով խառնեին իրանց յուղ հարելու ծծումի մեջ, մնացորդը տեղի Մարկոսի բաժինն էր:

Տեղի Մարկոսը չէ մոռանում ամենայն տարի ի հիշատակ քառասուն մանկանց ձեթ հավաքել³: Եվ նա, յուր ճարտարությամբ, շատ անգամ զարմացնում է ժողովուրդը մի սևեհիլի մեջ ջուր լցնելով և նրա երե-

սին ածելով մի փոքր ձեթ, մի հնարքով վառում է սեֆինի մեջ քառասուն ճրագ, որոնց ամեն միսը հանդելու ժամանակ նշանակում էր, թե մեռնում էր մանուկներից մեկը:

Այն բիրթական օրենքը, որով ամեն մի խարայելացի պարտավոր էր յուր պտուղների երախայրիքը տիրոջ նվիրել, մի սնապաշտական հավատքով անցնելով և մեր մեջ, սուրբ աստվածածնի Վերափոխման տոնախմբության օրում, ամեն մի բարի գյուղացի յուր խաղողի պտուղներից դնում է տաճարի սեղանի վրա, քահանան օրհնում է խաղողը, այնուհետև ժողովուրդը կարող էր ուտել նրան, որ պաս էր մինչև այն օր: Տեր Մարկոսը շատ անգամ անիծում էր այսինչ աղեղործը, թե՛ նրա նվերը Կայենի պատարագ էր համարվելու՝ խաղողի սակավության կամ տեսակի վատության համար: Խաղող-օրհնենք⁵ ավելացուցած խաղողից տեր Մարկոսը ամեն տարի ունենում է մի փոքրիկ թակույկի մեջ՝ դեռահաս մկանի (մաճառ):

Այդպիսի արդյունավոր աղբյուրներից էին բխում տեր Մարկոսի ապրուստի շորս գլխավոր պիտույքները՝ հաց, գինի, յուղ և ձեթ՝ վառելու համար, որոնք ուրիշների տնտեսության համար այնքան անհրաժեշտ էին, բայց տեր Մարկոսի համար բոլորովին ավելորդ լինելով՝ դառնում էին վաճառքի նյութ: Տեր Մարկոսը զուրկ չէր մնում նաև առատ մսից, որ ամեն տարի, որոշյալ օրերին հասնում էր նրան միագամայն ձրի:

Ծաղկավան գյուղի մեջ, բացի Սուրբ Գեորգ եկեղեցուց, կար մի այլ հին եկեղեցի՝ Սուրբ Սարգիս անունով: Այդ բոլորովին փլատակված եկեղեցին ձևացնում էր ավերակների մի բլուր, որի միջի կիսաթաղ սրբատաշ քարերը՝ խաչանիշ զրոշներով, և կիսակործան կամարները՝ մի հոյակապ շինվածքի մնացորդներն էին: Սնահավատ մարդկանց ավանդությունը պատմում է, թե հարուստ իշխաններից շատերը, իրանց հոգվո համար, կամեցել են նորոգել այդ եկեղեցին, բայց սուրբ Սարգիսը նրանց երազում երեւելով հայտնել է, թե ինքը ուրախ է բնակվելու մի այդպիսի աղքատ ավերակների մեջ, այդ պատճառով նրան անվանում են անփառասեռ, աղքատ սուրբ Սարգիս: Ռամիկների մեջ այդ սրբազան ավերակները մեծակշիռ համարում ունեին: Կյուրակեմուտ երեկոներին գյուղացի մոլեռանդ պառավները նրա փլատակած քարերի վրա վառում են իրանց յուղային ճրագները, աթարի կրակի վրա ծխում են լի բուռով անուշահոտ խունկեր, և, իրանց երեկոյան աղոթքը ջերմեռանդությամբ կատարելուց հետո, թավալվում են նրա սուրբ հողերի և փոշիների մեջ, և իրանց երեսները այն նվիրական քարերին քսելով, սրբազան զգաց-

մունքներով լի՝ դառնում են տուն: Ջերմախտով և այլ ցավերով տկարացած բազմաթիվ հիվանդներ ամեն օր քնած են լինում այդ կիսակործան կամարների տակ, ջերմ հուշարով, թե զորավոր սուրբ Սարգիսը իրանց ապաքինություն կպարգևե:

Սուրբ Սարգսի տոնախմբության օրերին⁶, ամեն տարի, Զարեհավանի բոլոր գյուղերից այդտեղ հավաքվում են երկու սեռի անթիվ և անհամար ուխտավորներ: Ծաղկավանում հանդիսանում է մի մեծ բանայիւ, ուր տեղի Մարկոսը յուր բոլոր եկեղեցական խաբեությամբ մի մեծ և առատ վաստակ է ժողովում ռամիկ խառնիճաղանջի սնապաշտությունից:

Այդ սպանդարամետական հանդեսի մեջ հայ մարդը ձևանում է յուր հոգեւոր և մարմնավոր բոլոր խենթություններով: Բազմաթիվ նորահարսեր, աղջիկներ, սիրուն կանայք, տղամարդիկ, պառավ տանտիկիներ, ալեւոր ծերունիներ, բոլորը զուգված-ղարդարված իրանց հարսանիքի հագուստներով, մի կողմից կատարում են սրբազան պաշտամունքներ, մյուս կողմից՝ ամբողջ յոթն օր և յոթն գիշեր, տեսակ-տեսակ նվագարանների, սաղի, շոնգուրի, դհուլի, զուռնայի ձայներով, խառնված միմյանց, պար բռնելով, երգ երգելով, ուտում, խմում, ուրախանում են: Շատ անգամ մի ախտալից, սիրաբորբոք պատանի, ոգեւորված այն ռոմանական զգացմունքներով, թե ինչպես էր սուրբ Սարգիսը փախցրել հույնի աղջիկը, երբ տեսնում է մի գյուղացի սիրուն աղջիկ, որ յուր մոր հետ եկել էր ուխտ, իսկույն նրա մեջ վառվում է սերը... նա պարի մեջ մոտենում է աղջկան... շշնջում է նրա ականջին մի քանի սիրո խոսքեր... այդ կախարդական խոսքերը հրապուրում են աղջկա սիրտը... և կեսգիշերային լուին և խաղաղ պահուն, երբ ուխտավորներից շատերը հարբած, հոգնած, քնած էին իրանց վրանների մեջ, տեղի Մարկոսը միայնակ, լուսնի արծաթափայլ լուսով, մի քարի տակ, կատարում է երկու սիրահարների պսակը... Մայրը երկար որոնում է կորած աղջկան, բայց առավոտյան տեղի Մարկոսը, նորահարսի և նորափեսայի ձեռքից բռնած տանում է նրանց նորահարսի մոր վրանը: Նորահարսը ամոթխածությամբ էարմրած, երեսը ծածկելով՝ ընկնում է մոր ոտքերը... Մայրը մի փոքր տհաճություն ցույց տված դեպքում՝ «Դե՛, օրհնած,— ասում է քահանան.— այսօր սուրբ Սարգիս է, արեղարոդ է⁷, սիրածը սիրողինն է, փախցրածը՝ փախցնողինը... այսօր այդպիսի բաների համար չկա ոչ մի արգելք, այսօր ազատություն է...»: Մի քանի կաթիլ արտասուք գլորվում են մոր աչքերից, և նա ակամա օրհնում է նորապսակները:

Մի այդպիսի անհամար բազմության մեջ, յուրաքանչյուր ուխտավորի մորթած մեկ, երկու կամ ավելի մատաղների բուդեբը (դիստը), դետական իրավունքով, հասնում էր տեր Մարկոսին⁸, իսկ հայոց քահանան այդ իրավունքի վրա ավելացրել է մի երկրորդ բանը՝ մատաղացուների կաշիները ևս։ Տեր Մարկոսի խեղանդամ ծառան, ժամհարի հետ, կաղկղալով քարշ է գալիս ուխտավորների մեջ, մատաղների բուդեբը և կաշիները հավաքում։

Տեր Մարկոսը, շատ անգամ, կռիվ է անում այսինչ ուխտավորի հետ, թե ինչո՞ւ էր նա երկու կաշի տվել, երբ մորթել էր երեք մատաղ։ Ուխտավորը չէ ուրանում, չէ ասում, թե երեք մատաղ չէր, բացատրում է, թե կաշիներից մինը շունն էր գողացել, քահանան պահանջում է կորած կաշվի արժեքը։ Այսպիսի վեճեր, հաճախ, հասնում են տարածայնության մինչ այն աստիճանը, որ պատճառ են տալիս քահանային և ուխտավորին միմյանց գլուխ կոտրելու և մորուք փետեկու։ Տեր Մարկոսը չէ նահանջում, հաղարումեկ անեծք թափելով խեղճ ուխտավորի գլխին, թող չէ տալիս նրան, մինչև կաշու դինը ստանում է։

Ստացած ոչխարների բուդեբից տեր Մարկոսը պատրաստում է օրինավոր ղափուճա, իսկ նրա ծառան, ձմեռային օրերում, երբ միսը թանկանում է, վաճառում է այդ ղափուճան բաղարում շահավոր դնով։

Տեր Մարկոսի խորամանկությունը և հնարագիտությունը ավելի հորդացած այդպիսի և դրա նման առատաբուխ աղբյուրները բաշխում էին նրան ամեն տարի մեծակշիռ արդյունքներ։ Դրա վրա ավելացնելով տեր Մարկոսի ժլատությունը և չափազանց կծծությունը ապրուստը, հասկանալի է, որ նա կարողացել էր ժողովել բավականաչափ արծաթ։ Նա յուր արծաթը փոխառության կամ շրջաբերության չէր դնում, ո՛չ՝ այդ արարքի աստվածային օրենքով արգելված լինելու պատճառով, այլ՝ յուր գանձը թաղում էր հողի մեջ, կամենալով ժողովրդի աչքին ձեռնալ աղքատ, ողորմելի և խեղճ քահանա՝ ավելի աջահամբույր ստանալու համար։ Այդ նկատառումով նա միշտ մասն էր գալիս պատառտված հագուստներով և բոբիկ ոտներով։ Նրա մահուդի վերաբերուն, քրքրված և եղոտված, կրում էր յուր վրա նրա նորընծայության օրերի թվականը։ Նրա մորթի գդակը, կորցնելով յուր բուրդը, նմանում էր գըլխի վրա դրած մի պարկի։

Տեր Մարկոսը (քանի՜ հազար այդպիսի տեր Մարկոսներ ունինք մենք...), Մաշտոցին և Տոնացույցին ծառայելը յուր քահանայության միակ նպատակը դարձնելով և քրիստոնեության բուն խորհրդին մի տարապալման և խոտորնակի կերպարանք տալով՝ փրկչի սուրբ Ավետարանը արել է մի ուռիան, յուր նյութական օգուտը որսալու։

— Հը՛մ... դո՞ւ էլ Կլսեցիր մեր հոգևորականների ջիղը ծամել և նրանց ոտից քարշ տալ,— իմ խոսքը կտրում է նեղսիրտ հնամուլը, երեսը խոժոռեկով և աչքերից կայծակ թափելով:

— Ո՛հ, պարոն,— պատասխանում եմ ես.— իմ ասածը տեր Մարկոսի համար էր... դուք կճանաչեք, թե ինչ պտուղ է տեր Մարկոսը... հրամայեցե՛ք Ռեսի հետ, ձեզ ներս կտանեմ նրա տունը և ավելի լավ կծանոթացնեմ նրա հետ:

Չարության դեր, մտած Ռես Վասակյանի սրտի մեջ, չարաչար խռովում և ամբոխում էր նրա հոգին: Նա, միայնակ, վաղ առավոտյան, գնում էր Ծաղկավանի մի նեղ և ցեխոտ փողոցով, և նրա գլուխը նույն բույներն ծանրացած էր ամենազարհուրելի մտածություններով... «Այն՝ որ հանձնառու չեղավ կատարել մարմնավոր բժշկը... անպատճառ կկատարեմ հոգևոր բժշկի ձեռքով...», ստեպ-ստեպ կրկնում էր նա յուր մտքի մեջ:

Վերջապես նա կանգ է առնում մի դռան առաջ, որ ճխանի վրա բաց էր և, առանց մուրճը վարկելու կամ իմացում տալու, ներս է մտնում նախագավիթը և յուր հետևից փակում է դուռը: Նա, ոտքի մատերի վրա, ուշիկ-ուշիկ, առանց մի ձայն հանելու, մոտենում, կանգնում է սենյակի փակ դռան առաջ, որտեղից լսելի էր լինում հետևյալ խոսակցությունը.

— Ա՛յ տղա, Կարո՛ւ:

— Հրա՛մմե, տեր հա՛յր:

— Մոմերը հալեցի՞ր, քանի՞ գլուխ եղավ:

— Հրամեր եք, հալեցի, տասնհնորս գլուխ եղավ:

— Ինչո՞ւ այդպես քիչ... բե՛ր միներ տեսնեմ:

Մի քանի բույներից հետո.

— Է՛յ դու զարշելի,— գոռաց առաջին ձայնը,— քանիցս անգամ պատվիրած եմ, որ մոմերի այրվածքը կտրես, որպեսզի այդ սևությունները չերևեին, բայց դու անմիտ ես, առավել քան մեր դրացու ավանակը:

Մի քանի բույն լռություն. առաջին ձայնը դարձյալ կոչեց.

— Ահա քեզ եկեղեցու բանալին, կմտնես այն խորանը, որ գիտես, նույն արկղի մեջ դարձյալ կգտնես կիսավառ մոմի պատրույգներ. կբերե՛ս, կհալե՛ս:

Ռեսը իսկույն հասկացավ, թե տեր Մարկոսը սովորություն է ունեցել եկեղեցուց դողանալ կիսավառ մոմերը և, հալել տալով, մեծ-մեծ մոմի գլուխներ շինել վաճառքի համար։ Բայց քանի որ նա մի այլ նպատակով էր եկել, քան թե լրտեսության համար, չսպասեց նրանց խոսակցության վերջը լսելու, երեք անգամ հազաց, իմացնելու յուր մոտենալը. դուռը հեղիկ բաց արեց և ներս մտավ։

Ռես վասակյանը քաղաքավարությամբ սովորական ողջույնը տալով, նստեց քահանայի մոտ։

— Բարի լինի, Ռես,— խոսեց տեր Մարկոսը,— ի՞նչ բախտով, ճանապարհներդ ծնե՞լ եք, հա՛... փառք քեզ, տեր, երկու հակառակ ծայրերը միանում են։

— Ինչո՞ւ հակառակ, տեր հայր,— պատասխանեց վասակյանը,— ձեզ հայտնի է իմ դեպի ձեզ միշտ ի սրտե բարյացակամությունը։

— Թող այդպես լինի... Բայց ես տեսնում եմ, որ Ռեսի ջուրը մի առավելով չի գնալ, մինը գեպի մի կողմն է քաշում, մյուսը՝ դեպի այլ կողմ։

— Ես դիտեմ, այդ բոլոր խոսքերը կատակ են,— խոսեց Ռեսը գործատեր մարդու ոճով։— Բայց թող առժամանակ հանաքը մնա։ Տեր հայր, ես պիտի խոսեմ ձեզ հետ մի ամենակարևոր գործի մասին. հրամայեցեք, որ ծառան հեռանա։

Տեր Մարկոսը աչքով արեց. ծառան դուրս գնաց։

Ռեսը ալիկի մոտեցավ քահանային և խոսեց։

— Հայր, ի՞նչ է ձեր կարծիքը սպանության մասին։

— Քրիստոնեությունը թույլ չէ տալիս սպանություն գործել,— կտրուկ պատասխանեց տեր Մարկոսը։

— Բայց եթե այդ գործ դնեինք մեր թշնամիների դեմ, մի այնպիսի թշնամու, որի մահը հաղարավոր ազգայինների կյանք կորստից ազատելու պատճառ էր դառնում։

— Ուլ էլ որ լինի, թշնամի թե բարեկամ՝ արգելված է։

— Եիշտ է, որ մեր կրոնքի հեղինակը հրաման չէ տալիս սուր բարձրացնել մեր թշնամիների և մեր նեղիչների դեմ։ Բայց ազգասիրության և նախանձախնդրության սուրբ ձգտումը, որով գրգռվում է մեր արյունը, գործադրելու մեր սուրը՝ մեր իրավունքը, մեր ազգայնությունը և մեր կրոնը պահպանելու համար, այդ բնական ղգացումը, որով ամեն մի անհատ պարտավորվում է պահպանել յուր անձնական և յուր ազգակցի պատիվը, այդ բնական սուրբ ղգացումը, կոկնում եմ, համարելու է զուտ ճշմարտություն և աստվածային օրենք։

Տեր Մարկոսը ժպտաց, նա Ռեաի բերնից լսում էր նոր խոսքեր, որոնք ամենեկին չէին համապատասխանում նրա մինչև այն ժամանակ ճանաչված բնավորության:

— Ռե՛ս, որի՞ դեմ եք կամենում բարձրացնել ձեր վրեժխնդրության սուրբ, — հորցրուց տեր Մարկոսը ծիծաղելով:

Այս սուր և կծու կատակը բնավ չկարողացավ խախտել Վասակյանի երկաթի հաստատությունը մտադրությունը: Նա առանց շփոթվելու, սառնասրտությամբ առաջ տարավ յուր խոսքը, ասելով.

— Պատվելի հայր, իմ վրեժխնդրության սուրբ ևս չեմ բարձրացնում մի այլ ազգի կամ մեծ բաղմունքի դեմ, այլ, որպես քահանա, խոստովանաբար եմ հայտնում ձեզ, որ ես չափազանց ոխ ունիմ դեպ մի մարդ և կամենում եմ վրեժխնդիր լինել նրան մահվամբ. ո՛չ թե նրա համար, որ այդ մարդը ինձ որեւէ անձնական վնաս է հասցրել, այլ, առավելապես, այն պատճառով, որ իմ խղճմտանքս ինձ տանջում է, տեսնելով այդ մարդը ազգային մարմնի մեջ, որպես ասպականիչ և փտեցուցիչ կերցավ, օրեցօր ավերում է ազգային մարմնի շինվածքը և, անտարակույս, մի օր պատճառելու է նրա ցավալի կործանումը: Մովսեսի օրինակը բավական է ինձ՝ ազգասիրաբար վերջ տալու մի այդպիսի մարդու կյանքին⁹:

Բայց տեր Մարկոսը դյուրավ խաբւելու մարդ չէր. նա ավելի խորամանկ էր՝ քան հարյուր սատանա: Նա ակնբերե տեսնում էր Ռեաի խոսքերի մեջ մի թաքնված գաղտնիք, որ Ռեսը կամենում էր վարագուրել կեղծավոր խոսքերով: Այլապես, նա քաջ ճանաչում էր Ռեաի հոգին, որը ոչ միայն հայոց ազգը, այլ բոլոր մարդկությունը պատրաստ էր վաճառել մի քանի փարայի, եթե նրան արծաթ տային:

Տեր Մարկոսը բռնեց Ռեաի ձեռքը, համակրաբար նայեց նրա երեսին և ասաց.

— Պարոն Վասակյան, ավելի լավ կլիներ, եթե դուք բոլորովին բացեիք իմ առաջ ձեր սիրտը, միանգամայն հուսալով, որ կգտնեիք իմ կարեկցությունը և իմ հաճությունը:

Ռես Վասակյանը մտածության գնաց և ոչինչ չպատասխանեց:

— Ո՞վ է ձեր ասած մարդը, — հարցրուց տեր Մարկոսը:

— Մի՞թե դուք չգիտեք, թե ո՞վ է մեր ազգի և կրոնքի թշնամին:

— Այդպիսի մարդիկ շատ ունինք, դուք ասացե՛ք, թե որի՞ մասին եք խոսում:

— Պարոն Ռուստամը, Տեր-Առաքելենց Մահտեսի Ավետիսի որդին:

— Նա արդեն հիվանդ է, դուք թողեք աստուծո կամքին, գուցե աստված ինքը վերջ տա նրա կյանքին:

Բայց Ռես Վասակյանը վետահ լինելով, որ արծաթը ավելի գործակատար է, քան աստված՝ դրեց տեղ Մարկոսի առաջ մի քսակ լի ոսկով, միենույն քսակը, որ նա առաջարկել էր անգլիացի բժշկին՝ մըստը Սեյտունին, որ նա յուր դարմաններով թունավորեր պարոն Ռուստամին, և որը չընդունեց առարկինի ելրոպացին:

— Ահա, այդ ոսկիները ձեզ պարգև, դուք կատարեցեք իմ խնդրը,— ասաց Ռես Վասակյանը:

— Ի՞նչ է ձեր միաբը,— հարցրուց քահանան շփոթվելով:

— Ձեր ձեռքով առավել դյուրին է սպանել նրան. դուք կարող եք անել այդ սուրբ հաղորդության միջոցով:

— Սուրբ հաղորդության միջոցով... ո՞րպես:

— Դրա օրինակները քիչ չեն մեր ազգային պատմության մեջ... օրինակ՝ թույն խառնելով սուրբ հաղորդության մեջ և այնպես մատուցանելով հիվանդին:

— Այդ դարձյալ սպանություն է... մեղք է...

— Ես քանի-քանի՜ փաստերով ապացուցեցի, թե մեղք չէ՝ դուք ընդունեցեք այդ ոսկիները:

Տեղ Մարկոսը վերցրեց Հուդայի արծաթը¹⁰, համբուրեց, այնուհետև ասաց.

— Բայց պետք է այդ դործը մնա գաղտնի մեր երկուսի մեջ:

— Բերեք Ավետարանը, ևս կերդվեմ, եթե չեք հավատում:

Տեղ Մարկոսը դրեց գետնին Ավետարանը: Ռես Վասակյանը սկսեց զարհուրելի երգումներով երգվել:

— Ես կպատրաստեմ թունավոր հաղորդությունը, միայն պետք է մի հնար գտնել, որ նրանք, այսինքն՝ Տեղ-Առաքելներ ցանկանային հաղորդել իրանց հիվանդը,— ասաց տեղ Մարկոսը:

— Այդ հոգսը թողեք ինձ,— պատասխանեց Ռեսը ուրախությամբ.— միայն դուք պատրաստ եղեք, երբ կանչեն ձեզ:

— Շատ բարի:

— Մնաք բարյավ:

— Գնացեք խաղաղությամբ:

Ռես Վասակյանը հեռացավ:

ՏԻՐՈՋ ՄԱՐՄԻՆԸ

Պարոն Ռուստամի հիվանդությունը օրըստօրե ծանրանում էր։ Մըս-տըր Սեյսունը բանացրել էր յուր բժշկական բոլոր հնարները, մնացել էր անճար։ Նկատելով յուր հիվանդի մեջ ավելի բարոյական ցավեր, քան թե՝ ֆիզիկական, նա պատվիրում էր հեռու պահել հիվանդից այն բոլորը, որ կարող էր նրան հոգեկան խռովություն պատճառել։ Մանավանդ նա արգելում էր Տեր-Առաքելին քաբեկամենի անտանելի այցելությունները, որոնցից խորշում էր հիվանդը յուր առողջության ժամանակ իսկ։

Պարոն Մելիքզադեն, միայնակ հիվանդի մոտ, կատարում էր նրա բոլոր ծառայությունները։ Աշխարհիկները գալիս էին երբեմն։ Մահ-տեսի Ավետիսը և տիկին Սկուհին չէին կարողանում ցամաք աչքով նայել իրանց որդու վրա, այդ պատճառով գալիս էին նրա մոտ խիստ սակավ։ Բայց Հուրի խան-Դաջան յուր մի քանի պառավ ընկերուհիներին հետ չէին թողնում հիվանդին հանգիստ մեռա՝ նրանք շատ անգամ, մըս-տըր Սեյսունից զաղտնի, միջոց գտնելով, մտնում էին պարոն Ռուստամի մոտ և նյութում նրա համար վանազան բժշկական հնարներ, գործ դնելով ոչ այնքան դարմաններ, որքան կախարդական դործողություններ։

Մի օր, արևածագից առաջ, Հուրի խան-Դաջան, նստած թոնրի մոտ, խորին մտածողության մեջ տաքանում էր։ Հանկարծ ներս մտավ նրա մոտ միականի Դողեն, Ռես Վասսակյանի քառասուն և հինգամյա բույ-րը, որի սպնդանման երեսը, ցրտից լրջացած՝ միևնույն ժամանակ խիստ անտանելի էր։

— Բարի լինի... ի՞նչ կա, աղջի, այսպես վաղ առավոտյան,— հարցրուց Հուրի խան-Դաջան, նրա երեսին նայելով։

— Փա՛ռք աստուծո, բարի է,— պատասխանեց օրիորդ Վասակյա-նը ծամծմելով։— Եկա ձեզ մի նեղություն տամ, հույս ունիմ ընդունեք ձեր բարեսրտությանը, առաքինի մայրիկ. «պորտս ընկել է», քանի օր է, որ բոլորովին քուն չունիմ ցավից. օրըստօրե տկարանում եմ, ցերե-կով ամաչեցի ձեզ մոտ գալ, առավոտյան կանուխ եկա, որ «աղոթե՜ր տամ»։

Օրիորդը պես-պես տարապայման շարժումներով կամենում էր ցույց տալ, թե իրոք փորի մեջ մեծ ցավեր էր զգում։

— Ե՛կ, նստի՛ր, խղճալի աղջիկ,— ասաց պառավը ցավակցա-

բար,— երևի կարողութունիցդ դուրս ծանր բան ես վեր առել և պորտոզ վեր ես գցել, ե՛կ, նստի՛ր, մի կանգնի՛ր,— կրկնեց նա:

Գողեն մոտեցավ, նստեց լոռերի ասիին, Հուրի խան-Դալայի մոտ: Նրա փոքր տարանալուց հետո պառավը ձեռքը տարավ դեպ նրա փորը և մի քանի րոպե շոշափելուց հետո առաց:

— Վա՛յ խղճալի, մեկ թիզից ավել է իջել դեպի ցած. հո՛ղը քո գըլխին. ինչո՞ւ շուտով խաբար չտվեցիր, որ մի ճար անեինք:

— Ա՛խ, ի՞նչ անեմ, մայրիկ, քանի որ մտեկ եմ այդ անիծված վարժարանը, զլուխս քրեկու ժամանակ շունիմ, այնքան աշխատեցնում են:

— Ա՞յդպես է... հենց այն սատանայի բռնի մե՞ջ պիտի մի կտոր հաց ճարեիր,— ասաց տհաճությամբ պառավը և հրամայեց Գողենին պառկել քամակի վրա: Բոլորովին բաց անելով նրա փորը, նա սկսեց ձեռքերով ու մատներով զանազան շարժումներ անել և մաժմաժել, միևնույն ժամանակ չղաղարելով կարգալ այնպիսի աղոթքներ, որոնք ոչ մի գրքում գրված չեն:

Պառավ օրիորդը շուտով բարձրացավ, մի քանի անգամ հազաց և Հուրի խան-Դալայի ձեռքը պաշեց, ասելով.

— Մայրիկ, քո հոգին լույսի մեջ լինի. այժմ բոլորովին հանգըստացա:

Բայց Գողենի ո՛չ պորտն էր ընկել, ո՛չ մորտը: Նա մի ուրիշ փորացավ ուննր:

— Ի՞նչպես է այժմ Ռուստամի հիվանդութունը,— հարցրուց նա ցավակցաբար:

— Ա՛խ, Ռուստամից ամենեին մի հարցրու, քույրի՛կ,— հառաչանք պատասխանեց պառավը:— Ռուստամը դժվա՛ր մեկ էլ աշխարհ տեսնե...

— Վա՛յ, իմ աշիկս քոռանար, այդ ի՞նչ եմ լսում,— ձայն տվեց միականի օրիորդը և սկսեց լալ:

Պառավի ցամաքած աչքերը նույնպես լցվեցան:

— Աստված մեղանից առել է...— ասաց նա գլուխը շարժելով:

— Բայց դուք, մայրիկ, դուք այդպես չէիք, դուք մեռելներ էիք ողջացնում, այժմ ի՞նչպես է, որ ձեր թոռան համար մնացել եք անճար:

— Ժամանակը փոխվել է. այժմ ո՞վ է լսում ծերի խրատը: Մի՞թե ինձ իմ կամքին են թողնում. մի քանի անաստվածներ հավաքված, չեն իմանում ի՞նչ են անում... մաշեցի՛ն, մեռցրի՛ն խեղճ երեխաս:

— Աստված փշացնե նրանց,— ասաց պառավ աղջիկը ավելի ևս կեղծավորվելով:— Բայց, մայրիկ,— խոսքը փոխեց նա,— երբ այդ-

քան երկյուղ կա Ռուստամի կյանքի համար, դոնյա դո՛ւք մտածեցեք սուրբ հաղորդության մասին:

— Բա՛, սուրբ հաղորդությո՞ւն... — կրկնեց խորհրդական ձայնով պառավը: — Ախ, վաղուց արդեն սուրբը և սրբությունը վերացել են տանից:

— Բայց ի՞նչ վնաս ունի, հիվանդի համար հոգևոր կերակուր է. մարմնին առողջություն և ցավերին փարատություն կտա:

— Դժբախտաբար իմ տան մեջ սնուցանվում է մի այնպիսի կրոնք, որի համար ո՛չ մի հայ քահանա հաճանառու չէ լինելու իմ տան մեջ կատարել յուր այդ սուրբ քրիստոնեական պարտքը:

— Բայց եթե դուք կամք կառաք, ես կհայտնեմ իմ եղբորը, նա կխնդրե տեր Մարկոսից, որ բարեհաճե հաղորդել ձեր հիվանդը:

— Դուք շափաղանց կպարտավորեք մնալ:

— Այժմ մնաք բարյավ:

— Տեր քնդ ձեզ:

Բանասերկուի քույրը, ոգևորված ուրախությամբ, դուրս գնաց Տեր-Առաքելենց տնից: Նա գտավ եղբոր սենյակում՝ Ռեսը տեր Մարկոսի հետ միասին:

— Ի՞նչ եղավ, — հարցրուց նրա եղբայրը:

— Հուրի խան-Դաջան սիրով ընդունեց իմ խորհուրդը, և նա շնորհակալությամբ կընդունե քահանան, եթե կամենար հաղորդել նրանց հիվանդը, — պատասխանեց նրա քույրը:

— Շա՛տ բարի, — ասաց Ռեսը սառնությամբ, կամենալով ծածկել յուր ներքին ուրախությունը: — Շատ ուրախ եմ, որ այդպիսով մեր քրիստոնյա եղբայրներից միինը չէ կորչելու... միայն թե, Դուդալ, ասացեք խնդրեմ, Հուրի խան-Դաջան ե՞րբ ժամադիր եղավ քահանան ընդունելու:

— Արեմուտից երեք ժամ անցած, որովհետև այդ միջոցին հիվանդի մոտ չեն լինելու յուր բարեկամները, որոնք կարող էին արդելք լինել:

— Շա՛տ լավ. դուք, քույր իմ, այժմ կարող եք հեռանալ, ամենևին ոչ ոքի չհայտնելով, թե դուք այսօր եղել եք Տեր-Առաքելենց տանը և կամ խոսացել եք մի այդպիսի առարկայի մասին:

Դուդեն դուրս գնաց:

— Գիտե՞ք ինչ կա, տեր հայր, — խոսեց Վասակյանը, երբ նրանք մնացել էին միայնակ — լա՛վ է մտածել Հուրի խան-Դաջան, այո, պետք է մտնել հիվանդի մոտ մի այնպիսի ժամանակ, երբ բժիշկը, Աշխարու-նիները, Մելիքազենն այնտեղ չլինեին, եթե ոչ, մեր բոլոր հույսերը կորած են:

— Այդ առաջիկ լավ է,— պատասխանեց քահանան բանիմաց մարդու եղանակով,— բայց վնաս ևս չունի, եթե նրանք այնտեղ գտնվին, որովհետեւ թույնը ա՛յնպես է պատրաստված, որ եթե աստուծո հաջողությամբ հիվանդը շնորհ տաներ դեպի ստորին աշխարհը, դարձյալ կասկածել չէր տա մեր մասին:

Շուտով հասավ անբախտ երեկոն և արեմուտից անց երեք ժամը: Թանձր մութի մեջ երկու կետեր շարժվում էին դեպ Տեր-Առաքելենց տունը:

— Դուք ներս գնացեք, տեր հայր,— ասաց մի ձայն,— ևս մի փոքրը կսպասեմ. թող շիմանան, մենք երկուսս եկել ենք միասին:

— Հա՛ւ, դուք մնացեք այստեղ,— պատասխանեց չրկուրդ ձայնը:

Բժիշկը, կատարելով յուր երեկոցան ացեկությունը, հեռացել էր: Հիվանդի մոտ մնացել էր միայն պարոն Խոսրով Մելիքզադեն, երբ տեր Մարկոսը ներս մտավ: Իսկ տանեցիք, լսելով քահանայի գալուստը, շուտով բոլորը հավաքվեցան հիվանդի սենյակը:

Կես ժամից հետո հայտնվեց Ռեսը: Նա, մոտենալով հիվանդի մահճակալին, սկսեց նայել նրա նիհար երեսին:

— Մինչև ե՞րբ, աստված, պիտի թողնես դրան այդ տրտում մահճի մեջ,— կոչեց նա հառաչանքով և սկսեց լալ:

Ռեսի երկսայրի խոսքը նրա համար չէր, որ աստված հիվանդը վեր կանգնե՞ր յուր հիվանդության մահճից դեպ լույս աշխարհ, այլ տաներ դեպ մահվան գերեզմանը:

— Դուք խիստ շուտ փղձկեցաք, օրհնած,— ասաց Ռեսին տեր Մարկոսը, մխիթարելով,— ի՞նչ կա եղի, աստուծո շնորհիվ շուտով չենք տեսնելու մեր բարեկամը այդպես պառկած հիվանդության մահճի մեջ: Տերը կհատուցանի նրան:

— Ո՛չ, տեր հայր, Ռուստամը... ա՛խ, Ռուստամը... մեր սիրելի բարեկամը... դա չպետք է այդքան մաշվել...— կրկնեց նա հեկեկալով:

Վասակյանի արտասուքը շարժեց բոլորի լացը, և տեր Մարկոսը նույնպես երեսը դեպ մյուս կողմը թեքեց, թաշկինակ քսեց երեսին, որպես թե չորացնում էր յուր աչքերի արտասուքը:

Պարոն Մելիքզադեն, հեռվից արհամարհանոք նայում էր դրանց վրա, ոչինչ զին չդնելով նրանց սրտերի անտեղի զեղմունքին:

Միևնույն միջոցին, Հուրի Խան-Դայան, մոտենալով քահանային, սկսեց համբուրել նրա ձևերերը, ասելով.

— Տեր հայր, ծառա եմ սուրբ աջիդ, մատաղ լինեմ ոտքիդ հողին, աստծո սիրուն, ողորմություն արեք և մի թողեք, որ իմ թոռս մեռնի որպես մի թուրք, առանց սուրբ հաղորդության, առանց քահանայի:

— Դուք, մայրիկ, պիտի մտածեք, որ ձեր թոռը հրաժարված է հայոց սուրբ եկեղեցու հաղորդակցությունից,— պատասխանեց քահանան սառնությամբ:

— Ես աղաչում եմ, ես խնդրում եմ, եթե հնար էր...

Եվ սկսեց պառավել թախանձել, նրա ոտքերը համբուրելով:

— Բայց դիտե՞ք, ինձ արդե՞լված է իմ մեծավորի կողմից, և գուցե պատժի տակ կղցեի իմ անձս, գործելով սրբազան առաջնորդի հրամանի դեմ:

Իսկապես, Ատրպատականի սրբազան առաջնորդը, նդովելով պարոն Ռուստամին յուր ընկերների հետ, հրաժարեցրել էր հայոց եկեղեցու հետ հաղորդակցությունից: Եվ տեր Մարկոսը, այդ իրողությունը պատճառ բերելով, աշխատում էր ավելի թանկ գնով վաճառել յուր բույնը:

— Ի՞նչ պետք է հիվանդին հաղորդել տիրոջ մարմնով,— մյուս կողմից, նրանց խոսքը կտրելով, մեջ մտավ պարոն Մեփրզադեն:

— Ի՞նչպես պետք չէ,— պատասխանեց քահանան մի փոքր բարկացած.— տիրոջ մարմինը մեզ համար և՛ հոգևոր, և՛ մարմնավոր կերակուր է. նա զորություն է տալիս տկարացած մարմնին:

— Այդ հիմարություն է,— կրկնեց մանուկ տղամարդը:

— Ի՞նչպես հիմարություն, մի՞թե սուրբ Ավետարանը ամեն օր այդպես չէ՞ քարոզում մեզ:

Պարոն Մեփրզադեն, կամենալով ճանաչել հայ քահանայի հայացքը սուրբ գրվածքի գիտության վրա, ավելորդ չհամարեց մի փոքր ավել խոսացնել նրան. այդ պատճառով հարցրեց.

— Դուք կարդացե՞լ եք, դուք դիտե՞ք ինչ է գրված սուրբ Ավետարանի մեջ:

— Հա՛... հա՛... հա՛... հա՛...— սկսեց ծիծաղել տեր Մարկոսը.— Դուք, պարոն, հարցնում եք ինձ, որպես մի վարժատան աշակերտի:

— Այո՛, հարցնում եմ, ի՞նչ է գրված սուրբ Ավետարանի մեջ:

— Սուրբ Ավետարանի մեջ՝ անթիվ և անհամար բաներ: Զոր օրինակ. Քրիստոսի կյանքի բոլոր պատմությունը. թե ո՞րպես նրան յուր երեսալակության ժամանակ հանձնեցին հրեա ռաբբիի մոտ, դիր և գիտություն սովորելու, և նա, առանց այբ և բենը դաս առնելու, սկսեց կարդալ Թուրաթը՝ Այնուհետև, ո՞րպես նա աշակերտ եղավ մի հյուսան մոտ, և յուր վարպետի պատվերին հակառակ՝ երեք կտոր կտրեց գե-

բանը, որ պիտի երկու կտոր կտրեն, և թե՛ ո՛րպէս զարմացալ վարպետը, տեսնելով, որ գերանի երեք մասի ամեն մեկ կտորը նույն չափը ունեն, որքան պետք է ունենար գերանի կեսը: Եվ այնուհետեւ, ո՛րպէս նա աշակերտ եղաւ մի ներկարարի մոտ և այնտեղ նույնպէս ցույց տվեց յուր հրաշքը մի կարասի միջից, որ կապույտ էր ներկում՝ զուրա բերելով անթիւ և անհամար դուլներով կտալներ... Եվ թի ո՛րպէս նա աղատեց լճակում խեղդովոյ հիթանոս երեխայքը...

Պարոն Մելիքզադեն նկատելով, որ տեր Մարկոսը յուր պատմութեանը վերջ չէ տալու, կտրեց նրա խոսքը, ասելով.

— Երևի դուք չեք հասկանում սուրբ Ավետարանը, որովհետեւ այգպիսի առասպելներ նրա մեջ դրված չեն:

— Ապա «Մանուկ Ավետարա՞նը»²,— հարցրուց քահանան:

— «Մանուկ Ավետարանը» ավանդութեանների լոկ ժողովածու է:

Տեր Մարկոսը, լսելով նրա կոշտ պատասխանները, չափազանց վշտացաւ և կամենալով պապանձեցնել նրան, մտածեց առաջարկել մի այնպիսի հարց, որին չկարողանար պատասխանել նա:

— Դո՛ւք, որ այդպէս մեծ-մեծ խոսում եք, պատասխանեցեք, եթե գիտեք, ինչո՞ւ համար Քրիստոս աշխարհ եկաւ:

Պարոն Մելիքզադեն ակամա ժպտեց:

— Քրիստոս յուր կամքով աշխարհ չեկաւ, որ հարկ լիներ քննել նրա նպատակը: Նույնպէս, եթե նա յուր կյանքի ասպարեզում ընտրել էր առավել ուղիղ և արդիւյն պարտք, բարեկարգել և վերանորոգել ավերված մարդկութիւնը, նրա հոգու մի այգպիսի ձգտումը չենք կարող համարել մի գերբնական և նախաստեմանյալ բան, այլ բարի և խելացի մարդու գործ:

Տեր Մարկոսը, համարձա չհասկանալով յուր խոսակցի ասածը, առաջ տարաւ.

— Ձեր խոսքերը այնպէս մութն են, որպէս դրսում խավար գիշերը: Բայց եթե դուք կխոստովանեք ձեր տգիտութիւնը սուրբ գրոց մեջ, ես կպատմեմ, թե ի՞նչ պատճառով Քրիստոս աշխարհ եկաւ:

— Իհա՛րկե, ո՛րպէս կարող է մի աշխարհական մարդ ձեր չափ տգիտութիւն ունենալ...— կատակով ասաց պարոն Մելիքզադեն:

Տեր Մարկոսը, յուր լսածը ուղիղ համարելով, ասաց.

— Քրիստոս աշխարհ եկաւ Ադամի սատանային տված «ձեռագիրն» ջնջելու համար:

— Ի՞նչ ձեռագիր էր այդ,— հարցրուց նա ծիծաղելով:

— Սատանան, օձի կերպարանքով դրախտն մտնելով, խաբեց նախաստեղծ մարդիկը, նրանց ուտեցնելով թզենու արդելված ծառի պտու-

դից: Աստուծո՞ւմ անիծեց Ադամին և Եվային և արտաքսեց դրախտից ա՛յն ժամուն, երբ դրսում մութ էր: Նրանք, դրախտի մեջ միշտ լուսո՞ւ մեջ բնակւում լինելով՝ շատ տխրեցան խաւարի համար: Սատանան, գիտնալով, որ լուսաբացին հաղիվ մեկ ժամ էր մնում՝ մոտեցավ նրանց, ասաց, թե ինքը կարող էր նրանց համար լույս բերել: Նախածնողքը ուրախացան, աղաչեցին շար ոգուն: «Ինձ ի՞նչ վարձ կտաք դրա համար», ասաց սատանան: «Մենք մերկ ենք, մենք ո՛չինչ չունինք», պատասխանեցին նրանք: «Ո՛ւ, դուք ունիք մի բան, որ կարո՞ղ եք տալ ինձ,— խոսեց սատանան.— խոստացեք ինձ տալ ձեր ու ձեզանից ծընւած սերունդի հոգիները»:

Ադամն ու Եվան, չհասկանալով, թե ինչ բան է հոգին՝ խոստացան նրան տալ: Նրանց խոստումը, վկայության համար, գրվեցավ մի քարյա տախտակի վրա, և այդ քարյա տախտակը ձգվեցավ Հորդանան գետի մեջ: Շատ շանցալ, բնականաբար արեւը ծագեց, որովհետեւ մոտ էր լուսաբացին: Ահա այդ պատճառով մենք ևս մինչև այսօր արեւածագից մի ժամ առաջ եղած խաւարին՝ «Ադամա մուրն» անունն ենք տալիս: Այդ անիծյալ ձեռագիրն մնաց Հորդանան գետի մեջ, մինչև Քրիստոս աշխարհ եկաւ: Մինչև այդ օրը սատանան տիրում էր մարդկանց հոգիներին, բայց երբ Քրիստոս Հորդանան մտաւ, և սուրբ Հովհաննէս քաւոր դառնալով մկրտեց նրան, այն ժամանակ նա՝ ոտքը կոխելով այն քարտախտակի վրա՝ ջնջեց Ադամի տւած ձեռագիրը, իսկ յոր Հարությունից հետո դժխտն մտնելով՝ աղատեց արդար հոգիները, որոնք նույն ձեռագրի դորությամբ սատանան գերի էր տարել:

— Այդ ձեր պատմածը նույնպէս Ավետարանում գրւած է,— նրա խոսքը կտրեց պարոն Մելիքզադեն:

— Իհա՛րկե, օրհնած, արդյոք կա՞ մի բան, որ սուրբ Ավետարանում գրւած չլինի:

— Վա՛յ այն աղգին, վա՛յ այն ժողովրդին՝ որ ունի ձեզ նման քահանաներ...— ասաց պարոն Մելիքզադեն վշտանալով:

— Այո՛, այդպէս է... որովհետեւ գրւած է. «Մի՛ արկանեք զմարդարիտս ձեր առաջի...»³: Տե՛ր Մարկոսը ոչ թե քաղաքավարության համար չկամեցաւ արտասանել վերջին բառը, այլ մոռացաւ Ավետարանի խոսքը:

— Ասացե՛ք «առաջի սոխոց»,— կատակաբանեց պարոն Մելիքզադեն:

— Դուք արդեն իմանում եք, էլ ես ինչ ասեմ:

Պարոն Մելիքզադեն նայեց ժամացույցին, տեսաւ գիշերից բավական ժամանակ անցել էր:

— Որպես ես նկատում եմ,— ասաց նա,— ձեր խոսակցությունը կերկարի, լավ է, որ հանգիստ թողնեք հիվանդը, ես գնում եմ քնելու, դուք, տեր հայր, ղեկավար մյուս սենյակը, այնտեղ ձեզ ունկնդիրներ կգտնեք:

Ռեա վասակյանը իսկույն որսաց հաջող միջոցն, մտածելով, թե ավելի ձեռնտու էր իրանց խորհուրդին, երբ պարոն Մելիքզադեն գնար քնելու Իրանը մյուս սենյակում ժամանակ անցնելով Հուրի Խան-Դաշայի հետ, այնուհետև կարող էին գտնել հիվանդը միայնակ և անպաշտպան:

Երբ նրանք տեղափոխվեցան մյուս սենյակը, տեր Մարկոսը, ազատվելով յուր հակառակորդի ձեռքից և կամենալով ավելի ոգևորել Հուրի Խան-Դաշայի ջերմեռանդությունը սուրբ հաղորդության համար, ասաց.

— Դուք այժմ բավական հասկացար, թե ինչ էր Քրիստոսի աշխարհ գալու խորհուրդը: Բայց մնաց մի բան էլ ձեզ համկացնելու, որ տերն մեր Հիսուս Քրիստոս, յուր աշխարհ գալով և մաքող կերպաբանք ընդունելով, ո՛չ միայն ջնջեց Ադամա ձեռագիրը և ազատեց մեր հոգիները սատանայի իշխանությունից, ա՛յլ և կենդանացրեց հոգիները, յուր սուրբ մարմինը և սուրբ արյունը կերակուր և ըմպելի տալով նրանց, որ և մենք՝ քահանայքս, կատարում ենք սուրբ պատարագի խորհուրդով, հացի և գինու օրինակներով, որոնք, թեպետ ձեր՝ աշխարհականներիդ աչքին անտեսանելի են, բայց մենք՝ քահանայքս, տեսնում ենք՝ որ սկիհի մեջ ճշմարտությամբ փոխվում են միս և արյունի...

Այդ միջոցին Ռեա վասակյանը անդադար խաշակներում էր յուր երեսը, աղոթք կարդում, «փառք քեզ, Քրիստոս, աստված մեր, փառք քո սքանչելիքներին», ասում էր նա կեղծավորաբար:

Հուրի Խան-Դաշան խնդրեց, որ ավելի պարզ կերպով մեկնաբանեն նրան սուրբ հաղորդության խորհուրդը:

— Օրհնած, ի՞նչ անհասկանալի բան կա իմ ասածներիս մեջ: Մարդ ասածդ բաղկանում է երկու բանից, մարմնից և հոգուց: Մարմինը ա՛յն է, որ մենք տեսնում ենք. ունի ձեռք, ոտք, գլուխ և այլն, խոսում է, շարժվում է, գործում է, ապրում է և, կենդանությունը պահպանելու համար, կարոտ է կերակուրների՝ հացի և ջրի: Բայց հոգին մի լուսնոտ էակ է, որ ավելի նմանություն ունի աղավնիի և դրած է մարդու սրտի մեջ՝ որպես մեկ թռչուն վանդակի մեջ: Ձեռքդ դիր սրտիդ վրա, շոշափիր կուրծքդ, իսկույն զգալու ես, թե որպես անդադար թրթռում է նա. այդ նրա հանապազօրյա սաղմոսերգությունն է, փառաբանությունն է աստծուն, որ կատարում է ծնրադրությամբ և երկրպագությամբ: Որպես ասացի, մեր մարմինը կարոտ է կերակուրի. հոգին նո՛ւյնպես այդ

կարիքն ունի: Դրա համար տերն մեր Հիսուս Քրիստոս սահմանեց սուրբ հաղորդության խորհուրդը, յուր մարմինը՝ կերակուր և յուր արյունը՝ ըմպելի բաշխելով մեր հոգիներին: Յուրաքանչյուր տարի մի քանի անգամ սուրբ հաղորդություն ընդունելը՝ բավական է հոգին միշտ կուշտ պահելու համար:

— Ուրեմն, ով որ չընդունի սուրբ հաղորդությունը՝ նրա հոգին կմեռնի՞,— հարցրուց Հուրի Խան-Գայան:

— Ոչ միայն հոգին կմեռնի, այլև տկարանալով՝ կմեռնի նրա մարմինը, որպես օրինակը տեսնում եք ձեր թոռան մեջ,— պատասխանեց տեր Մարկոսը:

Երկրորդ անգամն էր, որ Ռես Վասակյանը, մտնելով հիվանդի մոտ, գտավ նրան միայնակ քնած: Իսկ պարոն Մելիքդադեն հեռու, մի այլ սենյակում՝ խռխուում էր խորին քնի մեջ:

Վաղուց արդեն աքաղաղները սկսել էին խոսել:

Դիշերային լուսյան այդ պահուն, երբ բոլոր խրճիթների գերդաստանները զիշերվա հանգիստն էին վայելում՝ Հովասաբենց տան մեջ վառվում էր մի ճրագ: Օրիորդ Սալբին, տխուր և հուսահատ, միայնակ նստած էր յուր քնարանում: Նա անխորհուրդ կերպով ականջ էր դնում ժամացույցի շկիկոցին, որ ահա զարկեց տասնեկրկուսը:

Նրա ննջարանի դուռը ներսից կողպած էր: Բայց ո՞րքան մեծ եղավ նրա դարմացքը, երբ երեսը թեքեց, տեսավ դռան մոտ կանգնած մի բարձրահասակ, թխազգեստ կին: Սարսափը և զարհուրանքի սարսուռը ցնցեց խղճալի օրիորդի բոլոր անդամները. և նա զգաց մի անսովոր երկյուղ, կարծելով թե դա ղույլուրանին էր⁴:

Մի քանի աղոթքներ կարդալով, օրիորդը դորություն առավ և ժողովելով յուր ուժը, հարցրուց. «Ո՞վ եք դուք»:

Հսկայամարմին ոգին շարժվեց դեպ առաջ, և միևնույն ժամանակ նրա երեսից վեր առած դիմակի տակից երևան եղավ նրա թուխ, որպես թե արևից այրված՝ զարհուրելի կերպարանքը, որ լուսավառվում էր նրա ճրագի նման վառվող ալքերից:

Օրիորդ Սալբին յուր բոլոր հոգեկան կարողությամբ դարձյալ դողդողում էր երկյուղից, կարծելով, թե արդեն մահը, յուր սև կերպարանքով՝ եկել է առնելու նրա հոգին:

— Զքնաղագեղ օրիորդ, մի երկնչի՞ք,— խոսեց ոգին մեղմ և գրավիչ ձայնով,— արդարև, իմ արտաքին կերպարանքը զարհուրելի է, բայց,

հավատացնում եմ, որ այդ սարսափելի կերպարանքի մեջ ամենաքրքուրդ սիրտ՝ ջերմ զարկում է ձեզ համար:

Օրիորդը, շահավատալով յուր տկանջներին, պնդեց յուր սիրտը և մյուս անգամ հարցրուց.

— Ո՞ւր եք դուք:

— Ձեր ընտանեկան պատմությունը, ձեր Հովասար նախապապի օրերից, ո՞չ բոլորովին ծածուկ է թողնում մի ժամանակ ձեր տան մեջ ծառայող խլվիկ անուն դեկիկ ցավալի ավանդությունը: Ահա կանգնած է նա ձեր առաջ, որպես ձեզ շնորհապարտ աղախին:

— Ի՞նչ շնորհ եմ ցույց տվել ես քեզ, երբ քո սարսափելի երեսը առաջին անգամն եմ տեսնում:

— Դուք այրեցիք իմ մոր ձեռքով ձեր տան մեջ թողած իմ գլխի մազերից մի հյուս, որի շարաշար գործադրությամբ Հովասարենք միշտ շարշարել են ինձ, բայց դուք աղատեցիք խլվիկին յուր ծառայությունից և, այրելով այն խորհրդական մազերը՝ ջնջեցիք նրանց թիլիսմը:

Օրիորդը իսկույն մտաբերեց խլվիկի մասին առասպելական պատմությունը, և թե ո՞րպես ինքը այրել էր նրա մոզերը, որ յուր մայրը գործ էր ածում զանազան կախարդությանց մեջ:

— Այժմ ի՞նչ ես դու կամենում,— հարցրուց նա:

— Ես հայտնվեցա հայտնելու, թե դեհրը նույնպես ունին բարի սիրտ, և թե նրանք կարող են վարձատրել իրանց բարերարներին բարի գործով: Բայց, լսիր, չքնադագեղ օրիորդ. քո թշնամիները անթիվ են. նրանք ամեն ժամ և ամեն րոպե զանազան որոգայթներ են լարում քեզ որսալու համար: Նրանք հսկում են քո սիրած նշանածի կյանքի վրա. այս րոպեիս մի սեսիրտ քահանա, թույն պատրաստած հաղորդության սկիհի մեջ՝ պիտի մատուցանե քո Ռուստամին: Դուք իմացում ավեր պարոն Մելիքդագին՝ որ արգելի սպանությունը գործողությունը: Այդ լուրը ձեզ տալուց հետո, հայտնում եմ, որ, որպես մինչև այսօր, այսուհետև նո՛ւյնպես՝ խլվիկը միշտ պատրաստ է օգնել ձեզ փորձանքի ժամերին: Նա թողնում է ձեզ յուր մազերից մի պուրակ, որը երբ երեք անգամ շարժեք դեպ արեմուտք, իսկույն խլվիկը երևան կգա:

Այդ խոսքերի հետ նա վերցրեց օրիորդ Սալբիի պըրանքի սեղանի վրայից մկրատը, կտրեց յուր գլխի սե հյուսերից միներ և դրավ սեղանի վրա:

Խլվիկը աներևութացավ:

Օրիորդ Սալբին, յուր տեսիլքը համարելով երեակայական ցնորք և ամենեկին շահավատալով յուր լսածներին, ծունկ իջավ հատակի վրա և սկսեց ջերմևանդությամբ աղոթել:

Միևնույն րոպեին մի ձեռք խթեց պարոն Մելիքդադեի կողքը: Նա աչքերը բաց արեց, յուր մահճի մոտ տեսաւ օրիորդ Նազանին, օրիորդ Սալբիի աղախինը:

— Վեր կաց,— ասաց նա,— հալածիր այդ շարագործները, որ հաղորդության մեջ թույն են կամենում մատուցանել Ռուստամին:

Դա խլիլիկն էր՝ օրիորդ Նազանու կերպարանքը առած...

ԻՂ.

ԽԱՉԱԳՈՂԸ

Ռեա վասակյանի մինչ այժմ կատարած շարագործություններն անգամ բաւական կարող էին լինել բնորոշելու նրա նկարագիրը: Մեզ ներքի լինի մի լրացուցիչ տեղեկություն ևս տալ նրա պատանեկան և երիտասարդական հասակում վարած կյանքի և արարքների մասին:

Ռեաը, յուր տասնևութ տարեկան հասակում, մի շնչին պատճառով՝ ծաղկաւառում. մի մարդ սպանած լինելու համար՝ այլևս չկարողացաւ գլուխ պահել այնտեղ, փախստական եղած, հեռացաւ դեպ օտար աշխարհներ: Քափառելով Եվրոպայի քրիստոնյա տերությունների մեջ, նա երկար ժամանակ ապրում էր մուրացկանությամբ: Բայց երբ մի փոքր ծանոթացել էր այդ աղգերի բնավորությունների հետ՝ մի այլ դժնդակ միտք հղացաւ նրա մեջ: Եղեռնական գաղափարը շուտով կերպարանագործվեցաւ նրա մտքի մեջ, և դրա իրագործման համար նա անցաւ դեպ Ռուսաստան: Այնտեղ նա զսաւ յուր երկրացի մի քանի շքեմոլիկ ծանոթներ, որոնք նույնպես ապրում էին մուրացկանությամբ և, դրավելով նրանց կամքը՝ իսկույն որսաց դեպ յուր կողմը:

— Հունձքի ժամանակ է, եղբայրներ,— ասում է նա յուր ընկերներին.— նայելով այս աղգի հիմարության, մեր գործը լաւ առաջ կգնա այս երկրում:

Ի՞նչ գործ էր այդ:

Ռեաը յուր ընկերների հետ իսկույն կալմեց ավադակների մի զարհուրելի խումբ, գինւորւած խաբեբայության բոլոր հնարքներով, որոնց նպատակն էր կողոպտել, հափշտակել, սպանել:

Նրանք հեռացան Ռուսաստանի այն գավառները, որոնք ավելի հեռու էին մայրաքաղաքներից, բայց այնտեղ ճանաչելով մուծիկներ

(ռամիկ) մուկեռանդությունը և նանրահասությունը՝ նրանք իրանց գործին մի այլ կերպարանք տվեցին: Երուսաղեմից եկած հույն աբեղաների անունով, սև մազից կոշտ հագուստներ հագած նրանք սկսեցին ման գալ ռուսների տները և, պատմելով Երուսաղեմի աղքատությունը և նրա թշվառությունը թուրքերի ձեռքում, շարժում էին ֆանատիկոսների կարեկցությունը դեպի սուրբ վանքը և անկարագրելի խաբեբայություններով փող որսում: Նրանք իրանց հետ շրջեցնում էին խաչեր, սրբոց մասունքներ և փոքրիկ պատկերներ... Կարդում էին Ավետարան և այլ հոգևոր երգեր, իրանց հնարած լեզվով և ծանր գներով վաճառում էին՝ իբրև սուրբ վանքի հիշատակներ, ձիթապտղի կորիզներից հորինված տերողորմյաններ, սաղափյա փոքրիկ խաչեր, որ իրանք էին շինում գիշերներով:

Եվ այդպես, շուտով կաղմվեցավ արեղայական մի կարգ՝ կերպարանագործված դարհուրելի խաբեբայությամբ:

Եթե աշխարհիս մեջ անիրավությունները և չարագործությունները արժան են որևէ գովասանության՝ Ռես Վասսիկյանը միայն իրավունք ունի վայելելու այն սև փառքը, պարծենալով այդ կարգի հիմնադրի անունով: Պարծանք և հայերին. չէ՞ որ մենք էլ ենք ունեցել մեր...

Խաբեբաների կարգը գնալով ընդարձակվում էր, և նրանք օրըստօրե նոր անդամներ էին գտնում: Նրանք տարածվեցան երկրագնդի ա՛յն անկյունները, ուր ավելի տիրում էր մտավոր խավարը, ո՛ւր քրիստոնեությունը գտնվում էր մռայլոտ հեթանոսության մեջ:

Հնարել էին նշանախոսություններ զանազան տեսակի «Գեղի խոտ» նրանց բառարանում նշանակում էր միտ: Երբ էամենային հասկացնել, թե տանուտերը հիմար մարդ է, կարելի է կողոպտել: Նրանք, իրենց սուտ ավետարանը կարդալուց հետո, շատ անգամ երգում էին այսպիսի և սրա նման շարականներ.

Ալեիույա, ալեիույա,
Վերնատունը դատարկ է,
էջը մեզ հպատակ է,
Բարձի՛ր, քանի ատաղ է,
Երուսաղեմա հիշատակ է:

Իսկ երբ կամին հայտնել, թե բանը անհաջող դրություն մեջն է կամ իրանցից հեռու չէ վտանգը, պետք է փախչել՝ երգում էին.

Ալեիույա, ալեիույա,
Մեր տղա, շունը հաշում է,

Կծոտը մեզ ճանաչում է,
Աչքերդ շուտ թաց արա,
Գնա դուռը բաց արա:

Շատ անգամ երգում էին այնպիսի ջանդուլումներ, որ որևէ իմաստ էին հայտնում: Բայց նրանք ավելի հաճախ իրենց միտքը հայտնում էին նշանախոսությամբ, առանց որևէ բարբառի, ձևերով, աչքով, ոտքով, հոներով և այլն: Նրանք հնարեցին առանձին գիր, կարդալ և լեզու:

Ռուսաստանի անկարգ ոստիկանությունը, յուր թույլ հետազոտություններով՝ երբեք չկարողացավ այդ շարագործներից մինն անգամ բռնել: Երբ մի տեղ նրանց խաբեբայությունը հայտնվում էր, և բռնվելու կասկած կար՝ նրանք շուտով փոխում էին իրանց եկեղեցական սև հագուստը: Ավետարան, խաչ, պատկեր և մասունքները պարկ էին դրվում, և այնուհետև, մի փոքրիկ արկղ շալակած՝ նրանք դռնից դուռ ման էին գալիս, և թափառաշրջիկ ջհուղների անուններով, վաճառում էին երեսխաների խաղալիքներ և զանազան մանրուք, որ միշտ իրանց մոտ պատրաստ ունեին: Շատ անգամ ևս ձևանում էին իբր օտարերկրյա բժիշկներ և վաճառում էին անօգուտ փոշիներ: Իսկ եթե այդ ևս չէր հաջողվում, նրանք ընդունում էին թափառական բոշաների կերպարանք. գուշակություններ էին կատարում, հմայում էին, և զանազան նվագարաններ ածելով՝ պար էին գալիս և դրամ ժողովում:

Դրանց չբռնվելու գաղտնիքներից մինը ևս արծաթի շնորհիվ ռուսաց ոստիկաններից ազատվելու դրույթունն էր: Հակառակ դեպքում կարգի անդամները պատրաստ ունեին տարբեր տերությունների զանազան գործերով և անուններով անցագրեր, ո՛ւր և ո՛րը հարկավոր էր լինում, այն էին ցույց տալիս:

Եվ այդպիսով դրանք շահեցին մի քանի կեղտոտ անուններ. որպես՝ «պառավ խեղդողներ», «խաչագողներ», «էջ ներկողներ» և այլն:

Այդ անունները առանց պատճառի չէին ընդունել նրանք:

«Պառավ խեղդող» կոչվում էին նրա համար, որ շատ անգամ մի ջերմեռանդ և հրկյուղած պառավ կին, կամ ալևոր մարդ, հրավիրում է «Երուսաղեմի արեղաներին» յուր տունը պատվասիրելու համար: Իսկ գիշերը հրախուսագետ «արեղաները» խեղդում են հյուրընկալը և կողոպտում նրա տունը:

«Խաչագող» կոչվում էին նրա համար, որ շատ անգամ նրանք իրանց ընկերներից մինը մեռած ձևացնելով՝ դագաղի մեջ դնում են եկեղեցում: Մեռելը, գիշերվա ընթացքում հարուստն առնելով՝ գողանում է եկե-

զեցու թանկագին անոթները, արծաթի խաչերը և այլն: Պատահել են այնպիսի դեպքեր, որ եկեղեցու խաչերը իրանց դադաղի մեջ առած միասին մտնում են գերեզման, այնուհետև գերեզմանից հարուխյուն է առնում ավազակը յուր կողոպուտներով: Հրաշալի՜ զոգոթյուն...

«Էշ ներկող» կոչվում էին նրա համար, որ շատ անգամ կարգի անգամները, գողանալով սպիտակ դույնով ավանակներ և ձիեր ու մի այլ գույնի ներկելով՝ վաճառատեղի էին դուրս բերում և ծախում, այնպես, որ եթե տերերն անգամ իրանք ևս զնեղու լինեին՝ դժվարությամբ կարող էին ճանաչել իրանց գրաստները:

Վասակյանը Ռուսաստանում գտավ առևտրի մի նոր եղանակ, այսինքն, վաճառել յուր կրոները և ընդունել հունա-սլավոնական դավանություն: Երբեմն՝ հա՛յ ևմ ասելով, երբեմն՝ հրեա, և երբեմն՝ թուրք ևմ ասելով, խաբում էր նա ուսաց մաճախներին (կուսակրոն) և մեծ արծաթ ստանալով՝ պարբերաբար ընդունում էր նրանց կրոնը: Այդ տեսակ կրոնավաճառությունը շարունակել է նա ամեն տեղ, ուր չէին ճանաչում նրան: Բայց այն միակ կարոտը մնաց Վասակյանի սրտում, և կմնա մինչև նրա մահը, որ, չնայելով նա Ռուսաստանում քսան անգամ ուսա էր դարձել՝ քանի՜ անգամ կաթոլիկ, քանի՜ անգամ պրոտեստանտ, բայց Թուրքիայում չհաջողվեց երկու անգամ փող ստանալ և ընդունել իսլամը, որովհետև, երկրորդ անգամ՝ երբ կամեցան լրիսունել նրան՝ տեսան, արդեն կտրած էր... Վասակյանը երկար հավատացել էր ջանքում, թե ինքը հրեա է և երկխալությունից ունի լրիսատություն, բայց քանի որ նա առաջուց սխալվել էր, ասելով, թե հայ է, նրանք չհավատացին:

Չնայելով Վասակյանի ստատնաչական խորամանկությանը, նրա անսանձ հանդգնությանը և ճարտարամիտ հնարագիտություններին, նա մի անգամ բռնվեց, երբ յուր ընկերների հետ նստած կեղծ թղթադրամներ էին շինում: Դրանով նա ո՛չ միայն կորցրեց յուր ունեցած բոլոր հարստությունը, այլև աքսորվեցավ գեղի Սիրիբիայի հեռավոր գավառները:

Աքսորանքի մեջ նա երկար չմնաց, շուտով փախչելու հնար գտավ, Մանկով Չինաստանի փակյալ կայսրության երկիրը՝ մի քանի տարի այնտեղ թափառելուց հետո նա անցավ Հնդկաստան: Այստեղ նրա մի և գործունյա հանձարը դարձյալ դատարկ չմնաց: Գիտնալով մի քանի լեզու, նա շուտով պաշտոն ստացավ հնդկաց կռապաշտ թագավորի մոտ: Հայտնի չէ, ընդունե՞ց արդյոք նա բրահմինների կրոնը, թե ոչ, բայց տարակույս չունինք, որ նա յուր նյութական օգտի համար պատրաստ էր ընդունել բոլոր կրոնները: Հայտնի է միայն, որ կարճ ժամա-

նակում նա ժողովեց բավական արծաթի Այնուհետև, ասես թե հոգնած յուր գործունեությունից, նա մտածեց դառնալ յուր հայրենիքը և հանգիստ առնել:

Հնդկաստանից անցավ Բաղդադ, այնտեղից՝ Երուսաղեմ: Կամենալով մոռացության տալ յուր գլխից անցածը և ընդունել մի ոչխարի զգեստ՝ Երուսաղեմում, յուր ձեռքը և բաղունները դրոշմեց մահտեսուրյան կնիքով¹, և, մի նոր մարդ դարձած, իբրև կատարյալ հայ-քրիստոնյա, մի օր հայտնվեց Ծաղկավանդում, յուր հետ բերելով յուր մահվան պատանը: Երկար տարիներ պանդխտության մեջ թափառելով՝ նա վերադարձավ յուր հայրենիքը՝ արդեն հասակն առած: Յուր ազգականներից նա կենդանի գտավ միայն յուր քույրը՝ միականի պառավ Գոզեն, որը, յուր ամենազգվելի տգեղության համար շկարողացավ ոչ մինի կին դառնալ:

Վասակյանը արդեն մտածում էր «տնավորվել» և հայերի ասության ոճով աշխարհ մտնել: Շուտով, յուր արծաթի շնորհիվ նա հաջողեց իրան կին բերել մի պարկեշտ և առաքինի մանկահասակ աշխարհ, գեղեցիկ կերպարանքով: Բայց ավստ՝ ուր «Մեղըը շան տիկի մեջ» էր: Անբախտ կինը ոչ մի մխիթարություն չգտնելով յուր մոլի և շարաքարո ամուսնուց, օրեցօր մաշվելով նրա անտանելի կենակցությունից, բարակացավ ստացալ, և ապա անգութ մահը հանգիստ տվեց խղճալուն սառը հողի տակ:

«Քամու բերածը՝ քամին կտանե», ասում է հայկական առածը: Երկար շրջմացան Վասակյանի փայլուն ոսկիները և պսպղուն գոհարները, որ նա բերել էր Հնդկաստանից. բոլորը ճարակ դարձան նրա շռայլությանը, և մի քանի տարուց հետո նա նույնպես աղքատ էր, որպես առաջ: Նա մտաբերեց եվրոպան... կարգը... արեղայությունը... ավազակությունը... և կրկին կամեցավ հաղնել պանդխտության տրեխները՝ բայց արդեն ուշ էր, նրա հասակը չէր ներում այդ, նա արդեն անցել էր հիսունից:

Վերջապես նա տաղտկանում է անգործությունից, և աղքատության կարիքը ստիպում էր նրան գտնել մի պարապմունք: Նա, յուր ոսկիների մնացորդը գործ դնելով, կարողացավ կաշառել Զարեհավանի տիրող խանը և Ծաղկավանի Մելիքը, որով ստացավ յուր հայրենի գյուղի մեջ ռեսի կամ ուսյիսի (այսինքն՝ տանուտերի) պաշտոն:

Ուսը դարձյալ համարում էր իրան հասած ծայրացյալ երջանկության: Արդարև, ո՞րքան բախտավորություն է շարագործ և կաշառասեր մարդկանց համար տանուտեր լինելը: Ամեն մարդ նրան խոնարհվում է,

ամեն մարդ նրան հարգում է, բոլորը նրանից վախենում են, դողում են: Ո՛ր տան մեջ խաշ կամ հարիսա են եփել՝ ո՛վ կարող է առանց տանուտերի մի պատառ բերանը սուսել: Դ՛րտեղ կնունքաճաշ են տալիս կամ ժամուհաց, և կամ հարսանիք է՝ տանուտե՛րն է նստում սեղանների պատվավոր գլխում, լիքը բաժակները ստանում է տանուտերը, գեր ու պարարտ բաժինները ուտում է տանուտերը: Ամեն հանդիսի, ամեն մեջլիսի, ամեն ժողովքի մեջ նա պատվավոր բարձի տեղ ունի, և Ծաղկավանդում ամենաժանրակշռից մինչև ամենաչնչին գործերը կատարվում են տանուտերի խորհրդով:

Ռեսը յուր պաշտոնով լինելով Մելիքի ողակա թե օգնականը և նրա ստորադրյալը, նպատակ ունի միշտ ծառայել յուր և նրա օգուտի համար: Սրանք, երկուսը միասին, պետք էր իրանց որսացած կաշառքներից մի մասը հանեին Զարեհավանի տեր խանին, որ կարողանային իրանց ավադակությունները առանց կասկածի և աներկյուղ առաջ տանել: Դրա համար խղճալի գյուղացիք միշտ ստիպված են հաշտվել և բարեկամանալ Ռեսի հետ, որովհետև վաչ աչն մարդու սև օրին, որին մի փոքր թեք աչքով էր նայում Ռեսը:

Տանուտերին հարգում են ավելի անտերունչ և այրի կանայք, և կամ այնպիսիները, որոնց ամուսինները գնացել էին օտար աշխարհ պանդխտության: Այսպիսի կանայք ավելի են կարոտ նրա կարեկցության և առավելապես են ենթարկված նրա կամքին... ո՛չ միայն նրա համար, որ տանուտերը պաշտպան էր նրանց խանի հարկերի ծանրությունից, այլ՝ որպեսզի պատկանածից ավել հարկ չդնեն նրանց վրա:

Ահա՛ այդ հին գայլը, այդ դարհուրելի ավադակը, որ յուր սատանայական խորամանկությամբ ամբողջ մարդկությունը համարում էր մի գործիք յուր օգտին ծառայեցնելու համար, այժմ, հուսահատված, անճարացած, տխուր և տրտում սրտով, միայնակ, նստած յուր տան մեջ, հեղեղում էր յուր սրտի մեջ այսպիսի մտածումներ:

«Այդ փորձը նո՛ւյնպես անհաջող անցավ... — ասում էր նա դիվական ափսոսանքով: — Հոգևոր բժիշկն ևս ոչինչ չկարողացավ անել... գուժաբեր ժամանակը հասնում է... Այո՛, անցավ մեծ պասը, և այսօր Զատիկ է: Ես նախանձով տեսնում եմ մարդկանց երթևեկությունը միմյանց տները, և նրանց՝ ուրախ սրտով միմյանց շնորհավորելը տիրոջ հարությունը: Բայց իմ զուները այսօր փակ են իմ բարեկամների առաջ, որովհետև իմ մեջ սիրտ չէ՛ մնացել ուրախանալու:

Ես խիստ թանկ գնով գնեցի Բարեկենդանից մինչև Զատիկ յոթն շաբաթը՝ այն հիմար վարդապետից... բայց ի՞նչ արինք մենք, ինչ գործ

կատարեցինք, իսկապես, ոչինչ: Մեզ մնում է քառասուն օր ևս, երբ «զկնի հինանց», մեր հիմար պապերի ավանդության համաձայն հարսանիք անելը թույլատրվում է: Ա՛խ, եթե այս քառասուն օրերը ևս անցնենք առանց որևիցե դորձ կատարած լինելու. առանց պսակելու մեր նպատակը, ո՛ւֆ, այդ մա՛հ է, մա՛հ: Ո՛հ, հեռացե՛ք, գիշերադեմ մտքեր... Ես մաղեցի բոլոր աշխարհը իմ օգուտը գտնելու համար, բեռնից բեռն էի ես լարում իմ որսողության ուռկանները, բայց երբեք և ո՛չ մի ժամանակ ես չմնացի անձար, ամեն ինչ հնարավոր էր դառնում ինձ համար, ո՛հ, ասես թե մի գերբնական դորությամբ բոլոր բնությունը հնազանդում էր ինձ: Բայց այժմ մնացել եմ անձար մի հպարտ և հաստատամիտ օրիորդի և մի հանդուգն, անագորույն տղամարդի ձեռքում:

Սուլումոն-բեկը հիմար է, որպես գառնուկ. նրանից կարելի է շորթել, ո՛րքան կամենաս: Բայց վա՛յ թե ես չկարողանամ որսալ նրա սըրտի սիրուհին. այն ժամանակ, ո՛հ, կորա՛ծ են իմ բոլոր հույսերը»:

Ռես Վասակյանը երկար մտածելուց հետո կանչեց յուր մոտ յուր քույրը՝

— Քույրիկ,— ասաց նա կոտրած սրտով.— քեզ հայտնի է ասյն նպատակը, որի համար քեզ հանձնարարեցի ծառայել պարոն Աշխարունու աղջկանց վարժարանում. բայց դու մինչև այսօր չբերիր մեկ մի հուսալի լուր օրիորդ Սալբիի մասին:

— Ա՛խ, եղբա՛յր,— պատասխանեց հառաչանոք նրա քույրը,— օրիորդ Սալբին ասես թե դեերից չոթն օր առաջ ծնված լինի և սատանաների ծիծ է ծծել... Դու կարծում ես, թե նրա հետ համարձակ կարելի՞ է խոսել, ոչ... արծվի նման ծվատում է և օձի նման թույն է թափում:

— Ուրեմն, ի՞նչ ես կարծում դու, չէ՞ կարելի...

Ռեսի ձայնը խեղդվեցավ սրտի վրդովմունքից: Նրա քույրը հասկանալով, թե յուր եղբայրը ի՞նչ էր կամենում ասել՝ պատասխանեց.

— Ես ամենևին հույս չունիմ, որ այդ սատանայի պտուղը համոզվի սիրել Սուլումոն-բեկին, քանի կենդանի է նրա նշանածը՝ պարոն Ռուստամը:

«Արդարե՛, նրա մա՛հը, մա՛հը կպսակե մեր նպատակը... ա՛խ, իսկ այդ ցանկալի մահը չէ՛ հաջողվում մեզ...», մտածեց նա դիվական խորթանքով:

Քրոջ խոսքերից ավելի հուսահատված, Ռես Վասակյանը վեր կացավ, հագուստը փոխեց և գնաց Ավադակենց տունը՝ Զատիկ շնորհավորելու համար:

Սուլումոն-բեկը, այն օր հիվանդ ձևանալով, չէր ընդունում ավելորդ այցելուներ, բայց, լսելով Ռեսի դալուստը, հրամայեց, որ յուր մոտ կանչեն:

— Շնորհալուր Զատիկ, Քրիստոս հարյա՛վ ի մեռելոց,— ասաց Վասակյանը, բռնելով նրա ձեռքը:

— Սէ՛ և դժբա՛խտ Զատիկ, «դի Ռուստամ հարյա՛վ ի մեռելոց...», — պատասխանեց տրամուլյամբ մելիքի որդին:

Եվ իսկապես, պարոն Ռուստամը միջինքից հետո բոլորովին առողջանալով, վեր էր կացել յուր մահճից, և օրեցօր կաղզուրվելով նրա կաղմվածքը՝ խափանում էր նրանց հույսը յուր մահվան վերաբերյալ:

Ծառաները իմացում տվին, թե պարոն Արամ և տիկին Սալլաթին Սշխարունիները կամենում էին ներկայանալ: Նրանք իրանց խոսքը կիսատ թողին, և ընդունելով մի փոքր ուրախ և զվարթ կերպարանք, պատրաստվեցան ընդունել պատվելի այցելուները:

Սովորական շնորհավորությունից հետո պարոն Արամը և նրա կինը, քնքշությամբ համբուրելով Սուլումոն-բեկի և Ռեսի շրթունքը, քաղաքավարի կերպով նստեցին նրանց մոտ:

Ծաղկավանդում, մի ասիական կեղտոտ սովորության համաձայն, օրինք չէր կանանց՝ մարդկանց այցելության գնալ և նրանց հետ շրթունք շրթունքի հպեցնել: Այդ պատճառով, տիկին Սալլաթինի այսօրինակ համարձակությունը և նրա տարապայման ընթացքը խիստ խոտուկի էր թվում ռամիկ ծաղկավանդոց աչքին, ո՛ւր մնաց, որ ա՛յդ նրանք համարում էին մի արտաքու կարգի լրբություն:

Ռես Վասակյանը նկատեց, որ Սուլումոն-բեկը չէր մտածում դբաղեցնել հյուրերին խոսակցությամբ, ո՛ւր մնաց, որ նա խոտուկ անգամ չգիտեր: Բայց քանի որ ինքը ձիրք ուներ կոտրատել ամեն տեսակ նյութերի մասին, քաշկուտվիլ ուսումնական խնդիրների մեջ, և երբեմն, որպես հմուտ աստվածաբան՝ վերասլանալ մտքով դեպ վերացական դադափարները, Ռես Վասակյանը, պարոն Սշխարունուն հաճոյանալու համար, ասաց.

— Թեպետ Ավետարանի ճշմարիտ վարդապետության համաձայն, մեզ, քրիստոնյաներիս համար, չկա որոշված տոներ, կյուրակենիք, ամսամուտներ և այլ հանդիսավոր օրեր, թեպետ մեզ, քրիստոնյաներիս, չէ թույլատրված ավետարանական կրոնի մեջ պաշտել հեթանոսական սովորություններ, բայց տոներին հարգ տալու սովորությունը ժամանակի խորին հնությունից, ավանդորեն գալով՝ հասել է մինչև մեր օրերը, և մեր կյանքում, սնվելով մեր շունչի, մեր արյունի հետ և միանալով մեր հանճարի, մեր մտքի ու ամբողջ մեր իմացականության հետ,

դարձել են, համարյա՛, մեր հոգու մի մասը և շեն բաժանվում մեզանից։ Մտածեցե՛ք, արժանապատիվ պարոններ, թե որքան անհեռադրելի է նախապաշարմունքը և կույր հնամուլությունը։ Այսօր իմաստունը և հիմարը, լուսավորյալը և խավարամիտը, աղքատ թե հարուստ՝ բոլորը ուրախանում են Զատիկի տոնախմբությանը։

Ռեսի խոսքերի հեղեղը մինչ ա՛յն աստիճան պաշարեց պարոն Աշխարուն, որ նա չկարողացավ ոչինչ պատասխանել։ Եվ Ռեսը, առանց պատասխանի սպասելու, առաջ տարավ։

— Քանի Ավետարանի ճշմարիտ լույսը չէ ծագում մեր ազգի վրա, քանի նա հայերի համար գրված է գրվանի տակ, քանի ճշգրիտ ուսումը և գիտությունը անմերձենալի են հասարակ ժողովրդին, և քանի նրանք՝ թողնելով սույր գրքերի ճշմարտաքարոզ վարդապետությունը, կհետեն հայրապետական մոլորություններին, ճշմարիտ եմ ասում, ա՛յնքան ժամանակ կապրեն նրանք իբրև լոկ նյութական մարմիններ, ղուրկ մարդկության հոգևոր մասնից։

Նա կտրեց յուր ուսած և սերտած ֆրազները, որոնցով միևնույն բանը արտաբերում էր այլևայլ դարձվածքներով և աչքով արեց Սուրմոն-բեկին, որ մի բան ևս նա խոսե։

Պատանի Ավազակյանցը, ուշիմ աշակերտի նման, իսկույն հասկացավ յուր վարժապետի միտքը և կարգաց յուր սերտած դասերից մինը։

— Նս շատ հույս ունիմ, որ մեր սիրելի հայրենակիցները, պատվելի Աշխարունիների շնորհիվ, միշտ ղուրկ չեն մնալու Ավետարանի լույսից, և առավելապես հուսով եմ, որ ո՛չ միայն Մաղկավանը կփառավորվի նոր կրոնի լուսով, այլ բոլոր Պարսկաստանի մեջ պայծառապես կշողշողա քրիստոնեական հավատքի դրոշակը։

Թեպետ պարոն Աշխարունին յուր մտքի մեջ ուրախանում էր կեղծավորների մի փոքր առողջ դատողության վրա, բայց նրան դուր չգալով Սուրմոն-բեկի առերես գովասանությունը՝ կտրեց նրա խոսքը, ասելով։

— Մենք ո՛չինչ հնք, մենք ևս Քրիստոսի մեղավոր պաշտոնյաներ ենք, տեքը ինքը կօգնե մեզ՝ ձեզանով, մյուսներին հոգ տանել նրա եկեղեցու հաստատության համար։

Լսելով նրա ցամաք պատասխանը, Ռես Վասակյանը խոսքը փոխեց։

— Բայց, ներողություն, պարոն, բյուր անգամ ներողություն. մենք զբաղվելով այդ խոսակցություններով, որ այնքան մոտ են մեր սրտին, արդեն մոռացանք՝ մի բանով պատվասիրել ձեզ, և ձեզ, պատվելի տի-

կին,— դարձաւ նա դեպ տիկին Սալլաթինը։— Հրամայեցե՛ք, խնդրեմ, ճաշակել մի փոքր այդ բիրլիական խորոված գառնից, կամ մի պատառ այդ խորայկյան պասքայից, չէ՞ որ Քրիստոս ինքը, իբրև մարդ, ենթարկվեցաւ հնամոլության ազդեցությանը... բայց խնդրեմ ներել իմ այդ կատակը։ Կամեի՞ք մի բաժակ օղի կամ մի փոքր գինի։

Պարոն Աշխարունին հայտնեց, թե ինքը սովորութուն չունի ոգելից ըմպելիք գործածելու։ Նույն ժամանակ հրամայեցին, որ շուտով թեյ մատուցանեն։ Թեյից հետո Աշխարունիները հեռացան Ավադակյանների տանից, լի ուրախ մտքերով, որ այդ երկու անձինք, որ այդ երկրի մեջ մեծ համարում ունեին, մինը՝ յուր իշխանությամբ և արծաթով, մյուսը՝ յուր հնարագիտությամբ և խելքով՝ արդեն իրանց կամակից և սրտակից էին։ Բայց իդուր, պարոն Աշխարունին խաբված էր։ «Արջերը ման էին դալիս փեթակի բոլորտիքը՝ այդ մեղրի սերիցն էր»։

Ռեա Վասակյանը մի քանի ժամ ևս մնալով Սոլոմոն-բեկի մոտ, մի փոքր հույս տալով նրան, մի փոքր մխիթարելով, դուրս գնաց, ճանապարհին անիծելով յուր փոխադարձ բախտը, որով ոչինչ նրան չէր հաջողվում, և ընդհանրապես, հանդիպում էին նորանոր արգելքներով։

ԻՆ

ԳԱՐՈՒՆ

Ջարեհավանի գարունը լինում է շատ գեղեցիկ։

Հին և պատմական անուն կրող Ջարեհավանը հանդիսանում է գարնան մի շքեղադարձ պատկեր՝ նկարած տխուր և տրտում հիշողություններով։ Այստեղ արևը, ամեն առավոտ, վսեմ փառահեղությամբ երևան է դալիս Ուրմիո լճակի միջից, և նրա կարմրագույն երեկոյան վերջալույսի մեջ հիանալի նկարվում են մեծ Արաբուլը և Դուշմանա սարերը՝ իրանց բարձր, ձյունապատ գագաթներով։ Եվ Սուլայի հեղեղատը, ընդունելով բյուրավոր առվակներ նոր հաված ձյունի վտակներից, հորդանում է, բարձրանում է, և հաղարավոր ճյուղերի բաժանված՝ գոռալով, ֆշֆշալով, վազում է, ոռոգելով ամբողջ հովտի երեսը։ Նույն ժամանակ, կարծես մի կախարդական դորրությամբ, մեռած գետինը կենդանանում է, և շուտով կանաչեղեն սփռոցը, անթիվ գույներով դարդարված, ծածկում է հարթ և հավասար դաշտը։

Մշակը, լի ուրախությամբ, դուրս է գալիս դաշտը. լսելի է լինում դուխանի ճռնչալը խոր ակոսների մեջ. խոփի արծաթափայլ շողշողալը աչք է ծակում, և մաճկալի կրակոտ երգերը հիանալի են:

Բայց այստեղ երկրագործի երգերը չունին այն ուրախալի և կենդանի զվարթությունը. նրանք երգվում են ասես թե ակամայից: Նրանք ավելի նման են թաղման տաղասացությաններին... Այստեղ անբախտ երկրագործը հերկում է երկիրը տխուր և հուսահատ սրտով: Նա երբեք հույս չունի հավաքել մի հասուն հունձը... որովհետև, շատ անգամ, նրա կանաչ և դեռահաս հասկերը կերակուր են դառնում բարբարոս ասպատակների ձիաներին. և շատ անգամ ևս հնձած ցորենի դեղերը կրակի ճարակ են դառնում անպտղ թշնամու ձևով, որ սովորաբար միշտ հարձակվում է այդ երկրի անբախտ բնակիչների վրա և կողոպտում է նրանց բոլոր ստացվածքը:

Այդպիսի անհանգիստ և անբախտ դրության մեջ գտնվելով, Զարեհավանի բնակիչ հայերը, թողնելով օրհնյալ երկրագործությունը և ընդունելով մի փոքր բարբարոսական բնավորություն, իրանց կյանքը ընծայեցին խաշնարամություն: Դատարկաշրջիկ խաշնարածը, որևիցե հաստատ կացություն չունենալով, ավելի նվազ է ենթարկվում հալածանքի նեղիչ ազդեցություններին, և ավաղակների ասպատակություններից շատ անգամ ազատվում է նա: Երբ չէր կարողանում դեմ դնել յուր թշնամուն, նա յուր հոտերով, յուր վրաններով տեղափոխվում է դեպ ավելի խորին հեռավորություններ: Այդ պատճառով, Զարեհավանում հայերը երբեք չեն աշխատել հաստատ տուն ու տեղ ունենալ: Իսկ վաճառականությունը մի երկրորդական բան է. ո՛չ ոք ավաղակների երկյուղից չէ կարող ցույց տալ, թե ինքը ունի արծաթ:

Կանաչ կյուրակի երկուշաբթի օրն էր, երբ վաղ առավոտյան Ծաղկավանի մեջ լսելի եղավ դուռնայի սուր և ձգական ծվլոցը, և դհուլի դաշնակավոր դմբդմբոցը:

Գյուղի ծերունիները անդադար ելումուտ էին անում Տեր-Առաքիլենց տունը. երևում էր, որ մի գործի համար խնդրում և հորդորում էին պարոն Ռուստամին, որ չէր կամենում հանձն առնել: Վերջապես ներս է մտնում մըստր Սեյտունը:

— Դուք ընդունեցեք գյուղացիների հշավերը, — ասաց նա:

— Մի՛թե իմ դեռևս ակար կաղմվածքին հարմա՞ր է հանձն առնել մի այդպիսի դժվարին պաշտոն, — պատասխանեց պարոն Ռուստամը: 16 Բաֆի, երկ. ժող. 12 հատ., հատ. 2 241

— Բայց, ընդհակառակն, ասում եմ ձեզ, այդ անհրաժեշտ և կարևոր է ձեր առողջությունը կաղգուրելու համար:

— Այնուամենայնիվ դժվար է:

— Ո՛չ, դուք առանց դրա ևս այս տարի պարտավոր եք յայլալ գնալ՝ սարի մաքուր օդ շնչելու, — կրկնեց բժիշկը:

Կամա-ակամա պարոն Ռուստամը ընդունեց բժշկի խորհուրդը և հանձնառու եղավ կատարել գյուղացիների խնդիրը, որոնք կամենում էին կարգել նրան իրանց գյուղի և Զարեհավանի մյուս գյուղերի իլիաթի վրա էլքակի, աշտինքն՝ մի գլխավոր, որ պիտի կառավարեր սարերում բոլոր խաշնարած և վրանաբնակ հայ ժողովուրդները:

Զուռնայի և դհուլի ձայները զնալուով սաստկանում էին, և հովիվները ուրախ-ուրախ դուրս էին բերում ոչխարների հոտերը, ձիաների և ավանակների ջուկերը, կովերի և եղների նախիրները՝ իրանց ձմեռանոցներից: Այդ շորքոտանիներից, որոնք ունեին պիսակավոր և խաչաբեղետ մարմիններ, նրանց մորթերը ներկված էին զանազան կարմիր, կապույտ և դեղին գույներով, և նրանց եղջյուրներից ու պարանոցներից կախված էին փոքրիկ բոժոժներ և զանգակներ, որոնց արվեստական զնգզնգոցը, խառնվելով զառների բառանշին, այծի բըկըկալուն, կովերի բոռալուն, մատակների և նրանց նորածին բուռակների խրխնջալուն, էշերի դոռցին, շների ուրախաձայն հաշոցներուն, այդ բոլորը կաղմելով մի ներդաշնակութուն, բնականաբար և բարձրաձայն հնչեցնում էին հովվական կյանքի անմեղ և պարզ պոեզիան:

Երբ անասունները դուրս էին եկած գյուղից, նրանցից հետո քշեցին գրաստները, որոնք տանում էին վրաններ, պղնձեզեն կաթսաներ և ուտելու պաշարներ, որոնք սարում հարկավոր էին:

Այնուհետև ճանապարհ ընկան նորահարսները՝ հարսանիքի հագուստներով, մանուկ աղջիկները, մանուկ կանայք նույնպես գեղեցիկ զուգված-զարգարված, և ամեն միքը նստած մի սիրուն ձիու վրա, նրանց ետևից հասակավոր և պսուավ կանաչքը՝ նստած ավանակների, եղների վրա իրանց մեծ-մեծ փաթաթած գլուխներով:

Բայց մանուկ տղամարդիկը և նորահաս պատանիք, բոլորը վայելուկ կերպով ձիավորված, բոլորը միասին սպասում էին գյուղի մեջ մի լայն հրապարակի վրա: Հանկարծ երևացավ էլքակին, այնպես սիդապանձ և փառավոր, որպես մի շահ զաջարյան ցեղից: Նրա արաբացի ֆահլան նժույզը, ամբողջ ձմեռը վայելած տաք փարախի հանգստությունը, գիրացած և լցված, որպես մի, ահարկու ածդահա, խաղում էր, տըռտիկ տալիս և ծլունդ լինում: Նրա փայլուն զենքերը վառվում էին և

բղբղում նոր ծագած արևի լույսով, և նրա երկայն մղրախի գլխում փող-
փողում էին սև փետրազարդ փնջեր:

Երբ նա հասել էր մեյդանում, ուր սպասում էին նրան սպառազին-
ված բաղմոթյունը, հանկարծ արձակվեցան հազարավոր թվանգների
բոմբյունը... հնչեցին նվագածություններ, և այդ խառն որոտմունքի մի-
ջից գոռացին հարյուրավոր ձայներ. «Թող կենդանի լինի մեր էլբա-
կին...»: Երբ Պարոն Ռուստամը ձեռքը շարժեց, կրկին տիրեց լուսնյունը:

Դատարկվեցան զինվա և օդիի գավաթները, աստուծուց բարի երթ
և բարի հաջողություն մաղթելով, քահանայք կարդացին «Տէ՛ր, ուղղեա՛
ղճանապարհս դոցա»¹, էլբակին առաջ քաշեց յուր ձին, և բոլոր ձիավոր
բաղմոթյունը հետեցին նրան:

Այդ միջոցում, երբ ամեն աղջիկ յուր սրտում ցանկանում էր այդ
քաջարի երիտասարդի հարսն լինել, կրբ ամեն մայրերը անձկանոք ուղում
էին նրան իրանց փեսա լինել, օրիորդ Սալբին միայնակ իրանց դրա-
ցու կտուրին վրա թաքնված վերնապարսպի հետքում, վառվռուն աշ-
քերով հետևում էր յուր հերոսի շարժմունքներին. «Գնա, ով քաջ, տերը
քեզ հետ», ասաց նա խորին ուղեորությամբ, «քո ճակատին գրված է
ոսկի տառերով՝ միշտ զենք կրել և առաջնորդել մի մեծ բաղմոթյան...»:

Ծաղկալանը համարյա դատարկված էր բնակիչներից. տներում
մնացել էին միմիայն ալեորներ և սպառավ կանայքը, մի քանի վարձկան
գործավորների հետ, որոնք մնացել էին հողերը մշակելու համար:

Ավազակյանց առնից այս տարի ոչ ոք սար չգնաց. նրանք չէին
կարող տանել իրանց առեկի տղամարդի զլխավորությունը: Բայց ոչ-
խառնները հովիվներին հանձնելով, իրանք մնացին գյուղում:

Մահու չափ հարվածք ունեցավ այդ անցքը Սոլոմոն-բեկի վրա.
նա չէր կարողանում տանել յուր սրտի կսկծին. սև նախանձը ուտում-
մաշում էր նրա լերդը: Նա կտտաղի հուսահատությամբ խելագարի նման
մտավ յուր առանձնասենյակը, և ամբոխված, վրդովված, տարուրերվում
էր զարհուրելի մտածությունների մեջ: Երկար այդ տենդանման բոր-
բոքման մեջ շարձարվում էր նա, մինչ վճռեց յուր մտքի մեջ սարսափելի
խորհուրդ, մի խորհուրդ, որով մտածեց վերջ տալ յուր կյանքին:

Նա առեց սպառնահանից ասորճանակը և բերանը դրեց յուր սրտին և
քիչ էր մնում որ քաշեց բացեր նրա շախմախը. այդ միջոցին նրա հե-
տևից մի մարդ բռնեց նրա ձեռքից, ասելով. «Է՛յ, վա՛յ, ի՞նչ եք գոր-
ծում»:

Դա Ռես Վասակյանն էր: Այդ դեռ, էլիաթը ճանապարհ դնելուց հե-
տո, գուշակելով յուր տիրոջ ցավալի դրությունը, քանի բոսի առաջ,

աննկատելի կերպով, սողացել էր Սոլոմոն-բեկի սենյակը և մունջ թաքնւած էր մի անկյունում, հետզհետե հետազոտում էր նրա բոլոր կատաղի շարժումները, նրա երեսի վայրենի գծադրությունները:

— Այդ ի՞նչ փոքրոգութուն է,— կրկնեց նա:

— Տուր ինձ ատրճանակը,— ասաց պատանի Ավաղակյանցը:

— Զգաստացեք, ուշքի եկեք, Սոլոմոն:

— Ա՛հ, մահը, սիրելի մա՛հը միայն ցանկալի է ինձ:

Պարոն Վասակյանը, մահու գործիքը պատուհանից դուրս նետելով, բռնեց նրա ձեռքից, հստացրեց աթոռի վրա, հետո հրամայեց ծառային, որ ղեկան բերեր նրան:

Նա չկարողացավ ծխել թամբաքուն, նրա բոլոր մարմինը դողդողում էր տենդանման ջերմախտի մեջ, նրա ձայնը խեղդվում էր, նրա շնչառությունը աչքան զորեղ էր և արագ, մինչև համաքվել էր նրա բերանում բավականաչափ փրփուր: Նրա վառված աչքերը, երեսի կատաղի գծադրությունները կասկած հարուցին պարոն Վասակյանին, թե իրավ ցնորվե՞լ էր նա, բայց շուտով պառկեց սոֆայի վրա, թմրությունը շուտով տիրեց նրան և սկսեց արտախոսել խառնխուռն զրույցներ, որոնց միջից շատ անգամ պարզ որոշվում էին. «Նվ թող կենդանի լինի մեր էլբակին...»:

Պարոն Վասակյանը չհեռացավ նրա մոտից մինչև երեկու: Արեւ մտնելեն հետո նա զարթեցավ մի փոքր զգաստացած:

— Ինչպե՞ս եք զգում ձեզ այժմ,— հարցրուց Ռեսը:

— Ո՛չ շատ լավ,— պատասխանեց նա թույլ ձայնով, միայն հրամայեցեք, որ շուտ տան թիչ և մի փոքր արագ (օդի):

Բանսարկուն մտածեց, թե առավել օգտակար է նրան նույն ժամուն խառնված դրությանը, մի քանի ստերով, մի քանի դատարկ հույսերով առժամանակ խաբելով, հրապուրել նրա միտքը, մինչև կհայտնվեր գործի վերջը:

— Այսուհետև ավելորդ են ձեր տխրությունները,— ասաց նա,— որովհետև թեև մեր առաջին ձեռնարկությունները բոլորովին իզուր անցան, բայց այսօր իմ քոջմեն ստացա խիստ ուրախալի լուրեր օրիորդի մասին:

— Ի՞նչ լուրեր,— հարցրուց անհամբերությամբ Սոլոմոն-բեկը:

— Օրիորդը այժմ համարյա թե համոզված է ձեզ իրան համար փեսա ընտրելու, միայն մի քանի պատճառներով այժմ չէր կարող վճռականապես խոստանալ և հայտնել յուր հաճությունը:

— Ի՞նչ պատճառներ են դրանք:

— Հանդամանքները շեն ներում այժմ հայտնել այդ պատճառները, միայն դուք միամիտ եղեք, որ մի ամսից հետո օրիորդ Սալբին տիկին կունենար այդ փառավոր ամրոցում:

— Դուք միշտ հուսադրում եք, Ռես:

— Ես հաստատ դիտեմ, և իմ հուսադրությունները անտեղի չեն:

Սոլոմոն-բեկը մի քանի ումպ թեյ ընդունելին հետո սկսավ անհագ կերպով ծխել դեյլան, որ նույն ժամանակ կարծես թե նրան դուր եկավ:

— Միայն դուք, աղա,— առաջ տարավ խաբեբան,— մի՛ վշտանաք դրա համար, որ գյուղացիք հիմարությունամբ ընդդեմ ձեր հոժարության ընտրեցին Ռուստամին էլբակի, բայց ի նկատի ունեցեք, որ այդ նրանց ընտրությունը ավելի ձեռնառու է մեր նպատակի առաջադիմության, և մեզ համար շատ հարկավոր է նրա բացակայությունը Ծաղկավանից, այդ դեպքում նա քանի ամիսներով հեռու կմնա մեզանից, մինչև որ մենք աստուծո ողորմությամբ կատարենք խորհուրդը:

Պարոն Վասակյանը, ուռեցնելով Սոլոմոն-բեկի գլուխը ունայն հույսերով, հեռացավ:

Բայց պատանի Ավաղակյանցը, բոլորովին ճշմարտություն համարելով Ռեսից լսածները, մյուս օրվա առավոտյան պահուն՝ կանչեց յուր քույր Ալմաստին (որ դնում էր վարժարանը ուսանելու) և տվավ նրան մի թանկագին մատանի, պատվիրելով, որ տա օրիորդ Սալբին: Նրա քույրը դժվարանում էր հանձն առնել այդ ծառայությունը, որովհետև նա վարժարանում եղած ժամանակները քանի-քանի անգամ խոսք էր բացել յուր եղբոր մասին, միշտ ստացել էր կոշտ պատասխաններ, բայց այս անգամ նա ստիպված՝ հնազանդվելով իր եղբոր հրամանին, մտածեց հանձն առնել և փորձել վերջին փորձը:

Գարունքը օրեցօր երևան էր գալիս յուր շքեղ կերպարանքով. եղանակը գնալով տաքանում էր: Պարոն Աշխարունիի տան բակի պարտեզը ստացել էր հիանալի գեղեցկություն: Ամսական վարդը, սոխատեսակ ծաղիկները, դամբաղը և հասմիկը բուրում էին անուշ հոտով: Նշենին, ծիրանին զարդարված էին իրանց սիրուն ծաղիկներով: Տիկին Սալլաթինի աշակերտուհիները, այդպիսի եղանակներում, ըստ մեծի մասին պարտիզում էին սովորում, արձակ օդի մեջ, նստարանների վրա, որոնք դրված էին սաղարթախիտ և անթափանցիկ նարվանդի տակ:

Աշակերտուհիներից երկուսը՝ հեռացած պարտեզի մի անկյունը, թաքուն խոսում էին.

— Աղջի, Սալբի,— ասաց նրան բարեկամաբար Ալմաստը,— որքան անգութ ես դու, և դուցե՞ շատ հպարտ, որ չես կամենում ընդունել իմ սերը և իմ բարեկամությունը:

— Զէ, Ալմաստ, երբեք հուսալու չէ իմ և քո մեջ մի ճշմարիտ սեր, երբ դու հարուստ ես, իսկ ես՝ աղքատ, երբ դու կհայցիս խիստ բարձրից և ամենայն ինչ քո աչքին փոշիի նման կերելի,— ասաց երգիծաբանությամբ օրիորդ Սալբին:

— Ա՛խ, որքան ցավեցնում է իմ սիրտը այդ պատասխանը,— կրկնեց կեղծավորաբար Ալմաստը,— հավատա, սուրբ տիրամայրը վկա է, որ ես ամենեին խտրություն չեմ դնում անձիս և թե իմ ընկերներիս մեջ, մտածելով, թե նրանք ամեն բանով ստոր էին ինձանից:

— Բնպետ դուք խտրություն չդնեք, բայց ստորներին իրանց չափը ճանաչել արժանի է, հարգել մեծությունը՝ սուրբ բան է,— ասաց դարձյալ կատակով օրիորդ Սալբին:

Ալմաստը ավելի մոտեցավ նրան և, փաղաքշանոք բռնելով նրա ձեռքից, ասաց.— Սալբի, աստված գիտե, որ շատ եմ սիրում քեզ և միշտ ցանկանում եմ ունենալ քեզ հետ թարմ սիրո հարակցություն:

— Ի՞նչ հարակցություն,— հարցրուց սառնությամբ օրիորդ Սալբին:

— Ես կամենում եմ խնամիանալ ձեզ հետ խոթիկներ (տիկնիկների) միջնորդությամբ:

Մի քնքուշ ժպիտ շարժեց օրիորդ Սալբիի վարդապուշն շրթունքները:

— Զեղանից, որպես մի չափահաս օրիորդից, ներելի չէ լսել այդպիսի տղայական առաջարկություն,— ասաց խտրությամբ օրիորդ Սալբին,— որովհետև խոթիկները, որպես երեխաների խաղալիքներ, չեն ծնուցանում ճշմարիտ սեր. իսկ սերը բխում է բարի և առաքինի սրտերից:

— Ես հանաք (կատակ) արեցի, Սալբի, իրավ խոթիկները երեխաների խաղալիքներ են, բայց ես ունիմ մի առանձին պատճառ քեզ սիրելու, պատվելու և պաշտելու:

— Ի՞նչ պատճառ էր այդ,— հարցրուց սառնությամբ օրիորդ Սալբին,— բայց դուք հասկացեք, որ ես չեմ սիրում կեղծավորություն:

Օրիորդ Ավադակյանցը շառագունեցավ ամոթուց, իրավ խոսակցի սառնասրտությունը կապում էր նրա լեզուն, նա չգիտեր, թե ո՞րպես առաջարկեր նրան իր հղբոր հանձնած մատանին:

— Սալբի, ես ուզում եմ մի առաջարկություն անել քեզ, միայն խնդրեմ երգվիր, որ ընդունելու ես իմ խնդիրը:

— Բոլորովին անկարելի է, որ ես խոստանամ ընդունել մի առաջարկություն, մի խնդիր, որ ինձ առաջուց հայտնի չէր, ուր մնաց, որ երգումով հաստատեսի նրան:

— Ուրեմն ընդունիր այդ մատանին և ամենայն ինչ հայտնի կլինի քեզ:

— Ի՞նչ մատանի է այդ:

— Առեք ձեր ձեռքը, նայեցեք, հետո կասեմ ձեզ:

Օրիորդ Սալբին մատանին առեց և հետաքրքրությամբ սկսեց նայել նրա քարին (ակին), որի վրա ճարտարությամբ քանդակադործված էր մի սիրտ, բացառությամբ կրակով, և նրա բոլորտիքը գեղեցիկ տառերով գրված էր. «Աստված սեր է»:

— Այժմ ասացեք, ի՞նչ մատանի է այդ,— հարցրուց օրիորդ Սալբին:

— Այդ մատանին իմ հղբայրը, Սոլոմոն-բեկը, ուղարկել է քեզ,— կարմրելով պատասխանեց Ալմաստը:

— Երևի սիրում է ինձ, հա՞:

— Հրա՛մեք եք, սիրում է և սիրում է առավել, քան յուր հոգին:

— Բայց դժբախտաբար ես չեմ կարող սիրել նրան:

— Ինչո՞ւ:

— Նրա համար, որ որպես մի տերության մեջ չեն կառավարում երկու թագավորներ, նույնպես և մի սրտում չեն կարող լինել երկու սեր:

Ալմաստը շփոթվեցավ:

— Այդ ճշմարիտ է,— ասաց նա,— բայց պետք է հմուտ ճաշակ ունենալ ընտրության մեջ և վատը չդերադասել լավին. իմ հղբայրս փառավորված է աստուծո բոլոր պարգևներով՝ իշխանություն, հարբատություն, ճոխություն, բոլորը ունի նա:

— Ես չեմ կամենում իմ անձս վաճառել, թեև զնողներն կամենին զնել նրան այն բաներով, որոնք ավելի փառավոր և վառվռուն էին հիմար աշխարհի աչքերում,— պատասխանեց օրիորդ Սալբին:

— Դուք սխալվում եք, քույրիկ,— ասաց նրան օրիորդ Ավադակյանցը խրատովի ոճով.— Մի մարդ, որ հնար ունի բախտավոր և երջանիկ լինելու, բայց երբ նա իր կամքով ընդունում է աղքատությունը, նշանակում է, որ նա ինքն իրան դատապարտում է:

— Սերը չէ որոշում այդ իրողությունները, նրա համար միևնույն է աղքատի խրճիթում բնակվել կամ վրանի տակ և թե՛ փառավոր ապարանքում:

— Սերը կույր է,— նրա խոսքը կտրեց Ալմաստը:

— Եվ բախտը կույր է,— պատասխանեց օրիորդ Սալբին:

— Բայց բախտի մեջ կա վայելչություն, փառավոր կյանք, երջանկություն և այն բաները, որոնց համար որ աշխատում է ամբողջ մարդ-

կոթելունը. հավատացնում եմ ձեզ, որ դուք մի օր շարաշար կապաշխարհք ձեր այդ սխալի համար. հավատացնում եմ ձեզ, որ աղքատության մեջ, բացի տրտում և տխուր վշտերի, ոչինչ ավելի գտնելու չեք. հավատացնում եմ ձեզ, որ իմ եղբայրս էարող է սիրել միշտ և բախտավորեցնել ձեզ:

— Բայց ես հավատացնում եմ ձեզ, Ալմաստ, որ ձեր եղբայրը մի դատարկ մարդ է, դարձյալ հավատացնում եմ, որ արծաթի ժանդը՝ նստելով նրա սրտի վրա, մաշել է նրանում ամենայն գեղեցիկ բան:

Օրիորդ Ավագակյանցը խիստ վշտանալով այդ կծու խոսքերից. տոհմական սնափառությունը շարժեց նրա բարկությունը, և նա փոխելով յուր փաղաքշական ոճը, ասաց խստությամբ. — Ձեր շար լեզուն, ձեր համարձակ և անսպրկելի սովորությունները, ձեր տարապայման բնավորությունը իզուր չէ, որ ձեր անձնավորությունը ատելի է արել հասարակության աչքում, և ամեն մարդ պատճառ ունի համարել ձեզ լիրբ և անամոթ:

— Ինձ ցավ չէ ընդունել բամբասանք մի անկիրթ ամբոխից, բայց դուք չափ դրեք ձեր լեզվին, եթե կկամենայիք պահպանել ձեր պատիվը: Այդ խոսակցության ժամանակ վրա հասավ տիկին Սալլաթինը:

— Սալլի, Ալմաստ, — կոչեց նա, — դասի ժամանակ է, ի՞նչ եք խոսում աջնտեղ:

Ալմաստը հեռացավ, դնաց յուր վարժուհու մոտ, բայց օրիորդ Սալլին մնաց յուր տեղում անշարժ: Նույն միջոցին մոտեցավ նրան պառավ Գոգեն:

— Արժանապատիվ աղջիկ պարոն, պետք չէր, որ այնպես անբաղաքավարի կերպով վարվելով՝ վշտացնեիք Մեկիբի դուստրը:

Բայց օրիորդ Սալլին մինչ այն աստիճան բորբոքված էր բարկության, որ առանց պատիվ դնելու պառավ աղջկա ծերության, իսկույն յուր սրտի թույնը թափեց նրա վրա՝ ասելով.

— Հեռու կորիր դու, սատանա, եթե չես ուզում, որ ես այդ միակ աչքդ հավասարեի մյուսին:

Գոգեն առանց մի բան խոսելու հեռացավ նրա մոտից:

«Այժմ հասկանում եմ այն խոսքերի բոլոր խորամանկ խորհուրդը, որ այդ երկու սատանայի ծնունդների մինչև այսօր ասել և կրկնել են ինձ, — հիշեց յուր մտքում օրիորդ Սալլին, — հողը ձեր գլխին, հիմարներ... դրանք ուզում են խլել ինձնից իմ Ռուստամը, որի հոգին կապված է իմ հոգու հետ, որի աստղը, ճակատագրական նախասահմանություն, միավորված է իմի հետ...»:

Եվ արդարեւ, Ալմաստի սրտի մեջ նույնպէս թաքնւած էր մի գաղտնիք. նրա աշխատութիւնը ոչ այնքան նրա համար էր, որ յուր եղբոր սիրած աղջիկը միաւորեն նրա հետ, ոչ, այլ նա աշխատում էր ձեռք բերել յուր թաքուն նպատակը, այսինքն՝ օրիորդ Սալբիին սիրել տալով յուր եղբայրը, ինքը հնար կունենար խել նրա ձեռքից այն վայելագեղ տղամարդը, որ մի օր առաջ այնքան փառավորությամբ դուրս եկավ Ծաղկավանից:

Ալմաստի ծածուկ սերը պարոն Ռուստամի հետ ունի յուր ումանական հրապուրիչ կերպարանքները...

ԻԶ

ՌՈՒՍՏԱՄԻ ՕՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ

«Գիտեմ, դու կսիրես կարգալ, իմ նաղելի Սալբի, թե ո՛րպէս անցուցանում եմ ես սարում իմ օրերը առանց քեզ, մեր պարզամիտ հովիւների հետ, արածացնելով մեր անասունները:

Այսուհետեւ ամեն գիշեր իմ վրանի մեջ նստած, փոքրիկ լապտերիկի լուսով, գրելու եմ քեզ իմ օրագիրը. ա՛խ, ո՛րքան ուրախութիւն է զգում սիրտս, երբ մտածում եմ, թե դու սիրով կարդալու ես այդ բոլորը:

Գիշերը ծանր է և մթին. ահա՛ վաւում են բոլոր շագրների առջև օջախները, և պղինձների մեջ եփ եկող կաթնի շոգիները լցրել են օդը ախորժելի հոտով: Հեռավոր սարերի լանջերում տեսանելի են հրավառ կետեր, սնահաւատ ճամփորդը սարսափելով անցնում է դրանց մոտից: Դրանք մենավոր հովիւների խարույկներն են, որ նրանք վառել էին սարում մի փոքր կաթ տաքացնելու և իրանց քաղցը հագեցնելու համար: Բայց դու լսում ես, թե ինչպէս սնոտիապաշտ պառավները պատմում են զանազան առասպելներ այդ հեռավոր խարույկների մասին՝ իրանց թոռնիկներին ասելով. կամ նրանք թաքուցած գանձեր են, կամ այնտեղ մի սուրբի մարմնի մասը թաղւած է, և կամ պատահող գայլերը, քավթառները գալիս են գողանալու ոչխարներ, և նրանց աչքերն այդպէս լույս են տալիս:

Բայց ես չեմ ախորժում լսել առասպելներ, ես և դու սիրում ենք հրաշալի բնութիւնը... Բայց ո՛րքան գեղեցիկ է երեացնում նա իրան այստեղ, այս սարերի մեջ... Այն իրողութիւնները, որ մինչև այսօր ես

երևակայությամբ մտաբերում էի հովվական կյանքի մասին, այն երգերը, որ աշխարհի ողորդությամբ փառաբանում են հովիտի անմեղդութունը, երբեք չէին կարողացել տալ ինձ մի ստույգ դադափար այդ օրհնյալ կյանքի մասին, որով ապրել են Աբրահամը, Իսահակը և Հակոբը¹։ Բայց այժմ, սիրելի Սալբի, ափսոս, առանց քեզ ես վայելում եմ այդ բանաստեղծական կյանքի պարզ ու անմեղ պոեզիան։ Հովասուն և աստղազարդ գիշերներ, վարդազեղ արշալույսներ, զեփյուռաբեր և ոսկի առավուսներ, թարմ և կենսատու օդ, հոտավետ ծաղիկներ, կանաչ մարգեր, երգող թռչուններ, ամեն օր, ամեն ժամ գգվում են, փայփայում են, սնուցանում են մեզ։

Բայց ցավալի սրտով ես նկատում եմ, որ մեր հայերը չունին գեղեցկասեր ճաշակ. նրանք գեռ չեն սովորած զգալ և պաշտել վսեմը և վայելուչը։ Հրաշալի բնությունը յուր շքեղությամբ չէ հիացնում նրանց և ոչ յուր կատաղի կերպարանքներով բերում է նրանց սարսափ։ Ես զարմանում եմ, թե ինչու դրանց սրտերը, դրանց հոգիները այդքան կոշտ են և անզգա, և իրանց մտքերն այդքան մեռած են... Ես ամենեկին չեմ տեսնում մի հասուն օրիորդ կամ մի մանուկ տղամարդ, որ իրանց երգերով փառաբանեին արևի առավոտյան հրաշալի ծագումը, կամ թե նստած լուռ և մունչ խորին ողորդությամբ հիանային վսեմ հափշտակության մեջ, արշալույսի փառահեղ պատկերովը։

Արեւմտյան պահուն, արևի վերջալույսը կարմիր, հրագույն ներկերով նկարում է երկնքի վրա հազարավոր կախարդական պատկերներ, տարուբերական ամպերը մի ընկած տալիս են այդ պատկերներին հազարավոր հսկայածև կերպարանքներ. նրանք փոփոխվում են... փոփոխվում են... երբեմն զարհուրանք, դժոխք և վիշապներ ձևացնում մեր աչքի առջև... իսկ երբեմն՝ դրախտ, անտառախիտ ծառեր և ծիծաղող հորիներ... Բայց հաշ մարդը չէ նկատում բնության այդ հրաշարվեստ ճարտարությունները. նա միայն զգում է, որ արևը մտնում է... արևը գնում է հանգստանալու յուր գիշերային կայարանում, որ առավոտյան կրկին լուսավորե իրանց հովիտը։ Եվ հաշ մարդը, յուր հորիզոնից դեպի մշուս կողմը, յուր ծանոթ սարերի ետևում, չգիտե թե ինչ կա։ Նա չգիտե, թե այն տեղերում նույնպես կան երկրներ և այն երկրների վրա բնակված են յուր նման հայեր, նույնպես ծառայության լծի տակ, նույնպես գերություն մեջ։

Բայց հաշ մարդը բոլոր աշխարհը կենտրոնացնում է յուր հովտի մեջ... և բոլոր մարդկությունը համարում է թե ծնված է միմիայն ծառայության և ստրկության համար...

Ես տեսնում եմ ամեն առավուտ նորահաս օրիորդներ, մանկահասակ նորահասներ, որ գնում են զբոսնելու կանաչ արոտամարգերի մեջ։ Առավուտյան ցողը յուր մարդաբխներով թրջում է նրանց ուտքերը, կրգող թռչունները բարեկամ են նույն առավուտը, անուշահոտ ծաղիկները բյուր հրավերք են կարդում նրանց... Բայց հայ օրիորդների ականջները խուլ են լսելու այդ ձայներից մինը, նրանց աչքերը կուրացած են նկատելու բնության հրապուրիչ քնքշությունները, նրա զրավիչ ծիծաղը, նրա շուշլու և հրաշափառ պշրամբը... Ես չեմ տեսնում այդ աղջիկներից ոչ մինը, որ յուր գլուխը, յուր կուրծքը զարդարած վարդերով՝ հետ դառնար զբոսանքից և թաքուն յուր շագրի ետևից սողցներ յուր սիրողի ձեռքում մի փունջ ծաղիկ։

Թեպետ վայրենի կյանքի բնական աղբեցությունն այստեղ տվել է այդ մանուկ աղջիկների, այդ նորահաս կնիկների վարքին մի փոքր ազատություն, մի փոքր արձակ-համարձակ ընթացք, և մարդ շատ անգամ տեսնում է հետ քաշված քողի տակից նրանց վարդ երեսները, նրանց անխորհուրդ ծիծաղը և լսում է մի քանի հատ ու կտոր բառեր նրանց խոսակցությունից, բայց այդ բոլորը առանց համակրության, առանց զգացողության, մեքենարար, սառն ու ցամաք...

Թեպետ մեր վրաններն այստեղ շատ մոտ են կազմված միմյանց, և բոլոր խաշնարածների ընտանիքը, համարյա՛, կազմում են մի գերդաստան, բայց միեկնույն այդ ամփոփված և խառն կացության մեջ, ամեն մի հանգամանքներում տեսանելի են՝ անմեղությունը, սրբությունը և հիմարությունը։

Այժմ հասկանում եմ ես, սիրելի Սալբի, այն խնդրի խորհուրդը, որ շատ անգամ քեզ հետ շենք կարողացել էուծել, թե ինչո՞ւ հայերը չեն ունեցել ազգային բանաստեղծություն։

Ինչո՞ւ, կհարցնես դու ինձանից...

Երբ մենք մեր մտքին, մեր սրտին, մեր կրքերին, մեր զգացմունքներին, մեր բոլոր հոգեկան գորություններին առաջիս ենք սանձարձակ ձգտողություն, համարձակ թեխիք և ազատ ներգործություն, նրանք զնալով աճում են, ընդարձակվում են և կատարելագործվում են։ Նույն ժամանակ ֆանտազիան, որ բնական է մարդուն, ներշնչում է մեր հոգու մեջ մի մոգական զորություն, և մարդկային միտքը, վառված, բորբոքված այդ աներևույթ կարողությունից, վերասլանում է բնական աշխարհից դեպի գերբնականը, վերափոխվում է մարմնավոր գրությունից դեպի հոգևորը, և այնտեղ, վերին, կախարդական երկնամարում, հրճվում է, սքանչանում է, զմայլում է վսեմ զգացմունքներով։

Բայց ավա՞ղ, հայ մարդու միտքը, սիրտը, կրքերը և բոլոր հոգեկան զորությունները հավիտենից միշտ ճնշված լինելով մշտնջենավոր ստրկության լծի տակ, կաշկանդված լինելով առօրյա հոգսերից, վարակված լինելով դարավոր խավարի մեջ, մեռած և սասանված լինելով բռնավորի ահից և նրա սրից, երբեք և մի բույն չեն ունեցել ազատ շունչ, և, որպես ասացինք, ազատ թռիչք և ձգտողություններ։ Եվ բնականաբար մի բան, որ միշտ կենում է անշարժ դրություն մեջ, նա ապականվում է և փտում է։ մի բան, որ օրըստօրե դիմում է դեպի նվազումն և դեպի տկարություն, նա վերջապես սպառվում, ոչնչանում, և որպես հասարակաբար ասում ենք՝ մեռնում է...

Բայց հողին չէ մեռնում, կասես դու, իմ Սալբի. մի կրոնական մըտքով՝ նա ընդունակ է, որպես ներբողելու յուր ուրախությունները, նույնպես և ողբալու յուր ցավերը։

Բայց թող մենա ավելի խոր գնալը հոգեբանության մեջ, որ վեր է մեր կարողությունից, մենք պառնանք դեպի մեր խոսքը։

Ես փորձ փորձեցի, թե արդյոք կարո՞ղ էի զարթեցնել իմ այժմյան ընկերների հոգու մեջ հայկական նախկին քաջստություն և տալ նրանց մի ստույգ գաղափար իրանց ազգի և իրանց հայրենիքի մասին։ Այդ պատճառով իմ վրանում՝ որոշյալ ժամերում, հավաքում եմ մի քանի նորահաս տղամարդիկ. ես կարդում եմ նրանց խորհնացին, Եղիշեն և հայոց ազգի այլ պատմական գրքերը։ Ես պատմում եմ նրանց, թե հայերը նույնպես ունեցել են մի ժամանակ տերություն, թագավորություն և զորություն աշխարհի մեջ։ Ես ցույց եմ տալիս նրանց այն երկրները, որ առաջ պատկանում էին հայերին և որ այժմ այլք տիրացել են. հասկացնում են նրանց, թե մի ազգ, որ շունի երկրի վրա մի կտոր հող և ապրում է օտարի հողի վրա, այդ ազգը կլինի այ՞ն հողատիրոջ ծառան, նրա ստրուկը, և այդ ազգի աչքերից երբեք չեն պակասելու արտասուք և լաց։

Քանի օր է, որ շարունակում եմ իմ դասերը, և իմ սիրելի ունկնդիրները խորին ուշադրությամբ լսում են։ Ես նկատում եմ մի բան, որ գաղանի կերպով եփ է գալիս նրանց սրտի մեջ. նրանց արյունը բորբոքվում է, նրանց կրծքերը բարձրանում են, և ես տեսնում եմ հայասիրության սուրբ արտասուքն անձրևում է նրանց աչքերից։

Ի՞նչ անեն հայերը, ի՞նչ հող ածեն իրանց գլխներին, մի՞թե առանց ուսումի, առանց գիտության և առանց լուսավորության մարդ կարո՞ղ է կատարյալ մարդ լինել, յուր օգուտը ճանաչել, յուր վնասը հեռացնել, յուր ազգը սիրել և յուր հայրենիքը պաշտել։

Հայը յուր աչքերը բացում է՝ իրան ծառայության և գերության մեջ է տեսնում: Նա չէ հասկանում, թե ինքը նույնպես մի մարդ է աշխարհի մեջ և ունի մարդկային իրավունք, հավասարաբար վայելելու այն բոլոր շնորհքները, որ աստված պարգևել է մարդուն: Նա չէ հասկանում, թե աստված այդ երկիրը յուր բոլոր բարիքներով մարդու համար ստեղծեց, և ինքն իբրև մարդ բաժին ունի դրանից: Նա չէ հասկանում, որ բոլոր մարդիկ մի տեսակ են ստեղծված, մի կերպարանք ունին, բոլորն էլ ազատ են և ամենևին մեկն իրավունք չունի իշխելու մյուսի վրա:

Բայց երբ ճշմարտությունը վարագուրվում է խաբեություն, և արդար իրավունքը փշրվում է հաղթահարության ու բռնության ոտքի տակ, այն ժամանակ մարդը յուր իրավունքը առաջ տանելու համար պարտավորվում է գործ դնել յուր ֆիզիկական զորությունը, յուր թուրը:

Ես աշխատում եմ տալ իմ ընկերներիս տեղեկություն այդ բոլոր իրողությանց վրա: Ես աշխատում եմ բաց անել նրանց միտքը, նրանց աչքը և նրանց ձեռքը: Իմ դասերը լինում են գիշերներով, լուսնյակի կաթնագույն լուսով, երբ բոլոր չադրների մեջ քնած են լինում հովիվները: Բայց առավոտյան և երեկոյան պահուն իմ նորահաս աշակերտներիս պարապեցնում եմ զինվորական կրթություններով: Նրանք այժմ խիստ վարժ են կառավարելու իրանց ձիաները և շարժելու զենքերը:

Եվ ես ուրախությամբ նկատում եմ, որ քաջազնական արյունը դեռ բոլորովին չէ սառած Հայկա որդիների երակների մեջ: Եվ այս օրերում մի անցք փորձով ցույց տվեց և նրանց արիությունը կռվի մեջ: Մեղանից մի քանի մղոն հեռու Ճարայան սարերի մեջ իջևանել էին մի քանի չադրներ՝ քրդստանցի հայ խաշնարածներից: Հանկարծ մեզ լուր հասցրին, թե Ռավանդները կողոպտեցին նրանց չադրները և տարան նրանց անասունները: Մի ակնթարթում ավելի քան հիսուն սպառազինված սղամարդիկ գտնվեցան ձիաների վրա. նրանք կայծակի արագությամբ հասան ավաղակներին Մաղկաձորում. կռիվն սկսվեցավ մի նեղ փապարում: Քրդերն ավելի քան երկու հարյուր ձիավոր էին, նրանք կռվում էին զարհուրելի կատաղությամբ: Բայց մեր քաջերից ամեն մինը մի ասլան էր դարձած. ես զմայլած էի ուրախությունից, չէ՞ որ, Սալբի, հրկար ժամանակ է, որ կռվում չէի եղած: Ամբողջ մի քանի ժամ տևեց կռիվը, որ և վերջացավ մեր հաղթությամբ: Մենք թափեցինք ավարը, խեցինք ավաղակներից ձիաներ և զենքեր, սպանելով նրանցից տասներեք հոգի, մյուսները վիրավորված՝ բոլորը փախան: Բայց մեր ընկերներից սպանվեցավ միայն Մուրադի որդի՝ Քյալաշը և հինգ հոգի էլ ստացան անվնաս վերքեր:

Դու չես տխրելու, Սալբի, լսելով, որ ես մի թեթև վերք եմ ստացել աջ թևիս, դու կմտածես, որ անվնաս է դա, որովհետեւ այժմ համարձակ գրում եմ քեզ: Բայց հայտնիր, խնդրեմ, մըստը Սեյսունին, թող ուղարկե իմ և ընկերներիս համար մի փոքր սպեղանիք:

Բայց, իմ սիրելի, մի դարմանալի անցք, որ պատահեցավ կովի մեջ, մինչև այժմ ո՛րքան մտածում եմ, չեմ կարողանում ոչ մի կերպով մեկնել ինձ: Դու դիտես, սնահավատությունն ինձ համար ծիծաղելի բան է, դու գիտես, ես ամենեւին չեմ հաղատում այն ղերբնական կամ անբուժելի կոշված ղորություններին: Բայց և այնպես, այդ գաղտնիքը մնում է ինձ համար անլուծելի, թե ի՞նչ էր ախ, որ պատահեցավ ինձ: Մի ահարկու քուրդ, դարսն մտած քաբի հեռուում, ուղղեց դեպի ինձ յուր հրացանը, յոթն այլ քոբեր պաշարեցին իմ բոլորտիքը, վրանդը հեռու չէր ինձանից... Հրացանները ճալթեցին, ես կորա ծխի մեջ... բայց ի՞նչ էր այն, չգիտեմ... Թե որովհետև անբուժելի ձեռք աղատեց ինձ... մին էլ աչքս բաց եմ անում, անեսնում եմ՝ որ իմ ձիու վրա գտնվում եմ ալեկի ապահով տեղում, իմ ընկերների մեջ, որոնք, ինձ միայնակ թողնելով, հեռացել էին դեպի քարափի մյուս կողմը... Թող մնա այդ, գուցե ծիծաղես ինձ վրա, Սալբի, թե երկուսը ծնուցել է իմ գլխում երևակայական ցնորք, դառնանք դեպի մեզ խոսքը:

Ահա՛ այդպես, իմ նաղելի, նայիր, թե կրթությունն ինչ հրաշքներ է գործում մի անուս բամբակ ամբոխի վրա, և դու կտեսնես, թե մարդիկ միօրինակ ստեղծվածներ են, թե նրանց մեջ միմյանը չկա, որ ստեղծված լինի «անոթ ընտրության» և մյուսը՝ «անոթ ապականության»:

Ես իմ ընկերներին մեջ աղգույնի մերը դարթեցնելու համար, բացի այլևայլ հնարքներ գործ դնելը, ռաուցել եմ նրանց մի քանի աղգային երգեր: Նրանք խորին ոգևորությամբ երգում են «Ա՛խ, թե իմ ալեուր հերքս սենային» սրանչելի երգը²:

Եվ իմ հոգիս փառավորվում է, երբ շատ անգամ կեսգիշերային պահուն, կամ արևածագից առաջ, հեռու տարերի մեջ, լսում եմ մի հիանալի ձայն՝ «Տե՛ր կեցո՞ դու դժայա»³: Ահադին լեռնաժայռերը կրկնում են կախարդական երգի արձագանքը: Բայց մեր վրանաբնականի սրտերն առավել կարծր են, քան թե այն պինդ քարաժայռերը. նրանք չեն զգում և ո՛չինչ այդ երգից, նրանց համար աղգպիսի ձայններ, ասես թե քամիներ են հնչում:

Բայց նրանք մեղ չունին, երգերը հորինած են այնպիսի լեզվով, որ անհասկանալի են ուսմիկներին: Այդ պատճառով ես մտածեցի հորինել մի քանի տաղեր այդ երկրի աշխարհիկ բարբառով, որպեսզի մոտ լինեն

ռամիկների սրտին և նրանց հասկացողութեանը. և այդ տալերը, հույս ունիմ, որ թե՛ կազդեն և թե՛ կներգործեն նրանց սրտերին և զգացմունքներին:

Բայց ես շատ ափսոսում եմ, իմ նաղելի, որ դու այստեղ չես, ես գիտեմ, որ դու էլ կաշխատեիր հավաքել մի քանի նորահաս աղջիկներ և կուսուցանեիր նրանց երգեր և իրանց աղբի պատմությունը: Բայց սիրտս ճաքում է, երբ շատ անգամ լսում եմ, թե ինչպես այստեղ աղջիկները երգում են օտար աղջերի լեզուներով, և մայրերը նանիկ են ասում օտար աղբի բարբառով:

Բայց մի քանի օր առաջ, որսորդության համար, ես միայնակ իմ ձիով, պնացել էի հեռու սարերի մեջ. այնտեղ, մի նեղ հովտում. հանդիպեցա մի քանի աղքատիկ չաղրների, որ ավելի նման էին թափառական զարաշինների չաղրներին: Ավաղակները, կարծես թե, դեռ նոր էին հեռացել այդ անբախտ չաղրներից, այնքան տխուր և տրտում էր նրանց տեսքը: Ես իմ ձիուց իջա աղբյուրի մոտ՝ մի փոքր հանգստանալու, ինձանից ո՛չ այնքան հեռու կաղմած էր մի վրան. արևը յուր կիզող շողերը ներս էր կաթեցրել նրա պատառոտած ճեղքերից: Մի մանկահասակ կին, տխուր, բայց վայելուչ կերպարանքով, ճռճում էր յուր տղայի լանտիկը, որ քարշ էր տված չաղրի երկու սյուններից: Նա խիստ ցավալի ձայնով եղանակում էր այս ողբալի օրորոցի երգը: Հնչող քամիները նրա ձայնը տանում էին հեռու և խառնում մուգանների ձայնի հետ...

Նանիկ արա, սիրուն սրբյակ՝,
Դու նանի՛կ, նանի՛կ, նանի՛կ,
Նանիկ արա, շուտ մեծացի՛ր,
Քեզ մատա՛ղ է իմ ջանիկ:

Օրորոցդ մար ձեռքով՝
Մեղմիկ, հանդարտ կշարժեմ,
Քո մեռած հոր հիշատակը
Քեզ երգելով կպատմեմ.

Հայրդ էր հզոր առյուծ,
Այն քաջ-արին Երվանդ,
Նա ուներ դեպ յուր ցեղը
Շատ սեր, շատ գու՛թ, շատ հուանդ:

Մի օր հեծաւ յուր սե ձին,
Ելաւ նա դեմ ոսոխին,
Յուր հետ յուր քաջ ծառաներ՝
Գնաց վանել թշնամին:

Թշնամին էր քաջն Ռաւո՛ւ,
Այն վիթխարի աժդահան՝
Ջարկեց հորդ սրտի մեջ
Յուր նիզակը հոգեհան:

Ջարկեց հորդ սպանեց,
Մեր հոտերն աւլար տարաւ,
Վրանները կողոպտեց,
Նա մեզ ոչինչ չթողաւ:

Նանի՛կ արա, աչքի լո՛ւյս,
Նանի՛կ, որ շուտ մեծանաս՝
Քո անտերունչ քաջ ցեղին
Հորդ փոխան տիրանաս:

Մեր ծաղկավետ սարերը,
Մեր խոտավետ արոտներ
Արածում են թշնամյաց
Եւ օտարներու հոտեր:

Մեր պաղ, հստակ աղբյուրներ
Պղտորում են պիղծ շրթունք,
Մեր թշնամյաց կուրծքերը
Ջարդարում են մեր ծաղկունք:

Հպարտ, ազատ մեր ցեղը,
Ամոթալի հիշատակ...
Ծռել է յուր պարանոց
Մեր հաղթողի լծի տակ:

Իսկ մենք պանդուխտ, անտերունչ,
Թափառում ենք սարեւար,

Օտար ձեռքերու կարոտ,
Հողի՜ն եղած հավասար:
Անա՛րգ, գերի՛, անպատի՛ւ,
Որպէս պիտի աղչ, անամոթ,
Բժում են մեր երեսին,
Ապտակ զարկում մեր գլխին:

Նանի՛կ կասեմ, իմ հրեշտակ,
Նանի՛կ կասեմ երգելով,
Նանի՛կ կասեմ երգելով,
Ողբերգելով ու լալով...

Երբ մեծացար տատուծով,
Ա՛ն հորդ նետ-աղեղը,
Հեծի՛ր նրա նժույգը,
Կրկին տիրե՛ք ու ցեղը:

Խնդրե՛ հորդ վրեժը
Այն սեզ, անգութ հաղթողին,
Ա՛ն նրանից հոտերը,
Արտաքսե մեր սարերեն:

Նորա երկաթի կուրծքի մեջ
Դու էլ ցցե՛ք բո մզրախ,
Երկու բունն արշունից
Դու խմե ուրա՛խ-ուրա՛խ*:

Խմե՛, և թո՛ղ զովանա
Քո մոր կրակված սիրտը,
Խմե՛, և թո՛ղ հանդարտվին
Հորդ կարոտ ոսկերքը:

Նանի՛կ կասեմ, դու քնե՛,
Ո՛վ իմ հրեշտակ արգար,
Քնե՛, զի դու միայն ես
Մորդ սրտին մխիթար...»:

* Խաչնարած ցեղերի մեջ արյան վրեժխնդրությունը մի սրրազան պարտք է համարվում և անցնում է սերնդից սերունդ: Դա կատարվում է սպանելուց հետո՝ ոսոխի արշունից խմելով, կամ սպանության զործիրը, եթե արշունոտ է, լիզելով:

ՌՈՒՍՏԱՄԻ ՕՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՑ

«Արդարեւ, դու իմ սիրելի Սալբի, կարգացիր աչրի կնոջ օրորոցի երգը, եւ հուշտով եմ, որ այդ կախարդական երգը միեւնոյն ազդեցութեանն արած կլինի քո սրտին, ինչ որ արավ իմին. եւ հուշտով եմ, որ դու առանց արտասուքի, առանց սրտացալութեան չես կարգացել այդ երգը:

Բայց այդ ի՞նչ ոգբալի երգ է, որ լսելի է լինում, հեռու, այս ասիական սարերի մեջ, այդ ի՞նչ սգալնոր մայր է, որ այսպէս ցալալի կերպով ճոճում է յուր որբիկի օրորոցը և այնպէս աչրւած, կրակւած սըրտով ցանկանում է՝ օր առաջ մեծանար յուր ազան և տիրեր յուր ցեղին ու հոր կորուսած երկրներին:

Այդ հալի մոր ձայնն է, Սալբի, այդ այն սգալնոր աչրի ձայնն է, որ այդպէս ցալալի եղանակով հնչում է ասիական սարերի մեջ... Բայց հայոց տիկնայքը ձայնակից չեն լինում նրան... և ո՛չ հայոց որդիներն ականջներն են լսում այդ մոգական ձայնի ազդու հնչյունները:

Ահա՛ քեզ օրորոցի երգ, ահա՛ քեզ մի քաջազնական կրթութեան սկզբունք:

Ամենից առաջ մայրը ցանում է յուր երեխայի ամուլ և դեռ բնութեանից ոչինչ չընդունած գլխի մեջ ազատութեան սերմերը: Այդ բարեպտուղ սերմերը, ուռցելով մայրական կաթնով, որ բխում է մի ջերմ, անտարբեր սրտից, քաջազնական երակներից ծլում են, աճում են և հասունանում են երեխայի հասակի հետ:

Առաջին խոսքերը, որ մայրը խառնում է յուր երեխայի օրորոցի երգերի մեջ, չեն կրօնամոլական անհոգի և տաղաւուկ քարոզներ և ո՛չ սնապաշտական առասպելներ, այլ երեխայի հոր և նրա պապերի պատմութեանը, իրանց կորուսած երկրների, սարերի, դաշտերի և հովիտների գեղեցկութեանները, անտառների ու թփերի ծաղկաւետ հոտաւետութեանները, իրանց հոտերի, անասունների կոզոսաւելը, թշնամու հաղթութեանը և իրանց ցալալի գերութեանը... Ամեն օր, ամեն ժամ, ամեն րոպե երեխայի ականջները լսում են յուր մոր աչքալիսի խոսքերը, և առաջին գաղափարը, որ կերպարանադրծւում է նրա թարմ երեւակայութեան մեջ, է վրեժխնդրոյթան կատաղի նախանձը:

Այդ մի սուրբ նախանձ է... Սալբի. այդ ազգասիրութեան աստվածեղեն նախանձն է, որ ամեն կրքերից առաջ պիտի բնաւորւի մեր երեխաների հոգիների մեջ:

Բայց այս պաշտելի այրիի երեխան յուր առաջին աշխարհացից տեսել է յուր կողքին դրած հոր թուրը. այն միակ ժառանգական ավանդը, որ մնացել է յուր պապերից, իբրև մի նվիրական սրբություն: Այդ հզոր թուղ կտրվել է երեխայի պոբտը, և նրա աղնիվ արյունը խառնվել է յուր պապերի արյան հետ, որոնք անջնջելի նշաններով մնացել էին այդ քաջության դենքի վրա:

Իմ սիրելի Սալբի, ես էլ քեզ հետ ծնված ժամանակ մեր մանկաբարձ դայակը դողդոջուն ձեռքերով դրեց մեր խանձարուրի մոտ մի թուր... և այդ ավանդությունը մինչև այսօր կատարում են հայոց մանկաբարձները, բայց, ափսո՛ս, ո՛չ յուր իսկական խորհրդով... նրանք տվել են այդ խորհրդական իրողությանը մի սնապաշտական կերպարանք, որ դեկրը շմոտենային նորածին մանկան և նոր ծննդականին: Եվ այդպես, յուր առաջին աշխարհացից՝ հայ մանուկը սկսում է սովորել սնապաշտություն:

Բայց փափկությունը և սնահավատությունը՝ սկսյալ տղայությունից, չեն թուլացնում այդ այրիի սրբիկի հոգին ու մարմինը: Նա մեծանում է այնքան ամուր, այնքան անխորտակելի, որպիսի են ահագին որձաքարյա ժայռերը, որոնք եղան նրա խանձարուրը: Նա մեծանում է այնքան ուղիղ և բարձրագլուխ, որպես իրան շրջապատող բարձր եղևինները: Աշխարհի փոթորիկները, կաշծակների փայլատակումը, ամպերի բոմբյունները երբեք չեն կարողանում խոհարհեցնել, խորտակել այդ ուղղաբարձ, բարձրագիտակ հասակը: Բայց երբ ճակատագիրը փռչում է նրա բախտը՝ նա ավելի սիրով գրկում է մահը, քան թե յուր ոսոխի ոտքերը...

«Այդ այրին հիմար է, որ խոսում է յուր երեխայի ականջներին վրեժխնդրության խրատներ, — ասում է ինձ մի քուրմ սև հագուստներով և սև սրտով, որովհետև վրեժխնդրությունը մեզք բան է. պատճառ՝ մենք քրիստոնյա մարդիկ ենք, մեր պարտավորությունն այն է, որ շարության փոխանակ բարություն անենք և սիրենք մեր թշնամիներին»:

«Գնա՛, կորի՛ր, — տսում եմ նրան բարկացած, — թո՛ղ վրեժխնդրության աստվածը թափե իմ գլխին կաշծակ, կրակ, թո՛ղ նա բանա ինձ համար դժոխքի բերանը, բայց ես պիտի գոչեմ, աղաղակեմ այս անբախտ այրիի հետ՝ վրե՛ժ, վրե՛ժ... Գնա՛, կորի՛ր, սեևրես, — կրկնում եմ ես, — մի՛թե այն վրեժխնդիր աստվածը, որ Ադամին դրախտից արտաքսեց արդելված թուզն ուտելու համար և նրա գալոց սերունդը հավիտենական դատապարտության տակ դրեց, աշխարհը ջրհեղեղով կործանեց, Սողոմոն ու Գոմորը ծծումբով այրեց, յուր կամքին անհնազանդ լինողներու համար վառեց գեհենի կրակը՝, մի՛թե մի այդպիսի վրեժխնդիր աստվածը

կարող է պատժել ինձ վրեժխնդրության համար: Ո՛չ... Պատիվ և իրավունք պաշտպանելը սուրբ բան է»:

«Ո՛չ, բարեկամ, դուք հետևում եք հին օրենքին՝ «ալն ընդ ալան, ատամն ընդ ատաման»²: Բայց մենք, որպես քրիստոնյա մարդիկ, պիտի դարձնենք մեր աջ երեսը, երբ վարկեն ձախին, պիտի տանք և մեր վերարկուն, երբ պահանջեն մեր շապիկը...»:

«Տո՛ւ, մի թող տուր, է՛յ, թե աստվածդ կսիրես, հենց այդ խոսքերն եղան խեղճ հայի տունը քանդողները: Այսօր աշխարհում մի ազդեցիկ էլ չկա, որ հայի նման նեղության մեջ լինի: Շատ ազգեր, որ հայի կիսի չափ չկան, ո՛չ մի ազգի առաջ չեն խոնարհեցնում իրանց անպարտելի դուխը, այլ քաջությանը և թրի զսրությանը պահպանում են իրանց ազգային անկախությունը: Հապա հա՞յը, միայն խեղճ հա՞յը ամեն տեղ գերի, ամեն տեղ ոտքի տակ ընկած... հենց հա՞յը պիտի կատարե յուր փրկչի հրամանը. ո՛վ յուր թուրը բարձրացնե, նա՛ պիտի յուր անբախտ դուխը դե՞մ տա»:

«Այդպես է նրա հրամանը»:

«Եղբայր, նա մի անտուն, անտեր մարդ էր, եթե դու էլ նրա նման լինես, քո սրգիքդ սովից կմեռնեն»:

«Նա ինքը կպահե իմ սրգոց»:

«Հա՛, կպահե, գնա՛ խաղաղությանը հողը մտիր, քո սրգիքը միշտ կուշտ են... հա՛, նա կպահե քո սրգոցը»:

Կարճելով դուռըցներս իմ անտանելի խոսակցի հետ, դառնում եմ դեպի քեզ, իմ անգին Սալբի. բայց դու ներիք իմ մի փոքր անհավատ խոսքերիս, ես կամենում եմ ասել՝ կրո՞նք ասած բանը չարաչար վնասել է մարդկությանը, և առավելապես հայերը կրել են քրիստոնեության վնասը:

Արդարև, ես չեմ կարող ուրանալ քրիստոնեության օգուտները, որ նա հասույց մեր ազգին, գիտեմ, քրիստոնեությունը եղավ մի միջնապարիսպ և շթողեց հայերը խառնվելին իրանց դրացի ազգերի հետ: Նա ազատեց հայերին կուլ զնալուց սասանյան պարսիկների մեջ, և Մուհամմեդի, Արաբիայի ավատալից որդու կրոնքը, ճարակելով բոլոր ասիական ազգերը, չկարողացավ ուտել, մարսել և հայոց ազգը. նա հեռու պահեց հայերին և խաբեբա հույների հետ խառնվելուց³:

Բայց հայոց արեղաները մի այնպիսի խոտորակի ընթացք տվին քրիստոնեական կրոնքին, և մի այնպիսի թույլ, ստոր, փոքրոգի դիմակի մեջ պարուրեցին նրա ազատ հայացքը, որով քրիստոնեությունը հայերի մեջ մի այլ հոգի չկարողացավ ներշնչել, քան թե այն միավ ստորկության հոգին, որ և իրոք ստացան նրանք:

Հայոց քաճանաչք միշտ քարոզեցին, թե այս աշխարհս մի փուլ անցավոր աշխարհ է, որ աստված ստեղծել է մարդու համար, որպես մի բով, որի մեջ մարդը, ոսկերչի աքժաթի նման, պիտի հալվի, մաշվի և զտվելով մաքրվի՝ մի նոր փառավոր կյանքի համար մահից հետո։ Նրանք քարոզել են և այն առասպելական խոսքը, թե հայոց ազգի վրա լինելով մի անեծք յուր հին հոգևոր հայրերից, նրա որդիներին այս աշխարհի մեջ չկա հանգստություն, այլ նրանք պիտի հալածվին, վիշտ ու նեղություն կրեն, տնից, տեղից, հայրենիքից պիտի դրկվին, միշտ գերություն մեջ, միշտ թշնամու լծի տակ պիտի լինին, որպիսով դրանցով ապաշխարություն չեն նրանց մեղքերին և ազատվին նրանց հոգիները։

Ահա՛, ազգայես, իմ սիրելի, հայոց քաճանաչք՝ խոստանալով իրանց ժողովրդին մի նոր կյանք ամպերի մյուս կողմում, միշտ հեռացրել են, միշտ սառեցրել են նրանց սրտերն այս աշխարհից և չեն թույլ տվել նրանց հաստատել իրենց համար երկրի վրա հիմնավոր կացություն, միշտ նրանց հրավիրելու դեպի երկինքը։ Եվ այդպիսով միշտ խոնարհություն քարոզելով, միշտ հեղություն քարոզելով, միշտ ազդատություն քարոզելով, թուլացրել են հայերի քաջազնական և աշխատասիրության հոգին։

Աշխարհի երեկի տիրապետողները չեն եղել քրիստոնյա մարդիկ։ Թեմուրլենգը, Աթիլան, Ջինգիզխանյանք, Նադիր-Շահը, Ալեքսանդր Մակեդոնացին⁴, բոլոր հզոր աշխարհակալները մարդկության պատմության մեջ, դու գիտես, Սալբի, ի՞նչ հոգու, ի՞նչ կրոնքի տեր մարդիկ են եղած։ Բայց քրիստոնեությունն աշխարհ գալուց հետո դադարեցավ ազգերի քաջագործությունները, քրիստոնեությունը կերավ, մաշեց հոռու մայեցոց արևելյան և արևմտյան կայսրությունները։

Խորամանկ Մուհամմեդը ներշնչեց իսլամի հետեողների մեջ պատերազմասիր և քաջության հոգի, խոստանալով յուր մարտիրոսներին ճեննաթի բանաստեղծական վալսլչությունները⁵։ և շուտով իսլամը տիրեց հին աշխարհին։ Եվ հայոց քաջազնական հոգին առավել վառվռուն փառքերով փայլում է նրա հեթանոսական դարերում, որովհետև հին քուրմերը աստվածացրին Վահագնին⁶, իսկ Տիգրանը, Արշակը և Միհրդատը դուրացադունք եղան, որովհետև պատերազմի դաշտերում սպանվողները հույս ունեին Օլիմպոսում ընդունել Աթենասի և Արեսի ձեռքից նեկտար և փառաց պսակ⁷։ Ահա այդքան կրոնական քաջալերություն կար դեպի կռիվը։

Հայոց եկեղեցին նույնպես երգում է յուր շարականների մեջ անթառամ պսակ և անապական բաժակ ստանալն այն քաջերին, որ նահա-

տակվեցան Աւլարայրի դաշտումը: Եվ հայոց եկեղեցին սրբոց դասն է դասուում Վարդանին և նրա քաջ ընկերներին⁸: Եվ այդ կրոնական ոգևորվյալներ այդ ջերմեռանդ քաջալերությունն էր, որ պատճառ տվեց հայերին այնպիսի միահռոգի սպառազինություններ մղել այն սառտիկ պատերազմը՝ Զրադաշտի պաշտոնյաների հետ:

Բայց ես չեմ կարծում, թե հայերն այնպես քաջովյալներ կարողանային կռվել, եթե կռիվը լիներ հայրենիքի և ազգի ազատության համար: Բայց այնտեղ թշնամին սպառնում էր նրանց կրոնքի կորուստը, և կրոնասեր հայերն իրանց հավատքի համար զոհեցին այնքան շատ տղամարդիկ:

Այդ խոսքերից, իմ Սայրի, դու կարող ես ապացուցանել, թե կրոնքները և կրոնական պաշտոնյաները կարող էին խլել ազգերից նրանց արիությունը և նրանց քաջությունը և, ընդհակառակը՝ կարող էին ողիվորել ազգերը դեպի քաջագործություններ: Բայց երանի՜ այն ազգին, որի կրոնքը քարոզում է այդ վերջինը:

Հայոց եկեղեցին ջերմեռանդությամբ տոնում է Վարդանի և նրա ընկերների հիշատակը⁹: Բայց այնքան շատ հոգիներ, որ մորթվեցան՝ հույների, պարսիկների, տաճիկների, թաթարների, մոնղոլների սրերով, դրանց հիշատակը կորած է: Հայոց շարականները չեն անմահացրել դրանց անունները.. և ոչ մի հայ եկեղեցական մարդ նրանց զորքի մեջ չէ կատարել յուր դիշերային ծամերզությունը... և պատմությունը թույլ, անհոգի բառերով խոսում է դրանց վրա:

Օրորոց... դա առաջին դպրոցն է մարդկանց որդիների. օրորոցի երգ... դա առաջին դասն է, որ մայրերը խոսում են իրանց երեխաների ականջներին: Օրորոցից պատրաստվում է մարդս լինել մարդ այդ բառի բազմախորհուրդ նշանակությամբ: Բայց ի՞նչ խելք, ի՞նչ միտք, ի՞նչ զգացմունքներ կարող են ստանալ հայոց մանուկները այն օրորոցների մեջ, ուր դնում են նրանց իրանց մայրերը: Երբ երեխան ծնված օրից նրա օրորոցի դաստակից կախում են նրա կրծքի վրա կախարդական բժժանք, հուռութույունք և մի փոքրիկ խաչ... Երեխայի ձեռքի խաղալիքը նրա մանկությունից մինչև նրա մահը, երբ այդ խաչով քահանան դրոշմում է, կնքում է հանգուցյալի հողադամբարանը.. Մնահալատ մայրերը տղայական հասակից ծանրաբեռնում են խեղճ երեխայի զուլալը սուտ առասպելներով՝ ծառայություն, խոնարհություն, համբերություն, սուրկական հնազանդություն, այդ բառերը լսում է նա օրորոցի միջից մինչև այն ժամանակ, երբ ասում են նրան՝ «Հող էիր և հող դարձիր»: Արդարեւ, մի խորհրդական խոսք հայի համար... պատճառը՝ այդ

ազգը յուր կյանքում չէ ցույց տվել որեւիցե հոգեկաճն զորություն, այլ միշտ ապրել է նա որպէս հող, քար և անշունչ մարմին:

Բայց այրի կնոջ մեջ, աղքատիկ վրանի տակ միտք կա, հանճար կա, զգացմունք կա, կյանք կա. նրա երգն այնքան ոգեւից, ախտաբորբոք և կրակոտ է, սբական նրա հողին, և այդ շաղրի միջից կծագի հայի հույսը:

Նս դառնալով իմ վրանը, Սալբի, իմ միտքը պաշարված էր կախարդիչ երգի զորությամբ, ևս բոլոր գիշերը շքնեցի: Մի քնքուշ մուգա հանկարծ քսեց իմ երեսին յուր թևը, և իմ երեւակայությունը վառվեցավ, ձեռքս առա գրիչը, գիշերային լուսնյան պահուն, լուսնյակի լուսով գրեցի այս երգը, իբրև նվեր այն պաշտելի այրիին:

Օ՛րո՛ր կաբղա՛, ո՛վ գթոտ մայր ¹⁰,
Մինչ մեծանա քո որդին,
Հոր ոսոխից նա պահանջե
Յուր վրեժը դառնագին:

Այդ ձայնիկը քո օրորի,
Այդչափ տխո՛ւր և տրտո՛ւմ,
Բորբոքում է իմ արյունը,
Կրա՛ն է ձգում իմ սրտում:

Այդ կրակը ինձ այրում է,
Ինձ կտանե՛ գերեզման...
Արդյոք կլինե՞ր՝ զլինվորվեի
Քո թշնամու հանգիման:

Կիլիկիայի վեհ առյուծին՝
Արժանավոր ո՛վ կորյուն,
Քո սարերի աղատության
Նվիրի իմ արյուն:

Անգործ, հանգիստ՝ մեր պատիցը
Քարչ է ընկած թվանգը,
Յուր պատենում՝ իմ սայրասուր
Թուրս ուտում է ժանգը:

Իմ նժույզը՝ գետնին տալով
Յուր սմբակը տրոփում,
Պատերազմի ասպարեզին՝
Նա էլ ինձ հետ փափագում:

Գութը շարժվում ամեն սրտի,
Որքան լինիր նա մեռած,
Երբ տեսնում է մի ամբողջ ազգ
Գերության մեջ շղթայած:

Հայոց սրգիք խլացած են,
Լսել չկամին քո օ՛րօ՛ր,
Սարկուձյան ծանր լծի տակ
Ճնշվել կամին ամեն օր:

Օ՛րօ՛ր, կարդա՛, թող մեծանա
Առյուծենի մանուկը.
Պետք է նրա ամբացնել
Տկարացած բազուկը:

Որ կարենա քաջի նման
Կրել հոր նետ-աղեղը,
Թշնամու ժանտ գերությունից՝
Ազատելու յուր ցեղը:

Կդա օրը... հսկայի պես
Նա դեմ տված յուր դռը,
Դեպ պատերազմ կբարձրացնե
Ազատության դրոշը:

Եվ նրա հետ շատ քաջազունք
Ուխտ կուխտեին այն դաշնով.
Հայրենիքի փրկությունը
Գնել իրանց արյունով:

Առավոտյան շուտով, իմ թանկագին Սալբի, վեր առա իմ դրած
ոտանավորը և սկսեցի դիմել դեպի այրի կնոջ շաղրը: Ես դտա նրան,

երբ նրա մանուկը քուն էր եղած, և ինքը միայնակ, խորին մտածողության մեջ, նստած յուր վրանի մոտ հոսող աղբյուրի ափին, ականջ էր դնում արծաթափայլ ջրի խոխոջմունքին: Նա նույն ժամանակ նմանում էր մի աղբյուրային հավերժահարսի, որ, ասես թե, նոր էր դուրս եկել ջրից:

Ողջունեցի նրա առավոտը և նվերը տվի նրա ձեռքը: Խորին ուշադրությամբ կարդաց ոտանավորը: Նա նկատեցի, արտասուքն սկսեց հեղելի նման թափվել նրա մեծ սևորակ աչքերից: Ա՛խ, ո՛րքան արտասուքներ լացել են այդ սգավոր աչքերը:

Հանկարծ նա յուր լցված աչքերը բարձրացրեց դեպի երկինք. «Փառք քեզ, տեր,— ասաց նա խորին ջերմեռանդությամբ,— որ գտա ինձ կարեկից, այսուհետև կմխիթարվեմ ես, պատճառ՝ կան հայոց որդիների մեջ և այնպիսիները, որոնք հասկանում են ինձ»:

Բայց, իմ սիրուհի, դժբախտաբար ես չեմ կարողանում ամեն բան արձակ, համարձակ գրել քեզ. իմ օրագիրը լցված է այս անբարբառ կետերով... պատճառ՝ մեր լեզուն կապ է և մեր գրիչը՝ կաշկանդված: Մենք չենք կարող արտասանել՝ ո՛չ մեր ուրախությունը և ո՛չ մեր տրտմությունը. մենք չենք կարող՝ ո՛չ լալ և ո՛չ ծիծաղել, ա՛խ, մեր բոլոր մըտքերը, մեր բոլոր զգացմունքները պիտի ճնշվին, պիտի խեղդվին մեր սրտի մեջ:

Բռնավորի երկաթյա գավազանը միշտ և հանապաղ հսկում է մեր գլխի վրա. լաց ես լինում՝ լո՛ւտ կաց .. ծիծաղում ես՝ լո՛ւտ կաց... խոսում ես՝ լո՛ւտ կաց... ա՛խ, ծեծում են ինձ՝ լո՛ւտ կաց... սպանում են ինձ՝ լո՛ւտ կաց... իմ երեխանց արյունն իմ աչքիս առջև թափում են՝ լո՛ւտ կաց... իմ ապրանքը խլեցին, տարան՝ լո՛ւտ կաց... իմ տունը քանդեցին՝ լո՛ւտ կաց... ա՛խ, չեմ դիմանում այդ ցավերին, ի՞նչ անեմ. տո՛, թշվառ, քեզ ասում են՝ լո՛ւտ կաց, հա, լո՛ւտ կաց, միշտ լո՛ւտ կաց, թե ավելի խոսես, լեզուդ կկտրեմ, թե էլի խոսես, քեզ կենդանի հողում կթաղեմ և այնտեղ կսովորես լուռ կե՛նալ... Այդ անդուլթ գավազանն ամեն ժամ, ամեն րոպե պտտվում է մեր գլխի վրա, և դու միշտ լսում ես այդ զարհուրելի սպառնալիքը:

Այդ սպառնալիքի ձայնը քո ականջներին ղարկում է, քանի կենդանի ես. այդ երկաթի գավազանը քո գլխի վրա պտտվում է, քանի շունչ ես քաշում... Մի մարդ էլ չկա, որ ասե. չէ՞ խեղճ է դա, դա էլ մեղ նման մարդ է, աստված լնդու է տվել, որ խոսե, խորհե, մտածե և յուր մտքերն արտասանե:

Բայց ասես թե ամեն մարդ յուր գլուխն է պահում, յուր փորի, յուր հանգստության համար միայն ծառայում. մի բան, որ նրան վերաբերյալ չէ, դրա վրա չէ մտածում։ Եվ այդպես, մարդիկ սառն աչքով են նայում իրանց նման մարդկանց շարշարանքներին, նրանց նեղություններին։ Եվ աստված ինքը սառն աչքով է նայում այդ ցավալի տեսարանների վրա. նա տեսնում է, յուր պատկերը շինել են անասուններին հավասար, բայց աչքերը խփում, երեսը շրջում, անց է կենում։

Երբ մեր աստվածը, երբ մեզ նման մարդիկ, ամենևին հոգս չեն քաշում մեզ համար, որ մեզ ազատեն մեր նեղիչների ձեռքից, էլի մեր ցավը մնում է մեր վզին, էլի հարկադր է, որ մենք մեզնից մի սիրտ, մի հոգի լինենք, միմյանց օգնենք մեր անբախտ գլուխը ազատելու համար ուրիշից, որ մեր միսը, մեր արյունը չէ, մեզ ոչինչ օգուտ չկա։

Որովհետև բոլոր ազգերը, որոնցից որևիցի օգնության հույս ունինք մենք, բոլորն էլ առանց մեղքի չեն։ Երբ նրանցից մինը՝ ասում է իմ նեղիչին՝ դուրս հան աչքիդ միջից շյուղը, նա նրան պատասխանում է. — ուրեմն դու էլ դուրս հան քո աչքի միջի գերանը, հետո խրատիր ինձ։ Ահա՛ այդպես, նա նրան ասում է՝ կույր ես, նա պատասխանում է՝ դու էլ քաշալ ես։

Եվ արդարև, այդ երեկվի տիրապետողներից, այդ վիթխարի հրեշներից ամեն մինը, առած յուր ճանկերի մեջ մի քանի մանր ազգեր, ծամում են նրանց լերդը, ծծում են նրանց արյունը։ Խղձալի զոհերը ճշում են, աղաչում են, ոչ ոք չէ լսում նրանց ձայները. և նրանք լսում են ճակատագրական սպառնալիքը՝ լո՛ւտ կալ։

«Այս կյանքի շարշարանքների փոխարեն մյուս կյանքում աստված կհատուցանե. այդ ապաշխարությունն է, վնաս չունի»։

«Դարձյալ երեկցա՞ր, սեհրե՞ս, անե՞ծք քեզ, չար սատանա»։

«Հոբ երանելին քեզ օրինակ»։

«Դնա՛, կորի՛ր, ասում եմ քեզ, քո խրատները մեզ պետք չեն»։

«Խսրայեցիք քեզ օրինակ Եգիպտոսում»։

«Դարձյալ սկսեցի՞ր, ձայնդ չե՞ս կտրելու»։

«Ապա ո՞րպես ժառանգեցին Քանանու երկիրը»։

«Տո՛, հիմար, նրանք ունեցան Մովսես, Ահարոն, Նավյա որդին Հեսու¹¹, մի՞թե քեզպահեն՞րդ պիտի հայլ խավար տանը ճրագ վառեն, նրա ձեռքից բռնեն և գերությունից ազատեն»։

Բայց այդ սե սիրտը լիրբ է. դա չէ ամաչելու, դա չէ հեռանալու ինձանից։ Ես ինքս կփախչեմ դրանից, եթե ոչ, քանի կանգնած եմ դրա մոտ, միշտ իմ ականջներս ծակելու է դրա միջնադարյան զուռնայի ձայնը... տասնեկինը դար այդ զուռնան փչում են հայի ականջներին, բայց

նա չէ վարձնում յուր քնից... նա քնած է և գուցե կքնե անթվելի շատ ժամանակներ...

Մնաս բարձավ, իմ Սալբի, գալուց օրագրությանս մեջ կտեսնվենք քեզ հետ»:

ԻԸ

ՌՈՒՍՏԱՄԻ ՕՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ

«Եվ ես, իմ սիրուհի, ամեն օր տեսության համար՝ պնդում եմ այն պաշտելի տիկնոջ վրանը. իմ խելքս տարել են նրա պարզ ձևերով, արդար սրտով ընդունելությունները, և նրա ազնիվ հյուրասիրությունը հիացնում է ինձ»:

Օրըստօրե ես ծանոթանում եմ այդ վրանաբնակների երևելի տղամարդկանց, նրանց տիկիների և նրանց պատկառելի ալեորների հետ: Եվ ես տեսնում եմ այդ անմեղ ժողովուրդը, իրանց պարզ բարք ու վարքով, իրանց առաքինական բնավորությամբ, իրանց միամիտ սրտերով ձևացնում են մարդկության առաջին ժողովուրդը, յուր կիսաալյուրենի և բնական կերպարանքներով: Եվ դրանց մեջ պատկերանում է բիբլիական աշխարհը՝ յուր աբբահամներով, յուր իսահակներով և յուր հակոբներով: Եվ արդարեւ, ես նկատում եմ դրանց բոլորի մեջ համարյա ելումուտ է անում մի շունչ և շարժվում է մի հոգի:

Ես տեսնում եմ դրանց մեջ ալեորներ գարավոր հասակներով, բայց տակավին ժիր, գործունյա և աշխույժ: Այդ ձերունի հսկաները, իրանց մարմնի երկաթի կազմվածքով, որպես անմահ աստվածներ, միշտ արհամարհել են մարմնական տկարությունները: Նրանք իրանց հարյուր քսան, հարյուր հիսուն տարեկան հասակում եւ, որպես իրանց մարմնի անդամներ՝ չեն հեռացնում իրանց մոտից իրանց թուրը, իրանց թվանգը՝ իրանց կյանքի մտերիմ ընկերները, և այն մի զույգ ատրճանակները, որ խնամքով խրել են իրանց հաստ գոտիների մեջ: Այդ հինավուրց հաճապետները, որպես կենդանի պատմագրքեր, պատմում են, թե քանի՜ հալածանքների, քանի՜ շարչարանքների և քանի՜ կոտորածների է կրել իրանց ցեղը աշխարհի երկար թափառելով աշխարհի երեսին, և նրանց ցամաքած աչքերի մեջ պահված են մի քանի կաթիլ արտասուք, որոնք շուտով գործում են նրանց փառահեղ, սպիտակ մորուքի վրա, երբ մտաբերում են ցավալի անցյալը:

Նրանց տղամարդիկն այնքան ամուր, այնքան պնդակալմ են, որ ձեացնում են Հերքուլեսի շուգունից արձանները: Նրանք միանգամայն պատած պողոլատի զրահներով, միշտ իրանց վրա ունին զենքեր: Նրանց ձիաները միշտ թամբած սպասում են վրանների առջև, որ երբ պատահե թշնամու հանկարծահաս հարձակմունք, շուտով բաջերը թռչեն նրանց վրա և դուրս գան ավազակների դեմ:

Նրանց կանայք բոլորն ունին բարձր նոճիների նման ուղիղ հասակ, նրանք ավելի նրբակալմ են, բայց ջլուտ և ոսկրոտ. և չէմ տեսնում նրանց մեջ և ոչ մեկը, որ մսալի և հաստլիկ լինի: Նրանք ունին թուխ, կրակոտ աչքեր, բարակ սև հոներ, մետաքսի նման փափուկ, բայց դավայի նման սև և փայլուն ծամեր: Նրանց երեսները նիհար են, գորշ կարմրագույն թշերով, որոնց կաշին փայլում է առավել կոկոթյունից, բայց խիստ շատ վայելուչ և գրավիչ հայացքով: Այդ ախտալից կանայքը, այդ հայկազնյան արտեմիսները², դու տեսնում ևս շատ անգամ թեթևաշարժ եղջերուների նման աներկյուղ և համարձակ վազվղում են բարձր և մեծ ապառաժների վրա որսի համար. նրանք նույնպես կրում են զենքեր, նրանք նույնպես կռվում են, երբ նեղում է նրանց թշնամին, երբ հարկավորվում է պահպանել իրանց անասունները:

Այս ո՛չ այնքան բազմաթիվ վրանաբնակները, իրանց կյանքի պարզ և բնական կերպարանքներով, ձեացնում են նախկին մարդկութունը, որ ապրում էր միմիայն յուր հոտերով: Ոչխարների կաթնից պատրաստում են մածուն, սեր, կարագ, յուղ, պանիր և ժածիկ. դրանք բավական են նրանց կերակուրների համար: Ոչխարների բրդից մանում են թելեր, որոնցից գործում են կապերտներ, օթոցներ, գորգեր՝ սփռոցի, վերմակի համար, և աբաներ, վերարկուներ, արխալուղներ, շավարների՝ հագնելու համար, ձեռնոցներ, թաթմաններ և գլուխը դնելու թաղիքե քոլոդներ: Նրանց մնում է գնել միմիայն հաց, այդ էլ փոխարինում են իրանց անասունների բերքերի հետ: Այծերի մազերից հորինում են չվաններ և վրանների պաստառներ:

Բայց այդ բոլոր գործերը կատարում են կանայք: Նրանց տղամարդիկ ավելի հանգիստ են: Նրանց կանայքը միշտ կրկնում են իրանց սովորական առածը, թե՛ «Կնոջ գործն է աշխատելը, տղամարդը պիտի հանգիստ ապրի, որ զիրանա, զորանա կռվելու համար»: Եվ այս է պատճառը, որ երբ նրանց տղամարդիկը կամենում են վշտացնել իրանց կանանցը, գնում են և անծածկույթ պառկում են սառը քարերի վրա, որ հիվանդանան:

Այդ բնության հավատարիմ որդիների հագուստները, անտարակույս, ունին մեր նախնի հայերի զգեստաձևերը: Թաղիքե երկայն քո-

լուսններ, փաթաթած ապարոշներով, դրած են գլխներին. հագած են լաշն շալվարներ, որոնց մեջ թողնելով իրանց վարտիքը և բաճկոնի կամ զբուռի երկայն գրողակները, բավականին ուռցնում են, և նրանց իշխանները համարյա կիսաքարշ գետնից տանում են իրանց շալվարները: Մեջքները պնդած են հաստ գոտիներով, որից վերև հագել են կարճիկ ֆազալսա կամ գառիկ, և մի լաշն վերարկուի (աբայի) մեջ ծածկվում են նրանք: Նրանց շապիկների թևերը, երկայն և լաշն, քարշ են ընկած, որ և շատ անգամ փաթաթում են իրանց բազուկների վրա:

Նրանց կանանց հագուստներն ավելի պարզ են. մի շապիկ իջնում է մինչև նրանց ոտքերը. նրանց վարտիքի բերանը սրունքներից վերև պինդ բուզմալած է լարանով. շապիկի վրա հաճած ունին անքառի կամ բնիշ՝ երկայն և բաժանված գրողակներով: Նրանց զլխի զարդերը ցուցանում են, թե հայոց կանայքը հին ժամանակներից միշտ սովորություն են ունեցել կրել թագ և պսակ, որպես մեր Զարեհավանի կանայքը կրում են զոտի: Ուլունքներ, մատանիներ, գնդեր, ապարանջաններ, քթի օղեր կրում են համարյա բոլորը:

Բայց այնքան բազմություն մեջ ես չեմ տեսնում մի մարդ, որ կարողալ գիտենար Մի բան, որ պակաս է դրանց՝ է ուսումը և կրթությունը: Բայց դու կդարձանաս, իմ սիրուհի, թե ասեմ, որ դրանց մեջ կան և քահանայք, որոնք կարողալ չգիտեն... Այդ քահանայքը չեն որոշվում հասարակ ժողովրդից. նրանք նույնպես ունին իրանց գոտիների մեջ առերձանակներ, և նրանց կողքից քարշ է գնում երկայն թուրը... Ես քննեցի այդ քահանաներից միին ուսումը. սուրբ գրքերից գիտեր միայն տեղումնական աղոթքը և երրորդության անունները³. Նրա հավատքի հանգանակն էր այն, որ աստված ստեղծել է երկինքը և գետինքը. նա միայն կառավարում է բոլոր աշխարհը, և ինքը, յուր թախտը դրած ամպերից վերև, քննում է արդարների և մեղավորների գործերը: Եվ Քրիստոսը նրա որդին է, որին ուղարկեց աշխարհ մեղ սատանայի գերությունից ազատելու համար և աշխարհից վերանալուց հետո թողեց սուրբ խաչը իբրև յուր օրինակը, որ մենք պաշտենք. այդ պատճառով այդ մարդիկն իրանց կոչում են առավել խաչապաշտ, քան թե քրիստոնյա: Եկեղեցու խորհուրդներից նրանց հայտնի է միայն մկրտությունը, պսակը և հաղորդությունը, որոնք քահանան կատարում է երեք անգամ երրորդության անունը հիշելով:

Նրանք ճանաչում են և մի քանի սրբերին, որոնց մեջ երեկելի են սուրբ Տիրամայրը, սուրբ Կարապետը, որի գերեզմանը Տարոնումն է. սուրբ Լուսավորիչը և սուրբ Էջմիածինը. այդ երեքին ճանաչում են որպես աստուծո վեպիրներ: Գիտեն և այլ սրբերի անուններ, որոնք աստու-

ծո առայանում ունին զանազան բարձր և խոնարհ աստիճաններ, որոնց հանձնված են մարդկանց զանազան տեսակ հսկողությունները:

Դրանք ունին և մի հատ սուրբ Ավետարան գրչյա և մի քանի մասունքներ, որոնք մասն են ածում իրանց հետ, որպես սրբությունների Այդ մարդկանցից ոչ մինը չէ տեսած, թե ինչ բաներ են դրանք, պատճառ՝ որ նրանք միշտ փաթաթված են զանազան գույներով թաշկինակների մեջ: Մի առանձին վրան ամեն մի իջևանում կրում է յուր մեջ այդ սրբությունները: Եվ ամեն առավոտ ջերմեռանդ վրանաբնակները, հավաքվելով այդ վրանի առջև, մի քանի անգամ ծունր են իջնում, երկբոցապություն տալիս, մի քանի անգամ խաչակնքում իրանց երեսները, և այդ է նրանց ազոթքը: Իսկ այդ սրբությանց խորանը և միանգամայն կացուցանում է նրանց ժամատունը:

Հաշկական բարբառը տակավին չէ կորուսել դրանց լեզվի մեջ յուր հին ձևերը: Նրանք տակավին գործ են ածում իրանց խոսակցության մեջ՝ ի, գ, ընդ, առ նախդիրները: Նրանց խոսակցությունը խիստ արագ է և կենդանի. նրանց ձայնը պանդակի հնչյուն ունի:

Վերջին փոփոխիկները Փսքր Ասիայի մեջ, կործանելով մեր Ռուբինյան թաղապետությունը՝, Խլեյին մեր ազգի այդ մի հասվածն իրանց բնիկ աշխարհից, և երկար տարուբերելով աշխարհի վրա, այժմ հասցրել են մեր սահմանակից սարերին, բայց, ո՞վ գիտե, մինչև ո՞ւր պիտի քշե, տանի գրանց անգույլ հակառակորդը:

Այդ մարդիկը բնությամբ խիստ կրակոտ են և աշխույժ, սիրում են երգել, պարել, մանավանդ դրանց կանայքը, և միշտ ուզեորված են կենդանի ավանդություններով իրանց ազգի և իրանց կրոնքի մասին: Ես հույս ունիմ քաղել դրանցից շատ իրողություններ, որոնք լույս կտան մեր ազգի միջնադարյան և նոր ժամանակների պատմությանը:

Բայց մի ցախալի կորուստ հանկարծ տղմկեց բոլոր վրանաբնակների ուրախությունը: Այսօր առավոտյան շուտ գնացի իմ բարեկամ այրիի վրանը. ևս գտա նրան բոլորովին միայնակ նստած լաց լինելիս: Տեսնելով ինձ՝ նա սրբեց յուր աչքերի արտասուքը, բայց նրա կերպարանքը տակավին տխուր էր և մռայլված:

«Ի՞նչ է պատահել ձեզ», հարցրի ես:

«Միթե չեք լսած. մեռա՞վ Հասոն, այն մեծ և հռչակավոր աղամարդը», պատասխանեց կինը հոգվոց հանելով:

«Հասո՞ն, մեռե՞լ է», կրկնեցի ես:

«Հա՛, Հասո՞ն, — առաջ տարավ այրին. — մեր ցեղի փառքն ու պարծանքը... մեր վրանաբնակների ազան... վա՛յ մեզ, վա՛յ մեր սև

օրերին, այսուհետև էլ ինչպե՞ս պետք է ապրել՝ այդ հզորը կորուսանելուց հետո...»:

Նույն րոպեին նրա վշտալի թշերի վրա երևեցան արտասուքի կաթիլներ, նա ակամա փղձկեցավ:

«Արժե՞ր ամիսոսալ մի այգուխի անձը,— հարցրի ես,— որ յուր գործը՝ յուր կյանքի նպատակը շինել էր միշտ արյուն թափել»:

«Ձէ՛, այդ մի ասեք. նա երբեք չէ թափել մի արդար արյուն, բայց գործ դնել յուր սուրը թշնամու առջև՝ այդ մի սուրբ բան է, և կողոպտել բերել նրա ավարը նույնպես մեղք չէ»:

«Ի՞նչ էր պատճառը, որ մեռավ այդ ջաջը»:

«Ոչինչ... նա մեռավ անարգ և անպարտունակ մահով... հանդրատույժամբ, յուր վրանի տակ, հիվանդության մահճի մեջ»:

«Հասկա ո՞րպես պիտի մեռնիլ»:

«Ջրի կուժը պիտի ջրի ճամփին կոտրվի», ասում է մեր հորերու առածը: Քաջերը, որ թափել են այնքան շատ արյուններ, պետք է արյունով մեռնին, բայց զժբախտ Հասոն չվայելեց այդ փառքը...»:

«Արդարն այդպես է», պատասխանեցի ես մի գաղտնի համակրությամբ հիշելով հոմերոսյան տողերը.

«Մարտ մարտնչել և մեռանել փառք են առոյգ պատանւոյն, եւ վէր եւ խոց սուր սըլաքաց զարդ գեղեցիկ է՝ մահուն»⁵:

«Բայց նա թողեց յուր ցեղի վրա ավելի երախտիք,— խոսեց կինը կարեկցությամբ.— տեսնո՞ւմ եք այդ լաչն և ընդարձակ հովիտը, այդ խոտավետ արօշամարգերը, նրա շնորհիվ մեր ոչխարներն արածում են այս սաբերում. նա խլեց ջալալիներից այդ բոլորը»:

«Ի՞նչպես», հարցրի ես:

«Ի՞նչպես... կրկնեց այրին հեգնությամբ.— «ղաբիրն սնուր նինա», ասաց քրդի առածը»:

Այդ սրբազան առածը, Սալբի, որ շնչում է յուր մեջ պատերազմասեր հոգի, նշանակում է հայոց բառերով՝ «Ուժը, կամ զորությունը, կամ քաջությունը՝ սահման չունին»: Մի այգուխի առած ես գործ էին անում մեր նախնիքը, որ հիշեցնում է արժանահիշատակ Խորենյան ծերը. «Սահմանք քաջաց—վենք յուրյանց»⁶:

Բայց այդ առածն այժմ չէ լավում և ոչ մի հայի բերանից... նա վաղուց լռել է հայերի համար:

Տեղեկանալով, որ առավոտյան է լինելու քաջի թաղումը, ես խոստացա ներկա գտնվիլ իմ ընկերներով և ցավալի զգացմունքներով հեռացա նրանց վրաններից:

Նս հայտնեցի Մաղկաւանի խաշնարածներին այդ սգաւոր անցքը և առաւոտայան շուտով՝ բաւականին բազմութիւն՝ երկու սեռից, ցանկացան ինձ հետ գնալ քաջի թաղումը կատարելու համար:

Թաղման հանդեսը խիստ տխուր էր և ցաւալի. այստեղ ոչ մի քարացալ սիրտ չէր կարող յուր արտասուքը զսպել, յուր սրտի ցաւին դիմանալ: Սե պատահաներով պատած նաշի մեջ դրած էր քաջի դին. յոթը տղամարդ սե հաղած տանում էին նաշը. դրանք մեռնողի քնկերներն էին: Դագաղի առջևից տանում էին հանգուցյալի նժույզը՝ գլուխը, պարանոցը և թամբը սեռով պատած: Նրա վրա կարգով կախւած էին նրա տիրոջ բոլոր զենքերը՝ նրա ահագին թուրը, թվանդը, թափանչեքը, դալխանը, մղրախը, երկաթի զրահը և զլխի սաղաւարտը: Խելացի երիււարն քնթանում էր տխուր և սրտաբեկ, կարծես զգաւով, թե յուր վրա այլևս չէր նստելու նրա հսկայամարմին տերը: Նա էլ յուր աչքերից թորում էր արտասուք:

Նժույզի հետևից գնում էին մի կարգ վրանաբնակների բոլոր կանայք՝ բաց գլուխներով, հերարձակ, մերկացրած իրանց կրծքերը: Նրանք փետում էին իրանց զլխի ծամերը, նրանք փետում էին իրանց խոպոպիքն ու գանգուրները և թափում էին դագաղի առջև ճանապարհի վրա... Նրանք կոծում էին իրանց կրծքերը, հող և փոշի էին ցանում իրանց զլխի վրա, տխուր և ցաւալի ձայներով եղանակելով այսպիսի ողբեր.

Այլևս պետք չէ՛ մեզի ապրել,
Խաւար արևի երեսը տեսնել.
Կորա՛ւ մեր հույսը, կորա՛ւ մեր փառքը.
Վա՛յ մեր սե օրին... հողե՛ր մեր գլխին...

Նաշի հետևից գնում էին բոլոր այր մարդիկը՝ գլուխները քարշղցած, լաց լինելով, նույնպես իրանց կրծքերը ծեծելով, և նրանց գլխերների վրա ածած էր հող և մոխիր:

Դագաղի բոլորտիրը շրջապատել էին հանգուցյալի աղգակիցները և նրա մերձավոր բարեկամները, նրա կինը, որդիքը: Ինչ որ դրանց դուր թշուռն էր՝ դժւար կարելի է գրչով նկարագրել: Աստւած ինքը հեռու անհ այդպիսի տեսարաններ... մաղեր փետած, հագուստներ պատառոտած, աչք, երես ծվատած, արյունաշաղախ, ամեն միւնը մի քար ձեռքում անդադար բախում էր կուրծքը. նրանք թաւալւում էին գետնի վրա նաշի առջև, հողերը, փոշիները ցանում էին իրանց գլխներին:

Այդ ողբալի տեսարանը այրեց և իմ հետ եկած ծաղկաւանցոց սըրտերը, և նրանք բոլորը միաձայն սկսաւ լալ: Ի՞նչ սիրտ կարող էր դի-

մանալ, ի՞նչ աչք կաբող էր յուր արտասուքը պահել, ա՛խ, քարերն էլ էին լաց լինում, ծառերը ողբում, թռչունները ձայնակից լինում, հնչող քամիները նրանց ողբը խլում և հասցնում էին երկնքի հրեշտակներին:

Ճանապարհին մի քանի տեղ դադար առին և նաշը դրին գետին և լաց եղան: Կանաչը հերթով դովաբանում էին հանդուցյալի քաջությունները և բոլորի սրտի մեջ կրակ էին վառում... մինչև իսկ նրա կինը տխուր և ողբալի ձայնով առաջ տարավ:

(Ա՛խ, Սալբի, այստեղ կտրում եմ իմ խոսքը. այդ վրանաբնականների և՛ ողբերն ունին իբանց քաջազնական ոգևորությունները):

Այսպես էր նրա ողբը.

Ափսո՛ս, որ այդպես անփառք և անշուք⁷,
Փափուկ մահճի մեջ փչեցիր քո հոգին,
Ափսո՛ս, որ մահը քեզի հանդիպեց
Քո խաղաղ տնակի կամարի տակին:

Դու մի քաջ էիր՝ արի և հզոր,
Քաջերի սուրը թող նյութեր քեզ մահ,
Կռլի դաշտիցը քո արյունոտ դին
Ես տուն բերեի՝ սրտով գո՛հ, ուրա՛խ...

Ինձ դառն չէր հայնժամ թափել արտասուք
Քո արյունաներկ դիակի վերան,
Ինձ ցավ չէր հայնժամ ողբալով երգել
Քո պարծանքներով կանգնած գերեզման:

Զի հայոց տիկնայք ինձի կասեին՝
Փա՛ռք, պատիվ քեզի, երջանիկ այրի,
Դու բախտավոր ես կնիկների մեջ,
Զի կորուսիր այր՝ քաջ, հսկա, արի:

Ինձ քաղցր էր հայնժամ թափել արտասուք
Արնով զարդարված դիակիդ վերան,
Եվ ծաղիկներով պճնել, զարդարել
Քո միշտ պաշտելի հողադամբարան:

Թող պատերազմում, քաջ Հարքիների,
Հարյուր գերիներ բերելով Բա՛լան,

Հազար ձիավոր քեզ հալածելիս,
Քո կրծքին դիպչեր թշնամու զուլլան:

Թո՛ղ կովի միջում, Արարատյան դաշտում,
Ազդի, կրոնքի, հայրենյաց համար,
Սուրբ քո ձեռին, փառավոր մահով,
Թո՛ղ դու զսհեր քո արյուն արգար:

Էնձ քաղցր է հայնժամ իմ ձեռքով փակել
Քո աչք սե, հպարտ, շիջած աչքերը,
Ձի հազար աչեր պիտ արտասովին
Քո հզոր թրից սպանվածները:

Ձի ես գիտեի, որ դու թոցրի
Հարյուր գլուխներ թշնամու ուսերից,
Ձի ես գիտեի, որ դու գրկեցիր
Հարյուր կնիկներ իրանց աչքերից:

Այդ զարհուրելի խոր-խոր սպիներ՝
Քո արությանցը — վկա և նշան,
Չունի մի տղամարդ հայոց բաջերից,
Ո՛չ բուրդ, ո՛չ արաբ և ո՛չ մի թուրքման:

Բայց ափսո՞ս, քեզ հեռ՝ ալ-վարդակարմիր
Դու մի Բարձ սպի շատարար գերեզման,
Դու մեռա՞ր, անրախոտ, հասարակ մահով՝
Փափուկ մահճի մեջ... քո բարձի վերան...

Ողբը վերջացավ: Քահանան կատարեց աղոթքը: Ժամանակ էր, երբ քաջի ղին կամենում էին հանձնել հողին, նույն բուպին հանգուցյալի կինը կատարեց մի խիստ վսեմ և սրտաշարժ իրողություն. նա կարեց յուր գլխի ծամերի հյուսերը, յուր գանգուր խոպոպիքը, յուր գլխի բոլոր արծաթի և ոսկի զարդերը, դրեց դագաղի վրա. «Քեզանից հեռո թող մի ալ. աչք չտեսնի իմ զարդարանքը»... — ասաց նա: Նաև դրեց մի փունջ ծաղիկ նրա նաշի վրա... աչք նրա սիրտն էր, Սալբի, որ մեռնող ամուսինը տարավ յուր հեռ հողի տակ...

Հանգուցյալի վրանում պատրաստված էր հոգեհաց. բոլորը հա-վարվեցան այնտեղ ճաշ ուտելու: Երբ կերան, լիացան, քահանան կանգ-

նեց ոտքի վրա և խոսեց մի կարճ, բայց ազդու ճառ. «Աստծո կամքը գուցե այդպես էր եղած, և թող օրհնյալ լինի նրա կամքը. արդարեւ, նա չթողեց երկար ապրել մեր վրանների առաջնորդին, բայց առանց դրա այդ քաջը շատ բարիք գործեց յուր կյանքում, նա թողեց յուր հետքից միշտ գովելի հիշողություններ: Դուք, իմ սիրելիք, սրբեցեք արտասուքը ձեր աչերից, ինչ միտիթարեկնք ընտանիքը պատվելի հանգուցյալի»:

Քահանան նստեց: Ծերերից մի քանիսը ներս բերեցին մեռնողի տասներկու տարեկան որդուն՝ հագնված սգազգեստի մեջ՝ և նրա թուրն ու կամարը: Քահանան օրհնեց այդ զենքերը, և մի ծիր պատերազմող կամարը կապեց նրա մեջքը և քարշ տվեց հոր թուրը: Այնուհետև բռնորը մի-մի սկսան համբուրել նրա երեսը, շնորհավորելով նրա գլխավորությունը»:

ԻԹ

ՍԱԼԲԻԻ ՆԱՄԱԿԸ

«Սիրելի Ռուստամ.

Ես կարդացի քո օրագիրը, երբեմն ուրախանալով և երբեմն արտասովելով. ես քեզ հետ ղգացի բազմախորհուրդ օրորոցի երգի նպատակը այն աչրի տիկնոջ. քո ստանալորով նվերը հիանալի է: Բայց, ափսո՛ւս, այժմ չեմ կարող գրել քեզ իմ ղգացմունքները քո ողբից օրագրի վրա. ուրիշ ժամանակի թողնելով այդ, այժմ շտապում եմ հայտնել քեզ մի նոր խաբար, որ վերաբերում է ինձ և քեզ:

Դու չծիծաղես, սիրելի Ռուստամ, իմ այս անքաղաքավարի խոստովանությանս վրա. ինձ այժմ հայտնվել է մի նոր սիրող... Ի՞նչ ես կարծում, ո՞վ է դա՝ Ավաղակյանց Սողոմոնը, այն անղգա հիմարը, այժմ սկսել է սիրել ինձ... Այդ մի նոր լուր չէ՞... Ներիր, որ փոխանակ պատասխանելու քո սրբազան օրագրին, գրում եմ դատարկ բաներ: Որովհետև ես առանց քո գրելու գիտեմ, որ հայր օրը վաղուց խավարել է, և հայրի աստղը վաղուց նսնմացել է... Ես առանց քո գրելու գիտեմ. մեր աղանջներին ղարկում է մի օրորոցի երգի ձայն, այդ խրախուսական ձայնը՝ Հայաստանի մոր ձայնն է: Բայց դու տեսնո՞ւմ ես այն ոնթիվ, անհամար հերովդեսները, որոնք դեռ չստուգած մոգերից, իմաստուններից մի այդպիսի գուշակությու՜ն, հրամայում են կոտորել բոլոր մանուկներին, որպեսզի նորածինը ես նրանց հետ կոբչի՛: Ես չեմ կա-

բողանում ավելի պարզ գրել քեզ. ստույգ ես գրել, մեր լեզուները կապ են, մենք դատապարտված ենք մշտնջենավոր համարության. պատճառ՝ Զաքարիայի պատիժը եկել է մեր գլխին...² ուրեմն մի նոր Հովհաննես պետք է, մինչև արձակվին մեր լեզուների կապերը... Դառնանք զեպի մեկ: խոսքը:

Ավագակցանցը, միով բանիւ, խնդրել է իմ ձեռքը, ուրիշ խոսքով, Նա միտք ունի ինձ հետ պսակվելու: Նրա մի այգալիսի խորհուրդը հառաջագույն հայտնեց ինձ նրա քույրը, որ, սրպես երեսում է, եղբոր նպատակը կատարելու համար, հանձնված է տիկին Սալլաթինի մոտ ուսանելու օրինակով: Բայց մի քանի օր առաջ մի անցք բոլորովին հայտնի կացույց նրա միտքը: Ես հարկավոր եմ համարում գրել այդ մի ըստ միողն: Ես մեր այգիումն էի և նստած մի ծառի տակ, փունջ էի կապում ծաղիկներից, որ նոր բուսել էին հալված ձյունի տակից: Մեշ այգեպանը զնայել էր հեռու, այգիի խորքումը կարում էր սրթերը. ես միայնակ էի աշնկարծ տեսա այգիի ցանկապատից ներս սողաց մի մարդ և մոտեցավ. ճանաչեցի, Ավագակցանց Սոլոմոնն էր: Նա սկսավ ման գալ այգիում: Երբ ո՛չ ոք չտեսավ, և կարծելով՝ ես միայնակ եմ, տեսա, ուղղակի եկավ ինձ մոտ: Ես ամենեկին ընդունելության նշան ցույց չտվի նրան, բայց նա ինքնագլուխ նստեց ինձանից մի փոքր հեռու, խոտերի վրա: Երկար այնպես նստած լուռ նայում էր զեպի ինձ, բայց երբ հասկացավ, որ ես իրան ուշադրությոն չեմ դարձնում, խոսեց.— Որքան անողորմ եք, աղջիկ պարոն, չեք մատուցանում ինձ գոնյա մի վարդ:

Ես իսկույն հասկացա նրա ինչ խորհրդով ինձ մոտ գալը. այդ պատճառով մտածեցի նրա բերնի համը տալ:

«Ես ուրիշի համար եմ պատրաստում այս փունջը», ասացի՝ սառնությամբ:

«Բայց ես այժմ ձեզ հյուր եմ և հյուրի պատիվը սուրբ բան է», պատասխանեց նա:

««Նա՛ որ դռնից չէ ներս մտնում, այլ պատից է վեր գալիս, գող է և ավաղակ», ասում է գիրքը»:

Նա բարկացավ:

«Դուք շատ անբաղաքավարի եք, ես խնդրեցի ծաղիկ», ասաց նա վշտացած ձևով:

Բարկությունը խռովեց և իմ արյունը. այդ պատճառով բոլոր քաղաքավարությունները մի կողմ դնելով, ավելի կոշտությամբ պատասխանեցի նրան.

«Ներեցեր, պարոն, դուք տակավին այն արժանավորությանը չեք հասած, որ կարող լինիք իմ ձեռքից ընդունել ոչ թե ծաղիկ, այլև փուշ»:

«Ե՞ս... Մեկիք Պիլատոսի որդի՞ն... այս գավառի իշխանը... արժան չէ՞ ընդունել ձեր ձեռքից և փուշ...», գոռաց նա կատաղի եղանակով:

«Արդարև, ձեզ արժան է Տեր-Առաքելենց Ռուստամը, այն արյունախում սրիկան...», կցորդեց նա:

Բայց ես, կամենալով ավելի խոր խոցել նրան, պատասխանեցի.

«Անպիտան, դուք ինչպե՞ս եք համարձակվում առանց ահ ու դողի բերան առնել այն պաշտելի տղամարդի անունը, որին այնքան սիրում եմ ես»:

Երբ նա նշմարեց, որ խստությունը չէ կարող համոզել ինձ, տեսա, ստրկաբար ծունկ իջավ իմ առջև և կամենում էր համբուրել իմ ոտքերը: Մերժեցի ես այն փոքրոգին և թույլ չտվի, որ նրա պիղծ շրթունքը մերձենային ինձ: Բայց նա մերկացույց յուր դաշույնը, դրեց իմ առջև. «Երբ դուք այդպես անխիղճ եք,— ասաց նա.— երբ չեք կամենում ձեզանով բախտավորել ինձ, ուրեմն առեք այս սուրը և այդ մահու գործիքով հասուցեք մի խորին հարված իմ սրտին, որ այդպես սաստիկ կերպով դարկում է ձեզ համար... Թող դադարեմ նրա դարկը... և այդ պարծանքը կհանգստացնեմ ինձ գերեզմանի խորքում, թե սպանվեցա Սալբիի ձեռքով...»:

«Հեռացեք ինձանից, ասում եմ ձեզ, ես չեմ կամենում տեսնել ձեր երեսը,— սպառնացա նրան:— Ինչո՞ւ եք խռովում իմ հանգստությունը, ինչո՞ւ իզուր ստորացնում եք ձեզ. հավատացնում եմ ձեզ, ո՛չ ձեր փառքը, ո՛չ ձեր հարստությունը և ո՛չ ձեր այդ փոքրոգի, ստորաբար լեղծավորությունները, ոչինչ բան ձեր կողմից՝ չեն կարող խաբել ինձ... Եթե կրակը և վառողը կունենային որևիցե ընկերություն, այն ժամանակ և դուք կվայելեք այն փառքը՝ կռվիլ Սալբիի փեսա»:

Երբ նա կամենում էր յուր աղվեսաբար շողորթոթվյալ երկրորդ փորձն անել, հանկարծ ծառերի հետևից երևան եկավ ծերունի Մարտիրոսը, մեր այգեպանը, հազալով և փռշտալով, իսկ կեղծավորը աներեվութացավ թիերի մեջ:

Այդ անցքը եղավ ինձ ամենօրյա մտածությունների նյութ, և ես սպասում էի, թե ինչ է լինելու դրա վերջը: Մինչև ներկա օրերումս հարսանիք էր մեր դրացու տանը, մի գիշեր ես էլ էի հրավիրված այնտեղ: Նորահաս աղջիկներ և մանուկ պատանիներ պար էին բռնած. տեսա ինձ մոտեցավ կրկին անգամ այն հիմարը և խնդրեց իմ ձեռքը պար

բռնելու. ևս մերժեցի նրան այս մի քանի խոսքերը նրա ականջներին հասցնելով. «Հիմար, դուք արդեն առել եք ինձանից ձեր առաջին անմշտության վարձը, դարձյալ լրբանում եք վշտացնելու ինձ»:

Մյուս օրը առավոտյան մի անձանոթ կնոջ ձեռքով ստանում են մի նամակ. ահա՛, նրա խոսքերը բառ առ բառ հաղորդում եմ քեզ:

«Անխի՛ղճ և անողորմ օրիո՛րդ,

Ես մոռանում եմ այն բոլոր դառնությունները, որ դուք պատճառել եք ինձ և դարձյալ դիմում եմ դեպի ձեզ սիրո խոսքերով, հուսալով, թե ձեզանում նույնպես գտնվում է կարեկից սիրտ: Սալբի, աղաչում եմ ձեզ, մի թողեք ինձ երկար տանջվել. ձեր ձեռքումն է այժմ իմ մահը և իմ կյանքը... Նախախնամությունը գրել է ձեր ճակատի վրա ոսկի տառերով. Դու՛ք իմն եք: Բայց, Սալբի, ևս ցավում եմ, դուք սնուցանում եք ձեր սրտի մեջ սերը մի տղամարդի, որ խիստ ատելի է ինձ: Դուք չեք կարող կատարել ձեր անխոհեմ նպատակը: Ձեզ համար մի ճար կա՝ քնդունել իմ ձեռքը: Բայց եթե դուք ընդ երկար կմնաք ձեր կամակորոթյան վրա համառած, անտարակույս պատճառ կլինեք երեք անպարտ զոհերի՝ իմ, քո և քո սիրածի: Ես սակավ դրեցի, դուք շատ հասկացե՛ք:

Սպասում եմ ձեր պատասխանին:

Ս. Բ. Ավագակյանց»:

Ես իսկույն դրեցի հետեյալ պատասխանը և տվի դրաբերին.

«Պարոն,

Ես, այլևս չկարողանալով տանել ձեր վշտացուցիչ խոսքերը, առաջարկում եմ ձեզ մենակելով, արևմուտքից հեռո, գյուղից դուրս, սպասելով ձեզ կալերի դաշտում:

Սալբի»:

Երբ արեք մայր մտավ, ևս, հաստատ մնալով դիտավորությանս վրա, հազուստս փոխեցի, իմ հանգուցյալ եղբորս զենքերը վեր առա, և երբ մոլթը մի փոքր սլատել էր աշխարհը, ևս լուսնի ծերացած լուսով նրան սպասում էի կալերի դաշտումը, ինձ հետ ունենալով մեր ծառան: Տեսա, նա երեկեցավ մի քանի մարդկանց հետ: Երբ մոտեցած էր ինձ, երբ տեսավ ինձ, խոսեց. «Դու՞ք եք, Սալբի. ներեցե՛ք, խնդրեմ, ևս չկարողացա ճանաչել ձեզ. իրավ ձեզ չէ կարելի սրուշել մի նորահաս չերքեզ իշխանազնից: Բայց չե՞ք վախենում այսպես տարածում... այստեղ միայնակ...»:

«Ես վախենա՞մ, տեսնում ե՞ք այս խանչալը, այս կարաբինան, այս ատրճանակները», պատասխանեցի ես, զենքերս ցույց տալով:

«Յս հանաք էի համարում, բայց դուք, իրավ, պատրաստվել եք կըռվելու,— ասաց նա հանդարտությամբ:— Բայց մտածեցե՛ք, որ մենակե՞լ կոչված բանը մինչև այսօր սովորություն չէ եղած մեր երկրում, ուր մնաց, որ արգելված է: Բայց դուք, փոխանակ այդ մահու գործիքները ձեզ վրա կրելու, առավել լավ էր փնջերով հանդիպելիք ինձ այսանող»:

«Վառողը միշտ բուրում է վարդի անուշահոտություն, երբ գործ է դրվում նա մեր ատելիքների դեմ», ասացի ես:

Նա նշան արավ. պատի հետքից, ուր թաքնված էին, դուրս եկան մի քանի հոգիներ:

«Հափշտակեցե՛ք», հրամայեց նա: Նրանք հարձակվեցան ինձ վրա: Զուր էր ինձ իմ դիմքերով պաշտպանել իմ անձը: Նրանք շրջապատեցին ինձ... Բայց մինչև այժմ ես չեմ կարողանում երևակայել, թե ինչ հնարքով պրծա նրանց ձեռքից... Կարծես թե մի աներևույթ ձեռք աղատեց ինձ...»:

Մինչ օրիորդ Սալբին գրում էր յուր նամակը յուր սիրողին, Ավաղակյանց տանում անց էր կենում հետևյալ խոսակցությունը.

— Դուք չե՞ք հավատում, Ռե՛ս, նա կատարյալ ղեկի է,— խոսեց Սուլումոն-բեկը:

— Ո՛չ, ձեր մարդիկը քաջություն չեն արած, եթե ոչ՝ խիստ դուրին էր նրան հափշտակել,— պատասխանեց պարոն Վասակյանը:

— Իմ մարդիկը, դուք գիտեք, կարող են բռնել և հափշտակել կենդանի առյուծներ, կատաղած արջեր, բայց այդ սատանի ծիծ կերածը կարծես թե աներևութացավ մեր միջից, որպես ուրվական:

— Արդեն անցել է, դուք կորուսիք հաջող միջոցը:

— Բայց ես կմեռնեմ հուսահատությունից...

— Եթե դուք կընդունեք իմ խոսքերը, որսը դարձյալ մեր ձեռքումն է:

— Դուք միշտ հուսադրում եք, բայց...— Եվ նրա ձայնը խեղդվեցավ շնչափողի մեջ:

— Անհամբերությունը սեփական է թուլասիրտ և փոքրոգի մարդիկներին, պետք է ունենալ մտքի հաստատություն և հեռատեսություն,— պատասխանեց պարոն Վասակյանը:

— Մինչև ե՞րբ...

— Մինչև դուք հասած կլինիք ձեր նպատակին:

Սուլումոն-բեկը լուռ կացավ:

— Գիտե՞ք, աղա,— առաջ տարաւ պարոն Վասակյանը,— մեր մինչև այս բոպեիս խորհած բոլոր հնարքները՝ որսալու օրիորդ Սալբին, իզուր անցան։ Աշխարունու տանից մեզ օգուտ չեղավ։ Այժմ պետք է փոխել առաջին մտքերը և մտածել նոր հնարքներ։ Մեր միմիայն հույսը, որ մնացել է, է նրա մայրը։ Մենք կսկսենք այսուհետև ներգործել նրա մոր վրա, երբ կարողացանք շահել նրա կամքը, այնուհետև ոչինչ չէ մնում նրա աղջկանը։ Տիկին Թարլանը ավելի ժլատ է, քան թե ջնուդ։ Դուք այդպես շեղմեք ձեր քսակի բերանը. այսուհետև արծաթն պիտի լինի մեր լարած մեքենաների շարժառիթը։ Ես վաղուց մտածել եմ մի հնար, որով տիկին Թարլանը կարոտություն կունենա փողի. երբ այդ կատարված է, այնուհետև գործը կերթա յուր կարգով... Մենք այժմ խիստ կարճ ժամանակ ունինք մեր ձեռքում... մի ամսից հետո մեր հույսը կորած է... որովհետև Ռուստամը կպսակվի օրիորդ Սալբի հետ, այնուհետև ոչինչ չէ կարելի անել...

— Ես չեմ կարծում, որ իմ փափազը կատարվի,— ասաց Սոլումոն-բեկը երկար լռությունից հետո։— Որովհետև այդ աղջիկը ոչինչ բանով չէ կարելի խաբել. նա մի երկավի պնդությամբ հաստատամիտ աղջիկ է։

— Ես ասացի, թե աղջկա հետ գործ չունինք այսուհետև,— պատասխանեց պարոն Վասակյանը։ Եվ եթե մինչև այսօր մտածել ենք օրիորդ Սալբի կամքով շինել բանը, այդ մեր անխելքությունից է եղած, որովհետև Ասիայում աղջիկների ու աղամարդերի կամքը ամուսնության մասին ոչինչ նշանակություն չունի. նրանց կամքը նրանց ծնողների սըրտումն է. նրանց ընտրությունը կախված է նրանց ծնողների հաճությունից։ Դուք լսե՞լ եք մինչև այսօր Պարսկաստանում մի աղջիկ յուր կամքով ընտրեք փեսա, կամ թե մի աղամարդ ինքնազուտ իրան կին առնելու Ուրեմն ի՞նչ շահ կար մեզ աշխատել շահելու օրիորդ Սալբի կամքը, երբ նրա մայրը կարող էր յուր աղջիկը ամեն մարդու տալ։ Եվ օրիորդ Սալբին յուր կողմից ոչ մի իրավունք չունեւր յուր մորն ընդդիմանալու։

— Ձեր խոսքերն ստույգ են, Ռե՛ս, մենք մինչև այսօր սխալվեցանք, իզուր ժամանակ կորուսինք։ Արդարեւ, Ասիայում ծնողքներն ո՛ւն միայն կարող են իրանց աղջիկներն ուղած մարդուն տալ կնություն համար, ալլև վաճառել ստրուկի, գերիի նման։

— Ես ուրախ եմ, որ դո՛ւք հասկացաք իմ միտքը,— առաջ տարաւ Ռեսը,— բայց արդյոք կարո՞ղ եմ հասկացնել ձեզ, որ ձեզ պետք է հանձն առնուլ և մեծ զոհաբերություն։

— Միթե փողը կարո՞ղ է մի բան շինել այսակող։

— Ի՞նչ եք խոսում, օրհնած, ես փողի մեջ ճանաչել եմ մի վերին աստվածեղեն զորություն. ի՞նչ անհնարին գործեր կան, որ չէ կատարում արծաթը:

Պարոն Վասսակյանի վերջին խոսքերը խիստ ծանր էին պատանի Ավադակյանցի սրտին. նրան դժվար էր այնպես շռայլաբար բաց անել յուր քսակի բերանը, որովհետև նրանում գրված էր և՛ նրա հոգին, որ իսկույն դուրս էր թռչելու արծաթի հետ: Բայց օրիորդ Սալբիի սերը, առավելապես նրան խելքից հանած լինելով, քան ոսկին, ակամա հոժարվեցավ Ռեսի խորհուրդին:

— Ես ասացի, թե մեզ պետք է շահել տիկին Թարլանի կամքը,— պատասխանեց պարոն Վասակյանը յուր սովորական հանդարտությամբ:— Որպեսզի կարողանանք շահել նրա կամքը, պետք է պարտավորացնել այդ կինը արծաթով: Եվ այդ իրողությունը մի կարգին կերպարանք տալու համար ես մտածել եմ ահա թե ի՞նչ հնարք: Ես վաղուց գիտեմ, որ տիկին Թարլանի հանգուցյալ այրը, վարպետ Պետրոսը, հաստատ գրավատմասակով՝ հաղար թումանի պարտք է թողել Միրզա-Ֆաթալի պարսկին, որ և մնում է նրա կնոջ վրա մինչև այսօր: Հայտնի է, տիկին Թարլանը շունի անքան կարողություն, որ կարողանա վճարել մի այսքան ծանր պարտք. դրա համար Միրզա-Ֆաթալին պարտավորված է տիրել յուր գրավները, այսինքն՝ Հովասաբենց տունը և նրանց այգին, տիկին Թարլանի միակ ժառանգությունները, որ են և նրա ընտանիքի ապրուստի միակ աղբյուրները: Միրզա-Ֆաթալին մտերիմ բարեկամ է ինձ, ես մտադիր եմ խնդրել նրան՝ այս օրերում տիրե գրավները, որ նրա գրավատմասակի պայմանով այժմ պատկանում են պարտատիրոջը: Տիկին Թարլանը զրկվելով յուր տանից, կորուսանելով յուր այգին, այլևս չի կարող ապրել, այսինքն՝ կրնկնի անբախտ աղքատության մեջ: Կարոտությունը ու չքավորությունը խոնարհեցնում է մարդկի: Մենք՝ հաջող միջոցը որոստով՝ կառաջարկենք նրան ձեր օգնությունը, եթե դուք պատրաստ եք վճարել Միրզա-Ֆաթալի պահանջելի արծաթը, և հետ առնելով նրա տիրած գրավները, դարձնել տիկին Թարլանին, այն պայմանով, երբ նա կհաճեր յուր աղջիկը տալ ձեզ կնություն: Եվ դուք այդ մեծահագույթունը կատարելեն հետո, տիկին Թարլանը ուրախությամբ կցանկանար ունենալ ձեզ նման փեսա: Եվ օրիորդ Սալբին անտարակույս սիրելու էր ձեզ, երբ պատճառ կգառնայիք նրանց ապրուստի կրկին ապահովությանը:

Սովմոն-բեկը երկշոտ աչքերով նայում էր պարոն Վասակյանին և դողում էր բոլոր մարմնով: Սերը եթե չլիներ փոքրոգի մարդերի մեջ այնքան զորեղ, պարոն Ավադակյանցը ոչ մի պայմանով չէր համա-

ձայնվեւելու այդ նրա համար ամենածանր զոհաբերությանը: Բայց նրա հիմար զուլսը այնպէս խռովել էր օրիորդ Սալբիի կախարդական սերը, որ այժմ նրա աչքերում ո՛չ մի բան բացի նրանից արժեք չունէր: Նա հրամայեց, նրան տվին զեյլան, և մի բանի շունչ ծխելէն հետո ասաց.

— Ես հոժար եմ, Ռե՛ս, ես ո՛չ մի բան չեմ խնայում, միայն թե կարողանայի շահել օրիորդ Սալբիի սերը:

— Շատ լավ. այժմ ինձ մնում է կապել ձեզ հետ և մի դաշինք, այսինքն՝ դուք հայտնի կացուցանելիք, թե ո՞րքանով կվարձատրելիք իմ ծառայութիւնը,— հարցրուց Վասակյանը:

— Բայց դուք հայտնի կացուցեք ձեր դործը:

— Ի՞մ գործը. իմ գործը կլինի, որ օրիորդ Սալբին յուր հոժարութեամբ կընդունի պսակվել ձեզ հետ:

— Ձեր մի այդպիսի աշխատութիւնը կվարձատրեմ ես երկու հարյուր թումանով և մի թաղա ընտիր շալով:

— Բնակատ խիստ սակավ է իմ ծառայութեան հետ համեմատելով, բայց ձեզ մոտ կորած չէ՞, եթե ոչինչ չտաք, ես դարձյալ շնորհակալ եմ. մնաք բարյալ:

— Տերը ձեզ հետ:

Խաբեբան հեռացավ:

Բայց պարոն Աշխարունիի տանում պարոն Արամը և նրա կինը՝ տիկին Սալլաթինը՝ այդպէս խոստում էին.

— Պետք է շնորհակալ լինել Սոլումոն-բեկին, որ այդպէս շուտ դուրս տարավ բույրը մեր վարժարանից,— ասաց պարոն Արամը:

— Արդարեւ. օձը բույն էր դրած դրախտի մեջ,— պատասխանեց նրա կինը:

— Սոլումոն-բեկը սկսել է այժմ աշխատել մեր դործի վնասի համար:

— Հուդաները միշտ պակաս չեն աշխարհից... Բայց տիրոջ գործը միշտ դնում է առաջ և առաջ... հալածանքները, արգելքները՝ միշտ զորութիւնն են տալիս նրան...

— Սոլումոն-բեկը սկզբանէ ունէր չար միտք...— ասաց տիկին Սալլաթինը.— և նրա այնպէս բարեկամաբար մեզ մոտենալը առանց պատճառի չէր:

— Ի՞նչ պատճառ կար:

— Նա սիրում էր Սալբին և միտք ունէր մի հնարքով նրան խլել պարոն Ռուստամի ձեռքից:

— Ա՛... ա՛... ա՛... այդպե՛ս... դա ծիծաղելի է...— բացականչեց պարոն Արամը:

Հանկարծ ներս մտավ պարոն Խոսրով Մելիքզադեն:

— Օրիորդ Սալբին խոստացել է ինձ տալ կարդալու պարոն Ռուստամի օրագրությունները, — ասաց նա. — այժմ հասկացա, ձեզ մոտ են, կխնդրեմ տալ ինձ:

— Հա՛, մեկ մոտ են, — պատասխանեց տիկին Սալլաթինը և տվեց նրան թղթերը:

Պարոն Մելիքզադեն առեց թղթերը և անփույթ կերպով թեք ընկալ սոֆայի վրա, սկսավ կարդալ:

— Արդարև, հեղինակը խիստ խոր զգացել է անբախտ այրիի հետ նրա օրորոցի երգը, — ասաց նա, ուշադրությամբ նայելով թերթին:

— Պարոն Ռուստամը, — մյուս կողմից խոսեց պարոն Աշխարունին, — ոգևորված գովաբանում է վայրենի քաջազնական կյանքը, կամ ուրիշ խոսքերով՝ բարբարոսությունը, բայց հույները իրանց ճարտարությամբ թողել են արժանի հիշատակի մի արձան դալոց ազգերին, մի արձան, որ միանգամայն ձևացնում էր կովի և իմաստության աստվածուհին: Այդ մի մեծ խրատ է մարդկությանը, որ առանց իմաստության, առանց ուսման, առանց կրթության, միով բոնիվ՝ առանց լուսավորության, այսօրվա օրս ոչ մի գործ չէ կարելի կատարել: Անցան, դնացին այն ժամանակները, երբ մի Ալեքսանդր, մի Աթիլա, մի Լենկ-Թեմուր, մի Նադիր-Շահ³ աշխարհի մի ծալրից դեպի մյուսն արշավել են: Այդ մեծամեծ ավաղակները միշտ նմանել են ցուլացող մետեորաներին, որ հանկարծ երևան էին դալիս և իսկույն չքանում մթնոլորտի մեջ...

1

ՈՒՂՂԱՓԱՌ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆԸ

Առավոտյան շուտ պարոն Վաստակյանը հրամայեց թամբել յուր ջորին. հեծավ և սկսավ դիմել դեպի գյուղաքաղաքը, որ ոչ այնքան հեռու էր Ծաղկավանից:

Այդ գյուղաքաղաքում վաղուց արդեն բնակվում էր Միրզա-Ֆաթալի անուն հարուստ պարսիկը, մի եկվոր այս կողմերը Շիրազից:

«Մեծ հարստությունները միայն կարելի է վաստակել անիրավությանմբ, արդարությամբ չէ՛ կարելի միշտ փլավ ուտել, ցամաք հաց է աղքատիկ կերակուրը արդարների...»: Այդպես էր սովորական առածը

Միրզա-Ֆաթալիի Յուր նպատակի հիմը դնելով այդ բնաբանի վրա՝ Միրզա-Ֆաթալին յուր մանկությունից ամենևին շուներ պահեցողության մեղք գործելու մեջ, սուտ խոսել, սուտ երգվել, ուրանալ, գողանալ, թեթև քարով կշռել, կարճ կանգունով չափել, փոքրիկ թուրայով (քոռով) տալ, մեծով առնել՝ էին միակ վաստակարարության աղբյուրները նրա առևտուրի մեջ։ Այսուամենայնիվ, նա յուր հավատակիցների մեջ համարվում էր մինը ուղղափառ մուսուլմաններից։ Ավելի ճշատությամբ կատարելով իսլամի շառիաթական կանոնը, «թե օրենքը երեւելին հրաման կանե», կամ «քննությունը պիղծ է»։ Միրզա-Ֆաթալին կարողացել էր մուսուլմանների արդարության գույներով ներկել յուր արտաքին կերպարանքը։ Կամ ըստ հայոց ասության, լինել մի ոչ-խարաղգեստ դայլ։ Նա ոտքից զլուխ ծածկված էր մեշկոյան սև վերարկուով, բարեպաշտության հաստ զոտիով պնդել էր յուր մեջքը, յուր ճկույթը անցուցած էր արդարության մատանին, միշտ ձեռքում ուներ փառաբանության քասապհը, զլխին կապած էր նվիրական շալման, հագած էր ժուժկալության սպիտակ թումբանը (վարաիք), նրա աչքերը միշտ սուրմայած էին սև ղեղով, նրա երեսը ամեն առավոտ թաց էր լինում վարդաջրով, և եթե մի մուսուլման՝ յուր կյանքում գործածելով մի բաթման հաճա, ազատվում էր դժոխքի կրակից, Միրզա-Ֆաթալին արդեն գործ էր ածել քանի-քանի՝ բաթմաններ հանա, ամեն ուրբաթ ներկելով յուր ձեռքերը, ոտքերը և մորուքը՝ նրա աղյուսագույն ռանգով։

Միրզա-Ֆաթալին ամեն օր գնում էր բաղնիք. ով որ տեղյակ է իսլամի գաղտնիքներին՝ իմանում է, թե Միրզան դրանով լցուցանում էր մի մեծակշիռ կրոնական պարտավորություն, ամեն օր մերձավորություն անելով յուր կնիկներին... և այդ ցանկասիրական առաքինությունը ստանում էր յուր վարձքը ճեննաթի մեջ։

Վաստակել արդարությունը իսլամի մեջ խիստ հեշտ է և դյուրին՝ նյութական ծեսերի և արարողությունների միջոցով, իսլամի հոգևոր մասը մոռցված է հաղխսների խրատներով։

Դու տեսնում ես, Միրզա-Ֆաթալին հստած է յուր դուքանում, հանկարծ լսելի է լինում կեսավուր աղանի ձայնը, և ահա նա, յուր ղապալի երկայն դրոշակները հավաքած, յուր հագուստների թեքերը մինչև արմունկները ծալած, վեր է առնում ափտածան, լվացվում, դաստամազ առնում և կատարում է յուր նամազը։ Նա կարդում է յուր աղոթքը (որ մարգարեն հորինել է արաբացվոց լեզվով), ամենևին չհասկանալով յուր աղոթքի իմաստը. նա կարդում է բարձր և լսելի ձայնով, որպես-

դի բազարի բաղմոթյունը լսե նրա ազոթքը և գոլե յուր բարեպաշտության համար:

Միրզա-Ֆաթալին ճշտությամբ պահում էր երեսնօրյա ծոմը (օրուքը), մուհարլեմի ամսում ամբողջ քառասուն օր հագնում է սև քուրձ՝ ի պատիվ իմամ Հյուսեինի² և նրա ընկեր մշուս մարտիրոսվածների, և նշանավոր պատիկ օրերում բաժանում էր աղքատներին հաց և արծաթի շահիներ:

Միրզա-Ֆաթալին, գալով այդ երկիրը Դաղստանից, առաջ ապրում էր որպես փառաբան մուլանների դիվաններում. այդ գործով, նա խիստ փոքր ժամանակում, մեծ հարստության տեր դառնալով, սկսավ վաճառականություն անել: Բայց միևնույն ժամանակ նա բոլորովին չկտրեց յուր հաղորդակցությունը մուլանների հետ. կարծես թե Միրզա-Ֆաթալին պարտավորված էր կերակրել այդ մարդերի ստամոքսը, որոնց ձեռքումն էր իսլամի օրենքը: Բացի դրանից՝ նա ամեն շաբաթ ուներ յուր տանում մի քանի առանձնակի հյուրեր, որ էին այն կարգի մարդերից, որ իրանց կեղծավորությամբ և փարիսեցիությամբ ո՛չ միայն ստացել էին ուղղափառ մոսուլմանի անուն, այլ օրինական մուլանների դիվաններում գրավել էին մեծակշիռ համարում իրանց արժարության մասին: Միրզա-Ֆաթալին կարոտ էր պահպանելու յուր բարեկամությունը այդպիսի խաբեբանների հետ, որ շատ անգամ օգնում էին նրան յուր չարագործությունների մեջ. հարկավորած ժամանակ՝ լինելով նրա համար սուտ վկաներ, և շատ անգամ կնքելով նրա կեղծյալ և խաբդախ տոմսակները և մուրհակները:

Մի քանի դերվիշներ ապրում էին նրա հացով՝ նրա տան նախագավթում նրանց համար առանձին շինված խուցերում: Միրզա-Ֆաթալին գովաբանում էին, որ կերակրում էր այդ ֆաղիրները աստուծո համար: Եվ շատերը կարծիք ունեին, թե այդ իմաստունները ալքիմիայի արհեստով շինում էին նրա համար ազնիվ մետաղներ, որով այնքան հարստացած էր Միրզա-Ֆաթալին: Բայց ո՛չ այս, ո՛չ այն, դերվիշները նրա համար շինում էին խաբդախ դրամներ:

Միրզա-Ֆաթալիի ծառան իմաց տվալ, թե Ռես վասսակյանը կամենում է առանձնակի տեսություն անել՝ հարկավոր խոսելիքի համար:

— Մաշատի-Սմայելի,— ասաց նա յուր որդուն,— դուք այստեղ վերահասու եղիք առևտրական գործերին, մինչև ես կվերադառնամ:

Նա մտավ կրպակին կից փոքրիկ սենյակը, ուր սպասում էր նրան պարոն վասսակյանը:

— Հը՛մ, ի՞նչ կա, Ռե՛ս, բարի լինի,— ծիծաղելով ասաց Միրզան սովորական ողջույնից հետո:

— Աստուծով բարի է... Ես չար և անօգուտ գործերի համար ձեռք չեմ բեր չեմ կոխել,— պատասխանեց պարոն Վասակյանը:

— Դարձյալ ո՞րս... Կա՞ մի այդպիսի բան,— հարց արավ պարոնիկը խորհրդական եղանակով:

— Այո՞, որս... բայց որպիսի... խիստ գեր և պարարտ... ես կթրեմ, դուք զարկեք,— պատասխանեց խաբեբան իրանց միայն հասկանալի ոճով:

— Շատ լավ. ես պատրաստ եմ կատարել սուրբ պարտականու-թյունները, միայն դուք պարզեք գործի իսկությունը:

Պարոն Վասակյանը խոսեց.

— Մեր գլուղում բնակվում է Հովասարենց տիկին Թարլան անուն ալբին: Դա մի աղքատ կին է, որի ապրուստի միակ աղբյուրներն են՝ նրա տունը և այն մեծ այգին, որ ժառանգությամբ մնացել են նրա հանգուցյալ ամուսին այրից: Այդ կինը ունի մի ամենագեղեցիկ աղջիկ Սալբի անունով, որ նշանված է Տեր-Առաքելենց Ռուստամին: Բայց իմ տերը, Սուլումոն-բեկը, Մելիք Պիլատոսի որդին, ամենասաստիկ կերպով սիրահարված է օրիորդ Սալբիի աննման գեղեցկությամբ: Մեր բոլոր ջանքերը, որևիցե հնարքով հրապուրել մանուկ օրիորդի սիրտը գեպի պատանի Ավաղակյանցը, բոլորը իդուր անցան: Եվ որքան օրիորդ Սալբին մնացել է հավատարիմ յուր նշանածի սիրույն, այնքան Սուլումոն-բեկը պահանջում է ինձանից նրա սերը գրավել գեպի ինքը: Միևլա, լսեցեք,— առաջ տարավ պարոն Վասակյանը.— ինձ խիստ պետք է ձեր դորձակցությունը, և մի առատ դրամացի օգուտ ստիպում է մեզ սառն աչքով չնայել այդ գործի վրա, այլ աշխատիլ մի հնարքով կատարել Սուլումոն-բեկի էամբը, ընդամեն և տեր դառնալ այն բավականաչափ գումարին, որ ես կորսալի մեջտեղից:

— Որպիսի՞ հնար,— հարցրուց անհամբերությամբ Միրզա-Ֆաթալին,— և ի՞նչ գումար կարելի է որսալ այդ գործի միջից:

— Միակ դարձադրելի հնարը,— առաջ տարավ պարոն Վասակյանը,— չէ այլ ինչ, միայն նյութական միջոցներով պարտավորել տիկին Թարլանը, կամ ավելի պարզ ասած՝ զնել նրա աղջիկը արժաթով: Այդ իրողությունը կարելի անելու համար՝ պետք է գտնել մի հեմալ, որ նրանք կաբոտություն ունենային արժաթի, այսինքն՝ մի անհրաժեշտ կարիք, որ ստիպե տիկին Թարլանին յուր աղջիկը փոխարինել արժաթի հետ:

— Կա՞ մի այդպիսի ստիպողական միջոց կամ հնարք, որով տիկին Թարլանը հանձն առներ, որպես ասացիք, յուր աղջիկը փոխարինել

արծաթի հետ,— հարցրուց պարսիկը, ավելի ուշադրութեամբ մտադիր լինելով յուր լսածներին:

— Կա,— պատասխանեց Ռեսը բանիմաց մարդի եղանակով,— Կա մի ավելի հաջող հնարք այդ անելու քան պատմեցի Սոլոմոն-բեկին, թե տիկին Քարլանի հանգուցյալ այրը թողել է մի հազար թումանի պարտք Միրզա-Ֆախրի պարսիկին, և նրա տունը ու այգին գրավ են այդ փողի գումարին: Սոլոմոն-բեկը հրամայեց, թող տիրե Միրզան յուր գրավները, և տիկին Քարլանը, շունենալով այդքան կարողութուն վճարելու պարտքը, անշուշտ դիմելու է դեպի մի ուրիշ օգնությունը: Այն ժամանակ մենք կհատուցանենք Միրզայի փողը, և գրավները ձրեարար տիկին Քարլանին դարձնելով, կպարտավորեցնենք նրան, և որպէս ասացիք, կդնենք նրա աղջիկը արծաթով:

— Երբ չկա մի այգալիսի գրավատոմսակ, ի՞նչ պետք է արած:

— Ես գիտեմ, որ չկա, բայց ի՞նչ դժվար գործ է խարդախ գրավատոմսակներ շինելը ձեր ձեռքում...

— Այդ իրավ... բայց պետք են մի քանի հավատարիմ վկաներ:

— Վկաները հացերի կողմից կլինինք մինը հա, մյուսը՝ տեր Մարկոսը, մեր քահանան, և մի քանի այլ հոգի հա կարող եմ գտնել, իսկ թուրքերի կողմից դուք կարող եք գտնել շաաերը,— պատասխանեց Ռեսը:

— Բայց դուք միամտացած եք Սոլոմոն-բեկի զոհաբերության մասին:

— Բոլորովին նա, չնայելով յուր այնքան ժլատութեանը, գիտեմ, յուր բոլոր հարստութեանները չէ խնայելու այդ գործի մեջ յուր նպատակը հառաջ տանելու համար: Միայն թե դուք աշխատեցեք որքան կարելի է շուտով հնարելու գրավաթուղթը և տիրելու այն անշարժ կաշքերին: Եվ այդ գումարը բաժանելու համար հա անում եմ այգալիսի պալմաններ. հազար թումանի հինգ հարյուրն քո բաժինն է, իսկ մնացյալ հինգ հարյուրն հա պետք է կես կիսեմ տեղի Մարկոսի հետ, որ մեզ խորհրդակից է:

— Շատ լավ. քահանայի գործակցությունը հարկավոր է մեզ:

— Քահանայի գործակցությունը հարկավոր է և մի ուրիշ պատճառով, որ եթե այդ գործի մասին դատաստանական քննություն լինի, քահանան կվկայե, թե հանգուցյալը յուր մեռնելու ժամանակ խոստովանվել է մի այգալիսի պարտքի մասին: Մեր ժամանակը մի բախտավոր ժամանակ է,— կրկնեց Ռեսը հրճվառք.— մոլլաներն, որպիսի թուղթ ուղում հա, տալիս են շնչին արծաթով... քահանաները վկայում են ամեն տեսակ ստություն... և սուտ վկաներ կարելի է ճարել ամեն

աղգից մի բաժակ արագով... միայն ճարտարություն պետք է, սրտալուարծաթ:

— Արդարեւ, այդպէս է,— առաջ Միրզա-Ֆաթալին— Բայց դուք անհոգ կացեք, Ռեա, ես առաւելոյն կսկսեմ գործը և հուշտով եմ, որ բոլորը կվերջացնեմ մի քանի օրվա մեջ:

Պարոն Վասակյանը, մնաք բարձրով ասելով, հեռացավ:

Մի քանի օրից հետո Միրզա-Ֆաթալին խանի հրամանով տիրեց տիկին Թարլանի աշգին և արտաքուսեց նրան այն նվիրական տանից, ուր երկար տարիներով բնակվել էր Հովասաբենց աղգատոհմը: Տիկին Թարլանը ճարահատալ սեղափռվեցավ յուր զրացի ծերունի Մկրտչի՝ մեզ նախածանոթ տունը:

Այդ հանկարծակի տնցրը մահու շափ ցավալի եղավ տիկին Թարլանին. նա չէր կարողանում տանել յուր անբախտությունը: Մի օր, երբ նա միայնակ նստած լաց էր լինում յուր սե օրը, լսելի եղավ, որ վարկում էին բակի դռները. սարսափելի զոզ եկավ խեղճ տիկին Թարլանի վրա:

— Գնա,— առաջ նա օրհորդ նաւանուն,— գնա, տե՛ս, այլեւս ո՞վ կամենում է վրդովել մեր հանգստությունը... եթե այն անիծյալ Միրզա-Ֆաթալի մարդիկ լինեն, ասա՛, ես հիվանդ եմ, չեմ կարող ընդունել մարդիկ:

Աղախինը շուտով հետ դարձավ, հայտնեց. Վասակյան Ռեսը հարկավոր խոսելիք ունի:

— Բարի՛ լինի...— կրկնեց տիկին Թարլանը և հրամայեց աղախուն, որ ասե, թող ներս գա: Եվ ինքը, շորեկով աչքերի արտասուքը, ընդունեց պարզ և հանդարտ կերպարանը:

Ներս եկավ Ռեսը. տիկին Թարլանը ոտքի ելավ նրա առջև, ցուցանելով արժանաւոր ընդունելություն. երկուքն կրկին նստեցան միմյանց շատ մոտավոր:

Ռեսը սկսավ հարցնել տիկին Թարլանի առողջությունը և նրան պատահած դժբախտությանը ցույց էր տալիս խորին ցավակցություն: Նաղանին ոտքի վրա սպասավորություն էր անում. նա շուտով մատուցց հյուրին ղեչւան, և պարոն Վասակյանը սկսավ ծանր ու հանդարտ կերպով ղողճացնել:

— Առաջեք, խնդրեմ,— հարցրուց պարոն Վասակյանը երկար լռությունից հետո,— ի՞նչպէս վերջացավ ձեր վեճը Միրզա-Ֆաթալի հետ:

— Ես իմ բնակությունը փոխելով այդ աղքատին տան մեջ, դուք պիտի հասկանաք, ես զրկված եմ իմ տանից,— պատասխանեց տիկին Թարլանը հոգվոց հանելով:

— Տեր ողորմյա... — դուխը շարժեց խաբեբան ավելի ցավակցություն ցույց տալով: — Ասացեք խնդրեմ, ձեր լուսահոգի ամուսին այրը յուր կենդանության ժամանակը երբեք պատմե՞լ էր մի այդպիսի պարտքի մասին:

— Ոչ, երբեք. նա ամենևին հաղորդակցություն չուներ Միրզա-Յաթալիի հետ:

— Ուրեմն դուք կարծում եք այդ պարտքը ձեր ամուսինը թողած չէ՞:

— Աստված գիտե... այդ չեմ կարող ասել, մթին և հին գործ է:

Պարոն Վասակյանի հոգեբերը ավելի և ավելի խոժոռուլում էին. նրա կերպարանքը ընդունում էր հետզհետե կատաղի գծագրություն. նա նմանվում էր նույն ժամանակ գաղանին, որ պատրաստվում էր հարձակվել յուր զոհի վրա:

— Գիտեք, տիկին, — խոսեց նա, — դուք գիտեք, որ մենք ոչ մի անգամ չենք ցանկանալու մի հայ քրիստոնյայի ապրանքին տիրե այլազգին: Բայց մենք հոգի ունինք աստծուն տալու, ինչպե՞ս կարող ենք սուտ խոսիլ. աստված ինքն վկա է երկնքում, և ես գիտեմ, որ այն պարսկի գրավատմասակը սուտ չէ. ձեր այրը մի այդքան դոմար պարտ էր նրան յուր կենդանության ժամանակ: Եվ տեր Մարկոսը, ես և մի քանի այլ մարդիկ մեր դրկիցներից՝ վկա ենք այդ իրողությունը:

— Իհարկե, դուք լավ գիտեք:

— Հսեցեք ինձ, մայրիկ, — առաջ տարավ նա յուր սովորական ճարտարախոսությամբ, — ես ունենալով ձեր հանգուցյալ ամուսնի հետ մի անկեղծ բարեկամություն, մեծ պարտավորություն եմ համարել մինչև այսօր միշտ մտածել նրա ընտանիքի բարօրության մասին: Եվ այդ դժբախտությունը ձեզ պատահել են հետո, քանի օր է, որ ես գիշեր ու ցերեկ հանդիստ շունիմ, միշտ մտածելով մի հնար՝ ազատելու ձեզ այդ թշվառությունից:

— Տերը թող միշտ օգնական և պահապան լինի բեզ, — խոսեց տիկին Թարլանը ջերմեռանդությամբ:

— Ես մտածել եմ մի իրողություն, որի մեջ, եթե, դուք ևս ինձ հետ համաձայն կլինիք, հույսով եմ, որ կրկին տեր կլինիք ձեր կորուսած ժառանգություններին:

— Ես ձեր ոտքի հողն եմ, դուք ինչ ասեք, ես կլսեմ:

Պարոն Վասակյանը այն կարգի մարդերից էր, որ հայերի ասածին պես, «սե ջրից սեր վեր կառնեք»: Նրա հնարագետ միտքը իսկույն գտավ մի նոր միջոց այստեղ նույնպես յուր օգուտը որսալու:

— Այո, աշդսիս,— առաջ նա հաստատամտութեամբ,— դուք կըրկին աւեր կլինիք ձեր կորուսած ժառանգութեաններին միայն մի քանի պայմաններով:

Տիկին Թարլանը կարծես թէ երազի մեջ էր. չէր հաշտաւում յարականջներին. նրա շնչառութեանը տրախտութեանից խեղճ ձայրին,—

— Աստված է ուղարկել քեզ, Ռես, միտիարելու խեղճ ձայրին,— առաջ նա՝ տրախտութեամբ համբարելով պարոն Վասակյանի ձեռքերը:

— Ես առաջի ձեզ, թէ դուք աւեր կլինիք ձեր կորուսած ժառանգութեաններին, միայն մի քանի պայմաններով,— շարունակեց Ռեսը անվրդով եղանակով:— Այժմ հարկավոր է ձեզ, պատվելի տիկին, գիտել, թէ ի՞նչ պայմաններ էին դրանք: Մի մեծահոգի տղամարդ իմ բարեսիրտութեամբ հանձն է առել բարերարել ձեզ, վճարելով Միքէլա-Յաթալին ձեր մի հազար թումանի պարտքը, հետ առնելով զբաղներն և դարձնելով նրանք ձեզ բոլորովին ձրիաբար: Առաջին, որ զուր խոստանայիք տալ նրան կնութեան ձեր աղջիկը, երկրորդ, որ իմ այս ծառայության փոխարեն վարձատրեք արծաթով:

— Կարելի՞ է գիտենալ այդ բարերարի անունը,— հարցրուց տիկին Թարլանը:

— Մեկիք Պիլատոսի որդին, Սոլոմոն-բեկը:

Քիչ էր մնում տիկին Թարլանը խելքից գնալ, լսելով այդ փառավոր անունը:

— Իմ աղջիկը ոչ թէ արժան է լինել Սոլոմոն-բեկի կինը, ալ նրա տան մեջ մինը ստորին ազնվականներից: Այդ աստծո շնորհն է. ևս անարժան եմ այդքան բախտավորության... Բայց դուք, որ ձեր բարեսիրտութեամբ պատճառ եք եղել իմ և իմ աղջկա բախտավորությանը, ձեզ ևս իմ հոգին տալու լինիմ դեռ սակավ է... Իհարկե, ձեզ առանց վարձատրության չեմ թողնելու:

— Դուք հայանեցեք, թէ ի՞նչ կամիք տալ:

— Ես ամենայն խնայողութեամբ իմ վաստակներից ավելացրել եմ մի հարյուր թուման փող, որ միտք ունեի նրաւաղեմ ուղարկելու. այդ գումարը քեզ կտամ. եթէ դրանից ավելի ունենամ և շտամ, թող Հուդայի արծաթ լինի:

Պարոն Վասակյանը սաքի ելավ:

— Այժմ ի՞նչ հուշտով գնում եմ ես,— հարցրուց նա:

— Դու բոլորովին միամիտ կաց, թէ ձեր մի հարյուր թումանի մասին և թէ իմ աղջկա մասին: Միայն աշխատիր, որքան կարելի է, մենք շուտով դուրս գանք այդ անտանելի բնակութեանից,— կրկնեց տիկին Թարլանը:

խաբերան հետաքալ: Բայց անմիտ տիկին Թարլանը, ամենևին չմը-
տածելով յուր աղջկա հպարտ և հանդուգն բնավորությունը, և թե նա՝
բոլոր աշխարհի հետ չէր փոխելու պարոն Ռուստամի մի մազը, իզուր
հանձնառու եղավ պարոն Վասակյանի առաջարկությունը:

Երեկոյան պահուն, երբ տիկին Թարլանը գնացել էր ժամ, օրիորդ
Սալբին դարձավ պարոն Աշխարունու տանից: Նա գտավ իրանց նոր
բնակարանում միմիայն օրիորդ Նազանին և յուր սովորական կատա-
կասիրությունը սկսավ նրա հետ խաղալ. բայց տեսնելով նրա տրտում
և տխրամած երեսը, ասաց.

— Նազանի, միթե դուք տկա՞ր եք:

— Ոչ, ես տկար չեմ,— պատասխանեց վշտացած օրիորդը.— բայց,
Սալբի քույրիկ, ձեր մաշըը մի անագորույն ծնող է. դուք մի ընդունեք
նրա խոսքերը. նա կամենում է ձեզ ձգել անբախտության մեջ՝ զրկելով
պարոն Ռուստամից և տալով Սոլոմոնին, այն հիմար անասունին, որին
այնքան աքում եք դուք:

— Ի՞նչ էր ստիպում նրան այդ անել:

— Շահասիրությունը և անխելք փառասիրությունը, իմ սիրելի,
որովհետև Սոլոմոն-բեկը խոստացել է վճարել ձեր հոր պարտքը և ձեր
տունը և այդին ձրի դարձնել ձեզ:

— Այդ դուք ո՞րտեղից գիտեք:

— Այսօր եկել էր ձեր տունը Ռեա Վասակյանը և դրա վրա խոսում
էր ձեր մոր հետ. մայրդ խոստացավ նրան մի հարյուր թուման փող,
երբ նա կկատարե այդ գործը:

— Ախ, չար վատակներ... ա՛խ, դժոխքի որդիք... մինչև ե՞րբ դուք
պիտի անպակաս լինիք խեղճ հայերի միջից... մինչև ե՞րբ ձեր թունա-
վոր շունչը պիտի ապականե մեր աշխարհի օդը...— բացականչեց
օրիորդ Սալբին տխուր հռոպանքով:

— Ոչ. դուք մի խաբվիք, Սալբի, Ռուստամը ախտո՞ւ է:

— Ես չեմ խաբվիլ, Նազանի, և ոչ մի բան աշխարհում չէ կարող
խաբել ինձ... ես չեմ լսելու ոչ մի ձայն, բայց կլսեմ սիրո ձայնին, որ
միշտ զարկում է իմ սրտի մեջ...

Օրիորդ Նազանին լուռ կացավ և գնաց ճրագ վառելու Մեր ան-
բախտ հերոսուհին միայնակ նստած էր մութի մեջ: Հապարավոր դառն
մտածմունքներ պաշարեցին նրան: «Անտարակույս գործը կընդունե
վատ ուղղություն, երբ մայրս նույնպեա անցավ նրանց կողմը... այդ հի-
մարը կխանդարե յուր այրի, իմ հոր սուրբ ուխտը... և ի՞նչ կլինի այն
ժամանակ իմ և խեղճ Ռուստամի վիճակը...», մտածում էր նա խորին
տխրությունով:

Օրիորդ Նազանին ճրագ բերավ. աղջամուղջին խրճիթը լուսավորվեցավ պայծառ լուսով: Միևնույն րոպեին ժամից հետ դարձավ տիկին Թարլանը: Օրիորդ Սալբին նկատեց, նրա երեսը փայլում էր ուրախությունից:

ԼՍ.

ՀԻՄԱՐ ԾՆՈՂՔ

Տիկին Թարլանը բոլոր գիշերը չէր բնացել ուրախությունից: Առավոտյան նա սովորականից խիստ շուտ դարթել էր: Նա հրամայեց յուր մոտ կոշիկ յուր աղջիկը:

— Մայր իմ,— ասաց օրիորդ Սալբին նշմարելով նրա պայծառ դեմքը,— այսօր խիստ ուրախ եմ տեսնում ձեզ:

— Այո, Սալբի, պետք է ուրախանալ և օրհնել վերին նախախնամությունը,— պատասխանեց նրա մայրը հրճվանքով:— Որովհետև տեքը ողորմություն է արել մեզ՝ անբախտներին:

Օրիորդ Սալբին արհամարհական ձևով ծպտեցավ:

— Ի՞նչ ողորմություն, ասացեք, խնդրեմ, թող ես նույնպես բաժանորդ լինիմ ձեր ուրախությանը,— հարցրուց նա:

— Իմ աչքի լույս, մի մեծամիտ և մեծահոգի բարերար շնորհ է գործել մեզ. մենք մյուս անգամ տեր կլինինք մեր կորուսած ժառանգություններին, և մեր ապրուստը կրկին ապահովության մեջ կլինի:

— Ես կարող էի գիտենալ այդ բարերարի անունը:

— Սուրմոն-բեկը, Մելիք Պիլատոսի սրդին:

Ծիծաղը կրկին ցնցեց օրիորդ Սալբի վարդապետյն շրթունքը:

— Ես չեմ կարծում նրա կողմից մի այդպիսի մեծահոգություն,— ասաց նա:

— Նա պատճառ ունի այդպես անելու,— պատասխանեց տիկին Թարլանը:— Աստված գրել է նրա սրտի մեջ այն բարենպատակ ցանկությունը, որով նա խնդրում է ձեր սերը: Աստված նրան աղդել է այն վսեմ հոժարությունը, որով նա խոնարհվում է պսակ կապել մի աղքատ աղջկա հետ:

Օրիորդ Սալբին ոչինչ պատասխան չտվավ: Արտասուքը նրա աչքերի մեջ չէին կարողանում շիջուցանել կրակը բոցավառված աչքերի,

և նրա շնչառությունը խեղդվում էր սրտի տհաճությունից և մրրկահույզ վրդովմունքից:

— Սալբի՛, սիրական,— հառաջ տարավ մայրը,— մի լավ մտածեցեք. Սոլոմոն-բեկը, մեր երկրի առաջին իշխանի որդին, ցանկանում է պսակվիլ քեզ հետ... այդ աստուծո ողորմությունը չէ՞...

— Ուրեմն դուք միտք ունիք պղծել իմ հոր սուրբ ուխտը,— պատասխանեց օրիորդը վշտացած կերպով:

— Ի՞նչ պետք է արած... երբ աղքատությունը ստիպում է... «Հարկ զօրէնս լուծանէ», ասում է դիրքը,— պատասխանեց նրա մայրը:

— Ուրեմն դուք կամիք վաճառել ինձ:

— Ո՛չ, Բայց ես իբրև մայր, իբրև առավել փորձառու իմ այնքան անցուցած օրերով, կամենում եմ բախտավորել քեզ. հաստատ դիտենալով այդ շար աշխարհի գործը, որ նա յուր դառնությունները միշտ թափում է աղքատների վրա..., բայց արծաթից, իբրև կախարդական թիլիսմից, միշտ փախչում են կյանքի հոգսերը:

— Մայր իմ,— ասաց նա հանդարտությամբ,— դուք խիստ սխալվում եք ձեր դատողությանց մեջ. որովհետև արծաթը թունավորում է երջանկություն ասած բանը:

— Ձեր մանուկ սրտին դյուրին է այդպես մտածել, բայց իմ ծամերը սպիտակացել են վշտակրության մեջ. ես առել եմ աշխարհի դառն համբ... այդ պատճառով մտածում եմ քեզ համար, գոնյա, ես հանգըստությամբ գերեզման մտնեմ, շտանելով իմ հետ հողի տակ և այն ցավը, թե դուք մնացիք արևի տակ ինձ նման դժբախտ:

— Աղքատությունը մեղք բան չէ,— պատասխանեց օրիորդ Սալբին սառնությամբ:— Եվ եթե մարդիկ կսառձեկին իրանց եսական շահասիրությունները, և մարդասիրությունը տեղ կգտներ բարի քրիստոնյաների մեջ, այն ժամանակ կարող էին ասել, աղքատություն ուսած բանը չէ ապրում աշխարհի մեջ:

— Դրանք վերացական մտքեր են, որդի,— նրա խոսքը կտրեց տիկին Քարլանը:— Մենք պետք է մեր անձը հարմարեցնենք ներկա ժամանակի և մեր կյանքի պիտույքների հետ:

— Ժամանակի հետ ես գործ չունիմ. ես ամենեկին ուշադրություն չեմ դարձնում, թե ի՞նչ բաներ գործվում էին իմ շրջակայքում. բայց ես գործ ունիմ իմ սրտի, իմ մտքի, իմ գաղափարների հետ. ես իմ անձըս կհարմարեցնեմ իմ կամքի հետ, մտածելով, թե երկու սիրավառ սրտերի համար և այն փոքրիկ, համեստ խրճիթների մեջ կարելի էր գտնել բախտավորություն:

— Դուք ապրում եք ֆանտազիայով,— կրկնեց նրա մայրը վշտացած սրտով և ավելի շկամեցավ խոսել նրա հետ, այլ առավ շարսավը, սկսավ գնալ առավոտյան ժամը խոռոված սրտով: Նա Շանապարհում անիծում էր ինքն յուր անձը, յուր անխելքությունը, թե ինչու յուր աղջիկը տվեց ուսում և դիտություն սովորելու, որ կարողանա մինչև այն աստիճան լրբանալ, ընդդիմանություն գործելով յուր կամքին, կամ այնպես համարձակ և անամոթ կեդարով խոսել սխալ վրա: Նա գնաց ժամ աղոթելու և սրբերու բարեխոսությունները խնդրելու, որ յուր աղջկա միտքը փոխեն:

Ժամից դուրս գալուց հետո նրան հանդիպեց ճանապարհում Ռես վասակյանը, որ, յուր կյանքում եկեղեցվո երես տեսած չլինելով, նույն առավոտ գնացել էր այն մոտք, որ կարողանա խոսել տիկին Թարլանի հետ:

— Եկեղեցում մեր պարտքը ասածուն հատուցանելն հետո այժմ մենք է մեզ լցնել մեր պարտավորությունները ղեպ մարդիկ.— խոսեց նա ավելի բարեպաշտություն ցույց տալով: Գիտե՞ք, պատվելի տիկին, որքան անհանգիստ եմ ձեր գործի մասին... ես մտադիր էի ձեզ մոտ գալ այս առավոտ, լավ եղավ, հանդիպեցանք միմյանց. դուք խոսեցի՞ք ձեր դստեր հետ այն խորհրդի մասին, որ անցյալ օր այնքան սիրով ընդունեցիք դուք:

Տիկին Թարլանը, տակավին հույս ունենալով, թե մի կերպով կարող էր համոզել յուր աղջիկը, պատասխատեց.— Ի՞նչ հաբկ կար այդ մասին խորհրդակցել իմ դստեր հետ. միթե մեր աղջիկները մինչև այն աստիճան լրբացած են, որ կարողանային ընդդիմություն գործել իրանց ծնողների կամքին: Մենք ունինք իշխանություն մեր աղջիկների վրա՝ ոչ միայն մեր ուզած մարդին տալու, այլև վաճառելու:

— Ահա՛ ամենաճշմարիտ խոսվածքը,— կրկնեց բանասերուն:— Միայն հիմար Եվրոպան շնորհել է յուր որդիներին այնքան անտեղի ազատությունների ամուսնության մասին: Բայց, իրավ, մեր ասիացի ծնողները առավել իրավացի վարվել դիտեն իրանց որդիների հետ... Եվ Եվրոպայի պղծությունները մեծ ապացույց են նրանց չարաչար սխալմունքներին:

— Իշխանություն տալ հասուն աղջիկներին՝ իրենց կամքի ազատությամբ ընտրել փեսա, ասել է թե փշացնել, ոչնչացնել նրանց,— պատասխանեց տիկին Թարլանը:

— Օ՛հ, խելքս տանում են այդ ճշմարտաբարող խոսքերը,— կրկնեց կեղծավորը:— Դուք, տիկին, խոսում եք իսկ և իսկ Ավետարանի միջից. բայց ներսդուլյուն խնդրեմ, որ մի ամենահարկավոր գործ զրծ-

բախտաբար ինձ ղրկում է ձեր մեղրաճաշակ ղրույցներից, առայժմ մնաք բարչավ:

Տիկին Ռարլանից բաժանվելով, պարոն Վասակյանին հանդիպեց Միրզա-Ֆաթալին, որ թանկագին ջորու վրա նստած գնում էր յուր գյուղը, որ ոչ այնքան հեռի էր քաղաքից:

— Հը՛մ... բարեկամ, ի՞նչ եղավ,— հարցրուց նա,— ես կատարեցի ձեր կամքը, դուք էլ կատարեցեք ձեր խոստումները:

— Անտարախույս, այս բոպելիս գնում եմ Սոլումոն-բեկի մոտ, առավոտյան կստանաք հինգ հարյուր թումանը,— պատասխանեց պարոն Վասակյանը:

— Մնացյալ հինգ հարյուր թումանը դուք պիտի բաժանեք տեր Մարկոսի՞ հետ:

— Իհարկե:

— Ա՛յ դու, սատանա,— կրկնեց Միրզան և յուր ձեռքի մտրակը, դեպի նա շարժելով, հեռացավ:

Սատանա բառը Միրզա-Ֆաթալին սովորաբար գործ էր ածում խելոք բառի փոխարեն:

Այնտեղից անցնելով՝ Ռեսը ուղղակի դիմեց դեպի Ավաղակյանց իշխանի տունը և գտավ Սոլումոն-բեկին միայնակ յուր սենյակում:

— Ի՞նչ արեցիր,— հարցրուց Սոլումոն-բեկը:

— Մինչև մի բան չպարզեք ինձ, չեմ ասի,— պատասխանեց պարոն Վասակյանը, ավելի թանկ ծախելով յուր գիտցածը:

— Թե աստված կսիրես, ասա:

— Էլ ի՞նչ ասեմ, երկնային ավետիք, որ աստված ուղարկում է յուր հրեշտակների լեղվով, օրիորդ Սալբին այժմ ձերն է:

— Ուղղո՞րդ, եթե այդպես լինի, ես կավելացնեմ իմ խոստացածի վրա ևս մի քանի թուման:

— Ճշմարիտ... աստված է վկա, որ սուտ չեմ ասում:

Սոլումոն-բեկը հափշտակվեցավ հիացմունքով:

— Բայց ժամանակ կորցնել պետք չէ,— կրկնեց Ռեսը.— դուք հրամայեցեք, թե որտեղից կամենում էիք տալ մի հազար թումանը, այսօր իրիկնապահին ժամագիր եմ եղած հասցնել Միրզա-Ֆաթալիին:

— Առեք այդ տոմսակը, գնացեք բաղառ. այնտեղ գանձապետից կստանաք բոլոր գումարը, և հատուցանելով Միրզա-Ֆաթալիին՝ կստանաք նրանից դրավաթուղթը, և առավոտյան Հովասաբենց գեղաստանը կրկին կտեղավորեք իրանց հայրենական բնակության մեջ:

— Շատ լավ,— ասաց Ռեսը և առնելով տոմսակը հեռացավ:

Իրիկնապահին մի ընդարձակ դահլիճ Ավաղակյանց ամբոցում լու-

սավորված էր բաղմամբիւ ճրագներով, և պարսկական ճաշակով խիստ ճոխ զարդարված դահլիճը շողշողում էր, վառվռում էր զառիկից, բրոնզից, ֆարֆորից, ոսկուց և արծաթից, միանգամայն կացուցանելով շրջալսության աստուծո տաճար։ Մի հսկայաձև հասուլիկ մարդ, քիշմիբջան շալից խալաթը հագին, շափավոր քայլերով անցուդարձ էր անում թանկագին դորգերի վրո։ Դա էր Մելիք Պիլատոս Ավազակյանցը։

Մի մարդ, մռայլոտ կերպարանքով, ստրկաբար յուր զուխը դեպի ցած խոնարհեցուցած, կանգնել էր դռան մոտ ոտքի վրա և յուր աչքերը մեքենաբար հետեցնում էր Մելիքի քայլերին։

Ինքը Մելիքը կլինէր հիսուն տարեկան մարդ։ Ժամանակը բոլորովին սպիտակացրել էր նրա ալիքը։ Բայց նա, կամենալով իրան ավելի մատաղահասակ ցույց տալ, գլխի մազերը ածիլել տալով, մորուքը կարմիր ներկել էր հիննայով։ Նրա բարձր, հսկայաձև հասակը, յուր նախկին ուղղությունից թեքվելով դեպի քամակը, առջևից դուրս էր ընկել ահագին հասուլիկ փորը։ Նրա աղյուսադույն մաալի երեսը ցույց չէր տալիս ոչ մի մարդկային դժագրություն, այլ մի վաղրի կերպարանք, որ յուր կատաղի արտահայտությամբ՝ բացատրում էր նրա գաղանական հոգու վայրենի տրամադրությունները։ Նրա խոժոռված աչքերը, սև, փայլուն, շուտաշարժ, լի էին արյունով և բարկությամբ։

Ոչ թե Մելիքի արտաքին կերպարանքին նայելով՝ չէր կարելի որոշել նրան մի խաբեբա և փառասեր պարսկից, այլ նրա բոլոր սովորությունները, բարձր ու վարքը միանգամայն նման էին կեղծավոր մահմեդականի, որ արտաքին ձևականությամբ միայն կամենում էր երկիւ բարեպաշտ մուսուլման, բայց հոգին լի է ամենայն շարությամբ։

Նա մեղմաշարժ ընթացքով գնաց, մոտեցավ փառավոր կիսաթախտին, որի տախտակները բարձր հնչումով ճռացին այդ վիթխարի անասունի անհամեմատ ծանրությունից. երբ նա նստած էր նրա վրա, և խորամանկ աչքերը ուղղելով դեպ Ռես Վասակյանը, որ կանգնած էր դռան մոտ, խոսեց.

— Վասակ, այսօր մեր զանձապետը տվավ ինձ մի սոմսակ, որ գրել էր մեր փշացած Սուլթանը, որով դուք ստացել եք հաղար թուման, Միրզա-Ֆաթալիին հասցնելու համար։

— Ստույգ է, աղա՛,— երկյուղածությամբ պատասխանեց պարոն Վասակյանը։

— Առանց ինձ հայտնելո՞ւ, նղովյալ,— գոռաց նրա ձայնը։

Պարոն Վասակյանը շփոթվեցավ երկյուղից։

— Ես պիտի չգիտենա՞մ, թե ի՞նչ է գործվում իմ տանում,— կրկնեց

Մեկիքը բարկությամբ.— Ի՞նչ հարաբերություն ունի իմ փշաքաժ որդին Միրզա-Ֆաթալիի հետ. այդ ի՞նչ փող է, որ տալիս է նրան:

— Թող աստված փշացնե ինձ, թե ես գիտեմ նրանց մեջ ինչ հարաբերություն կա,— պատասխանեց Ռեսը զողալով:

— Միթե դու չե՞ս բոլոր շարության խմորը:

— Թող ես Քրիստոսի մեխ զարկողներից լինիմ, թող ես սուրբ Հովհաննու գլուխ կտրողն լինիմ, թող ես սուրբ Ստեփանոսի քարկոծողներից լինիմ... թե գիտեմ ձեր որդու և Միրզա-Ֆաթալիի մեջ ի՞նչ դադանիք կա... թող ես դժոխքի շունը լինիմ և աստուծո երես շտեմնեմ, թե գիտեմ ինչ փող է, որ Սոլոմոն-բեկը տալիս է նրան: Եթե չեք հավատում ինձ... հրամայեցեք ձեր ծառաներին թող թափեն իմ արյունը, իմ լեշը թող ուտեն ձեր գռան շները:

Եվ պարոն Վասակյանը կեղծավորաբար փղձկեցավ, և նրա աչքերը լցվեցան արտասուքով:

Այդ սարսափելի երդումները մի փոքր մեղմացրին Մեկիքի բարկությունը, և նա հարցրուց.— Միթե դուք չէի՞ք գնացել հարսնախոսության համար Հովասաբենց տանում, տիկին Թարլանի մոտ, նրա աղջըրկա մասին:

— Եթե այդ ստույգ լինի, եթե մի այդպիսի բան արել եմ ես, դուք տվեք իմ կաշին քերթեն, իմ լեզուն կտրեն, իմ աչքերը դուրս հանեն: Բայց, աղա,— խոսքը փոխեց նա,— ձեր ոտքերի հողն լինիմ, ձեզ մատաղ դառնամ, ես քանիցս անգամ ձեզ խնդրած եմ, թե ձեր ծառաներից ոմանք մի հին ոխակալության պատճառով շարախոսություն են անում ծառայիս համար և վառում են ձեր բարկությունը խղճալուս վրա... Դուք ստուգեցեք ճշմարիտը, եթե ձեր լսածները ուղիղ են, ինչ պատիժ կամիր, տվեք ինձ:

Մեկիքը, յուր անշափ փառասիրության պատճառով, շուտով կզիջաներ յուր բարկությունից, երբ մինը աղաչավոր կերպով, փաղաքշաբար՝ խոնարհվում էր նրա առջև:

— Ո՞վ է նա, որ այդ մասին շարախոսել է ձեզանից,— հարցրուց Մեկիքը մի փոքր հանգստանալով:

— Ձեր գանձապետը, որ ոչ սակավ դիպվածներում ցույց է տվել յուր թշնամությունները:

Պարոն Վասակյանը, վաղուց դարանակալ լինելով հափշտակելու գանձապետի պաշտոնը, հաջող միջոցներով, միշտ սուտ և խորամանկ շարախոսություններով, աշխատում էր նրան կացուցանել Մեկիքի աչքում մի ավաղակ և ստախոս մարդ:

— Եթե գանձապետը սուտ ամբաստանություն է արած ձեր մասին, ես կպատժեմ նրան:

— Ինձ այնքան ցավալի չէ, երբ ես ձեր առջև կորցնում եմ իմ բարի համարումը, բայց առավել զգալի է ինձ, երբ ես բաց աչքով տեսնում եմ նրա գողությունները:

Դյուրահավատ Մելիքը խելույն հավատաց ստախոսին, բայց չկամենալով նույն բոսիկին խոսել մի այգալիսի առարկայի վրա, ասաց.

— Մենք ուրիշ ժամանակի ենք թողնում խոսել զրա մասին, ես ինքս հասկացել եմ գանձապետի անհավատարմությունները, միայն ասեք, ի՞նչ է ձեր կարծիքը Սուլամոնի մի այգալիսի հիմար ցանկության վրա:

— Ես մինչև հիմա չեմ լսել և չեմ հասկացել, թե ձեր որդին կամք ունի Հովասաբենց աղջիկը իրան կին առնուլ. եթե եղել է մի այգալիսի բան, այդ խիստ հակառակ է իմ կամքին, և ես կաշխատեմ նրա սրտից դուրս բերել մի այգալիսի հիմար ցանկություն:

Հանկարծ ներս մտավ Մելիքի կինը, Նազլու խանումը, յուր ամուսնի նման հասուլիկ և մսի կոճղ:

— Մենք իզուր բարկացել ենք Ռեսի վրա, — ասաց նա յուր կնոջը:

— Ի՞նչպես, — հարցրուց Նազլու խանումը:

— Մենք սխալված ենք, կարծելով, թե Ռեսը նույնպես խառն է եղել Սուլամոնի գործի մեջ:

— Թող երեսը սպիտակ լինի, երբ այգալես է, — պատասխանեց նրա կինը:

— Դուք, Ռես, աշխատեցեք հեռացնել Սուլամոնին յուր ցնորված մտքերից, և այս անգամիս բաշխում եմ նրա մեղքը և չեմ ցույց տալու, թե ինձ հայտնի եղած են նրա գործերը: Դուք հայտնեցեք, որ ես Բեհ-րանից դառնալու ժամանակ նրա համար Թարբիվում նշանադրել եմ Ն... խանի աղջիկը:

— Դուք անհոգ կացեք, տեր, ինձ համար զյուրին է ձեր որդին զարթեցնել յուր երեակաշական երազներից. միայն գանձապետը...

— Թող մնա այդ. ես միտք ունիմ գանձապետին հեռացնել յուր պաշտոնից, և եթե խելոք կլինիք և հավատարիմ՝ կստանաք նրա պաշտոնը:

Պարոն Վասակյանը մոտեցավ, կամենում էր խոնարհվիլ համբուրելու Մելիքի ստերը: Բայց նա թույլ չտվավ, Ռեսը զուգու տալով զուրս ելավ դահլիճից:

Դուրս գալով Ավաղակյանց դահլիճից, պարոն Վասակյանի միտքը նմանում էր մի ամենաուղիղ կշիռի, որի ամեն մի թաթի մեջ ամենաթեթև ծանրությունը զգալի էր: Մտաբերելով Մելիքի վերջին խոսքը,

երբեմն նա մտածում էր դուրս հանել Սոլումոն-բեկի գլխից նրա ցանկությունը և, կատարելով Մելիքի կամքը, հափշտակել գանձապետի պաշտոնը... ուր մեծավորի անհոգությունը և ծուլությունը պատճառ էր տալիս ինքնակամ ներդործել արծաթի վրա... ուր ամեն օր պիտի խաղ անել մետաղների հետ:

Բայց հանկարծ նրա մտքում լույս էին ընկնում խոստացածները՝ տիկին Թարլանի, Սոլումոն-բեկի, Միրզա-Ֆաթալիի և այլն: Կրկին տիրում էր նրան ագահության դեղ և փոխում նրա միտքը...

Չէ, ասում էր նա, այդ իմ կողմից մեծ հիմարություն է, երբ ես «եփած հավը թող տամ» օդի մեջ թռչուն որսալու: Ի՞նչ արգելք կա, ես չեմ թող տա իմ ձեռքից երկու կողմերն էլ: Մի կողմից պետք է աշխատել՝ Սոլումոն-բեկի նպատակն կատարվի, մյուս կողմից պետք է ձեռք բերել և այն հնարները՝ գանձապետը ցած գլորելու յուր աթոռից:

Խորասուզված մտածությունների մեջ՝ նա ներս մտավ Սոլումոն-բեկի մոտ. պատմեց նրան հոր սպառնալիքը և երկար խորհրդակցությունից հետո պատվիրեց՝ մի քանի օր հիվանդ ձեռնալ, մինչև նա կաշառված բժիշկների վկայությամբ կիմացներ Մելիքին, թե նրա որդին առանց օրիորդ Սալբիին՝ վտանգի մեջ կդրեց յուր անձը: Եվ դուրս գալու ժամանակ պատվիրեց, որ Սոլումոն-բեկը աջնպես ցույց տա, թե Ռեսը այս գործի սկզբից մինչև նրա վերջը ոչ մի տեղեկություն չունի:

Մինչև նրանք այդ խորհրդածության մեջ էին, օրիորդ Սալբին միայնակ յուր սենյակում գրում էր այդ նամակը.

«Անգլին բարեկամ,

Հանգամանքները օրեցօր փոխվում են, ընդունելով ավելի և ավելի վտանգավոր կերպարանքներ... և հետագարձ բախտը ասես թե կամենում է վորություն տալ մեր հակառակ կողմին:

Սոլումոն-բեկը, հաստատ յուր դիտավորության վրա, խիստ հիմար և անխելք կերպով սիրում է ինձ: Եվ մի նոր դժբախտություն, մեր տան և ազգի կորուստը պատճառ են տվել նրան դրավել և իմ մոր կամքը... Ա՛խ, որքան փոփոխամիտ և թույլ են այդ անսիրտ ծնողները:

Դու լսել ես Միրզա-Ֆաթալիի անցքը: Այժմ մայրս հոժարել է ինձ տալ Սոլումոն-բեկին կնություն, միով բանիվ, ինձ վաճառել այն արծաթին, որ Մելիքի սրդին խոստացել է վճարել յուր քսակից և ազատել մեր կորուսած ժառանգությունները:

Իմ սիրելի, դժվար է ապրել մի աշխարհի երկրի մեջ, ուր անկարգ շառիարք, առանց երկար քննությունների, հաստատություն է տալիս քսան տարվա հին գրավաթղթին, և պարսիկը տիրում է խեղճ հայի կալվածքին, ուր մայրերը վաճառում են իրենց սրղվոց, պարտք վճա-

ընդուն համար: Արդարեւ, դժվար է բնակվել մի այնպիսի երկրի մեջ, ուսկից դուրս է կորել արտոնված արդարությունը:

Բայց դու անխիղճ ես, Ռուստամ, դու երկար պիտի թողնես ինձ տանջվել մի խստաբարո և հիմար ամբոխի մեջ, որոնց համար սիրո կախարդական գաղտնիքը դեռ չէր դուրս բերված հավիտենական խավարի միջից: Արդյոք դու ինձ չե՞ս ավստոսում, ի՞նչ հիմար ցանկություն է՝ բնակվել մի այսպիսի անբարոյական ժողովրդի մեջ: Եկ, հասիր, սուտե՛ ինձ: Մի՛թե այն լայն և ընդարձակ անտառաները չունի՞ն այնքան տեղեր մեզ ապրելու: Մի՛թե այն բարձրաբերձ սարերը և ծառախիտ անտառները չե՞ն կարող պահպանել մեզ իրանց ծոցերում: Արդարեւ, առավել երջանիկ կլինինք մենք բնակվելով այժյամների, թըռչունների, վայրենի ծառերի և ծաղիկների հետ, քան թե մարդկանց հետ, որոնք խիստ ստոր են անասուններից:

«Անաստված երկրում բնակվի՛ր, բայց անօրին երկրում մի բնակվիր», աշգպես է հացերի խրատը, որ և եղել է սովորական առած: Արդարեւ, մեծ հիմարություն է բնակվել մի երկրում, ուր օրենքը, իրավունքը, արդարությունը ոտքի տակ են ընկած, ուր զորեղը տիրում է անղորին, ուր հարուստը արծաթի զորությամբ կատարում է յուր կամքի ամենազարհուրելի բազմանքները:

Իմ թանկագին բարեկամ, ճշմարիտ, ես երկյուղ ունիմ, գուցե մեզ զրկեն միմյանցից:

Ե՛կ, հասիր, աղւառն ինձ, գնանք, հեռանանք այս շար երկրից, գնա՛նք, ուր ճակատագիրը կոչում է մեզ: Գնանք, խառնվինք այն քաջ վրանաբնակների հետ, բառնանք նրանց սրբությունները և նրանց հետ միասին թափառինք սարից սար, ձորից ձոր, մինչև նախախնամությունը կհաստատե մեր կացությունը ամուր երկրի վրա, ուր հացկական տունկը՝ աղատ, ինքնուրույն կաճեր, կհասունանալու:

Այն օրից, որ կարդացել եմ քո օրագիրը, իմ սրտի մեջ գոյացել է մի անհանգստություն՝ դեռ ես ինձ անհասկանալի բազմանքի հետ՝ վրանաբնակ այրին և նրա անբախտ որբիկը միշտ իմ մտքիս մեջ են, ես չեմ մոռանում նրանց: Շատ անգամ ես մտածում եմ, իմ բոլոր կյանքս ընծայել նրա սպասավորությունը, իմ կրծքի վրա գրկելով նրա որբիկը, իմ բազուկների վրա մեծացնելով և ձեռքով շարժելով նրա օրորոցը:

Եկ, մի ուշացիր, բեթլեհեմյան ասաղը առաջնորդում է մեզ դեպի այրի կնոջ շաղրը: Եկ, գնանք, երկրպագություն տանք այն մանուկին: Քո Սալբի»:

Նա ծալեց և կնքեց նախակը, տվավ խաշոյին, որ սպասում էր նրա սենյակի դռան մոտ:

ՀՈՒՍԱՀԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հուսահատությունը միշտ բնական է փոքրոգի մարդիկներին, որոնց միտքը, սիրտը, խելքը և բոլոր հոգեկան զորությունները չեն կարող տանել դժբախտության հարվածներին:

Պարոն Վասակյանի խորհուրդը, որով մարդարեաբար պատվիրեց Սոլոմոն-բեկին՝ մի քանի օր հիվանդ ձեռնալ, գուցե Մելիքը, հասկանալով, թե նրա հիվանդության պատճառն էր օրիորդ Սալբին, համոզվեր կատարել նրա կամքը, եղավ ուղղորդ, «մարդի ասած, տերի լսած»՝ Սոլոմոն-բեկը իրավ հիվանդացավ: Եվ նրա հիվանդությունը օրեցօր սաստկանում էր, չնայելով, թե նրա ծնողքը ուշադրություն չէին դարձնում դեպի նա:

Պարոն Վասակյանը չէր հեռանում հիվանդի մոտից:

Մի գիշեր նրան յուր մոտ կռչեց Մելիքը:

— Նա տակավին չէ՞ վեր կենալու յուր հիվանդության մահճից,— հարցրուց նա:

— Նրա հիվանդությունը սաստիկ է,— պատասխանեց Ռեսը:

— Այն աղքատ աղջկա՞ համար:

— Հրաման եր. բժիշկները այդպես ասում են:

— Ուրեմն թող մեռնի՝ յուր հիվանդության մահճի մեջ,— պատասխանեց անագորույն հայրը, գուցե մյուս աշխարհում կտեսներ յուր սիրուհին:

Պարոն Վասակյանը կոտրած սրտով դուրս եկավ Մելիքի դահլիճից: Գիշերը մթին էր և զարհուրելի. ամբողջում տիրում էր գերեզմանական լուսություն: Ռեսը, անցնելով հիվանդի սենյակի մոտից, տեսավ, դեռ ճրագը վառվում էր. մոտեցավ դռանը, կամեցավ բաց անել, փակ էր: Մի քանի րոպե նա ականջ դրեց դռան ճեղքին, ներսից լսելի էր լինում այն շարադուշակ խոռոցը, որ ավելի նման էր խեղդվողի հեծկլտոցի խառն ձայներին:

Ռեսը, չկարողանալով ներս մտնել դռնից, մի հնարքով բաց արավ լուսամուտը: Սարսափելի ապշություն տիրեց նրան, երբ տեսավ Սոլոմոն-բեկը յուր մեջքի գոտիով յուր պարանոցեն քարշ քնկած: Նա իսկույն կտրեց մետաքսյա գոտին, և յուր գրկի մեջ առնելով անդդա-յացած տղամարդը, դրեց նրան մահճի մեջ: Նա շոշափեց խեղդվողի շնչերակը, նկատեց՝ տակավին զարկում էր, ձեռքը դրեց նրա կուրծքի

վրա, զգաց, սիրտը թրթռում էր և դրանցով Ռեսը իմացավ, թի տակավին հուշս կար նրա կենդանությունը:

Ռեսը չկամեցավ իմացում տալ Մեղիքին, մտածելով այդ անցքը գաղտնի պահել:

Սոլոմոն-բեկը մի քանի բոպեից հետո ուշի հկավ, սկսավ շարժել յուր ձեռքը, բայց նրա բերանից և պնշածակերից հոսում էր արյունը: Ապա նա բաց արավ յուր կարմրած, արյունով լեցուն աչքերը, տեսավ Ռեսին նստած յուր մոտ: Նա ասաց թույլ ձայնով.

— Ինչո՞ւ դուք շփոթեցիք իմ հանգստությունը...

Ռես վասակյանը ոչինչ պատասխան չտվավ: Նա ջուր պծեց, Սոլոմոն-բեկը լվաց բերանը և բիթը. մի փոքր հանգստանալեն հետո բռնորովին զգաստացավ և խոսեց.

— Երանի՜ մի քանի բոպե հետո հասած լինեիր:

— Ինչո՞ւ,— հարցրուց Ռեսը:

— Որովհետև ես մնաս բնրով կասեի իմ կյանքին,— կրկնեց հիվանդը:

— Այդ ի՞նչ հիմար ցանկություն է:

— Ախ, դու չգիտես, Ռես, որքան ծանր է ինձ ապրելը... մահը միայն կհանգստացնե իմ խղճալի անձը:

Ռեսը ոչինչ պատասխան չտվավ, նա ուշադրությամբ նայում էր նրա երեսի վայրենի գծագրությանը:

— Թողեք իմ գլուխը բարձի վրա,— ասաց Սոլոմոն-բեկը:

Պարոն վասակյանը յուր գրկից նրա գլուխը դրեց բարձի վրա և զգուշությամբ ծածկեց նրա երեսը, որ նույն բոպեին գունատված, կապտագույն, երեցնում էր զարհուրելի կծկողություններ: Նրա աչքերը փակվեցան, սաստիկ ջերմախտական կրակը տիրեց նրան: Նա շփոթված էր երևակայական ցնորքների մեջ և երբեմն դուրս էր թողնում բերանից անորոշ և կցկտուր բառեր: «Սալբի»... «Իմ նազելի»... «հոգիս», ըստ մեծի մասին լսելի էին լինում նրա խոսքերի մեջ:

Պարոն վասակյանը բոլոր գիշերը անքուն հսկեց հիվանդի մոտ: Առավոտյան Սոլոմոն-բեկը աչքերը բաց անելով տեսավ յուր մոտ նստած Ռես վասակյանը:

— Երեի բոլոր գիշերը անքուն եք մնացած,— ասաց նա,— գնացեք մի փոքր հանգստանալու:

— Ոչ. ես բոլորովին հանգիստ եմ. բայց ասացեք, ի՞նչպես զգում եք ձեզ այժմ,— հարցրուց Ռեսը:

— Ես ծանր հիվանդ եմ, և շատ կարելի է այդ հիվանդությունը ինձ տանե դեպի գերեզման:

Նույն ժամանակէ աւելոյն Վասակյանը նշմարեց նրա աչքերը նվազած և ներս ճնշված. նրանց մեջ տեսանելի էր ցավալի հուսահատութիւնը և կատաղի նախանձ: Նրա դեմքը դունատված էր. մահվան դալուկը ներկէլ էր նրա զարհուրելի երեսը քրքմագունչ դեղնութեամբ: Նրա ձայնը ստացել էր կոշտ և խուլոտ հնչումներ:

Պարոն Վասակյանը, նշմարելով, որ հիվանդի դրութիւնը վտանգավոր էր, հարցրուց.— Կամի՞ք իմացում տալ ձեր մասին:

— Միայն ասացեք, Սոլոմոնը հիվանդ է, ուրիշ ոչինչ:

Ռեսը գուրս գնաց:

Ռեսը գտավ Մելիքին. միայնակ, յուր գործակալի հետ խոսում էին: Երբ հայտնել էր նրա որդու դրութիւնը.— Թող մեռնի,— ասաց նա անգութ սրտով,— դուցե հողը կսարտակեր այդ նղովյալ մարմինը:

Եվ նա բոլոր սառնասրտութեամբ հառաջ տարավ հարցութորձը գործակալից: Ռեսը հեռացավ:

— Ա... գյուղի ամբարը չափեցի՞ք,— հարցրուց Մելիքը:

— Հրաման եք,— պատասխանեց գործակալը, որ կանգնած էր ոտքի վրա:

— Դիտեմ, որ չափել եք,— կրկնեց նա,— բայց ո՞ր քոռով կամ սոմարով:

— Ոչ այն հասարակաց քոռով, որով միշտ առևտուր է լինում, և որով խոսացել եք խանի հետ, այլ մի բավականին մեծ քոռով:

— Ո՞րքան զանազանութուն կանէ:

— Հարյուրին տասնհինգ բնու:

— Խանի մարդը չհասկացա՞ւ:

— Մինը հասկացավ, բայց ես նրա ակումդդ մի քանի աշխաֆի, հետո լուռ եղավ:

— Հա, ապրիս...— կրկնեց գոհութեամբ Մելիքը.— Միայն աշխատեցեք, մնացյալ ամբարներն նույնպէս այդ քոռով չափվին:

Մի քանի րոպե տիրեց նրանց մեջ խորին լռութիւն:

— Դյուղերի նախարարաններին և հովիվներին ասացի՞ք՝ չորքոտանիների թիվը, որքան կարելի է, պակաս ցույց տան,— հարցրուց Մելիքը:

— Ասացի, համարյա կես ու կես գցել տվի:

— Ի՞նչպէս:

— Համբարքից մի օր առաջ տալարներն և ոչտարներն պահել տվի շրջակա գյուղերում:

— Այդ որ քո հին արհեստն է,— ծիծաղելով կրկնեց Մելիքը.— Բայց թող երեսդ սպիտակ լինի:

Դարձյալ տիրեց լռությունը:

— Երկրաչափին տեսա՞ք:

— Հրամներ եք. պատվիրեցի, որքան կարելի է, չվանը երկար անև:

Այդ հատուկտոր խոսակցությունը մեր ընթերցողին հասկանալի կացուցանելու համար ավելորդ չեմ համարում մի քանի տեղեկություններ տալ նրան:

Մեկիքը Զարհհավանում սովորություն ունեւ ամեն տարի վարձով վեր առնել խանից մի քանի գյուղեր: Եվ մի գյուղի վարձը որոշվում էր՝ հաշվելով նրա բնակիչների և շորքտառնիների թիվը և հողերի չափը, որոնց քանակության համեմատ ստացվում էր հարկ: Դրա համար Մեկիքը հրամայել է, որքան կարելի է սակավ ցույց տան անասունների թիվը և հողերի չափելու չվանը սովորականից երկար անևն, որպեսզի արտերը չերեցնևն ավելի տարածություն: Նա և գնում էր խանի ամբարների ցորյանները, սվ որ տեղեկություն ունի ալգալիսի առևտուրներից՝ գիտև, որ մեծ չափով առնել, փոքրով վաճառել, որքան օգուտ կբերի վաճառողին:

— Խանին հայտնեցի՞ր ալգ լիւբ աղջկա մասին, — հարցրուց Մեկիքը:

— Հայտնեցի... — պատասխանեց գործակալը:

— Ի՞նչ ասաց:

— Ուրախությամբ ընդունեց:

— Այլևա ի՞նչ խոսեցիք:

Ինչ որ պատվիրած էիք ինձ. առաջին՝ այն հային, որ այժմ կալանավորված է, հայտնեցի, որքան կարող է շարշարև. և քանի կտանջև նրան, այնքան ավելի փող դուրս կգա... Երկրորդ՝ թև դուք համոզել եք ժողովրդի ծերերին, որ ավելացվի գյուղացիների գլխահարկը: Երրորդ՝ հայտնեցի այն իրողությունը, որ պատվիրեցիք ձեր ու խանի մեջ գալտոնի պահվի...

— Ապա դուք այն նորեկ հաջի մասին ոչինչ չխոսեցի՞ք, որ այնքան փող է բերել Ռուսաստանից:

— Հրամներ եք. ևս ասացի, թև այդ հայը յուր արծաթից փքվելով խիստ բարձրից է գնում, պետք է սեղմել նրան, և հայտնեցի, թև դուք ուսուցել եք մի մարդու, որ բողոքև խանին, իբր նորեկ պարոնը բռնություն էր գործ գրել նրա կնոջը վրա. և մի ալգալիսի սուտ ամբատոտանություն բավական էր նրանից դուրս քաշելու յուր բերած ոսկիները:

— Խանը ի՞նչ ասաց:

— Հրամայեց, կնոջ այրը շուտ յուր մոտ ուղարկեք:

Մինչ Մելիքը այդպես խոսում էր յուր գործակալի հետ, Ռես Վասակյանը ներս մտավ Նազու խանումի մոտ և հայտնեց նրա որդու երկյուղալի հիվանդությանը: Բայց մայրական սիրտը՝ յուր բոլոր թուլությանմբ՝ առավել փափուկ և գլխառատ է: Նա շուտով զիջավ յուր բարկությունից, և, առանց ժամանակ կորցնելու, մտավ որդու սենյակը: Խղճալի մայրը զարհուրեցավ, երբ տեսավ յուր որդու մեռելատիպ երեսը: Միևնույն ժամանակ հավաքվեցան այնտեղ, և նրանց բարեկամ կանայք բոլորեցին հիվանդի շուրջը:

Հացի հետ խառնել սպալոր երգեր մի ծանր հիվանդի մոտ, կամ մեռելի վրա, այդ սովորություն է արևելյան ազգերի մեջ: Ամեն մի լացող աշխատում է յուր երեակայության և խելքի զորությունը ցույց տալ՝ առավել տխրեցուցիչ և սրտաշարժ խոսքերով հորինելով յուր ողբը: Բայց ավստոս, արևելքում և սգի ողբերը երգում են ալլադդի բարբառով:

— Վա՛յ... վա՛յ... ամա՛ն... վա՛յ... ազատեցեք, օգնության հասե՛ք, մեռա՛ւ... մեռա՛ւ... իմ որդիս... ազատեցե՛ք, վա՛յ ինձ... վա՛յ իմ հոգուս... Սոլոմոն ջան, հոգի ջան, աչքի լույս... ի՞նչ պատահեց քեզ... տունս քանդվեցավ... օրս ու արևս մթնեցավ... աստված ջան... Քրիստոս ջան... Ով սուրբ աստվածածին... ազատեցեք, օգնության հասեք... ազատեցեք իմ սիրականը... իմ ծերության միակ հույսը...

Մյուս կանայքը սկսեցին ավելի դաշնակալոր եղանակով:

— Երկինք, դու փուլ եկ... մեզ տակով արեք՝ որոտ, կայծակներ... Անդունդ, բաց արա անհազ բերանդ, մեզ ձեզ մոտ տարեք, հրեշ ճիվաղներ... Թող մեր աչքերը շտեմենեն, ավա՛ղ, այդ զարհուրելի տխուր տեսարան... Թող մեր աչքերը շտեմենեն չքնալ՝ այդ սիրուն աղամարդ՝ ընկած անկենդան...

Սկսում է մայրը, մյուսները ձայնակից են լինում.

Այդ ի՞նչ եմ տեսնում... քուռացեք, աչքե՛ր,
Այդ ի՞նչ է, աստված, ինչ տխուր պատկեր...
Դժո՛խք, ով դժո՛խք, ինչո՞ւ չես բացվում,
Իմ խղճիկ մարմին դեպի քեզ քարշում:

Վեր կաց, մի՛ քնե, որդյակ իմ չքնաղ,
Իմ սիրուն հոգիս՝ քեզ կտամ մատաղ,
Բաց արա աչքերդ, ով իմ կենաց հույս,
Մի՛ խավարեցրու մեր արև, մեր լույս:

Մի՛ փակե՛ աշերդ, այս սե-սե աշեր,
Ա՛խ, քեզ թող օգնեն սուրբ աշեր, խաշեր...
Քեզ եմ աղերսում, հզոր սուրբ Սարգիս,
Կա՛մ փրկիր որդիս, կա՛մ առ իմ հոգիս:

Լսե իմ ձայնիս, խղճա քո խեղճ մայր,
Մի՛ ցցե սրտումը նեաեր քառասույր,
Մի՛ թող դու նորան զնեկ զերեզման՝
Յուր անգին որդին, որդին աննման...

Վեր կաց, մի՛ քնե, որդյակ իմ սիրուն,
Մի՛ քանդե քո հոր և քո խեղճ մոր տուն,
Հիշե մեր սարեր, հիշե մեր դաշտեր,
Ծաղկած աչքիներ, աղբյուրներ, դեաեր:

Առանց քեզ ծաղկոց, պարտեղ, բուրաստան
Են փուշ, տատասկի մացառ անպիսան.
Առանց քեզ մեխակ, շուշան, նունուֆար
Չեն անուշահոտ՝ և վարդերը քյաֆուր:

Երբ որ պարտեղում դու ծաղկապսակ՝
Մնջիկ ման գալիր, որպես հրեշտակ,
Վարդը նուրբ թերթերն կամենար ներկել՝
Քո շքեղափայլ թշերուն հասցնել:

Երբ որ անառում՝ ուրախ խնդամիտ՝
Կհնչեցնեիր ծառեր թափախտ,
Սոխակը ձայնիդ երգակից լինելու,
Հովվի հոտերը քեզնով կհրճվելու:

Վեր կաց, իմ հրեշտակ, վեր կաց, կյանքիս հույս,
Մեր խափար օրին դու ծագե մեզ լույս,
Առանց քեզ մի ժամ, և հոժար ինքնակամ
Անգուլթ Գրողին՝ ևս հոգիս կտամ...

Պարոն Վասակյանի աշքերը նույնպես լցված էին արտասուքով, նա լաց էր լինում. ոչ առավել նրա համար, որ երկյուղ կար յուր աղայի կյանքի մասին, ալ որ նրա հեռ կերթելին յուր այնքան օգուտները, որ հույս ուներ ստանալ Սոլումոն-բեկի ամուսնությունից:

Մինչ Ավաղակյանց տանում այդպես սուգի մեջ էին, Տեր-Առաքելինց դռանը վեր եկավ ձիուց մի տղամարդ, նրա ղենքերը հնչեցին բարձր ձայնով, և նա՝ յուր ձիու սանձը ծառայի ձեռքը տալով, ներս մտավ։

— Բարով, բարով, — նրան ասաց Մահտեսի Ավետիսը, հանդիպելով յուր որդուն բախի մեջ։

Բայց պարոն Ռուստամը զլուխ տվեց և անխոս մտավ յուր սենյակը։

Երեկոյան պահուն նրան տեսության եկան պարոն Արամ Աշխարունին և պորոն Խոսրով Մելիքզադեն։

— Օ՛, որքան չաղացել եք, — նրա ձեռքը բռնելով ասաց Մելիքզադեն, — երեկ լեռնային օդը ձեզ համար առավել առողջարար է եղել։

— Դուք գիտեք, մեր սարերում որքան չաղանում են մեր ոչխարները, միթե ես նրանցից պակաս էի, — պատասխանեց ծիծաղելով պարոն Ռուստամը։

Պարոն Աշխարունին սկսեց երկար հարցուփորձ անել այն տարվա արտոնների մասին, ոչխարների մասին, նա մի առ մի հարցնում էր գյուղացիների առողջությունը։ Բայց պարոն Ռուստամը միշտ տալիս էր կարճ և անորոշ պատասխաններ։ Նրա միտքը այն բույսին օրիորդ Սալբիի մոտ էր։

— Դուք լսե՞լ եք, Ռուստամ, Հովսափենց մասին մի բան, — հարցրուց պարոն Մելիքզադեն։

— Հա, լսել եմ, Միրզա-Ֆաթալին տիրել է նրանց ժառանգությունները, և Սուլամոն-բեկը կամենում է պսակվիլ օրիորդ Սալբիի հետ. — պատասխանեց պարոն Ռուստամը կատականոք։

— Ես չէի կարծում տիկին Թարլանի կողմից մի այդպիսի հիմարություն, — խոսեց պարոն Աշխարունին, — որ նա յուր փառասիրության համար ցանկանար ավերել յուր ամուսնի ուխտը։

— Ինչո՞ւ համար չեք կարծելու, — նրա խոսքը կտրեց Խոսրովը, — կանանց սեռի փոփոխամտությունից և մանավանդ նրանց թուլությունից ամեն բան կարծելի է։

— Մինչև ա՞յդ տատիճան։

— Բանը, իրավ, տատիճանից է կախ, աշխարհի աչքերը միշտ հարգությամբ նայում են դեպ աստիճանները։

— Ի՞նչպես։

— Այնպես որ, մեզ հայտնի է՝ տիկին Թարլանը մի աղքատիկ կնիկ է, դարձյալ մեզ հայտնի է՝ մի անկիրթ աղգի մեջ աղքատը հարուստ է՞ն է, որպես կամենա կրանեցնեն։

Պարոն Ռուստամը լուռ ականջ էր դնում:

— Եթե տիկին Թարւանը ընդդեմ յուր ազգայն կամքին կգործեր մի այդպիսի ուխտազանցութուն, հայնժամ ես կբողոքեի հոգևոր կառավարութեանը, — կրկնեց պարոն Ռուստամը:

— Այ կղբայր, որքան պաշտամիտ եր դուք, — նրան պատասխանեց պարոն խոսրովը. — միթե չե՞ք գիտում, որ հոգևոր կառավարութեան շունչը, հոգին Մելիքի քսակի մեջն է:

— Ի՞նչպէս, — հարցրուց պարոն Ռուստամը ավելի տհաճութեամբ:

— Այնպէս որ, երբ մի մարդ մի ուրիշի ձեռքով գործում էր մեղք, նա նրա ծառան է: Այժմ մտածեցեք, մեր հոգևոր կառավարութեանը որքան ավաղակութուններ, որքան գողութուններ, որքան անիրավութեաններ գործել է Մելիքի ձեռքով: Եվ եթե գիտեք, հոգևոր կառավարութեանն էր, որ Բարեկենդանին արգելեց քո սպակը. երևում է, այդ գործի մեջ Ավաղակեաց հետ խորհրդակից են և սեպուխները:

Պարոն Ռուստամը դարձյալ լուռ կացավ:

— Ի՞նչ պետք է արած, — հարցրուց պարոն Աշխարունին յուր սովորական հանդարտութեամբ:

— Որպէս ես մտածում եմ, պարոն Ռուստամի պատկիւնը գործը օրիորդ Սալբին հետ՝ ազատ չէ վտանգներից, — խոսեց պարոն խոսրով Մելիքադեհն: Ես գիտեմ, որ հայոց բոլոր քահանաները հրաժարվելու են այդ սպակը կատարելուց, և այդպիսի հանդամանաքներում պետք է վարվել այնպէս, որպէս ես արժան տեսա երեք ամիս դրանից առաջ, այսինքն՝ առանց քահանայի՝ մեր ձեռքով պատկել:

— Ահա այդ տեղից են սկիզբն առել հայերի մեջ բաժանմունքները կաթոլիկների, պրոտեստանտների և այլն, — պատասխանեց Արամը: — Երբ մի հայ մի փոքր ընդդիմացել է հայ հոգևորականի կամքին, նա խսկույն, փոխանակ քրիստոնեական եղբայրասիրութեամբ նրա սիրտը ամոքելու և նրա հետ հաշտվելու՝ հրաժարեցնում է յուր եկեղեցուց, չկատարելով նրա հոգևոր պիտույքները: Եվ խղճալի հայը ճարտհատյալ դիմում է դեպի մի այլ եկեղեցի, մտնում է նրա ծոցը, ընդունում է այլ անուն... և այդպէս, մեր շար եկեղեցականների հիմարութեամբ, ամեն տարի որքան հոգիներ կորչում են, անհետանում են և կուլ են գնում մշուս ազգերի անդնդում...

Նույն ժամանակ ներս մտավ Մահտեսի Ավետիսը. նրան արժանավոր ընդունելութուն ցույց տվին, նստեց:

Բայց նույն միջոցին, երբ մանուկ տղամարդիկը տաքացած էին խոսակցութեամբ, դրսից մի բան քանի անգամ վարկվեցավ լուսամտի

ասպակիրներին: Նրանք, կարծելով թե քամին շարժեց պատուհանները, ուշադրություն չդարձրին:

— Ապա ի՞նչ պետք է արած,— հարցրուց պարոն Մելիքզադեն:

— Եղբայր, մենք մի բանի հիմքը դրի՛լ ենք այդ երկրում,— խոսեց պարոն Արամը,— պետք է նույն հիման վրա, նույն ուղղությամբ բարձրանա շինվածքը: Մեր դիտավորությունն այն չէ այստեղ ազգի մեջ հերձված պեղել, նոր կրոնք բաժանել և նրանց սերն ու միաբանությունը խռովել: Եվ ոչ մեր նպատակն այն է, մի նաւ անուճ ընդունել մեզ վրա. բայց մի փոքր զտելով հայոց կրոնքը յուր պղտորություններից, մնանք դարձյալ հայ, սիրելով մեր ազգը, մեր պատմությունը և մեր հայրենիքը: Տեսնենք, եթե այդ գործի մեջ տեղիս եկեղեցական հարք կսկսեն մեզ հետ հակառակիլ, մենք մեր խոնարհությամբ կաշխատենք նրանց հետ վարվիլ որպես եղբայրներ:

Դրսում խորին մոլթ էր, պարոն Աշխարունին, հրաժարական ողջուն տալով, հեռացավ: Պարոն Մելիքզադեն մնաց այնտեղ:

— Եղբայր,— խոսեց նրա գնալուց հետո պարոն Խոսրովը,— թեպետ պարոն Աշխարունու խոսքերը հեռու չեն ճշմարտությունից, բայց դարեր հարկավոր են, մինչև մենք հայոց եկեղեցականներին սովորեցնենք միաբանություն և եղբայրասիրություն: Իսկ քո պսակը չէ կարելի թողուլ մինչև դարերի վերջը: Շատ լավ. մենք չենք կամենա այստեղ հերձված պեղել, միայն մի բան ասեմ քեզ, Ռուստամ, լսի՛ր, եթե կամենում ես օրիորդ Սալբին քեզ կին լինի, առ նրան, փախի՛ր դեպ հեռավոր աշխարհ, այնտեղ կատարել կտաս քո պսակը...

— Ճշմարիտ, լավ է խոսում Խոսրով,— կրկնեց Մահտեսի Ավետիսը:— Մենք չենք կարող մարանչիլ մի երկրի ժողովրդի հետ:

— Դուք կարծում եք աշխարհը շարժող մեքենան արծաթն է,— հարցրուց պարոն Ռուստամը հորից:

— Հա, աշխարհի աստվածը այդ ժամանակում նույնպես արծաթն է,— պատասխանեց Մահտեսի Ավետիսը:

Պարոն Մելիքզադեն վեր կացավ, նույնպես կամենում էր գնալ: Պարոն Ռուստամը հայտնեց նրան, թե նրա խորհուրդը հավանական է, միայն պետք է խոսել օրիորդ Սալբիի հետ: Պարոն Մելիքզադեն հեռացավ:

Բայց մի քանի լուպեից հետո, մի մարդ դուրս գալով պարոն Ռուստամի նախասենյակից, մոլթի մեջ, կտուրների վրայով գնալով, մոտեցավ պատին, յուր մեջքի պարանը կապեց պատից վեր ցցված ժանիքին, իջավ դեպի ցած, աներևութացավ խավարի մեջ: Եթե մինը կհարցներ, թե ո՞վ էր այդ գիշերային դեր, մենք կասեինք՝ Ռեա Վասակյանը, որ լուսամուտի առջև լրտեսում էր:

ՍՐԻԿԱՍ.

Կեսգիշեր էր։ Պարոն Ռուստամը, յուր հյուրերը ճանապարհ դնելուց հետո, որովհետեւ շատ հոգնած էր, շուտով քնեցավ։ Հանկարծ նրա քնաբանի դռները անխելի ձայնով բացվում են։ Խափարի մեջ շփվում է ծծմբաւոր. ձեռքի մոմպատի լուսով, որ վառվում է նույն բոպերին, սենյակի կենտրոնում երևան է լինում մի մարդ։ Նա յուր ստից վեր է դրում թեթև լեզու յափունջին, և նույն բոպերին նրան կարելի է նմանեցնել մի մանուկ շերքեզ պարոնի, զեղեցիկ հագնված և ըստ կարգին զինված։

Այցելուն ծնկների վրա շոքում է մահճակալի մոտ, որի վրա քնած էր պարոն Ռուստամը. նա յուր ցուցամատով հեղիկ խեթկում է նրա կողքը։

— Ռուստամ, Ռուստամ,— լսելի է լինում բարակ արծաթի հնչումի ձայնով։ Քունը խիստ ծանր էր. տղամարդը ոչինչ չէ՛ զգում՝ շարունակելով յուր խորին շնչառությունը։ Այցելուն յուր բարակ, հեշտախոսությունից դողողջուն շրթունքը հպեցնում է քնուկ երեսին, մի քանի քերմ համբույրներ քաղում է նրա նույն ժամանակ վառված թշերից և մյուս անգամ սկսում է մեղմիկ խեթիկ նրա կողքը, շփել յուր դաւար մատներով նրա երեսը ու բաց կուրծքը։

Պարոն Ռուստամը վարթնում է, նա վարհուրած կերպով վեր է թռչում, և եթե այցելուն շուտով ծանոթություն չէր տված յուր մասին, խելոյն ջարդուիշուր կլիներ այդ հսկայի ստքերի տակ։

— Մի վրդովիք,— հեղիկ ասաց նրան աղջիկը։

— Ախ, Սալբի, դո՞ւք եք,— կրկնեց պարոն Ռուստամը։

— Որքան անզգա քնած էիր, էս մտածեցի կողոպտել ձեր սենյակը։

— Իրավունք ունիք ամաչեցնել ինձ,— պատասխանեց մանուկ տղամարդը։— Ուրեմն եկ համբուրեմ քեզ, իմ նազելի Պալաս՝, — կըրկնեց նա՝ սեղմելով յուր կուրծքի վրա շքնադագեզ օրիորդը։

— Մտածեցեք, Ռուստամ, որքան մեծ բան է սերը,— խոսեց օրիորդը գաղտնի համակրությունը։— Եվ որքան մեծ է նա, այնքան կատաղի և անխելք է։

— Բայց որքան անխելք է, այնքան քաղցր է։

— Սերը բաղցր է, երբ երկու կողմից ևս ունի յուր հավասարակշիռ մագնիսական ձգողությունը,— պատասխանեց օրիորդը։— Բայց Սուրմոն-բեկը նույնպես սիրում է ինձ, և նրա սերը կատաղի ու անխելք է, բայց երբեք քաղցր չէ։

Պարոն Ռուստամը ժպտեցաւ:

— Ինչո՞ւ քաղցր չէ, և ինչո՞ւ չեք կարող սիրել նրան,— հարցրուց նա:

— Որպէս մի տերութեան մեջ չեն կարող կառավարել երկու թագաւորներ, նույնպէս և մի սրտի մեջ՝ երկու սեր,— պատասխանեց օրիորդ Սալբին:

— Ուրեմն դուք բացի ինձանից ոչ ոք չե՞ք սիրում:

— Նս բացի ձեզանից ուրիշները պատւում եմ:

Պարոն Ռուստամը չուռ հղաւ, և երկու կողմից առժամանակ տիրեց լռութեան:

— Ուրեմն Սողոմոն-բեկը ի՞նչ խելքով մտածել է յուր արծաթով գնել ձեզ,— հարցրուց պարոն Ռուստամը:— Նվ ձեր մայրը ի՞նչ իրավունքով կամենում է անել մի այդպիսի վաճառականութեան:

Օրիորդ Սալբին պատասխան չտվաւ:

— Նիկ ձեզ կանխին վաճառքի նշով,— առաջ տարաւ պարոն Ռուստամը,— ձեզ գնելու իրավունքը առաւել հասնում է ինձ, որովհետև հառաջագույն ես իմ ձեռքս դրած եմ ձեզ վրա:

— Միկի դուք ոմի՞ք այնքան փող,— հարցրուց օրիորդ Սալբին:

— Բնպետ ես չունիմ այնքան փող, բայց կարող էի Միրզա-Ֆաթալիից խնդրել մի ժամանակ, մինչև ես կգնայի օտար աշխարհներ և կվաստակի իմ այնքան արծաթ, որով կարողանայի հատուցանել ձեր հանգուցյալ հոր պարտքը, միայն թե դուք հաշտարիմ մնայիք դեպ ինձ և չփոխելիք ձեր սերը մինչև իմ դաւուստը:

— Արդարեւ, դուք կլինելիք երկրորդ Աշըղ-Ղարիբը²,— պատասխանեց օրիորդը ժպտելով:

Պարոն Ռուստամը կարմրեցաւ ամոթից:

— Ռուստամ, հոգիս,— շարունակեց նա,— իրավ որ սերը գիժեցնում է... ինչո՞ւ դուք խոսում եք այսպէս տղայաբար: Դիցուք թե Միրզա-Ֆաթալին տիրել է այն ժառանգութեանը, որ թողել է իմ հայրը: Այդ ինձ ի՞նչ փուլի իրաւ վրա թող տրտմի իմ մայրը: Այդ անցքը ինձ չէր վերաբերում: Բայց եթե հաջողեի աստված և մի օր տիրոջ օրենքով իմ անձս կկապվեր քսնի հետ, այնուհետև, որքան կտեսեր մեր կյանքը, թե բարեբախտութեանը և թե դժբախտութեանը՝ ամենևին զանազանութեան չէր անելու մեղ համար, որովհետև դրանց երկուսին մենք բաժանորդ կլինեինք միասին:

— Ախ, Սալբի, ձեր խոսքերը մահացնում են ինձ,— կրկնեց պարոն Ռուստամը,— միթե ես այնքան աղքատ եմ, որ չեմ կարող վաճելու կերպով պահպանել ձեզ:

— Դարձյալ խոսում եք որպէս երեխա, Ռուստամ, մեր կյանքը ի՞նչ մի արժեքավոր բան է, որ պետք լինի նրա ապրուստի համար մտածել: Միակ իրողությունը, որ պետք է ամուսնական կյանքի համար, չէ ոսկի, չէ արծաթ, չէ թանկագին քարեր, միակ իրողությունը՝ որ շունչ է տալիս, կենդանացնում է ամուսնական կյանքը, է սերը:

Պարոն Ռուստամը ոչինչ չխոսեց, նա ախտալից սրտով միայն նայում էր յուր սիրուհու երեսին:

— Դուք պատմեցեք մի փոքր ձեր հովվական կյանքի մասին,— ասաց նրան օրիորդ Սալբին:

— Ես երկար գրած էի ձեզ այդ մասին և կխոսեմ ձեզ հետ, եթե դուք ախորժում եք լսել, բայց այժմ կամենում եմ առաջարկել քեզ մի խնդիր:

— Ի՞նչ խնդիր:

— Դու ցանկանո՞ւմ ես, որ մենք երկուքս միմյանց հետ ապրեինք միշտ այդպէս անօրին սիրով:

— Ո՞չ,— կարճ պատասխանեց օրիորդը:

— Ապա ի՞նչ պետք է արած, երբ թշնամիները ամեն կողմից շրջապատել են մեզ այստեղ, և քահանաները չեն կամենում կապել մեզ օրինավոր սիրով:

— Միթե մոռացե՞լ եք, ինչ որ ձեզ գրած էի: Իմ միտքը, իմ դիտաւորությունը միեւնոյն է, ինչ որ քանի օր առաջ հայտնել եմ ձեզ թեղթով. այսինքն՝ դնալ, հեռանալ աչք երկրից մի այլ աշխարհ, ուր կարելի էր հանգիստ և անվրդով կյանք վարել:

— Միեւնոյնը և ես կամիի առաջարկել քեզ, հոգիկս,— կրկնեց պարոն Ռուստամը ուրախացած:— Ուրեմն ե՞րբ պետք է դնել մեր դուրս գալու պայմանը:

— Երբ որ կամիս, ես միշտ պատրաստ եմ:

— Երկու օր դրանից հետո, այսինքն՝ շաբաթ կեսգիշերին:

— Շատ լավ,— պատասխանեց օրիորդը և վեր կացավ:

— Ո՛ւր,— հարցրուց պարոն Ռուստամը, ուղղակի նրա երեսին նայելով:

— Գողերը գործում են քանի մութ է, բայց լուսաբացին նրանք հեռանում են դեպ իրանց բնակարանները: Մեր երկրի անկարգ սովորությունները պատճառ են տվել մեզ գողանալ միմյանց սերը... բայց ահա մոտ է լուսաբացը... պետք է հեռանալ:

— Արդարեւ, այդպէս է...— կրկնեց պարոն Ռուստամը:— Եթե մի անբախտ ումանադիր մեր սերը նյութ կառնէր յուր վիպասանությանը, ես դարմանում եմ, ի՞նչ մի ցանկալի բան կարող էր գտնել նրա մեջ:

— Ոչինչ... մեր երկուսիս կյանքը դատարկ է:

Օրիորդը սկսեց հեռանալ, պարոն Ռուստամը գնաց նրան ճանապարհ դնելու:

Ծաղկավանի բոլոր տները կից են միմյանց. նրանց կտուրների վրայից կարելի էր գնալ գյուղի մի ծայրից դեպի մյուսն: Եվ այդ միմյանց հետ կալած տոների մեջ կային ծակեր, այնպես որ, առանց դուրս դալու, ծակերի միջով, մի եղելութուն մի բույսում կարելի էր բոլոր գյուղի մարդկանցը իմացում տալ: Պարսկաստանի հայերի և ջհուգների բոլոր տոները ունին այդպիսի ձևեր: Եվ այդ առանց պատճառի չէ: Հարածամ երկյուղը՝ գողերից, թշնամիներից, պատճառ են տվել նրանց այնպես սեղմվել միմյանց հետ և այնպես սերտ գրկել միմյանց...

Ճանապարհը, որ տանում էր Տեր-Առաքելինց կտուրից մինչև ծերունի Մկրտչի տունը, բավականին երկար էր և պետք էր անցնել բավականին շատ կտուրներ: Պարոն Ռուստամը յուր սիրուհու հետ անցավ մի քանի կտուրներ: Մութը խորին էր և աղչամղչին: Շունները կատաղած հաշում էին նրանց ոտնաձայներից, ու կտուրների երդիկներից շատ անգամ լսելի էին լինում դեռևս քնած գյուղացիների ձայները. «է՛յ, այն ո՞վ է...»:

Գյուղական կյանքում կից կտուրները մեծ բախտավորություն են անբախտ սիրողների համար: Նրանք, լույս ցերեկով չկարողանալով միմյանց տեսնել, շատ անգամ, օգուտ քաղելով գիշերների խավարից, կտուրների անմարդ անապատի մեջ կարողանում են գտնել մի անկյուն մի քանի ժամ միմյանց հետ խոսելու և իրանց այրված սրտերի խորհուրդը միմյանց հայտնելու: Ասիական աշխարհի մեջ այդ փոքրիկ անկյունը առավել ախորժակի է այդ անբախտների համար, քան թե մի պարտեզ, բուրաստան կամ ծաղկոց: Որովհետև, այստեղ նրանց ծնողքը և ոչ այլ մարդիկ չէին կարող տեսանել նրանց... Լուսինը, փայլուն աստղերը երբեմն տեսնում են նրանց և լսում նրանց ջերմ, հեշտախոսությունից բորբոքված համբույրները:

Պարոն Ռուստամը մինչև ծերունի Մկրտչի տունը ճանապարհ դրեց յուր սիրուհին, և մի քնքուշ գրկախառնությունից հետո նրանք բաժանվեցան միմյանցից:

Պարոն Ռուստամը դառնալով, յուր սենյակի դռանը հասնելով, ներսից լսեց մի թխկոց և մարդու ղզեստների խշխշոց: Նա կասկածանք մոտեցավ լուսամուտին, վառ ճրագի լուսով տեսավ յուր սենյակում մի պարսիկ՝ բարձր հասակով, որ կանգնած յուր մահճակալի մոտ, մերկացրած դաշույնը ձեռքին, անդադար հարվածներ հասցնում էր մահճի վերմակին, մտածելով, թե նրա տակին քնած էր մարդ: Նրա մանուկ

սրտի անհամբերությունը թույլ չտվաւ նրան երկար մտածել: Նա շուտով բաց արաւ դուռը, ներս մտաւ և աննկարագրելի արագութեամբ հարձակւեցաւ ավազակի վրա և հետքից պինդ բռնեց նրա թևերը: Ավազակը, ոչ այնքան պարոն Ռուստամի անհամեմատ ուժից, որքան մի այգալիսի հանկարծակի հափշտակվիլն գերբնական զորությունների ընծայելով, իսկույն թուլացաւ և տարածւեցաւ հատակի վրա մի բաջ հերոսի ծնկների տակ: Նա շուտով կասկեց նրա թևերը և ոտքերը, զենքերն առաւ, սկսեց հարցնել.

— Ասա, շարագործ, դու ի՞նչ նպատակով եկել էիր այստեղ:

— Ես եկել էի քեզ սպանելու համար, — պատասխանեց ավազակը աներկյուղ համարձակութեամբ:

— Ի՞նչ թշնամություն ունեիր ինձ հետ, չէ որ ես քեզ ոչինչ վատություն չեմ արած:

— Այդ ստույգ է, բայց ես կատարում եմ մի այլ մարդու՝ քո թշնամու կամքը:

— Ո՞ւր է այն մարդը, ուղղորդն ասա, եթե ոչ՝ կսպանեմ քեզ:

— Ես կասեմ քեզ, թե ուր է նա, ոչ այնքան երկյուղ կրելով քո սպառնալիքից, որքան պատիւ դնելով քո քաջութեանը և տղամարդութեանը, որով ընկած եմ ես այդ հատակի վրա: Իրավ, ոչ ոք մինչև այսօր չէ զարկել իմ կողքը գետնին... բայց ես ուրախ եմ, որ հանդամանքները այնպես բերեցին, որ իմ ձեռքը շթաթալակեցաւ ձեր արյունով:

— Պատմիր, երկար մի խոսիր, կեղծաւոր, ես լաւ կճանաչեմ ձեր ազգի հոգին:

— Դուք ունիք մի ամենավտանգավոր թշնամի՝ Ավազակյանց Սուլտոն-բեկը, նա ամենասաստիկ կերպով խելագարված է ձեր նշանածի՝ օրիորդ Սալբիի սիրով: Բայց այդ սերը ընդդեմ լինելով նրա հոր՝ Մելիքի կամքին, և կամենալով հեռացնել յուր որդին մի այգալիսի ցանկությունից, մտածել է նա կորուսանել, որպես քեզ, նույնպես և օրիորդ Սալբին: Դրա համար այս գիշեր կանչեց ինձ յուր մոտ. «Ապագա, — ասաց նա ինձ, — առանց ժամանակ կորուսանելու կմտնես Տեր-Առաքելնեց Ռուստամի քնարանը և նրա կտրած գլուխը կբերես ինձ, որի փոխարեն ես կտամ քեզ լի բուռով ոսկիներ, մինչև առավոտյան կմտածեինք և օրիորդ Սալբիի համար...»:

— Ի՞նչ հարաբերություն կար քո և Մելիքի մեջ, որ դու հանձն ես առել գործել մի այգալիսի շար գավաճանություն, միթե միմիայն ոսկիներով՝ համար, — հարցրուց պարոն Ռուստամը զարմանալով:

— Ո՛ւր, թե ոսկի ես չլինեմ, դարձյալ ես պարտավորված էի կատարել նրա կամքը: Մենք ավազակներ ենք, թվով ավելի քան տասն,

որ ծառայում ենք Մեկիբին: Բոլոր Ասխան կողոպտում ենք և լցնում նրա տունը: Մեկիբը գաղտնի կերպով վաճառում է մեր կողոպտուները և հարկավորված ժամանակ արծաթը տալիս է մեզ: Մեր ձեռքով նա ժողովել է յուր այնքան մեծ հարստությունը: Բայց երբ պատահում էր, մեղանից մինը կալանավորված էր տերությունից, ուր որ լինեիր այդ, Մեկիբը անհուն գումարների գործի է դնում մեզ ազատելու համար. այդ պատճառով մենք միշտ կարողություն ունինք նրան, որ յուր ձեռքում ունի երկու զորություն՝ արծաթ և իշխանություն:

— Մեկիբը վաղուց պարապվում է այդ արհեստով:

— Վաղուց... մենք շուտուց ճանաչում ենք նրան, համարյա նրա երեսխայությունից... — պատասխանեց ավազակը խորհրդական ձայնով: — Պարոն, դուք մի նայիք նրա երեկի բարեպաշտությունը, դա մի շատ վտանգավոր մարդ է: Երբ մի մարդու նա կամեր վրեժխնդիր լինել, նրա տունը կողոպտել է տալիս, նրա վիզը կտրել է տալիս, նրա կինը և աղջիկները խայտառակել է տալիս... Իսկ առավոտյան ինքը իբրև թե ոչինչ բանից լուր չունի, սկսում է որոնել գողը:

— Նա յուր այդպիսի շարությունները գործ է դնում և հայերի՞ վրա:

— Նրա համար ոչինչ զանազանություն չունի, թե հայ, թե թուրք և թե ջհուդ՝ բոլորը մի են:

«Խեղճ հայեր, բավական չէ, որ ուրիշները կողոպտում են ձեզ, և ձեր զլխավորները, ձեր իշխանները՝ ձեր մարմին ցեց են դարձել...»: Նա ընկղմեցավ խորին մտածությունների մեջ. մինչև այսօր չէր լսել մի այդպիսի բան Մեկիբի մասին:

— Ես, պարոն, — խոսեց ավազակը, — ես չարագործ մեկն եմ, ինձ ներելի է, որ հանձն եմ առել քեզ սպանելու պաշտոնը, բայց դուք ձեր մեծահոգությամբ ներեցեք ինձ, առանց պատժի արձակելով ինձ:

— Ես բաշխեցի քո պատիժը քո ուղիղ խոստովանությանը, — ասաց պարոն Ռուստամը և սկսեց բաց անել նրա կապանքները:

— Ես ուխտ եմ դնում այսուհետև միշտ մնալ ձեզ հաշտարիմ բարեկամ, — կրկնեց ավազակը:

— Քո բարեկամությունը ինձ պետք չէ, միայն լավ է, որ դու ուխտես թողու քո այժմյան արհեստը: Որովհետև, քանի դու պարապվում ես շար գործերով, ի՞նչ հավատարմություն կարող է լինել քո բարեկամության մեջ:

— Լուսինները (սրիկաները) նույնպես ունին իրանց հատուկ օրենքը և ճշմարտությունը: Գիտե՞ք, այսուհետև Ավազակյանը չեն թողնե-

լու իրանց շար խորհուրդները, որպես քո, նույնպես և օրիորդ Սալբիի կյանքի դեմ որոգայթներ լարելու, և բոլոր այդ գործերի մեջ գործակատար լինելու ենք ես, իմ ընկերների հետ: Երբևէլս եմ ես Ապոլթալնայի որդի Ալիի անունով³, միշտ հավատարիմ լինել ձեզ, միշտ հայտնելով ձեզ նրանց դավաճանությունները, և հարկավորած ժամանակ չխնայել իմ ծառայությունները գործիքով՝ իմ սրով:

— Դե՛, վեր կաց,— ասաց Ռուստամը,— առ ղենքերդ, հեռացիր, քանի մութ է, ոչ ոք չէ տեսնելու քեզ:

Սրիկան գոհունակությամբ համբուրեց յուր բարերարի ձեռքը և հեռացավ:

Պարոն Ռուստամի բունը փախավ աչքերից. զանազան խառն մտածումներն ալաշարեցին նրան, նա հիշեց սրիկայի խոսքը, որ ասել էր նրան Մելիքը: «Ապոլաս, կմտնես Տեր-Առաքելնեց Ռուստամի քնարանը... նրա կտրած գլուխը կբերես ինձ... մինչև առավոտյան կմտածեիր և օրիորդ Սալբիի համար...»:

Քաջասիրտ տղամարդը, որին երկյուղ ասած բանը անծանոթ էր՝ սկսեց վախենալ, և վախենալ ոչ թե յուր մասին, այլ յուր սիրուհու համար: Նա հաստատ որոշեց յուր մտքում, առավոտյան հրաժարական ողջուն տալ յուր բարեկամներին և երեկոյան գաղտնի դուրս գալ Մաղկավանից:

Նա մոտեցավ գրասեղանին, սկսեց գրել այդ նամակը յուր բարեկամին, որ թողել էր սարում իրան տեղապահ:

«Ազնիվ բարեկամ պարոն Վ...»

Ես մի քանի օրվա համար, խաշնարածների վերատեսչությունը ձեզ հանձնելով, եկա տուն, հույս ունենալով, թե շուտով կդառնամ դեպի ձեզ: Բայց հանգամանքները, ընդդեմ իմ կամքին, փոխեցին նպատակըս, և ես ստիպված եմ խնդրել ձեզ, այս տարի մինչև վերջը հանձն առնել այդ նեղությունը:

Սիրելի Վ... «խորհուրդ մարդկան, կամք աստուծո», ասում են գրագետները. «Մարդի ասած, ասած լսած»,— ասում է առածը: Եղբայր, ձեր մարգարեությունը կատարվեցավ. ես ստիպված եմ, իմ սիրուհու հետ, դուրս գնալ իմ հայրենի երկրից. դուրս գնալ, չգիտեմ ուր:

Ո՛ւր, կրկնելու եք դուք. հայի համար ամեն տեղ միևնույն է. հայի համար ամեն տեղ լույս է տալիս միևնույն, մռայլված, խավարած արեգակը:

Արդարև, այդպես է... բայց ես չեմ գնում ուրիշ աշխարհներում բախտ որոնելու, ես գնում եմ փորձելու նոր անբախտություններ. ես

զնում եմ տեսնել նորանոր անբախտ հայեր, լսել նրանց լացը, աղաղակը, նրանց ցավակից լինել, նրանց հետ արտասուել...

Բայց հայրենիքը. այս ի՞նչ հիմար բառ է, որ գործածում եմ ես. հայի համար ո՞ւր է հայրենիք: Բայց հայրենիքը, ասես թե, ատում է ինձ. նա խորթությամբ նայում է ինձ վրա:

Եղբայր, այստեղ քահանան սրբության տեղ թույն է մատուցանում հիվանդին: Իշխանները ավաղակների խումբ են բանացնում: Անկարգ շառիաթը իրավունք է տալիս մուսուլմանին խարդախ գրավաթղթով տիրել այրի կնոջ անշարժ կալքը: Եվ մայրերը վաճառում են իրենց աղջիկները, աղատելու համար իրանց կորուսած ժառանգությունները, որ ապրեին: Վասակներ՝ օգուտ քաղելով մարդիկների տգիտությունից, որպես չղջիկները դիշերի խավարից, ծծում են իրենց զոհերի արյունը: Եվ արծաթը բեկերի ձեռքում հրաշք է գործում...

Ինձ երևում է, թե այդպիսի աշխարհի օղբ թունավորված է, և բնակիչ նրա մեջ անկարելի է:

Ինձ կասեն, այդ մի նոր բան չէ հայերի կյանքի մեջ. հայերի մեջ ամեն տեղ անպակաս են եղեռնապորժ տեր մարկոսներ, ավաղակ մեղիքներ, խաբեբա միրզա-ֆաթալիներ, փոփոխամիտ տիկին թարլաններ, օգտածարավ վաստկներ և այլն... Այդ իրավ, դրանք բոլորն կան: Բայց հայերի մեջ ամեն տեղ դժվար կարելի է գտնել՝ սիրահարված ազաններ:

Ես ամենեին սառն սրտով եմ գնում այդ երկրից: Բայց մի տըխրություն, որ տանում եմ ինձ հետ՝ է այն, որ ես չկարողացա երկար ժամանակ իմ խաշնարածների հետ մնալ, և իմ բոլոր սկսածներս նրանց մասին՝ մնացին անկատար, իմ բոլոր խորհուրդներս նրանց մասին՝ և պիտի տանջեն ինձ գերեզմանում: Բայց մյուս կողմից ուրախ եմ, որ նրանց համար թողնում եմ ձեզ նման մի ողելից տղամարդ, որ կրում է իմ զաղափարներս, իմ հոգին:

Եվ միակ հույսը, որ մխիթարելու է իմ պանդխտությունս, է այն, որ ես իմ հետ տանում եմ մի ընկեր, որ կարող է չարեկից լինել ինձ, որ ընդունակ է հասկանալու իմ ուրախ և տխուր զգացմունքները, որ կարող է ինձ հետ լալ և ինձ հետ ծիծաղել:

Բայց, սիրելի Վ..., դուք մի մոռանաք երբեմն ապես գնալ այն անբախտ թափառական վրանաբնակների մոտ, դուք սրբեցեք արտասուքը այն այրի կնոջ աչքերից, դուք մխիթարեցեք նրան:

Ողջույն մատուցեք սիրո համբույրներով իմ բոլոր բարեկամներին, մնաք բարյավ, իմ բարեկամ, դուցե այլևս չենք տեսնելու միմյանց...

Ձեր սրտակից բարեկամ այժմ և միշտ

Տեր-Առաֆէլենց Ռուստամ:

ԿԱԼՎԱԾԱՏԵՐ ԽԱՆԸ

— Ո՞ր աշգրիտ շտապով, Մարտիրոս եղբայր, առավոտյան շուտ գնում ես,— հարցրուց գյուղացի խաչատուրը յուր գրկիցից։

— Գնում եմ... ասում են խանը եկել է Ավաղակենց տունը, բոլոր մարդիկ գնացին սալամ, ես էլ գնում եմ... գիտե՞ս մեր գրկիցների սատանությունը, թե այնտեղ չգտնվիմ, իմ քարփուշը* ջուրը կզնեն,— ասաց Մարտիրոսը։

— Ուրեմն կանգնի՛ր, միասին գնանք,— կրկնեց խաչատուրը։

Նրանք հեռվից տեսնեւում են գյուղացիների բազմությունը, որ խումբ-խումբ գնում էին Ավաղակենց տունը։

— Ի՞նչ գործի համար խանը եկել է Ավաղակենց տունը,— հարցարեց խաչատուրը։

— Բա, լսած չե՞ս, խանը պահանջել է Հովատաբենց աղջիկը՝ օրիորդ Սալբին՝ իրան կին առնուլ, այսօր պիտի բերեն, այնտեղ տեսնե՛ս։

— Օ՛յ, տեր աստված,— կրկնեց զարմանալով խաչատուրը.— խանին ո՞վ է հասկացրել, թե օրիորդ Սալբին մեր գյուղի բոլոր աղջիկների գեղեցկուհին է։

— Է՛հ, եղբայր,— պատասխանեց Մարտիրոսը... — «Գողը որ տանից լինի, եղն երգիկից կհանն»։ «Ծառի որդը իրանից չլինի, հաղար տարի կապրե՛ս»։ «Մեր գողն մեր տանից է, մեր որդն մեր ջանիցն է...»։

— Ո՞վ եք կարծում, որ լինե՛ր այդ անաստվածը։

— Միթե չե՞ք ճանաչում մեր գյուղի շարության ղեք, ո՞վ պիտի լինի, եթե ոչ Մելիքը, խանի հետ խոսքերը մին են արած՝ խեղճ գյուղացիների տունները քանդում են։

— Այդպես է, եղբայր, երկու սատանա՝ երբ միացան, աշխարհ մատի վրա պտույտ կտան։ Բայց ասա, խնդրեմ, ի՞նչ առիթ ունե՛ր Մելիքը այդպիսի անիրավություն գործելու։

— Որպես ես լսեցի, անցյալ օր մարդիկ խոսում էին, թե Սուլումոնբեկը միտք ունե՛ր Հովատաբենց աղջիկը իրան կին առնուլ։ Նրա մի աշգրիտ ցանկությունը ընդդեմ էր հոր կամքին, և կամենալով հեռացնել յուր որդուց մի աշգրիտի միտք՝ Մելիքը մատնել է օրիորդ Սալբին, որով

* Պարսկաստանում գործ են ածվում քսո մեծի մասին հում և անթուրժ քարփուշեր (աղյուսներ), որ ջրում զցածին պես փշրվում են։ Մի մարդու քարփուշը ջուրը գնել տեսել է՝ նրա գործը խանդարել։

մի կողմից Սոլոմոն-բեկը կղերկլի յուր սիրուհուց, մյուս կողմից՝ Խանին մեծ ծառայություն արած կլինի Մելիքը:

— Աստված քեզ մի պատիժ տա, Մելիք Պիլատոս,— կրկնեց Խաչատուրը վշտանալով,— Խոնչ ասել է Լուսավորչյա լույս հավատը կորցնել և Քրիստոսի անմեղ գառը գալերի բերանը գցել:

Մելիք Ավագակյանցի ընդարձակ դաշլիճում, դարդարած պաշտպանական ամենաշուշան և զեխ ախորժակով, Խանը, մեջքը տված մախմուրի փափուկ բարձերին, նստած էր մի թանկագին օթոցի վրա, ասեղնագործած ոսկի թելերով: Նրա գեղեցիկ մառնկավիղները, փառավոր հագնված, ձեռքերը կուրծքի վրա փակած, կանգնել էին խանի առջև և զգուշությամբ սպասում էին նրա հրամաններին: Նրանցից մի փոքր հեռու, նույնպես ոտքի վրա, ձեռքերը սրտին դրած, ստրկական հնազանդությամբ, կանգնել է Մելիքը, յուր հաստ ահագին մարմնով: Բացի դրանցից, դաշլիճի մեջ ոչ ոք հրաման չունեւ կանգնել Խանի առջև: Բայց բակումը, դաշլիճի բաց արած լուսամուտների հանդեպ, կանգնած են վարդաավոր ֆերրաշները և նրա մյուս ծառաները, դաշարի երկայն գդակներով և լեզու խանշալներով:

Ֆերրաշներից շատ հեռու, բակի մեջ, բոբիկ* տաքերով, լուռ և անձայն, որպես անշունչ էակներ, իրանց ձեռքերը փակած, խառնիխառն, միմյանց հեռից՝ կանգնած էին գլուխները: Նրանց ամեն մեկը, բակի դռնից մտնելով, մինչև Խանին մի փոքր մերձեցալն, հարյուր անգամ գլուխ էր խոնարհեցնում, թեպետ գոռոզ բռնակալը ամենևին ուշադրություն չէր դարձնում նրանց:

Մի քանի մարդիկ գլուխներից իրանց գլուխների վրա բերեցին ահագին փաշտյա սկուտեղներ, որ տվին մանկավիճիկներին, որ նույնպես իրանց գլուխների վրա առած՝ ներս տարան, դրեցին Խանի առջև: Նրա ծառաները քարձրացուցին նրանց երեսներից շալ ծածկոցները, սկուտեղների մեջ դրված էին քաղցրավենիների անհուն տեսակներ, մեծ-մեծ շաքարների գլուխներ, թեյի կապոցներ և մի փոքրիկ ամանի մեջ լցրած ոսկի դահեկաններ, դիշբիրասի, Խանի ատամների վարձը, որով բարեհաճեր նա ընդունել նրանց բերած ընծան, և յուր ատամներին նեղութուն տալով, հաճեր ուտել:

— Խոնչ նեղություն եք կրել, ևս առանց դրանց շնորհակալ եմ ձեռնից,— ստաց նա հպարտությամբ աչքը ձգելով ընծաների վրա:—

* Պարսից փառասիր իշխանները, իրանց գնելով այն էակի տեղ, որ մորենու միջից ձայն տվեց մարգարեին. «Աքձակի՛ր կռիվներդ», Երբեք թույլ տված չեն իրանց փառասիրից մեկին ոտքի ամաններով մերձեցալ նրանց:

Դուր ձեր չափազանց հպարտությամբ միշտ գթացուցել եք իմ սիրտը ձեզ վրա, և իմ աչքը միշտ քաղցրությամբ նայում է ձեզ վրա:

Ժողովրդի միջից մի մարդ ևս չկարողացավ համարձակվիլ մի քանի բառ խոսել խանի առջև: Միայն նրանք մինչև գետին երկրպագություն տալով, նրանց միջից լսելի էին այսպիսի խոսքեր. «Տերը թող երկար կյանք տա ձեզ, ձեր թուրը միշտ կտրուկ անե... մեր կյանքից կտրե ձերի վրա դնե...»:

Բայց Մելիքը չուր երկար տարիների ծառայությամբ, մի փոքր համարձակություն ստացած լինելով խանի սպասավորության մեջ, ժողովրդի կողմից խոսեց այդպես.

— Քեզ մատաղ լինինք, վեհափառ խան, մենք ձեր ոտքի տակի հողն ենք և ձեր կոշիկների փոշին: Տեր աստված, ի պատիվ մեծ մարգարեին (Մուհամմեդին), թող օրհնե ձեր կյանքը. ձեր փառքը, ձեր կարողությունը և ձեր զորությունը՝ թող միշտ զորացնե: Մենք ու մեր որդիները, բոլոր դերդաստաններով՝ ձեր անարգ ծառաներն ենք, և դուք պետք է միշտ անպակաս անեք մեզանից ձեր կարող ձեռքի հովանավորությունը, ձեր բարեսրտության առատագույթ ցողը, և ձեր մեծահոգի ողորմածության բարի խնամքը, որպեսզի մենք՝ հանգստություն գտնելով, մեր ծառայությամբ աշխատինք ձեզ համար:

Մելիքը լռեց: Բոլոր բազմությունը զարմանում էին նրա անվախ ճարտարախոսության վրա և գովասանում էին նրան, որ այնպես համարձակվում էր փափկացնել խանի սիրտը:

— Հավատացնում եմ ձեզ տասներկու իմամների անունով,— խոսեց խանը, ձեռքում շարժելով չուր փոքրիկ գավազանը,— և երգվում եմ իմ պապերի սուրբ ոսկորներով, որ ես երբեք իմ սիրելի ծառաներից չեմ որոշելու ձեզ, և որպես իմ արժանահիշատակ պապերը միշտ խաղաղությամբ պահպանել են ձեզ, ևս էլ աշխատելու եմ ևս առավել բաշխել ձեզ հանգստություն և բարօրություն:

— Աստված երկայն կյանք տա ձեզ,— գոռացին գյուղացիները,— մենք մեր աչքերից զանգատ ունինք, ձեզանից՝ երբեք ոչ:

«Ողորմելի ժողովուրդ», խոսեց անլսելի ձայնով պարոն Ռուստամը, որ այն ժամանակ հստեղ էր բակի մի անկյունում և նայում էր գյուղացիների ստրկական հնազանդությանը և լսում էր նրանց փոքրոգի խոսքերը: Երկար և ձիգ տարիների բռնակալության հարկը և գերությունը բարբարոս իշխանների թրի տակ ոչինչ չեն կարողացել ավելացնել այդ ազգի հոգու մեջ, բացի մի կեղտոտ կեղծավորություն և մի ստոր, փոքրոգի խոնարհություն: Արդարև, այդպես է աշխարհի կարգը. երբ մեկը չէ կարող խնդրելուցն պահպանել չուր անբախտ գլուխը չուր մարդ-

կության աղատ անձնիշխանության մեջ, նա պարտավոր է խոնարհիլ ուրիշի թրի տակ և աղաչանքով, կեղծավորությամբ, նրա կամքին գործիք դառնալով, պահել յուր գլուխը... Ահա այդպես է մեր ազգի վիճակը:

Բոլոր բազմության մեջ քրթմնջոց ընկալ, թե ահա բերեցին Հովասաբենց Սալբին:

Եվ, արդարև, երկու թուրքի կանայք, խանի հարեմատան պառավներից, իբանց կապույտ շարսավների մեջ փաթաթած, բերում էին մի այլ կին, սսիտակ շարսավով: Երբ հասցրել էին նրան խանի հանդեպ, նա հրամայեց պառավներին բարձրացնեն նրա երեսի քողը: Խնչ դամանալի փոփոխություն: Երեսաքողի տակից դուրս երևաց մի այլանդակ և տգեղ կերպարանք, ներկված գորշ և մռայլոտ դեղնապղնձի գույնով, սովորականից շատ մեծ վարհուրելի աչքերով, որ վառվում էին գերբնական փայլողությամբ: Այդ ահագին, բարձրահասակ մարմինը, յուր կերպարանքի սարսափելի դժագրությամբ, ոչ միայն վրդովեց խանի կատաղի բարկությունը, այլև մի անսովոր երկյուղ ձգեց նրա սրտում:

— Դուք ինձ վրա ծիծաղում եք, դժոխքի ծնունդներ,— գոռաց նա պառավներին:

Պառավները սկսեցին զարհուրելի երդումներով հավատացնել խանին, թե այդ ճիվաղը միեկունյն աղջիկն էր, որ խոստացել էին նրան, բայց իբանք նույնպես զարմանում են, թե որպես կերպարանափոխ եղավ նա:

— Քոփակ (գամփո),— բարկանալով ասաց խանը Մելիքին,— ա՛յս է քո ինձ խոստացած աղջիկը, ուրեմն դու խա՞ղ ես անում ինձ հետ. դու խայտառակե՞ր կամենում ես իմ հարեմատունը, սպասիր, դու կստանաս իմ վրեժխնդրության ծանր պատիժը:

Քրտինքը խոշոր կաթիլներով սկսեց թափվել Մելիքի ճակատից և անհետանալ նրա մորուքի մեջ. նրա երեսը ամոթուց էլարմրեցավ սուլյուսի գունով. նա ուզում էր գետին մտնել, որովհետև խանը նրան բռնոր բազմության առջև կոչեց քոփակ: Բայց և այնպես, նա չէր կարողանում հասկանալ այդ զարմանալի և տարապայման անցքի պատճառը:

— Ա՛յ գյուղացիք,— ասաց խանը սպառնացած,— բոլորիդ գլուխները այս րոպեիս կտրել կտամ, եթե չգտնեք այս վայրկյանում այդ աղջիկը: Կորեք դուք, զարշնիներ,— ասաց նա պառավներին:

Սարսափը և զարհուրանքը տիրեց խղճալի ժողովրդին: Նրանց աչքերը սևացան, նրանց գլուխները պտույտվեցան. նրանք դողում էին ահից և երկյուղից:

Պարոն Ռուստամը ինքը մնացել էր զարմացած, որովհետեւ նա յուր աչքով տեսավ, երբ առավոտյան շուտ խանի անթիւ ֆերրաշները շրջապատեցին ծերունի Մկրտչի տունը, օրիորդ Սալբին բռնեցին, տվեցին պառավների ձեռքը. ինքը չկարողացավ օգնել յուր սիրուհուն և ճարահատյալ դիմեց Ավաղակենց տունը, դուցե մի հնարքով աղատեր նրան: Բայց տեսնելով զարմանալի փոփոխությունը՝ նա մնաց սառած, թե ի՞նչ գաղտնիք էր այդ, ո՞ւր աներևութացավ օրիորդ Սալբին. ուսկի՞ց հայտնվեցավ այդ զարաշի կինը, որ քանի օր առաջ տեսել էր տներում՝ ման էր գալիս, ֆալ բաց անում (հմայում) և հաց ժողովում: Նա որ երբեք չէր հավատում գեբեռական զորությունների, ընկղմվեցավ խորին կասկածների մեջ, թե այդ գործի մեջ թաքուցած էր մի անբնական գաղտնիք: Բայց լսելով խանի սպառնալիքը, տեսնելով դյուղացիների տագնապը և զարհուրանքը, թողեց յուր մտածմունքը, մոռեցավ խանին ու խոսեց.

— Ինչո՞ւ դուք մի խաբեբայի (Մեկլիբի) խորհրդով խռովում եք այդ խեղճ դյուղացիների հանգստությունը. ինչո՞ւ հայհոյում եք այդ ողորմելի ժողովուրդը, որ այսպես հնազանդությամբ իրանց գլուխները ծռել են ձեր առջև: Բավական չէ՞, որ դուք խլում եք մեր կայքը, կարասիքը, մեր բոլոր ապրանքը, և մեր ընտանիքն էլ ծառա պիտի լինին ձեր անիրավ կամքին. ո՞վ է տվել ձեզ այդ իշխանությունը, դուք չե՞ք դիտում, որ մեր կրոնքը երկնքից մինչև երկիր մեզ հեռացրել է ձեզանից, և մեր ու ձեր մեջ անկարելի է խնամություն:

— Որքան դուք այդպես պինդ կապված կլինիք ձեր մոլար կրոնքին, միշտ կմնաք խեղճ և մեղ ծառա,— պատասխանեց խանը թունավոր հայացքով:

— Ոչ, որքան մենք պինդ կապված կլինինք տղիտության և կործանիչ անմիաբանության, միշտ կմնանք խեղճ, բայց գիտցեք, որ հասել է ձեր բռնակալության վերջը... և հայը մինչև յուր արյունով կարող է վրեժխնդիր լինել ձեզ...:

— Ձայնդ կտրե, լիրբ շուն,— պոռաց բռնալորը.— ես այս րոպեիս կտրել կտամ քո լեզուն, և դու կճանաչես քո շավը:

Եվ նա հրամայեց դահիճներին, որ նրա լեզուն կտրեն:

Պարոն Ռուստամի մոտ կանգնած դյուղացիները, լուռ, աչքով, հոնքով՝ նշանացի էին անում նրան, որ շիտակ այդպիսի համարձակ խոսքեր, որով ոչ միայն յուր անձը կձգեր պատժի տակ, այլ բոլոր հայերը նրա պատճառով վտանգի մեջ կընկնին: Բայց արիասիրտ տղամարդը ուշադրություն չդարձրեց թուլահոգի և վախկոտ ամբոխին, նա խոսեց

խանի երեսին և ավելի անսպասելի խոսքեր, մինչև անգամ հայհոյանքներ:

Անբախտ տղամարդ, արդարև, քո երակներում դեռ չէ սառած հայոց դուցադուհներին արյունը... և քո սիրտը զարկում է վսեմ ազգասիրական նախանձով: Բայց դու մենակ ես: «Մի ձեռքը ծափ չի զարկում...»:

— Սպանե՛ք, սպանե՛ք, կտոր-կտոր արեք,— պոռաց խանը զարհուրանքով:

Երբ ֆերրաշները և խանի սարվազները մոտեցան նրան, քաջն Ռուստամ դուրս եկավ բազմության միջից, քաշվեցավ դեպի բակի արձակ կողմը և, մերկացնելով յուր ահագին թուրը, որ թաքցրել էր յուր վերարկուի տակ, հարձակվեցավ ֆերրաշների վրա, կոչելով.

— Անիրավներ, երեխայի՞ վրա վազում եք դուք:

— Սպանե՛ք, սպանե՛ք,— գոռում էր կատաղած խանը:

— Տեսնենք ով շուտ կսպանե,— կոչեց մեր քաջը աներկյուղ սրտով.— մինչև այդ կատունեքը կհասցնեն ինձ մի շնչին վեղք, ես բոլորին կուղարկեմ դժոխքը, քո պապերի մոտ:

Այդ խոսքերի հետ նա զարկեց թուրը առաջին մոտեցող ֆերրաշի գլխին. արյունը խալարեցրեց նրա աչքերը, հասցրեց մի սաստիկ հարված երկրորդի կուռն վրա, պեղեց մի երրորդի ուսը: Բայց տակավին ոչ մի վերք չէր ստացել նա:

— Տո, հեռից թափանչով,— ձայն տվեց խանը, ինքը նույնպես բարկությունից վեր կենալով և իջանելով դահլիճից կովոդների մոտ:

Երբ որ նրանք, չկարողանալով մոտուց սրով վարկել նրան, կամեցան հեռից հրացան գործիքներ արձակել դեպի նա, սլարոն Ռուստամը, առանց ժամանակ կորուստնելու, յուր թուրը պատենին հանձնեց և, դուրս բերելով յուր գոտուց երկու թափանչա, մինը ուղղեց դեպի ֆերրաշները, մյուսը դեպի խանը, սասելով.

— Դու հրամայում ես ինձ սպանել թափանչով, բայց քո ծառաները խիստ թույլ են երևում կովի մեջ, ուրեմն առաջագույն դու ինքդ փորձիր իմ գնդակի զորությունը:

Խանը, նշմարելով անհրաժեշտ մահը յուր աչքի դեմ և տեսնելով յուր ծառաների թուլաստությունը, սկսեց կեղծավորություն գործի դնել: Արդարև, նեղն ընկած միջոցին պարսիկը բացի կեղծավորությունից և խաբեբայությունից ավելի շնորհ չունի:

— Դու չե՞ս ամաչում, սեերես, որ քո խանի վրա ձեռք ես բարձրացնում,— ասաց նա:

— Ինձ համար ոչինչ զանազանություն չկա հսանի և մի ստոր ջհուղի մեջ, երբ հարկավորում է պահպանել իմ կյանքը և իմ պատիվը,— պատասխանեց արիասիրտ Ռուստամը:

Նույն ժամանակ մի մարդ բաղմության միջից դուրս եկավ, բռնեց պարոն Ռուստամի ձեռքը, ասելով.

— Ամա՛ն, Ռուստամ, իմ որդի, իմ աչքի լույս, խղճա քո ողորմելի հորը, բաշխիր այդ խեղճ ժողովրդին, որ բոլորը քո պատճառով պիտի վտանգի մեջ ընկնին, սանձիր քո բարկությունը, մտածիր, թե ինչ ծանր հանցանք ես գործում...

Մահտեսի Ավետիսը հանդարտացրեց որդու կատաղությունը և խլեց նրա ձեռքից թափանչանքը:

— Ծերունիդ դու,— ասաց հսանը Մահտեսի Ավետիսին,— առ նրա ղենքերը, ասա, թող դա իմ ձեռքս համբուրե, որ ես բաշխեմ նրա հանցանքը:

Մահտեսի Ավետիսը, հավատալով խաբեբա և խորամանկ պարսիկի խոսքերին, բոլորովին զինաթափ աբեց յուր որդին: Խանը, տեսնելով նրան առանց ղենքի, հրամայեց յուր ծառաներին, բռնեցին նրան և կապեցին թևերը: Նույն ժամանակ մի անմալ մանկավիճի բարձրացրեց խանչալը և ուղում էր խրել պարոն Ռուստամի սիրտը:

— Քո ձեռքով պիտի սպանվեմ ես, լակոտ,— ասաց նա և յուր ոտքով աշխտես սաստիկ զարկեց մանկավիճի փորին, մինչ նա զլորվեցավ և հինգ քայլ հեռու վեր ընկավ գետնի վրա:

Երբ բոլորովին կալանավորված էր նա, ուխտազանց պարսիկը հրամայեց յուր ծառաներին, ամեն մեկը մի թափանչա արձակեն նրա վրա: Խեղճ Ռուստամի մահը հասած էր: Այնքան բաղմաթիվ հայերից ոչ ոք չօգնեց նրան: Բոլորը ահից, երկյուղից սառնալով, շորացած, սառն աչքերով նայում էին այդ ցավալի հանդեսի վրա: Եվ ոմանք շատ ուրախ էին, որ սպանվում է մի աշխարհի դոռող և հպարտ սղամարդ, որ շղիտեր չափ դնել յուր լեղվին:

Բայց Մահտեսի Ավետիսը, հսանի ոտքերն ընկնելով, նրա սուրբ համբուրելով, լալով ասաց.— Ողորմած հսան, բաշխիր ծերունի հորը, մի սպանիր իմ որդիս, աստված չի ընդունիլ այդ, դուք խոստացաք բաշխել նրա հանցանքը, դրա համար ես զինաթափ արեցի նրան... այդ մի տղամարդություն չէ հարձակվիլ անդեն մարդի վրա, ողորմիր իմ ալիքներիս, այժմ անձնատուր է իմ որդին, արժան չէ այլևս սպանել նրան... նա դեռ մանուկ է, նրա խելքը հասուն չէ, խղճա ողորմելի հորը, քո ծառային, մի սպանիր իմ որդին:

— Դա մանուկ է, այո,— խոսեց խանը գլուխը շարժելով.— դա օձի ձագ է, երբ մեծանա, վիշապ կդառնա... սպանեք, ասում եմ,— հրամայեց ֆերրաշներին:

Հանկարծ բոլոր բազմությունը տիրեց զարհուրելի սարսափ. յոթն հսկայածե տղամարդիկ, կայծակի արագությամբ մերկացուցած թրերը ձեռքերում, հարձակվեցան ֆերրաշների վրա:

— Թո՛ղ տվեք դրան,— գոռաց ամպի որոտի ձայնով նրանցից մի-նը,— թո՛ղ տվեք, ասում եմ ձեզ, եթե ոչ, բոլորիդ կմորթեմ այս րո-պեիս.— դրանց միմե էր պարոն խոսքով Մելիքը ազեն:

Ֆերրաշները զարհուրեցան երկյուղից, տեսնելով Ապպասլուբին և նրա ավազակ ընկերները, որոնց քաջությունը և արյունախում բնավորությունը բոլորին հայտնի էր: Խանը, որ բնությամբ մի վախկոտ մարդ էր, ավելի երկյուղ կրեց. մտածելով, թե ոչ միայն ինքն կամ յուր ծառաներն կարող չէին ընդդիմություն դրժել նրան, այլև, այն վտանգավոր սրիկան, սպանելով բոլորին, մի գիշեր կկտրեր և յուր սրդիների գլուխները: Այդ պատճառով նա, ընդունելով ավելի հանդարտ կերպա-բանք, խոսեց.

— Ապպաս, դու դիտես, ես սիրում եմ քեզ իմ որդիներից առավել, բայց մտածիր, այդ նզովյալը որքան վշտացրել է ինձ: Նա վիրավորել է իմ ծառաներից երեքին, որ անտարակույս կմեռնին, իրավունք չէ, մի այդպիսի հանցավորը անպատիժ մնա: Որովհետև ես իմ կյանքում մի այդպիսի նախատինք կրած չեմ ոչ սրբից, ուր մնաց, մի պիղծ հա-յից, որ իմ հպատակս է, սր պատկանում է ինձ յուր կյանքով և ար-յունով:

— Արդար է ձեր հրամայածը, խան, բայց այդ մեծահոգի տղա-մարդը մի օր պարզեւել է իմ կյանքը, ես պարտավոր եմ անել նրան միևնույնը,— պատասխանեց սրիկան, պարոն Ռուստամի թեքերի կա-պանքներն արձակելով, առանց սպասելու խանի վճռին:

Մելիք Ավազակյանցը մեռնում էր տհաճությունից, տեսնելով յուր ավազակները բռնել էին յուր թշնամու կողմը:

Խանը, մտածելով, որ այդ գործը կընդունեն ավելի վատթար ուղ-ղություն, հրամայեց բաց թողուլ կախնավորը:

— Ես և իմ ընկերները շնորհակալ եղանք ձեզանից,— ասաց սրի-կան, և նրանք դուրս եկան Ավազակյանց բակից, իրանց հետ տանելով պարոն Ռուստամը:

Գյուղացիները նույնպես գլուխ տալով խանին, հեռացան, մինչև մնացին Մելիքը և խանը երկուքը միասին:

— Ի՞նչ պետք է արած, Մելիք, ես չեմ կարող տանել այդ անարդու թյունը,— ասաց խանը,— ես կմեռնեմ իմ սրտի կսկծից։

— Ես ինքս մնացել եմ շվարած,— պատասխանեց Մելիքը հուսահատությամբ. տեսա՞ր նրա դործը, տեսա՞ր նրա ընկերները։

— Ի՞նչ պետք է արած,— դարձյալ կրկինեց խանը տհաճությամբ։

— Դուք այժմ շատ վրդովված եք, խան, մի փոքր հանգստացեք, այնուհետև կխոսենք, թե ինչ պետք է արած։

Խանը յուր ծառաների հետ վեր կացավ, և դնացին ամրոցը, որ քառորդ ժամու ճանապարհով հեռու էր Մաղկավանից։

Բայց նախանձը և տհաճությունը ուտում էր, մաշում էր Մելիք Պիլատոսի լերդն ու սիրտը, որ նույն րոպեին գտնվում էր զարհուրելի ալեկոծության մեջ։ Նա կարմրելով հիշում էր այն անցքը, որ Ռուստամի նման աղքատ տղամարդը (նրա կարծիքով հարուսաները միայն պիտի ունենային ձայն և կշիռ) յուր քաջությամբ արհամարհեց որպես խանի բռնակալությունը, նույնպես և յուր բոլոր ջանքերը օրիորդ Սալբին կորուսանելու նա մեռնում էր յուր բախլությունից, որ չկարողացավ յուր շարագործությունը կատարել։

Մինչ նա տարուբերվում էր յուր կուտաղի ալեկոծության մեջ, նրան իմաց տվին, թե խանի հարեմատան ներքինիներից մինը կամի ձեզ տեսանել։ Նա հրամայեց, որ ներս թողուն։

Ներքինին դուրս բերավ յուր ծոցեն մի նամակ, տվեց Մելիքին. նա կարդաց նրա մեջ հետևյալ խոսքերը.

«Անպիտան դու, այդ ի՞նչ աններելի հանդգնություն է, որ գործում ես։ Բավական չէ՞, որ քո ամենայն տեսակ բանսարկությունով և շարախոսությամբ, մոլորեցնելով խանի միտքը, խռովում ես խեղճ գյուղացիների հանգստությունը, իսկ այժմ համարձակվել ես և աղմկել նրա հարեմատո՞ւնը։ Թող վկա լինին աստծո բոլոր հրեշտակները, թե քանի ծանր ու դժնդակ կերպով դու կճաշակես քո շարությանց պատիժը իմ ձեռքից, թե չկամեիր քո սատանայություններին չափ դնել»։

Կնիքի վրա կարդացվում էր խանի գլխավոր հարեմի անունը՝ «Դուրրի-Դարիա»։

Մահվան գունաթափությունը ներկեց նրա դեմքը քրքումի գունով, նա թուլացավ, ուշքը, միտքը կորցրուց, և հազիվհազ մի քանի րոպեից հետո յուր ղորությունները պնդելով, ասաց ներքինուն.

— Ի՞նչ առիթ ունեք խանումը այդպես բարկանալ ինձ վրա։

— Դու խելագարվա՞ծ ես, այ մարդ,— կրկինեց ներքինին.— Ի՞նչպես թե խանումը առիթ չունեք քեզ վրա բարկանալու, միթե այդ փոքր գործ է, քեզ ի՞նչ վերաբերյալ է խառնվիլ խանի ընտանեկան գործերին.

այդ ի՞նչ աղջիկ տալ է. դու չե՞ս իմանում, խանմենքը կբարկանան դրանով:

Մեկիքը տկսեց հազար ու մի երդումներով հավատացնել, թե ինքը ամենևին այդ գործից տեղեկություն չունի եղել, և թե այլ մարդիկ հասկացրել են խանին օրիորդ Սալբիի մասին: Բայց ինքը, կամենալով խանին անհավանելի կացուցանել նրան, հրամայել էր այն դարաշի կինը ցույց տալ օրիորդ Սալբիի փոխարեն, և շատ ուրախ էր, որ հաջողվեց նրան:

Բոլորովին սուտ էր խոսում Մեկիքը, որովհետև, նա ինքը չէր կարողացել մինչև այն րոպեին հասկանալ այն հրաշագործ փոփոխության գաղտնիքը:

ԼԵ

ՄԱՏՆՈՒԹՅՈՒՆ

Այն ժամուն, երբ բոլոր Ծաղկավանը աղմկալի խռովության մեջ էր խանի մասին, երբ ձայն դուրս եկավ, թե օրիորդ Սալբիին տարան, պարոն Ռուստամին սղանեցին, Տեր-Առաքելն էլ տանում ոչ ոք չէր մնացած. նրա մայրը, հայրը և բոլոր ընտանիքը՝ հավաքված Ավազակենց տանում, լաց էին լինում: Այդ ցավալի ժամուն Ռես Վասակյանը դեի նման սողաց պարոն Ռուստամի առանձնասենյակում: Նա առանց ժամանակ կորցնելու մոտեցավ ահագին փայտյա արկղին, որ պարոն Ռուստամի թղթերու պահարանն էր: Նա դուրս բերավ ջիբից մի շաքր բանալին, մի քանիսը փոփոխելով, ապա բաց արեց արկղը և սկսեց ուշադրությամբ քրքրել թղթերը: Նրանց միջից նա վեր առավ երկու մեծ տետրակներ, մինը՝ պարոն Ռուստամի «Հիշատակարանը», մյուսը՝ «Ազատ ժամեր» մականորությամբ, որ պարունակում էր նրա բոլոր տաղաչափությունները: Այդ երկու տետրակները իրան հետ վեր առնելով՝ Ռեսը զգուշությամբ փակեց արկղը, դուրս ելավ սենյակից և աներեկութացավ Ծաղկավանի նույն ժամուն անմարդաբնակ փողոցների մեջ:

Նույն օրվա հրեկոյան պահուն Մեկիքը Ռես Վասակյանի հետ ձիով գնում էին դեպի խանի ամրոցը: Նրանք հասան, ձիերը պահ տվին ախոռապանին, մտան ամրոցը: Բոլոր ամրոցը վառվում էր ճոխությունից, արևի վերջալույսը, խաղալով պատուհանների գույնզգույն ապակիների հետ, ձևացնում էր հազարավոր կախարդական գունավորություններ:

Շատրվանները փողփողում էին հայելվո նման, ջուրը բարձրանում էր անհամեմատ բարձրությամբ, սենյակներից լսելի էին լինում ղանաղան եղանակներով երգերի և նվագարանների ներդաշնակությունները։

Նրանք մանկլավիկներից մեկին հայտնեցին, որ խանին իմաց տան իրանց մասին և շուտով ընդունվեցան մի առանձին սենյակում դրսի բակում։ Շուտով հայտնվեցավ նրանց մոտ և խանը։

— Բարով եք եկել, բյոխվանեք,— ասաց նա։

Նրանք մինչև գետին խոնարհվեցան, երկրպագություն տվեցին և կանգնեցան ոտքի վրա։

Ասես թե, խանը այսօր մի առանձին ակնկալություն ուներ այդ երկու անձերից, նա խոսում էր նրանց հետ սիրով և մինչև անգամ հրամայեց, նստեցան յուր մոտ։ Այդ պատիվը նրա կյանքում նրանից չէր վայելած ոչ մի հայ մարդ։ Այնուհետև հրամայեց ծառաներին հեռանան և ոչ ոք չթողնեն իրանց մոտ։

— Ռես, բերե՛՛ր եք այն թղթերը,— հարցրուց խանը։

— Հրամեր եք, խան,— պատասխանեց նա։

Եվ Ռեսը դրեց խանի առջև երկու մեծ տետրակները՝ «Ազատ ժամեր» և «Հիշատակարանը»։

— Ի՞նչ են գրված այդ տետրակների մեջ,— հարցրուց խանը թերթելով նրանց։

— Երկար քննություններ հարկավոր չեն, որ դուք հասկանաք այդ գրվածքների միտքը և հեղինակի գաղափարները,— ասաց պարոն Վասակյանը։— Միմիայն դուք կարդալով մի ոտանավոր, որ ես թարգմանել եմ «Ազատ ժամեր» կոչված տաղաչափություններից, կարող եք հասկանալ, թե ինչ հոգվո տեր մարդ է դրանց հեղինակը։

Եվ պարոն Վասակյանը տվեց խանին պարակերեն թարգմանյալ հետևյալ ոտանավորը։

Երանի՛ մի ժամ, երանի՛ մի օր՝
Դեթ ես լինեի անմահ թագավոր,
Սուրբ Մասիս յուր գլուխը
Խոնարհեցնեի ինձ աթոռ։

Ա՛խ, թե մի բոսի... գուցե մի վայրկյան
Զեռումս կրեի տիրոջ գավազան։
Ամպերու վրա
Դնեի ես գահ,

Երկինք- երկիրը
Դողացնե՛ր իմ ահ:

Գոռայի բոցով, որոտ-կայծակով,
Հայոց քաջերը զարթնեին շուտով,
Սուրբ բղբղային, նիզակը՝ խաղային,
Վառողք կապարած կարկուտ տեղային:

Գլխով, լեշով լեցնեի
Արարատյան ձոր ու փոս.
Երեսը դաշտին ներկեի
Խոխոջներով կարմրահոս:

Հա՛յր Երասխ, ալիքներդ
Հրճվելով խաղ առնեին.
Մեր թշնամյաց լեշերով
Մասսի կուրծքը զարդարեին.
Մեր թշնամյաց արյունով
Նորա թշեր ներկեին:

Հիմքից դեպ մեր շրջեի
Արյունախում.....
Ինտոս դետի ափի մոտ
Հաղթության դնեի արձան:

Ոտքի տակ ես փշրեի՝
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.

Պահանջեի որդիքս,
Որքան կուլ տվեց անհագ,
Ժողովեի հայ ազգը
Իմ հաղթող դրոշիս տակ:

Հայոց փշրված քաղաքներ
Վեր կանգնեի փառավոր,

...ծովի ափի մոտ
Ես դնեի իմ աթոռ:

Ռուբինյան վեհ թագը,
Անփշելին դավազան
Թող հովիվեր հայոց աղզը
Միշտ, անփոփոխ, անսասան:

Ո՛հ, լուկեցեք, տխուր մտքեր,
Իմ հոգվույս մեջ դուք անշարժ,
Այդ մեծ բախտը, այդ սուրբ օրեր՝
Հայի ճակտին չե՛ն գրված...

— Արդարեւ, այդ մարդը հասարակ մարդերի կարգից չէ,— կրկնեց
Խանը կարդալը վերջացնելով:— Այդ մարդը մի վտանգավոր մարդ է:

— Մինչև հիմա ձեզ տառամ էի, դուք չէիք հավատում,— խոսեց Մե-
լիքը.— բայց այսօր ձեր աչքով տեսար նրա գործքը, ձեր ակա՛նջով լսե-
ցիք նրա խոսքերը, և այդ թունավոր զրկածքները ցույց են տալիս նրա
զարհուրելի մտքերը:

— Արդարեւ, դա վտանգավոր մարդ է,— դարձյալ կրկնեց Խանը:

— Այդ մարդը ոչ թե լոկ խոսքերով քամիներ է փչում,— սլատաս-
խանեց Ռեսը,— այլ նա աշխատում է յուր շար մտքերը կատարելագոր-
ծել և գործով: Այս տարի նա սարում գտել է իրանց սրտակից բարբա-
րոսների մի մեծ բազմություն, որոնց մեջ կան մոտ հազար հոգու չափ
սլատերազմող տղամարդիկ, որոնք, իրանց անսպառնալի քաջությամբ և
հաջողությամբ կռվի մեջ, կարող են նվաճել մի մեծ թագավորություն:
Որպես ինձ հայտնի հղավ ստույգ տեղեկություններից, այդ բարբարոս-
ների հետ նա միաբանվել է՝ հարձակվել ձեզ վրա, տիրել Զարեհավա-
նը և հաստատել այստեղ իրան համար անկախ տերություն:

— Ուղղո՞ւրդ,— հարցրուց Խանը զարհուրելով:

— Ճշմարիտ, այդպես է,— վկայեց Մելիքը:— Բացի այն բարբա-
րոսներից և Զարեհավանի հայերից շատերը միաբանվել են նրա հետ:

— Իհարկե, և զարեհավանցիները նրա հետ կմիաբանվեին,— նրա
խոսքը կտրեց Ռեսը:— Որովհետեւ այդ մարդը միշտ և անդադար քա-
րողում է ազատություն... ազատություն... ազատություն... Թե հայոց
աղզը յուր հատուկ իշխանությունը և յուր հայրենի երկիրը պիտի ունե-
նա, թե պետք չէ ծառայել ուրիշ աղզերին, և թե ամեն մի հայ պիտի
սիրե յուր կրոնը, լեզուն, գրականությունը և յուր հայրենի հողն ու ջու-

ըրէ նա խաբում է բոլորին, ասելով, թե հայերն էլ մի ժամանակ ունեին տերութիւն, իշխանութիւն և զորութիւն աշխարհի մեջ, և թե այդ հողը, որի վրա տիրում է, նրա խոսքով, բռնակալի գաւազանը, մեր հոր տունն է, մեր պապերի բնակարանն է:

— Դուք ի՞նչպէս եք մտածում,— հարցրուց խանը:

— Մենք մեր աչքերը բաց ենք արել, մեզ ձեզ ծառա ենք տեսել,— խոսեց Մելիքը:— Մենք այսքան գիտենք, որ հայ ազգը, սկզբանե մինչև այսօր ապրում է ուրիշի հրամանի տակ: Այդ պատճառով, մենք և մեր որդիները, որքան կենդանի ենք, ուրախ ենք միշտ ընդունել ձեր կարող ձեռքի հովանավորութիւնը: Այդ խոսքերը, որ նա խոսում է, այդ ոտանավորները, որ նա գրում է, խանգարւած երևակայութեան ցնորքներ են, փտած գլխի մտածմունքներ են: Մեր ականջները միշտ փակ են այդ մոլորութիւնները լսելու, մենք միշտ պատարաստ ենք ձեզ հնազանդութեամբ ծառայելու:

— Շատ լավ...— կրկնեց խանը:— Ես հասկացա բոլորը: Ես կմտածեմ դրա ճարը... Միայն դուք ասացեք, ի՞նչ է ձեր կարծիքը օրիորդ Սալբիի մասին, մինչև այժմ ես չեմ կարողանում հասկանալ այդ օրվա գաղտնիքը... այդ դարաշի կիներ զարհուրեցնում է ինձ:

Պարոն Վասակյանը շուղեց այդ հարցմունքին պատասխան տալ: Որովհետև Մելիքի կամքը, օրիորդ Սալբին խանի ձեռքը պահելու, բոլորովին նրան ընդդէմ լինելով, չէր կամենում այս առարկայիս վրա զրույց լինի: Բայց Մելիքը ասաց.

— Այն զարհուրելի դարաշի կիներ միևնույն օրիորդ Սալբին էր, միայն կերպարանափոխւած, որովհետև այդ դեի կաթ ծծած աղջիկը մի կատարյալ կախարդ է, նրան դյուրին է ընդունել ամեն կերպարանքներ և հարկավորւած ժամանակ աներևութանալ:

Մելիքի պատասխանը, յուր սրտին խիստ մոտիկ լինելով, Ռեսը շուտով ուղեց հետեցնել նրանցից մի ուրիշ հզրակացութիւն, թե մի կախարդ կին անվայել էր խանին, ասելով:

— Ճշմարիտ է խոսում Մելիքը, խան, այդ աղջիկը կատարյալ կախարդ է. նա ուսել է այդ արհեստը պարոն Աշխարունու վարժարանում, ուր սովորեցնում են կատարյալ կախարդութիւն: Եվ այդ վարժարանի մասին պետք է ձեզ անհոգ չլինել, որովհետև այդ աղբյուրից բխում են այդ բոլոր շարութիւնները... Բայց թող մնա այդ,— խոսքը փոխեց նա,— վարժարանի համար կմտածենք հետո... Բայց այժմ, եթե կընդունեք ծառայիդ անկեղծ խորհուրդը, և ամենեին կամք չեմ տալիս ձեզ ունենալ մի այդպիսի վտանգավոր կախարդ կին:

— Ո՛ր, ո՛ր,— նրա խոսքը կտրեց Մելիքը.— սկսյալ մեր պապերից, խաները միշտ իրավունք են ունեցել մեր ազգի գեղեցիկ աղջիկներով զբաղարել իրենց հարեմատունը. բոլորովին անխելքություն է մի այդպիսի սիրունը բաց թողնել:

Մելիքի խոսքերի մի փոքր ռոմանական ձևը, շարժելով խանի հեշտախտությունը, խոսեց նա.

— Ես երբեք բաց չեմ թողնելու օրիորդ Սալբին, մի անգամ տեսել եմ նրան դաշտում որսորդությանս ժամանակ, և մինչև այսօր նրա սիրուն պատկերը չէ հեռանում իմ աչքերի առջևից:

Ռեսը լռեց, երբ նկատեց նրանց երկուսի կամքը միացան, բայց նա յուր հնարադիտությունից վստահ էր, թե օրիորդ Սալբին չէ թողնելու, բացի Սոլոմոն-բեկից, գրկի մի այլ մարդ:

— Ի՞նչ պետք է արած օրիորդի մասին,— հարցրուց խանը:

— Ես կասեմ, թե ինչ պետք է արած, միայն դրա ժամանակն չէ,— պատասխանեց Մելիքը.— որովհետև, քանի ալդ մարդը ապրում է մեր երկրի մեջ, դժվար է հափշտակել նրա ձեռքից նրա սիրունին. դուք մտածեցեք նրա կորուստը, այնուհետև օրիորդը ձերն է:

Դուրս գալով խանի տանից, ճանապարհում Մելիքին ասաց Ռեսը.

— Աղա, դուք իզուր մտածում եք օրիորդ Սալբին տալ խանին, որովհետև այդ մի օրինավոր հնարք չէ՝ ձեր որդու սերը նրանից հեռացնելու:

— Ինչո՞ւ,— հարցրուց Մելիքը բարկությամբ:

— Ներեցեք, խնդրեմ, որ մի քիչ երկար կամենում եմ պատասխանել ձեր ինչուին,— խոսեց խաբեբան յուր սովորական կոկ ոճով:— Ամեն մի իրողություն, որ կամենում ենք գործել մենք, պետք է հառաջագույն մտածել, թե ի՞նչ խոսելու է դրա վրա հասարակաց լեզուն, կամ ի՞նչպես նայում է դրա վրա հասարակաց աչքը, ամենևին տեղի չտալով վատ կարծիքների և չար բամբասանքների: Բայց մի այդպիսի իրողություն, որով դուք մտածել եք հեռացնել ձեր որդու սերը մի աղքատ աղջկանից, ոչ միայն հեռու չէ կացուցանում ձեր անձը ժողովրդի շար վատաբանությունից, այլև կոտրում է ձեր պատիվը և համարումը:

Հասնելով տունը Մելիքը, հանկարծ նրա սենյակը մտավ Սոլոմոն-բեկը, քանի օրվա հիվանդությունից բոլորովին նիհարած և տկարացած, ընկնելով հոր ոտքերը, նա ասաց.

— Հայր, ողորմություն արեք, լսեցեք ձեր որդու աղաչանքը. այդ ի՞նչ մտածումներ է, որով դուք կամեցել եք իմ պատճառով կորուսանել օրիորդ Սալբին: Դուք չե՞ք իմանում, ես սիրում եմ նրան, այո, մի կատաղի և ցնորված սիրով: Երբ նա ինձ համար չկա, և իմ կյանքը նրա

հետ կորած է։ Երբ դուք մտադիր եք նրան մատնել խանի ձեռքը, լավ է, հառաջագույն սպանեք ինձ։ Թող իմ աչքերս չտեսնեն այդպիսի դժբախտություն։

Ասիացի ծնողը շեն կարող առանց բարկության լսել իրանց որդիների և աղջիկների անկեղծ խոստովանությունը սիրո մասին։ Վերջին աստիճանի անհամեստություն համարելով յուր ուղղու խոսքերը, կոչեց Մելիքը գազանաբար։

— Ձայնդ կտրիր, հիմար, դու ցնորված ես, դու դժված ես, եթե երկար կխոսիս այդպիսի բաներ՝ քեզ կարտաքսեմ իմ տանից, զրկելով բոլոր ժառանգությունից։

— Ես բոլոր հոժարությամբ կամեի զրկվիլ աշխարհի ամեն փառքերից, ամեն հարստությունից, բայց օրիորդ Սալբիից ոչ երբեք, — ասաց Սուլումոն-բեկը և դուրս եկավ հոր սենյակից։

Ռես Վասակյանը, նույն գիշեր, անդիտելի է, թե ինչ խորհրդով մնաց Ավաղակենց տունը։ Հանդիպելով հուսահատված և սիրտը կոտորված Սուլումոն-բեկին, ասաց.

— Ձեզ պետք չէր առանց իմ խորհրդին խոսիլ ձեր հոր հետ՝ ձեր սիրո մասին. ես միշտ խրատել եմ ձեզ հետևիլ իմ կանոններին։

Գիշերից բավական անցել էր։ Օրիորդ Սալբին, Տեր-Առաքելենց տանում, յուր սիրականի հետ նստած, խոսում էին այն օրվա անցքի մասին։ Պարոն Ռուստամը դարմանալով հիշում էր դարաշի կինը և հետաքրքրությամբ հարցնում էր օրիորդից նրա մասին։ Բայց օրիորդ Սալբին չուզեց նրան հայտնել և ոչ մի բառ խլիլիկի մասին, որ անեթաթացնելով օրիորդը, առել էր դարաշու կերպարանը։

— Այլևս ժամանակ կորցնել հարկավոր չէ, — ասաց պարոն Ռուստամը յուր ճանապարհի պիտույքները խորջիններում հավաքելով. — երեք ժամ լուսաբացին մնացած, Սալբի, դուք պատրաստ եղեք գյուղիցը դուրս, ավերված ջրաղացի մոտ։ մենք այնտեղ կհանդիպենք միմյանց. ձեզ համար առանձին ձի կբերեմ. այնտեղից մենք երեք հոգի ճանապարհ կընկնենք, ես, դու և մեր խաչոն։

— Շատ լավ, — պատասխանեց օրիորդը։

— Միայն դուք փոխեք ձեր զգեստը, հագնվեցեք տղամարդի ձևով, վեր առեք ձեր զենքերը և այն մորուքավոր դիմակը դրեք ձեր երեսին։

— Շատ լավ, — կրկնեց դարձյալ օրիորդը. — Բայց իմ վառողը սակավ է, տվեք ինձ մի փոքր վառող և մի քանի գնդակներ։

— Առ քեզ, — ասաց պարոն Ռուստամը, տալով նրան մի աման լի վառողով և գնդակներով. — Եթե կամենում եք, խաչոյին հառաջագույն

կուղարկեմ ձեզ մոտ, որ շալափեն ձեր ճանապարհի մթերքը և հասցնեն մինչև ավեր ջրաղացը գյուղից դուրս:

— Պետք չէ, ևս ինքս կշալափեմ իմ ճանապարհի պիտույքը և կհասցնեմ մինչև նշանակյալ տեղը: Այսուհետև պետք է մեր անձը սովորեցնել դժվարություններին:

— Դե, գնացե՛ք, ժամանակը կորչում է, լսեցի՞ր ինչ ասացի ձեզ:

— Հա, մնա՛ք բարյալ:

Օրիորդը հեռացավ:

Ներս մտավ խաշոն:

— Իմ բարեկամ,— ասաց նրան պարոն Ռուստամը,— լուսաբացին չորս ժամ մնացած ձիաներին դարի տուր, թամբիր, որովհետև երեք ժամ մնացած լուսանալուն, մենք պիտի ավերված ջրաղացի մոտից ճանապարհ ընկնինք:

— Հրամե՛ր եք,— ասաց ծառան:

— Դուր մի քնե՛ք, բայց և մի մոռանա՛ք ինձ շուտ դարձեցնել, ևս կամիմ մի փոքր հանգստանալ:

— Կսում եմ, աղա:

Պարոն Ռուստամը, յուր ճանապարհորդության բոլոր պատրաստությունները կարգի դնելեն հետո, որովհետև այն օրը խիստ շատ հոգնած էր, այնպես յուր ճանապարհի ղգեստով գլուխը բարձին դրեց, շուշացավ և քունը շուտով թափեց նրա վրա յուր թմրության բաժակը:

Բայց երանի թե նա քնած չլիներ... այդ դժբախտ քունը պատճառ եղավ նրա կորսության: Հանկարծ մի քանի հոգի մտան նրա սենյակը, և, գտնելով նրան բոլորովին անզգատ քնած, հափշտակեցին նրան յուր մահճի միջից...

Հասավ նշանակյալ ժամը: Օրիորդ Սալբին միայնակ սպասում էր ավեր ջրաղացի մոտ: Այնքան երկար սպասեց նա, մինչև արեւը ցոլացրուց յուր ճառագայթները նրա երեսի վրա, բայց տակավին պարոն Ռուստամը չեկավ:

Հետ դառնալով դեպի գյուղը, նա տեսավ բոլոր գյուղացիները հավաքված Տեր-Առաքելինց դռանը: Խղճալի օրիորդը իսկույն հասկացավ, թե պատահել է մի օտարոտի անցք: Հասնելով ծերունի Մկրտչի տունը, օրիորդ նազանին արտասուքը աչքերում պատմեց նրան.

— Դիտե՞ք ինչ է պատահել, Սալբի, այս գիշեր պարոն Ռուստամին հափշտակել են յուր սենյակից. գյուղացիները նրա արյունոտ հագուստը գտել են հեռու, Աղվանա սարերում:

Կայծակի հարված ունեցավ այդ բոթաբեր լուրը խեղճ օրիորդի սրտին, նա շփոթվեցավ... խելքից դնաց... ուշաթափ եղավ...

Աստուլած իմ, աստուլած, բարերար աստուլած,
Ամեն քաղցրութեան լեղի՞ ես խառնած.
Աստուլած իմ հղոր, միշտ հանապազօր՝
Խալած՞ր պիտ անես անմեղներու օր:

Ինչո՞ւ ոչ չարը, այլ խեղճ անճարը
Բար օր տեսնելու՝ շունենա չարաւ
Անօրինն յուր գահեն խլում չէ գահեն,
Միշտ արդա՞ր Աբել պիտ սարսի քո ահեն:

Ափսոս չէ՞ վարդը. սիրուն դվարթը.
Դեղնի, թառամի, ծաղկոցի վարդը.
Ափսոս չէ՞ շուշան, սիրո միակ նշան,
Փուշի մեջ բուսնի, թողնելով յուր գլուշան:

Եթե դու ես տեր, միշտ եղիր արդար,
Զարը խափանիր, բարվույն խնամք տար:
Երբ որ սատանան՝ առանձին բնություն,
Ես դորան կասեմ. անիրավություն...

Սոաջին հատորի վերջը*

* «Սալբիթ հեղինակը, աչքերի տկարության պատճառով չկարողանալով արտա-
դրել յուր ռոմանի առաջին հատորը, ավելց նորան օրինակել յուր զրազրին, որ, մեր լեզ-
վի կանոններին անաեզյակ լինելով, լցուցել էր մեր զրվածքը աններելի սխալներով:
Որքան ներում էր մեր կարողությունը, ուղղելիք սխալները, մնացածների համար նե-
րողություն խնդրելով մեր պատվելի Ընթերցողներէն: Մ. Հ.:

ՍԱԼԱԻ

(Ամառիսկի մի հատված)

...Վարագույրը բարձրանում է. թատրոնական բեմը ձևացնում է մի սքանչելի տեսարան, որ պատկերացնում է ծերունի Հայաստանը յուր տխուր և տրտում կերպարանքով: Հեռուն, հսկայի նման կանգնած է Արարատ սարը. նրա շորերը կողմում տեսանելի են քանդված քաղաքների և գեղորայից ավերակների, որոնց վրա տիրում է հավիտենական խավարի թագավորությունը: Շինությունն ոգին միայնակ թռչում է այդ մահահրավեր տարածության վրա, երկար թռչելուց հետո նա նստում է ավեր Հայաստանի փլատակների վրա. նա սկսում է մտածել... նա մըտածում է նրա մյուս անգամ շինության մասին:

Հատակագիծը ծրագրվում է, նյութը պատրաստվում է. ոգին կամենում է ձգել հիմքը: Երևան են լինում շորս մանկահասակ հերոսներ: Նոցանից ամեն մինը բերում է մի ահագին քար, դնում է լինելիք շինության հատակագծի մոտ, ասելով. «Ահա շինության անկյունաքարը, դրա վրա պիտի դրվի հիմքը»:

Այդ քարերը ունեն կանաչան գույն և զանազան ձևեր: Նոցանից մինի վրա գրված էր այս խոսքերը. «Ավետաբան, կամ Կրոնական կյանք»: Մյուսի վրա. «Իսկոնքներ, կամ Խնայական կյանք»: Երրորդի վրա. «Հող, կամ Նյութական կյանք»: Զորրորդի վրա. «Թագ և Գավազան, կամ Քաղաքական կյանք»:

Ոգին կամենում է ձգել հիմքը: Հերոսներից ամեն մինը յուր քարը առաջ է մղում, պահանջելով, թե նա պիտի լինի գլխավոր անկյունաքարը: Բարձրանում է վեճ և աղմուկ: Նոքա սկսում են միմյանց դեմ հակաճառել: Շինության դործը մնում է անշարժ:

Մինչ դոքա այդ խռովության մեջ էին, երևան են լինում հերոսների մի նոր խումբ սև հագուստներով, երկայն մորուքներով և կատաղած ու փրփրած բերաններով: Նոքա գլորելով բերում են մի ահագին անտաշ քար, հավիտենական հնությունից սևացած և բորբոսնած, որի անհարթ մակերևույթի վրա հալիվ կարգացվում էր բառս. «Խալիւր, կամ Մեռնլային կյանք»:

«Կորեք, լակոտներ,— գոռացին նոքա դեպ առաջին շորս մանկահատակ հերոսներ,— հավիտենից այդ ավերակների հիմքը դրված է եղել այս սրբազան բարի վրա, դարձյալ սրա վրա պիտի հաստատվի նորոգ շինությունը»:

Մանկահատակ հերոսները ընդդիմանում են նրանց: Կռիվը և խռովությունը սաստկանում է: Շինության ոգին հուսահատության անբերելությամբ անհանգստանում է:

Նույն խռովության և աղաղակի ձայնը հասնում է երկինք. դիր իջնում են ցած. Արարատա դադաթի վրա ասյան են կազմում:

Երկայն մորուքավոր ծերերի բողոքը հասնում է մինչ տարտարոս¹. անդունդը բաց է լինում. հանկարծ երևան է լինում յուր ստորերկրյա խումբերով մահու և խավարի թագավորը՝ սարսափելի Պլուտոնը²:

Մերունիքը ուրախությամբ դիմում են յուրյանց պաշտպանի առաջ և տարածվում են նրա ոտքերի տակ և գետինն են համբուրում:

«Կորեք, անիրավներ,— գոռում է խավարի թագավորը դեպ մանկահատակ հերոսները:— Դուք, լիրբ լակոտներ, մարտնչո՞ւմ եք իմ իշխանության դեմ: Եվ ինքս իմ ձեռքով դուրս հանելով տարտարոսի կամարներից երկու քար, ձգեցի աշխարհ. մինը անցավ Արաբիայում, որի վրա դրված է այժմ Մերիայի Սրբարանի հիմքը³ և մյուսը՝ Հայաստան, որի վրա առաջ դրված էր և այժմ նույնպես պիտի դրվի նրա շինության հիմքը»:

Մինչ Պլուտոնը բարկացած կամեր յուր երեքարկենի հարվածով գլորել շորս հերոսները դեպ անդունդը, հանկարծ Հերմեսը⁴ վրա է հասնում: Նա ամոքում է Մահու Արքայի բարկությունը և հրավիրում է նրան Արարատ, ուր դիր խորհուրդ ունեին և նրան սպասում էին:

Մի քանի բողոքից հետո հայտնվում են Ապոլոնը⁵ և Աթենասը⁶, նոքա կարգում են դից վճիռը, որով սև ղզեստավոր ծերունիքը դատապարտվում են դեպ հավիտենական կորուստը, իսկ չորս մանկահասակ հերոսներին ասում են. «Դուք չորհքեանքդ միմյանց եղբայր եք. ձեր չորս քարերը պիտի դրվեն չորս անկյուններում և նոցա վրա պիտի բարձրանա շինությունը»:

Երևան է լինում դարձյալ շինության ոգին: Եվ վարագույրը ցած է իջնում: Թատրոնի մեջ հնչվում են ծափահարություններ և «Կեցցե՛ հաղթություն», «Կեցցե՛ նոր սերունդ»:

41215

Ա.

18... թվականն էր:

Ամառնային արեգակը սաստիկ այրում էր դրսումը: Պարսկաստանի Քեհրան քաղաքում մի հոյակապ ապարանք էր այն բախտավոր տներից մինն, ուր երկրի բոցերը չէին թափանցում նույն ժամուն: Այդ բնակարանը պատկանում էր մի իշխանի, որո երակներում վազում էր երեկի նաղիր-Շահի արյունը:

Ապարանքը բաժանված էր երկու մասն՝ դրսի-տուն և ներսի-տուն: Առաջինի մեջ զետեղված էին՝ Շահզադեի դիվանխանան, հյուրանոցը, ծառաների կացարանը և նորա տակում՝ ստորերկրյա մթին զնդանում՝ բանտը: Երկրորդ մասը պարունակում էր յուր մեջ հարեմխանան՝ կանանց նվիրական կացարանը: Նա բաժանված էր զանազան բակերով, որոց ամեն միին մեջ բնակվում էր մի առանձին հարեմ՝ յուր աղախիճներով և փոքրիկ, մինչև տասն տարեկան տղա-սպասավորներով: Դրախտն յուր բոլոր շքնաղությամբ հազիվ կարող էր մրցություն անել այդ բակերի ամեն միին հետ: Նոքա հովանավորված էին մշտականաչ ծառերով և ծաղիկներով, ուր վարդենին թագավորում էր բոլորի վերա: Այնտեղ մեղմ-կուսական ժպտով ծափում էին լճակները և արծաթափայլ ջուրը, մարմարյա շատրվաններից դեպի բարձր և բարձր արտահոսվելով, ցողում էր մարգարտյա կաթիլները: Հարեմները ծովալին ներեադների նման, հովասուն վաղորդյան պահուն, կամ երբ երկնոյան արեգակն ոսկեզօծում էր մինարեթների գմբեթները, խմբովին լողանում էին, թրթռում էին և զվարճանում էին ավաղանների մեջ: Եվ հարեմխանայի իշխանը միայնակ հստած յուր բալխանում (վերնատնում), բաց լուսամուտի հանդեպ, զեյլանի ծխի անուշ արբեցության մեջ, յուր փառքի բարձրությունից, նայում է այդ կախարդական տեսարանին: Նա հիա-

նում է... գրգռվում է... բորբոքվում է... և բախտավորեցնում է մինին
այն գեղեցիկուհիներին...

Ո՛չ մի օտար արարած համարձակ մուտք չունի այդ փակյալ դրախ-
տի մեջ: Զգուշ ճակատներն հրեղեն սրով հսկում է նորա դռանը:

Կեսօր էր:

Խորին, սրբազան լուսթյունը տիրել էր հարեմխանայի վերա: Կար-
ծես թե, այն տոթային-միջօրեական պահուն ամբողջ բնությունը թու-
լացած, թմրած, նիրհում էր հսկայական քնով, արթուն էր միայն մի
հոգի: Շքեղադարձ սենյակում, գեղեցիկ գլուխը դրած մարդարտյա
փունջերով զարդարված բարձերին, կիսով չափ ծածկված բարակ քիշ-
միրյան շալով, պառկել էր մի մանկահասակ կին: Թավախիտ ծամերը,
սև որպես ծիծեռնակի թևքն, արձակ հյուսերով՝ փովել էին կիսամերկ
կուրծքի վերա: Ոսկյա օղամանյակը վառվում էր գույնզգույն գոհար-
ներով, որ զարդարում էր նորա գեղեցիկ պարանոցը: Նա յուր հոգեկան
խռովության մեջ քնքաշ ձևերով բռնել էր նարգիլի օձապտույտ ծխա-
քարը, երբեմն հպեցնում էր յուր բերնին նորա արծաթյա ամզուկը և
անուշահոտ ծուխը մանրիկ օղակներով դուրս էր թափվում վարդագույն
շրթունքի միջից:

Սեամոթթ աղախինը, նստած տիկնոջ բարձի մոտ, սիրամարդի փե-
տուրներից հյուսած հովհարով զուլ էր սփռում նորա երեսին և զվար-
ճացնում էր նորան, պատմելով հրապուրիչ հեքիաթներ ջիններից,
գեղեցիկ հուրիներից և փերիներից, մինչև որ նա կքներ
Երկար առանց լռելու պատմում էր նա, երբ նշմարեց, որ տիկնոջ քունը
չէր տանում. վերջացրուց աղախինն յուր հեքիաթն այսպիսի խոսքերով.

— Զեննաթի հրեշտակները թո՛ղ անուշցնեն քո նինջը բաղցրիկ
երազներով, հանգստության վարդեր թո՛ղ սփռեն քո մահճի վերա:

— Ա՛խ, Մարջան,— բացականչեց տիկինը ցավալի ձայնով.— իմ
մահիճը խռովեցուցիչ է ինձ, որպես Արաբիայի փշալի անապատն... ևս
երբեք հանգիստ չինել կարող չեմ...

Մարջանն, այդպես էր աղախնի անունը, մի կարեկցական հայացք
ձգելով տիկնոջ երեսին, խոսեց.

— Մարջանը քո ոտքերուն մատա՛ղ լինի, տիկին, այդ այն պատ-
ճառով է, որ այն անապատում մաշնուններ են թափառում...

Մի խորհրդական ժպիտ խաղաց խանումի գունատ դեմքի վերա:

— Դու շատ խորամանկ ես, Մարջան...— ասաց նա և ձեռքը նե-
ցուկ տալով երեսին, գլուխը բարձրացրուց բարձի վերայից:

— Ցավդ առնի Մարջանը,— խոսեց աղախինը՝ ղդադարելով շար-
ժել հովհարը,— քանի ժամանակ է, որ քո ստրկուհին նշմարում է, յուր

տիկինը տանջվում է հոգու անհանգստությունից, և նորա դեմքը տխուր է, որպես ձմեռվա լուսնյակը... նա շատ քիչ է քնում...

Ջեյնաբ-խանումը, այդպես էր տիկնոջ անունն, յուր ցավալի աչքերը դարձնելով դեպի աղախինն, ասաց.

— Ա՛խ, ո՛րքան անուշ է մահվան քունը, Մարջան, գերեզմանի խորքումը հանգստանում են ամեն դառնությունները... բայց գերեզմանն էլ, Մարջան, խնայում է ինձանից յուր վերջին մխիթարությունը...

Սարսափի նման մի բան փայլեց խափշիկի խոշոր աչքերում, և նա, համբուրելով յուր տիկնոջ ոտքը, ասաց.

— Պանդոխտների տերն՝ Իմամ-Մուրզան, թո՛ղ մխիթարե քո հոգին¹, իմ տիրուհին ինչ առիթ ունի յուր սիրտը մաշել այդպիսի ցավերով... Շահադեհն (տիկնոջ ամուսինն) յուր բոլոր հարեմներից ավելի սիրում է քեզ, նա պահում է քեզ ոսկու, արծաթի և թանկագին բարերի մեջ:

— «Է՛հ, ինչ կաննամ ոսկի լազանն, երբ նրա մեր արյունն պետք է թքեմ»,— ասաց տիկինը պարսկական առածը և խոսքը փոխեց, հարցնելով աղախնից.— քեզ երդում եմ տալիս քո հոր ոսկերքով, ճշմարիտն ասա՛, Մարջան, դու սիրո՞ւմ ես քո տիկնոջը, դու հավատարի՞մ կմնաս դեպի նա:

— Այդ ի՛նչ հարցմունք է, տիրուհի,— պատասխանեց աղախինը.— Մարջանը քո ոտքերի փոշին է, նա քո ստրկուհին է, ո՛րպես կարող է նա շտիրել և հավատարիմ չմնալ քեզ: Թո՛ղ Ալիու զ ու լ ֆ ու ղ ա ռ ն իմ սիրտը կտոր-կտոր անե՞մ, թող ես զլվիմ Մուհամմեդի լույսն, թո՛ղ Շիմրին և Յազիդին տված նշովքներն² իմ զլխին թափվին, եթե ես ծուռն աչքով նայեմ դեպի քեզ:

— Ես բոլորովին հավատում եմ քեզ,— առաջ տարավ տիկինը,— բայց դու ուղիղն ասա՛, Մարջան, քո կյանքում պատահե՞լ է, որ դու սիրահարված լինիր:

— Ի՞նչպես մեղքս գաղեմ, տիկին, պատահել է...— պատասխանեց աղախինն անմեղությամբ:

— Պատմի՛ր, ի՞նչպես է պատահել:

Աղախինը սկսեց պատմել:

— Մեր ցեղի մեջ կար մի տղամարդ, նա կոչվում էր Սադդայի որդի Բիլալ: Նորա դեմքը սև փայլուն էր, որպես թուխ էքենոս: Նորա աչքերը վառվում էին, որպես Յամենի սև չավա: Նորա ատամները սպիտակ էին, որպես Կարմիր ծովից նոր դուրս բերած սաղաֆ: Նորա ճակատը նկարված էր զանազան գույներով, որպես կրիայի խայտաճա-

մուկ մեջքը: Բիւլալը մեր ցեղի քաջ տղամարդերից մինն էր: Սահարայի առյուծը շուներ նորա սիրտը. անապատի ջայլամն այնպես սրընթաց չէր, որպէս Բիւլալը. նեղոսի եղեգների մեջ օձն այնքան թերուն և դաւարուն չէր, որպէս նա: Բիւլալը մի համարձակ որսորդ էր: Նորա նետերն երբեք չէին շեղվում նպատակից: Նորա նիզակը դարհուրելի էր: Շատ անգամ հեղեղատի եղերքում հս բանջար քաղելիս՝ հանդիպում էր ինձ Բիւլալը: Մի անգամ կապեց նա իմ պարանոցեն ծովային խխունջներից և նախշուն խիճերից մի վզանոց, որոնք նա յուր ձեռքով հավաքել էր անապատից, և օձեց իմ մարմինը կակոսի յուղով, և նայեց իմ վերա, համբուրեց ու ասաց. «Դու այժմ գեղեցիկ ես, Հուդդի, որպէս Աբեսինիայի եղջերուն...»: Այն ժամանակ այդպէս էր կոչվում իմ անունը: Բայց երկար շտեկց իմ ուրախությունը գեղեցիկ Բիւլալի հետ: Ափրիկայի խորին անապատներից վայրենիների մի բազմաթիւ խումբ հարձակվեցան մեր ցեղի վերա: Մերոնք հաղթվեցան: Նրանք գերեցին մեր ցեղի մանկահասակ զավակները և շատերին սպանեցին: Բիւլալն ինքն էր, որ ինձ պաշտպանելու ժամանակ, անցավ նորա թիկունքի միջից թշնամու նիզակը: Նա աչքերը փակեց, ասելով ինձ յուր վերջին խոսքը. «Ես չկարողացա ազատել քեզ, Հուդդի...»: Ես գերի ընկա վայրենիների ձեռքում ուրիշ շատ աղջիկների և տղերքի հետ. նորանք մեզ ծախեցին հնգկացի վաճառականներին, և մենք տարվեցանք դեպի Բոմբա: Այնտեղից ինձ Պարսկաստան բերեց մի բանդեր-բուշերցի հաջի, որից դու գնեցիր ինձ, տիկին: Մինչև այսօր հս շատ անգամ տեսնում եմ Բիւլալին, ես տեսնում եմ նորան երազումս. նա թափառում է Աբեսինիայի հեղեղատի ափերում և խխունջներ է հավաքում, որ զարդարե իմ պարանոցը...

Խափշիկը վերջացրեց յուր պատմությունը, և նորա վառվռուն աչքերից զլորվեցան արտասուքի մի քանի խոշոր կաթիլներ սևորակ թշի վերա:

— Քո կյանքի տխուր պատմությունը, Մարջան,— նորա խոսքը կտրեց Զեյնաբ-խանումը,— իմ միտքս բերավ հենց մի այդպիսի հեքիաթ, որ ես մի ժամանակ լսել էի պառավ տատիցս: Նա շատ նման է քո ասածներին, լսի՛ր, Մարջան, ես կպատմեմ քեզ:

Խափշիկի ուռած շրթունքը շարժվեցավ մի անմեղ ծիծաղով, և նա համբուրեց յուր տիկնոջ ոտքն, ասելով.

— Դու ո՛րքան բարի ես, Զեյնաբ, դու ուզում ես հեքիաթ ասել քո ստրուկին:

— Հա՛, կասեմ, քանի քունս չէ տանում:

Այդպես սկսեց Զեյնաբ-խանումն յուր հեքիաթը.

«Կար չկար, կար մի քաղաք: Այն քաղաքում նստում էր Գուրջիս-տանի թագավորն: Այն քաղաքը շինված էր այն սարերի մեջ, ուր Ղափ-Դաղի գլխին⁴ շղթայած է ջինների գլխավորը: Դրախտը շատ մոտ է այն երկրին, և հրեշտակների նվագածույթյունքը դեռ լսելի են լինում այնտեղ: Դրախտեն բխած գետերից մինն անցնում է այն քաղաքի միջից և ջրում է ծաղիկներով զարդարված դաշտերը: Այնտեղ կանայք ջուր չեն տաքացնում լողանալու համար, տարտարոսի բոցերն, անդունդից դուրս գալով, տաքցնում են աղբյուրները, և նրանց չ'ուզ լողանում են մարդիկ:

Էլեկ է, չէ՛ էլեկ. էլեկ է այն քաղաքում մի այրիկ և մի կնիկ. նրանք ունեցել են մի սիրուն աղջիկ, սրի անունը լինում է Ալմաստ: Նա լինում է մի աղջիկ՝ այնպես վարդ թշերով, սև աչքերով, թուխ հոնքերով: Տասնեհինգ գարուն ծաղկում էին ծաղիկները, և Ալմաստը տասնեհինգ տարի լսում էր սոխակի սիրահարական հրգը: Նա էլ ուներ յուր սիրահարը, յուր սիրով այրված, կրակված սոխակը՝ դա մի պատանի էր մանկահասակ: Սավալանի նոները շունեին նորա թշերի գույնը. Ծիրաղի վարդերը⁵ շունեին նորա շրթունքի նրբությունը, և կանաչազարդ սալբի-լինարին յուր շիտակությունով էր կարող համեմատվիլ նորա վայելահասակ բոյի հետ: Նորա բնավորությունն այնպես քաղցր էր, որպես հրեշտակի շունչը: Նա սրտով այնքան բարի էր, որքան միևարեթի աղավնին: Այդ պատանու անունը կոչվում էր Մեխակ: Հնդկաստանի մեխակը միայն կարող էր լինել այնպես անուշահոտ և անմեղ, որպես նորա հոգին:

Մեխակը և Ալմաստը ծնվել էին յուրյանց մայրերից մի օրում և մի ժամում: Դեռ նրանց ականջները չէին լսել առաջին ձայնն օրորոցի երգի, երբ նորածինների ծնողքը վճռեցին նոցա ապապան, նրանք օրհնեցին Ալմաստի և Մեխակի ամուսնական նշանադրությունը: Երեխաների օրորոցի դաստակեն քարշ էին տված ուլունքներով զարդարած խաղալիքների մի-մի շարք, որոց մեջ անցուցած էին մի-մի հատ մատանի: Այդ մատանիներն էին նշաններ նոցա ծնողաց ուխտադրությանը: Պառավ տատը շարժում էր օրորոցը և մեղմիկ ձայնով նանիկ էր կարգում, երեխայքը խաղում էին մատանիների հետ, մինչև անուշիկ քունը հանգստացնում էր նորանց:

Երեխայքը մեծանում են: Մատանիներն օրորոցի խաղալիքից դառնում են նրանց մատների զարդարանք, մինչև պատանին և օրիոր-

ղը հասկանում են նրանց նշանակութիւնը, հասկանում են և սիրում են միմյանց...

Հանդարտ լուսնկա գիշերներում, գաղտնի ծնողքներից, ծառերի խորին ստվերի տակ, երկու սիրահարքն անցուցանում էին սիրո քաղցրիկ րոպեքը... Սոխակը նախանձւում էր նորանց, երբ մտածում էր, թե յուր վարդը շատ անգամ ծակոտում էր նորա սիրտն յուր փշերով, բայց Ալմաստը և Մեխակը փուշեր չունեին... Անեկեւոյթ փեթիկները նախանձւում էին նորանց, երբ տեսնում էին, որ անմահների խմբի մէջ չկային այնպիսի սիրականներ...

Բայց նրանց պարզ, հրեշտակային սերը շտեկեց երկար: Մի սարսափելի դեպք բաժանեց նրանց մեկմեկուց:

Հետո արեւելքից հայտնւում է այն քաղաքում մի ներքինի թագաւոր*⁶: Նա ունենում է յուր հետ զորքերի մեծ բազմութիւն: Այդ մարդիկը ջրի տեղ խմում էին աղամորդիների արյուն, իսկ հացի տեղ ուտում էին նոցա միսը: Նոցա սրտումը գութ չկար: Անտառի վաղըր և բոքենին ավելի բարեխիղճ էին, քան թե նոքա: Թագաւորի զորքերը կրակ են տալիս այն գեղեցիկ քաղաքին, կոշտատում են բնակիչներին, կոտորում են աւետարաններին, մորթում են ծովեր երեխայն յուրյանց մոր գլուխումը, իսկ մանկահասակ աղջիկները և տղերքը գերի են առնում: Ուղտերու ամբողջ քարավաններով տանում էին խեղճ գերիներին՝ գեղի ներքինի թագաւորի աշխարհն, որոց հետ և գերի է ընկնում Ալմաստն: Այնուհետև նա Մեխակից ոչինչ տեղեկութիւն չէ ունենում:

Երբ թագաւորը հասնում է յուր քաղաքը, բաժանում է բերած կողոպուտը և գերիներին յուր զորքերի մեջ: Ալմաստին վեր է առնում թագաւորի գլխավոր զորապետներից մինը՝ մի Շահադեհ, որը նորա գեղեցկութեան համար կարգում է որպէս յուր նշանավոր տիկիններից մինը հարեմի մեջ: Զարդարում է նորան ոսկով և գոհարներով, բնակեցնում է թանկագին խալիներով և շաւերով շքեղացրած դահլիճների մէջ, կերակրում է նորան մեղրով և շաքարով:

Տիկնոջ պատուհանում դրած է փղոսկրյա վանդակի մեջ մի թութակ, երբ տիկինն յուր տխուր-հուսահատական րոպեներում ածում է թառի վրա, թութակը երգում է վանդակի միջից.

Իմ տիկինը կերակրում է
Ինձ նշերով, շաքարով,
Իմ վանդակը զարդարում է
Յուր քնքշիկ ձեռքերով:

* Աղա Մահմադ-խանն՝ Ախտա-Շահ մականվանյալ:

Բայց գե՛թ մի ժամ ուրախ լինել
Ես չեմ կարող իմ կյանքում,
Երբ հիշում եմ, թե գերի եմ
Այդ նեղ, փակված վանդակում...

Տիկի՜նը լսում է թուփակի խոսքերը, և նորա սրտում դարթնում են միևնույն զգացմունքները։ Նա հիշում է հայրենի երկիրը, նա միտն է բերում յուր հայրը, մայրը և ազգականները։ Նա հիշում է յուր կորցրած սիրականը՝ քաղցրիկ, անուշահոտ Մեկսակին։ Նա զգում է, որ ինքը նույնպես մի գերի է, մի գերի հեռու աշխարհում, փակված հարեմի վանդակի մեջ և կենդանի թաղված այն տխուր գերեզմանում։ Եվ իսկույն անցյալն յուր սարսափելի կերպարանքով պատկերանում է նորա աչքի առջև։ Նա տեսնում է յուր հոր, յուր մոր և ազգականների դիակները թափալված արյան մեջ՝ յուր հայրենական օջախում, և յուր այժմյան ամուսինը սուրը ձեռքում կանգնած է նոցա մոտ... Եվ իսկույն ծնվում է տիկնոջ սրտում մի զարհուրելի ատելություն դեպի այդ դահիճն, որ կոտորեց յուր ծնողքը, որ խլեց յուրյան հայրենական օջախից, որ և այսուամենայնիվ կոչում էր նորան յուր կին...

Թե քնած թե արթուն՝ միշտ տիկնոջ աչքի առջև էր այդ արյունոտ տեսարանը և օրեցօր ավելի ու ավելի բորբոքվում էր նորա սրտի մեջ կատաղի ատելությունը դեպի յուր գերիչը...

Անցնում են մի քանի տարիներ։

Միակ միտքն, որ ավելի շատ էր տանջում տիկնոջը, էր յուր Մեկսակի մասին։ Նա թեև համարում էր նորան սպանվածների թվում, բայց տակավին այդ մասին մի որոշ տեղեկություն չուներ։

Մի անգամ, տիկինն յուր աղախիններով և ծառաներով գնում է յուրյանց մերձակա այգին, որ գտնվում էր քաղաքին մոտ։ Այնտեղ ընդարձակ լճակի ափին կանգնած էր մեծաշեն ամառանոց։ Գիշեր էր։ Տիկինը վերնահարկի բարձրությունից նայում էր դեպի լճակն, որո մեջ լուսնյակը խաղում էր արծաթափայլ շողքերով։ Երկար նա այնպես նայում էր, և նորա սրտի մեջ դարթնում էին անցած, գնացած օրերի տխուր հիշատակները։ Նա ցած իջավ ապարանքի բարձրությունից և սկսեց միայնակ պտտել ծառազարդ ճեմելիքներով և լսել թռչունների գիշերային ճուլոցը։

Հանկարծ հայտնվում է նրա առջև մի անծանոթ տղամարդ։

«Ի՞նչպես համարձակվեցար դու մտնել այստեղ», — ասում է տիկինը և կամենում է կոչել ծառաներին, որ բռնեն նորան։

Անծանոթ տղամարդը շոքում է տիկնոջ առջև և ասում է.

«Եթե ճանաչեք ինձ, տիկին, չեք բարկանա իմ վերա»:

Տիկինն ուրախությունից շփոթվում է: Ծանոթ ձայնը նորա կորուսած Մեխակի ձայնն էր:

«Աստված իմ...», — կոչում է տիկինը և գրկում է նորան:

«Մի քանի րոպե նոքա խոսք չեն գտնում միմյանց պատասխանելու: Երբ փոքր-ինչ սթափվում են յուրյանց հոգեղմայլությունից, տիկինը տանում է երիտասարդին մերձակա հովանոցն, այնտեղ նստում են:

«Ի՞նչպես դու հայտնվեցար այստեղ», — հարցնում է նորանից տիկինը:

«Ես էլ գերինների թվումն էի, — պատասխանում է երիտասարդն, — ինձ գերի անող զորապետի բանակն անցավ մի քանի օրով առաջ, և մենք բաժանվեցանք միմյանցից»:

«Իսկ այժմ ո՞րտեղ ես լինում», — հարցնում է տիկինը:

«Ես կառավարում եմ նույն զորապետի՝ քաղաքիս Սար-Ասքերի կալվածներն, իմ անունը կոչվում է այժմ Քերիմ-բեկ»:

«Ուրեմն դու ուրացա՞ր կրոնքդ»:

«Ուրացա, Ալմաստ, որովհետև ճար չունեի, ուրացա միայն առեկտ: Բայց մեր հայրերի կրոնքը միշտ վառ կմնա իմ սրտում, որպես քո ս երբ...»:

«Դու գեռ սիրո՞ւմ ես ինձ...», — հարցնում է տիկինն անուշ բերկրությամբ:

«Սիրում եմ, Ալմաստ...»:

Նրանց խոսակցությունը ընդհատում են տիկնոջ աղախիններն, որք, տեսնելով նա շատ ուշացավ, պտրում էին նորան: Երիտասարդը տեսնելով նորանց, աներևութանում է ծառերի խավարի մեջ:

Մյուս օրը տիկինը տուն է դառնում և այնուհետև այլևս չէ տեսնում այն նաղելի պատկերը: Նա միշտ երիտասարդի վերա է մտածում և միշտ նորան է տեսնում յուր երազներում... Երբ տաք միջօրեական պահուն տիկինը պառկած է յուր սենյակում, նորա սկամորթ աղախինը նստած է կողքին: Աղախինը հեքիաթներ է ասում և հով է սփռում տիկնոջ հրեսին, որ նորա քունն անուշցնե, բայց նա չէ կարողանում քնել, որովհետև մտածում է յուր Մեխակի վերա:

Տիկինը վերջացրեց յուր հերիաթը:

Խափշիկն, որ բոլոր ժամանակը խորին համազդացությամբ լսում էր, կտրեց նորա խոսքն, ասելով.

— Քո աղախինը հասկացաւ բոլորը... Մարջանը քո դարդին մի ճար կանե...

— Ի՞նչպէս, Մարջան,— հարցրուց Զեյնաբ-խանումն ուրախանալով:

— Շուտով իմ տիկինը կտեսնե յուր Մեխակին այս սենյակումը...

Ուրախության լույսը փայլեց տիկնոջ տիտուր դիմքի վերա, և նա մոռանալով յուրյան, բռնեց ստրկուհու ձեռքից, հարցնելով.

— Մի՞թե...

— Իմ տիկինը դեռ չէ հանաչել յուր աղախինին, նա չի ննջում քան թէ առել և շնչեղ անից ավելի գիտե,— պատասխանեց Մարջանը:

— Ուրեմն ես կարող եմ նորան այստեղ տեսնել,— հարցրուց Զեյնաբ-խանումն անհամբերությամբ:

— Դու միայն շնորհիր քո ստրկուհուն յուր արձակման թուղթը, քո կամքը կատարւած կլինի:

Խորամանկ խափշիկը, հարմար միջոց գտնելով յուրյանց աղատելու, մտածեց օգուտ քաղել այդ առիթից:

Տիկինն, որ ամեն բան պատրաստ էր դոհել միայն յուր սիրածին կրկին տեսնելու համար, համաձայնեցաւ:

— Թո՛ղ Քաբայի աստվածը վկա լինի, ես խոստանում եմ, Մարջան, քեզ արձակել,— ասաց նա:

Խափշիկի կոկ և փայլուն թշերը ցնցվեցան ուրախության ժպիտով, և նորա սաղափի նման սպիտակ ատամներն ավելի գեղեցիկ կերպով երևացին փորքին ռուսած շրթունքի միջից:

— Թո՛ղ Լեյլիի և Շիրինի աստվածը քեզ օգնական լինի,— ասաց նա խորին հրճւանքով:

Իսկ Զեյնաբ-խանումը, շնայելով յուր բոլոր հոգեկան բերկրանքին, անհանգիստ մտատանջության մեջ էր:

— Բայց դու երդվիր, Մարջան, որ այդ բանը գաղտնիք կմնա մեր մեջ:

— Թո՛ղ իմամ-Հուսեյնի խենչար դարկողներից մինը լինի, թո՛ղ Օմարի դասումը դասվի Մարջանն, եթե յուր տիկնոջը հավատարիմ չմընա,— երդվեց խափշիկը:

— Այժմ ասա՛, ի՞նչ հնարքով կարող ես նորան այստեղ բերել: Խափշիկը դարձյալ ծիծաղել սկսեց, կարծես նորանից հարցնում էին մի ամենահասարակ բան:

— Իմ տիկինը դեռ չգիտե հարեմխանայի գաղտնիքները,— ասաց նա,— բայց Մարջանը կատվի նման ամեն ծակ ու ծուկ մտնում է և ամեն բան իմանում է: Նա գիտե, թե ի՞նչպես պետք է բերել:

— Բայց դու ճանաչում ես Հեյդարին,— այդպես էր ներքինապետի անունը. — այդ հին դեռ ավելի խորամանկ է, քան Իսկուրը. նրա աչքերեն ոչինչ բան չէ կարելի թաքցնել: Այդ անկարելի է, Մարջան, նա հարեմխանան չէ՛ կարող մտնել... — ասաց Զեյնաբ-խանումը կրկին հուսահատվելով:

— Բայց ի՞նչ կասես իմ տիկինն, երբ Մարջանն և Ռաֆա նույնիսկ Հեյդարի առջևից կբերե, և Հեյդարն յուր աչքերով կտեսնե, երբ նա կմտնե քո սենյակը և ոչինչ չի հասկանա:

Խափշիկն այդ խոսքերն ասելու միջոցին այնպես հանդարտ էր, մինչ նա դրզուեց Զեյնաբ-խանումի սնահավատությունը:

— Դու կատարյալ կախարդ ես, Մարջան... երեկ դու ծանոթ ես Իսմ-աղամին*, — հարցրուց նա ծիծաղելով:

— Թող իմ տիկինն յուր ստրկուհու վերա չծիծաղի,— պատասխանեց խափշիկը, փայլուն աչքերը դարձնելով դեպի յուր տիրուհին: — Հարեմխանայի մեջ տղամարդիկ ներս բերելու համար հարկավոր չէ ծանոթ լինել Իսմ-աղամին:

— Էլի ի՞նչ հնար կա:

— Գիտե՞ք, տիրուհի՛, ի՞նչ էր պատմում մի օր Բաղլիմ-խանումի աղախինը՝ մալայուհի Ֆերուզը:

— Ի՞նչ էր պատմում:

— Նա ասում էր, թե յուր տիրուհին ունի մի սիրող:

— Հետո՞:

— Բն սիրողը շատ անգամ գալիս է տիրուհու մոտ:

— Հարեմխանայի մե՞ջ:

— Այո՛, հարեմխանայում:

— Ի՞նչպես է ներս մտնում:

— Ֆերուզն ասում էր, իմ տիրուհին ինձ ուղարկում է այն տղամարդի մոտ: Ես տալիս եմ նորան իմ հագուստը՝ իմ բոլորն ու զրո, չաբ-

* Իսմ-աղամ նշանակում է դերագույն անուն՝ Բարձրագույն էակի խակական անունը, որին ծանոթ եղողը, եթե հիշե, կարող է մարդկանց անսովորյալ անհրեւոյթ մնալ:

սաւլը, և չախ շուրն երբ: Նա հագնւում է և այնպէս գալիս տիրուհու մօտ, որպէս նորա աղախինը՝ Ֆերուզը...

— Այդ դարմանաւի է, Մարջան, Ի՞նչպէս ներքինիքը չեն ճանաչում նորան:

— Սատանան ինքը չէ կարող ճանաչել՝ արդոք շարսավի մէջ փաթաթւածը կի՞ն է, թէ տղամարդ:

Տիկինը սկսեց ուրախությունից ծիծաղել, և նորա սիրտն այդ հույսերով ավելի վառվեցաւ:

— Ինչո՞ւ եք ծիծաղում, տիրուհի,— շարունակեց Մարջանը,— շատ անգամ Բագիմ-խանումն ինքն յուր աղախնի հագուստով դուրս է գնում ամբողջ և շաբաթներով կորչում է, սատանան գիտե, թէ ուր... Իհարկե, յուր սիրողի՝ Շաֆիի մօտ:

— Միթե չեյղարբ չէ՞ նկատում այդ բոլորը:

— Հեյդարն ի՞նչով կարող է գիտենալ, ծպտյալ կինն աղախի՞նն է, թէ տիրուհին:

— Բայց ի՞նչպէս չէ՞ հասկանում խանը:

— Խանն, և թէ հարեմներից մինը կորչի էլ, չի գիտենա, այնքան որ շատ են: Մին էլ՝ իմ տիրուհուն հայտնի է, որ հարեմները գիտեն յուրյանց հերթն, թէ երբ խանի հետ պետք է տեսնվին: Բացի դորանից՝ խանը շատ անգամ շաբաթներով որսի է գնում ու հետ չի դառնում:

Զեյնար-խանումի սևորակ աչքերում կրկին փայլեցաւ ուրախության լույսն.

— Ուրեմն մեզ համար ավելի լավ է, որ այժմ խանը մի շաբաթով որսի է գնացած:

— Հայտնի բան է:

— Եվ դու, Մարջան, պետք է գործ դնես նո՞ւյն հնար: Ինչ որ անում է Ֆերուզն յուր տիրուհու համար:

— Զէ, ես մի այլ հնար պետք է մտածեմ:

— Ի՞նչ հնար, ասա՛, Մարջան:

— Մարջանն այժմ ասել կարող չէ, նա պետք է մտածե գորա վրա: Բայց թող իմ տիկինն այժմ քնի, հանգստանա, երբ որ վարթնի, Մարջանը կասե նորան:

Խափշիկը թողեց յուր տիրուհուն միայնակ յուր սենյակում: Բայց նա ամենեւին չկարողացաւ քնել:

Երբ Մարջանը հեռացավ յուր տիրուհու սենյակից, արեգակի բույները սաստիկ այրում էին դրսումը: Հարեմների հանգստության ժամն էր: Նոքա արդեն քնած էին: Միայն մանկահասակ աղախիններն, աղատ միջոց գտնելով, քաշվել էին սրահակների հովտության մեջ, խոսում էին, ծիծաղում էին և զվարճանում էին փոքրիկ սենեկասպա մանկավարժների հետ:

Խափշիկը տեսավ մալալուհի Ֆերուզին գեղեցիկ Սալմանի հետ ման էր գալիս բակի ճեմելիքով, որ կամարած էր խաղողենի որթերով:

— Ֆերուզ, Սալման, — ձայն տվեց նա:

Նոքա կանգնեցան: Մարջանը մոտեցավ: Նորա միտքն այն է՝ կըրկին անգամ խոսեցնել Ֆերուզին, նորա տիրուհու գաղտնիքներից խոսք քաշել և յուր տիկնոջ նպատակին ծառայելու միջոցներ հնարել:

— Սոխակները նիրհում են վարդի թփերի մեջ, նախշուն թիթեռները հանգստանում են կանաչ տերևի տակ, բայց Ֆերուզն ու Սալմանը հանգստություն չունեն...

Մալալուհին և շիրազցի պատանին երկուսն էլ ժպտեցան: Նոքա մտան ավազանի մոտ գտնվող հովանոցն, որ հյուսած էր է ա ս ի պատառով ոստերով, որոնց սպիտակ ծաղիկներն ավելի անուշ բուրում էին կեսօրվա տաքությունից:

— Ի՞նչ լավ է այստեղ ծխել, — ասաց Մարջանը, — գնա՛ մի ղեչլան բեր, Սալման:

Փոքրիկ Սալմանն ուրախությամբ վաղեց կատարել երկու աղախինների հաճույքը:

— Դու էլ այսօր չես քնիլ, Մարջան, երեք մի «փորացավ» ունես, — ասաց Ֆերուզը պատանու գնալուց հետո:

— Ի՞նչ փորացավ:

— Դու իմանում ես, ես ինչ եմ ասում... Այս ժամուն երկու արաբածներ չեն կարող քնել, ո՛չ հարեմխանայի աղախինները և ո՛չ դրսի տան մանկավարժները...

— Ի՞նչ օգուտ, Ֆերուզ ջան: Մենք նմանում ենք երկաթի վանդակի մեջ դրած թռչունին, որո շուրջը խեղճ կատուն պտիտ է գալիս, միա՛ռ, միա՛ռ է անում, յուր թաթիկները մեկնում է ճեղքերից... բայց ոչինչ բավականություն չի ստանում...

— Այդ ուղիղ է, բայց գիտե՞ք, ի՞նչ է ասում առածն՝ «Երկու սըր-տեր երբ միացան, շուտ են գտնում ծածուկ տեղը»:

— Ինչպես դու և այդ շիրազցի պատանին: Այնպես չէ՞, Ֆերուզ:

— Նա դեռ երեխա է, ոչինչ չէ հասկանում...

— Բայց դու դարձյալ սիրում ես նորան:

— Սիրում եմ... — պատասխանեց մանկահասակ մալայուհի աղջիկը, և նորա մոզ գեղնապղնձի գուլյն դեմքն ընդունեց խիստ տխուր արտահայտություն:

— Բայց մեր տիկիներն ավելի բախտավոր են մեղանից, — խափշիկը փոխեց յուր խոսքը:

— Բախտավոր են, Մարջան: Գիտե՞ք ի՞նչ էր պատմում խուրշիգ-խանումի աղախինը՝ Հուսնին:

— Ի՞նչ էր պատմում:

— Նա ասում էր, իմ տիկինը մի օր թույլտվություն խնդրեց յուր քրոջ տունն երթալու: Երկու ձի պատրաստեցին՝ մինը տիկինոջ համար, մյուսը՝ ինձ համար: Մեզ հետ վեր առանք խանումի արաբին, բայց փոխանակ նորա քրոջ տունն երթալու, մենք քաղաքից դուրս ևկանք, արաբը մեզ տարավ մի այգի: Այնտեղ սպասում էր խանումին մի երիտասարդ զորասկստ: Խանումն երկու օր անցրուց նորա հետ:

— Բայց ի՞նչպես հավատում է խուրշիգ-խանումն արաբին յուր գաղտնիքը, — հարցրուց Մարջանը զարմանալով:

— Արաբը մեզ նման ստրուկ է, խանումը խոստացել է նորան ազատություն, եթե մինչև հինգ տարի կպահն նորա գաղտնիքը: Ասում են, նա արաբին էլ է սիրում...

Այդ խոսակցությանը վերա հասավ Սալմանն, որ բերում էր արծաթի գլխով մինա արած ղեյլանը: Նա մատույց ղեյլանը Մարջանին, բայց ուրախ պատանու երեսը չէր դադարում ծայտելուց:

— Ի՞նչ պատահեց քեզ, Սալման, — հարցրուց Ֆերուզը:

— Ես լսեցի ինչ էիք խոսում:

— Սո՛ւս կաց, դու դեռ փոքր ես, քեզ պետք չէ այդպիսի խոսքերին ականջ դնել:

— Ես թեև փոքր եմ, բայց շատ բան գիտեմ:

— Ի՞նչ գիտես, — հարցրուց Մարջանը:

— Ես առաջ սպասավոր էի Կ...-Միրզայի հարեմխանայում: Իմ խանումը գեղեցիկ էր, ինչպես հրեշտակ: Բայց մեր իշխանն ատում էր նորան: Տարիներով նորա երեսը չէր տեսնում: Շատ անգամ իմ խանումը զարդարվում էր գոհարներով և թիրմաններով: Հոնքերը ներկում էր բացա՛մ ա յ ո վ, աչքերը սևացնում էր ս ու ը մ ա յ ո վ և ձեռքերը ներկում էր հ ի ն ա յ ո վ: Նա այնպես սիրուն էր դառնում, որ ուզում էի միշտ նայել նորա վերա: Հետո այդ բոլոր զարդարանքը նա ծածկում էր մի հին կարկատած շարսավի տակ, երեսին ձգում էր նույնպես

հին րուբենդ, Եվ որպէս մի աղքատ կին նա գուրս էր գալիս հարեմխանալից և ձեռքնում էր յուրյան կույր մուրացկան: Ես նորա ձեռքից բռնած ման էի ածում բաղարումը: Նա խանութպաններից ողորմություն էր խնդրում: Բաղարի տղամարդերից որին հավանում էր նա, ես կանչում էի նորան մի պառավի տուն, ուր սովորաբար գնում էր տիրուհին յուր շրջանը կատարելուց հետո:

— Դու կատարյալ դեկի ես, Սալման,— ճշացին երկու աղախինները, շկարողանալով դստել յուրջանց ծիծաղը:

— Մի անգամ,— առաջ տարավ Սալմանն,— իմ տերն իմացավ այդ բանն, իմ խանումին խեղդեցին և գիշերով թաղեցին քաղաքի խրամատի մեջ: Ես փախա այն տեղից:

Երկու աղախինները բոլոր մարմնով դողացին:

Սույն միջոցին սենյակների մինի լուսամուտի ետքից լսելի եղավ մի քնքուշ կանացի ձայն.

— Ֆերուզ, Սալման:

— Տիկինը զարթնեց,— ասացին մալայուհին և շիրաղցի պատանին, և երկուրն էլ շտապով հեռացան Մարջանից:

Մարջանը հովանոցի մեջ միայնակ նստած մտածում էր, երբ նորա մոտ եկավ եթովպացի Սալիդը: Դա մի պատանյակ էր ուղիղ և վայելուչ կազմվածքով, որի էրենոսի նման սե, մանկական դեմքի զվարթությունից կարելի էր նկատել, թե նորա տարիքն ոչ ավելի են, քան տասնեյոթը: Սալիդը Զիյնաբ-խանումի սենեկաստան ծառան էր:

— Քնե՞ց խանումը,— հարցրեց Մարջանը սպասավորից:

— Ես մատուցի երրորդ անգամ դեյլան, նա ստեղծվին ծխում էր:

— Նստի՛ր, Սալիդ, ես խոսելու բան ունեմ քեզ հետ:

Պատանին նստեց, և նորա փայլուն աչքերն անհամբերությամբ նայում էին Մարջանի երեսին, որ նույն ժամուն ավելի հրապուրիչ կերպով կախարդում էր պատանու սիրտը:

— Ես այլևս ստրուկ չեմ, Սալիդ, իմ տիրուհին այսօր շնորհեց ինձ ազատություն:

— Աստված, քեզ փառք,— բացականչեց պատանին դրացմունքով լի ձայնով, և նորա կրակոտ աչքերի սպիտակուցքն ավելի շլացուցիչ կերպով նկարվեցան սև շրջանակների մեջ:

— Լսիր, Սալիդ,— առաջ տարավ Մարջանը:— Դու նույնպէս ստրուկ չես լինի, եթե ինչ ասելու լինեմ քեզ, դու իմ խոսքը պահես:

— Սալիդը սիրում է քեզ, նա չէ կարող քո խոսքը կտրել: Թող անիծված լինի Սալիդը, թող քո գիտակներն արյունի մեջ տեսնեն նա, եթե քո խոսքը չլսե:

Հսելով այդ սարսափելի երգումը, Մարջանը մանրամասնաբար պատմեց Սայիդին յուր տիկնոջ «հեքիաթը», հայտնեց նորա նպատակը, թե պետք էր աշխատել նորա սիրած տղամարդին հարեմխանան մտցնելու:

— Այդ գործի մեջ, Սայիդ,— ավելացրուց խափշիկը,— դու ոչ միայն պիտի դադարես պահես, բայց և պետք է օգնես Մարջանին յուր տիկնոջ կամքը կատարելու: Այն ժամանակ մեր տիկինը կտա քեզ ազատություն:

— Ես ամեն բանի պատրաստ եմ, եթե ինձ սպանեն ևս:

— Ուրեմն ամեն ինչ վերջացած է: Մեր տիկինը հասնելով յուր նպատակին, մենք նույնպես կհասնենք մերին...

— Այսինքն՝ կպտակվեինք, ա՛յդ ևս ուզում ասել:

— Այո՛:

Պատանու աչքերը վառվեցան, նա գրկեց յուր սիրուհին և մի տաք համբույր քաղեց նորա թշերից:

Ե

Արևը սկսել էր խոնարհվիլ դեպի յուր գիշերային մուտքը: Ամրոցի բարձր պատերի ստվերը հետզհետե լայնանում էր բակերի վերա: Իսկ երեկոյան մեղմիկ զեփյուռը ոգի էր ներշնչում ցերեկվա տոթից թուլացած տերևներին:

Հարեմական ծառաների խումբը՝ սև սարուկներ, ալևոր ծերունիք, փոքրիկ պատանյակներ, բոլորը հարեմների անվտանգ մարդիկ, որը բակն էր ավելում, որն ավաղաններից ջուր էր կրում և որը ցնցուղներով սրսկում էր սալահատակների և ծաղիկների վերա՝ նոցա մոտ կանգնած էր մի բարձրահասակ մարդ՝ լղարիկ կաղավաճքով, բոլորովին լերկ ու թառամած երեսով և սպառնալից աչքերով: Նա հրամաններ էր տալիս աշխատողների խմբին: Նորա պատշաճավոր հագուստը, դոտկումը խրած զաջարյան դաշնակն որոշում էր նրան մյուս ծառաներից. դա ներքինապետ Հեյդարն էր:

Մարջանը, բոլորովին կաղմած գլխումը յուր տիրուհու նպատակին ծառայող գաղափարի ծրագիրը, դուրս եկավ հովանոցեն, երբ նորան հանդիպեց Հեյդարը:

— Ի՞նչ է պատահել քո տիկնոջ հետ, քանի օր է նա չէ երևում,— հարցրուց ներքինապետը:

— Ա՛խ, մի՛ հարցնիր, Հեյդար...— պատասխանեց խափշիկը, տալով յուր ձայնին խիստ ցավալի արտասանություն։— Մարգարեների մեծը թող օգնե նորան, իմ տիրուհին ողորմելի դրության մեջ է...

— Ի՞նչ է, հիվա՞նդ է,— հարցրուց ներքինապետը զարհուրելով։

— Երանի՛ր թե հիվանդ լինե՞ր...— առաջ տարավ խափշիկը.— նա տանջվում է շար ոգիներից։

— Չար ոգիների՞ց,— կրկնեց Հեյդարն ավելի սարսափելով։— Ո՛վ գթած և ողորմած ավա՛հ...

— Այո՛, բարի Հեյդար, ցերեկները հանդստություն չունի և ամբողջ գիշերը նորա աչքերին քունը մոտ չէ գալիս։ Դեերը և ջիններն անդադար բղղում են նորա ականջներին, վախեցնում են և ամենևին չեն հեռանում նորանից։

— Նզո՞ւկը շեյթ ա ն ի ն,— բացականչեց ներքինապետը։— Պետք է շուտով կանչել ջի ն դ ա ր ի ն (կախարդ)։

— Ես էլ այդպես եմ մտածում, Հեյդար։ Ես ճանաչում եմ մի պառավ վհուկ, նա կոչվում է «ջինների մայր»։ Նա իշխում է դեերի վերա, երկնքից աստղ է վեր բերում, ասում են, և փախչալ դանձերի դուռն է բաց անում։ Այս առավոտ ես նորա մոտ էի, խոստացավ գիշերը դալ, երբ ավելի են հավաքվում իմ տիկնոջ շուրջը շար ոգիները։

— Ուրեմն կգա՞ նա։

— Անպատճառ, այս գիշեր։ Բայց զրոտե՞ս, ի՞նչ ասաց կախարդը։ Նա ասաց, խանումը պետք է միայնակ լինի յուր սենյակումն. ոչ ոք չհամարձակվի ներս մտնել նորա մոտ, որ նորա հմայքները շարժվեն։

— Ես կհրամայեմ ամենին, մոտ չգալ այն ժամուն խանումի սենյակին։

— Կախարդը կբերե յուր հետ դեերի իշխանին,— առաջ տարավ խափշիկը,— նա կհալածե ամբողջն բոլոր շար ոգիները. մեծ պատերազմ կլինի ոգիների միջև, և այդ միջոցին խանումի բակումն ոչ մի արարած պիտի չերևա, եթե ոչ՝ կհանդիպի նոցա սրերին։ Այդպես ասում էր կախարդը։

— Ես կկարգադրեմ բոլորը, որպես պահանջում է կախարդը,— պատասխանեց ներքինապետը։ Բայց նույն րոպեին նա ամբողջ մարմնով դողում էր երկյուղից։

— Միայն դու, Մարջան, այս գիշեր աշխատիր անպատճառ բերել նորան։

Խափշիկը հեռացավ ներքինապետից լի բավականությամբ, որպես մի մարդ, որ կիսով չափ հասել էր յուր նպատակին։ Նա գտավ յուր տիրուհին նույն դրության մեջ, որպես թողել էր։ Զեյնաբ-խանումը,

տակաւին թիկն տւած թաւիշյա բարձերին, յուր սրտի ամենաքաղցր վրդովմունքի մեջ էր: Խափշիկի պատմածները հարեմական գաղտնիքների մասին քաջալերում էին նորա սիրտը, և նա հույս ուներ մյուս անգամ տեսնել նորան, և այդ բախտավոր ընդունիլ սպասում էր նա մեծ անհամբերութեամբ: Տեսնելով Մարջանի ուրախ դեմքը, նա հավատացրուց յուրյան, թե խորամանկ խափշիկն արդեն կազմել էր յուր մեքենան: Եւ այդ կարծիքի մեջ շտապելով նա, երբ լսեց հետագա խոսքերը.

— Իմ տիկնոջ աչքը թող լուսավոր լինի, ամեն բան արդեն կարգադրած է:

— Ո՞րպէս,— հարցրուց Զեյնաբ-խանումը ուրախութեամբ:

Խափշիկը պատմեց այն ամենը, ինչ որ խոսել էր ներքինապետի հետ:

— Դու կատարյալ սատանա ես, Մարջան,— խոսեց Զեյնաբ-խանումը ծիծաղելով.— ուրեմն նա կմտնի ինձ մոտ որպէս կախարհ:

— Այո՛, Բայց լսեցեք, տիրուհի, այդ բոլորը չէ:

— Այլեւ ի՞նչ ունեւ ասելու:

— Մենք չենք կարող այդ գաղտնիքը ծածուկ պահել Սայիդից, նա պետք է գիտենա բոլորը:

— Ի՞նչպէս հավատալ նորան:

— Ես երաշխավոր եմ լինում իմ գլխով:

Տիկինը մտածութեան մեջ ընկաւ:

— Դու երբի ամենը պատմեցի՞ր նորան,— հարցրուց խանումը ընդհանրական խոսակցութեան հետո:

— Բոլորը: Թող իմ տիկինը չվրդովի, Մարջանը լավ գիտե յուր գործը: Ես խոստացա Սայիդին, թե խանումը կշնորհե քեզ ազատութիւն, եթե դու լուռ պահես լեզուդ:

— Նա ի՞նչ ասաւ:

— Նա խոստացաւ ոչ միայն լուռ մնալ, այլև ամեն բանի մեջ օգնել մեզ: Եւ երգվեցաւ սարսափելի երգումներով և իմ սիրով:

— Քո սիրով,— կրկնեց տիկինը մի փոքր սիրտ առնելով:

— Այո՛, իմ սիրով,— պատասխանեց Մարջանը ծանրութեամբ.— Մենք մեր տիրուհուց գաղտնիք չունենք, Մարջանը և Սայիդը սիրում են մեկմեկու:

Թե՛ խափշիկը և թե՛ <Եթովպացի> պատանին, Զեյնաբ-խանումի սեփական ստրուկները լինելով, նա կատարյալ իրավունք ունէր նորանց ազատութիւն շնորհելու:

— Այս օրից Սալիդն աղաւտ է,— խոսեց տիկինը դոհունակ քեր-
պով,— բայց լսի՛ր, Մարջան, թե դու և թե քու սիրականը չպիտի հայտ-
նեք ձեզ աղատված մինչև մի հարմար ժամանակ, մինչև դուք պսակ-
ված կլինեիք:

— Հասկանում եմ...— ասաց խափշիկն ուրախալի ձայնով և համ-
բուրեց յուր տիկնոջ ոտքերը ի նշան յուր շնորհակալութեան:

— Ուրեմն դու մի՛ ուշացիր, Մարջան, շուտով աղանը կկանչեն:

— Դուք միայն ասացեք, թե որտեղ է նոքա բնակարանը:

— Դու կգտնես ն ո Ր ա ն քաղաքիս Սար-Ասքերի տանը, նորա
կալվածքներն է կառավարում:

— Այդքանը բավական է ինձ,— ասաց Մարջանը վեր կենալով:—
Դուք կա խ ա ր դ ի ն սպասեցեք գիշերի տասներկու ժամին: Այս բո-
ւբիս դնում եմ ես: Սալիդին կասեմ ոչ ոքի չթողնեմ ձեզ մօտ, դուք էլ
կձեռացնեք ձեզ այնպես, որպէս ես հայտնեմ եմ Հեյդարին:

— Շատ լավ: Տերին հանձնում եմ քեզ:

Զ

Քաղաքի աղնվապետական թաղերից մինի մեջ կանգնած էր փա-
ռավոր տուն, շրջապատված բարձր աշտարակներով և ատամնավոր
պարիսպներով: Գլխավոր մուտքի հանդեպ շարած մի քանի հրացաններն
և նոցա մօտ մի թուճբի վերա նստած պահապան սարվաղները ցույց
էին տալիս, թե այդ ապարանքը պատկանում էր մի ղինձորական աս-
տիճանավորի: Եվ արդարեւ, այնտեղ կենում էր ղորքի Սար-Ասքերը:

Առավոտյան ժամն էր: Հոյակապ տան դահլիճներից մինի մեջ,
որո լայն, գույնզգույն ապակիներով զարդարված լուսամուտները բաց-
վում էին դեպի զեղեցիկ պարտեզը, նստած էին երկու ամուսիններ յուր-
յանց հասակի դառամյալ և պատկառելի տարիքում: Կինը թեյի մեքե-
նայի կողքին շայ էր պատրաստում, իսկ այրը նորանից հեռու յուր վա-
ղորդյան նամաղն էր կատարում: Երբ վերջացրուց նա յուր աղոթքը, մո-
տեցավ կնոջը և նստեց նորա մօտ: Կինը լցրեց մի բաժակ թեյ և դրեց
նորա առջև: Երբ վերջացրեց նա խմելը, սենեկասպաս փոքրավորներից
մինը ներս բերավ զեղանը և դրեց յուր աղայի առջև: Նա սկսեց ծխել:
Նոքա երկուսն էլ դեռ չէին փոփոխել յուրյանց մեջ ոչ մի խոսք: Բայց
նոցա բազմահոգ ղեմքերից երևում էր, թե երկուքի միտքն էլ զբաղված
էր մի ծանրակշիռ ընտանեկան խնդրով:

Այլն առաջինն ընդհատեց տիրող լուսթյունը:

— Կին, դու ո՞րտեղից գիտես, թե Մահին սիրում է Քերիմ-բեկին:

— Մահին ինձ պատմեց բոլորը,— պատասխանեց տիկինը:

— Բայց դու Մահի լեզվից ոչինչ չես լսել:

— Ես նորանից հարցրի, բայց նա ոչինչ չպատասխանեց, միայն լաց էր լինում:

— Ուրեմն այդ հաստատ բան է:

— Նա Մահիից թաքուն բան չուներ, նա յուր աղախնին պատմել էր բոլորը, և աղախներ հայտնեց ինձ:

Ալեկոր զորապետի խորշումած, բայց միևնույն ժամանակ պատկառելի դեմքն ընդունեց խիստ ծանր արտահայտություն, և նա առաջ տարավ յուր խոսքը:

— Յուր սիրո մեջ չէ սխալվել Մահին: Քերիմ-բեկն արժան է նորան:

Տիկնոջ թառամած, բայց տակալին գեղեցիկ աչքերում փայլեցան ուրախության նշույններ: Նա դո՛հ էր, որ ամուսնի համազգայությունը համապատասխանում էր յուրյան:

— Այդ երիտասարդին,— առաջ տարավ զորապետը,— Գուրջիստանի Թիֆլիս քաղաքից ես բերեցի որպես գերի: Նա ազգով հայ էր, իսկ կրոնքով՝ քրիստոնյա: Բայց շուտով ճանաչեց նա մեծ մարգարեի կրոնքի ճշմարտությունը և ընդունեց իսլամը: Այժմ նա ամենաբարեսպաշտ մուսուլմաններից միին է: Նա այսքան տարի յուր ծառայության մեջ միշտ հավատարիմ մնաց ինձ, այդ պատճառով ես սիրում եմ նորան որպես իմ աչքի լույսը: Վերջապես նա ազատեց ինձ մահից... և ես իմ կյանքով պարտական եմ նորան:

— Նա ազատեց քեզ մահից,— կրկնեց կինն ուրախանալով:

— Այո՛, Հերաթի կռուումը մենք հաղթանք, իմ զորքը ցրվեցավ: Ավղանների և բելուջների սուրը անխնա խոտորում էր մեր սարվաղներին նորանց հալածելու միջոցին: Ես նույնպես ստիպված էի խույս տալ կռվի դաշտից: Բայց հանկարծ իմ թուրքմենցի ձին գլխիցը գնդակ ընդունելով գլորվեցավ գետին: Ես թավալվեցա փռշիների մեջ: Մին էլ այն տեսա, մի ավղան արծվի արագությունով շոքեց իմ կուրծքի վերա: Նորա դաշնակը փայլեց: Բայց հեռվից ծխաց մի հրացան, և ավղանը մի ակնթարթում գլորվեցավ իմ մոտ: Ես տեսա իմ աղատիչը՝ Քերիմ-բեկը՝ վերա հասավ, ոտքով զլորեց դիակը՝ դեպի մի կողմ և ինձ վեր բարձրացրուց: Նա տվեց ինձ յուր նժույգը, ասելով՝ «Դուք փախեք, Սերթիփ, ես կարող եմ ինձ ազատել»: Ես համբուրեցի նորա ճակատը և այն բոպեից խոստացա նորան Մահիին...

— Փառք քեզ, աստված,— բացականչեց կինն յուր սաղքերը դնալի երկինք ուղղելով։— Մի՞թե այդքան քաջ է Քերիմ-բեկը։

— Նորա մեջ փղի ուժ կա և առյուծի սիրտ,— պատասխանեց ծերունի զորապետը։— Նա յուր թրի մի հարվածքով վար է պցում ահագին գոմեշի գլուխը։

— Մաշալլա՛...— գռչեց կինը։— Բայց ո՞րքան աղնիւ է նա որպէս տղամարդ, շնայելով որ Մահին նորա համար հանդուստութուն չունի, նա մինչև այսօր ուղղակի աչքով չէ նայել մեր աղջկա երեսին։

— Քերիմ-բեկը կատարյալ տղամարդ է, նա արժան է մեզ փեսա լինել և մեր բոլոր հարստութեան՝ ժառանգ։

— Բայց ինչո՞ւ չհայտնել նորան մեր նպատակը։

— Ես այս բոպեկս գնում եմ դրսի տունը, նորան կկանչեմ ինձ մոտ և բոլորը կասեմ,— խոսեց Սար-Ասքերը և վեր կացավ, վերարկուն դրեց ուսին և դուրս գնաց։

Սուլն միջոցին ներս մտավ մի մանկահասակ աղջիկ հիանալի դեղեցկութեամբ։ Նորա սև դանդուրները խիտ օղակներով ծփում էին կիսամերկ թիկունքի վերա։ Աղեղնաձև հոնքերն պատել էին երկայն թերթերունքներով հովանավորված աչքերը, որոց մեջ մանկական կրակը վառվում էր յուր բոլոր արեւելյան ջերմութեամբ։

Դա Մահին էր։ Մայրը պատմեց նորան հոր խոսքերը և յուրյանց նպատակը։ Օրիորդն ոչինչ չպատասխանեց։ Մի քանի կաթիլ արտասուք երևացին նորա սևորակ աչքերի մեջ և հանդարտ կերպով գլորվեցան մուգ վարդագույն թշերի վերա։ Այդ նորա համաձայնութեան արտահայտութունն էր։

Սար-Ասքերը, դուրս գալով հարեմխանայից, առանձնացավ դրսի տան սենյակներից մինի մեջ և իսկույն հրամայեց յուր մոտ կանչել Քերիմ-բեկին։

Քանի բոպեից հետո հայտնվեցավ մի տղամարդ վայելուչ կազմը-վածքով և համակրական դեմքով։ Նա խորին մեծարանքով գլուխ տվեց ծերունի զորապետին և կանգնեց։

— Նստի՛ր, Քերիմ-բեկ,— ասաց զորապետը։— Մոտ նստի՛ր։

Երիտասարդը, պահպանելով յուր պատշաճվոր համեստութունը, չոքեց զորապետից փոքր-ինչ հեռու՝ խալիների վերա։

— Լսի՛ր, բարեկամ,— խոսեց ծերունին, — ես այսօր պետք է հայտնեմ քեզ մի միտք, որ վաղուց դրած էր իմ սրտի մեջ։ Դու տեսնում ես, որ ես արդեն հասակս առած եմ, գերեզմանը շատ հեռու չէ ինձանից, մահը կանգնած է իմ վղի էտնեն։ Միակ ճրագն, որ պետք է վառ պահեմ իմ օջախը, է իմ սիրելի աղջիկ Մահին։ Բացի նորանից, դու

դիտես, ես ուրիշ դավակ չունեմ: Մահին այժմ տասնևից տարեկան է, ուրեմն ես կարող եմ կատարել իմ խոսքը, որ տվեցի քեզ Հերաթի կովի դաշտումն, երբ դու իմ կյանքն ազատեցիր մահից: Մահին քո կինը կլինի, Քերիմ-բեկ, իսկ դու՝ իմ որդին: Եվ իմ բոլոր հարստությունը կմնա ձեզ ժառանգություն:

Այդ երկար մոնոլոգի միջոցին Քերիմ-բեկի դեմքն ավելի և ավելի մռայլվում էր: Կարծես թե նա սարսափելով սպասում էր ծերունի զորավորի վերջին խոսքերին:

— Այժմ, իմ որդի, — ես այսուհետև այդպես պետք է կոչեմ քեզ, — ե՛կ ձեռքս համբուրիր, որ քեզ օրհնեմ:

Ներքին պատերազմն ամենասաստիկ կերպով խռովում էր երիտասարդի սիրտը: Մի քանի րոպե նա տարուբերվեցավ անվճռականության մեջ:

— Աստված երկար կյանք տա ձեզ, իմ տե՛ր, — պատասխանեց նա շփոթվելով. — Ես պատրաստ եմ համբուրել ոչ թե ձեր ձեռքն, այլև՝ ձեր հողաթափները: Բայց ինչ որ վերաբերում է Մահիին, այդպես շուտ չեմ կարող ընդունել մի այդպիսի առաջարկություն:

Զարմացքը ծերունու մեջ սարսափի փոխվեցավ, լսելով մի այդպիսի անսպասելի պատասխանը, նա հարցրուց անհամբերությամբ.

— Երևի դու չե՞ս սիրում Մահիին:

Երիտասարդը դարձյալ ընկղմվեցավ դժվարացուցիչ դրության մեջ: Նա չդիտեր, թե ինչ պատասխանե: Իսկույն ծագեցավ նորա գլխում մի միտք, և նա վճռեց կեղծավորվի:

— Ես սիրում եմ Մահիին, իմ տեր, բայց նորա սերից ավելի ես պատվում եմ իմ ու խ տ ը:

— Ո՞րպիսի ուխտ, — դարհուրելով հարցրուց ծերունին:

— Հերաթի կովի դաշտումն, երբ հայտնեցիք դուք ձեր խոստմունքը Մահիի մասին, միևնույն րոպեին ես երզվեցա մեծ մարգարեի առջև, որ չպսակվեմ՝ մինչև Մեքքա ուխտավորության չերթամ: Ես պետք է դնամ Մեքքա, ես պետք է մտնեմ Քաբայի տունը, համբուրեմ Մուհամմեդի գերեզմանը և հաջի դառնամ⁷, որպեսզի կարողանամ դրանով սրբել իմ ձեռքերն այնքան արյուններից, որ թափել եմ ես...

Այս խոսքերն երիտասարդն արտասանեց այնպիսի մի ջերմեռանդությամբ, մինչ ծերունու սրտում ամենևին կասկած չմնաց նոցա ճշտության մասին: Նոր ի ս լ ա մ ը ընդունող այլակրոն երիտասարդի այդ մ ու ս ու լ մ ա ն ա կ ա ն զգացմունքն ավելի բարձր, ավելի վսեմ էր, քան թե Մահիի սերը և ամեն երկրային բան: Այդ պատճառով ծե-

րունին խոնարհվեցաւ երիտասարդի այդ սուրբ կրօնական պարտավորութեան առջև:

— Երբ որ այդպէս է,— խոսեց ծերունին,— ես չեմ շտապեցնի քո հարսանիքն, իմ որդի: Սա նախ և առաջ մեծ պատրաստութեամբ կուղարկեմ քեզ Մեքքա, դու քեզ հետ կունենաս մի ամբողջ քարավան ծառաների և ստրուկների և կկատարես քո ուխտը:

— Աստված թող երկար կյանք պարգևէ քեզ, տիւր իմ,— պատասխանեց երիտասարդը և մոտեցաւ համբուրելու ծերունու աջը:

Բայց զորապետը բռնեց նորա ձեռքից.

— Խոստանում ես, որդի, որ հաջի դառնալեդ հետո կկատարես իմ կամքը:

Երիտասարդը կրկին շփոթվեցաւ:

— Ասա՛, մի՛ ամաչի:

— Խոստանում եմ... — պատասխանեց Քերիմ-բեկն, իսկ այդ խոսքը կարծես այրեց նորա շրթունքը...

Է

Մի քանի օր միայն անցել էր այդ խոսակցութիւնից:

Երեկոյան ժամն էր: Մեշիդների բարձր մինարեթների գլխից լսելի էին լինում հարչուրավոր մուադիսներ (քարոզների) աւանի ձայներ, մինը գոռում էր, մյուսը կկլկացնում էր յուր ձայնը: Այդ հռնչումների ընդհանուր խոռովութեան հետ՝ միախառնվելով քարանձաւային երեկոյան խոռոտոտոյի զոզոտքը, այգիներից յուրյանց բռնով դարձող ավանակների անուշ մեղմկին՝ կազմում էին մի անախորժ ներդաշնակութիւն:

Խանութպանները բազարից շտապում էին դեպի տուն: Նոցանից ոմանք յուրյանց թեքի տակին տանում էին մի քանի սանդաղ, որը մի կտոր սառուց խոտով քարշ էր տված յուր ձեռքից, որն յուր քթի թաշկինակի մեջ կանաչի կամ միրգ էր տանում յուր երեխաներին:

Նույն ժամուն մի կին, ոտքից գլուխ փաթաթված կապույտ շաքսավի մեջ, սպիտակ երեսկալով, մի մեծ կապոց թեքի տակին բռնած, միայնակ դիմում էր դեպի Ղազվինի-Պարվազն: Նա անցաւ բազարից և կես ժամից հետո հասավ Սար-Ասքերի տունը:

— Ո՞վ ես դու,— հարցրուց դռնապանը խռպոտ ձայնով, երբ կամենում էր կինը ներս մտնել:

— Քերիմ-բեկի համար լվացք եմ տանում,— պատասխանեց անծանոթը, ցույց տալով թերի տակի կապոցը:

— Անցե՛ք, բեկը այժմ յուր սենյակումն է,— ասաց դռնապանը: Կիներ ներս մտաւ: Փոքրիկ սպասավորից, որ հանդիպեց նորան սրահակի մեջ, տեղեկացաւ նա Քերիմ-բեկի կացարանի մասին և ուղղակի դիմեց այնտեղ: Կինը գտաւ նորան միայնակ, յուր սենյակում թեյ էր խմում և ծխում էր:

Նա, առանց բարձրացնելու երեսկաշը, մոտեցաւ երիտասարդին, բարեկց.

— Խաղաղություն լինի բեզ:

Երիտասարդը սովորական կերպով ընդունեց ողջունը, հրավիրելով նորան նստել: Կինը մոտեցաւ նորան և հաղիւ լսելի ձայնով ասաց.

— Իմ տե՛ր, ձեզ հետ գաղտնի խոսելիք ունեմ:

Այդպիսի անակնկալ հյուրերը, մանավանդ անծանոթ կնիկներից, ամուրի երիտասարդների մոտ, այն քաղաքում սովորական լինելով՝ Քերիմ-բեկն ամենեւին չկասկածեց յուր այցելուի մասին և խիստ քաղաքավարի կերպով պատասխանեց նորան.

— Այստեղ չեն արգելի ձեզ, միայն դուք հետ քաշեք ձեր երեսկաշը:

Անծանոթն երեսից առեց դիմակը, և հայտնվեցաւ մի խափշիկի դեմք բաւականին նուրբ գծադրությամբ: Երիտասարդը մտածեց, թե նա տարփաւոր խառնումն էր ի աղախիճներից մինը պետք է լինի:

— Խնչպես թողեցին ձեզ ինձ մոտ:

— Ես խաբեցի դռնապանին, ասացի թե ձեզ համար լվացք եմ բերում,— պատասխանեց խափշիկը, ցույց տալով յուր կապոցը:

Օրիորդը նստեց երիտասարդից ոչ այնքան հեռու:

— Բարի՛ լինի ձեր գալուստը...— հարցրուց Քերիմ-բեկը հետաքրքրությամբ:

— Փա՛ռք աստուծու, բարի է,— ասաց աղախինը և, ավելի մոտենալով երիտասարդին, խոսեց նորա ականջին.— ինձ ձեզ մոտ ուղարկեց Զեյնաբ-խանումը:

Զարմացքը, հրճւանքը և սոսկումը փոփոխակի կերպով՝ մի րոպեում նկարվեցան Քերիմ-բեկի դեմքի վերա: Նա չկարողացաւ իսկույն համարաւ խափշիկի խոսքին:

— Ո՞վ է Զեյնաբ-խանումը,— հարցրուց նա փորձելու մտքով:

— Իմ տերը լաւ է ճանաչում նորան: Զեյնաբ-խանումն իմ տիկինն է, իսկ ձեր՝ սիրուհին: Դեռ Գուրջիստանի Թիֆլիս քաղաքում Մե-

խաղը և Ալմաստը սիրում էին միմյանց: Այդպես կոչվում էր այնտեղ ձեր երկուսի անունները: Ներքինի թագավորը ձեզ այստեղ դերի բերավ, և դուք բաժանվեցաք միմյանցից...

Մի երկբայական սարսուռ ցնցեց Քերիմ-բեկի բոլոր՝ մարմինն այդ խոսքերը լսելու միջոցին:

— Դո՛ւք,— հառաջ տարավ խափշիկը,— ձեր հայրենիքից ղրկվելուց հետո մեկմեկից բնավ տեղեկություն չունեիք, մինչև քանի շաբաթ առաջ հանդիպեցաք միմյանց իմ տիկնոջ ամառանոցումը...

— Նզո՛վք շեյթանին,— բացականչեց երիտասարդը սարսափելով,— մեր գաղտնիքը հայտնված է...

— Հանգստացե՛ք, իմ տեր, ես լրտես չեմ: Հավատացնում եմ ձեզ յոթն իմամների անունով, որ իմ խոսքերի մեջ կեղծավորություն չկա: Ձեր և Ջեյնաբ-խանումի կյանքի սպառնալիքները բոլորն ինձ հայտնի է: Իմ տիրուհին Մարջանից գաղտնիք չունի՝ այդպես է ձեր աղախնի անունը:

Խափշիկը, դուրս բերելով յուր ծոցից մի ոսկյա խաչ, ցույց տվեց երիտասարդին:

— Ճանաչո՞ւմ եք այդ բանը:

— Տե՛ր աստված, այդ «նորան» է...— բացականչեց Քերիմ-բեկն, յուր ձեռքն առնելով փոքրիկ խաչը:

— Կսեցե՛ք, իմ տեր,— շարունակեց խափշի՛կը,— Ջեյնաբ-խանումն այդ նշանը տվավ ինձ, ձեզ ցույց տալու համար, որ դուք հավատաք իմ բոլոր ասածներին:

— Ես այժմ հավատում եմ ձեզ:

— Ուրեմն ահանջ դրեցե՛ք: Ջեյնաբ-խանումը սպասում է այս գիշեր տասներկու ժամին ձեզ յուր մոտ ընդունելու:

— Ո՞րպես կարող եմ մտնել հարեմխանան:

— Դուք կհաղնեք այդ շորերն, որ ես բերել եմ հետս և կմտնեք հարեմխանան որպես մի կախարդ պառավ:

Խափշիկը ցույց տվեց նորան յուր բերած կապոցը և հայտնեց այն բոլորն, ինչ որ խոսեցել էր ներքինապետի հետ, և որպես կարգադրել էր նորա դե՛րը հարեմխանան մտնելու համար: Քերիմ-բեկը, լսելով այդ խոսքերը, շկարողացավ զսպել յուր ծիծաղը:

— Մարջա՛ն,— ասաց նա,— դուք ուզում եք ինձ կախա՞րդ շինել:

— Ուրիշ հնար չկա: Ժամանակը թանկ է մեզ համար: Իմ տիրուհին կսկծից կմեռնի, եթե այս գիշեր ձեզ չտեսնե: Ամբողջում ամեն ինչ կարգի դրած է ձեզ ընդունելու համար: Այդ մասին միամիտ կացե՛ք: Ահա ես գնում եմ և ձեզ մոտ եմ թողնում այդ հագուստը:

— Ես ո՞րտեղ կարող եմ գտնել ձեզ:

— Հա՛, մոռացա: Դուք կգտնեք ինձ Զումա-Մեչիդի մոտ: Այնտեղից մենք միասին ամրոց կերթանք:

— Շատ լավ, — պատասխանեց երիտասարդն ուրախությամբ, հրկու ժամից հետո ես այնտեղ կլինեմ:

Խափշիկը վեր կացավ և, մնաք բարով ասելով, հեռացավ:

Ը

Մթին գիշեր էր: Շահզադեի հարեմխանայի գուլնզգուլն, ապակե-զարդ լուսամուտները վառվում էին կախարդական լուսով: Ծառերի խորհրդական սոսափյունը, շատրվանների ներդաշնակ խոխոջմունքը, դիշերապահ գինվորների աղղարար նշանախոսությունը, նոցա հարահրոցը՝ տալիս էին այդ ցավերով ու զվարեությամբ լի բնակարանին մի դյուխական բնավորություն...

Ամեն մի հարեմի սենյակից լսելի էր լինում մի առանձին ձայն. մի տեղ մանկահասակ աղախինները հնչեցնում էին թմբուկ, դաշիրա և քաման և յուրյանց տիրուհուն պար էին ածում: Մի տեղ վշտալի հարեմը, միայնակ նստած յուր սենյակի լուսամուտի հանդեպ, փափուկ մատները վաղեցնում էր թափ լարերի վերա և տխուր ձայնով երգում էր յուր կորսված սերը... Մի այլ սենյակում մայրը շարժում էր յուր զավակի օրորոցը և նանիկ էր կարդում: Մի այլ տեղ ավելի հասակավոր հարեմը՝ լի բարեպաշտական զգացմունքներով՝ յուր գիշերային նամազն էր կատարում: Մի խոսքով, ամեն ինչ շարժողություն մեջ էր, ամեն տեղ եւ էր գալիս հարեմական կյանքն յուր ուրախ, տրտում, գեղածիծաղ և արտասովելի տրամադրության մեջ...

Մի սենյակում միայն տիրել էր խորին լռություն և ազոտ լուսով վառվում էր ճրագը: Ոչ ոք չէր համարձակվում մոտենալ այդ բնակարանին. ամբողջ ամրոցի մեջ տարածվել էր լուր, թե այնտեղ հավաքվել էին շար ոգիները:

Այդ Զեյնաբ-խանումի սենյակն էր:

Անհամբեր, լի հոգեկան քաղցր վրդովմունքով, մինի՛ն սպասում էր նա այն ժամուն յուր նվիրական օթյակումը... Հոլանի թեքը նեցուկ աված գեղեցիկ գլխին, նստած էր նա, և արձակ ծամերն ալիքավոր հոսանքով թափվել էին կիսամերկ կուրծքի վերա: Սենյակի մեջ տիրում էր խորին լռություն: Միայն ժամացույցի կանոնավոր շիշկոցը ներդաշնա-

կում էր նորա սրտի ամեն մի զարկի հետ, երբ նա մտածում էր, թե երբ կլրանա տառնեւելու ժամը:

Վերջապես մտածեց նա յուր հոգեկան ամբոխմունքը մի փոքր ցըր-վել թամբաքուրի ծխով: Այդ պատճառով ձայն տվեց.

— Սայի՛դ:

Իսկույն դռները հետ գնացին, և եթովպացու սև կերպարանքը նկար-վեցավ սենյակի մուսլի մեջ:

— Մի ղեյլան:

Սայիդը գլուխ տալով հեռացավ:

Նա կանգնեցավ ոտքի վերա և ուզում էր մոտենալ բաց լուսամու-տին մի փոքր թարմ օդ ծծել: Նորա կլասիկական հասակը նույն ժա-մուն նմանութուն էր բերում մի հավերժահարսի, որ կարծես դեռ նոր վեր էր բարձրացել ծովային փրփուրներից: Ոսկի թելերով նախշած կարճ-լիկ շալիքանը խիստ նեղ կերպով սեղմված էր նալուկ մեջքին: Եվ ամ-պի պես փքված շալվաքները լայն բացվածքով հասնում էին մինչև բոլորովին մերկ սրունքները: Թափանցիկ շապիկը հաղիվ սքողում էր մարմարյա կուրծքը, որի վերա գոհարեղեն մանյակը վառվում էր աստ-ղերի նման: Նա նստեց պատուհանի հանգիստ, երբ Սայիդը մատուց ղեյլանը:

— Սայիդ, Մարջանն ասա՞ց քեզ, թե այս գիշեր մենք մի հյուր պհար է ընդունենք:

— Ասաց, տիրուհի: Ես բոլորը գիտեմ,— պատասխանեց եթովպա-ցին խորհրդավոր ձայնով:

— Դու արթուն կաց, որ նոքա գալուստը չարգելվի:

— Ես հսկում եմ որպես սատանան: Քանի րոպե առաջ բոլոր հա-րեմխանան կատվի ղզուշությամբ շրջադայեցի: Այս գիշեր շղջիկներն էլ կարծես չեն համարձակվում ձեր բակին մոտենալ: Չար ոգիների սար-սափը տիրել է ամենի վերա: Ծերունի Հեյդարը բռնված է մի անասելի երկյուղով: Ես տեսա նորան, ա՛խ, ո՛րպես աղոթում էր նա յուր սնն-յակում...

Մի ուրախ ժպիտ շարժեց խանումի վարդագույն շրթունքը, և մար-դարոյա ատամները դուրս երևացին, որպես սադափը կարմիր բուստի միջից:

— Այդ լա՛վ է...— խոսեց նա,— Մարջանը շատ խորամանկությամբ հնարել է յուր ֆենդ ու ֆելը...

— Նա շատ սատանա է, տիրուհի,— պատասխանեց Սայիդը, կա-մենալով այդ խոսքով արտասանել Մարջանի անսահման գիտութունը:

— Դրա համար էլ դու սիրում ես նորան: Այդպես չէ՞:

Եթովպացին ոչինչ չպատասխանեց, բայց նորա խոշոր աչքերի սպիտակույթը շողացին, որպես մի զույգ աստղերի սև ամպերու ճեղքից:

Պատի ժամացույցը տառնեերկու անգամ դարկեց յուր մութը: Հանկարծ ամբողջի դրսից լսելի եղավ գիշերային բուռի ձայնի հնչումներ, որպես թե թռչունը մոտենում էր յուր որսին:

— Մարջանն եկավ,— ասաց Սալիդը յուր լսելիքն ավելի լարելով: Բուռի ձայնը կրկնվեցավ:

— Նա որսը յուր հետն է բերում,— ասաց Սալիդը և շուտով դուրս գնաց յուր տիրուհու սենյակից:

Նույն րոպեին Զեյնաբ-խանումի բակում լսելի եղավ մի այլ թռչունի ձայն, որ նմանում էր գիշերապահ կոռնկի ձայնին: Առաջին ձայնը պատասխանեց նորան և իսկույն լռեց: Վերջինը Սալիդի սիգնալն էր:

Եթովպացի պատանին դուրս վազեց հարեմխանայից և շուտով հայտնվեցավ ամրոցի դռանը: Երկու սովերներ դուրս երեցան խավարի միջից, մինը մոտեցավ Սալիդին և փոխեցին նորա հետ մի քանի խոսքեր նեգրյան լեզվով:

Նոքա երեքը միասին դիմեցին դեպի ամրոցը:

— Ո՞վ է այդ կինը,— հարցրուց հարեմխանայի դռնապանը:

— Կախարդը,— պատասխանեց Մարջանը:

Ներքինին ոչինչ չխոսեց և ներս թողեց:

Քանի րոպեից հետո «կախարդը» հայտնվեցավ Զեյնաբ-խանումի սենյակումը: Մարջանը իսկույն վաչր թողեց լուսամուտների վարագույրները և հեռացավ:

Կախարդի արտաքին կերպարանքը բոլորովին համապատասխան էր յուր կոչմանը: Նորան չէր կարելի որոշել մի ցիգան պառավից յուր ֆալ բացելու բոլոր օտարոտի պարագաներով: Իսկ երբ նա ձգեց շարսավը և երեսկալը, որոնցով ծածկված էր, երևան եղավ մի վայելչակալմ տղամարդ, կողքից քարշ ընկած դաշույնով և գոտիումը խրած մի զույգ ատրճառակներով:

Զեյնաբ-խանումը տեսնելով յուր ցանկության առարկան, իսկույն վազեց և փաթաթվեցավ նորա վզով: Երկար այնպես գրկախառնված մնացին նոքա և լուռ ու մունջ վայելում էին յուրյանց սրտի բերկրությունը...

Երբ մի փոքր սթափվեցան նորա յուրյանց հոգեզմայլությունից, նստեցին միմյանց մոտ, տիկինն առաջինը ընդհատեց տիրոջ լռությունը.

— Ո՞վ կմտածեր, Մեխակ, որ այդքան անցքերից հետո մենք կըրկին կտեսնեինք միմյանց:

— Աստուծո ձեռքում ամեն ինչ հնարավոր է, Ալմաստ,— պատասխանեց երիտասարդը:— Բայց ի՞նչպես լավ խոսում ես դու հայերեն, դու չես մոռացել մեր լեզուն:

— Ես ոչինչ չեմ մոռացել, Մեխակ ջան, ես դեռ հիշում եմ Թիֆլիսն ու մեր Քուռը, ես դեռ հիշում եմ խոջանց վանքն ու Համբարձման օրը, երբ աղջիկները հետ աշխտեղ ջանքովումներ էինք երգում ու վիճակով մեր բախտը փորձում: Ես դեռ մտքումս ունեմ մի քանի ջանգլուումներ: Կարծես թե հենց այս րոպեիս իմ աչքի առջև կանգնած են մեր տունը և մեր կտուրն, ուր ճյուղերով ծածկված շարդախի տակ, հիշո՞ւմ ես, Մեխակ, մենք անցուցանում էինք ամբողջ գիշերներ...

— Հիշում եմ...— պատասխանեց երիտասարդը, և նորա ձայնը դողաց սրտի հուզմունքից:— Ես ուրախ եմ, Ալմաստ, որ այդ բոլորը չես մոռացել դու: Ես մտածում էի, թե հարեմական զվարճությունների մեջ դու մտահան կանկիր մեր բախտավոր անցյալը, մեր սիրո և մանկության քաղցրիկ օրերը...

— Ի՞նչ զվարճություն, իմ սիրելի, դու ինքդ լավ գիտես, թե ինչ բան է հաբեմսաֆան և հաբեմը: Այստեղ ոսկուց, արծաթից և թանկագին գոհարներից է կազմվում անբախտ հարեմի գերեզմանը... Թիրմա շալերից է կարվում նորա պատանը... և նա թաղվում է զարդարված դահլիճների փակված պատերի մեջ...

— Ե՛վ նա մխիթարություն է գտնում,— ավելացրուց երիտասարդը,— խոսելով թված ներքինիների և զգվելի գեմքով սևամորթ ստրուկների հետ:

— Այդ ուղիղ է, իմ սիրելի,— հառաջ տարավ Ալմաստը:— Դու չես կարող երեակայել, թե ի՞նչ ցավերով անցուցել եմ ես աշխտեղ իմ սև օրերը... Ամբողջ հարեմխանան լցված է կնիկներով, ամեն աղվից և ամեն դասից: Նոցա ամեն մեկի կյանքի հետ կապված է մի սարսափելի պատմություն: Ներքինապետը միևնույն կերպով է վարվում յուր տիրոջ կնիկների հետ, ինչ կերպով որ վարվում է ախուռապետը նորա ձիաների հետ, երբ պատրաստում էր նոցանցից մինը, որին նորա տեղը բարեհաճել էր հեծնել և կատարել յուր զբոսանքը...

— Սարսափելի դրուժյուն,— գռչեց երիտասարդը:

— Ներքինապետը հերթով է բաժանում հարեմխանայի իշխանի սեփը նորա կնիկների մեջ,— շարունակեց Ալմաստը ցավալի ձայնով:— Կնիկները ստիպված են կամ կաշառել իրանց անգութ պահապանին և կամ հաճոյամոլություններով գրավել ամուսնի սիրտը:

Երիտասարդը բոլոր ժամանակը լսում էր, թույլ տալով յուր սիրուն բափել սրտի բոլոր ցավերը:

— Շատ անգամ հուսահատությունը մինչ այն աստիճան տիրում էր ինձ, որ ես պատրաստվում էի ինձ խեղդել, կամ որևիցե թույնով հանգստացնել սրտիս դարդերը: Բայց միշտ մի անևրեույթ ձեռք կարծես արգելում էր ինձ, երբ մտածում էի, թե ես քրիստոնյա եմ, թե իմ դիակը կգրվի մահմեդական գերեզմանատնում...

— Բայց դու չէիր մտածում իմ վերա,— ընդհատեց երիտասարդը նորա խոսքը:

— Մտածում էի, Մեխակ ջան, ի՞նչպես չէի մտածում: Ես կարծում էի, թե երկնքումը կգտնեմ քեզ և այնտեղ էլի կսիրեմք մեկմեկու:

Վերջին խոսքերն արտասանելու միջոցին Ալմաստի աչքերը լցվեցան արտասուքով:

— Ուրեմն դու չգիտեիր, որ ես կենդանի եմ:

— Ո՛չ, մինչև այն օրն, երբ քեզ առաջին անգամ տեսա մեր այգումը, երբ դու ասացիր, թե «գեռ սիրում ես ինձ»:

— Սիրում եմ, Ալմաստ,— պատասխանեց երիտասարդը:

Այնուհետև մի ըստ միոջե պատմեց նա, թե ինչ նշանակություն էր ստացել ինքը Սար-Ասքերի տան մեջ: Հայտնեց նորա դատեր՝ Մահիր սիրահարվելն յուր վերա և նորա ծնողաց նպատակն յուրյան փեսայացնելու և ամբողջ հարստության ժառանգ շինելու: Պատմեց, թե ինչպես նոցա առժամանակ հանգստացնելու համար ստիպված էր ինքը կեղծավորվիլ, պատճառ բերելով Մեքքայի ուխտադնալուծութունը և այլն:

Երիտասարդի պատմության ժամանակ Ալմաստի դեմքը հետզհետե պայծառանում էր, նորա աչքերը լի հոգեկան կրակով՝ փայլում էին քնքուշ սրտի բոլոր զգացումներով: Երբ վերջացրուց նա յուր պատմությունը, տիկինը դրկեց նորան, ասելով.

— Այդ բոլորը դու զոհեցիր ինձ համար...

— Ես զոհել եմ քեզ, սիրելի Ալմաստ, ոչ միայն իմ սիրտը, այլև իմ կյանքը և իմ ձեռքը,— պատասխանեց Քերիմ-բեկը, համբուրելով նորա թշերից:

— Ուրեմն աղատի՛ր ինձ, Մեխակ ջան, աղատի՛ր այդ բանտեն:

— Ես կաղատեմ քեզ, Ալմաստ, ես վաղուց մտածում եմ դորա վերա: Դեռ դու իմ գոյության մասին ոչինչ տեղեկություն չունեիր, դեռ դու չգիտեիր, թե ուր է Մեխակը, ես մտածում էի քո աղատության համար: Ես միշտ կարող էի թողնել՝ այդ քաղաքը և փախչել դեպի իմ հայրենիքը: Սար-Ասքերի բոլոր հարստությունը չէր կարող կապել իմ սիրտը ինձ համար մի ատելի երկրի հետ, որտեղ ես բերված էի որպես գերի: Բայց մի բան ստիպեց ինձ այսքան երկար ժամանակ այս քաղաքում մնալ, երբ մտածում էի, թե այստեղ կթողնեմ մի սիրտ, որ դուցե դեռ զարկում էր իմ համար... Այդ քո սիրտն էր, սիրելի Ալմաստ:

— Ա՛խ, ո՞րքան բարի ես դու, Մեխակ: Աղատի՛ր ինձ, աղատի՛ր,— կրկնեց Զեյնաբ-խանումն արտասովելով:

— Նպատակն արդեն վճռված է, սիրելի Ալմաստ, մնում է նորա գործադրությունը:

— Ինչո՞ւ չպիտի շուտ լինի այդ:

— Հարկավոր է մտածել, թե ի՞նչ հնարակեր էր դուք ղեկ:

— Ա՛խ, այդ շատ ուշ կլինի...— գոչեց հուսահատությամբ Զեյնաբ-խանումը:

— Մի՛ շտապիր, իմ հոգիս,— պատասխանեց երիտասարդը ծանրությամբ:— Գիտե՞ս մենք որտեղ ենք գտնվում,— Պարսկաստանի սրբատունը և մեղանից ամեն մի՞նչ՝ ամենահզոր իշխանի տան մեջ: Երկրի սահմանները հաղարավոր մղոններով հեռու են դրած մեղանից: Մի փոքրը անզորությունը կարող էր մեզ հավիտյան զրկել միմյանցից...

— Ա՛խ, աստված,— բացականչեց տիկինը տխուր ձայնով:

— Լսի՛ր, Ալմաստ, այստեղ չէ կարելի մեզ երկար խորհրդակցել միմյանց հետ: Այդ անշունչ պատերը կարող են ականջ ունենալ, հարկավոր է նշանակել փոքր ի շատե ասպհոյ տեղ:

— Ես ոչ մի տեղ չեմ ճանաչում, սիրելի Մեխակ, մինչև այսօր այս շորս պատերն են եղել իմ աշխարհը:

— Դու հիշո՞ւմ ես ձեր հարեան Սալումին:

— Այո՛, հիշում եմ, կախեթցի Գիորգիի աղջիկը, նա իմ լավ բարեկամս էր:

— Սալումեն այժմ այս քաղաքումն է: Մի պարսիկ տասնապետ գերի բերավ նորան այստեղ, հետո ամուսնացավ նորա վերա: Սալումեն ունի մի զավակ միայն յուր տղամարդից: Նա շատ բարի կլին է:

— Առաջ էլ բարի աղջիկ էր,— կտրեց Զեյնաբ-խանումը Քերիմբեկի խոսքը:

— Այո՛, բարի աղջիկ էր: Ես նորա միջնորդությամբ էի միշտ քեզ զանազան խաբարներ ուղարկում... Սալումեն մեր զաղստիքն այնպես

Ժածուկ պահում էր: Ես տակավին չեմ մոռացել նորան: Ես քեզ հետ տեսնվելուց առաջ շատ անգամ դնում էի նորա տունը, միշտ քեզ վերա էինք խոսում և նորոգում էինք վաղեմի հիշողությունները... Նա դեռ սիրում է քեզ, Ալմաստ, դու կարող ես նորա տունը քեզ ապահով օթե- վան ընտրել, երբ կկամենայիր ինձ հետ տեսնվել:

— Բայց ես չեմ գիտում նա որտեղ է բնակվում:

— Այս գիշեր Մարջանին ես ցույց տվի նորա տունը, խափշիկը քեզ ուղղակի այնտեղ կբերե:

— Շատ լավ, այսուհետև մեր տեսությունների համար կնշանա- կենք Սալոմեի տունը: Ես շատ ցանկանում եմ նորան տեսնել, ես չգի- տեի, թե նա էլ գերի է առնված: Ա՛խ, ի՛նչքան կուրախանա Սալոմեն, երբ ինձ տեսնու:

— Շատ կուրախանա, Ալմաստ, նա դեռ սիրում է քեզ,— հառաջ տարավ երիտասարդը:— Մարջանը կլինի մեր միջնորդը, երբ պետք էր տեսության ժամերը նշանակել. այդ խափշիկը շատ խելացի աղջիկ է երևում:

— Միևնույն ժամանակ նա չափից դուրս հավատարիմ է:

— Իսկ այդ եթովպացի պատանի՞ն:

— Սայի՞ղը, նա նույնպես հավատարիմ է ինձ:

— Շատ լավ, մենք կարող ենք օգուտ քաղել դոցա հավատար- մությունից: Այդ սեևրը խիստ հարմար գործիք են լինում գաղա՛նի հա- րաբերություններում: Միևնույն ժամանակ նոքա խորամանկ են, որպես սատանա:

Սույն միջոցին նախասենյակից լսելի եղան վանաղան ձայների սարսափելի հնչումներ: Կարծես թե գիշատող գաղանների ահարկու մռնչյունները կաղմում էին մի ընդհանուր վայրենի ներդաշնակություն: Երիտասարդը ձեռքը տարավ դեպի դաշնակը:

— Մի՛ վրդովի՛ք, Մեխակ, դոքա խափշիկը և եթովպացին ներ- կայացնում են շար ոգիները:

— Գրո՞ղը տանե նրանց, կատարյալ սատանաներ են,— ասաց երիտասարդը ծիծաղելով:

— «Կախարդը» արդեն սկսել է յուր գործողությունը...— պատաս- խանեց հեգնորեն Զեյնաբ-խանումը:

— Ի՛նչ ծիծաղելի դեր եմ խաղում ես:

— Այդ ուղիղ է, դու վաղուց կախարդել ես իմ սիրտը...

Ահա՛րկու մռնչյունները կրկնվեցան:

— Զար ոգիների պատերազմը սկսվեցավ,— ասաց նեղքինապետ Հեյդարը, որը կանգնած հարեմխանայի դռանը, լսում էր այդ ձայները:

Նա զարհուրելով փախալ, փակվեցաւ յուր սենյակում, սկսավ ազոթել և «բիսմուլլահ» կարդալ:

— Սալման, լսի՛ր, ի՛նչ սարսափելի ձայներ են հանում դեերը,— ասաց վաղելով պատանի շիրազցու մոտ Ֆերուզը,— փախչենք, սիրական, փախչենք այս տեղից:

Նոքա վաղեցին դեպի յուրյանց տիրուհու սենյակը:

Մի ըոպեում երկյուղը և սոսկումը տիրեց ամբողջ ամբոցի վերա՝ «Խեղճ Զեյնաբ-խանում»,— ասում էին հարեմներից շատերը,— հիմա դեերը կխեղդեն նրան...»:

«Կախարդը նրա մոտ է»,— պատասխանում էին մյուսները:

«Ի՞նչ կարող է անել կախարդն այդքան դեերին, լսի՛ր, Հուրի, ի՛նչ շատ են նոքա»:

«Կախարդը կարողություն ունի հալածել բոլորին»:

«Խեղճ Զեյնաբ-խանում, ի՛նչպես չէ տրաքում նորա սիրտը»:

«Ես այստեղ դողում եմ...»,— կրկնեց մի սեաշյա հարեմ:

«Ձայները լռեցին»,— խոսեց Հուրին:

Այդպես խոսում էին միմյանց մեջ հարեմները: Իսկ Զեյնաբ-խանումի սենյակում «կախարդն» յուր դյութական գործողության մեջն էր...

Գիշերն աննկատելի կերպով անցավ: Արշալույսը սկսել էր շառագունիլ, երբ «կախարդը» հեռացավ ամբոցից, առանց ոչ ոքին տեսանելի լինելու:

Սալիդը և Մարջանն, որք ամբողջ գիշերն անքուն էին մնացած, նոր գնացին հանգստանալու:

Փ

Արեգակը բավականին բարձրացել էր հորիզոնի վերա՝ վաղորդյան դեփյուռը փչում էր ջերմ-կուսական շնչով և ծառերի տերեւները թրթռում էին, գրկախառնվում էին և տաշպշվում էին միմյանց հետ:

Մարջանը միայնակ դուրս եկավ յուր սենյակեն, մոտեցավ ջրի ավազանին և լվացվում էր: Նույն ժամուն ծերունի Հեյդարը կատվի նման պտտում էր հարեմխանայի ամեն ծակումուտքը: Նա անցավ խափշիկի մոտից:

— Ի՞նչպես է քո խանումի քեփը,— հարցրուց Մարջանից:

— Հիմա մի քիչ լավ է: Երեւում է, դեերը հեռանալու վերա են:

— Հրամայում է արդյոք խանումը բաղնիքի տատրաստություն տեսնել, այսօր ջումա է:

— Ո՛չ, բարի Հեյդար, իմ խանութը չէ կարող յուր սենյակից դուրս գալ:

— Ինչո՞ւ,— հարցրուց ներքինապետը՝ աչքերը լայն բացելով:

— Կախարդը հրամայեց նորան քառասուն օր չիլա* մտնել:

— Ղո՞րդ:

— Այո՛, քառասուն օր նա փակված կմնա յուր սենյակում և արեւիլի երեսը չի տեսնի: Ադամորդու հետ պիտի շխոսի և ոչ ոքին յուր մոտ չընդունի:

— Այդ շատ ծանր բան է,— ասաց ներքինապետը դարմանալով:— Այդ կատարյալ ճգնություն է:

— Այդ քառասուն օրումը,— առաջ տարաւ խափշիկը,— իմ խանութն յոթն անգամ Ղորանը պետք է ծայրեկծայր կարդա և ամեն օր յոթն անգամ նամագ պետք է անի և միայն աղուհաց պիտի ուտի:

— Կախարդը դարձյալ կգա՞:

— Շարաթը մի անգամ: Նա դեռ այստեղ է:

— Ի՞նչ աստված ողորմությունն անի Զեյնաբ-խանումին ի սերմնծ մարդարեին,— բարեմաղթեց ներքինապետը և մտաւ մի այլ բակ:

Մարջանը դարձաւ յուր տիկնոջ սենյակը, դտաւ նորան. բոլորովին չհանված սլառկել էր յուր մահճի վերա: Նա, սովորական ողջույնը տալեն հետո, հարցրուց.

— Իմ տիկինը երեւի ամենեկին չընեց:

— Ոչ, «նորա» գնալուց հետո քունս շտարաւ:

— Ի՞նչի, իմ տիկնոջ սրտիկը կարծեմ այժմ դո՞հ է:

— «Չափազանց ուրախությունը նույնպես անհանգիստ է անում մարդուն, որպէս տրտմությունը»: Դիտե՞ս այդ առածը:

— Այդ իրաւ է,— պատասխանեց խափշիկը և պառմեց բոլորն, ինչ որ խոսացել էր քանի ըոպն առաջ ներքինապետի հետ շիլալի մասին:

Տիկնոջ գիշերւլա անքնությունից նվազած աչքերը կրկին վշտաբան նոր հույսերով:

* Ձիւս պարսից չըհիլ բառից է, որ նշանակում է քառասուն կամ քառասնյակ. 'Իսխորհրդական օրերի մի թիւ է, որ դործ են դնում կախարդներն յուրյանց հմայքների մեջ, և դերվիշները իրանց ճգնալորությունների օրերը այդ թիւով են որոշում: Այդ սնահալատությունն երևում է Հայաստանի և Պարսկաստանի հայերի մեջ. կանայք ծնունդից հետո քառասունն են պահում, այսինքն՝ մինչև քառասուն օր փակված են մնում յուրյանց օթյակում:

— Սատանան ինքը չէր կարող մտածել այդ, Մարջան, դու կատարյալ մարգարեուհի ես:

Աղախնին այդ փաղաքշող խոսքերը խիստ ուրախություն պատճառեցին: Իսկ տիկինը փոխեց յուր խոսքը, հարցնելով.

— Քերիմ-բեկը քեզ ցույց տվեց մի տուն, այնպես չէ՞, Մարջան:

— Հրաման եք, Սալոմեի տունը:

— Դու լավ հիշո՞ւմ ես այն տունը:

— Աչքերս խիտ կարող եմ դռնել:

— Շատ լավ, — հառաջ տարավ Զեյնաբ-խանումը, — Ինձ կարո՞ղ ես այսօր այնտեղ տանել, որ ամբողջում ոչ ոք չհասկանա:

Խափշիկը փոքր-ինչ մտածելուց հետո պատասխանեց.

— Կարող եմ:

— Ի՞նչպես:

— Շատ հեշտ կերպով: Ամբողջում ոչ ոք չգիտե, թե կախարդը հեռացել է: Ես առավոտյան ներքինապետին ասեցի՜, թե դեռ այստեղ է: Դուք կհաղնեք կախարդի շորերը և այնպես դուրս կերթանք:

— Մի՞թե նա շորերը այստեղ թողեց:

— Եվ հարկավորություն չկար «նոգան» կախարդի շորերը հագնելու: «Նա» գնաց լուսաբացից կես ժամ առաջ: Ամենքը բնած էին: Ես «նոգան» դուրս տարա հարեմխանայի հետքի դռնով բաղնիքների բակը. դռնապանը մեռելի նման ընկած էր. ինքս դուռը բաց արի, նա հեռացավ: Դորանից հետո «կախարդի» դերը կկատարեք դուք:

— Որպե՞ս:

— Երևակայալ Զեյնաբ-խանումը, չիլա մտած՝ մինչև քառասուն օր փակված կմնա յուր սենյակումն, իսկ իմ տիկինն որպես կախարդ պնալ և գալ կունենա նորա մոտ:

— Հասկանում եմ... Մարջան, այդ գեղեցիկ միտք է:

— Եթե իմ տիկինը հավան է այդ մտքին, — կրկնեց Մարջանը, — կարող ենք կատարել իսկույն:

— Իսկ դու, Մարջան, չարծում ես կասկածելու այստեղ ոչի՞նչ չկա, — հարցրուց Զեյնաբ-խանումը երկբայությամբ:

— Ամենեկին Իշխանը մի շարաֆով որսի է գնացած, կարելի է ավելի տես: Հարեմներից ամեն մինը մեզ նման մի «սրտացավ» ունի... նորա յուրյանց զվարճությունների ետևից են ընկած: Իսկ ներքինապետն անդադար աղոթք է կարդում, որովհետև վախենում է ամբողջում գոյացած դեերն յուրյան չխեղդեն:

Զեյնաբ-խանումը բոլորովին համոզվեցավ խափշիկի խոսքերից: Նա հարցրուց.

— Ես կարող եմ մի քանի օր մնալ Սալոմեի տանը: Այդպես չէ՞, Մարջան:

— Իմ տիկինը մինչև քառասուն օր ազատ է:

— Ուրեմն դու կարգադրես Սայիդի հետ, որ նա հարկավոր զգուշութունները գործի դնել մինչև քո վերադառնալը:

— Բայց պետք է առաջ հագցնել ձեզ:

— Այդ ուղիղ է:

Աղախինը սկսավ կախարդի հագուստով զգեստավորել յուր տիկնոջը: Քանի բոպևից հետո Զեյնաբ-խանումը նայեց յուր վերա և ասաց.

— Բաղդադի կախարդներն երբեք չեն ունեցել մի այդպիսի կերպարանք...

— Եվ ոչ Սուլեյմանն յուր բոլոր զորութեամբ... — կեցեց խափշիկը:

Մարջանը դուրս գնաց նախասենյակը Սայիդին հարկավորված պատվերները: Խալու, Նախ և առաջ համառոտ կերպով պատմեց յուր առավոտյան խոսակցութիւնը ներքինապետի հետ: Հետո հայտնեց յուր նոր կարգադրութիւնը Զեյնաբ-խանումի մասին:

— Հիմա ականջ դիր, Սայիդ:

— Սայիդի ականջները քո խոնարհ ծառաներն են, — պատասխանեց եթովպացին:

— Այդ նախասենյակումը կանգնած կմնաս որպէս քարե արձան:

— Կանգնեցա, — պատասխանեց Սայիդը և ձգվեց փայտի պես:

— Թո՛ղ հանաքը: Լսի՛ր, ոչ ոքին չես թողնի խանումիդ սենյակը մտնի:

— Ճանճն էլ չի համարձակվի մտնել:

— Շատ լավ: Ես այս բոպևիս տանում եմ «կախարդին» ճանապարհ դնելու: Մի՛ մոռացիր, որ նորա շարսավի տակ ծածկված է մեր տիրուհին:

— Հասկանում եմ... Հետո՞:

— Ես կվերադառնամ կես ժամից հետո:

— Այդ գեղեցիկ բան է: Կնշանակե դու ես կլինենք այդ փառավոր դահլիճի տերը և տիրուհին:

Խափշիկը ժպտեցալ:

— Որչափ կամենում ես՝ ուրախացիր, Սայիդ: Խանումը մի քանի օրով բացակա կլինի ամբողջից:

— Իսկ առայժմ ավելորդ չէր լինի մի բան:

— Ինչ բան:

— Իմ սիրուհին մի թեթև վարձատրութիւն աներ այդ բոլոր հրամանների փոխարեն:

Մարջանը մոտեցրուց Սալիզի շրթունքին յուր կոկ, շաքանակի կեղևի գունով թշերը:

Քանի բոսկից հետո երկու դիմակալորւած կանայք, ծածկւած շարսաւներով, դուրս գնացին ամրոցից:

— Կախա՛րդը... — լսելի եղան մի քանի ձայներ, — գնում է Մարջանի հետ:

ԺԱ

Քաղաքի խուլ և խեղդւած թաղերից մեկի անկյունում կեցած էր մենավոր տուն, որ ազռավի բույնի նման տխրությամբ նայում էր խոր խրամատի վերա, որով շրջապատած էր ամբողջ քաղաքը: Գիշերւած մթության մեջ ոչ ոք չէ համարձակւիլ մոտենալ այդ փոքրիկ տնակին, որն արտաքուստ թեև կրում էր ողորմելի կերպարանք, այսուամենայնիւ միշտ սարսափ էր ձգում յուր շրջակայքի վերա:

Այդ տնակին ոչ սակաւ անգամ եղած էր տեսարան զարհուրելի շարագործությունների...

Նա բաղկացած էր մի քանի սենյակներից, որք ուր-մուր մուտքերով բացւում էին միմյանց մեջ: Այդ սենյակներից մեկի մեջ միայնակ նստած էր մանկահասակ կին: Նեղ բակի շինարի ծառերին փաթաթւած խաղողներիք հովանաւորում էին նորա լուսամուտները նույն ժամուն արևի այրող ճառագայթներից:

Կինը տխուր-հուսահատական ձայնով նանիկ էր կարդում յուր մանուկին, որը, մոր կրծքին կալած, անհագ կիրպով ծծում էր յուր սնունդը նորա ստինքից, և երբեմն ժպտելով յուր լուսափայլ աչքերը դարձնում էր մոր երեսին, կարծես նոցանով աշխատում էր ցույց տալ, թե նա արդեն գո՛հ էր յուր վիճակեն: Բայց ո՛րքան հույս և կյանք էր տեսնում այն պարզ և անմեղ աշիկներում քնքուշ մայրը...

Այդ կինն յուր միջին հասակումն էր՝ լղարիկ և ցամաք կազմւածքով: Բայց նորա վշտահար դեմքը կրում էր յուր վերա տխրության բուլոր գծերը: Նորա նշաձև սևուրակ աչքերը՝ խիտ թերթերունքներով, որոց մեջ կար այնքան կյանք և կիրք, նվաղած էին: Երևում էր, որ նոքա շատ անգամ վկա էին եղել ցաւալի տեսարանների, և արտասուքը խիստ հազիւ ցամաքել էր նոցա միջեն...

Դռան թիկոցը խլեց մոր ուշադրությունը յուր սիրելի մանուկից: Նա դրեց տղան օրորոցի մեջ: Երեխայի փոքրիկ մատիկները սկսան զբաղւել յուր օթյակի դաստակեն քարշ քնկած խաղալիքների հետ: Մայ-

րը վաղեց դեպի դուռը: Աստված տաւ, որ «նա» լինէր, ասաց յուր մըտքի մեջ:

— Ո՞վ եք,— հարցրուց ներսից:

— Աստծո հյուրեր, — լսելի հղաւ դրսից:

Դուռը բացվեցաւ: Տանտիրուհու առջև հայտնվեցան երկու դիմաւկաւորված կանայք: Նոցանից մեկի արտաքին օտարոտի էերպարանքն յուր վերա դարձրուց նորա ուշադրությունը: Նա նմանում էր բոշա մուրացկանի, որ կարծես եկել է մի քանի խնդրելու: Այդ միտքն առիթ տվեց տանտիրկնոջը հանել յուր գրպանից մի քանի սև փող, որն առաջարկելով բոշային՝ ասաց.

— Ա՛ռ այդ արծաթը, ավելին աստված տա:

— Մենք չենք եկել ողորմություն խնդրելու, — ասաց բոշային նմանող կինը. միայն թե կարելի է մի քանի լոպե մեղ հանգստություն շնորհեցեք ձեր տան ծածկի տակ, մինչև տոթը կանցներ, մենք հեռու ճանապարհից ենք գալիս:

— Հրամայեցեք, — ասաց տանտիրկինը ներս հրավիրելով:

Հյուրերը ներս մտան: Դուռը կրկին կողավեցաւ: Նոքա անցան սենյակը, բայց եկվորներից և ոչ մինը տակավին չէր բարձրացրել երեսից դիմակը:

— Այստեղ դուք մինակ ե՞ք, — հարցրուց բոշային նմանող կինը:

— Այստեղ ես եմ և իմ տղան, իսկ մյուս սենյակում պառկած է մի հիվանդ:

— Մի հիվանդ, — կրկնեց եկվորը: — Նա արգելք չէ՞ կարող լինել մեզ:

— Նա վիրավորված է, շարժվել անգամ անկարելի է նորան:

Եկվորները բարձրացրին դիմակները: Երկու պատկեր, մինը՝ գեղեցիկ որպես բոլորված լուսնյակ, մյուսը՝ սևուկ բոված դահլիճի գունով, երևան եղան տանտիրկնոջ աչքին: Նորա հիացմունքն ավելի սաստկացաւ, երբ նոքա ձգեցին յուրյանց հնոտի շարսավները: Գեղեցիկ կինը զուգված էր բոլոր այն շքեղություններով, որով արեւելքը գիտե զաբդարել յուր սիրո առարկաները:

Բոպեական ապշությունից հետո, շփոթված տանտիրկինը՝ գեղեցկուհու վերա ընկաւ, գրկեց նորան, «Ամաստ» անունը թռաւ նորա բերնից, և թուլացած, անմոռնչ մնաց յուր հյուրի կուրծքի վերա...

Դա Զեյնաբ-խանումն էր, իսկ նորա ընկերուհին՝ Մարջանը:

— Դու ճանաչեցիր ինձ, Սալոմե, — ասաց նա, շթողնելով յուր վաղեմի բարեկամին գրկիցը:

— Իմ աչքերը պետք է կույր լինեին, որ չճանաչեին քեզ, Ալմաստ: Ա՛խ, աստված, ի՛նչպես մենք կրկին տեսանք մեկմեկու:

Երկար երկու ընկերուհիքն, որպես մի զույգ հարազատ քույրեր, չէին դադարում միմյանց գրկելուց, միմյանց համբուրելուց և մեկմեկու վերա նայելուց: Ուրախության բորբոքումը թաց արեց երկուսի էլ աչքերը արտասուքով:

Մարջանը լռությամբ նայում էր այդ հոգեշարժ տեսարանին: Երբ նորա բաժանվեցան, նա մոտեցավ յուր տիկնոջը, հարցնելով.

— Զե՛ր աղախինն այժմ կարո՞ղ է գնալ:

— Գնա՛, Մարջան,— պատասխանեց Զեյնաբ-խանումը,— անցի՛ր «Լուրա» մոտ, ասա՛, որ ես այստեղ եմ: Հետո ամրոցը կերթաս, այնտեղ քո գործը դու ինքդ լավ ես իմանում...

Խափշիկը գլուխ տալով կամենում էր հեռանալ, երբ Սալոմեն հարցրուց.

— Դա քո աղախի՞նն է, Մարջա՛ն, ի՛նչ գեղեցիկ անուն է:

— Իմ հավատարիմն է, ճանաչի՛ր, Սալոմե, այսուհետև դուրա հետ գործ շատ կունենաս:

— Ե՛կ համբուրեմ քեզ, դու իմ ընկերուհուս բարեկամն ես,— ասաց Սալոմեն գրկելով Մարջանին:— Թո՛ղ չգնա այդպես ջուտ,— դաբձավ նա դեպի Զեյնաբ-խանումը,— մի փոքր սառը միրգ ուտե, սիրտը հովացնե, արեգակն այրում է դրսումը:

— Կուշանա, Սալոմե,— պատասխանեց աղախնի տիրուհին:

— Թող խմե գոնյա մի փոքր ցուրտ շերքեք:

Սալոմեն դուրս եկավ սենյակից, քանի բոսիկից հետո նա դարձավ մի մեծ գավաթ ձեռքին, որ լիքն էր շաքարով և նարնջի ջրով շինած ըմպելիքով: Գավաթի մակերևույթի վերա լող էր տալիս մի կտոր սառույց:

Խափշիկը ծծեց գավաթը մինչև հատակը և շնորհակալություն անելով հեռացավ:

— Հիմա նստենք, իմ սիրական,— դարձավ Սալոմեն դեպի յուր հյուրը:— Նստենք ու խոսենք: Ա՛խ, ի՛նչքան խոսելու բաներ ունենք...

— Շա՛տ... որքան ասես, շա՛տ...— պատասխանեց Զեյնաբ-խանումը տխրալի ձայնով: Բայց միևնույն բոսիկին նորա աչքն ընկավ օրորոցին:— Այդ քո երեխա՞ն է, ի՛նչ սիրուն երեխա է, շատ նման է քեզ, Սալոմե:

Նվ նա մոտեցավ, սկսավ համբուրել աղեկի լիքը թշերը:

— Դու դեռ երեխա չունե՞ս, Ալմաստ:

— Չունեմ, Սալոմե, և չէի ցանկանա ունենալ:

— Ինչո՞ւ:

— Մե՛նք ախա՛ր քրիստոնյա ենք, Սալոմե, բայց մեր որդիքն այստեղ տարսիկներ կծնվեն:

— Այդ ուղիղ է, իմ սիրական,— պատասխանեց Սալոմեն հոգեց հանելով:— Դե՛ նստի՛ր, Ալմաստ, ինչո՞ւ չես նստում, դու ինձ ահճանգիստ ես երևում:

— Նստաւում եմ Քերիմ-բեկին:

— Ինչո՞ւ չես ասում Մեխակին: Մի՞թե նա գալո՞ւ է այստեղ:

— Գալու է: Մարջանը գնաց նորան իմացում տա:

Նրկու վաղեմի ընկերուհիները նստեցին միմյանց մոտ մի խալիչայի վերա, որ փռած էր լուսամուտի հանդեպ, որ բացված էր դեպի կանաչադարձ բակը:

— Դու ի՞նչպես գտար Մեխակին, Ալմաստ ջան,— հարցրուց Սալոմեն,— ա՛խ, ես որքան ուրախ եմ, որ դուք էլի ռաստ եկաք մեկմեկու:

— Նա ինձ գտավ, Սալոմե ջան,— պատասխանեց Զեյնաբ-խանումը:

Նվ տիկինը պատմեց՝ ամառանոցի այգու դեպքից սկսած մինչև «կախարդի» երեւան ամբողջում: Մարջանի այդ խորամանկութունը մինչև այն աստիճան շարժեց Սալոմեի ծիծաղն, որ նորա աչքերը բոլորովին թաց կլան արտասուքով:

— Էդ լա՛վ բան եք սարքի...— ընդհատեց նա յուր ընկերուհու պատմութունը:

— Ի՛նչ անենք, Սալոմե ջան, «կատվի բերանն երբ մտին չէ հասնում, սկսում է գողութուն անել»:

— Էդ լա՛վ է, շատ լա՛վ եք մոգոնի...— կրկնեց Սալոմեն՝ չղաղարելով ծիծաղելուց:— Ա՛խ, ես մոռացա քեզ համար ղեյլան պաշարատեղ,— խոսքը փոխեց նա վեր թռչելով նստած տեղիցը:

Նա անցավ նախասենյակը:

— «Խեղճ Սալոմե,— ասաց Զեյնաբ-խանումն յուր մտքի մեջ,— ո՛րքան փոխվել է նա... ո՛րքան մաշվել է նա»:

Սալոմեն ներս բերավ ղեյլանը, ավելց յուր հյուրին: Նոքա սկսեցին ծխել:

— Հիմա էս ղեյլանով ու էս շորերով, Ալմաստ ջան, ես ու դու Թիֆլիսում նստած ըլիինք ձեր դռանը՝ Տափի-Սաղում, ա՛խ, ի՛նչքան կծիծաղեին մեր թաղի աղջիկները:

— Էլ չենք տեսնի ո՛չ Թիֆլիսը և ո՛չ Սոլուակը, Սալոմե ջան: Մի՞տդ է գալիս, որ կիրակիները գնում էինք խելումը քուրքի (գնդակ) էինք

խաղում: Ո՞ւր է էն օրերը... Կեկեկի աղջիկը՝ Սոփոն, հիշո՞ւմ ես, Սալոմե, ի՞նչ լավ էր խաղում էն ծամ կտրածը:

Հայրենիքի հիշողությունները ցավալի տալավորություն ունեցան երկու գերիների վերա ես: Եվ նոքա երկուսն էլ չկարողացան զսպել յուրյանց արտասուքը:

— Իմ մասին բոլորը լսած կլինես Քերիմ-բեկից, պատմիր, Սալոմե ջան, դու ի՞նչպես ընկար այստեղ:

— Լավ է, որ չիմանաս, Ալմաստ ջան:

— Չէ, քո հոգուն մատաղ, ես ուզում եմ գիտենալ:

Սալոմեն սկսեց պատմել.

— Երբ Մահմադ-խանի սարվաղները լցվան մեր քաղաքը, հերս տանը չէր, նա դնացել էր Կախեթ՝ գինի բերելու: Տան մեջ մնացել էինք ես, մերս, մեկ էլ իմ աղբեր Սոսիկոն: Միտղ գալի՞ս է, Ալմաստ, էն պատիկ երեխան, որ ջեր ծիծ էր ծծում: Հանկարծ ողջ քաղաքը ծուխի մեջ կորավ, լաց ու շիւղանը բարձրացավ և ամեն կողմից խաբար գուրս եկավ, թե քաղաքը թալանում են, աղջիկները ու ջեհիլ սղերբը գերի են տանում: Մայրս ինձ թաքցրուց մեր սարդափումն ու ինքը նստավ դռանը: Մեկ էլ տեսանք երկու պարսիկ մտան մեր բակը: Մորս լեզուն կապվեցավ: Նոքա սկսան մեր տունը կողոպտել, ինչ լավ բան որ գտան՝ արծաթեղեն, պղնձեղեն՝ ամենը լեցրին յուրյանց խուրջիններում: Հետո մորս սկսեցին տանջել, թե պահած փող կունենա, հանե տա: Խեղճ մայրըս աղաչում էր, լաց էր լինում, բոլոր սուրբերի անունով երդում էր ուտում, թե փող չունի: Նոքա չէին հավատում: Հետո Սոսիկոյին խլեցին մորս գրկիցը: «Տես, էդ երեխիդ կմորթենք, թե փողերի տեղը ցույց չտաս»: Մերս էլի սկսեց աղաչել, որ երեխին ձեռք չտան: «Աստված է վկա,— ասում էր,— մենք աղքատ ենք, փող չունենք»: «Դու խաբում ես, անզգամ,— դուռաց մինը,— տե՛ս»: Ու էդ խոսքի հետ Սոսիկոյին զարկեց գետինը: Խեղճ երեխի զուխը դիպավ քարին, մի ծպտուն էլ չհանեց, հոգին տվավ: Մայրս հենց էս որ տեսավ, ուշքից գնաց, վեր ընկավ: Անողորմները տեսան նորա մատների մատանիքները, ուղեցին հանել, բայց դժվար էին դուրս գալիս: Նոցանցից մինը խանջաբը հանեց և մատները կտրեց: Ա՛խ, ինչպիսի սարսափով էդ բոլորը տեսնում էի ես սարդափի պատուհանիցը...

Ջեյնաբ-խանումը խորին տխրությամբ լսում էր այդ բոլորը, սրտի կրակիցը կարծես ցամաքել էին աչքերի արտասուքը: Սալոմեի պատմությունը հիշեցնում էր նորան այն անբախտ դեպքն, որին ինքն էլ չիճակակից էր: Նա ընդհատեց նորա խոսքը, հարցնելով.

— Բա՛ դու ի՞նչպես ընկար նոցա ձեռքում:

— Հետո նրանց աչքն ընկավ սարդափի դռանը: «Հստեղ մի բան կըլնի թաքցրած», ասացին մեկմեկու: Սարդափի դուռը կոտրելն ու ներս մտնելն մեկ րոպեի գործ եղավ: «Ա՛յ, դանջըդ, տես ո՞րտեղ է մտել», ասացին ու ինձ դուրս քաշեցին: Ես ոչինչ չհասկացա, թե ինչ պատահեց ինձ հետ, ո՞ւր տարան ինձ, բայց հենց որ ուշքի եկա, տեսա, որ ես կապված եմ մի էշի վերա և գտնվում եմ գերիների ահագին քարավանի մեջ: Հիմա էլ մարմինս սարսռում է, մազերս փուշ-փուշ են դառնում, երբ միտս եմ բերում էն ցավալի րոպեն: Ես տեսա, սիրուն աղջիկներն ու տղերքը, որ զոռունի (զորքի) աստիճանավորներին էին պատկանում, կապված էին ուղտերի և ձիաների վերա, բայց հասարակ սարվազներին գերիները բռնիկ ոտքով, ամեն մի զինվոր թուր նրանց թևերիցը կապած, քարշ էր տալիս յուր ետևից: Բայց իրենց չորքոտանիների վերա նրանք բարձել էին այն թալանը, որ կողոպտել էին մեր քաղաքից: Դերիների լացը, սուգը, նոցա ողորմելի աղաղակը, սարվազների անդուժ շալլախի (մտրակի) ձայնն, այդ բոլորը խառնվում էին գրաստների հարա-հրոցի հետ:

— Բայց ի՞նչպես ես շտեսա քեզ, Սալոմե:

— Դու շատ բան շտեսար, սիրելի Ալմաստ, դու բախտավոր էիր մեղանից: Քեզ տանում էին մի ջորու վերա կապած ֆաջաֆեի (պատգարակի) մեջ: Որովհետև դու զնդապետի գերին էիր:

— Մին էլ մենք անցանք հետևակ զորքից մի քանի օրով առաջ:

— Էդպես է, իմ սիրելիան,— հառաջ տարավ Սալոմեն յուր պատմությունը:— Երբ զիշերը վերա հասավ (էդ առաջին զիշերն էր, որ մենք դուրս էինք եկել քաղաքից), զոռունը իջեալեց մեկ նեղ դաշտի մեջ, որ մոտ էր Քուի ափին ու մեկ կողմը սարեր կային: Ի՞նչ սարսափելի զիշեր էր այն... Երբ մութը պատեց, երբ զինվորների կրակները վառվեցան, ամեն ձորի միջից, ամեն քարի տակից, ամեն թուփի միջից լսվում էին ողորմելի ձայներ: Դրանք անմեղ կույսերի մրմունջներն էին, որոնց անողորմ գաղանները բաժանում էին իրանց մեջ: Հերթը հասավ ինձ: Դու հիշո՞ւմ ես, Ալմաստ, որ ես ասեցի, թե ինձ գերի անողներն երկու հոգի էին: Նրանց մեջ վեճ բացվեցավ իմ մասին ու վճռեցին իմ վերա վիճակ ձգել: Վիճակը դուրս եկավ նոբան, որ սպանեց Սոսիկոյին ու մորս մատները կտրեց: Ա՛յ, որքան ատում էի ես այդ գաղանին: Բայց էն մյուսն, որ ավելի բարեսիրտ էր երևում, չբավականացավ վիճակով: Նոցա մեջ սկսվեց կռիվը: Խենջարները շողացին, իմ ատելին զլորվեցավ գետին: Ես մնացի զոհ մեկելին: Դա իմ այժմյան ամուսինն է, սիրելի Ալմաստ:

— Բո՛ւ աշխատանք ամուսինը, — կրկնեց Զեյնաբ-խանումը շփոթվելով:

— Այո՛, — պատասխանեց Սալումեն տխուր ձայնով:

— Ի՞նչով է պարագուս:

— Նա ավազակ է:

Զեյնաբ-խանումը սոսկաց, նորա ամբողջ մարմնի մեջ դող ընկավ:

— Ավազակ... անբա՛խտ Սալումե, ուրեմն դու ավազակի կի՞ն ես, և ես այս բոպեկիս ավազակի՞ տան մեջն եմ...

Սալումեն սկսեց հանդստացնել նորան, ասելով.

— Մի՛ վախիր, Ալմաստ ջան, այդ տնակն, որ միշտ վառողի հոտ է փչում, ավելի ապահով է, քան մեծ մուշտեղի ապարանքը, ուր միշտ Ղորանի ձայնն է լսվում:

— Բայց դու ասացիր, նա ավազակ է:

— Այո, ավազակ է: Նա սպանում է, կողոպատում է, նա այս բոպեկիս էլ գնացել է յուր որսն որսալու: Բայց երբեք նա աղքատի հացը չէ խլել և խեղճի աչքերից արտասուք չէ բամել:

— Եվ դու սիրո՞ւմ ես նորան:

— Սիրում եմ, Ալմաստ ջան, որովհետև նա իմ աչքի առջև մորթեց այն գազանին, որ սպանեց իմ եղբայրը և կտրեց մորս մատները:

Զեյնաբ-խանումը տակավին մտատանջության մեջ էր: Նա երևակայել անգամ չէր կարողանում, թե մի ավազակ կարող էր լավ հասուկութուններ ունենալ: Իսկ Սալումեն բոլորովին դուրս բերավ նորան այդ երկբայությունից:

— Նա յուրյան ապաստանած կնկան քույր է կոչում, Ալմաստ ջան, իսկ յուր ձեռքը բռնող թշնամուն՝ եղբայր: Նա յուր սուրը և ձեռքը չէ խնայում օգնել նոցա, ովքեր ապավիճում են նորան:

Այդ խոսքերի միջոցին մերձակա սենյակից լսելի եղավ.

— Զո՛ւր, այրվում եմ...

— Խեղճը ծարավ է, — ասաց Սալումեն և վազեց դուրս:

Երբ նա դարձավ, Զեյնաբ-խանումը հարցրուց.

— Ո՞վ է նա:

— Ամուսնիս ընկերներից միսն, ողորմելին սաստիկ վերք է ստացած գլխից և կուրծքիցը:

Դռան ձայն լսվեց: Սալումեն գնաց բաց արա՛լ:

Հայտնվեցավ Քերիմ-բեկը:

Նույն ավուր երկկոյան պահուն, երբ արեգակը տակավին յուր վերջին ճառագայթները խաղացնում էր Դեմավենդի դագաթի վերա, Շահ-Աբդուլալիմի դերվազեից ներս մտան մի խումբ հրացաններով և նիզակներով զինվորված ձիավորներ։ Լղարիկ բարակները, լայնականջա դամիւնները, փոքրիկ կատվանման թուլաները, հոգնած լեզուները քարշ գցած, վազ էին տալիս նոցա առջև։ Բաղեները, որք անհոգ կերպով նրստած էին ձիավորների ձեռքի վերա, ցույց էին տալիս, թե այդ հեծելախումբը դառնում էր որսորդութունից։ Եվ հիբավի, դանազան թռչուններով լիբը արյունոտ տոպրակները և մի հզքերու, որ բեռնած էր ջորու վերա, հաստատում էր այդ կարծիքը։ Փոշին թանձր սլոններով բարձրանում էր այն փողոցներից, որտեղից անցնում էին նոքա։ Նստած մարդիկը կանգնում էին և նոցա գլուխ էին տալիս։ Անցորդը հետ էր քաշվում, կանգնեցնում էր յուր գրաստը և ճանապարհ էր բաց անում, իսկ կանաչքը թաքնվում էին անկյուններում։

Դա Զեյնաբ-խանումի ամուսինն էր յուր ժառանգրով։ Նա մի մարդ էր, մոտ հիսուն տարեկան, հաստլիկ, հինաշով ներկած երկայն մորուքով և ահեղ կերպարանքով։ Իշխանը բռնած էր նույն ժամանակ շահի դռանը մի մեծ պաշտոնակալի տեղ։

Նա հասավ յուր ամրոցն, երբ ճրագները վառվել էին արդեն, իսկույն վայր իջավ ձիուց և սանձը հանձնեց դռան պահապաններից մինին, որք խումբով վաղեցին նորա առջև։ Նորա նժույզը պատած էր սապոնի նման փրփրած քրտինքի մեջ, սկսան ման ածել նորան մինչև հովանա։ Իշխանը ներս մտավ դիվանխանան։ Մանկահասակ պատանյակներն, անմաղ թշերով, պատեցին նորա շուրջը. մինը սկսավ յուր տիրոջ կոշիկները դուրս քաշել, մյուսը նորա զենքերն էր արձակում, երրորդը լագան-աֆտաֆեն դրավ նորա առջև, որ լվացվի։ Նրբ նա մաքրեց յուրյան ճանապարհի փողոց, իսկույն մատուցին վարդաշուր, նա սրսկեց յուր փառավոր մորուքը, օծվեցավ և անուշահոտվեցավ։ Նույն րոպեին պատրաստ էր նորա առջև ոսկյա գլխով զարդարած ղեյլանը, որից սառը ջուրը կաթկթում էր։

Այնուհետև մինը մյուսի ետեից ներկայացան իշխանի դրանիկները՝ նորա ֆերհաշրաշին, նագիրը, մինախոռը, նայլը և այլն։ Նոցա ամեն մինի դեմքի վրա նկարված էր երկյուղ և ստրկական խոնարհություն։ Նոքա, խորին կերպով գլուխ խոնարհեցնելով, երկրպագութուն էին տալիս և ամեն մինը ղեկուցում էր անում յուր գործավարության մա-

սին իշխանի բացակայութեան ժամանակ: Իշխանը մի քանիսին գովեց, մի քանիսին բարկացաւ և հայհոյեց ու այնպես արձակեց բոլորին:

Ամենից վերջը հայտնվեցաւ ծերունի ներքինապետը, երբ նորա տերը միայնակ ծխում էր:

— Ի՞նչ ունենաւ սեւեռ, Հեյդար,— դարձաւ դեպի նա իշխանը:

Ծերունին կրկնեց երկրպագութիւնը, պատասխանելով.

— Թո՛ղ ողջ լինի իմ տերը, և աստված նորան երկար կյանք պարգևե, իսկ նորա փառքն արեգակից վերեւ բարձրանա:

— Ի՞նչպէս է իմ հարեմխանան:

— Ձեր աղախինները բոլորն առողջ են և ալոթարար յուրյանց տիրոջ թանկագին կենաց համար:

Իշխանն ընդունեց ինքնաբաւական կերպարանք, բայց Հեյդարի դիմքի վերա նկատում էր նա կասկածալոր մի երեւոյթ, որը ծերունին աշխատում էր թաքցնել:

— Առանձին ոչինչ չէ՞ պատահել,— հարցրուց նա:

— Ձեր մեծութեան հովանաւորութեան շնորհն երբ յուր աղախիններից պակասում է, անկարելի է, որ մի շարիք շահնդիպե, տե՛ր իմ: Իշխանի դեմքն այլաչլիցաւ:

— Ի՞նչ կա, շուտ ասա՛, ծերուկ,— կոչեց նա մի փոքր բարկացկոտ ձայնով:

Ներքինապետն, որ բոլոր մարմնով դողում էր և հաղիւմ էր կարողանում յուրյան ոտքի վրա պահել, ասաց.

— Հարեմներից մինը տանջւում է ջիննեքից:

— Հանուն գթած և ողորմած ալլահի... Նղո՛ւք շեյթանին...— բացականչեց իշխանը սարսափելով:— Այդ ո՞րն է,— անհամբերութեամբ հարցրուց նա:

— Գուրջիստանցի խանումը, տեր իմ:

— Զեյնաբը: Նորա տե՛ղն է...— պատասխանեց իշխանը լի բարկութեամբ:— Այդ կամակոր գլխավորի աղջիկը մի անգամ ևս յուր կյանքումն նամազ չէ արել: Նորա տե՛ղն է, թո՛ղ այժմ յուր անհավատութեան վարձը ստանա... Թո՛ղ ջինները տանջեն նորան...

— Ձեր ծառան հրաւիրեց մի պառաւ կին, տեր իմ,— հառաջ տալով ծերունին երկոտ ձայնով:— Նա զորավոր կախարդներից մինն է, նա իշխում է ոգիների վերա: Կախարդը մեծ մասամբ հալածեց ջիններին, այժմ խանումը փոքր-ինչ հանդիստ է:

Իշխանի վրդովմունքը մի փոքր հանդարտեց:

— Գնա՛, Հեյդար, դու ասա Զեյնաբին, ես ուզում եմ նորան տեսնել,— հրամայեց նա:

— Գժբախտաբար ձեր աղախինը չէ կարող վայելել յուր տիրոջ մի այդպիսի շնորհը:

— Ինչո՞ւ:

— Կախարդը հրամայել է նորան յուր սենյակումը փակված մնալ, մինչև քառասուն օր չիլա մտնել և ադամորդու երեսը շտեմնել: Այդ քառասուն օրումը խանութն յոթն անգամ Ղորանը պետք է ծայրերիծայր կարդա և ամեն օր յոթն անգամ նամագ անել, մինչև շար ոգիները բուլորովին հեռանան նորանից:

— Ուրեմն ես չեմ կարող տեսնել նորան:

— Վտանդավոր է մտնել նորա մոտ, տե՛ր իմ:

Սույն միջոցին Զեյնաբ-խանումի բակից լսելի եղան զանազան սարսափելի ձայներ:

— Լսեցեր, տեր իմ, լսեցե՛ք, ահա ջինները սկսեցին յուրյանց դիվական հարսանիքը:

Իշխանի երեսի դուշնը թռավ: Նա յուր մատներով սկսեց անհանդիստ էերպով յուր «տերողորմյայի» հատիկները դարձնել և ալլահի ու մարգարեի անունները կարդալ:

Ձայները լռեցին, միայն երբեմն լսելի էր լինում սուր-ձգական ճլվլոց:

Նույն ժամուն մանկահասակ սպասավորներից մինն իմացում տվավ, թե մի քանի խաներ և բեկեր ուզում էին ներկայանալ: Իշխանը հրամայեց, որ գան:

— Դու կարող ես գնալ, Հեյդար,— դարձավ նա պեպի ծերունին,— միայն Բազիմ-խանումին հայտնիր, որ այս գիշեր նրա մոտ կլինեմ:

Ներքինապետը կրկին երկար կյանք և առողջություն բարեմաղթեց յուր տիրոջը և զլուխ տալով հեռացավ: Իշխանի դահլիճը մտան խաները և բեկերն, որոնք կառավարության մեծամեծ պաշտոններ էին վարում և միևնույն ժամանակ ունեին բարեկամական հարաբերություններ նորա հետ:

ԺԳ.

Գիշերը խիստ մութն էր:

Ներքինապետը զոհոթյամբ և ուրախ դուրս եկավ յուր տիրոջ դահլիճից: Նա իսկույն դիմեց պեպի Բազիմ-խանումի կացարանը: Նորան հանդիպեց մալայեցի Ֆերուզը, որ միայնակ բակումը ման էր գալիս:

— Ո՛ւր, Հեյդար-ամու,— հարցրուց աղջիկը:

25 Բաֆֆի, Երկ. թող. 12 հատ., հատ. 2 385

— Խանութիդ մոտ:

Աղախինը բուրբաղական շփոթությունից հետո պատասխանեց.

— Նա բնած է:

— Դե՛, գնա, Ֆերուզ, շուտ վարձեցրու խանութին, ասա՛, որ իշխանն այս գիշեր նրա մոտ կլինի:

— Շատ լավ,— պատասխանեց մալալուհին և հեռացավ:

Նա գտավ Սալմանին յուր տիկնոջ նախասենյակում:

— Սալման, բո հոգուն մատաղ, շուտ վաղիր խանութի մոտ, ասա Էսրան...

— Ի՞նչ ասեմ:

— Ասա՛, իշխանը դարձել է որսից, Հեյդարը հայանեց, որ այս գիշեր մեր խանութի մոտ կլինի:

— Դու ի՞նչ ասեցիր Հեյդարին:

— Ես խաբեցի նորան, ասեցի խանումը քնած է:

— Ի՞նչ սատանա ես, Ֆերուզ:

— Սա՛ւա կաց, գնա՛, մի՛ ուշացիր:

Սալմանն յուր հեղաթափները պնդացրեց և սկսեց ուղղվիլ գեղի ճանապարհ:

— Գիտե՞ս որտեղ է նա,— հարցրուց Ֆերուզը:

— Գիտեմ,— պատասխանեց պատանին:

— Դե՛, վաղի՛ր:

— Մտի պես կթռչեմ:

Եվ իրավ, բառորդ ժամից հետո թեթև պատանին կանգնեց փոքրիկ տնակի հանդեպ, սկսավ դարկել մութը:

— Ո՞վ ես,— հարց արին ներսից:

— Ես եմ,— ձայն տվեց պատանին և խփույն ներս քնդունվեցավ:

Այդ տնակի մեջ յուր մի հատիկ սպասավորի հետ բնակվում էր Միրզա-Շաֆի անունով մի աղամարդ: Նա եկած էր այս քաղաքը Հաֆիզի հայրենիքից: Լի վառվառն երեակալույթյամբ՝ շիրազցի երիտասարդն յուր ժամանակի երգիծարան բանաստեղծներից միինն էր: Նա, բացի նորանցից, որ զանազան երգերի կտորներ գրելով նվիրում էր պարսից մեծամեծներին և նոցանից ընծաներ էր ստանում, այլև գրադարանի փողը պակասած միջոցներում շատ անգամ մի քաշքուղ քարշ էր տալիս թերից, սկսում էր փողոցներում երգել և գերվիշի նման յուր օրական ապրուստը հավաքել: Միրզա-Շաֆին հիանալի ձայն ուներ: Նորա կրակոտ երգերից միինն էր, որ Բաղիմ-խանումը լսելուց հետո համբավանալի խորքից ձգեց գեղեցիկ իշխանուհու սիրտը գեղի մանկահասակ բանաստեղծը: Եվ այնուհետև հարեմական տարփածուն շարա-

վը մի քանի անգամ յուր գաղտնի ալցելությունները նվիրում էր Միրզա-Շաֆիի մենավոր բնակարանին:

Սալմանը հայտնվեցավ տնակի բակում, փոքրիկ սենյակի լուսամուտից լսեց նվագածության ձայներ: Նա գտավ յուր արուհին դվարճության ամենասքանչելի զրույթյան մեջ: Հարեմական գեղեցկուհին, ոսկյա շանկերը մատներին անցուցած, արձակ խոսքովիքը մեջքի վրա սփռելով, զնկզնկացնում էր և շալվարների մրբկածուփ փոթորիկի մեջ պտտվում էր, սյար էր գալիս: Բանաստեղծը, թառն յուր կուրծքին սեղմած, հնչեցնում էր, ներդաշնակելով մի թեթև զլաֆ:

Նոցա մոտ մի կողմում դրած էին զանազան ոգելից բմպելիքներ և նախաճաշելու ուտելիքներ:

Սալմանի երևույթը հայտնի վրդովմունք պատճառեց երկուսի վերա ես, և խանումը դադարեց սյարելուց:

— Ինչո՞ւ եկար,— դարձավ նա զեպի պատանին:

Փոքրաշուրք պատմեց բոլորը, ինչ որ լսել էր Ֆերուզից: Խանումը բոլորովին շփոթվեցավ:

— Ի՞նչ անեմ, աստված,— գոչեց նա խորին հուսահատությամբ:

— Անհոգ կա՞ց, Բագիմ,— ասաց երիտասարդը, անփույթ կերպով ծիծաղելով յուր հյուրի խռովության վերա:— Այդ առաջին անգամը չէ, որ դու ծուգտի մեջ ես բռնվում:

Իշխանուհին դարձյալ անհանգիստ էր:

— Իշխանն որտե՞ղ էր գտնվում,— դարձավ երիտասարդը զեպի Սալմանը:

— Դիվանխանայի մեջ:

— Ո՞վքեր կային մոտը:

— Մի քանի խաներ և բեկեր,— ասաց պատանին, տալով նոցա անունները:

— Ա՛, այդ դատարկապորտ անպիտանները նորա մոտ կմնան մինչև կեսգիշեր: Իշխանը դեռ յուր հյուրերին բերած որսիցն եղջերվի խորոված կուտացնել: Հետո կսկսեն լիկել ու լափել, հետո խաղալ ու ամբողջ ժամերով յուրյանց հիմարությունները պատմել:

Սալմանը զուրս գնաց նախասեյյակ, սպասում էր յուր տիկնոջը:

— Ինձ ի՞նչ օգուտ դրանցից,— հարցրուց խանումը վշտահար ձայնով:

— Այն օգուտն, որ իշխանը յուր սիրուն հարեմի օթյակը կմտնե կեսգիշերից մի քանի ժամ անցած, բայց տալավին չորս ժամ կա մինչև այդ անբախտ բուպան:

— Այսուամենայնիւ, ինձ պետք է գոնյա երկու ժամ առաջ այնտեղ գտնվիլ, որպէսզի կարողանամ պատրաստվել նորան ընդունելու։ Նրիտասարդի ուրախ դէմքի վրա վազեց մի հեղինական ծիծաղ։

— Ա՛, այժմ իմացա, թե ինչու ես շտապում, պատրաստվելու համար... երեսդ կոկելու համար... մազերդ անուշհոտցնելու համար... աչերդ սուրմայելու համար... հոնքերդ ներկելու համար... ամենափառավոր հագուստով զարդարվելու համար։ Հա՛, այդպէս չէ՞։

Խանումն այդ խորքերին պատասխանեց մի քաղցրիկ ժպիտով։

— Բայց ի՞նչու խեղճ բանաստեղծի խուցը գալու ժամանակ չես պատրաստվում դու,— հառաջ տարավ երիտասարդը։— Մի՞թե մտածում ես, որ քո քիշմիրյան լաթերը կաղտոտվին իմ սենյակի փոշինների մեջ։

— Նորա համար, որ դու էդպէս էլ սիրում ես ինձ,— պատասխանեց խանումը և յուր ձեռքը նազելով երիտասարդի ուսին դրեց։

Միրզա-Շաֆին գրկեց յուր սիրուհին և նստեցրուց յուր մոտ։

— Այդ ուղիղ է, հոգիկս,— խոսեց նա,— հարեմական բռնակալները՝ այդ հոտած, փտած իշխանները միայն, արտոժում են յուրյանց անբախտ զոհերը միշտ խայտաճամուկ կեղեի մեջ տեսնել, Իսկ Շաֆին սիրում է այդ կրակոտ աչերը, այդ աղեղնաձև հոնքերը տեսնել յուրյանց բնական գեղեցկության մեջ։

Այդ խոսքերին հաջորդեց մի ջերմ, սիրաբորբոք համբույր։

— Լսի՛ր, Բագիմ,— հառաջ տարավ երիտասարդն ավելի ծանր կերպով,— երգվում եմ այդ գանգրահեր զուլֆերով (խոպոպիք), որ շուտով այդ անպիտանների դարը կանցնի։ Մեծ Բաբլ վարդապետությունը կտիրե մեր աշխարհին⁸։ Ապագան մերն է։ Այն ժամանակ այդ իշխաններն, այդ խաներն, այդ բեկերն, այդ վնասակար արարածներն այլևս չեն կարող ժողովրդի արյունը ծծելով պարարտացնել յուրյանց փորը։ Այլևս չեն կարող դիզել յուրյանց պալատներում երկրի հարստությունը և լցնել յուրյանց հարեմխանան մեր աշխարհի տմենագեղեցիկ աղջիկներով...

Այդ խոսքերն արտասանելու միջոցին երիտասարդը այնպէս դրավ-վեցավ յուր մտքերով, կարծես թե մոռացավ յուր սիրուհին, որ գրկումն էր։ Նա շարունակեց.

— Թո՛ղ առժամանակ ես խեղճ Շաֆին դիշերները քաղցած փորով յուր վերարկվի տակ կծկված, յուր սառը ծնկները դրկած, միայնակ քնի այդ խոնավ սենյակի մեջ։ Բայց կգա օրը, երբ մենք կցրենք այդ անողորմ մեղուների բույնը և նոցա քաղցրիկ մթերքը մեզ կերակուր կշինենք...

— Զէ՛ որ ես քեզ մենակ չեմ թողնում, Շաֆի ջան,— երիտասարդի խոսքը կտրեց իշխանուհին հրապուրիչ ձայնով։

— Գողությունը միշտ՝ զղվելի բան է,— պատասխանեց երիտասարդը։— Ահա՛ սպասում է Սալմանը, գնա՛, և դու մի բռնակցի հետո իմը չես։ Գնա՛, սիրելի Բագիմ, ես չեմ ուշացնի քեզ, գնա պատրաստվի՛ր, զարգարվի՛ր, բո ըռնակալն այս գիշեր քեզ մոտ շնորհ ունեւ։ Բայց երբ կգա կնոջ ազատ իրավունքը, դու այլևս ստիպված չես լինի շողոքորթել մի «զազանի» անասնական կրքերին... Իսկ առայժմ պետք է համբերես, Բագիմ, որովհետեւ դու ստրուկ ես։

Տիկիներ լի համակրական զգացմունքով՝ յուր վարդի կոկոնի նման շրթունքը հպեցրուց երիտասարդի ճակատին և վեր կացավ։ Նա պատրաստվում էր գնալ, բայց Միրզա-Շաֆին կանգնեցրեց նորան։

— Սպասի՛ր, գիշերը շատ մութն է, քաղաքի սրիկաները քաղցած գայլերի նման այժմ պտտում են փողոցներում։ Սպասիր, ես քեզ հետ գամ։

— Դու մնա՛ տանը, Շաֆի, մի փոքր հանգստացիր, դու շատ վերգողված ես,— ասաց տիկիներ։

— Ես կհասցնեմ քեզ մինչև ամբողջը։

Նոքա միասին դուրս ելան, յուրյանց հետ առնելով Սալմանին։ Ամբողջի մոտ բաժանվեցան։ Բագիմ-խանումն երբ կամենում էր անցնել հարեմխանայի բակը, դռնապանը հարցրուց նորան.

— Ո՞վ ես։

— Բագիմ-խանումի մոտ եմ գնում, նորա քրոջմենն նւմակ եմ բերում,— եղավ պատասխանը։

— Դնացե՛ք։

ԺԴ

Միրզա-Շաֆին, բաժանվելով յուր սիրուհուց, մի քանի բոպե կանգնեց իշխանի ամբողջի մոտ, նա մտածում էր. «Ո՛րքան անբախտ արւածներ յուրյանց սիրողների գրկիցը խլված, բանտարկվել են այդ վանդակի մեջ։ Եթե նոցա բոլորի արտասուքը միախառնվեին, այդ ահագին պարիսպները կխորտակվեին նոցա հոսանքի առջև»։

Նա կամենում էր հեռանալ, երբ մի նոր միտք հետ դարձրուց նորան. «Զէ՛, մտնեմ իշխանի մոտ և մի քանի բոպե նորան զբաղեցնեմ դատարկախոսությամբ, մինչև նրա տիկինը կպատրաստվեր»... և նա ուղղեց յուր քայլերը դեպի ամբողջը։

Նա գտավ գիվանխանայի գահլիճներից մինը փառավոր կերպով զարդարված լալաներով և մաքանգինեով: Լուսամուտների լայն-ապակեղարդ փեճաբեճը՝ վեր էին քաշված, և բակի ծագիկներով անուշահոտված օդը ներս էր ծավալվում ախորժ թարմությամբ:

Փենջարևի մի կողմում ծալապատիկ նստած էր ամբողջի իշխանը, նորանից ներքև կարգով շարված էին հյուրերը և լուսթյամբ ականջ էին դնում նորա խոսքերին:

Միրզա-Շաֆին ներս մտավ և, սովորական ողջույնը տալով, կանգնեց:

— Ա՛, Միրզա, բարով եկար, բարով, հրամեցեր նստեցեր,— ասաց իշխանը նորան տեղ ցույց տալով:

Երիտասարդը բոլորին ծանոթ էր, առանց նեղվելու, համարձակ գնաց և նստեց ցույց տված տեղը:

Նա լավ գիտեր յուր երկրի սովորությունը, թե զանվում էր մի իշխանի մեջլիսում, և թե հարկավոր էր ամեն նորա հիմար ու խելացի խոսքերին լուսթյամբ լսել, «այո՛», «յոպես է»՝ ասել, այդ պատճառով Միրզա-Շաֆին կամեցավ առժամանակ պահպանել պատշաճի կանոնները:

— Հորս գերեզմանին երգում լինի,— շարունակեց իշխանը ընդհատված խոսակցությունը,— իմ որսորդությունն այս անգամին անսպասելի հաջող գնաց:

— Ձեր մեծությունը միշտ բախտ ունե որսորդության մեջ,— շողորթեց հյուրերից մինը:

— Բացի դորանից, իշխանի շները լավ վարժված են,— վերա բերեց մի այլը:

— Իմ ոսկեղույն բարակը՝ Շեյթանը, հրաշալի մի բան է, ես նորան չեմ փոխի ամենաազնիվ արաբական նժույզի հետ,— պատասխանեց իշխանը:

— Այն, որ Ջաֆար-խանը ձերդ մեծությունը վեշե՛ք էր ուղարկե՞լ,— հարցրուց մինը:

— Այո՛, հենց այն,— պատասխանեց իշխանը,— գիտե՞ք, խան, որքա՛ն թանկ նստեց ինձ այդ բարակը. Ջաֆար-խանը, ձեզ հայտնի է, ամբողջ մի տարի զավառապետ էր Բաշանում, ի՞նչ անիրավություններ ասես չէր արել այնտեղ այդ անսրիտանը՝ կաշառքներ, տուղանքներ, բացի դոցանից, գիվանի տուրքից ևս բավական կուլ էր տվել: Ես կարող էի նորանից մի քանի հազար գեղին թուման զուրս բաշել, բայց բոլորը բաշխեցի:

Միրզա-Շաֆին, որ լուսթյամբ լսում էր, կտրեց իշխանի խոսքը.

— Վէ՛հա՛ս շու՛նի, բարակը նույնպէս զեղին գույն ունի, իշխան: Բայց ես զարմանում եմ մի բանի վերա, ես զիտեի, որ քաղության զոհերը մատուցվում են միայն սուրբ կենդանիներից, իսկ այդ մի նոր վարդապետութիւն է, որ շներից եղած զոհաբերութիւնը դարձյալ կարող էր սրբել մի հանցավորի մեղքերը...

Միրզա-Շաֆիի երգիծական սրախոսութիւնը բարձրացրուց քնդ-հանուր ծիծաղ: Բայց որովհետեւ բոլորը սովոր էին նորա խոսքերին, այդ պատճառով իշխանն ամենեւին չբարկացաւ նորա նկատողութեան վերա և շարունակեց յոր խոսակցութիւնը, որ այնքան հետաքրքրական էր նորա հյուրերին:

— Իսկ այդ անգամին իմ Հաղուղը,— այդպէս էր իշխանի նժույգի անունը,— կատարյալ հրաշք գործեց:

— Ի՞նչպէս,— հարց արին ամեն կողմից:

— Այս անգամ երկար մենք թափառում էինք Ս.....ի դաշտերում և ձորերում, մի բանի կաքավներ և տատրակներ միայն գտանք: Նոքարներս ամեն մինը մի կողմ ցրւած էին: Մին էլ հեովից տեսա Աբպար սպահանցու հրացանի ծովը բարձրացաւ: Բայց գնդակը չդիպաւ նոյատակին, և եղջերուն սատանայի արագութեամբ սկսաւ վազել: Ես Հաղուղին բաց թողեցի էրեի վերա: Քառորդ ժամու շափ իմ ձին և որսը վազում էին միեւնոյն ուղղութեամբ: Հանկարծ իմ առջև մի խոր ջրանցք, մինչև տասն արշին լայնութեամբ: Ես չկարողացա Հաղուղիս գլուխը դարձնել, որովհետեւ նա չափազանց տաքացած էր: Իմ աչքերիս առջև սեպցաւ: Մին էլ այն տեսա, ձին արծվի պէս թռաւ, և ես դռնվում էի ջրանցքի մյուս ամուռը:

— Մաշա՛լլա, մաշա՛լլա,— կռչեցին հյուրերը:

— Եղջերուն ընկաւ ջրանցքի մեջ և մինչև կեսը թաղվեցաւ լիւի մեջ: Ես արձակեցի իմ կարաբինան, և խոշոր կոտորակները անցան որսի ուղեղի միջից:

— Բայց դուք էլ մեծ քաջութիւն եք արել, իշխան,— գովաբանեցին հյուրերը:

— Ես այդ դեպքում ավելի պարտական եմ Հաղուղին,— հառաջ տարաւ իշխանը,— ճշմարիտ նա արժեր փրկանք լինել այն զեղեցիկ օրիորդին... որ...

— Ի՞նչ օրիորդ,— հարցրուց հյուրերից մինը,— ձեր մեծութիւնը, կարծեմ, Հաղուղին հինգ հարյուր թումանով գնեց:

— Դուք սխալվում եք, խան,— պատասխանեց իշխանը,— ձեր ասածը քեյրանն է, որ գնեցի բաղդադցի արաբից: Հաղուղը ինձ բերեց ծերունի խալաֆ-բեկը՝ Մավրի թուրքմենների ցեղապետը: Երբ վերջին

արշավանքներում մենք թուրքմեններից այնքան զերիններ և կողոպուտ խլեցիներ, նոցա թվում գտնվում էր հալաֆ-բեկի աղջիկը, հեղձ ծերունին առաջարկեց հաղար թուման փրկանք յուր գասեր համար, ես չընդունեցի, այլ պահանջեցի նորա ձին, որ բոլոր Թուրքեստանի մեջ հրուշակված էր։ Նա ստիպված եղավ տալ Հաղուղին, որ յուր երկու աչքի լույսի հետ չէր փոխի։ Ձին բերեցին, հրամայեցի տանել ախոռը, իսկ աղջիկը մինչև այսօր էլ իմ հարեմխանայումն է...

Վերջին խոսքերը հալաֆ-բեկի գասեր մասին վերաբերում էին Բագիմ-խանումին, Միրզա-Շաֆիի սրտին ամենամոտ առարկային։ Նորա հպարտ աչքերը վառվեցան այդ լսելու ժամանակ, և շրթունքը սկսեցին դողալ։

— Ի՞նչ լավ եք արել, — գովեցին ամեն կողմից իշխանի նենդությունը։

— Շատ լավ է արել, — վրա բերեց Միրզա-Շաֆին հեղնորեն կերպով, — խաբեբայութունը պատերազմական զործերում թույլ է տված մինչև անգամ Ղորանով...

Խոսակցութունը ընդհատվեցավ, երբ ներս բերվեցան ղեյլանները։ Նորա սկսեցին ծխել։

— Դուք բոլոր ժամանակը Ս.... ո՞ւմը անցուցիք, իշխան, — հարցրուց խաներից միներ։

— Երեք օր միայն։ Այնտեղից ես եկա Հյուսեին-խանի մոտ, ճաշին հյուր եղա նորա գյուղումը։ Ճշմարիտն ասած, շատ ուրախ անցուցիներ։ Խանն ինձ ղվարճացնելու համար կանչել տվեց յուր հրեա րայաթներից մի քանի պատանիներ և աղջիկներ, նրանք «ջիհուդի» պար բռնեցին։ Ա՛խ, ի՞նչ ծիծաղելի էր այդ նզովյալների խաղը։ Հետո մի քանիսին ծերերից փաշտի կապել տվավ խանը. սկսեցին ծեծել, նրանց լացը ու գոռոցն ավելի ծիծաղեցրուց ինձ, կատարյալ «ջիհուդի շիվան»...

Այդ խոսքերը այնպիսի մի եռանդով պատմեց իշխանը, որ շարժեց բոլոր հյուրերի ծիծաղը, բացի Միրզա-Շաֆիից։

— Ես էլ տեսել եմ այդ անիծվածների խաղերն, — ասաց խաներից միներ, — ճշմարիտ շատ ծիծաղելի է։ Երբ առաջին անգամ զնացի Համադան որպես կուսակալ, երբ քաղաքին մոտեցանք, բոլոր ժողովուրդը ընդառաջ ելավ։ Մուսուլմաններն ամեն մի տասը քայլափոխում մատաղ էին մորթում ձիուս ոտքերի տակ։ Զիհուդները պար էին դալիս։ Նրանք հագել էին ծաղրական հագուստներ, գլխներին դրած էին երկայն, դանազան գույներով ներկված թղթե գդակներ։ Այնպես թռչկոտում էին, չբռնիկ էին զարկում և պես-պես մասխարություններ էին անում։ Իսկ ավելի ծիծաղելի էին հայերը։ Նրանք դուրս էին բերել յուրյանց քահա-

նաներին եկեղեցւո Տաղուստով և բոլոր պատկերներով ու խաչերով, որ այդ անօրինները դործ են ածում յուրյանց եկեղեցիներում: Ես չկարողացա իմ ծիծաղը պահել, երբ տեսնում էի պարսիկ լամուկները մոտենում էին պատկերներին ու սկսում էին նոցա առջև յուրյանց բերանը ծոմուել ու զանազան ծաղրական խոսքեր ասել և կամ քեշիշներից (տերտերներից) հարցնում էին. «Քեշիշ, ինչո՞ւ ես խաչի ետքում փայտ անցուցել»*:

— Այդ շատ ծիծաղելի է,— ձայն տվեցին ամենքը հռհռալով և հայտնեցին, որ իրանցից շատերը ներկա եղած են այգյախի հանդեսներին:

— Բայց օտար ազգերի կրոնական սրբությունքը ծաղրածության առարկա չինեւ, այդ ո՛չ միայն խղճմտանքի ընդդէմ է, այլև՝ անարժան,— մեջ մտաւ Միրզա-Շաֆին:

Բայց իշխանը նորան փոխանակ ուղղակի պատասխանելով՝ ասաց.

— Ավելի հաճելի կլինի մեզ, եթե այդ ունայն քարոզների տեղ դու երգես մի երգ:

— Բոլորովին ուղիղ նկատեցիք, իշխան,— ավելացրուց խաներից մինը,— ուրեմն հրամայեցեք բերեն թառը, ես խնդրում եմ, որ Միրզա-Շաֆին ածե ևս:

Սուլէն միջոցին իշխանի մանկավիհները ներս բերեցին արծաթյա մատուցարանների վերա զրած նախաճաշելիքներ, որոց ընթրիքից առաջ սովորութիւն ունեն պարսիկները ուտելու, և նոցա մոտ դրվեցան զանազան Ղորանից արգելված ըմպելիքներ: Հյուրերը սկսեցին խմել և ուտել**, իսկ Միրզա-Շաֆին հնչեցրուց թառը և հանպատրաստից երգեց այս երգը.

Թափում էր ցաւը վշտահար սրտից,
Այն սարի գլխին, գմբէթի նման,
Կապույտ երկինքը յուր լայն կամարը
Դրած էր այնպես պայծառ, անսահման:

* Պարսկաստանում այդ անպատիվ լրբությունը շարունակվում է մինչև այսօր: Քաղաքների մահմեդական ժողովուրդն իրանց նորեկ դավաճապետների զվարճությունը հագեցնելու համար ծաղրածության գործիք են ընտրում հրեաներին և քրիստոնյաներին: Խ. Արովյանը նկարագրում է յուր թվերը Հայաստանիս մէջ հայ կղերի մի այդպիսի եկեղեցական հանդիսակատարությունը Երևանի խաների առջև: Երևում է, այդ սովորությունը շատ հին ժամանակներից պարսից կրոնական հալածասիրության ծնունդ է: Մանր. Գեղ.:

** Պարսիկները սովորութիւն ունեն ընթրիքից առաջ հասարակ նախաճաշելիքներով խմել ոգելից ըմպելիքներ, որպիսի են՝ դինի, արաղ և այլն: Երբ բոլորովին արբենում են, հետո բերանները լվանում են և ուտում են ընթրիքի: Մանր. Գեղ.:

Այն սարի վերա ամբոց էր կանգնած,
Թշնամի վըհուկ կախարդեց նորան.
Ամբոցի միջում աղջիկ էր նստած,
Նորան կապել էր գերության շղթան:

Միայնակ, տխուր նազելի կույսը
Փակված էր մթին յուր նեղ սենյակում,
Կյանքից և բախտից կտրած էր հույսը,
Սրտամաշ ցավերը կըրում էր հոգում:

Ամբոցի մոտեն մեկ աշուղ անցաւ,
Երգեց աշուղը յուր երգը անուշ,
Վըհուկի այն շար թիւիսմը լուծվեցաւ,
Փշրեց յուր շղթան աղջիկը քնքուշ:

Վազեց գետի դուրս, աշուղին կանչեց,
Ասաց. «Դու ես իմ սրտի ուղածը»,
Սեղմեց գրկի մեջ, երեսեն պաշեց,
Ասաց. «Ինձ փրկիչ համփեց աստվածը»:

Երբ որ լուսինը բլուրի ծայրեն
Շողում էր լույսը՝ ուրախ և պայծառ,
Երբ որ աստղերը երկնի կամարեն՝
Պսպղին տալով՝ թափեին գոհար,

Ամբոցի միջեն աշուղի նազելին,
Ծածուկ դուրս գալով, մթին անտառում՝
Էի ցնորքնեղով՝ սրտի սիրելին՝
Կանչում էր, կանչում... նորան պըտրում...

Այն անտառի մեջ կար մի տաղավար,
Կարծես, դերվիշի էր նա բնակարան,
Թփերով պատած՝ ճյուղերը հյուսած
Յրաից, անձրեից պահում էր նորան:

Այնտեղ աշուղը միայնակ՝ լռին
Սուսնձնութան մեջ երգում էր երգը,

Նորան կենակից էին՝ Հաֆիզ, Սաադին
Եւ մեծ թուսեցու հրաշալիք գիրքը*։

Այն տաղավարում ամբողջի հուրին
Անցուցանում էր ա՛նուշ գիշերներ,
Ջեննաթը երբե՛ք յուր անմահներին
Չէ՛, չէ՛ շնորհում այնպիսի օրեր...

Թափում էր ցավը վշտահար սրտից,
Սրբում էր աչքից դառն արտասուքը,
Որպես մի անմեղ՝ աղատված բանտից՝
Մոռանում էր յուր ողբն ու սուգը։

Ամբողջի տերն էր բռնակալ, իշխան,
Որ իւրեց նորան հայրենի երկրից,
Իսկ աղջկա հայրն՝ էր ծերուկ մի խան,
Որ շատ արտասուք քամեց աչերից։

Իշխանը ուներ պաշտոն արքունի
Եւ գեղեցկուհի կանայք բազմաթիւ,
Նորա հարեմում ստորուկ, ներքինի
Չունեին բնավ համար և հաշիւ։

Նորա կանայքը փակված են որջում
Երկաթով պատած՝ ամուր վանդակում,
Բայց անը հզոր է քան բռնության,
Նա յուր վանդակը է միշտ խորտակում...

ԺԵ

Բագիմ-խանումը, դառնալով յուր սենյակը, դարդարվեցաւ, օծ-
վեցաւ, կոկվեցաւ և նախշուն թիթեռնիկի կերպարանք ստացաւ։ Նա
յուր օթյակը լեցրած անուշահոտությամբ, սպասում էր յուր տիրոջ գա-
լըստյանը։ Հանկարծ նորա աւանջներին զիպաւ մոզական հնչումները
մի երգի։

* Թուսեցի էր պարսից երեկոյ լաճապետը Զիրդուսին։ Նրա նշանավոր պատմա-
կան վէպը կոչվում է Շահ-Նամէ։ Մաճոր. 664։

— Այդ «նրա» ձայնն է...— ասաց շփոթվելով տիկինը և մոտեցավ բաց լուսամուտին, ուսկից ներս թռան երգի վերջին սողերը.

Եվ իսկ այս գիշեր ամրոցի հուրին
Ջվարճանում էր աշուղի գրկում,
Որ թռիչք տվեց սրտի դարձերին...
Որ ձեզի համար այդ երգն է երգում...

— «Նա» ինձ է երգում...— մտածեց տիկինը լի բազմբով վրդով-մունքով և թերվեցավ փենջարիի հենարանի վերա:

— Գիտե՞ր, խանում, ով է երգում,— հարցրուց Ֆերուզը, որ կանգնած հետադուռում էր յուր տիկնոջ հրեայի փոփոխական դժերը:

— Գիտեմ...— պատասխանեց տիկինը տխուր ձայնով:

— «Նա» նորա համար է երգում, որ դուք լսեք:

Տիկինը ոչինչ չպատասխանեց: Նա երկար ականջ էր դնում, բայց երգը լռել էր արդեն:

— Իշխանը այս գիշեր ձեզ մոտ կլինի,— խոսեց աղախինը:

— Գիտեմ:

— Ի՞նչ պատրաստել:

— Ինչ ուզում ես պատրաստի՞ր, Ֆերուզ, ինձանից մի՞ հարցրու, իմ գլուխն իմս չէ...

Աղախինը, նկատելով տիկնոջ վշտահար դեմքը, հեռացավ:

Բազիմ-խանումը հեռացավ լուսամուտեն, մոտեցավ հայելուն, երկար նայում էր յուր վերա, կարծես սիրահարված լինեի իրանով: Ձեթի այգալես տեսներ ինձ Շաֆին...», ասում էր նա ինքն իրան:

Նորա մտածությունը շփոթեց մի ձայն.

— Բախտավոր, դարդարվի՛ր... ուրախացի՛ր... հիմա իշխանը կգա:

Տիկինը հետ նայեց, տեսավ հարեմներից մինը՝ դեղեցիկ Ջեյրան-խանումին:

— Նախանձո՞ւմ ես, Ջեյրան,— դարձավ նա դեպի յուր այցելուհին ակամա ժպիտով:

— Թո՛ղ իմ աչքը կույր լինի, եթե նախանձեմ,— պատասխանեց եկվորը մոտենալով:

— Բա՛ ի՞նչ ես ասում:

— Հանաք եմ անում, Բազիմ:

— Նստի՛ր, հոգիս, նստի՛ր, մի քիչ խոսենք, ես այսօր շատ տխուր եմ...

Նորա նստեցին միմյանց մոտ:

— Դու պետք է ուրախ լինես, Բագիրմ, այսօր «նորա» մոտ էիր,—
պատասխանեց Զեյրան-խանումը ծիծաղելով:

— Է՛հ, «տարին մի անգամ բայրամ (զատիկ), այն ես ախուլա-
խով»...— պատասխանեց Բագիրմ-խանումը ցավալի կերպով:

— Բաս ես սե՛ պետք է հագնեմ, որ ամիսներով նորա երեսը չեմ
տեսնում...

— Դու էլ ինձ պես անբախտ ես... Զեյրան:

— Հա՛, անբախտ եմ, Բագիրմ...— կրկնեց Զեյրանը խորին կեր-
պով հոգվոյց հանելով:

Երկու տիկիներն էլ խոսքն յուրյանց դադարի սիրողների վերա էր:
Նորա միմյանցից ծածուկ ոչինչ չունեին:

— Այդ ո՞ր սատանան փռեց իշխանի խելքին, որ կամեցել է այս
գիշեր քեզ մոտ լինել, Բագիրմ:

— Զեմ գիտում: Դու բանի՞ ժամանակ է չես տեսել իշխանին, Զեյ-
րան:

— Երեք ամիս:

— Ամեն գիշեր քնկած է դարաշու աղջկա մոտ:

Բագիրմ-խանումի խոսքը մի բոշա հարեմի մասին էր, որին շատ էր
սիրում իշխանը:

— Նա գեղեցիկ է, նորա համար,— ասաց հեղինորեն Զեյրան-խա-
նումը:

— Սատանան տանե նորա սե թշերը,— պատասխանեց Բագիրմ-
խանումը զզվանք ձևացնելով յուր դեմքի վերա:— Բե ես և դու, Զեյ-
րան, նորա նման ածել, երգել, պարել գիտենայինք, իշխանը մեզ էլ
կսիրեր:

— Մինակ այդ չէ պատճառը, հոգիս,— խոսեց Զեյրանը,— խուր-
շիղը, այդպես էր բոշա հարեմի անունը, որպես ամեն մուրուֆները,
կատարյալ կախարդ է:

— Ղո՞րդ:

— Իմ հոր գերեզմանը վկա: Նա դյուլթել է իշխանի սերը:

— Այն դեի ծնունդից ոչինչ բան պակաս չէ:

— Իշխանը կարծում է,— հառաջ տարավ Զեյրան-խանումը,— թե
խուրշիղն ամեն հարեմներից ավելի է սիրում նորան: Բայց դու, Բագիրմ,
գիտե՞ս նորա բաները:

— Զեմ գիտում:

— Նա ուրիշին է սիրում:

— Ո՞ւմ:

— Ձեմ գիտում: Բայց մի անգամ խուրշիզը ծեծել էր յուր ազախ-
նին՝ Հուսնիին, ազախինը պատմեց ինձ ամենը:

— Ի՞նչ ասեց:

— Ասեց՝ իմ տիկնոջ ծնելու օրը հասավ: Նա հրամայեց ոչ ոքին
յուր սենյակը չթողնել, այնտեղ էր միայն պառավ տատմերը: Խուրշիզն
ազատվեցավ: Տղան ծնվեց սե, ինչպես ածուխ, հաստ շրթունքներով և
ապփակ բթով: Տատմերը գիշերով վեր առեց երեխան, տարավ յուր
հետ: Մյուս օրը բերավ մի այլ աղա, սպիտակ սրպես ձյուն: Այնուհետև
հայտնեցին, թե խանումը ազատվեցավ ծնունդից...

Ջեյրան-խանումն այդ խոսքերը պատմելու միջոցին Բագիմ-խա-
նումի գեմը փոփոխվում էր դարմացական ցնցումներով:

— Ուրեմն խուրշիզի այժմյան երեխան իրանը չէ՞, — հարցրուց նա
ծիծաղելով:

— Տատմերը գտել է նորան մի մեշիզի գոնից, ուր նորան ձղած
են եղել:

— Բայց իշխանը զիրկը առած սիրում է, համբուրում է երեխային,
կարծելով թե յուրն է:

— Եվ սիրում է մորը, որ այնպիսի գեղեցիկ որդի ծնեց...

Բագիմ-խանումն երկար պաշարված էր յուր լսածների դաբա-
ցումով:

— Հիմա իմանում եմ, Ջեյրան, որ իշխանի սերը գրավելու հա-
մար գեղեցկություն պետք չէ: Պետք է այնպես «սատանա» լինել, որ-
պես խուրշիզը:

— Ի՞նչ գեղեցկություն, — պատասխանեց մյուսը, — Ջեյնար-խա-
նումը մեր ամենիցս գեղեցիկ է: Ինչո՞ւ չէ սիրում նորան իշխանը: Նո-
րա համար, որ նա «սատանայություն» չունի:

— Խեղճ Ջեյնար, — խոսեց Բագիմ-խանումը ցավակցական ձայ-
նով, — կարելի է սրտի դարդերիցը դուռեցավ...

— Դարդը բի՞շ բան է... Ես մի օր չէի տեսնում նորան, որ աչքերն
աշատսուրով թաց չլինեին: Խեղճն ամբողջ օրը յուր սենյակից դուրս
չէր գալիս, հենց ա՞խ էր քաշում ու լաց լինում...

— Հիմա մի բիշ լավ է, ասում են:

— Ջինների ձայնը դեռ շատ անգամ լսվում է:

— Ես ուզում էի այսօր նորա մոտ գնալ, վախեցա:

— Չէ՛, Բագիմ, չէ կարելի նորա մոտ գնալ, — ասաց Ջեյրան-խա-
նումը: — Կախարդն ամեն գիշեր գալիս է:

— Շատ բաներ են պատմում կախարդի մասին:

— Ի՞նչ բաներ:

— Ասում են, ամեն բան գիտե:

Լսելով վերջին խոսքերը, Ջեյրան-խանումի զլխում ծաղեց մի նոր միտք: Եվ նա հարցրուց.

— «Սիրո թիլխամաններ» էլ կգիտենա: Այդպես չէ՞:

— Ամեն բան գիտե:

— Ե՛կ, Բագիմ, մի օր նրան մեզ մոտ կանչենք:

— Ինչո՞ւ համար:

— Բո՞ղ մեզ համար «սիրո թիլխամաններ» գրե:

— Առանց այդ էլ սխրում են մեզ... — պատասխանեց Բագիմ-խանը նույն ժպտելով:

— Իշխանը որ չէ սիրո՞ւմ...

— Ի՞նչ պետք է իշխանի սերը:

— Նորա համար պետք է, որ բայրամ (զատիկ) է գալիս, ես ալ դու նոր հագուստ չունենք:

— Մուրդաշուրը* տանե նորա առած հագուստը... — պատասխանեց Բագիմ-խանումը արհամարհական կերպով:

— Բայց ես կախարդին կանչել կտամ:

— Կանչել տուր, որ նոր հագուստով գնաս սխրակա՜նիդ մոտը... դու նուրա համար ես զարդարվում...

Երկու հարեմների խոսակցությունը ընդհատվեցավ, երբ նրանք տեսան հարեմխանայի բակը ներս մտավ իշխանը: Երկու փոքրիկ սպասավորներ յուրյանց լսպտերներով լուսավորում էին նորա մուտքը: Ջեյրան-խանումը վաղեց դեպի յուր սենյակը:

ԾԶ

Ձնաչելով այն խորին ատելությունը, որ ուներ Բագիմ-խանումը դեպի յուր բռնակալը, այստամենայնիվ, երբ նորա դալուստը տեսավ, ընդունեց խիստ ուրախ և հրապուրիչ կեբարանք: Բնե այդ ուրախությունը բոլորովին ակամա և հրապույրը ստիպողական էր, բայց դարձյալ զրավիչ և ախորժելի: Նա դիմեց մինչև նախասենյակը, երբ ամուսինն ստըք զրեց նորա շեմքի վերա, բռնեց նորա ձեռքից և գրկելով բերավ յուր օթյակը:

Այն խոսքերը, որոնցմով տիկինն արտասանում էր յուր սերը և ուրախությունը, կարող է արտասանել մի կեղծավոր լեզու, որ երկար

* Մուրդաշուր պարսկերեն նշանակում է մեռել լվացող, որի վարձն է ննջեցյալի հագուստը:

ժամանակ եղել է թարգման ճնշված, հաղթահարված և մինչև ստրկության հասած սրտի...

Մտնելով յուր հարեմի սենյակը, իշխանն յուր սովորական հպարտությամբ զնայ, նստեց յուր համար հատուկ պատրաստած փափուկ օթոցի վերա և մեջքը տվեց թանկագին բարձերին: Կինը նստեց նորա մոտ և նաղելով թեքվեց դեպի նա, յուր հինալով ներկած ձեռքը դրեց ամուսնի ասի մեջ:

— Ի՞նչպես է բո առողջությունը,— հարցրուց իշխանը ծանրությամբ:

— Ձեր շնորհը աղախնիդ համար կյանք է, ձեր ամեն մի ծպիտը նորան հավիտյան անմահություն կբաշխե,— պատասխանեց կինն ասիական գեղեցկախոսությամբ:

— Այդ պատճառով էլ ես քեզ մոտ եկա:

— Ձեր գալուստն այնքան բերկրավի է, որպես ամառնային անձրևն յուր մարգարիտները սփռում է ծարաված երկրի վերա...*

— Մի՞թե դու այդքան սիրում ես ինձ:

— Թո՛ղ վկա լինեն երկնքի հրեշտակները, որ ոչ մի ծաղիկ յուր գեղեցկությամբ իմ աչքը չէ գրավում, երբ «սիրականիս» գեմքը չէ այն, և ոչ մի թռչուն յուր երգերով ինձ չէ ուրախացնում, երբ «սիրականիս» ձայնը չէ այն:

Գուցե Բագիմ-խանումի խոսքը մի այլ «սիրականի» մասին էր, բայց իշխանը, բոլորովին յուրյան վերաբերելով, ասաց.

— Մի՞թե սերն այդքան քաղցր է քեզ համար:

— Ավելի քան կենդանության ջուրը:

Սույն միջոցին իշխանը թեք փաթաթեց տիկնոջ պարանոցով և նորա շրթունքը սեղմվեցան յուր գեղեցիկ հարեմի թշի վերա:

— Դու ավելի անուշահոտ ես, քան թե ջննաթի վարդերը,— կռնեց իշխանն յուր հրապուրանքի քաղցրության մեջ:

— Վարդն ավելի զվարթանում է, երբ վաղորդյան ցողը փայլում է նրա թերթերի վերա... այդ բո սերն է, թանկագին ամուսին,— պատասխանեց տիկինը:

* Գուցե ընթերցողին անհավատալի կլինի մի այդպիսի փաղարշական խոսակցության ձևն այդ և կնոջ մեջ, որ բոլորովին զուրկ է ընտանեկան պարզությունից: Բայց արևելքի բարձր շրջաններում, ուր կինն ուրիշ բան չէ, եթե ոչ ամուսնու զվարճությունների մի դործիք, համարյա սովորական է այդ: Հին շահերից մինը, որ ուներ բանապետեցական զգացմունքներ, յուր հարեմներից մեկին ավելի էր սիրում, որ խոսում էր նորա հետ ոտանավորներով:

Մի քանի աշդպիւնի խոսակցութիւններէից հետո Բագիմ-խանումը վեր կացավ, յուր ձեռքով պատրաստեց մի ղեյլան և մատուց ամուսնին: Ղեյլանի ծխաքարը բոլորը վարդարած էր գունդգուն ծաղիկներով:

Իշխանը սկսեց ծխել: Ֆերուզը ներս մտավ և վայր թողեց օթյակի վարդոյրները: Քանի բուսէից հետո խաւարը ծածկեց յուր պարկեշտ քեքերի տակ հարեմական իշխանի բոլոր սիրակցութիւնքը...

Բայց Ջեյրան-խանումը, դուրս գալով Բագիմ-խանումի սենյակէն, նորան հանդիպեց Խուրշիդ-խանումը, որի մասին կես ժամ առաջ խոսում էին երկու տիկիները: Խուրշիդը, կատաղած առյուծի նման, միայնակ ման էր գալիս հարեմխանայի բակումը:

— Ջեյրան, Ջեյրան,— կանչեց նա հետևից:

Ջեյրանը էանդնեց: Նա մոտ եկավ:

— Իմամ-Հուսէյնի գերեզմանին երդում լինի,— ասաց նա բարկացկոտ ձայնով,— եթե առավոտյան ևս Բագիմի ծամերը մեկ-մեկ դուրս չքաշեմ...

— Ինչո՞ւ Գժվէ՞ ևս,— հարցրուց Ջեյրանը վարմանաւով:

— Նա համարձակվո՞ւմ է իմ հետքը խլել:

— Ի՞նչ հերթ:

— Իշխանն այս գիշեր ինձ մոտ պիտի լինե՞ր, թե նորա մոտ:

— Թող քեզ մոտ լիներ,— պատասխանեց Ջեյրանը սառնութեամբ:— Բագիմը խո ղտուով յուր մոտ չէ՞ տարել:

Խուրշիդն ավելի կատաղեցավ:

— Զոռով չէ՞, բա ի՞նչ է: Նա չէ՞ր իմանում, որ հերթն իմն է:

— Նա ինչո՞վ իմանար: Նա էյլմ-ղեյքի* չգիտե,— հնգնորեն ասաց Ջեյրանը:

— Ես նորան կհասկացնեմ, թող առավոտը լուսանա... Ես այն թուրքմենի քածին ցույց կտամ...

— Գնա՛, գնա՛, դու կսի՞վ ևս պարում,— ասաց Ջեյրանը հանդիմանական կերպով:— Եթե նա թուրքմեն է, դու էլ մութթուֆ (ցիգան) ևս... մի շատ ազնիվ ցեղից չես...

Բոշա հարեմի աչքերը վառվեցան բարկութեան կրակով:

— Դո՛ւ, անղգամ, պաշտպանո՞ւմ ևս այն անառակին,— կոչեց նա հարձակվելով Ջեյրանի վերա:

— Անղգամն էլ, անառակն էլ դու ևս...

— Ե՛ս...— ճշաց Խուրշիդը և երկու ձեռքով ձիգ քնկավ Ջեյրանի ծամերից...

* էյլմ-ղեյքի նշ. գիտութեան աներեւոյթ բաների, գերբնական ուսումն:

— Վա՛յ... վա՛յ... — ձայն արձակեց Ջեյրանը և ինքն էլ փոխադարձաբար բռնեց խուրշիկի ծամերից։

Երկար նորա մեկմեկու քարշ էին տալիս, միմյանց աչքն ու երեսը ծվատում էին, երբ վերա հասավ ներքինապետը։

— Ամոթ է... խանութներ, այդ ի՞նչ խաբար է... — ասաց նա նորանց բաժանելով։

— Թող զրան խեղդեմ... — ասում էր խուրշիկը, աշխատելով Հեյգարի ձեռքից զուրս պրծնել։

Բայց Ջեյրանն այլևս ուշադրություն չդարձրավ և խույս տվեց կըռվի դաշտիցը։

ԺԼ

Մինչ ամրացում անց էին կենում չափընթաց պեպրերը, Ջեյնաբ-խանումը և Քերիմ-բեկը, Սալոմեի տան մեջ, նստած միմյանց մոտ, յուրյանց սրաի գեղազվարճ բերկրության մեջ, ճաշակում էին սիրո քաղցրությունները...

Սալոմեն նոցա մոտ չէր, նա մյուս սենյակում յուր ամուսնու հիվանդ քնկերի վերքերին սպեղանիք էր դնում։

— Լսի՛ր, Ալմաստ, — հառաջ տարավ Քերիմ-բեկը քնդհատված խոսակցությունը, — մեր գերությունից հետո մեր հայրենիքում պատահել են մեծամեծ փոփոխություններ։ Վրաստանը վաղուց միացել է Ռուսաստանի հետ։ Այժմ վրացիք թագավորություն չունեն։ Հիմա մեր Թիֆլիսը ուսաց քաղաք է։ Ռուսներն ուղում են տիրել բոլոր Կովկասին, այժմ այնտեղ պատերազմ կա։

— Պատերա՛զմ... — կրկնեց սարսափելով Ալմաստը։ — էլի կոտորում են։ Այդ դու ո՞րտեղից գիտես, Մեխակ։

— Այսօր վաղ առավոտյան Նաիր-ուլ-Սալթանի սուրհանդակը Բաբրիկից այստեղ հասավ։ Նա եկել էր չորս օրում և բոլոր Պարսկաստանի համար բերել էր տխուր լուրեր։ Ռուսները հաղթում են և տիրում են պարսից խանություններին։ Բոլոր հայերն ոտքի են կանգնած, ուղում են ազատվիլ պարսից լծից։

Դեռ գտնվելով պատերազմական սարսափելի տապալորությունների տակ, Ալմաստը, լսելով այդ խոսքերը, բոլոր մարմնով զոզում էր. նա հարցրուց անհամբերությամբ.

— Ռուսներն ո՞վքեր են։ Ա՛խ, ով գիտե նրանք էլ Մահմադ-խանի նման թալանում են... գերի են տանում...

— Զէ՛, Ալմաստ, — հանգստացրուց նորան Քերիմ-բեկը, — ռուսները մեզ նման քրիստոնյաներ են, նրանք գերի չեն առնում և պարսիկներին նման չեն թալանում...

— Նրանք մեր խաչը և պատկերները պաշտո՞ւմ են:

— Պաշտում են:

Ալմաստը մի փոքր սիրտ առավ, հանգստացավ:

— Ամբողջ Թեհրանն այսօր խռովության մեջ է, — շարունակեց Քերիմ-բեկը, շահը հրամայել է բոլոր զորապետներին հավաքել յուրյանց զոջուներ: Մեծ Մուշտեիզն առավոտյան զուրս եկավ մեշիդից քաղաքի հրապարակը, քարոզեց ջըհա՛ք* անել յուրյանց կրոնակիցներին օգնելու համար:

— Այդ լավ չեղավ մեզ համար... — ասաց Ալմաստը հուսահատ կերպով:

— Դու չես հասկանում, Ալմաստ, շատ լավ էլավ:

— Ի՞նչպես:

— Որպես քո ամուսին իշխանը, նույնպես իմ տերը, Սար-Ասքերը՝ երկուսն էլ մեծ զորապետներ են, նրանց հրամայված է զնալ պատերազմ: Մենք երկուքս էլ ազատված կլինենք:

— Ո՞րպես:

— Այնպես որ, եթե մենք թողնենք այդ քաղաքը և հեռանանք այստեղից, էլ նրանք չեն կարող մեր հտնեն ընկնել:

— Ինչո՞ւ:

— Նորա համար, որ նրանք զբաղված կլինեն յուրյանց պատերազմական գործերով: Նրանք այստեղ չեն լինի:

Ալմաստի հուսահատ դեմքը զվարթացավ ուրախության լուսով, և նա հարցրուց անհամբերությամբ.

— Բա՛ ինչո՞ւ ենք ուշանում:

— Գնանք, Ալմաստ, շուշանանք, ամեն մի բոպեն թանկ է մեզ համար, — խոսեց Քերիմ-բեկը ոգևորված կերպով: — Գնա՛նք մեր վրեժն առնենք այն ազգից, որը թափեցին մեր հոր, մեր մոր ու մեր ազգականների արյունը...

— Եվ այդքան տանջեցին մեզ... — հարեց Ալմաստը:

Սուլեյն միջոցին երիտասարդի դեմքն ընդունեց խիստ վշտահար արտահայտություն, և նա, խորին կերպով հոգոց հանելով, ասաց.

* Ջըհաք նշանակում է ընդհանրական զինվորություն: Կրոնական պարտավորություն է մուսուլմաններին ջըհաք կազմել, երբ վտանգ կա կրոնի կամ պետության դեմ: Մաքքը. ճեղ.:

— Այո՛, տանջեցին... իմ սիրական: Արդեն տասն տարի է այս քաղաքում ես լսում եմ պարսիկը հայի հավատքը հայհոյելիս և լռում եմ: Ես տեսնում եմ պարսիկը հայի գլխին ծեծելիս, աչքերս խփում եմ և անց եմ կենում... Սիրտս կրակ է կտրում, աչքերես արտասուքը վազում է... Բայց ոչինչ չեմ կարողանում անել... որովհետև այստեղ թե լեզուս և թե ձեռքս՝ երկուսն էլ կապված են...

Ալմաստը լսում էր վերջին խոսքերը բոլորովին համակրությամբ:

— Ինձ հետ էլ միշտ միեկնույնն է պատահել, Մեխակ ջան,— տիկինն քնդմիջեց նորա խոսքը,— թեև ես մինչև այսօր ձեռքերիս եմ ինձ որպես ճշմարիտ մահմեդական, բայց դարձյալ երբ իշխանը կբարձրանար ինձ վերա, իսկույն կսկսեք խաշին հայհոյել:

— Այդպես ես վարվում այն բարբարոսները հայերի հետ,— պատասխանեց Քերիմ-բեկը կրկին ախ քաշելով:— Անցյալ օր հայերի քաղովն անցա, մի քանի պարսիկներ ցերեկով մտել էին մի գինեվաճառ հայի տուն՝ խմելու համար: Այնտեղ միայն գտնում են մի մանկահասակ հարս, որը, պարսիկներին տեսնելով, փախչում է դրացու տունը: Գաղանները, տեսնելով մի ութը տարեկան աղջիկ, որ քնած է լինում սենյակում, անմեղ կուսին անդթովյամբ բռնաբարում են... և նա սրտապատառ է լինում ու մեռնում է: Ես տեսա նորա անբախտ հորը, որ դստեր անպատված դիակը գրել էր մեծ վեղիրի դռանը և արդարություսն էր խնդրում: Պարսիկները անցնում էին, նայում էին անմեղ զոհի վերա և ծիծաղում էին...

— Խեղճ աղջիկ...— հառաչեց Ալմաստը և նորա աչքերը թաց ելան արտասուքով:

— Ախ, այնքան շա՛տ է այդ ազգի կրակն իմ սրտի մեջ,— հառաչ տարավ երիտասարդը ցավալի ձայնով,— որ հաղարավոր պարսիկների արյունով դարձյալ չեմ կարող մարել նորան: Ես դեռ չեմ պատմել քեզ, սիրելի Ալմաստ, թե ինչպես գերի արեցին ինձ: Առավոտյան ժամն էր: Հայրս մի սալ էր վարձել, ուզում էր մեզ փախցնել Կախելի Մին էլ տեսանք պարսիկները թափվեցան մեր տունը: Հայրս նրանց աղաչեց, թե՛ ինչ որ ունեմ, չունեմ՝ ձեզ ըլի, տարեք, բայց երեսերքիս ձեռ մի տաք»: Նրանք մեր տունը թալանելուց հետո ուզում էին տանել ինձ ու իմ քույր Նինոյին: Դու հիշո՞ւմ ես, Ալմաստ, ի՞նչ սիրուն աղջիկ էր նա: Մայրս մեր երկուսին խտտել էր յուր գրկում, չէր կամենում բաց թողնել: Հայրըս աղաչում էր, պաղատում էր, որ մեզ շտանեն: Նրանք չեն լսում: Երբ ահաավ ուրիշ ճար չկա, հայրս առեց խենջարը, «Քանի կենդանի եմ,— ասաց նա,— երեսերքս ձեզ չեմ տա»: Դու գիտես, Ալմաստ, հայրըս քաջ մարդ էր: Երեկվե՛ պարտնը շատ էր սիրում նրան⁹, նա պարտնի

առաջին որսորդն էր: Պարսիկների սուրերը փայլեցին: Հայրս կռվում էր ինչպես առյուծ, որո բունից խլում են ձագերը... Պարսիկներից երեքն ընկած էին, երբ հայրս տասը տեղից վերը ստանալով թուլացավ... Ա՛խ, ի՞նչ բան է սիրելի հոր և մոր սիրտը... Դու գիտես, Ալմաստ, թե ո՞րքան փափկասիրտ և բարի կին էր իմ մայրը: Բայց այն սարսափելի բոսայեն, երբ նորա աչքի առջև ընկած էր յուր տղամարդի արյունով ներկված դիակը, նորա սիրտը կարծես երկաթի պնդություն էր ստացել: Կատաղած առյուծի նման, նա երկար կռվում էր պարսիկների հետ և յուր թևերի տակից չէր ուզում բաց թողնել յուր զավակները... մինչև խենջարը ցցվեցավ նորա սրտում, աչքերը փակեց, և մեղ խլեցին մայրական գրկից...

Տխրության ամպերը կուտակվեցան Քերիմ-բեկի վշտահար դեմքի վերա, արտասուրը խեղդեց նորան, և ձայնը սկսեց դողալ: Նա ընդհատեց յուր պատմությունը: Ալմաստը բոլոր ժամանակը լաց էր լինում:

Երբ երիտասարդը մի փոքր հանգստացավ յուր ցավալի վրդովմունքից, շարունակեց.

— Այդ դեռ բոլորը չէ, սիրելի Ալմաստ, քրոջս վերա կռիվ նշավ, երկու զինվորներից ամեն մինն ուզում էր նորան ինքը վեր առնել: Մինը, որ աստիճանով ավելի մեծ էր, գործ գրեց յուր բռնությունը և խլեց մյուսի ձեռքից: Բայց այդ վերջինը կատաղած դադանի նման քաշեց սուրը և խրեց քրոջս կողքը... «Թո՛ղ մեռնի՛ ա՛յդ գեղեցիկ աղջիկը, ոչ իմը լինի և ոչ՝ քոնը»... — ասաց նա դիվական հրճվանքով:

— Եվ նա մեռա՞վ... — գոչեց Ալմաստը սոսկալով:

— Մեռա՞վ... սիրելի Ալմաստ:

— Խեղճ Նինո, ես կարծում էի, թե նա Թիֆլիսումն է մնացել: Բայց ի՞նչպես ընկար դու Սար-Ասքերի ձեռքը, — հարցրուց Ալմաստը արտասուրը սրբելով:

— Երբ ղոշունը Թիֆլիսուց դուրս եկավ, բաժանվեցավ ղանազան գունդերի: Ես գերի էի մի ծեր զինվորի, որ գտնվում էր Սար-Ասքերի մոտ մնացած ղորախումբի մեջ: Դու չգիտես, Ալմաստ ջան, թե ի՞նչ մարդկանցից կազմված էր Աղա Մահմադ-խանի ղոշունի մեծ մասը: Պարսկաստանի ամեն կողմերից բախտախնդիր ավազակներ հավաքվել էին նորա մոտ: Առանց ոռճիկի և առանց թռչակի նոքա հույս էին դրել միայն կողոպուտների վերա: Ճանապարհին նոքա ուտելու հաց անգամ չունեին, հարձակվում էին հանդիպած հայաբնակ գյուղերի վերա և ինչ որ գտնում էին, բոլորը թալանում էին: Այդպես նոքա մտան Պարսկաստան: Այնուհետև, Աղա Մահմադ-խանը¹⁰ հրամայեց, որ պարսից գյուղորայքին չդիպչեն: Բայց մինչև Թեհրան հասնելը դեռ երկար ճանա-

պարհ կար: Զինվորները սկսեցին վաճառել յուրյանց կողոպուտը և գերիները: Մի հատ ոչխարն ավելի բարձր գին ուներ, քան թե մի վրացի կամ հայի աղջիկը: Նորա ծախում էին պարսիկներին, այնպես որ, մինչև Քեհրան հասնելը գերիների կեսը չմնաց: Իմ գերեվար գինվորը սպառեց յուր իրեզենները, միակ վաճառքի տարանքը մնացել էի ես: Բայց նա չէր ուզում ինձանից զրկվիլ, զավակ չուներ: «Քեզ կթուրքացնեմ, ինձ որդի կշինեմ», ասում էր նա: Մի օր գնաց Սար-Ասքերի մոտ, ուտելու հաց չունեմ,— ասաց,— ավանտիս, մինչև անգամ հրացանս ծախեցի, մնում է գերիս»: Սար-Ասքերի աչքին դյուր եկա ես, նա տվեց գինվորին տասը կրան* և գնեց ինձ:

— Տասը կրան... — կրկնեց Ալմաստը և նորա տխուր աչքերը շողացին աղոտափայլ լուսով:

ԺԸ

Արևը վաղուց մտել էր: Դեռ Ալմաստը և Քերիմ-բեկը, մտաբերելով յուրյանց տխուր անցյալը, խոսում էին: Մութ սևնյակի մեջ բավականին թանձրացել էր, երբ Սալոմեն, ավարտելով յուր բժշկական գործողությունն ամուսնի ընկերի մոտ, ճրագը ձեռին ներս մտավ:

— Ա՛խ, աչքերս քոռանա, ես ձեզ բոլորովին խավարի մեջ եմ թողել,— գոչեց նա արիստոսելով:

— Մութի մեջ նստելն ավելի լավ էր,— խոսեց Քերիմ-բեկը,— մենք չէինք ուզում տեսնել մեկմեկու արտասուքը...

— Դուր լա՞ց էիր լինում: Ա՛խ, Ալմաստ, քանի անգամ քեզ ասել եմ՝ հերի՛ք խոսես անցած բաների վերա:

— Ալմաստը չէր խոսում, ես էի խոսում... — պատասխանեց Քերիմ-բեկը:

— Անցածն անցել է, Մեխակ ջան,— հառաջ տարավ Սալոմեն,— հիմա փառք տվեք ասածուն, որ դու և Ալմաստը կրկին մեկմեկու հանդիպեցաք: Մտածեցեք Թիֆլիսի վերա, որ մեկ էլ նորան տեսնեք, մեկ էլ մեր Քուռի ջուրը խմեք:

— Մենք արդեն վճռեցինք այդ:

— Ա՛խ, ի՞նչ լավ կլիներ ինձ էլ ձեզ հետ տանելի:

— Դու կթողնե՞ս քո ամուսինը:

— Չեմ թողնի, Մեխակ ջան, ես նորան շատ եմ սիրում:

— Դու Թիֆլիսն էլ ես շատ սիրում:

* Տասը կրանն է մոտավորապես երեք ռուբլի:

— Սիրում եմ... Իսկի մտքիցս չէ գնում:

— Մարդդ էլ կտանենք, այնտեղ վանքումը կմկրտենք, նա քեզ չկարողացավ մահմեդական շինել, մենք նորան քրիստոնյա կանենք: Մարդդ իմ խոսքիցը չի դուրս գալ:

— Ի՞նչ լավ կլինիլ էրնե՞կ էն ավուրը... Նրեխես էլ մկրտել կտամ: Քանի ժամից լսելի եղավ դռան թխկոցը:

— Ով գիտե նա է: Եկավ,— ասաց Սալոմեն և դուրս վազեց:

Եվ իրավ, նույն միջոցին բակի դռնից ներս մտավ մի հսկայաձև տղամարդ՝ փաթաթված մեշեղյան լայն վերարկուով մեջ: Նորա մուգ գեղ-նադույն դեմքը ստանում էր ավելի ահեղ արտահայտություն աջ թշի վերա խոր ընկած սպիտվ, որ ձգվում էր հոնքի ծայրից մինչև ծնոտքի վերջը:

Ղաֆար-բեկը, այդպես էր Սալոմեի ամուսնու անունը, յուր երկրի սովորություններին հարմար, շուղեց Քերիմ-բեկի մոտ մտնել, երբ Սալոմեից իմացավ, թե այնտեղ կար օտար կին: Նա շտապեց դեպի այն սենյակը, ուր պառկած էր յուր հիվանդ ընկերը:

— Դու նամահում^{*} չես,— լուսամուտից ձայն տվեց նորան Քերիմ-բեկը,— ինձ մոտ գտնվող տիկինը Սալոմեի քույրացուն է:

— Այս րոպեիս ձեր սպասումը կլինեմ,— պատասխանեց ավազակապետը և մտավ մի այլ սենյակ:

Կինը դնաց նորա հետ: Նա ձգեց վերարկուն և երեկցավ զինվոր-ված ատրճառակներով, լայնաբերան կարաբինայով և ահագին խենջարով: Սալոմեն սկսեց արձակել նորա ղեներերը:

— Էլի արյո՞ւն...— գոչեց կինը սարսափելով:

— Սուս կա՞ց, կապի՞ր թևքս,— ասաց ամուսինը:

— Էլի կռվել ես դու:

— Դու չե՞ս լռի:

Սալոմեն գողում էր ամբողջ մարմնով, տեսնելով, որ ամուսնի հագուստը բոլորը թաթախված է արյունով:

— Էդ ո՞րտեղ էլավ,— հարցրուց նա անհամբերությամբ:

— Ամեն բա՞ն պետք է գիտենաս:

— Ախա՞ր ինչու չես ասում:

— Գլուխս մի՛ տար, կապի՞ր թևքս:— Սալոմեն փաթաթեց վերքը, և ավազակապետը, հագուստը փոխելով, հանգիստ և զվարթ դեմքով դնաց հյուրերի մոտ: Նորան անժանոթ չէին ո՛չ Քերիմ-բեկը և ո՛չ Զեյ-

* Նամահում, այն տղամարդիկը, որոնց կրոնքով արգելված է օտար կանանց երեսը տեսնել:

նաբ-խանումը: Երկուսի սլառմուխյունը ևս նորան հայտնի էր: Նա յուր հյուրերի հետ բարեկեցիկ սովորական ծեսը կատարելեն հետո նստեց Քերիմ-բեկի մոտ: Սալումեն մատուց նորան ծխել ղեջլան, տեսնելով ամուսինը վրդովված է:

Ղաֆար-բեկն այն քաջ տղամարդերից մինն էր, որոնք նշանավոր են յուրյանց հանդուգն, աներկյուղ և վեհ բնավորությամբ: Նա ծառայում էր Սար-Ասքերի մոտ որպես նորա թիկնապահ զինվոր: Զանազան արշավանքներում նա ցույց տվեց յուր արիությունը, որով ոչ միայն գրավեց զորապետի շնորհը, այլև Քերիմ-բեկի բարեկամությունը: Թեհ-բանում մի անգամ նա առևանդեց մի իշխանի կին, որի հետ ուներ գաղտնի հարաբերություններ: Իշխանուհին քույր լինելով նշանավոր պաշտոնակալի, Ղաֆար-բեկը դատապարտվեցավ զլիսատման: Այն ժամանակ Քերիմ-բեկը Սար-Ասքերի միջնորդությամբ դորժ գրեց ո՛չ միայն յուր ջանքը, այլև յուր արծաթը նորան ազատելու: Ավազակապետն այն օրից յուր կյանքը պարտական էր համարում Քերիմ-բեկին, որպես յուր փրկիչին:

— Ի՞նչպես նասիրը* հասնում է յուր նշանակությունը,— խոսեց ավազակապետը, ակնարկելով երկու վաղուցվա սիրողներին՝ Ալմաստի և Մեխակի վերա:

— Ճակատագիրը ջնջել ոչ ոք կարող չէ,— պատասխանեց Քերիմ-բեկը:

— Քերիմ-բեկը և Զեյնաբ-խանումը ուղում են Թիֆլիս գնալ,— մեջ մտավ Սալումեն ծիծաղելով,— ինձ էլ սիրտի յուրյանց հետ տանեն: Դու էլ կգաս, այդպես չէ՞, Ղաֆար:

— Անպատճառ,— պատասխանեց նա ծանր էերպով:

— Դու հանա՞ք ես անում,— հարցրուց Քերիմ-բեկը:

— Հանաք չէ՞: Ես պետք է Թեհրանից հեռանամ...

Սալումեն բոլորովին շփոթվեցավ ուրախությունից:

— Ի՞նչ կա,— հարցրուց Քերիմ-բեկը, նկատելով ավազակապետի անհանդիստ դեմքը:

— Լոթինների (սրիկաների) ծախսի փողը հատել էր, էս գիշեր Մաշադի-Սամադ սեղանավորի սնդուկներին մի փառավոր այցելություն արեցինք...

— Ի՞նչ պատահեցավ,— անհամբերությամբ հարցրուց Սալումեն:

* Նասիր — նախասահմանյալ հասույթ, որ նախախնամությունը տնօրինում է մարդու համար:

— Ոչինչ, Մենք վեր առանք սեղանավորի թթված ոսկիներէց որքան մեզ պետք էր: Միայն ընկերոջիցս մինը բռնվեցավ:

— Բռնվեցա՞վ... — զարհուրելով գոչեց Սալումեն: — Նա քեզ կմատնէ:

— Նա չի մատնի, եթե կտոր-կտոր ևս անեն: Բայց ինձ ճանաչեցին:

— Վա՛յ իմ գլխին... — հառաչեց Սալումեն և քիչ էր մնում, որ ուշքից գնար:

— Հանգստացի՛ր, կին,— ձայն տվեց ավաղակապետը բոլորովին սառնութեամբ: — Բայց իմ հիմար ընկերները վատ վարվեցան,— դարձավ նա դեպի Քերիմ-բեկը,— ծառաներից ոչ մինը կենդանի չմնաց, և սեղանավորին առավստյան գուցե կթաղեն:

— Այդ վատ է... — պատասխանեց Քերիմ-բեկը,— Մաշադի-Սամադը Բարձրագույն դռան սեղանավորն է, էգուց շահը Թեհրանի բոլոր ծակումուտները խուզարկություն անել կտա: Բայց ո՞վ ճանաչեց քեզ:

— Կինը քնարանից ծածուկ դուրս էր պրծել և դեպի փողոցը ձայն էր ձգել. գիշերապահ զինվորները վերա հասան, նորա ճանաչեցին ինձ կռվի մեջ:

Ալմաստը բոլոր մարմնով դողում էր: Սալումեն դարձյալ չէր դադարում ախուլախ քաշելուց: Բայց ամուսինը մի կողմնակի հայացք ձգեց նորա վերա, և կինը լռեց:

— Եթե սեղանավորը լիներ մի այլ մարդ, հեշտ էր բանն ուղղել,— հառաջ տարավ ավաղակապետը,— նորա ոսկիներից մի մասը կնվիրեինք մեծ վեզիրին, նա գործը կծածկեր: Բայց այժմ անհնարին է...

— Այդ ճշմարիտ է,— պատասխանեց Քերիմ-բեկը: — Բայց ի՞նչ պետք է անել:

— Ուրիշ հնար չկա, պետք է հեռանալ Թեհրանից: Այս րոպեիս կարող են պաշարել մեզ:

Վերջին խոսքը Քերիմ-բեկին նույնպես ձգեց խռովութեան մեջ:

— Ե՞րբ հեռանալ,— հարցրուց նա վրդովւած ձայնով:

— Այս րոպեիս, ուշանալ պետք չէ,— պատասխանեց ավաղակապետը նստած տեղից վեր կենալով:

— Գնա՛նք... — խոսեց Ալմաստը, որ բոլոր ժամանակ լսում էր:

— Փախչե՛նք... — հարեց Սալումեն:

— Այդպես անպատրաստ,— ասաց Քերիմ-բեկը շվարած կերպով:

— Ոչինչ պատրաստութեան հարկավոր չէ, Քերիմ-բեկ,— պատասխանեց ավաղակապետը,— ինչ որ ուզում ես՝ իմ տանը կա: Քաղաքի պարսպից դուրս մեկ մղոն հեռու սպասում են իմ ընկերները. նորա

ունեն յուրյանց հետ ավելորդ ձիաներ, դու և քո ընկերուհին կարող եք նստել:

— Տանդ իրեղենները պիտի թողնե՞ս,— մեջ մտավ Սալումեն:

— Ինձ պետք է միայն մեկ բան վեր առնել, այն է այստեղ պլանդաժ ընկերս:

— Բաս երեսա՞ս... — Կոչեց արտասովելով Սալումեն:

— Այդ քո գործն է: Թող նա գա մեզ հետ և սովորի հոր արհեստը:

— Ապա Մարջանը... և Սաի՞դը,— մեջ մտավ Ալմաստը: — Նրանց կմորթեն մեր գնալուց հետո:

— Նրանք ո՞վ են,— հարցրուց ավազակապետը:

— Զեյնաբ-խանումի սպասավորը և սպասուհին,— պատասխանեց Քերիմ-բեկը:

— Ինչպե՞ս դուրս բերել նրանց ամրոցից:

— Այդ ճանապարհին կխոսենք,— պատասխանեց ավազակապետն շտապելով: — Սալումե,— դարձավ նա դեպի կինը,— դու առժամանակ պետք է այդ բարակ լաթերից դրվիս: Գնա՛, փոխի՛ր հագուստդ, ծաղվիր որպես ավազակ, եթե ուզում ես մեր խմբի մեջ մտնել:

— Կարձեմ, միևնույնը կհոծարի անել և Զեյնաբ-խանումը,— ասաց Քերիմ-բեկը, նայելով յուր սիրուհու երեսին հարցական հայացքով:

— Ո՞րտեղից գտնել հագուստ,— հարցրուց Ալմաստը:

— Այդ սենյակի տակում դուք կգտնեք մի ամբողջ հանդերձատուն,— պատասխանեց ավազակապետը: — Սալումե՛, տար տիկինը այնտեղ:

Սալումեն ճրագը վառեց, տարավ Զեյնաբ-խանումին մի այլ սենյակ, այնտեղ բարձրացրեց հատակի վերա սփռած դորդը: Նրեան եղավ մի տախտակամած, Սալումեն ձեռքը մեկնեց նշմարվող դռնակին: Տախտակամածը բարձրացավ: Նոցա առջև բաց եղավ մի փոս՝ ստորերկրյա սանդուղքներով: Սալումեն նախ իջավ ցած և ճրագով լուսավորում էր մուտքը: Քանի ըտպից հետո նորա հայտնվեցան ստորերկրյա սենյակում: Բորբոսահոտ խոնավությունն իսկույն զարկեց նոցա քթին: Այնտեղ թափված էին ժանդոտած զանազան մետաղեղեն տնային կարասիք: Այնտեղ խառնիխառն միմյանց վերա դիզված էին զանազան կանացի և աչրացի թանկագին հագուստներ: Այնտեղ կային զենքերի ամեն տեսակները: Այնտեղ դրած էին թոփերով պես-պես արբեշումեղեն, բրդեղեն և բամբակեղեն ապրանք: Մի խոտորով, ամեն բան կտրելի էր գտնել այնտեղ:

— Այդ ի՞նչ է... — զարմանալով հարցրուց Ալմաստը:

— Ամուսնիս հարստությունը,— պատասխանեց Սալոմեն ծիծաղելով:

— Ո՞վ գիտե բոլորը գողացել է:

— Ձէ՛, փող է տվել...— հեղձորեն պատասխանեց Սալոմեն:

Երկու տիկինները փոխեցին յուրյանց հագուստը, զինվորվեցան տարճանակներով և խոնջարներով և այնպես ծալոյալ կերպով դուրս եկան, ամեն մինը ձգած ունեկով յուր բազուկի վերա մի վերարկու:

— Հիմա ձեզ չէ կարելի որոշել նորահաս սրիկաներից,— ասաց ավազակապետը, հետաքրքիր աչքերով շափելով երկու տիկինները, որոնք նույն հագուստով ավելի զեղեցիկ էին:

— Հիմա դրանց հետ կարելի է ամեն տեղ գնալ,— ավելացրուց Քերիմ-բեկը:

— Ուրեմն դեպի ճանապարհ,— պատասխանեցին տիկինները, որք կարծես մի նոր քաջազնական հոգի էին ստացել:

Սալոմեն մոտեցավ յուր երեխայի օրորոցին, առեց քնած երեխան, փաթաթեց նորան շալով, ծածկվեցավ յուր վերարկվի մեջ և նորա տակով սեղմեց երեխան յուր կուրծքին:

— Դուք ձեր տան իրեղևները բոլորը թողնո՞ւմ եք,— դարձավ Քերիմ-բեկը դեպի ավազակապետը:

— Բոլորը,— պատասխանեց նա:— Կավկազում պատերազմ կա, Քերիմ-բեկ, ուսները կռվում են պարսիկների հետ, այնտեղ իմ մանգաղին առատ հունձք է սպասում:

— «Գալը միշտ թղպած օրն է սիրում...»:

— «Իսկ զողը՝ մթին դիշերներ»...— պատասխանեց ավազակապետը: Նոքա դուրս գնացին:

Նոքա արդեն դռանն էին, երբ ավազակապետը դարձավ դեպի տնակը. մի րոպեում սատանայի պես անցավ բոլոր սենյակները, հետո մտավ հիվանդի մոտ, կրեց նորան ուսի վերա և հանեց դուրս:

— Բարեկամ,— ասաց նա վիրավորին,— բեզ ստիպված եմ տեղափոխել մի այլ տուն:

— Ո՞րտեղ,— հարցրուց վիրավորը թույլ ձայնով:

— Քո սիրուհու՝ Ջահրայի տունը, նա կխնամե քեզ:

— Իսկ զո՞ւ:

— Ես առժամանակ բեզանից բաժանվելու եմ...

Ավազակապետի տունը գտնվելով քաղաքի պարսպի մոտ, խրամատի վերա, նոքա իսկույն իջան փոսը և անցան մյուս կողմը:

Քառորդ ժամ չէր անցել, երբ Սալոմեն հետ նայեց դեպի քաղաքը, տեսավ ահագին հրդեհ:

- Էդ ի՞նչ կրակ է, աստված,— կոչեց նա սարսափելով:
- Մեր տնակը,— պատասխանեց ավազակապետը:
- Ի՞նչ արիր...
- Այրեցիր...

Գիշերվա կեսն էր: Լուսնի եղջյուրն անհետացավ լեռան հետքում, և մութը պատեց բոլոր առարկաները: Ավազակապետն յուր նոր ընկերների հետ անցան լայնատարած գերեզմանատնից և հասան մի մատուռի, որ կանգնած էր դամբարանների մոտ:

— Քերիմ-բեկ, այդ մատուռի մեջ մի փոքր սպասեցեք, մինչև ես իմ բեռից կթեթևանամ:

Այդ ասելով, ավազակապետը, ուսին կրած ընկերը հետը առնելով, աներևութացավ խավարի մեջ: Քերիմ-բեկն երկու տիկիների հետ թաքնվեցավ մատուռի մեջ:

— Հիմա մենք բախտավոր ենք,— ասաց Ալմաստն ուրախ ձայնով, գրկելով Մելսակի պարանոցը:

Քերիմ-բեկը պատասխանեց այդ խոսքերին մի տաք համբույրով:

— Երանի՛ այն օրին, երբ այդպես կգրկեինք միմյանց Թիֆլիսում... — ասաց նա:

— Ես սպասում էի մի այլ խոսքի... — պատասխանեց տիկինը խորհրդական ձայնով:

— Երբ ես ամուսին, իսկ դու իմ կինը կլինեիր,— ավելացրուց երիտասարդը:

Ալմաստը գլուխը դրեց յուր սիրականի գրկումը, կարծես, գիշերային խավարի մեջ նա աշխատում էր թաքցնել յուր վառված գեմքը:

Սալոմեն ընդհատեց այդ սրբազան լուսթյունը.

— Եվ Ղաֆարը կլինեիր ձեր խաչեղբայրը պսակի ժամանակ:

— Իսկ դո՞ւ,— հարցրուց Ալմաստը:

— Ես էլ ձեզ համար ղեյլան կպատրաստեի, Թեհրանի բամբասանքները կանեի:

— Դու աղջիկ ժամանակդ էլ մեզ օգնում էիր, Սալոմե:

— Մի՞տդ է, Ալմաստ, մի օր Մելսակը խուրմա էր ուղարկել քեզ, ես բերեցի, թաքուն քեզ տվի:

— Այն, որ կեսը ճանապարհին գողացել էիր,— ասաց Ալմաստը ծիծաղելով:

— Հա՛, լավ միտս եկավ, դու էլ ծեծեցիր ինձ դրա համար:

Սուլյն միջոցին Սալումեի երեխան ծվացւոյ:

— Խեղճ երեխա, նա չէ իմանում ուր են տանում իրան, թե չէ նա էլ մեզ պէս կուրախանար...

Մինչ դոքա մատուռի մեջ յուրյանց աղատությունով և ապագահույսերով ուրախանում էին, ավաղակապետը հասավ քաղաքից փոքրինչ հեռու արվարձանին: Այնտեղ կանգնեց նա մի տան առջև, որ ունեւ փոքրիկ պարտեզ, դռան մուրճը զարկեց, շների հաշելու ձայնից զարթեցավ մի դեռահաս աղջիկ, որ միայնակ ընած էր յուր սենյակում: Չըսպասելով մինչև դռան բացվիլը, ավաղակապետը ցատկեց պարտեզի շրջապարսպից և յուր բեռը իջուց մյուս կողմը: Նույն րոպեին փոքրիկ սենյակի շեմքի վերա երևան եղավ դեռահաս աղջիկը ճրագը ձեռին, գիշերվա հագուստով:

— Ո՞վ ես,— հարցրուց նա վրդովված ձայնով, որովհետև ճրագի լույսն արդեւում էր տեսնել խավարի մեջ եկվորին:

— Ես եմ,— պատասխանեց ավաղակապետը:

Այդ ձայնը ծանոթ էր օրիորդին, նա իսկույն լուսավորեց յուր կացարանի մուտքը և ներս հրավիրեց ավաղակապետին:

— Ռուստամից մի խաբար...— եղավ օրիորդի առաջին խոսքը:

— Ահա՛, բերել եմ նորան...— ասաց ավաղակապետը և յուր շալակած բեռը դրեց օրիորդի քնաշորերի վերս:

— Ա՛ռ,— մեկնեց նա դեպի օրիորդը մի քսակ,— և խնամք տա՛ր այն տղամարդին, որին սիրում ես:

Օրիորդը, փոխանակ առնելու քսակը, տեսնելով վիրավոր երիտասարդի արյունաքամ եղած և դալկացած դեմքը, արձակեց մի ցավալի հառաչանք և գրկեց նորան:

Ավաղակապետը դրեց նոցա մոտ արծաթի քսակը և շտապելով դուրս գնաց այդպիսի խոսքերով:

— Զահրա՛, խնամք տար Ռուստամին, դա քո սիրելին է և իմ քաջ ընկերներից մինը: Մնացեք բարյավ, գուցե այլևս չտեսնվենք:

Դուրս գալով գեղեցիկ օրիորդի սենյակից, ավաղակապետը քառորդ ժամի մեջ հասավ մատուռին:

— Գնանք,— ասաց Քերիմ-բեկին:

Գիշերային փախտականները կրկին ճանապարհ ընկան: Կես մղոն անցել էին, երբ հասան մի հին ամրոցի ավերակներին: Ավաղակապետը շվացրուց, հեռվից պատասխանեցին միևնույն ձայնով:

— Այստեղ են...— ասաց նա և հառաջ գնաց:

Մի ստորերկրյա, գետնափոր խորանի ծակից, որ պատած էր բազեղեղով և մացառներով, աղոտափայլ լույսը նեղ ժայռվեհներով դուրս

էր շողացել դիշերային խաւարի մէջ: Աւաղակապետը մոտեցաւ ծակին և խորհրդավոր նշանախոսութեամբ ձայն արձակեց, և խակունց դուրս սողացին երեք զլուխներ:

— Ո՞ւր է Հաշիմը, — հարցրուց ավաղակապետը:

— Այնտեղ ձորի մէջ ձիաներն է արածացնում, — պատասխանեց մինը:

— Նա ինձ մնա այնտեղ, — հառաջ տարաւ ավաղակապետը, — իսկ դուր, Ալի, Սամադ, Ասադ, այդ երկու հոգին, — ցույց տվեց նա Ալմաստի և Սալոմեի վերա, — կպահենք ձեզ մոտ Ճանաչում ե՞ք ովքեր են, մինն իմ կինն է, իսկ մյուսը նորա քույրը:

— Մեր աչքի լույսի պէս կպահենք, — պատասխանեցին ավաղակները:

— Ես կդառնամ մեկ ժամից հետո, իսկ եթե ուշացա, դուր, այդ երկու հոգին ձեզ հետ առնելով, կանցնեք N...ի ձորը, այնտեղ կսպասեք ինձ:

— Դու ո՞ւր ես գնում, — հարց արին նորանից:

— Այդ պարոնի հետ պիտի դառնամ քաղաքը, — ցույց տվեց նա Քերիմ-բեկի վերա:

— Մեզանից ո՞չ մինը քեզ հաբեւովոր չի՞ լինի:

— Դա բավական է:

Երբ ավաղակապետը և Քերիմ-բեկը կամենում էին հեռանալ, Ալմաստը մոտեցաւ և ասաց նորան.

— Չուշանաս, Մեխակ ջան, ինձ մենակ չթողնես. Մարջանին և Սայիդին բեր հետդ:

— Նրանց համար ենք գնում, — պատասխանեց Քերիմ-բեկը, — շուտով կդառնանք:

Ի

Աւաղակապետը Քերիմ-բեկի հետ, դառնալով դեպի քաղաքը, գտան դարձադաները կողարկած:

— Ո՞րտեղից մասնէք, — հուսահատութեամբ հարցրուց Քերիմ-բեկը:

— Հեշտ է, ե՛կ, — ասաց ավաղակապետը, և մինչև հիսուն քայլ բոլորեց շրջապարիսպը և կանգնեց պատի մոտ:

Նա արձակեց յուր մեջքից երկայն մետաքսյա պարանը, որի գլխին ամրացուցած էր արձիճից մի գնդակ:

Զգեց զնդակը զեպի վեր, պարանը բռնեց պարսպի ատամնավոր բարձրությունից, իսկ արճիճն իջավ ցած: Ավազակապետը պարանի երկու ծայրերը ձեռքին բռնելով, սարդի արագությամբ վեր բարձրացավ պարսպի վերա: Այնուհետև նա կրկին իջուց պարանը և Քերիմ-բեկը հետեկց նորա օրինակին: Մի բոպեից հետո երկուքն էլ պարսպի վերա էին: Այնուհետև նույն մետաքսյա սանդուղքի միջոցով նորա իջան պարսպի մյուս կողմը:

Անցնելով նեղ, ոլոր-մոլոր շուկաներից, շուտով նորա հայտնվեցին իշխանի ամրոցի մոտ:

— Այժմ ի՞նչպես դուրս կանչել այդ սևերին, բոլոր դռները փակ են,— ասաց Քերիմ-բեկը:

— Թե քնած չլինեն, հեշտ է,— պատասխանեց ավազակապետը:

— Ի՞նչպես:

— Ես նույն լեզուն գիտեմ... Եկե՛ք:

Նորա անցան հարեմխանայի պատի կողմը, որտեղից մոտ էր Զեյ-նար-խանումի կացարանը: Ավազակապետը սաղի սուր ձգական ձայնով երեք անգամ նշան տվեց: Ամրոցի խորքից պատասխանեցին միևնույն ձայնով:

— Հատկացան,— ասաց ավազակապետը հազիվ լսելի ձայնով:

— Այստեղ սպասե՛նք:

— Մի՛ շարժվիր:

Քանի բոպեից հետո խավարի միջից երևան եղավ մի ստվեր: Դա Սալիդն էր: Քերիմ-բեկը հայտնեց նորան բոլորը: Եթովպացին ուրախությունից արձակեց մի տեսակ հառաչանք, որ ավելի նման էր թռչունների ձվձվոցին:

— Դուք այդ դռանը սպասեցեք,— ցույց տվեց նա և հեռացավ:

Նորա մոտեցան այն դռանը, որ ուղիղ բացվում էր հարեմխանայի մեջ: Իսկ Սալիդը ներս գնաց այն մուտքով, ուսկից որ եկել էր:

Քանի բոպեից հետո, նորա լսեցին դռան հետեից մի այգալիսի խոսակցություն:

— Բաց արա՞ դուռը:

— Ի՞նչու:

— Կախարդը գալիս է:

— Ա՛խ, այդ անիծված կախարդը հանգստություն չէ տալիս...— ասաց քնաթաթախ դռնապանը և դժգոհությամբ սկսավ դարձնել բանալիները:

Դռները բացվեցան: Ավազակապետը և յուր ընկերը հետ քաշվեցան:

— Ո՞ր է կախարդը,— հարցրուց ղոնապանը:

— Մենք գնում ենք նորան կանչենք,— ասաց Սայիդը:

— Հրամայված է ոչ ոքին դուրս չթողնել, մինչև ներքինատեսն ինքը թույլ չտա:

— Չե՞նար-իւնումն ինքն ուղարկեց մեզ:

— Չեմ կարող:

Մինչ նորա այդ վիճաբանության մեջ էին, ավաղակապետը վերահասաւ: Նա մի կողմ հրելով ղոնապանին,— դուք գնացեք,— ասաց Սայիդին ու Մարջանին:

Խափշիկը և եթովպացին դուրս վազեցին: Դոնապանը փորձ փորձեց հարա տալ, բայց իսկույն ավաղակապետի դաշույնը ցցվեցավ նրա կոկորդի մեջ, և ներքինին գետին զլորվեցավ:

— Հիմա նա կպուռա և բոլորը ամրոցը մեր գլխին կհավաքե,— ասաց Մարջանը դողալով:

— Նա էլ ձայն չի հանի... Գնա՛նք,— պատասխանեց ավաղակապետը:

Երբ բավականին հեռացան ամրոցեն, նորա պետք է անցնեին Սար-Ասքերի դռներ:

— Ես պետք է գոնյա վերջին անգամ մտնեմ այստեղ,— ասաց Քերիմ-բեկը:

— Ի՞նչ կա,— հարցրուց ավաղակապետը:— Ժամանակ ենք կորցնում:

— Շուտով դուրս կգամ: Պետք է վեր առնել մի քանի բաներ:

— Թե փողի համար է, մեզ մոտ կա, որքան ուզես:

— Չէ՛, ես չեմ կարող թողնել զենքերս և ձիս:

— Գնա՛, Քեզ կսպասենք քանդված մզկիթի մոտ:

Քերիմ-բեկը, մոտենալով Սար-Ասքերի դռանը, պահապանները ճանաչեցին նորան, իսկույն բաց արին մուտքը: Նա դիմեց դեպի յուր կացարանը, ո՛րքան մեծ եղավ նորա զարմանքը, երբ գտավ յուր սենյակը կողպված: Նա հեզիկ զարկեց դուռը, լսելի եղավ մի բնրուշ ձայն, որ ավելի նման էր մետաղական հնչումի: Դուռը բացվեցավ, երիտասարդը չեքս մտավ: Խավարի մեջ երկու ձեռք փաթաթվեցան նորա պաշտանոցով... ջերմ շրթունքները սեղմվեցան նորա թշին և մի էակ ընկավ նորա գիրկը...

Երկար նորա մնացին այդ անբարբառ հոգեղմայլության մեջ, մինչև երիտասարդը աղատվելով նորա գրկից, վառեց ճրագը:

Քերիմ-բեկի սենյակում գիշերային հսկողը Սար-Ասքերի դուստրն՝ օրիորդ Մահին էր:

— Ա՛խ, Մահի, դո՛ւ, այս կեսգիշերի՞ն... ա՞յստեղ... — ձայն ար-
ձակեց երիտասարդը:

— Ամբողջ օրը քեզ չէի տեսել, միշտ աչքս քեզ էր պտրում... —
պատասխանեց օրիորդը վշտալի ձայնով:

— Ի՞նչպես եկար այստեղ:

— Հայրս, մայրս քնեցին, իմ քունը չէր տանում, կամաց ունյա-
կից դուրս եկա, կտուրի վրայից անցնելով՝ մտա այստեղ:

— Բայց եթե ես չգա՞յի:

— Ես կմնայի այստեղ և մինչև առավոտ լաց կլինեի:

Եվ իրավ երիտասարդը նկատեց, որ արտասուքը դեռ չէր շորացել
օրիորդի աչքերից:

Երիտասարդն ընկավ սարսափելի խռովության մեջ: Երկու հակա-
ռակ վրդովմունք սկսան հուզվիլ նորա սրտում:

Այդ սիրս փոթորիկն էր...

Նույն րոպեին երկու պատկերներ նկատվեցան երիտասարդի աչքի
առջև, մինը՝ դեռահաս և կրակոտ Մահին, մյուսը՝ վշտալի և անբախտ
Ալմաստը, որ ավազակների խումբի մեջ սպասում էր նորան: Որի՞ն տալ
գերազանցությունը: Քերիմ-բեկը ընտրել էր վերջինը և հաստատ մնաց
յուր ընտրության մեջ: Բայց մի միտք միայն տանջում էր նորան, թե
ի՞նչպես հեռացնել Մահիին, որ ինքը կարողանա դուրս գնալ: Նա սկսեց
կրել յուր զենքերը:

Օրիորդը, տեսնելով նորա անհանգիստ դեմքը, հարցրուց.

— Դու տխուր ես, Քերիմ, դու մի տեղ ուզում ես գնալ:

— Հա՛, Մահի ջան, այս րոպեիս վատ լուր հասավ ինձ, ավազակ-
ները հարձակվել են մեր մոտակա գյուղի վերա, շտապում եմ օգնության
հասնել խեղճ գյուղացիներին:

Այս խոսքերը ցավալի կերպով ազդեցին օրիորդի սրտին:

— Ու վրդալի, կսպանեն նրանց... — ասաց նա դողալով:

— Կսպանեն և ամեն ինչ կկողոպտեն:

— Հորս չե՞ս հայտնում:

— Ձեմ ուզում նրան անհանգստացնել:

— Հա, այդպես, մի նեղացրու հորս, առավոտյան նա ճանապարհ
պիտի գնա:

Վերջին խոսքը շարժեց երիտասարդի հետաքրքրությունը:

— Ո՞ւր պիտի գնա, — հարցրուց նա:

— Ձեմ իմանում, մայրս ասում էր պատերազմ կա, պիտի գնա յուր
ղոշունի հետ:

— Ո՞ր է կախարդը, — հարցրուց դռնապանը:

— Մենք գնում ենք նորան կանչենք, — ասաց Սայիդը:

— Հրամայված է ոչ որին դուրս շնորհել, մինչև ներքինապետն ինքը թույլ չտա:

— Զեյնաբ-խանումն ինքն ուղարկեց մեզ:

— Զեմ կարող:

Մինչ նորա այդ վիճաբանության մեջ էին, ավազակատերը վերա հասաւ: Նա մի կողմ հրելով դռնապանին, — դուք գնացեք, — ասաց Սայիդին ու Մարջանին:

Խափշիկը և եթովպացին դուրս վազեցին: Դռնապանը փորձ փորձեց հարա տալ, բայց իսկույն ավազակատերի դաշույնը ցցվեցաւ նրա կոկորդի մեջ, և ներքինին դետին գլորվեցաւ:

— Հիմա նա կսուռա և բոլորը ամբողջը մեր գլխին կհավաքե, — ասաց Մարջանը դողալով:

— Նա էլ ձայն չի հանի... Գնա՛նք, — պատասխանեց ավազակատերը:

Երբ բավականին հեռացան ամբողջին, նորա պետք է անցնեն Սար-Ասքերի դռնէն:

— Ես պետք է գոնյա վերջին անգամ մտնեմ այստեղ, — ասաց Քերիմ-բեկը:

— Ի՞նչ կա, — հարցրուց ավազակատերը: — Փամանակ ենք կորցնում:

— Շուտով դուրս կգամ: Պետք է վեր առնել մի քանի բաներ:

— Բե փողի համար է, մեզ մոտ կա, որքան ուզես:

— Զէ՛, ես չեմ կարող թողնել զենքերս և ձիս:

— Գնա՛, Քեզ կսպասենք քանդված մզկիթի մոտ:

Քերիմ-բեկը, մոտենալով Սար-Ասքերի դռանը, պահապանները ճանաչեցին նորան, իսկույն բաց արին մուտքը: Նա դիմեց զեպի յուր կացարանը, ո՛րքան մեծ եղաւ նորա զարմանքը, երբ գտաւ յուր սենյակը կողոված: Նա հեղիկ զարկեց դուռը, լսելի եղաւ մի քնքուշ ձայն, որ ավելի նման էր մետաղական հնչումի: Դուռը բացվեցաւ, երիտասարդը չեռս մտաւ, խավարի մեջ երկու ձեռք փաթաթվեցան նորա պարանոցով... ջերմ շրթունքները սեղմվեցան նորա թշին և մի էակ ընկաւ նորա գիրկը...

Երկար նորա մնացին այդ անբարբառ հոգեզմայլության մեջ, մինչև երիտասարդը ազատվելով նորա գրկից, վառեց ճրագը:

Քերիմ-բեկի սենյակում գիշերային հսկողը Սար-Ասքերի դուստրն՝ օրիորդ Մահին էր:

— Ա՛խ, Մահի, դո՛ւ, այս կեսգիշերին... ա՛յստեղ... — ձայն արձակեց երիտասարդը:

— Ամբողջ օրը քեզ չէի տեսել, միշտ աչքս քեզ էր պտրում... — պատասխանեց օրիորդը վշտալի ձայնով:

— Ի՞նչպես եկար այստեղ:

— Հայրս, մայրս քնեցին, իմ քունը չէր տանում, կամաց սենյակից դուրս եկա, կտուրի վրայից անցնելով՝ մտա այստեղ:

— Բայց եթե ես չգա՞յի:

— Ես կմնայի այստեղ և մինչև առավոտ լաց կլինեի:

Եվ իրավ երիտասարդը նկատեց, որ արտասուքը դեռ չէր չորացել օրիորդի աչքերից:

Երիտասարդն ընկավ սարսափելի խռովության մեջ: Երկու հակառակ վրդավմունք սկսան հուզվիլ նորա սրտում:

Այդ սիրո փոթորիկն էր...

Նույն րոպեին երկու պատկերներ նկատվեցան երիտասարդի աչքի առջև, մինը՝ դեռահաս և կրակոտ Մահին, մյուսը՝ վշտալի և անբախտ Ալմաստը, որ ավաղակների խումբի մեջ սպասում էր նորան: Որի՞ն տալ գերադանցությունը: Քերիմ-բեկը ընտրել էր վերջինը և հաստատ մնաց յուր ընտրության մեջ: Բայց մի միտք միայն տանջում էր նորան, թե ի՞նչպես հեռացնել Մահիին, որ ինքը կարողանա դուրս գնալ: Նա սկսեց կրել յուր ղենքերը:

Օրիորդը, տեսնելով նորա անհանգիստ դեմքը, հարցրուց.

— Դու տխուր ես, Քերիմ, դու մի տեղ ուզում ես գնալ:

— Հա՛, Մահի ջան, այս րոպեիս վատ լուր հասավ ինձ, ավաղակները հարձակվել են մեր մոտակա գյուղի վերա, շտապում եմ օգնության հասնել խեղճ գյուղացիներին:

Այս խոսքերը ցավալի կերպով աղղեցին օրիորդի սրտին:

— Ով գիտե, կսպանեն նրանց... — ասաց նա դողալով:

— Կսպանեն և ամեն ինչ կկողոպտեն:

— Հորս շն՞ս հայտնում:

— Չեմ ուզում նրան անհանգստացնել:

— Հա, այդպես, մի նեղացրու հորս, առավոտյան նա ճանապարհ պիտի գնա:

Վերջին խոսքը շարժեց երիտասարդի հետաքրքրությունը:

— Ո՛ւր պիտի գնա, — հարցրուց նա:

— Չեմ իմանում, մայրս ասում էր պատերազմ կա, պիտի գնա յուր զոջունի հետ:

Երիտասարդը հասկացաւ Սար-Ասքերի Թեհրանից հեռանալու պատճառը։ Նա արդեն պատրաստ էր։

— Դո՛ւ գնա, Մահի ջան, թող քեզ շտեմենն, ես ուզում եմ կանչել ծառային,— ասաց նա, օրիորդի փոքրիկ ձեռները առնելով յուր ափի մէջ։

— Էգուց դիշեր էլ կգամ,— խոսեց օրիորդը ժպտելով։

— Եկ, ես աշատեղ կլինեմ։

— Տե՛ս, չխաբե՛ս։

— Չեմ խաբի՛...

Օրիորդը կրկին ընկաւ երիտասարդի դիրկը։ Քերիմ-բեկը քաշեց նրա թշերից յուր վերջին համբույրները...

Մահին հեռացաւ։— Տե՛ս, կգամ ես հենց էս ժամուն,— ասաց նա դռնից կրկին անգամ նայելով երիտասարդի վերա։

«Խեղճ աղջիկ...», խոսեց յուր մտքում երիտասարդը, և նորա դեմքը պատեցին տխրության ամպերը...

Քերիմ-բեկը կանչեց յուր ծառային, որ քնած էր նախասենյակում։

— Գնա՛, շուտով իմ ձիերը հրկուսն էլ թամբիր,— հրամայեց նորան։

Քնահարամ ծառան աչքերը տրորելով վաղեց դեպի ախոռատուն։ Քերիմ-բեկը առաւ յուր փոքրիկ խուրջինը, մոտեցաւ մի արկղի, հանեց նորանից մի քանի ծանր քսակներ։— Սե օրվա համար հարկավոր կլինի,— ասաց և դրեց խուրջինում։

Շուտով դարձաւ ծառան և հայտնեց, թե ձիերը պատրաստ են։

— Վե՛ր առ այդ խուրջինը։

Երկուսը միասին դուրս գնացին։ Խուրջինը կապեցին ձիու մեջքի վերա, երիտասարդը հեծաւ։ Իսկ ծառան հարցրուց.

— Հրամայում եք, այդ մյուս ձին ես նստեմ և ձեզ հետ գա՞մ։

— Չէ՛,— պատասխանեց երիտասարդը։— Տո՛ւր ինձ սանձը։

Նա առաւ մյուս ձիու սանձը և, հետքից քարշ տալով, անհրկուքացաւ խաւարի մեջ։

ԻՍ.

Քերիմ-բեկը շուտով հասաւ քանդված մզկիթին, ուր ավաղակապետը սպասում էր նորան։

— Բարեկամ, ուշանում ենք,— ասաց նա,— դուք ցած եկեք ձիուց,— թո՛ղ սեները նստեն, մինչև քաղաքից դուրս գանք։

Քերիմ-բեկը մտածելով, որ առանց խորհրդի չէր այդ առաջարկությունը, ձիաների երկուսն էլ հանձնեց սեւերին։ Նոքա ճանապարհ ընկան։ Գիշերը հանդարտ էր և հովասուն։ Շնորի խառնածայն հաշելու ձայնը միայն ընդհատում էր տիրող լռությունը։

Դուրս գալով բազարի միջից, նոքա տեսան ուղղակի յուրյանց առաջ էին գալիս մի խումբ գիշերապահ զինվորներ։ Զարտուղել ճանապարհը չէր կարելի։

— Այդ անպիտանների հետ կհարկավորի ծեծվել։ Դուք քանի՞ կրակ ունեք, — հարցրուց ավաղակապետը Քերիմ-բեկից։

— Երկու զույգ ատրճանակներ գոտիումս, երկուսն էլ թամբի վերա, մի հատ կարաբինա, — պատասխանեց նա։

— Բավական է։

— Մի զույգ էլ ես ունեմ, — պատասխանեց Սայիդը։

— Դու քո ընկերուհու հետ միայն պահեք ձիաները, — ասաց ավաղակապետը։

Գիշերապահները մոտեցան։

— Գիշերի անո՞ւնը, — հարցրուց նոցանից մինը։

— Անցե՛ք, — ձայն տվեց ավաղակապետը։

— Դարուղան հրամայել է բռնել, ով կհանդիպի։ Երո՞ք ժամ առաջ կողոպտեցին Բարձրագույն դռան սեղանավորի տունը։

— Մենք ավաղակներ չենք։

— Ուղիղ մարդը հիմա չի ման գա, այն ևս առանց լապտերի։

— Կնի՛կ էլ ունեն իրանց հետ, ձայն տվեց մի այլը։

— Մեկ խոսքով, ի՞նչ է ձեր միտքը, — հարցրուց ավաղակապետը հառաջ գնալով։

— Դուք ընկերիդ հետ և այդ խանումի հետ, — ցույց տվեց պահապանների առաջնորդը Մարջանի վերա, — շնորհ կբերեք մոտավոր դարավուլխանան, այնտեղ մեզ հյուր կլինեք, մինչև առավոտը դարուղան կտեսնեն ձեզ։

Այդ առաջարկությունը մահու խնդիր էր թե ավաղակապետի և թե նրա ուղեկիցների համար։ Այդ պատճառով նոքա վճռեցին մինչև վերջին շունչն ընդդիմանալ։

— Պարոն, քո արյունը կարծես ծանրություն է անում, — պատասխանեց ավաղակապետը սառնությամբ։

— Այդ ուղիղ է, այս տարի երակս չեմ կտրել։

Ավաղակապետը վերարկուն առեց յուր վրիցը, փաթաթեց ձախ թևքը, յուր համար վահանակ շինեց, և ահագին սուրը մերկացնելով, հրավեր կարդաց՝

— Հրամեցեք:

Գիշերապահները զաղանի նման հարձակվեցան: Նոքա թվով ութը հոգի էին: Կռիւր տաքացաւ: Սայիղը վայր իջաւ ձիուց, սաւնձը հանձնեց Մարջանին և պատվիրեց, որ հեռու կենա կովոզներից: Նույն միջոցին ավաղակապետը, յուր սուրը դուրս քաշելով գիշերապահների մեծավորի կուրծքից, ասաց.

— Ամենահմուտ դալլաբը այդպէս արյուն չէր կարող առնել քեզանից:

Նա ձայն չհանեց և թաւալվեցաւ դետին: Երկու հոգի հարձակվեցան Քերիմ-բեկի վերա, նա յուր դաշույնով ծակեց մինի կողքը և ճեղքեց մյուսի գլուխը: Առաջինն ընկաւ, բայց վերջինը քիչ էր մնում հարվածեր երիտասարդին, երբ Սայիղի ատրճանակը ծխաց նորա կուրծքի մեջ:

Քերիմ-բեկը տեսաւ, ավաղակապետը շրջապատված էր մի քանի հոգիով և կատաղի կերպով պաշտպանում էր յուրյան: Նա առյուծի պէս գետին զորեց մինին, որ պատրաստվում էր յուր հրացանը արձակել ավաղակապետի վերա: Նույն միջոցին թիկունքից ստացաւ նա մի հարված, բայց կռվի տաքության մեջ ոչինչ չզգաց: Նա հետ դարձաւ, երբ զարկողը ուղեց կրկնել յուր հարվածը: Քերիմ-բեկի ատրճանակը որոտաց, հակառակորդը ընկաւ:

— Ես վերջացրի իմ գործը,— մոտենալով ասաց ավաղակապետը երիտասարդին:

— Իսկ դո՞քա,— հարցրուց Քերիմ-բեկը:

— Թող գնան, խեղճ են...

Եւ իրաւ, գիշերապահներից երեքը, տեսնելով յուրյանց ընկերներից հինգն ընկած, թողեցին և փախան:

— Այժմ նստի՛ր ձիդ,— խոսեց ավաղակապետը, ինքն հեծնելով մյուս ձիու վերա: Սեւերի ամեն մինը առնենք մեր ձիու գավակը:

Շուտով հասան նոքա քաղաքադռներից մինին, որ փակ էր: Դռնապանը երկար ընդդիմանում էր չբաց անել, բայց Քերիմ-բեկը դնելով նորա ձեռքը քանի մի հատ ոսկի, նա հոժարվեցաւ ղեղծել յուր պատաւորությունը:

Նոքա բաւականին հեռացել էին քաղաքից, երբ Մարջանը, որ նըստած էր Քերիմ-բեկի հեծած ձիու գավակին, հանկարծ ձայն արձակեց:

— Արյուն է հոսում...

— Ո՞րտեղից,— հարցրուց Քերիմ-բեկը շփոթվելով և ձեռքը տալով դեպի մեջքը, տեսաւ, հագուստը թաց էր եղած:

Աւաղակապետը մոտեցաւ հարցնելով.

— Ի՞նչ է:

— Ոչինչ,— պատասխանեց Քերիմ-բեկը:— Ո՞րնես քեզ հետ խան-
դարութ*:

— Ես առանց դորան չեմ լինում,— ասաց ավազակապետը, ձիուցը
վայր իջավ:

Նա վառեց կծկած մոմպատը, որ գրպանումը ուներ և շուտով փա-
թաթեց Քերիմ-բեկի վերքը:

— Քաջը լա՞վ է դիպցրել,— ասաց ավազակապետը,— բայց ան-
վնաս է:

— Աղան էլ մի լավ զնդակ ուտեցրեց այն քաջին,— վերա բերեց
Սալիդը:

Նոքա կրկին հեծան ձիաները և շարունակեցին ճանապարհը դեպի
Կ... ամրոցի ավերակները: Արշալույսը դեռ նոր սկսել էր շառագունիլ,
երբ նոքա հասան ամրոցին: Ավազակապետը գտավ յուր ընկերներին
բոլորովին պատրաստ:

Ալմաստը, տեսնելով Քերիմ-բեկին, վազեց նորա առաջ: Նա ուրա-
խացավ, երբ տեսավ Մարջանին և Սալիդին: Բայց թե՛ խափշիկը և
թե՛ եթովպացին երկուսն էլ սկզբից չկարողացան ճանաչել յուրյանց
տիրուհին ծպտյալ հագուստով: Խափշիկը տվեց Ալմաստին մի գեղեցիկ
արծաթապատ արկղիկ, ասելով.

— Ձեր աղախինը շնորհակալ յուր հետ բերել:

Ալմաստը ուրախությամբ առեց արկղիկը:

— Այդ ի՞նչ է,— հարցրուց Քերիմ-բեկը:

— Իմ բոլոր հարստությունը, իմ գոհարեղենները:

Քերիմ-բեկը ծիծաղելով առեց արկղիկը, դրեց յուր խուրջինը:

— Մասլահաթի ժամանակ չէ՞,— լսելի եղավ ավազակապետի
ձայնը,— գնանք, լուսանում է:

— Քերիմ-բեկն յուր հետ բերած ձին տվեց Ալմաստին, երկու ձիա-
ներ ևս որոշեցին Սալիդի և Մարջանի համար: Նոքա ճանապարհ ընկան
դեպի յուրյանց բնիկ հայրենիքը՝ դեպի Հայաստան:

* Խանգաւոր — խանձած բուրդ կամ մազ, որ դործ է դրվում արյան հոսումը դադա-
րեցնելու համար:

Անցել էր երկու ամիս:

Մթին գիշեր էր: Կայծակը փայլատակում էր: Որոտը սարսափելի կերպով թնդեցնում էր սարերը, և երկինքը անձրևում էր հեղեղի պես:

Արարատի լեռներում, մի ձորի մեջ, մի ահագին այր (մաղարա) վաղեմի ավանդությամբ նշանավոր էր որպես մենարան, ուր աշխարհի շշուկից հեռացած մի արեղա հանձնել էր իրան աստծուն: Իսկ երբ ճեղնավորների դարը անցավ՝ այդ քարանձավը շատ անգամ ծառայում էր հովիվներին որպես սլատսպարան նրանց ոչխարներին սաստիկ մորիկից: Բայց այն գիշերը նա յուր կամարների տակ ընդունել էր բոլորովին այլ տեսակ հյուրեր: Նրա մեջ մի քանի հաստ փայտեր, միմյանց վրա դրված, վառվում էին: Խարույկի աղտոտփայլ լուսով կարելի էր որոշել մի քանի երիտասարդներ, որք բոլորել էին կրակի շուրջը: Արևից այրված, ցրտից սևացած դեմքերը ցույց էին տալիս, որ այդ մարդիկ, երկար ժամանակ բացօթյա մնալով, ենթարկվել էին եղանակների խստություններին: Նրանց երեսների վրա նկարված էին համարձակ և հանդուգ՝ որսորդների անձնավստահությունը, կամ որևիցե հանցանքի համար հասարակական կյանքից զրկված թափառական սրիկաների վայրենությունը:

Դրանք ավազակներ էին՝ թվով մինչև քսան հոգի:

Նրանցից մի քանիսը իրանց անձրևից թրջված դենքերն էին ցամաքեցնում, մյուսները շիբուխ էին ծխում, ոմանք յափուռչիները զըլխներին քաշած քնել էին սառը գետնի վրա, իսկ շատերը կտրատելով մի կողմ ընկած ահագին վարազի փափուկ մսերից, շարում էին հրացանների սումբանների վրա, խորովում և ուտում էին:

Քարանձավի մուտքի առջև կանգնած էին նրանց թամբած ձիաները և կրծոտում էին իրանց սանձերը: Ահագին ապառաժը, որ թեքված էր այրի վրա՝ պահպանում էր ձիաները անձրևից:

— Դե՛, սատկի՛ր, դե՛, սատկի՛ր... — ձայն տվեց պառկածներից մինը քնի միջից:

— Նա երազումն է,— խոսեց նստողներից մինը:

— Կարծում է թուրքը դեռ կենդանի է, որի զլուխը էսօր թոցրեց յուր սրով,— ավելացրեց մյուսը:

— Ամա՛ խփե՛ց նա ... — ասաց մի այլը և ձեռքը մեկնեց յուր մոտի նստողին, խլեց շամփուրից խողենու խորովածը և տաք-տաք կոխեց յուր բերանը:

— Տո, քա՞նի ուտես, խոմ գել չե՞ս,— ասաց մյուսը, հետ քաշելով յուր շամփուրը:

— Էդ ամենը խոմ քեզ չեն տալ,— պատասխանեց մյուսը ծիծաղելով:

Սույն միջոցին այրի խորքից լսելի եղավ խորին հառաչանք: Կրակի աղոտափայլ լուսով, որ հաղիվ էր հասնում այնտեղ՝ նշմարվում էր վայրենի կերպարանքով մի մարդ, որ կապված էր ձեռքերից և ոտքերից: Լսելով հառաչանքը՝ ավազակներից մինը դարձավ դեպի այդ մարդը:

— Մաշադի,— ասաց նա թուրքերեն լեզվով,— խողի խորոված կուտե՞ս:

Մաշադին ոչինչ չպատասխանեց, միայն լի բարկությամբ խորին կերպով հոգոց հանեց:

— Նա չի ուտի,— ասաց մյուսը հեգնական ծիծաղով,— Մուհամմեդը կխոռովի:

— Նա հաջի միս կուտի,— կրկնեց մի այլը:

— Մենք էլ նրա միսը վաղ առավոտյան կձգենք մեր ձորի գիլաներին...— հառաջ տարավ առաջին ավազակը:

— Ի՞նչ լավ նախաճաշիկ կունենան:

Թուրք կալանավորը դարձյալ ոչինչ չպատասխանեց, կրկին արձակեց մի դառն հառաչանք:

Մինչ նրանք այդ գլարճախոսության մեջ էին՝ հեռվից լսելի եղավ հրացանի ձայն, որի արձագանքը կրկնվեցավ այրի միջից:

— Տղեշք, Մեխակն է,— ասացին ավազակները միաձայն, և ամենի գեմքի վրա նկարվեցավ ուրախության նման մի բան:

Նրանցից մինը դուրս գնաց և արձակեց յուր ատրճանակը: Զիանները վաղուց սովորած էին այդպիսի թնդյունների...

Քառորդ ժամից հետո լսելի եղան ձիերի ոտնաձայներ, և հինգ հոգի իջան այրի մուտքի առջև: Նրանք իրանց յափուռները ձգեցին բրդաձեռնած ձիերի վրա, երկաթի ոտնակապերով բխովեցին նրանց և ներս մտան:

— Բարով, Մեխակ ջան, ողջույն, տեր-հայր,— լսելի եղավ ամենի բերանից:

— Քանի անգամ ասել եմ՝ ինձ այդպես չկանչեք,— խոսեց եկվորներից այն, որին «տեր հայր» էին ասում, և մոտեցավ կրակին, սկսավ ձեռքերը տաքացնել:

Նա մի տղամարդ էր՝ միջահասակ, հաստ ու պինդ կազմվածքով, լայն թիկունքով և մինչև աչքերը մազով պատած երեսով:

— Քո օծյալ աչին մատաղ,— պատասխանեց ավազակներից մինը լի ջերմեռանդությամբ,— նրա շնորհն է մեզ պահում:

— Նա այս րոպեին ձեր ընկերն էմ, երբ խաշի տեղ սուր էմ կրում,— պատասխանեց քահանան, շնայելով այն պատկառանքին, որ ընկերները ցույց էին տալիս նրան:

Հրացանը մի կողմ դրեց և նստեց կրակի մոտ: Մեխակը շատ էր փոխվել, դեմքը բոլորովին այրվել, մուգ գույն էր ստացել, ձեռքերը կոշտացել էին, և երեսի մազերը, որ առաջ ածելում էր, թանձրացել և խիտ մորուք էին կազմել: Թեհրանի թիրմա շալերից և գուլջղույն, նուրբ արշուձի գործվածքներից հագուստների նշանն անգամ չէր երևում նորա վերա: Թարաքամի ահագին փափախը, լեզու մոխրագույն շալից շերտերով, մինչև վիզը կոճկած սև դադակի արխալուղը, բարձր վզերով, երկաթի կրունկներով, ոտքերին սեղմված Նրեանի լափշիքը՝ տալիս էին նորա վայելուչ հասակին մի կերպարանք, որ սկզբից ծնեցնում էր նայողի մեջ այն միտքը, թե այդ տղամարդը կամ ավագակ էր, կամ փախստական մաքսախույս: Նրա կովկասյան ղենքերը ավելի ահեղ ձև էին տալիս այդ քաջազնական հասակին: Մեջքը սեղմված էր արծաթի քամարով, որի առջևից քարշ էր ընկած խենչարը, ձախ կողմից յորդան (սուր), աջ կողմից լայնաբերան դարաբինան: Ատրճանակները, վառողի և զնդակների պահարանները, ամեն միտք յուր պատշաճավոր տեղը ունեին բռնած:

Նրա ընկերները թե՛ հագուստի ձևերով և թե՛ ղենքերի պարագաներով շատ չէին որոշվում յուրյանց հրոսակի զլխավորից՝ դա Մեխակն էր:

— Տղերք, ես գայլի նման քաղցած եմ, ի՞նչ ունիք ուտելու,— հարցրեց նա մոտենալով կրակին:

Ընկերները ցույց տվեցին դաբանի վրա:

— Հաց չունե՞ք:

— Մի քիչ ալյուր կգտնվի,— ասաց մինը և վեր կացավ տեղից, սկսավ պտուկ յուր խուրջինը:

— Դե՛, բո հոգուն մատաղ, թե կարենաս մի քիչ հաց թխել,— ասաց Մեխակը և նստեց տերտերի մոտ:

Նա առավ պղնձե թասը, դուրս տարավ և դրեց անձրևի տակ. քանի րոպեից հետո թասը մինչև կեսը լցվավ ջրով: Հետո գտնված ալյուրը նրա մեջ ածելով, խմոր շինեց, և ապա կրակը հետ քաշելով, նա կրտրեց խմորից բոլորակ բաղարջների նման և ձգեց տաքացած հատակի վրա:

Ընթրիքից հետո բոլորը պառկեցան քնելու, միայն երկու հոգի մնացին արթուն, նրանք այրի դռանը նստած հսկում էին ձիաներին*:

* Ձեռագիրը այստեղ ընդհատվում է: Աճա Բաֆֆի:

ՕՍԿՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԵՐ

17th Nov 1891

17th Nov 1891

Ս Ա Լ Բ Ի

«Սալրի» վեպը Բաֆֆու վաղ շրջանի երախայրիւն է, նրա առաջին ամենածավալուն ստեղծագործությունը, Թե ի՞նչ է եղել վեպի նախնական տարրերակի՝ «Խլվլիկի» բովանդակությունը և շվիման ի՞նչ սահմաններ է ունեցել այսօրվա «Սալրու» հետ, դժվար է ասել, սակայն մի բան պարզ է՝ Բաֆֆին այս ստեղծագործության մեջ ամփոփել է այն ամենը, ինչ տեսել ու գտնել է իր հայրենիքում մանկության ու պատանեկության տարիների ընթացքում:

Լինելով շուտ տալալորովոզ պատանի, նա կլանել ու յուրացրել է այն ամենը, ինչ լսել է իր ծնողներից ու գյուղի մեծերից: Այս իմաստով շատ զորեղ է եղել նրա հորական տատի՝ Սոնա խանումի ազդեցությունը, որի պատմած զրույցներից նա առատ օրինակներ էր բերում նույնիսկ հասուն տարիքում: «Ինձ պատմեցին,— զրում է Բաֆֆու երիտասարդական շրջանի բարեկամ, նրա կենսագիր Ալազ-հան Ալթանդիլյանը,— որ նա կատիպեր իր պառավ տատին և մորը, մանավանդ ձմեռվա երկար գիշերներում, որ շարունակ հրեշների զրույցներ, կախարդական հմայքներ, առասպելներ և հեքիաթներ պատմեն, և ինքն էլ կլսեր ականջները լարած: Բաֆֆին,— շարունակում է նա,— իր մանուկ ժամանակից սիրել է հեքիաթներ, հին զրույցներ, դիվական ու ճիվաղական արշավանքների պատմություններ լսելը» (տե՛ս Ալթանդիլյան Ա., «Պատկերներ Բաֆֆիի կյանքից», Ալեքսանդրապոլ, 1904, էջ 9):

Ահա՛ սրանք են այն նախնական տալալորություններն ու կուտակումները, որոնք կարող էին անսպառ նյութ մատակարարել նրա վաղ երեակայությանը և շարժառիթ դառնալ «Սալրի» վեպի հղացման համար:

«Սալրու» գրությանը նախորդող տալալորությունների ամբարման ու նյութի կուտակման շրջանում Բաֆֆին ասլրում էր ավատական Պարսկաստանի հետամնաց Սալմաստ գավառում: Նրա պատանեկությունը անցել էր Սուլայի գեղատեսիլ ամիրին, ուր հայերը, «...առավիլ քան մի այլ երկրում, կրել են անբախտության դառն հարվածքները... Հեղինակը,— զրում է Բաֆֆին վեպի «Հառաչարանում»,— օտար չէ Պարսկաստանին, նա ծնվել ու սնվել է մի պարսկական գյուղի մեջ, նա յուր մանկությունից միշտ զգացել է տիրող տերության բռնակալությանց դառը ներգործությունը, նա աչքը բաց է արել և յուր շորս կողմումը տեսել է յուր հաղթահարված և գերի եղած ազգայինների շարշարանքները, նորա ականջները միշտ լսել են նոցա արտասուքը և լացը»:

Այս էր պատանեկան տարիների ընթացքում նրա քաղած տալալորությունները Սուլայի արգավանդ հովտից, այս տխուր ու անմխիթար հիշողություններն էին, որ Սալմաստից իր հետ Թիֆլիս էր բերել երիտասարդ Բաֆֆին:

Թիֆլիսում սովորելու ընթացքում, ինչպես հայտնի է, Րաֆֆին կապվում է Մեծ գրատան հետ և տարվում է հայկական, հունական, ռուսական ու եվրոպական գրականության ընթերցանությանը։ Հայրենակիցների մասին իր կուտակած դառը հիշողությունները Երիտասարդ ուսումնականը համադրում է կարդացած գրքերից իր ստացած Թարմ տպավորությունների հետ։ Այս առումով թերևս չպետք է անուշադրության մատենել իտալական գրող Ալեքսանդրո Մանձոնիի (1785—1873) «Նշանվածները» վեպի և «Սալրու» գործողությունների զարդացման ու հերոսների ճակատագրերի միջև եղած ընդհանրությունները։ Եթե այս նմանությունները պատահական զուգահեյություններ չեն, ապա կարելի է ասել, որ Մանձոնիի «Նշանվածները» վեպը որոշակի ազդեցություն է ունեցել Րաֆֆու ուսումնասիրության շրջանի երախայրիբի՝ «Եվլիկ» վեպի վրա։

Ստացած կրթությունը, ընթերցանության միջոցով քաղած տպավորություններն ու անցկացրած զուգահեռները Րաֆֆու համար շարժառիթ են դառնում, որ նա ոչ միայն մտածի իր հայրենակիցների վիճակի մասին, այլև բնական մոտեցում ցուցաբերի նրանց հոգսերի հանդեպ։ Րաֆֆին, ինչպես բացատրում է «Սալրու» առաջաբանում, նպատակ չի ունեցել վեպ գրել կամ՝ «Երևալ գրական ասպարեզի մեջ», այլ պարզապես ցանկացել է, որ իր հայրենակիցները Պարսկաստանում չմիայն «յուրյանց գերեզմանական անհայտության մեջ», և որպեսզի իր «բարտաբին ազգայիններին շատ ու քիչ ծանոթություն տա նոցա մեծալիքի վիճակի» մասին, Թիֆլիսում ուսանելու ժամանակ պատրաստում է «մի վիպասանական գրվածք, որ պատկերացնում էր պարսկահայոց կյանքը յուր բոլոր ավերված ու ալյանդակված կերպարանքներով։ Եվ այդ հեղինակությունը մի փոքր օխոթովի կացուցանելու համար ծուլ և անդրասեր հասարակությանը», նա հորինում է «ուռմանի ձևով»։

Վեպի գրությունը, ինչպես հավաստում է հեղինակը, սկիզբ է առել 1855 թվականին, այն ժամանակ, երբ նա սովորում էր Թիֆլիսի ռուսական դիմնադիպյում, «Թիֆլիսում աշակերտության ժամանակից, — գրում է նա «Սալրու» առաջաբանում (1855 թվական), — սկսած էինք պատրաստել մի վիպասանական գրվածք»։

Նկատելի է, որ Րաֆֆին բավարար ու հստակ ձևակերպումով է հավաստում վեպի գրության սկզբնավորման թվականը, ինչ վերաբերվում է գրության ավարտին, ապա այդ մասին նա ոչ մի ուղղակի տեղեկություն չի տալիս։ Ավելին, եթե հետևելու լինենք նրա կազմած նախադասության տրամաբանական ընթացքին, ապա դժվար չի նկատել, որ նա վեպի ավարտին վերաբերող մասը բողբոմ է անոռոշության մեջ։

«Սալրու» գրության ավարտի մասին թեև ուղղակի փաստեր չկան, սակայն «Հառաջաբանում» եղած անուղղակի տեղեկությունները հիմք են տալիս ասելու, որ վեպի նախնական գրաբար տարբերակի գրությունը Րաֆֆին ավարտել է մինչև 1858 թվականը, մինչև «Հյուսիսափայլ» ամսագրի և «Վերք Հայաստանի» վեպի հրապարակ գալը։

Նույն «Հառաջաբանում» Րաֆֆին անդրադառնալով 1858 թվականին կատարված դեպքերին, «Սալրու» գրության մասին խոսում է որպես անցյալում կատարված իրողության։ «Սալրին», — նշում է նա, — գրված էր, երբ 1858 թվականին երևեցավ պատվական «Հյուսիսափայլը» (ընդդժմը իմն է՝ Խ. Ս.)։ Այս մեջբերումներից թեև հավաստի է դառնում, որ 1858 թվականին վեպի գրությունը արդեն ավարտված էր, սա-

* Ալեքսանդր Մանձոնիի «Նշանվածները» վեպը ռուսերեն բարձրագույնագույն լույս է տեսել ո՛չ միայն 1833, այլև՝ 1854 թվականին։ Թիֆլիսում ուսանելու ժամանակ՝ 1854—55 թթ. ընթացքում Րաֆֆին կարող էր, առանց դժվարության, այդ վեպը վերցրնել «Մեծ գրատնից» և կարդալ։

կայն այդ փաստին հատկացված եռամյա անորոշ ժամանակամիջոցը հնարավորություն չի տալիս որոշելու վեպի գրության ավարտման ստույգ թվականը:

Այս մասին ավելի որոշակի է հեղինակի այրու՝ Աննա Բաֆֆու հայտնած տեղեկությունը: «Սալրու» 1911 թվականի հրատարակության առաջարանում Աննա Բաֆֆին նշելով հայերեն վեպերի սակավությունը, նույն առիթով խոսում է նաև Խ. Աբովյանի «Վերջ Հայաստանի» վեպի մասին և հայտնում է մեզ հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ մի կարևոր տեղեկություն՝ «Վերջ Հայաստանին»,— ասում է նա,— գրված է ավելի վաղ, բայց տպագրվեցավ միայն 1859 թ. (պետք է լինի 1858 թ.), և եթե տալիս «Սալրի» գրվելուց հետո» (ընդգծումը իմն է՝ Խ. Ա.): Հայտնի է նաև Աննա Բաֆֆու մի այլ տեղեկությունը, որ ասված է. «Այդ պատմական վիպասանությունը (Սալրին) նա գրել է 1855 թվականներում» (տե՛ս Բենդիկ, «Ամենուն տարեցույց», 1912, էջ 22):

Ինչպես նկատելի է, Բաֆֆին ստույգ տեղեկություններ է տալիս վեպի գրությունը սկսելու մասին և եռամյա անորոշության մեջ է թողնում ավարտման թվականը: Ինչ վերաբերվում է Աննա Բաֆֆու հավաստիացումներին, ասպա, մի դեպքում նա գրության ավարտը վերադրում է 1855 թվականին, իսկ մի այլ դեպքում թողնում է անորոշության մեջ:

Այս ամենից հանված հնարավոր եզրակացությունը այն է, որ Բաֆֆին 1855 թվականին սկսել և «մինչև «Հյուսիսափայլի» Լեւան զալը», այսինքը՝ մինչև 1857 թվականի վերջերը ավարտել է «Սալրի» վեպի նախնական՝ «Խլիլիկ» խորագրով գրաբար տարբերակի գրությունը:

1857 թվականի ամռանը, Արևմտյան Հայաստան կատարած ճանապարհորդությունից հետո, Բաֆֆին արմատապես վերանայում է «Խլիլիկի» կառուցվածքը՝ հարստացնում է վիպական հենքը սոցիալական փաստերով, ներմուծում է առանձին գրվագներ ու շափածո հատվածներ՝ գրված Վանում, Բաղեշում ու Մուշում, ավելացնում է «Ուխտյալ հարսնացուն» գլուխը և այլն:

Ավագ Ալթանղիլյանը իր հուշերում խոսելով Բաֆֆու Սալմաստում ծավալած կրթական-լուսավորական գործունեության մասին, գրում է. «Երիտասարդ Բաֆֆին իր տան գործերը կարգի բերելուց հետո սկսեց զանազան դպրոցների և հասարակական օգտակար հիմնարկությունների ծրագրեր կազմել Սալմաստի մի քանի հայաբնակ գյուղերի համար և պահանջում էր, որ դրանք անհապաղ գործադրվեն» (տե՛ս Ալթանղիլյան Ա., «Պատկերներ Բաֆֆի կյանքից», Ալեքսանդրապոլ, 1904, էջ 13):

Սալմաստում Բաֆֆու ծավալած գործունեության այս կողմը, իրրև կյանքից եկող անմիջական ազդակ, իրրև կենսական փաստ, հանձինս խոսքով Մելիքզադեի կերպարի (որի նախատիպը Բաֆֆին է), գեղարվեստական ծավալուն արտահայտություն է ստանում «Խլիլիկ» վեպում և գրվում է նաև մշուս կերպարների կրթական-լուսավորական գործունեության հիմքում: Իրրև իր ու համախոհների լուսավորական գործունեության անմիջական արձագանք նա վեպում ավելացնում է «Մի ծաղիկ խեղդող փուշերի մեջ» գլուխը, իսկ հարակցվող հարցերին տեղ է հատկացնում հետագա գլուխների մեջ:

Վեպի նախնական տարբերակը, ինչպես հավաստում է Բաֆֆին, «նույն ժամանակի կրթականության հոգվույն համաձայն», եղել է գրաբար, սակայն, երբ հրապարակվում է «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը, և գրավոր խոսքն ու գրականությունը ստանում են «նոր շունչ ու հոգի», երբ 1858 թվականին լույս է տեսնում Խ. Աբովյանի «Վերջ Հայաստանի» վեպը՝ Բաֆֆին կանգնում է «նոր լեզվի» զարգացման դիրքերում և վեպի գրաբար լեզուն վեր է ածում աշխարհագրաբար... Երբ 1858 թ. երեկցավ պատմական «Հյուսիսափայլը»,— գրում է նա վեպի «Հատաշարանում», տալով մեր լիտերատուրային

մի նոր հողի, մի նոր կերպարանք, այն ժամանակ և մենք զգացինք մեր սխալը, մեր վնասի հին լեզուն զնայի նորը փոխելով:

1858 թվականի օգոստոսին մի դիպվածով Բաֆֆին Թիֆլիսում կարդում է Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպը, որը խորն ու անջնջելի հետք է թողնում երիտասարդ Բաֆֆու ներքնաշխարհի վրա: Թողած վաճառական գործերը, նա Թիֆլիսից Բալթիկ է տանում «Վերք Հայաստանի» վեպը, էրված-կրակված Աբովյանի զաղափարներով:

«Վերքը» ոչ միայն «ուռցնում է նրա կուրծքը» մի վսեմ «ազգասիրական ոգևորությամբ», այլև նոր ընթացք է տալիս նրա հայրենասիրական զարափարներին և շարժառիթ է դառնում «խլիլիկ» վեպում նոր փոփոխություններ ու մշակումներ կատարելու համար:

Համակրելով «Հյուսիսամիայի» ուղղությունը և տարվելով նրա աշխատակիցների գաղափարներով՝ Բաֆֆին Սալմաստում եղած ժամանակ՝ 1858—62 թթ. ընթացքում, աչքի առաջ ունենալով նաև Նալբանդյանի «Մեռելհարցուկ» և հստակապես Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպերի օրինակը, լեզվից բացի վերանայում է «խլիլիկ» նաև բովանդակությունն ու կառուցվածքը, վեպի թեման հարստացնում է պարսկահայոց կյանքի լուսավորությունը վերաբերող նոր պրոպանդիստիկ ու կենսական փաստերով:

«Խլիլիկը» թեև հետագայում մի բանի անդամ նորից է մշակվում, այսուհանդերձ, առանձին տեղերում մնացել են «Վերք Հայաստանի» վեպի և «Հյուսիսամիայի» անմիջական ազդեցության տակ կատարված մշակումների հետքերը:

1865—67 թթ. ընթացքում աշխատանքի բերումով Բաֆֆին ավելի մոտիկից է ծանոթանում պարսկահայ ժողովրդի սոցիալական կարիքների ու քաղաքական անցուղարձերի հետ: Ինչպես վեպի առաջաբանում հավաստիացնում է Աննա Բաֆֆին՝ նա այդ շրջանում խորասուզված է եղել պարսկահայության «տնտեսական ու քաղաքական խնդիրների մեջ», ուստի, շարունակում է նա, — նկարագրելով ոչ վաղ անցյալը, անդրադարձել է նաև «ներկայի հանդամանքներին»: Եվ որովհետև այս շրջանում Բաֆֆին արդեն ծանոթ էր նաև Մ. Նալբանդյանի «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատությանը, հանդում է այն եզրակացության, որ առանց ժողովրդին հողի հետ կապելու, առանց կայքի ու կյանքի ապահովության, առանց տնտեսական հարցի կարգավորման անհնարին է լուծել ժողովրդի լուսավորության հետ կապված խնդիրները: «Պարսկաստանի Ատրպատականում, — գրում է նա, — ուր ձևանում է մեր վիպասանությունը, զլլառաջ խաներն էին միանգամայն բացարձակ խլիլաները բոլոր բնակիչների վրա: Ատրպատականը ձևացնում էր արյունոտ կոիլներ թատրոն, ուր դժբախտ հայն էր միակ ծնծվողը... Նոքա ամենևին ապահովություն և հանգստություն չունենալով՝ միշտ փախստական սարերում, ժայռերի փաղարներում և բերդերում հաղիվհաղ կարողանալով թշնամու թրից ողջ պահել յուրյանց անբախտ դուխը և գերությունից ազատել յուրյանց խղճալի ընտանիքը: Մի այդպիսի խառնաշփոթ ժամանակներում՝ երբ նոքա մի բույս ևս զաղար չունեին թշնամիների երկյուղից՝ պարսկահայոց համար մի օտարոտի բան էր մտածել լուսավորության համար: Խոսելով ճնշման, ավարառության, թալանի ու սպանությունների հետևանքների մասին, Բաֆֆին շարունակում է. «Այժմ էլ սիրելի ընթերցողին ենք թողնում մտածել, արդյոք պարսկահայք՝ այսբան նեղությունների մեջ, ունի՞ն ժամանակ աշխատել յուրյանց բարոյական և իմացական կրթության համար, երբ նոքա նյութական դրությունը ոչ բոլորովին ապահովության մեջ էր»:

1866 թվականի կեսերին Բաֆֆին վաճառական գործերին զուգընթաց նորից է ձեռնամուխ լինում վեպի վերամշակման աշխատանքներին: Շտկում է այն և հարստաց-

նում վնասը Ատրպատականի ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական կյանքին վերաբերող նոր դրվագներով, կենսական փաստերով և բաժանում է հատորների Պարսկահայ մտավորական Ս. Սաֆրազի 1889 թ. «Նոր դարում» հրապարակած նամակից (№ 113, 14 հուլիսի) հայտնի է դառնում, որ նա Դավրեժում մի պարոնի մոտ տեսել է «հւլվիկ» վեպի հեղինակային ձեռագիրը, որի շապիկի վրա Բաֆֆին, որպես գրության տարեթիվ իր ձեռքով գրել է. «Ի 1867 ամի, 1 հունվարի»: Հավանաբար կատարված շտկումները, լրացումներն ու հավելումները եղել են այնպիսին, որ նա անհրաժեշտ է համարել 1855—57-ին գրած և 1858—62 թվականների ընթացքում վերամշակած վնասը վերաթվագրել և գրությունը վերագրել է 1867 թվականին:

1867—68 թվականների ընթացքում Բաֆֆու առևտրական տան դործերը ձախողվում են, նա սնանկ է հայտարարվում... Այդ առիթով մեկնելով Կովկաս՝ նա իր հետ Թիֆլիս է բերում «հւլվիկ» վեպի երկու հատորի ձեռագրերը:

1868 թվականի օգոստոսի 24-ին Ալթանդիլյանին գրած նամակից հայտնի է դառնում, որ նա «հւլվիկը» պետք է ուղարկի Մոսկվա, Ստեփանոս Նազարյանին, հրատարակելիք «Ապստեր Հայաստանի» անունով օրագրի մեջ տպագրելու համար: Հայտնի է, որ ցարական Դրաքնությունը զլխավոր վարչությունը մերժում է Նազարյանի օրագիր հրատարակելու խնդրագիրը և նա, նույն 1868 թվականի վերջերին, «հւլվիկի» ձեռագիրը իր դիտողություններով վերադարձնում է հեղինակին: Այդ ընթացքում Պետերբուրգից վերադարձած Ղազարոս Աղայանը գտնվում էր Թիֆլիսում: Բաֆֆին «հւլվիկի» ձեռագիրը Պետրոս Քաթանյանի միջոցով ուղարկում է նրան՝ կարծիքը իմանալու համար:

Հաշվի առնելով Սո. Նազարյանի և Ղ. Աղայանի դիտողությունները, Թիֆլիսում եղած ժամանակ, Բաֆֆին նորից է մշակում «հւլվիկը», որի ընթացքում վեպի ծավալը աճում է, դառնում ԼԵՆԻ ֆատո: Մի որոշ ժամանակ անց՝ 1869 թ. հունվարի 6-ին Բաֆֆին և Աղայանը հանդիպում են Երևանում: Խոսելով «հւլվիկի» մասին՝ վերջինս ասում է. «Նրանից կարելի է մի բան շինել, եթե աշխատեք»: «Այո,— ասում է Բաֆֆին,— ես այդ ձեռագիրը ուղարկել էի պ. Նազարյանին, նա ետ է ուղարկել մի քանի նկատողություններով, կաշխատեմ օգուտ քաղել թե՛ նորա և թե՛ ձեր խորհուրդներից» (տե՛ս Ղ. Աղայան, Երկերի ժողովածու, հ. IV, Ե., 1963, էջ 428):

Թե Բաֆֆին նոր մշակման ընթացքում ինչպիսի փոփոխություններ է կատարել, այսօր դժվար է ասել: Շատ հավանական է, որ «Ռուստամի օրագրություններից» և «Սալրիի նամակը» հատվածը գրել և կամ այդ մասը վերամշակման է ենթարկել (ավելի հավանականը վերջինն է) 1868 թ. ընթացքում: Նման եղրակացության համար հիմք է տալիս հեղինակի «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուում հրատարակվի կատարած մի դրառում: Վերոհիշյալ հատվածը հրատարակելով «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի երկրորդ հատորում, Աննա Բաֆֆին ցանկում, թերևս ոչ առանց հիմքի, իբրև գրության տարեթիվ մատնանշում է 1868 թվականը: 1868 թ. ընթացքում, կամ դրանից հետո, այդ հատվածներում փոփոխություններ կատարած լինելու օգտին է խոսում նաև Բ. Պատկանյանի «Թե իմ ալեոր հերքս սեւային...» և Մ. Թաղիադյանին վերագրվող «Օրհնհրդություն ազգային» («Տեր՝ կեցո զՀայաս...») բանաստեղծությունների մասին «Ռուստամի օրագրությունների» մեջ (էջ 254) խոսակցություն լինելու փաստը: Թեև այս երկու բանաստեղծություններն ավելի վաղ հրատարակվել են Բ. Պատկանյանի կազմած «Ազգային երգարանում» (Պետերբուրգ, 1856), այսուհանդերձ ավելի հավանական է, որ Բաֆֆին ձեռքի տակ է ունեցել Մ. Մխանարյանի «Քնար հայկական» ժողովածուն (Պետերբուրգ, 1868):

Մշակման ընթացքում Բաֆֆու կատարած փոփոխությունների ծավալը անշուշտ եղել է ղգալի, այսպես երկու հատորը երեք էլք դառնաւ Այստեղ մի հանգամանք համարելով կարեոր, շէնք ցանկանում անուշադրության մատնել։ Թերեւս կատարված փոփոխությունների ծավալը եղել է մեծ, սակայն ընույթը այնպիսին չի եղել, որ անհրաժեշտութունից զրդված վերանայեւ վելլի զգարյանը քվականը, ինչպես այդ արել էր նախորդ (1867 թ.) վերամշակման ընթացքում։

Ավարտելով վերամշակման աշխատանքները և աչքերի տկարության պատճառով շկարողանալով նորից արտագրել բնագիրը, նա հավանարար հրատարակության տալու ակնկալիքով «Խըլլիկի» ձեռագրի առաջին հատորը Բալբիդում տալիս է ժամանակին Ղալասարում ուսուցիչ Միրզա Կարապետին՝ կրկնօրինակելու (տե՛ս «Մշակ», 1830, 5 հունիսի, № 62)։

Նրանով ևս շէն սպաւում «Խըլլիկի» վրա Բաֆֆու կատարած աշխատանքները։ Իր հուշերի զրբում Ավաղ Ավթանդիլյանը Բաֆֆու ստեղծագործական կյանքը բաժանում է երեք շրջանի։ Խոսելով 1868—78 թթ. մասին, նա հավաստիացնում է, որ այս երրորդ շրջանում Բաֆֆին «վառն վառ աշխատում էր «Խաշագողի հիշատակարանի», «Սալբու» և «Կայծերի» առաջին հատորի վրա՝ նրանց փոփոխության ննթարկելով» (տե՛ս Ավթանդիլյան Ա., «Պատկերներ Բաֆֆիի կյանքից», էջ 80)։ Այս շրջանում «Խըլլիկի» փոփոխման հետ կապված միակ փաստը, որը րաֆֆիագիտությանը հայտնի է, վերաբերում է վելլի անվանափոխությանը և «Հառաջաբանին»։

1873 թվականին, երբ Բաֆֆին ձեռնարկում է «Փունջ» խորագրով մատենաշարի տպագրման զործը և հրատարակչական ծրագրի մեջ է մտցնում այս ստեղծագործության երեք հատորները, ամենայն հավանականությամբ հենց այս ժամանակ էլ նա վելլի «Խըլլիկ» վերնագիրը փոխում և դարձնում է «Սալբի»։ «Փունջի» առաջին հատորի ընթերցողներին ուղղված նախարանում, երբ Բաֆֆին հրապարակում է այդ մատենաշարի մնացած ինը հատորների պարունակությունը, «Խըլլիկն» արդեն հանդես է գալիս «Սալբի» անունով։ Բաֆֆին վելլի անվանափոխությունը կատարում է առանց համապատասխան ծանուցման, որից և հետագայում ծայր է առնում «Խըլլիկ» և «Սալբի» երկու առանձին վելլերի գոյության թյուրիմացությունը։

Ըստ Ավաղ-Խան Ավթանդիլյանի և Շիրվանզադեի տարբեր ժամանակաշրջաններում արած հավաստիացումների՝ Բաֆֆու «Խըլլիկը» և «Սալբին» առանձին-առանձին վելլեր են։ Խոսելով Բաֆֆու զրական ժառանգության մասին՝ Ա. Ավթանդիլյանը զրում է. «Բաֆֆու հեղինակությունից այդ միջոցին զրեթև պատրաստ էին նրա բաղմահատոր «Փունջերը», «Խաշագողի հիշատակարանը», «Կայծերը», «Սալբին» և «Խըլլիկը»։ Վերջին երկուսը մնում են մինչև օրս անտիպ» (տե՛ս Ավթանդիլյան Ա., «Պատկերներ Բաֆֆիի կյանքից», Արեքսանդրապոլ, 1904, էջ 20, ընդգծումը իմն է, Խ. Ս.)։ Հարանման միտք է հայտնում նաև Շիրվանզադեն։ Խոսելով «Խաշագողի հիշատակարանի» զրության ժամանակի մասին՝ վերջինս զրում է. «Եթե շեմ սխալվում, (այդ վելլը) նա սկսած է անմիջապես «Խըլլիկից» ու «Սալբիից» հետո» (տե՛ս Շիրվանզադե, Երկերի ժողովածու, հ. 8, Ե., 1961, էջ 483)։

Թեև «Խըլլիկը» և «Սալբին» տարբեր վելլեր լինելու վարկածը սկիզբ է առնում Բաֆֆու մահվանից հետո, բայցեայնպես այս հանգամանքը ավելի ուշ հետագարծ ներգործությամբ Աննա Բաֆֆին տարածում է նաև անցյալի վրա։ Այսպես, Աննա Բաֆֆին «Սալբի» վելլի 1911 թ. վիեննական հրատարակության առաջաբանում զրում է. «Քանի որ այս վելլի նախնական անունը «Սալբի» էր (որի բնագիրը մեր ձեռքի տակն է), իսկ «Հշտախասափալում» տպագրելու համար օրինակած առաջին հատորը միայն կրում էր

«Խելվիկ» անունը, և այնուհետև հնդկական միջոցով Եւրոպայից Խելվիկ անունը (ընդգծումը իմն է՝ Խ. Ս.)։ Անհա Բաֆֆին այստեղ թույլ է տալիս երևի՝ մեկը մյուսով պայմանավորված անճշտություն։ Առաջինը այն է, որ այս վեպի նախնական անունը եղել է ոչ թե «Սալրի», այլ «Խելվիկ», երկրորդ՝ ոչ թե միայն «Շյուսիսափայլի» համար օրինակածի անունն է եղել «Խելվիկ», այլ առհասարակ մինչև 1874 թվականը կատարած բոլոր հիշատակումների մեջ Բաֆֆին վեպը ներկայացրել է «Խելվիկ» անունով, և երրորդ՝ 1868 թվականին, երբ նա վեպի առաջին հատորը տալիս էր դրագրին՝ արտագրելու, «Շյուսիսափայլը» դադարել էր գոյություն ունենալուց։ Բաֆֆին թերևս նախապատրաստում էր վեպը առանձին գրքով հրատարակելու։

Ինչպես հայտնի է դառնում Ս. Սաֆրազի «Նոր դարում» հրատարակած նամակից, Բաֆֆին իր գրագրին է տվել արտագրելու ոչ թե «Սալրու», այլ «Խելվիկ» առաջին հատորը։ Ալվանդիլյանին Թիֆլիսից գրած 24 օգոստոսի թվակիր նամակում (1868 թ.) Բաֆֆին հայտնում է, որ «Խելվիկը» վարմանալի ընդունելություն է գտել։ Միևնույն նամակից իմանում ենք նաև, որ «Խելվիկ» վեպը ուղարկելու է Ստ. Նազարյանին «Լապտեր Հայաստանի» օրագրում հրատարակելու։ Ավելի ուշ՝ 1872 թվականին «Մշակում» հրատարակելու համար Բաֆֆին վեպը «Խելվիկ» անունով է ներկայացնում նաև Գ. Արծրունուն։ Եթե այս ամենի վրա ավելացնենք և այն, որ 1873 թ. մայիսի 10-ին «Մշակում» հրատարակած հայտարարության մեջ նույնպես Բաֆֆին վեպը վկայակոչում է «Խելվիկ» անունով, ապա միանգամայն պարզ կդառնա, որ այս հարցում Անհա Բաֆֆին գտնվում է թյուրիմացության մեջ, համենայն դեպս բաֆֆիագիտությանն այս մասին որևէ փաստ հայտնի չէ։ Շիրվանզադեն, որ ինչպես տեսանք «Խաչապուրի հիշատակարանի» գրության առիթով, «Խելվիկը» և «Սալրին» համարում էր առանձին վեպեր, «Նոր դարում» Ս. Սաֆրազի հրատարակած հոդվածի կապակցությամբ հանդես գալով «Արձագանքում», այն միտքն է հայտնում, որ Բաֆֆին «Խելվիկ» վեպի բովանդակությունը «Գրքին ամբողջ գործողությունը և նույնիսկ գործող անձանց դուրս է բերել «Սալրի» անունով իր մի մեծահատոր ձևագիր վեպի մեջ» (տե՛ս «Արձագանք», 1889, 23 հուլիսի, № 28)։

Բաֆֆու կատարած անվանափոխությունը չէր կարող ինքնանպատակ լինել։ Վեպի առաջարկում Բաֆֆին այն միտքն է դարդացնում, որ հայերը «...յուրյանց զերբնական դադափարներով, վառված երեակայությամբ՝ վաղուց սովոր են հորինել վիպասանական հերիաթներ, և արեւելիկ ընդունակ է այդ առասպելական վեպերու միջից բազմաթիվ խորթական խրատների ծաղիկները», և հետո՝ «...մարդկային միտքը միշտ վսեմությամբ երեակայում է զերբնական և աներևույթ իրողությանց վրա ... դորա համար,— ավելացնում է նա,— մենք միշտ սիրում ենք լսել առասպելներ կամ հերիաթներ»։ Այսպիսին էր Բաֆֆու հայեցակետը, երբ նա գրում էր «Խելվիկը»։ Բայց ահա «Փոփոխ» հատորների բանագրության առիթով «Մշակում» հրատարակած ծանուցման մեջ Բաֆֆին նորից է անդրադառնում դրականության հանդեպ ժողովրդի ունեցած վերաբերմունքին։ Նա ոչ միայն լրացնում ու ճշտում է իր ասածը, այլև նոր իմաստավորում է տալիս նախկինում իր արտահայտած մտքերին։ «Նկատի ունենալով,— գրում է նա,— թե մեր հասարակությանը որքան օգտավետ կարող են լինել երգերը (խոսքը բանաստեղծության մասին է, Խ. Ս.), որոնց միտքը առնված է ոչ թե երեակական ցնորամիտ ոգավորությունից, այլ ժողովրդի իրական կյանքը նկարագրելով, պատկերացնում են նորա տնտեսական ավելված և հիվանդոտ դրությունը, նորա բարոյական և մտավորական պակասությունները» (տե՛ս «Մշակ», 1873, 10 մայիսի, № 17)։

«Գրքերնական ու աներևույթ իրողությանց» փոխարեն ժողովրդի առօրեական կյանքն ու հոգսերը վեպի նյութ դարձնելու գաղափարը, Արուսյանի օրինակով՝ սրբերի ու իշ-

խանների փոխարեն սովորական մարդուն՝ նոր հերոսին առաջ մղելու, անհատի իղձերին ու ցանկություններին կենտրոնական տեղ տալու, ժողովրդի տնտեսական ավելումը կյանքի զրգապատճառները նորովի մեկնաբանելու տեսակետն էլ ամենայն հավանականությամբ առիթ են դառնում, որ նա «Խլվիկ» անունը փոխարինի վեպի կենտրոնական հերոսուհու անունով և դարձնի «Սալրի»։ Անհավանական չէ, որ այս հարցում դեր կատարած լինի նաև Գ. Արծրունու այն առաջադրանքը, որ նա ներկայացնում է Բաֆթուն «Խլվիկը» կարգալուց հետո։ Թողեք երևակայականը,— ասում է Արծրունին,— հաջորդեցեք մեզ իրականը, այն, ինչ որ կա, ինչ որ ինքներդ գիտեք, ինչ որ տեսել եք։ Նկարագրեցեք կյանքը Պարսկաստանում, ինչպես նա կա...» (տե՛ս «Մշակ», 1888, 25 ապրիլի, № 48)։

Վեպի անունը փոխելու հետ Բաֆթին անկասկած պետք է վերանայեր նաև բնագիրը՝ հարստացնել այն ժողովրդի տնտեսական կյանքի նկարագրով ու խորացնել բարձրացված հարցերի սոցիալական կողմը, բայց դրանցից և ոչ մեկը չի արել։ Աննա Բաֆթու մի բացատրությունից հայտնի է դառնում, որ նա «Հառաջարանը» վերանայել է, բայց վեպին ձևոր չի տվել։

Յթե անդրադառնալու լինենք Բաֆթու զբաղվածության աստիճանին, ապա միանգամայն հասկանալի կդառնա, թե ինչու՞ նա չէր կարող տպագրության խմատով ընթացքի մեջ եղող «Փունջի» հերթական երրորդ ու չորրորդ հատորների նախապատրաստական աշխատանքները թողած՝ զբաղվել վեցերորդ, յոթերորդ և ութերորդ հատորների վերամշակումով։

Ավագ Ավթանդիլյանի հուշերից հայտնի է, որ 1869 թվականի սկզբներին Բաֆթու տնտեսական վիճակը շատ է ծանրանում, կարիքից զրկված, նա սովորված է լինում «Խլվիկ» հատորի ինքնավիրը դրավ դնել թավրիկեցի վաճառական Հակոբ Ղազարյանի մոտ։

«Խլվիկ» Բաֆթու գրավ դրած ինքնագիրը 1889 թ. սյարսկահայ մի սյարոնի մոտ ի հայտ գալու առիթով Աննա Բաֆթին խաչատուր Տեր-Ջաղարյանին ուղղված նամակում այն միտքն է հայտնում, որ «Խլվիկը» թեև Բաֆթին գրել է երիտասարդության շրջանում, «...բայց վերջին ժամանակին այդ վիպասանությանը ուրիշ ձև տալով և մշակված լեզվով մտցրել է «Սալրի» հատորի մեջ» (տե՛ս Զարնեցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Բաֆթու ֆ., № 40։ Այսուհետև՝ ԶԱԳԱԹ)։ Այստեղ թեև ամեն ինչ ճշմարտանման է, սակայն հարցերից մեկը պարզաբանման, իսկ մյուսը՝ լրացման կարիք ունի։ Բաֆթին վերջին շրջանում (1872—76 թթ.) «մշակել և ուրիշ ձև է տվել», ինչպես ստորև կտեսնենք, ոչ թե «վիպասանությանը», այլ միայն «Հառաջարանին», և հետո, ո՛չ թե «Խլվիկը» մտցրել է «Սալրի» հատորի մեջ, այլ ուղղակի գրագրի արտադրած օրինակի վրա, ինչպես վեպի խորագիրը, այնպես էլ «Հառաջարանում» օգտագործած «Խլվիկ» անունը փոխել դարձրել է «Սալրի»։ Աննա Բաֆթին այս ղեպքում շրջանցել է ճշմարտությունը կամ անդիտությունից և կամ, որ ավելի հավանական է, սյարսկահայ սյարոնի՝ վաճառական Հակոբ Ղազարյանի որդու՝ վեպը տպագրել տալու մտադրությունը կանխելու նպատակով։ Ինչ վերաբերվում է այն հավաստիացմանը, թե Բաֆթին մշակել է լեզուն, ապա դա վերաբերվում է գրագրի «մեր լեզվի կանոններին անտեղյակ լինելու» հետևանքով բաց թողած սրբագրական սխալների ուղղմանը, որը Բաֆթին կատարել է հավանաբար «Խլվիկը» «Մշակի» խմբագրին ներկայացնելու առիթով (տե՛ս այս հատորում, էջ 335)։ Վեպի 1911 թ. վիճակական հրատարակության առաջարանում Աննա Բաֆթին, խոսելով «Սալրու» բնագիրը տպագրության նախապատրաստելու մասին, գրում է. «Մենք էլ միայն «Հառաջարանը» այնպես պահեցինք, ինչ-

պէս որ գրված է եղել ձեռագիրը», ինչ վերաբերվում է վեպի լեզվին, ապա այստեղ եղած հնաձևությունները Աննա Բաֆֆին ուղղում է՝ ըստ «Հառաջարանի» գրության։ Այստեղից ղժվար չէ հետեցնել, որ Բաֆֆին խորագիրը փոխելու (1873 թ.) և «Հառաջարանը» վերանայելու ընթացքում (1872—76 թթ.) վեպում լեզվական, ուստի նաև այլ կարգի փոփոխություններ՝ հավելումներ ու լրացումներ չի արել։ Վեպի լեզուն ճնշված քայտերով մնացած լինելու մասին Աննա Բաֆֆու արած խոստովանությունը լիովին փաստարկում է բնագրին ձեռք տված չիղնջու վարկածի հավանականությունը, ինչ վերաբերում է հավելումներին ու լրացումներին, ապա բավական է, որ Ս. Սաֆրազի հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա Վելվիլի» 1867 թ. ձեռագրի հեղինակային մատուցների ծավալը համեմատենք վեպի արդեն հրապարակված օրինակի ծավալի հետ, ասելու համար, որ Բաֆֆին մեծ չափերի հավելում կամ լրացում չի արել։

Չնայած բուռն ցանկությանը՝ Բաֆֆին «Սալրու» վրա իր նախագծած աշխատանքները չի հասցնում կատարել նաև հետագա տարիների ընթացքում։ Շիրվանզադեի մի վկայությունից խմանում ենք, որ «Կայծերի» երկրորդ հատորի տպագրության հոգսերից ազատվելուց հետո Բաֆֆին նպատակ է ունեցել «վերջացնել «Դավիթ բեկը», «Հարմը», «Սամվելը», հետո «Սալրին» ուղղել և վերջապես տպագրել տալ» (տե՛ս Շիրվանզադեի, Երկերի ժողովածու, հ. 8, Ե., 1961, էջ 480)։ Այս պարագայում նա պետք է արմատական վերամշակման ենթարկեր «Սալրին»։ Ըստ հեղինակի խոստովանության, նրա այս վեպը պետք է աչքի ընկներ ոճի գեղեցկությամբ (տե՛ս «Արձագանք», 1888, № 16, էջ 216)։ «Սալրու» վերջին վերամշակումից հետո անցել էր շուրջ երկու տասնամյակ։ Այդ ընթացքում շատ հարցեր կորցրել էին իրենց այժմեականությունը, ուսումնասիրական պատերազմից հետո հասարակությանը հույսում ու հետաքրքրում էին բոլորովին ուրիշ խնդիրներ։ «Սենթից», «Դավիթ բեկից», «Կայծերից» ու «Սամվելից» հետո Բաֆֆին չէր կարող առանց արմատական վերանայման «Սալրին» հրապարակել, իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր ժամանակ և հնարավորություն։ Ինչպես հայտնի է, «Կայծերի» երկրորդ հատորի ու «Սամվելի» տպագրությունից կարճ ժամանակ անց վրա է հասնում Բաֆֆու հիվանդությունը, ապա նաև անժամանակ մահը, ուստի ևս հնարավորություն չի ունենում կատարելու իր նախագծած վերամշակումը։

Ձեռագրերի, ինչպես նաև համապատասխան փաստերի բացակայության հետևանքով ղժվար է ճշտել վեպին կցված «Հառաջարանի» գրության ստույգ թվականը։ Նախ հայտնի չէ, թե վեպի գրարար տարբերակը ունեցե՞լ է արդյոք առաջարան, թե ոչ, և հետո՞ ե՞րբ է հեղինակը սկսել «Հառաջարանի» գրությունը։

«Սալրի» վեպին կից սույն «Հառաջարանը» ամբողջությամբ չէր կարող 1855 թվականին գրված լինել, որովհետև այնտեղ արժարժված մի շարք հարցեր վերաբերում են ավելի ուշ ժամանակաշրջանի (1858 թ.)։ Առանձին հատվածներ չէին կարող նաև 1858 թվականին գրված լինել, որովհետև 1858 թվականի դեպքերի մասին խոսվում է անցյալ կատարյալ ժամանակով։

«Հառաջարանը» ներկա տեսքով չէր կարող նաև 1863—64 թվականից առաջ գրված լինել, և դա առավելապես այն պատճառով, որ Մ. Նալբանդյանի «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատությունը, որի մտքերից մի բանիսը օգտագործված են Բաֆֆու կողմից, հրատարակվել է 1862 թվականի հունիսին։ Հողը համայնական լինելու և այն հասարակության անդամներին հավասարապես պատկանելու վերաբերյալ Նալբանդյանի հայտնի միտքը համարյա նույնությամբ Բաֆֆին տեղադրել է «Սալրու» «Հառաջարանում»։ «Հողը արդար իրավունքով պիտի բաժանված լիներ հասարակ ժողովրդի մեջ, — գրում է նա, — ապա ավելացնում... — յուրաքանչյուր անհատ ունի հա-

վասար իրավունք» ու «բոլորը մի են և հավասար բաժին ունեն յուրյանց տիրունական հողից»:

Հայտնի է, որ «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատությունը տպագրվել է Փարիզում, 1862 թ.: Նույն թվականի հունիսին այդ գիրքը հասնում է Կ. Պոլիս, իսկ Ռուսաստան թափանցել է ավելի ուշ և ավելի սահմանափակ բանակով: Եթե հաշվի առնենք այդ աշխատության ծածուկ տեղափոխման ու տարածման դժվարությունները և դրա հետ կապված ժամանակի կորուստը, ապա հասկանալի կդառնա, որ Նալբանդյանի հիշյալ աշխատությունը 1863—64 թվականներից շուտ չէր կարող Բաֆֆու ձեռքն անցնել, ուստի և նա չէր կարող «Հառաջարանը» կամ, ավելի ճիշտ կլինի ասել, առաջարանի մի շարք կարևոր հատվածները 1863—64 թվականից շուտ գրել:

Խոսելով իր առաջին գրական ստեղծագործությունը՝ «Եվլիկ» վեպը տպագրության հանձնելու մասին, նույն առաջարանում Բաֆֆին գրում է, որ ինքը ավելորդ չի համարել «տասն տարի առաջ սխալաբանությամբ յուր հայրենակիցների կյանքի նկարագրությունը մամուլին հանձնել»: Եթե հիմնավորված համարենք այն, որ նա «Եվլիկը» գրել է 1855—57 թվականների ընթացքում, ապա դրա վրա ավելացնելով այն «տասն տարի», որի մասին խոսվում է առաջարանում, պետք է պնդել, որ նա «Հառաջարանի» առանձին մասեր գրել է 1865—67 թվականների ընթացքում:

«Հառաջարանում» առկա է մեկ ուրիշ անուղղակի տեղեկություն, որը կողմնակի փաստով լրացվելու դեպքում կարող է միջոց դառնալ առանձին հատվածների գրության թվականը ճշտելու հարցում: Խոսելով Ատրպատականի հայության մասին և անդրադառնալով սլաոմական անցյալին Բաֆֆին գրում է «...75 տարի առաջ Աղա Մահմադ-խանը Ղաջարյան ցեղից տիրեց Ատրպատականը, բոլոր խոսները խոսարհեցնելով յուր իշխանության ներքո»: Հայտնի է, որ Ատրպատականի գրավումն Աղա Մահմադ-խանի կողմից տեղի է ունեցել 1792 թ.: Եթե 1792 թվականի վրա ավելացնենք այն 75 տարին, որը բաժանում է «Հառաջարանի» գրությունը Աղա Մահմադ-խանի արշավանքից, ապա կարող ենք ասել, որ Բաֆֆին «Հառաջարանի» առանձին հատվածներ գրել է 1867 թվականի ընթացքում:

«Հառաջարանում» առկա են այնպիսի հատվածներ, որոնք չէին կարող գրված լինել նաև 1860-ական թվականների ընթացքում, որովհետև փաստական աղումով կապված են 70-ական թվականների իրադարձությունների հետ: Այսպես օրինակ, առաջարանում Բաֆֆին խոսք է բացում սլաոմահայերին տրվելիք սահմանադրության մասին: «Մշակում» հրապարակված հաղորդագրություններից և Բաֆֆու հղումներից հայտնի է դառնում, որ այդ հարցը հասարակական ասպարեզ է մտնում 1873—1875 թթ. ընթացքում (տե՛ս Բաֆֆի, Երկրի ժողովածու, հ. 9, Ե., 1858, էջ 120, 122, 181):

Առաջարանում խոսելով սարմարաստների (նահանգապետների) կողմից ոչ մահմեդական ժողովուրդների հանդեպ ցուցարարված անողորմ վերաբերմունքի մասին, Բաֆֆին ավելացնում է, որ շահը «...Այս տաճի մտածել է բոլոր բրիստոնից և հրեից (որ ավելի նեղության մեջ են) վարչությունը» առանձնացնել մահմեդականներից: Ըստ «Մշակում» հրապարակված տեղեկությունների՝ Նասրեդդին շահը նման մտադրություն դրսևավորել է 1874 թ. ընթացքում (տե՛ս «Մշակ», 1874, 28 նոյեմբերի, № 48): Այս ամենից արված հետևությունն այն է, որ Բաֆֆին սահմանադրության և բրիստոնյաների համար առանձին վարչություն ստեղծելու մասին հատվածները կարող էր «Հառաջարանի» մեջ մտցնել միայն 1874 թվականին հաջորդող տարիների ընթացքում: Ընդ որում, առաջարանի առանձին հատվածներ կարող էին ավելի վաղ՝ ինչպես 1855, այնպես էլ ավելի ուշ՝ 1875 թվականների ընթացքում գրվել: Ինչպես նկատելի է, «Հառաջարանը» մի քանի

անդամ զանազան շարժառիթներով մշակվել է Բաֆֆու կողմից: Տարրեր ժամանակները մշակումները իրենց ուղղակի և անուղղակի կներն են թողել առաջարանի վրա, որը և գրության հարցում տեղի է տալիս որոշ տարակարծությունների թվում է թե վեպի և առաջարանի գրության տարեթիվերը նույնն են, իսկ ոմանք «Հառաջարանի» գրության տարեթիվը նույնացնելով Բաֆֆու կողմից «Սալբի» վեպը Մ. Նալբանդյանի հիշատակին նվիրելու ընծայականի տարեթիվի հետ՝ առաջարանը համարում են 1867 թ. գրութուն:

Համեմատաբար ամենից ստույգը Միքայել Նալբանդյանի հիշատակին նվիրված ընծայականի գրության տարեթիվն է: Մ. Նալբանդյանի մահվանից մեկ տարի ինը ամիս անց Բաֆֆին Սալմաստից Ա. Ավթանդիլյանին գրած մի նամակի մեջ խոսք է բացում Մ. Նալբանդյանի «սղալի մահվան» մասին: Ամենայն հավանականությամբ հենց այս օրերին էլ, այսինքն՝ 1867 թվականի դեկտեմբեր ամսին, նա իր «հիվիկ» վեպը մի ընծայականով նվիրում է «Անմահ Մ. Նալբանդյանցի միշտ օրհնյալ հիշատակին... Ինձ քաղցր էր, — գրում է նա, — այդ պաշտելի Տղամարդի հավիտենական հիշատակը հարգել՝ իմ աշխատությանց երախայրիքն նորան ընծայելով: Թնայեա «Սալբի» հնդինակը չէ ունեցել պատվելի Հանդուցելու հետ խիստ մոտավոր ծանոթություն, բայց քանի կա և կապրի հայոց լեզուն և գրականությունը, Մ. Նալբանդյանցի անմահ հիշատակը միշտ կունենա յուր զգալի համակրությունը ամեն մի հայի սրտում մինչև դարերի վերջը»: Վերջում ավելացված է՝ «Սալմաստ, 1867»:

Ահա այս սրտատուշ խոսքերից անմիջապես հետո է, որ 1868 թ. հունվարի 1-ին Բաֆֆին նամակ է գրում Ա. Ավթանդիլյանին և խնդրում է, որ իրեն ուղարկի «բանբարավոր Նալբանդյանցի ցավալի կյանքը և նրա սգավոր մահը նկարագրող լրագիրը», որին նա անհամբեր սպասում է: Նույն թվականի 29 հունվարի նամակից իմանում ենք, որ Բաֆֆին Ավթանդիլյանից ստանում է Զմյուռնիայի «Ծաղիկ» կիսամյա հանդեսը, ուր տպագրված է Մ. Մամուրյանի «Միքայել Նալբանդյանց» հոդվածը: Մամուրյանի հոդվածը մի մեղադրական է «Հայկական աշխարհ» և «Երեւակ» հանդեսների վերաբերյալ Նալբանդյանի մահվան առթիվ նրանց ցուցաբերած սառը և ոչ պատշաճ վերաբերմունքի համար: Ահա այս հոդվածի մասին է, որ Բաֆֆին հայտնում է իր անբավականությունը՝ Ավթանդիլյանին ուղղված 1868 թ. 20 հունվարի թվակիր նամակում. «Այս հոդվածը այնքան դժգոհացուցիչ չէր, ազգային այդ թանկագին Զոհի ցավալի մահը նկարագրելու համար՝ հռչակավոր Հյուզդի գրիչն պետք է և Ապովյանի վառված կրակված սիրտը: Մի՞թե այդքան կարճ պետք է խոսել այն Տղամարդի մասին, որ այնքան երկար և սրտաշարժ ոճով խոսացել է մեր ազգային պետքերի մասին»: Այսպես, Բաֆֆին իր ազգային վիպասանությունը, իր «Սալբի» վեպը նվիրում է Մ. Նալբանդյանի «միշտ օրհնյալ հիշատակին»:

Ինչպես տեսանք, Բաֆֆու գրագրին կրկնօրինակելու համար տված վեպի ձեռագիրը կրում էր՝ 1867 ամի, 1 հունվար թվագրումը: Հետագայում տպագրության նախապատրաստած օրինակի տիտղոսաթերթի վրայից Աննա Բաֆֆին հանել է հիշյալ տարեթիվը, իսկ ընծայականի համար իբրև գրության ժամանակ մնացել է 1867 թվականը:

«հիվիկը» տպագրելու առաջին փորձը Բաֆֆին ձեռնարկում է վեպը երկրորդ անգամ վերամշակելուց հետո՝ 1867 թվականին:

«Սալբու» 1911 թ. վիճակական հրատարակության առաջարանում Աննա Բաֆֆու

այն հավաստիացումը՝ ըստ որի Րաֆֆին 1863 թվականին վեպը ուղարկել է Մոսկվա՝ «Հյուսիսասիայում» տպագրելու, պետք է համարել եթե ոչ թյուրիմացության, այլա՝ միտումնավորության արդյունք։

1867 թ. սկզբներին ավարտելով «Խլիլիկի» վերամշակման աշխատանքները, Րաֆֆին առաջարանի մեջ անդրադառնում է վեպը տպագրել տալու իր նկրտումներին. «Սալ-բի» հեղինակը, — գրում է նա, — մինչև այժմ չէ կամեցել երևալ գրական ասպարեզի մեջ, բայց մտածելով, որ հայ ազգը ապագա ունի, և մի ապագա լի փայլուն հույսերով, այդ պատճառով «սովորող» չի համարում արդեն տասն տարի առաջ պատրաստած յուր հայրենակիցների կյանքի նկարագրությունը մամուլին հանձնելով, թողնել զալոց սև-րունդին»։ Հայտնի է, սակայն, որ 1867 թ. վերջերին Մեկիր-Հակոբյանների առևտրական տունը արդեն կանգնած էր փլուզման եզրին, ուստի նա այլևս չէր կարող իրագործել իր այդ մտադրությունը։

1868 թ. 1 հունվարի թվակիր նամակում Րաֆֆին Ավթանդիլյանին գրում է. «Խլիլիկի» մասին տակավին մին վճռական որոշում արած չեմ. այլևս դուք չգրեցիք. արդյոք մի բան այդ մասին խոսեցա՞ք հարգի Տիգրան աղայի հետ»։ Մեզ չհաջողվեց պարզել, թե Ավթանդիլյանը ի՞նչ պետք է խոսեր Տիգրան աղայի հետ, բայց դրածից կարելի է ենթադրել, որ Րաֆֆին մեկնեաա էր որոշում վեպը տպագրել տալու համար։

Չկարողանալով իրականացնել Տիգրան աղայի օգնությամբ «Խլիլիկը» տպագրելու իր մտադրությունը՝ Րաֆֆին Թիֆլիսում Լոլա ժամանակ (1868 թ.) վեպը կարգում է գրական երեկույթներում։ Նույն թվականի 24 օգոստոսի թվակիր նամակից խմանում ենք, որ «Խլիլիկի» համարվել հասնում է Մոսկվա, Ստեփանոս Նազարյանին, և որ վերջինս նամակով խնդրում է Րաֆֆուն վեպը ուղարկել իրեն։ Նազարյանցեն նամակներ եմ ստանում, — շարունակության մեջ գրում է Րաֆֆին, — նա պահանջել էր իմ գիրքը Մոսկ-վա ուղարկելու, որ տալի յուր «Լաստեր Հայաստանի» օրագրի մեջ, որ միտք ունի այս տարի ի լույս ընծայել» (տե՛ս Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Ե., 1959, էջ 525)։ Րաֆֆին օգոստոսի վերջերին վեպը ուղարկում է Նազարյանին, սակայն հայտնի է, որ օրագիրը չի հրապարակվել, ուստի «Խլիլիկը» այս անգամ ևս չէր կարող տպագրվել։

1872 թվականին Գ. Արծրունին Րաֆֆուն հրավիրում է աշխատակցել նոր հիմ-նադրված «Մշակ» շաբաթաթերթին։ Մասնակցելով «Մշակի» հրատարակմանը, Րաֆֆին նույն թվականին Գ. Արծրունուն է ներկայացնում «Խլիլիկ» վեպը՝ լրագրում մաս առ մաս տպագրելու համար։

1888 թվականին Րաֆֆու մահվան առիթով Գ. Արծրունու «Մշակում» հրապարա-կած հոդվածից հայտնի է դառնում, որ «Խլիլիկը» լրագրում չի տպագրվել, որովհետև Արծրունին վեպի «հյուսվածքը չի հավանել» և հետո, նա անհամար է գտել այդ մեծ վեպը լույս ընծայել մի թերթում, որը շաբաթը մեկ անգամ էր հրապարակվում։

Գ. Արծրունու մերժելուց հետո, երբ Րաֆֆու մեջ միտք է հղանում իր ստեղծա-գործությունները ամփոփել տասը հատորի մեջ ու հրատարակել «Փունջ» ընդհանուր խո-րագրով, նա «Խլիլիկը» նույնպես մտցնում է այդ մատենաշարի հատորների մեջ։ 1873 թվականի մայիսի 10-ին այս առիթով «Մշակում» հրապարակած ծանուցման մեջ աս-ված է. «Եթե հայկական գրականություն սիրողները իրենց նյութական օգնությամբ կնպաստեն մեզ «Փունջի» տպագրությանը, այնուհետև խմբագրությունս նպատակ ունի ի լույս ածել Րաֆֆիի և մյուս բանաստեղծությունք, որպիսիք են «Խլիլիկ» վիպասանու-թյունը՝ երեք հատորով, Պարսկաստանի կյանքից առնված» (տե՛ս «Մշակ», 10 մայիսի, 1873, № 17)։

1874 թվականի փետրվարին լույս տեսած «Փունջի» առաջին հատորում ընթերցողներին ուղղված ներածականի մեջ Րաֆֆին հրապարակում է «Փունջի» մնացած ինը հատորների պարունակությունը: Հետ այդ նախագծի՝ «Փունջի» վեցերորդ, յոթերորդ և ութերորդ գրքերում պետք է հաջորդաբար տպագրվեին «Սալբի» վեպի («Խլվիկի») առաջին, երկրորդ և երրորդ հատորները՝ «Վերջի» հետ միասին: Բացի երեք հատորից, «Սալբին» ունեցել է նաև «Վերջ»:

Ինչպես հայտնի է, առաջին և երկրորդ հատորներից հետո Րաֆֆին նյութական հնարավորություն չի ունենում շարունակելու և դադարեցնում է «Փունջի» մնացած հատորները՝ ուստի նաև «Սալբի» վեպի տպագրությունը:

Ընդհատելով «Փունջի» մնացած հատորների տպագրությունը, Րաֆֆին բնավ չի կորցնում «Սալբին» առանձին գրքով հրապարակելու հույսը ընդհուպ մինչև իր կյանքի վերջին տարին: «Փառք ասածո, մի առիթով ասում է նա Շիրվանզադեին,— «Կայծերից» ազատվեցի, այժմ պետք է վերջացնել «Դավիթ բեկը», «Հարեմը», «Սամվելը», հետո «Սալբին» ուղղել և վերջապես տպագրության տալ» (տե՛ս Շիրվանզադե, Կրկերի ժողովածու, հ. VII, Ե., 1961, էջ 480):

Րաֆֆու և Շիրվանզադեի միջև այս խոսակցությունը տեղի է ունեցել 1887 թվականի վերջերին, որից մի քանի ամիս հետո անակնկալ մահը անկատար է թողնում նրա «Սալբին» ուղղելու և ապա տպագրել տալու ցանկությունը:

Այսպիսով հեղինակի համառ ու տևական ջանքերը՝ «Սալբին» տպագրելու ուղղությամբ, չեն տալիս դրական արդյունք: Կենդանության օրոք Րաֆֆին չկարողացավ տեսնել իր այդ ցանկությունն իրականացված:

Խոսելով «Սալբին» անտիպ մնալու մասին, Աննա Րաֆֆին, ինչպես վեպի վեհնական հրատարակության առաջարկում, այնպես էլ Թեոդիկին գրած նամակում այն միտքն է զարգացնում, որ «Սալբին» անտիպ է մնացել Քաղաքական դանադան հանգամանքների շնորհիվ: Հիշատակելով «Հարեմի» լույս տեսնելու առիթով Թավրիզում մահմեդական հոգևորականության մեջ ծայր առած մոլեռանդության մասին, նա դիտել է տալիս, որ Րաֆֆին չէր կարող լույս ընծայել մի այնպիսի վեպ, որի մեջ մերկացվում էր այդ հոգևորականության «գունճիկ կյանքը», «մանավանդ որ,— շարունակում է նա,— հեղինակը պարսկահայատակ էր և ճանաչված անձնավորություն պարսից կառավարության մեջ, ուստի, այս տեսակ բաղադրական նկատառումների պատճառով, մինչև հեղինակի մահը անտիպ է մնացել այդ մեծ վեպը» (տե՛ս Րաֆֆի, «Սալբի», Վիեննա, 1911, էջ 11):

Ջրացատելով քաղաքական նկատառումների հետևանքով վեպը անտիպ մնալու հանդամանքը, առավելապես, երբ խոսքը վերաբերում է 60-ական թվականներին, պետք է, սակայն, ավելացնենք, որ վերոհիշյալ արգելափակում իր ուժը կորցրել էր հետագա տարիների ընթացքում, երբ Րաֆֆին վերջնականապես հաստատվել էր Թիֆլիսում: Համենայն դեպս «Փունջ» մատենաշարի հատորների տպագրությունը ձախողվում է ոչ թե քաղաքական նկատառումով, այլ միջոցների բացակայության հետևանքով: Մյուս կողմից, ինչպես նկատելի է Շիրվանզադեի հավաստիացումից, վեպի տպագրությունը պետք է իրականացվեր շտիպման կատարելուց հետո, որի հնարավորությունը, ժամանակի իմաստով, հեղինակը չունեցավ: Ամփոփելով պետք է ընդգծել, որ վեպը մինչև հեղինակի մահը անտիպ մնալու հարցում որոշիչ դերը կատարել է այս վերջին հանգամանքը:

Րաֆֆու մահվանից հետո «Սալբու» տպագրության առաջին փորձը ցանկանում է կատարել Թավրիզարենակ վաճառական Հակոբ Ղազարյանի որդին, որի հոր մոտ Րաֆֆին գրավ էր դրել վեպի առաջին հատորի ինքնագիրը:

Երևատառարդի ապօրինությունը կանխելու և Բաֆֆու ժառանգորդների իրավունքները պաշտպանելու նպատակով «Արձագանքում» հանդես է գալիս շարաթաթերթի ժամանակավոր խմբագիր Շիրվանզադեն։ «Թե՛ օրենքով,— գրում է նա,— և թե՛ բարոյապես բացի խնամակալներից և այլրից ոչ ոք իրավունք չունի Բաֆֆիի հեղինակությունները հրատարակելու (տե՛ս «Արձագանք», 1883, № 28, էջ 426)։ Նույն նպատակով Աննա Բաֆֆին նամակ է գրում թավրիղաբնակ ուսուցիչ Խաչատուր Տեր-Ջաբարյանին։ «...վերոհիշյալ վիպասանությունը,— գրում է նա,— սրբադրված է մի թավրիղեցի հայ ուսուցչի ձեռքով 1867 թ. հանգուցյալի վաճառականության ժամանակ, երբ այդ թավրիղեցին ուսուցչության պաշտոնով կապված էր ի դուռն Դալասար՝ Սալմաստի, և այդ սրբադրած օրինակը, հանգուցյալի ձեռագիրը, «Խվիլիկ» սեպարությունն է, որ մոռացության մեացել է նրա մոտ մինչև օրս (տե՛ս ՉԱԳԱՌ, Բաֆֆու ֆ., № 40)։ Աննա Բաֆֆին իմանալով, թե անգիտակցաբար, անգիտանում է վեպի ինքնագիրը Հակոբ Ղազարյանի մոտ գրավ գրած լինելու հանգամանքը, նամակի վերջում Աննա Բաֆֆին երբից է սկզբում. «Դուք այդպիսի աշխատեցեք ինչպես հարկն է այդ պարոնի ձեռքից առնել և ուղարկել մեզ, որովհետև նրա մոտ մնալը ոչ օգուտ ունի իրեն և ոչ էլ՝ իրավունք» (նույն տեղում)։

Զհասնելով որոշակի արդյունքի՝ Աննա Բաֆֆին 1890 թ. իր բողոքն ու պահանջը քարամացնում է «Մշակի» միջոցով։ Շարագրելով վեպի ձեռագիրը Միրզա Կարապետից Հակոբ Ղազարյանին անցնելու վարկածը, նա ավելացնում է. «Մեզ իմացնում են, որ Հակոբ Ղազարյանի որդին մտադիր է այդ վեպը տպագրել տալու, մենք ետ պահանջեցինք, բայց նա չլիարդարձրեց։ Մեր այս հայտարարությամբ արգելում ենք վերահիշյալ վեպի տպագրությունը, իսկ էթն պարոնը չկատարե մեր կամքը և առանց մեր թույլատվության տպագրել տա, այն ժամանակ պիտի դիմենք դատարան՝ ենթարկելով նրան պատասխանատվության այն տերության օրենքով, ուր տպագրված կլինի» (տե՛ս «Մշակ», 1890, 5 հունիսի, № 60)։

Բաֆֆու մահվանից հետո, երբ նրա ստեղծագործությունների հրատարակման իրավունքը անցնում է Աննա Բաֆֆու ձեռքը, վերջինս սկսում է հատուկ հոգածությամբ զբաղվել նրա տպագրված և անտպ գործերի հրապարակման աշխատանքներով։ 1891 թվականին նա Թիֆլիսում տպագրում է «Վեպիկներ և պատկերներ» խորագրով ժողովածուի առաջին հատորը։ Այս գրքում, հավանաբար նաև Հակոբ Ղազարյանի որդու հրատարակչական եռանդը կանխելու նպատակով, տպագրում է նաև մի գլուխ «Սալբի» վեպից «Մառաշուղ դեղիկը» վերնագրով։ Հատվածի վերջում (էջ 295) իրեն ծանուցում տրված է «Խվիլիկ» ձեռագրից, գլուխ Ա։ Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ «Վեպիկներում» հրապարակված այս հատվածը «Սալբի» վեպի առաջին գլուխն է, մեկ-երկու բառի սրբագրական տարբերությամբ։

Մի երկրորդ բաժին՝ «Ռուստամի օրագրություններից և Սալբիի նամակները» ընդհանուր վերնագրով, Աննա Բաֆֆին հրատարակում է 1893 թ. «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի երկրորդ հատորում։ Հատվածի վերջում տողատակին գրված է՝ «Սալբի» ձեռագրից, գլուխ ԻԶ, ԻԷ, ԻԸ և ԻԹ։ Վերջին՝ ԻԹ գլուխը տպագրված է ոչ թե ամբողջովին, այլ միայն սկզբի մասը, բացի դրանից ԻԹ գլխին միացված է ԼԱ գլխի վերջին հատվածը։

1891 թ. սկսած՝ Աննա Բաֆֆին վիպասանի երկերի իր կատարած համարյա բոլոր հրատարակությունների մեջ, շապկի նախավերջին էջի վրա ղետեղած «Հետզհետե լույս են տեսնելու» ծանուցման մեջ, տեղ է հատկացնում «Սալբու» Ա, Բ և Գ հատորների տպագրությանը։

1896 թվականին «Հանդես գրականական և պատմական» պարբերականի խմբագրությունը իր ընթերցողներին խոստանում է (№ 7, էջ 349) հանդեսի հետևյալ գրքում տալ «Հանգուցյալ Բաֆֆիի «Սալրի» վեպից մի քանի դուխ, որը հեղինակը խորին հափանքով նվիրում է աննման (անմահ, Խ. Ս.) Միքայել Նալբանդյանցի միշտ օրհնյալ հիշատակին»։ Բն «Սալրի» վեպի որ դուխներն էին տպագրվելու հանդեսի հետևյալ համարում, մեզ չհաջողվեց պարզել՝ հրապարակումը տեղի չի ունեցել։

1908 թվականին Բաֆֆու մահվան քսանամյակի առիթով վիպասանի ավագ որդին՝ Արամը, «Բաֆֆի» խորագիրը կրող հողվածով հանդես է դալիս «Տարազ» շաբաթաթերթում։ Խոսելով Բաֆֆու 70-ական թվականների գործունեության մասին և անդրադառնալով «Ծանապարհորդություն Պարսկաստանի» վերնագրով ուղեգրությունը «Մշակում» հրապարակվելու փաստին, Արամ Բաֆֆին այն միտքն է հայտնում, որ այդ աշխատությունը «Բառացի վերցված է «Սալրի» վեպից»։

Երբ Արամ Բաֆֆին «Տարազում» հրապարակում էր այս հողվածը, «Սալրին» առկալին լույս չէր տեսել։ Վեպի ինչ լինելը հայտնի չէր ընդհանրությանը, ուստի և աղավաղվող այս փաստի դեմ առարկողներ չեղան։ Այժմ, երբ հրապարակի վրա է վեպի առաջին հատորը, նկատելի է, որ «Սալրին» ոչ մի առնչություն չունի «Պարոն Բաֆֆիի ուղեգրությունից Պարսկաստանում» աշխատության հետ։ Տարօրինակն այն է, որ Արամ Բաֆֆին իր տեսակետը հիմնավորելու համար հենվում է ոչ թե իր ձեռքի տակ եղած արխիվային փաստերի վրա, որը կլինեք տրամաբանական, այլ հիմք է ընդունում Գ. Արծրունու Բաֆֆու մահվան առիթով պատմած հուշը, ընդ որում մասնատված ներկայացնելով խնդրո առարկա հատվածը։ Այս տեսակետը հրապարակվելով «Տարազի» մեջ և չհանդիպելով դիմադրության՝ ծայր է տալիս վերոհիշյալ թյուրիմացությանը, որը ծավալվելով տեղ է գտնում նաև մեր օրերի Բաֆֆիագիտության մեջ։

1910 թվականին «Սալրի» վեպի համար գրած առաջաբանում Աննա Բաֆֆին, անգրադառնալով Գ. Արծրունու Բաֆֆուն արված «Մշակին» աշխատակցելու հրավերին, օչ միայն կրկնում է որդու սխալը, այլև ավելի է խորացնում այն։ Ըստ Աննա Բաֆֆու՝ Գ. Արծրունու առաջարկից հետո Բաֆֆին վերջինիս է ներկայացնում «Սալրի» վեպի ձեռագիրը՝ «Մշակում» հրապարակելու «Արծրունին»,— գրում է Աննա Բաֆֆին,— խոսելով այդ վեպի մասին, ասում է. «Վեպի նկարագրական տեղերն աննման էին», բայց և այնպես անհամար է նկատվել «այդ մեծ վեպը ամբողջովին ամփոփել մի քերթի մեջ, Երբ շարաբը մի անգամ է միայն լույս տեսնում»։ Ուստի,— ավելացնում է նա,— Արծրունին «Մշակի» սկզբնական համարից սկսած տպագրում է «Բաֆֆիի համակերպը» վերցված «Սալրի» վեպից»։ (Ընդգծումը իմն է, Խ. Ս.)։ «Ծանապարհորդություն Պարսկաստանի» ուղեգրությունը «Մշակում» հրապարակվել է «Պարոն Բաֆֆիի ուղեգրությունից Պարսկաստանում» խորագրով)։

Աննա Բաֆֆու մեջբերումից այն տպավորություն է ստացվում, որ Գ. Արծրունին հավանելով վեպը՝ ցանկանում է այն հրապարակել «Մշակում», բայց համար չդատելով այդ ստվարածավալ վեպը «ամբողջովին ամփոփել» շաբաթը մեկ անգամ լույս տեսնող թերթի մեջ, որոշում է տպագրել «Սալրի» վեպից միայն «Բաֆֆիի համակերպը»։ Սա Աննա Բաֆֆու պարտադրած տեսակետն է, որը նա հրամցնում է իր ընթերցողին՝ մասնատված ներկայացնելով Արծրունու ասածը, մինչև իր խորհուրդները բոլորովին տարբեր է։ Կարողալով և ետ վերադարձնելով «Խլվիկը», Արծրունին Բաֆֆուն տեղյակ է պահում իր ստացած տպավորության և կայացրած որոշման մասին։

Բանն այն է, որ Գ. Արծրունին թեև «Խլվիկի» նկարագրական տեղերը համարում է «աննման», բայց «վեպի ամբողջ կյուսվածքը» չի հավանում և ապա

ճկասի ունենալով շարաթաթերթի սուղ հնարավորությունները՝ մեծամ է «Ելվիլի» տպագրությունը, միաժամանակ այս վեպի միջոցով ծանոթանալով գրողի ստեղծագործական կարողությունների հետ, Գ. Արծրունին նրան է ներկայացնում նոր նյութի ու նոր ժանրի վերաբերյալ իր առաջգրանքները: Այս մեջբերումներից հասկանալի է դառնում, որ Բաֆֆին խմբագրին պետք է ներկայացնեն ո՛չ թե «Ելվիլը», այլ բոլորովին նոր գործ, որը պետք է խաբսխված լինեն հեղինակի իմացածի ու տեսածի վրա: Աննա և Արամ Բաֆֆինները Արծրունու հուշը մասնատելով՝ նախադասության արանքից հանում են «Ելվիլը» մեծելու և «Պարսկաստանի նամակների պեղգրամը կազմելու» վերաբերյալ հատվածները, որի հետևանքով էլ մեխանիկորեն «Ճանապարհորդություն Պարսկաստանի» խորագրով ուղեգրական աշխատությունը կցորդվում է «Սալբի» վեպին:

Այս ամենից հետո, Աննա և Արամ Բաֆֆինները շանդաղադառնալով վերը իրենց արած հավաստիացմանը, պնդում են, որ «Սալբի» վեպը հեղինակից անկախ պատճառներով մինչև նրա մահը մնացել է անտիպ: Թեև, եթի հիմնվելու լինենք նախորդ հավաստիացման վրա և մի պահ ընդունենք, որ «Ճանապարհորդություն Պարսկաստանի» աշխատությունը բառացի առնված է «Սալբի» վեպից, ապա բնավ էլ չի արդարացվում անտիպ մնալու պնդումը, որովհետև հիշյալ աշխատությունը իր ծավալով համարյա թե չի զիջում «Սալբի» վեպին, համեմայն դեպք, միայն հրապարակված 24 նամակը իր ծավալով վեպի կեսից ավելին է:

1909 թվականին «Աղբյուրի» և «Տարաղի» հրատարակիչ Տիգրան Նազարյանը «Խմբագրությունից» վերնագրով ծանուցման մեջ («Տարաղ», 1909, № 9—10, էջ 91) հայտնում է, որ Բաֆֆու ժառանգները «Աղբյուրի» հորեկանի առիթով նրան ընծայաբերել են Բաֆֆու անտիպ գոհարներից, որոնք նա խոստանում է մաս-մաս հրապարակել «Աղբյուրում» և «Տարաղում»: Տ. Նազարյանը իր խոստման համաձայն «Տարաղի» նույն թվականի 9—10 և 11-րդ համարներում «Պարսկաստան» խորագրով և «Հատվածներ «Սալբի» անտիպ առաջարանից» ենթավերնագրով հրապարակում է «Սալբի» վեպի «Հառաջարանի» Պարսկաստանին վերաբերվող հատվածները:

Վերջապես Բաֆֆու մահվանից քսաներկու տարի անց նրա այրին՝ Աննա Բաֆֆին, որոշում է «Սալբի» վեպի իր մոտ եղած ձեռագիրը հրապարակել Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության տպարանում և զրում է մի առաջարան «Աղբ» վերնագրով: «Սալբի» վեպը Աննա Բաֆֆու պրած առաջարանի հետ մեկտեղ լույս է տեսնում Վիեննայում 1911 թվականի կեսերին:

«Սալբու» տպագրվելը լայն արձագանք է առաջ բերում մամուլում. հուշվածներ են հրապարակվում ինչպես «Հորիզոնում» ու «Տարաղում», այնպես էլ՝ «Մշակում» ու մյուս պարբերականներում:

«Սալբի» վեպի առաջին հատորը երկրորդ անգամ տպագրվում է Բաֆֆու երկերի եռահատոր հրատարակության (1949—1950 թթ.) երկրորդ հատորում (կազմողներ՝ պր. դոկտոր Ս. Բաղյան և պր. դոկտոր Հ. Ղանալանյան), Երևան, 1950 թ.: Այնուհետև այս վեպը տեղ է գտնում Բաֆֆու երկերի տասնատրյակի 1955—1959 թթ. հրատարակության առաջին հատորում, Երևան, 1955 թ., ինչպես նաև երկրորդ՝ 1962—1964 թթ. հրատարակության առաջին հատորում, Երևան, 1962 թ.: Վեպին կից «Հառաջարանը» հրատարակվել է նաև «Բաֆֆին գրականության մասին» ժողովածուում, Երևան, 1958 թ.:

Սույն հրատարակությամբ իրականանում է Բաֆֆու «Սալբի» վեպի հինգերորդ տպագրությունը:

Ձեռքի տակ շունենալով «Սալբի» վեպի ինքնագիրը՝ հրատարակության պատրաստելիս հիմք ենք ընդունել Աննա Բաֆֆու «խմբագրած» տեքստը, որը իր մի շարք

թերություններով հանդերձ հանդիսանում է մեր ունեցած միակ ընագիրը: Գրքի «Ազ-
գում» հրատարակիչը հայտնում է, որ Բաֆֆին փոխել է «Հառաջաբանի» լեզուն՝ ան-
փոփոխ թողնելով ընագիրը, ապա ավելացնում է, որ ինքն էլ, հետևելով «Հառաջաբա-
նին», վերամշակել է վեպի լեզուն: «Մենք էլ միայն «Հառաջաբանը» այնպես պահե-
ցինք, ինչպես, որ դրված է եղել ձեռագիրը. այստեղ կտեսնվի վեպի նախնական լեզուն,
իսկ վեպի ամբողջ ընթացքում հեղինակի «ունեմք», «բարեխոսությունը», «նորան»,
«դատենկով», «պիտո է» և այլ հնաձևությունները պատշաճ համարեցինք ուղղել «ունե-
ինք», «բարեխոսություններ», «նրան», «պետք է» և այլ միջամտություններից բացի
«Սալրու» տեքստը որոշ շափով տուժել է նաև արտագրության ընթացքում: Ինչպես
վերը նշեցինք, Բաֆֆին 1863 թ. ավարտելով վեպի առաջին հատորի վրա իր կատա-
րելիք աշխատանքները, տալիս է այն իր զրագրին «օրինակելու»: Այնուհետև Բաֆֆին
արտագրած օրինակը նախապատրաստում է տպագրության, վերջում դնելով այսպիսի
մի ծանոթագրություն. ««Սալրի» հեղինակը աչքերի տկարության պատճառով չկարո-
ղանալով արտագրել յուր ուղմանի առաջին հատորը, տվեց նրան օրինակել յուր զրագրին,
որ, մեր լեզվի կանոններին անտեղյակ լինելով, լցուցել էր մեր զրվածքը աններելի
սխալներով: Որքան ներում էր մեր կարողությունը՝ ուղղեցինք սխալները, մնացածների
համար ներողություն խնդրելով մեր պատվիլի ընթերցողներին»: Այս ծանոթագրությունից
նախ հայտնի է դառնում, որ վեպում տեքստաբանական անճշտությունների մի մասի
պատճառը զրագիրն է, որը «մեր լեզվի կանոններին եղել է անտեղյակ» և երկրորդ՝ «որ
հրատարակիչ Աննա Բաֆֆու ձեռքի տակ եղել է ոչ թե ինքնագիրը, ինչպես այդ բանն
աշխատում էր հավատացնել «Արձագանքի» խմբագրությունը (տե՛ս «Արձագանք», 1859,
№ 28, էջ 426), այլ առաջին հատորի Միրզա Կարապետի ձեռքով արտագրված օրի-
նակը:

Զրկված լինելով հեղինակային իրենագրից և ձեռքի տակ շունենալով «Սալրու»
այլ, ավելի ճշտված հրատարակությունը՝ խստությամբ պահպանել ենք 1911 թվականի
տպագրության տեքստը՝ փոխելով միայն ուղղագրությունը: Բնագրում օրիորդ և տիկին
բառերը մերթ ընդ մերթ օգտագործված են և լրիվ և կրճատ ձևով, միակերպության
համար նույնատիպ հարմար դասեր բոլոր դեպքերում պահպանել այդ բառերի գրության
լրիվ ձևը: Բաֆֆու զրագիրը արտագրության ընթացքում ուման բառի փոխարեն երբեմն
օգտագործում է ռոմանսը, որը ըստ էության չի արտահայտում նույն միտքը, ուստի
այնտեղ, ուր ումանս բառը գործածված է վեպի իմաստով՝ դարձրել ենք ռոման:

Մեր կողմից տեքստում կատարված ուղղումներն ու լրացումները առնված են
<> փակագծերի մեջ:

Հ ա ո ա ջ ա ր ա ն (էջ 7—23)

¹ Այդ եզեկելյան ժամանակամիջոցը: — Եզեկելը եղել է հրեական շորս մար-
դարեններից մեկը: Ապրել է 6-րդ դարում (մ.թ.ա.), հրեաների գերավարման հետ տար-
վել է Բաբելոն:

² Աղա Մահմադ-խանը Ղաջարյան ցեղից տիրեց Ատրպատականը: — Աղա Մահմադ-
խանը (1742—1797) իր իշխանությունը Ատրպատականի վրա հաստատում է 1792 թ.:

³ Ֆարս-Ալի և Մոմնամեդ շահերի տիրապետության ժամանակներում... — Ֆարս-
Ալի շահը պարսից զահի վրա թագավորել է 1797—1837 թթ., իսկ Մոմնամեդ շահը՝
1837—1848 թթ. ընթացքում:

4 Մի հույակալ և արժանի հիշատակի Լիկեղեցական: — Խոսքը Ներսես Աշտարակեցու (1771—1857 թթ.) մասին է, որը 1843—1857 թթ. ընթացքում եղել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս: Ներսես Աշտարակեցին գործուն մասնակցություն է ունեցել 1826—28 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին և պարսկահայերի զաղթին:

5 Մի փառասեր հայ աստիճանավոր: — Նկատի ունի զնդապետ Լազար Ակիմովիչ Լազարեին (Եղիազար Հովակիմի Լազարյան, 1788—1870), որը 1827 թ. զնդապետի կոչումով պաշտոնավարում էր Կովկասում: 1827 թ. հոկտեմբերին մասնակցում է Ատրպատականի զբաղմանը: Նույն թվականի հոկտեմբերի 19-ին նշանակվում է ռուսական զորքերի կողմից զբաղված Թավրիզ քաղաքի բերդապահ ու պարետ: 1828 թ. դեկտեմբերի 28-ին պաշտոնապես նրա վրա է դրվում պարսկահայերի ներգաղթի կազմակերպման գործը:

Մասնակցել է նաև 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին: 1828 թ. հետո Պասկևիչի սահրանքներով, հայկական աշխարհազոր ստեղծելու առիթով, մեղադրվում է հայկական պետականություն ստեղծելու նկրտումների մեջ և արտաքսվում է Կովկասից: 1830 թ. հետո թողնում է զինվորական ծառայությունը: Վախճանվում է Պետերբուրգում, 1870 թ.:

Բաֆֆին հետադադում վերանայում է իր տեսակետը և դրական վերաբերմունք է դրսևորում Ներսես Աշտարակեցու և զնդապետ Լազարեին՝ պարսկահայերի ներգաղթի հարցում ցուցաբերած մոտեցման հանդեպ (տե՛ս Բաֆֆի, Երկրի ժողովածու, հ. VIII, Ե., 1957, էջ 543):

6 Մուհամմեդ Սադդ-խան: — Ատրպատականի խոյ գավառի Դիմրույիններ կոչվող իշխանական զերդաստանի շահավիդներից մեկի ժառանգը, որը բարյացակամ վերաբերմունք ուներ զեպի տեղացի հայերը:

7 Աբաս Միրզան յուր անհաջող կովից հետո: — Աբաս Միրզան (1789—1833 թթ.) պարսից զահի թագաժառանգն էր, Ատրպատականի կառավարիչը և պարսկական բանակի զինավոր հրամանատարը: Խոսքը ռուս-պարսկական պատերազմում Պասկևիչի զինավորած զորաբանակի կողմից 1827—28 թթ. Աբաս Միրզայի կրած պարտության մասին է:

8 Նախիուլ Սուլթանա: — Այդպես էին կոչվում Ատրպատականի վարչական կառավարիչները (կուսակալները): Այդ պաշտոնին նշանակվում էին հատկապես արքայազունները:

9 Շադիարը: — Դորանի վրա հիմնված մուսուլմանական իրավունքի կրոնական և իրավական նորմերի մի ամբողջություն է, որը ավելի մոլեռանդորեն էր գործում հատկապես այն երկրներում, որտեղ մահմեդականությունը համարվում է սլետական կրոն: Շադիարը ատելություն է սերմանում այլազավանների նկատմամբ:

10 Շեխյան մահմեդականություն: — Իսլամական կրոնի աղանդներից մեկն է, որի հետևորդները մեծ տարածում ունեն Իրանում:

11 Ռեանմանականություն: — Հին հնդկական կրոն, որը ծնունդ է առել առաջին հազարամյակում (մ. թ. ա.): Այս կրոնի հիմնական դոգմաները շարադրված են Վեդաներ կոչվող գրքերում: Հիստորիա համանիզմի, մարդու մահվանից հետո նրա ողին լքելով մարմինը, վերադարձվում է մեկ այլ անձի մեջ:

12 Սեիդներ: — Մահմեդական հավատի կրոնական պաշտոնյաներ:

13 Հաֆիմ: — Պարսկաստանը բաժանված էր վարչական միավորների, որոնք զեկավարվում էին նահանգապետների՝ հաբիմների միջոցով: Հաբիմների ձեռքում էր

կենտրոնացված նահանգի ղեկավարական, բաղադրակական, դատական ու վարչական իշխանությունը:

14 Սարգիստ: — Բառացիորեն նշանակում է զլխապաշ, Պարսկաստանի ոչ մահմեդական ազդարնակություն (քրիստոնյաների ու հրեաների) վրա շահի կողմից կարգված պաշտոնակալ՝ նահանգապետ, որը կոչված էր պաշտպանելու նրանց տեղա-
յին հարստահարությունից ու խտրականությունից: Սրանց ձևերում էր կենտրոնացված նաև ղեկավարական, դատական ու վարչական իշխանությունը:

15 Պոլսո հայերը յո ըյանց բոլոր Բաղադրակություններում կաղ կաղալ ու վալեց-
նում են սահմանադրություններ: — Արևմտահայերի «Ազգային սահմանադրությունը»
ընդունել է Կ. Պոլսի Ազգային ժողովը 1860 թ. մայիսի 24-ին, սուլթանական կառավա-
րության կողմից վավերացվել է 1863 թ. մայիսի 17-ին: Բաֆու թեմական վերաբեր-
մունքը պայմանավորված էր նրանով, որ պոլսահայ սահմանադրականները կրթական
ու կրոնական հարցերից այն կողմ չկարողացան անցնել: «Պոլսեցի պաշտախոս էֆեն-
դիները, — մի այլ առիթով գրում է նա, — այնքան զործ շարեցին, որքան դատարկ ազ-
մունքներ բարձրացրեցին» (Բաֆի, Երկերի ժողովածու, հ. IX, Ե., 1958, էջ 171):

16 Նասեր էդ Դին շահի օրով: — Նասեր էդ Դին շահը իրանում թագավորել է
1848—1859 թթ. ընթացքում:

17 Շեյխ Ահմադ Բահրեմի: — 1850-ական թվականներին Պարսկաստանում ծայր
առած շեյխի կողմից կրոնական աղանդի հիմնադիրը:

18 Շեյխի, մուրաշառի, դահաբի, ուրուֆայ, բարի: — Պարսկաստանում իս-
լամական հավատի մեջ ծայր առած հերձվածո աղանդներ:

19 Ջանգիայի արյունահեղ կոտորածը: — Իսլամական հավատի դեմ իրեն բողոքե-
ցույց 1840-ական թվականներին Պարսկաստանում ծայր է առնում բարեկանություն
կողմից հակաիսլամական շարժումը: Շահը խիստ հալածանք է սկսում այդ ուսմունքի
հարողների դեմ: 1850 թ. Նասեր էդ Դին շահի հրամանով Բալթիզում զլխապաշում է բա-
րինների առաջնորդ Միրզա Ալին: Խորասան, Մազանդարա, Շիրազ և հատկապես Ջան-
գիա բաղադրությունում ծայր են առնում հուլումներ: Ջանգիայում հուլումների ճնշել ցանկու-
ցող թագավորական զորքերը հանդիպում են բարեկանների ուժեղ դիմադրությանը:
Գործի է դրվում հրետանին, և տեղի է ունենում մեծ արյունահեղություն, որը իրանի
պաշտության մեջ հայտնի է Ջանգիայի կոտորած անունով:

20 Միրզա Մեկում խան Սարքեվը Ը Փարսից Պարսկաստան բերեց ֆրամասո-
նականությունը: — Պարսից հայազգի պաշտոնյա Միրզա Մեկում խանը ծնվեց
է 1833 թ. Նոր Զուլայում, սովորել է Փարսից Մուրադ-Ռաֆայիյան դպրոցում, ապա
նաև Փարսից պոլիտեխնիկական ինստիտուտում: 1850 թ. վերադառնում է Իրան և ստանա-
նում է պետական թարգմանիչի պաշտոնը: 1856 թ. ղեկավարական թարգմանի պաշ-
տոնով մեկնում է Յրանսիա: 1858 թ. վերադառնում է Իրան և ձևանալու է լինում երկ-
րի լուսավորության ու պետական վարչակարգի բարեկարգման աշխատանքներին: Ունե-
նալով շահի հովանավորությունը, նա իր հոր՝ Հակոբ Մեկումյանի հետ հիմնադրում է
ֆրամաշխանա (մոռացության տուն) կողմից կազմակերպությունը, որը նպատակ ուներ
հասարակական կարծիքը նախապատրաստել երկրում անցկացվող բարեփոխումների
կիրառական լուսավորության ու բաղադրակության համար:

Շուտով Մեկում խանի հակառակորդները նրա հիմնադրած ֆրամաշխանան իբրե-
վտանգավոր՝ ֆրանկմասոնական կազմակերպություն, ներկայացնում են շահին և ի վեր-
ջո հասնում են նրան, որ շահը 1863 թ. Մեկում խանին արտաքսում է երկրից:

Ավելի ուշ շահը նրան ներում է շնորհում և նշանակում է պետական կիրառական

ալեւալը երկրներում: Մեկընում խանը գրել է Իրանի հասարակական-քաղաքական կյանքին վերաբերող մի շարք գրքեր ու հոդվածներ, նա ուներ բազմաթիվ պարզեներ ու տիտղոսներ, որոնց թվում նաև Սաբրևիլի կոչվող բարձրաստիճան զինվորականի կոչումը:

Հետագայում Իրանի պատմաբանները պարզել են, որ Միրզա Մեկընում խանի հիմնադրած ֆարմուշխանայի գործունեությունը կապված չի եղել ֆրանկմասոնական կազմակերպության հետ: Վախճանվել է 1908 թ. Շվեյցարիայի Լոզան քաղաքում:

²¹ Անլի-ֆարմուշխանայ: — Ֆարմուշխանա (մուսուլման տուն) կոչվող կուլտուր-քաղաքական կազմակերպության անդամներն ու հարողները կոչվում էին աճի-ֆարմուշխանայ:

²² Քրիստոնեությունը Միզան ուլ-Հակիլի, Թաբիկ ուլ-Հայարի:

— Միզան ուլ-Հակիլի: — Գերմանացի աստվածաբանության դոկտոր Պրֆանտանի «Կշիռ ճշմարտության» պարսկերեն գրքի վերնագիրն է, որի մեջ բնագիտություն ու հերքվում են Ղորանի գողմաները: Հեղինակը մերժում է Մուհամմեդի մարգարեությունը և ցույց է տալիս ինչպես այդ, այնպես էլ Պարսկաստանում տարածված մյուս կրոնական աղանդների վնասակարությունը մոլորվողի լուսավորության ու առաջադիմության գործում:

— Թաբիկ ուլ-Հայարի: — Գերմանացի աստվածաբանության դոկտոր Պրֆանտանի «Կենաց ճանապարհ» գրքի պարսկերեն վերնագիրն է, ուր հեղինակը ցույց է տալիս բրիտանական հավատի գերը հոգու փրկության ու լուսո ճանապարհի հայտնաբերման գործում: Միաժամանակ խոսում է մահմեդական հավատի վնասակարության մասին:

²³ Վուլբերի, Բյուլսենի, Ֆոյերբախի, Թուստյի, Լուի-Բլանի, Պրուդոնի, Կառևի և լուսավոր դարու այլ մեծամեծ մտածողների...

— Վուլան Ե Ֆրանսուա Մարի Արուե (1694—1778) — գրող, դրամատուրգ, պատմաբան, փիլիսոփա: Ֆրանսիական լուսավորության առաջնորդներից մեկը: Մասնակցել է Դիդրոյի հրատարակած հանրագիտարանի աշխատանքներին: Քաղաքական համոզմունքներով՝ միասկսական, պաշտպանել է լուսավորչալ միասկստի զեկավարած սահմանադրական իշխանությունը: Նշանավոր է ֆեոդալիզմի դեմ մղած պայքարով:

— Բյուլսեն Ե Գեոգ (1813—1837) — գերմանացի գրական-հասարակական ու քաղաքական գործիչ: Բյուլսենին է պատկանում «Խաղաղություն խրճիթներին, պատերազմ պալատներին» հեղափոխական պրոկլամացիան:

— Ֆոյերբախ Լյուդվիգ (1804—1872) — գերմանացի մատերիալիստ փիլիսոփա, աթեիստ, միջնարդյան մատերիալիզմի զլխավոր ներկայացուցիչներից մեկը:

— Թուստ Ժան Ժակ (1712—1778) — ֆրանսիացի գրող, սոցիոլոգ, զեկագետ, փիլիսոփա, մանկավարժության տեսարան: Համարվում է ֆրանսիական լուսավորության աչքի բնկնող ներկայացուցիչներից մեկը: Գրել է «Դատողություններ մարդկանց միչև եղած անհավասարության ծագման հիմքերի մասին» և «Հասարակական դաշինք» աշխատությունները:

— Լուի Բլան (1811—1882) — ֆրանսիացի ուտպիստ սոցիալիստ, պատմաբան, քաղաքական ու հասարակական գործիչ, մասնակցել է 1848 թ. հեղափոխությանը: Գրել է «Աշխատանքի կազմակերպում», «1848 թ. հեղափոխության պատմությունը» և «Ֆրանսիական 1789 թ. հեղափոխության պատմությունը» խորագրով աշխատությունները:

— Պ ր ու ղ ո ճ Պ ի լ ո ժ ո ճ ֆ (1809—1865) — ֆրանսիացի հասարակական-քաղաքական գործիչ, սոցիոլոգ, տնտեսագետ, իդեալիստ փիլիսոփա։ Նշել է «անարխիզմի հիմնադիրներից մեկը, Դրել է «Խնչ բան է սեփականությունը», «Աղքատության փիլիսոփայություն» վերնագրով աշխատությունները։

— Կ ա Ր Ե Է տ ի Ե Ն (1788—1856) — ֆրանսիացի ուսուպիստ սոցիալիստ, մասնակցել է 1830 թ. ֆրանսիական բուրժուական հեղափոխությանը, Հայտնի է «Ծանապարհորդություն իկարիայում» ուսուպիական վեպով, ուր նա պատկերում է «Ավետյաց երկրի» եղևմը, որպես ապագա հասարակության իդեալ։ Մարքսը Կարեն համարում է «կոմունիզմի հանրաճանաչ ու մակերեսային ներկայացուցիչ»։

24 «Մի հոտ, մի նովիլ կլիենին» — դարձվածք առնված է Հովհանու Ավետարանից, դուրս ժ, 17։

25 Սատուռնոսը երկնից աշխարհ բերեց ոսկեդեմոսը — լատինական դիցաբանության մեջ մեծ տեղ է հատկացված Սատուռնոսին, Համարվել է երկրագործության, ցանքսի ու խաղողագործության աստվածը։ Ըստ դիցաբանության, Սատուռնոսն է երկրի վրա արմատավորել հավասարություն, համընդհանուր բարեկեցություն, հավիտենական խաղաղություն ու ոսկեդեմոսի դարի գաղափարը։ Նրան վերաբերող պաշտամունքային հանդեսները, իբրև հավասարության տոներ կատարվել են դեկտեմբեր ամսվա ընթացքում, կապիտալիզմի բուրժուական ստորոտում կառուցված սրբավայրերում։

Ա Ծ ա ո ա յ ո ղ դ ե ի կ ը (էջ 24—32)

1 Հովասաբենք դեին անվանում էին Խ Վ Ի Լ Ի Կ : — Խվիլիկի ինչ լինելը բացատրելու նպատակով Բաֆֆին բնագրի տողատակում բերում է պարսկահայերի մեջ պահպանված ավանդության մանրամասները (տե՛ս էջ 26)։ Այս նույն ավանդությունը անհշան տարբերակումով մեջ է բերում նաև Արշակ Աթայանը իր «Սալմաստ» վերնագրով զբոսում (Նոր Զուղա, 1906, էջ 145)։

Ըստ Վասպուրականում պահպանված ավանդության, Խվիլիկը բնակվում է արտերի մեջ և համարվում է «արտերի արդյունաբերող ողին» (տե՛ս «Աղգազարական հանդես», գիրք XXVI, Թիֆլիս, 1916, էջ 205)։

Խվիլիկի մասին ավանդության մի այլ տարբերակ գրի է առել Մ. Սալմաստեղին և հրապարակել է «Արձագանք» թերթում (տե՛ս 1893, 1 հունվարի, էջ 3)։

2 Այդ Պյուրիսա մարգարեությունն է։ — Ըստ հունական դիցաբանության, Պյուրիսը Դելֆյան տաճարի բրուհիս է, որն արեքսման մեջ նույն տաճարում նստած եռուսանու վրա՝ դուշահություններ էր անում։

Բ Ո խ տ յ ա լ Ռ ա ր ս Ե ա ց ո ճ (էջ 32—40)

1 Հովհաննու յոթ անուններից մեկը։ — Հայոց Հուսավորական եկեղեցին, հնավանդ սովորությամբ, Հովհաննես Մկրտիչի համար օգտագործում է հետևյալ յոթ անունները՝ Կարապետ, Հովհաննես, Մկրտիչ, Մարգարե, Ավետիս, Մարտիրոս և Առաքյալ։

2 Հովհաննու գլխատման՝ մի տոփոտ կլին էր պատճառ եղել։ — Ըստ ավետարանական ավանդության, Հովհաննես Մկրտիչը հանդիմանում է Հերովդես թագավորի ամուսնությունը իր եղբոր՝ Փիլիպոսի կնոջ, Հերովդիայի հետ։ Բարկացած թագավորը ցանկանում է սպանել Հովհաննես Մկրտիչին, սակայն, ժողովրդի ցասումից զգուշանալով, բանտարկել է տալիս նրան։ Հերովդեսի ծննդյան տոնակատարության ժամանակ

Ջրիմառու Հերովդիան զորդում է իր ազգական պարի միջոցին հրապուրել ու զայնակղեց-
նել Հերովդեսին և նրանից պահանջել «Հովհաննես Մկրտիչի զուխը սկուտեղի վրա»
դրած: Հերովդեսը խոստանում է կատարել նրա ցանկությունը, և Հովհաննես Մկրտիչին
գլխատում են (տե՛ս Ավետարան ըստ Մատթևոսի, զուխ ԺԳ, 1—13, ըստ Մարկոսի, զուխ
Ձ, 14—29, ըստ Ղուկասի, զուխ Գ, 20, զուխ Թ, 9):

³ Հոգեզալստից սկսած մինչև վարդավառը: — Ե՛վ Հոգեզալուստը, և՛ վարդավառը
հայ լուսավորչական եկեղեցու շարժական տոներից են: Հոգեզալուստը տոնվում է Հա-
րություն տոնից (Ջատիկից) յոթ շաբաթ հետո, իսկ վարդավառը՝ Հոգեզալստից յոթ
շաբաթ հետո:

⁴ Յոթ խոստանարակ արեղաների միաբանությունը: — Ըստ ազգային եկեղեցական
ավանդության, յոթ արեղաները՝ Պողիկադոսը, Բելվոնասը, Սիմեոնը, Հովհաննեսը,
Եպիփանը, Դիմադիոսը և Նարեկեսոսը ճշնել են Տարոնի Գլակա կամ Իննանկեյա կոչ-
վող վանքի մոտակայքում, Ավետյաց բլուրի այրերի մեջ: Ապրել են սակավադուր կյան-
քով, որից և ստացել են խոտանարակ (խոտակեր) անունը: 603 թ. նահատակվել են
Պարսից խոսրով թագավորի զորքերի կողմից և թաղվել Տարոնի Իննանկեյա կամ Դլա-
կա կոչվող մենաստանում:

⁵ Կառելի է տեսնել Անտոնի և Կրոնիդեսի դամբարանները: — Ըստ ազգային եկե-
ղեցական ավանդության, Դրիգոր լուսավորիչը Կեսարիայից Հայաստան է բերում Անտոն
և Կրոնիդես անունով ճգնավորներին: Ս. Կարապետի (Հովհաննես Մկրտիչի) պատվին
Տարոնում հիմնադրելով Իննանկեյա մենաստանը, լուսավորիչը Անտոնին ու Կրոնիդեսին
է հանձնում սրբավայրի վանական կալմակերպության տնօրինությունը: Բառասուռ տա-
րի նվիրյալ նախանձախոնջորթյամբ վարելով ստանձնած ծառայությունը, Անտոնն ու
Կրոնիդեսը կնքում են իրենց մահկանացուն և թաղվում են Իննանկեյա կամ Գլակա կոչ-
վող մենաստանում:

⁶ Թըմաբի և Չոհրայի, Շահ-Սմայելի սիրավեպերը: — «Թը հաբը և Ջոհրան»
Մերձավոր Արևելքի ու միջինասիական ժողովուրդների մեջ լայն տարածում ունեցող
արևելյան սիրավեպ է: — «Շահ Սմայիլը» թուրք-պարսկական և ադրբեջանական
ժողովուրդների մեջ տարածում ունեցող լիրիկական սիրավեպ է: Ժամանակին Ջիվանին
հայացրել ու հրատարակել է «Շահ Իսմայիլ» սիրավեպը:

⁷ Ֆիրդուսիի հերոսի անունը Ռուստամ: — Խոսքը պարսից մեծ բանաստեղծ Ֆիր-
դուսի Արուլ Կասիմի (941—1020) «Շահնամ» կոչվող ազգային էպոսի զվալոր հե-
րոս Ռուստամի մասին է:

Գ ԼԻՒԻԾԸ (էջ 41—48)

¹ ...Սա եվի, Սա սա եվի և Սա մա եկալեֆ և «ի բաց լիցի Լիլիբ»: —
Հրեական կրոնի մեջ տարածում ունեցող առասպելական էպիկներ՝ սատանաներ, որոնք
թալմուդական զրույցների միջոցով թափանցել են պարսկահայ ժողովրդի սնոտիապաշ-
տական հավատալիքների մեջ:

² Եվա նախամորից առուջ՝ աստված ստեղծեց հայր Ադամի համար ընկեր՝ Լիլիբը: —
եվայից առաջ կին ունենալու առասպելը պարսկահայ զրույց է, այդ իսկ պատճառով
Աստվածաշնչի Դիրք ծննդոց պիտում տեղ չի գտել:

...այն ծովի վրա, ուր կորավ Փարավոնը յուր զորքերի հետ: — Ըստ աստվա-
ծաշնչային ավանդության, իսրայելցիները Մովսեսի առաջնորդությամբ եգիպտական գե-
րությունից փախչում են Ավետյաց երկիր՝ եգիպտական Փարավոն թագավորը իր զոր-

բերով հետապնդում է փախչող խորայնցիներին: Կարմիր ծովին հասած, խորայնցիներ-
րի առաջնորդ Մովսեսը դաժնազանք խփում է ջրին. աստծո հրամանով ծովը ճեղքվում է՝
ճանապարհ տալով փախչողներին: Նրա նրանց ետևից փարավոնի զորքերը մտնում են
ծովը, աստծո հրամանով ճեղքը լցվում է ջրով, և Էգիպտացիները կորչում են ծովում
(տե՛ս Աստվածաշունչ, Գիրք կից, գլուխ ԺԳ, 28):

4 ...այլ լավմտական առասպելը: — Թալմուդը հրեաների հուլայական կրոնի
գրական-առասպելաբանական ավանդությունների ու կրոնական-խրավական գովա-
ների ժողովածուն է: Ստեղծվել է մ. թ. ա IV և մ. թ. V դարի ընթացքում:

Թալմուդի մեջ արտացոլված են հրեական ժողովրդի առասպելադիցաբանական
գաղափարները և բժշկական, աստղագիտական, աշխարհագրական ու մաթեմատիկա-
կան պատկերացումները:

5 ...սկսեց կարդալ պառնալիս: — Պահպանվել «Պահպանե զմեզ, Քրիստոս աստ-
ված մեր...» սկզբածրով աղոթքի մի տարբերակն է, որ կարդացվում է ամենատարբեր
առիթմերով:

Գ. Վ ա ր ժ ա ս ր Է տ ը և վ ա ր ժ ու ճ ի Ը (էջ 49—57)

1 Քահանան կարդում է սուրբ Ավետարանը: — Ավետարանը համարվում է բրիս-
տոնական հավատի սուրբ գիրքը: Աստվածաշնչի երկրորդ բաղկացուցիչ մասը, որը
կրում է նաև «Նոր կտակարան» անունը: Ավետարանը (Նուրա, բարի լուր տվող) մի
գիրք է, որի մեջ չորս ավետարանիչները՝ Մատթեոսը, Մարկոսը, Դուկասը և Լուվհաննեսը,
որոշ տարբերակումով պատմում են Քրիստոսի կյանքի ու գործունեության և նրա վարդապե-
տության մասին: Հայոց Լուսավորչական եկեղեցում պործ են անվում մի քանի տեսակի
ավետարաններ՝ «Առնի Ավետարան», «Սեղանի Ավետարան», «Ծոցի Ավետարան», «Յու-
ղաբերի Ավետարան», որոնք միմյանցից տարբերվում են գերազանցապես իրենց չա-
փերով (մեծ ու փոքրության) ու նաև ընդդիման բնույթով:

2 «Հայր մեր» և ուրիշ աղոթքներ ասում: — «Հայր մերը» համարվում է տերու-
նական (տե՛ր աստծուն վերաբերող, ուղղված) աղոթք (աղաչանք): «Հայր մերը» առնված
է Ավետարանից և օգտագործվում է եկեղեցական բոլոր արարողությունների, հանդիսու-
թյունների ու աղոթքների մեջ՝ ժամասացության սկզբում ու վերջում: Տե՛ս Ավետարան
ըստ Մատթեոսի, գլուխ Զ, 10—15 և ըստ Դուկասի, գլուխ ԺԱ, 2—11:

3 ...սեռովբեի և բերովբեի պատկերները: — Ս ե ռ Վ բ ե — հրեաների մով-
սական կրոնից բրիստոնեության անցած հրեշտակ է: Ըստ կրոնական առասպելաբա-
նության, պատկանում է հրեշտակների առաջին դասին: Ունի վեցը թև. մի ղուլգով ծած-
կում է (թևաբողոմ է) երեսը, մի այլ ղուլգով՝ ոտքերը, իսկ երրորդ ղուլգը օգտագոր-
ծում է թռչելու համար: Սերովբեները բերովբեների հետ կանգնում են աստծո գահի
առաջ՝ պատրաստակամ կատարելու նրա հանձնարարությունները:

— Բ ե ռ Վ բ ե — Ըստ աստվածաշնչային առասպելաբանության, մարդկային կեր-
պարանքով հրեշտակ է: Ունի թևեր ու մի քանի աչքեր, օժտված է բաղմաշնորհ կարո-
ղություններով: Պաշտպանում է զրախտի մուտքը: Քրիստոնեական եկեղեցին նրան դա-
սում է հրեշտակների իններորդ դասի մեջ: Աստվածաշնչային դրույցներում ու տեսիլ-
ներում հանդես է գալիս մարդու, եղան, առյուծի և արծվի կերպարանքով:

¹ Լեյլի և Մեջնունի համաստեղքը: — Ինչպես պարսկական, ասիական էլ հայկական ավանդությունների մեջ մարդկանց հոգիները մոտ հարարերության մեջ են գտնվում երկընթիվ աստղերի հետ: Յուրաքանչյուր անձ՝ հոգի, երկնքում ունի իր աստղը, այստեղից էլ՝ «ներա աստղը փայլում է կամ մարեց» արտահայտությունը: Ֆոլկլորային նույն հիմքի վրա է խարսխված նաև Բաֆֆու մեջ բերած ավանդազրույցը: Նման դրույցները երբեմն ունենում են նաև փաստական հիմք, կապված երկնային լուսատուների շարժման օրինաչափությունների հետ: Ավանդությունը ինչպես այստեղ, այնպես էլ Հ. Թումանյանի «Անուշ» պոեմում (տե՛ս XXIX գլուխ) խարսխված են լոկ սիմվոլիկ հիմքի վրա:

² ...պատմելով իրենց զավակներին Լեյլիի ու Մեջնունի սիրո վեպը: — Մերձավոր, Միջին ու Հարավարևելյան Ասիայի, թուրք-պարսկական և անդրկովկասյան ժողովուրդների մեջ լայն տարածում ունեցող սիրավեպի Ավանդության հիմքում ընկած է արար երիտասարդ բանաստեղծ Կասիայի (7—8-րդ դար) ողբերգական սիրո պատմությունը: Այս սիրավեպը առաջին անգամ գրական մշակման է ենթարկել պարսից բանաստեղծ Նիզամին (1141—1209): Այնուհետև նույն թեման ստեղծագործության նյութ են դարձրել Ջամին, Նավոին ու Ֆիզուլին: Ժամանակին առող Ջիլանին հայացրել ու հրատարակել է այս սիրավեպը:

³ ...սուրբ Համբարձման գիշերը: — Համբարձումը եկեղեցական շարժական տոն է: Ըստ ավետարանական ավանդության, Քրիստոսը հարությունից բառասուն օր հետո համբարձվում է երկինք: Ի պատիվ նրա երկինք վերացման, Հարության տոնից (Ձատկից) 35—40 օր հետո (առաջին հինգշաբթի օրը) եկեղեցին նշում է սուրբ Համբարձման տոնը: Չորս օր հետո (կիրակի) կատարվում է Նրկորոդ Մաղկազարդը կամ վիճակահանության տոնը:

⁴ Ղաբան հալածելու համար: — Ղաբա բառը ըստ Բաֆֆու ունի պարսկական ծագում. կազմված է դեյր կամ ղաբայի բառից, որը նշանակում է աներևույթ կամ անհրեույթ էակ: Ըստ պարսկահայ գյուղացիության մեջ պահպանված սնահավատության, բնած ժամանակ մարդուն խանգարողը, նրա շնչառությունը ծանրացնողն ու արգելակողը Ղաբա կոչվող անհրեույթ ոգին է: Այս ոգու ներգործությունից զերծ մնալու համար գյուղացիները իրենց բարձի տակ դնում են օրբաթատկերներով զարդարված և զանազան աղոթքներ պարունակող թղթե երկայն փաթեթներ (հմայելիներ), որոնք կոչվում են նաև կամ Բոյնամա (տե՛ս «Սոռա» պոեմում Բաֆֆու բերած ծանոթագրությունը, Երկերի ժողովածու, հ. I, Ե., 1983, էջ 244. տե՛ս նաև Ալիշան Ղ., «Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնը հայոց», Կենետիկ, 1895, էջ 228):

⁵ Սողոմոնը քրտեղից էր սովորել քոչունների լեզուն: — Ըստ աստվածաշնչային ավանդության, Սողոմոնը թագավոր դառնալուց հետո մեծ զոհեր է մատուցում Նոփային (հրեաների աստծուն) և խնդրում է նրանից խելացի միտք ու իմաստություն՝ երկիրը կառավարելու համար: Աստված կատարում է նրա ցանկությունը և բազմանում է ...իմաստութիւն Սողոմոնի յոյժ զհանճար ամենայն նախնեաց մարդկանց» (տե՛ս Աստվածաշունչ, Գիրք երրորդ թագաւորաց, գլուխ Դ, 30): Այս առասպելի հիման վրա ժողովուրդը Սողոմոնին վերագրում է բազմապիսի իմաստություններ, որոնցից մեկն էլ թռչունների լեզուն հասկանալն է:

⁶ ...Քրիստոսին տվին մի բաբբիի աշակերտելու... և առանց այր բերն սովորելու կադրում էր Թովբաբը. բաբբիի մօտից արտախվելով՝ աշակերտում է մի ցնրկաբաբի: — Մանուկ Քրիստոսի կրթություն ստանալու, ներկարարի աշակերտ լինելու և միևնույն

կարասի մեջ բազմագույն կտավներ ներկելու պատմությունները քաղված են Ավետարանի պարականոն զրույցներից, որոնք 1860-ական թվականների ընթացքում տակավին հրատարակված չէին և տարածվում էին ձեռագրերի միջոցով։ Մանուկ Բրիստոսի կարգացած գիրքը՝ Թովրաթը, Հին կտակարանի՝ հնգամատյանի արարերն են անվանումն է։ Այս գրքի մեջ ամփոփված են այն օրենքներն ու հրահանգները, որոնք ըստ առասպելի Նոյան (հրեաների աստվածը) Սինա լեռան վրա Մովսես մարդարևի միջոցով կտակում է իսրայելական ժողովրդին։

7 Նա պատմում էր խոտանաբալ նգնավորի, անառակ ուղղու և «անուն պանունեն-րի» մասին։

— Խոտանաբալ նգնավոր։ — Տե՛ս Բ զլխի 4-րդ ծանոթագրությունը։

— Անառակ ուղի։ — Նկատի ունի Ավետարանական զրույցը (առակը) «Անառակ ուղի» մասին (տե՛ս Ավետարան ըստ Ղուկասի, գլուխ ԺԵ, 11—32)։

— Անուն պանունենրը (նաև աշուշ-մաշուշ)։ — Մահմեդական ժողովուրդների մեջ տարածում ունեցող հեթանոսական Ղորանի մեջ հայտնի է վաշուշ մաշուշներ անունով։ Ըստ հեթանոսականի՝ դիվական ծաղում ունեցող մարդկային ցեղ, թզաչափ հասակով և յոթ թզաչափ մորուքով։ Ասլուում են աշխարհի ծայրում և պետք է երևան գան աշխարհի կապարածի օրը (տե՛ս Գ. Սրվանձտյան, «Համով հոտով», Կ. Պոլիս, 1884, էջ 352)։

Ձ Մ Ե Ր Ո Ւ Ն Ր Ո Ս Ը (էջ 65—78)

1 Քանիսնան նրանց համար կարդում էր «Այսմավուրբ»։ — «Յայսմավուրբը» եկեղեցական կրոնական գիրք է, որի մեջ ըստ ամսվա օրերի հաջորդականության գետնեղված են սրբերի ու վկաների (հավատի համար նահատակվածների) տոները՝ նրանց վարքն (կյանքն) ու վկայարանությունները, որոնք կարդացվում են եկեղեցում տվյալ սրբի տոնին նախորդող օրվա երեկոյան ժամասուրբությունից առաջ, վարքագրության ընթերցումը սկսվում է, ինչպես նաև ավարտվում է «Յայսմավուր տոն է...» դարձված-րով, այստեղից էլ առաջացել է գրքի «Յայսմավուրբ» խորագիրը։

2 Ասա՛ զու՛ լոկման։ — Մերձավոր արևելյան ու արաբական ժողովուրդների մեջ այս անունով հայտնի են մի քանի անձնավորություն։ Բաֆֆին նկատի ունի ժողովրդի մեջ մեծ համբավ ունեցող իմաստուն բժշկին, որը, ըստ ավանդության, սովորելով թուլունների ու կենդանիների լեզուն և տիրապետելով բնության գաղտնիքներին, ոչ միայն բուժել է բոլոր հիվանդությունները, այլև հարություն է տվել մեռելներին ու երիտա-սարդացրել է ծերերին։

Է Ս Ա Մ Ա Վ Ա Տ Ո Ղ Ա Ս Տ Ի Ա Ր Ա Կ Ն Ո Ւ Ռ Ի Ն (էջ 74—81)

1 «Ի մուսս իմոյս սենեկիս գծագրյա քաղամբդ»։ — Այս տողը Բաֆֆին որոշ վերախմբավորումով վերցրել է Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգության» պոեմից։ Բնագրում տողի կառուցվածքը փոքր-ինչ տարբեր է՝ «Գծագրեա քո արևամբդ զմուտ սե-մոց սենեկիս» (տե՛ս «Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի Մա-տենագրութիւնը», Վենետիկ, 1840, գլուխ 12, բան ԺԲ, հատված Գ)։

2 «Ձի քա է արհայարյուն և զորարյուն»։ — Դարձվածք մի հատված է «Հայր մեր» կտավի տեղումնական աղոթքից (տե՛ս Ավետարան ըստ Մատթեոսի, գլուխ Զ, 13)։

³ «ՔԵՆ՝, ԲԵՆ՝, սիրուն բռնեյակ...» սկսվածքով բանաստեղծությունը 1872 թ. Բաֆֆին վերամշակում է և «Դայակ» վերնագրով ղեկավարում «Փունջ» ժողովածուի առաջին հատորում (տե՛ս Բաֆֆի, «Փունջ», հ. 1, Թիֆլիս, 1874, էջ 285. տե՛ս նաև Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Ե., 1983, էջ 133)։

⁴ ...տե՛ր Հուսկան որդի սուրբ Ստեփանոսի մասին։ — Սուրբ Ստեփանոսի մասին Բաֆֆու հիշատակած ավանդությունը կազմավորվել է թաթարական արշավանքի շրջանում (XIII դար) և տեղ է գտել ինչպես ձեռագիր, այնպես էլ տպագիր Հայաստանագրությունների մեջ (տե՛ս հունվարի 3-ին վերաբերող վարդապետությունը)։ Այս ավանդությունը «Պատմություն սեր Հուսկան և որդի Նորին Ստեփանոսի» վերնագրով տեղ է գտել նաև «Պատմություն պղնձե քաղաքին» գրքում։ Ըստ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի, տե՛ր Հուսկան որդի Ստեփանոսի մասին ավանդության հիմքում ընկած է պատմական իրողություն։ Վաստակաշատ հայադեսը նույնիսկ նշում է նրա ծննդավայրը՝ Տորս դավառի Արտեմետ դյուղ, և ծննդյան թվականը՝ 1224 (տե՛ս Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, «Հայագիտական ուսումնասիրություններ», կազմեցին և խմբագրեցին Պ. Հ. Հակոբյան և էմ. Ա. Պիվադյան, գիրք Ա, Ե., 1979, էջ 186—193)։

Ը Մ Ի Ծ ա դ ի կ խ ե դ ո ղ փ ու շ եր ի մ ե շ (էջ 82—89)

¹ «...Յրված էին, ինչպես ոչխարներ, որ հովիվ չունեն»։ — Տե՛ս Աստվածաշունչ, Գիրք Երկրորդ մնացորդաց, գլուխ ԺԸ, 16։ Բաֆֆին մեջբերումը կատարել է աշխարհաբար թարգմանությամբ։

² «Նրա սերմեր փուշերի մեջ բուսան, և փուշերը խեղդեցին նրանց»։ — Տե՛ս Ավետարան ըստ Մատթեոսի, գլուխ ԺԳ, 7, ըստ Մարկոսի, գլուխ Գ, 7, ըստ Դուկասի, գլուխ Ը, 7։

³ ...եթև նրանց չօգնե՛ր պարոն խոսքով Մեկի՛գաղեն... — Բաֆֆին խոսքով Մեկի՛գաղեն անունով «Սալրի» վեպում հանդես է գալիս իբրև դործող անձ։ Հետագայում, «Մշակին» աշխատակցելու շրջանում նա ավելի մեծ չափով է օգտագործում Մեկի՛գաղեն անունը, դարձնելով իր ծածկանուններից մեկը։

⁴ Հովնեռոսի աշխատությունները նրա ամենասիրելի գրքերն էին։ — խոսքը Հովնեռոսի «Ելիական» և «Ողիսական» գյուցադներգությունների մասին է։

⁵ Նա չէ՛ր մեղադրում Մովսեսին յուր ազգակիցները շարժարող եզիպտացիներին սպանելու համար։ — Ըստ աստվածաշնչային ավանդության՝ Մովսեսը, տեսնելով, որ մի եզիպտացի զրկում ու չարչարում է իր հայրենակցին, սպանում է նրան և թաքցնում ավազների մեջ (տե՛ս Աստվածաշունչ, Գիրք Լևից, գլուխ Բ, 10—12)։

⁶ ...գովում էր Կալիփի փաշագործությունը, Գողիարին սատակելու համար։ — Ըստ աստվածաշնչային առասպելի, Նսսեի որդի Գալիթը (հին հրեական թագավոր-մարդարեկ) պատանի հասակում պարսաստիկով զետիս է տապալում փղշուացի հսկայամարմին Գողիարին ու կտրում է գլուխը (տե՛ս Աստվածաշունչ, Գիրք առաջինորդ թագաւորաց, գլուխ ԺԷ, 4—58)։

⁷ ...փրկչի այն խոսքերին, քե մի երեսին զարկելու ժամանակ մյուսը պետք է ղեմ տալ։ — Տե՛ս Ավետարան ըստ Մատթեոսի, գլուխ Ե, 39—40։

⁸ Հավանություն էր տալիս մովսիսական փոխաբերությանը՝ «ակն ընդ ական», «ատամն ընդ ատամն»։ — Ի տարրերություն բրիտոնական խոնարհության քարոզի, Հին կտակարանում առաջադրվում էր «աչքի փոխաբեն՝ աչք, ատամի փոխաբեն՝ ատամ» սկզբունքը, որը մովսեսական փոխհատուցման օրենքի համառոտ ձևակերպումն է։ Աստ-

վածաշնչի մեջ այս ձևակերպումը անցել է հին հրեական կրոնից (տե՛ս Աստվածաշունչ, Գիրք Ելից, գլուխ ԻԱ, 24, Գիրք երկրորդ օրինաց, գլուխ ԺԲ, 21)։

⁹ Զննողի քնիշտայի մեջ։ — Քնիշտը արաբերեն բառ է, նշանակում է եկեղեցի՝ սինագոգա, ցանկանում է ասել հրեական եկեղեցու մեջ։

¹⁰ Նս իմ ձեռքերը լվացել եմ։ — Այս դարձվածքը առնված է Ավետարանից։ Կուսակալ Պիղատոսը, լվանալով իր ձեռքերը, ցանկանում էր ցույց տալ, որ ինքը անմեղասակից է Քրիստոսի դատապարտության հարցում։ «Այդ արդարի արյունից ես անմասն եմ. դուք գիտեք» (տե՛ս Ավետարան ըստ Մատթեոսի, գլուխ ԻԷ, 24)։

Թ Հ Ի Ը Ա Ը Ո Ր (էջ 90—98)

¹ ...պատմում էր «Մանուկ ավետարանից» մի դիպված։ — «Մանուկ ավետարանը» Քրիստոսի մանկությանն ու պատանեկությանը վերաբերող պարականոն զրույցների ձևադիր ժողովածու է, ուր ամփոփված են այն նյութերը, որոնք տեղ չեն գտել Ավետարանի կանոնիկ բնագրում, և որոնք ձևադարձացված են և բուն ձևադրերի ցանկերում հանդես են գալիս «Տղայագիրք» կամ «Ի դրոց տղայության Քրիստոսի» վերնագրով։ «Մանուկ ավետարանի» բնագրերը պիտք է որոնել «Ոսկեիփորիկներին», «Ճառքներին» ու այլ կարգի ձևադիր ժողովածուների մեջ։ «Մանուկ ավետարանի» ձևադրերից մեկը առաջին անգամ հրատարակել են Վենետիկի Մխիթարյանները (տե՛ս «Թանգարան հայկական հին և նոր դպրությանց, անկանոն գիրք նոր կտակարանաց», հ. Ա, Վենետիկ, 1896, 408 էջ, հ. Բ, Վենետիկ, 1898, 492 էջ)։

² Նեոի մայրը։ — Ըստ առասպելի, Նեոը եղել է Քրիստոսի դեմ ընդդած դեաշունչ մի անձ (մարդակերպ դադան)։ Համաձայն ավետարանական ավանդության, Նեոը ծպտված՝ Քրիստոսի կերպարանքով նորից է յ հայտ գալու և լինելու է «կատարածը աշխարհին», այսինքն՝ աշխարհի վերջը (տե՛ս Ավետարան, Թուղթ երանելոյն Յօհաննու առաքելոյ առաջնորդը, գլուխ Զ, 18, 22, գլուխ Դ, 3)։

³ Հայերի վիճակը խիստ նման է անառակ ուղու առակին։ — Նկատի ունի ավետարանական անտոակ որդու այն արարքը, որ հորից ստացած ժառանգությունը վատնում է օտար երկրներում (տե՛ս Ավետարան ըստ Դուկասի, գլուխ ԺԵ, 11—32)։

⁴ Նգիպտոսի բռնակալը Խաբայելի արումները հրամայում էր գեորը նետել։ — Ըստ աստվածաշնչային ավանդության, հեղիպացիների թագավոր Փարավոնը հրամայում է ջուրը նետել երաբայեցիների նորածին արու զավակներին (տե՛ս Գիրք Ելից, գլուխ Ա, 22)։

⁵ ...մի Մովսես, որ առաջնորդեց գերիները դեպի նոր Բանան։ — Ըստ Աստվածաշնչի, հեղիպտական գերությունից ազատված հրեաները Մովսեսի առաջնորդությամբ բնակություն են հաստատում Բանանացոց երկրում (տե՛ս Աստվածաշունչ, Գիրք Յեսուայ որդույն նաւիայ, գլուխ ԻԲ, 10, 32)։

Ժ Ն Վ Ի Ր Ա Կ Ա Ը Կ Ր Ա Կ Ն (էջ 98—106)

¹ «Եւ ընդ Բո իսկ անձն ացցէ սուր»։ — Տե՛ս Ավետարան ըստ Դուկասի, գլուխ Բ, 35։

² ...փակված էին եղեկիլե մազգաբեի ձեռքով։ — Բաֆֆին ակնարկում է բարեւոնյան գերեվարության հետևանքով հրեական ժողովրդի ինքնուրույնության անկումը, որը այլաբանվում է տաճարի դռների փակվելով և Քրիստոսի աշխարհ գալու միջոցով Խաբայեցիների ազատվելը հեթանոսների ձեռքից՝ աստծու տաճարի դռները բացվելով։

3 Եվ Սիմոն Մերունին... աղօթելով... իր գիրկն է ընդունում... փրկիչը, գուշակելով, քն օրպեսի սրերով էր խոցվելու նրա մօր՝ Մարիամի սիրտը: — Ըստ Ավետարանի, Սիմոն ծնունդի տիրոջ կամքով չպետք է վախճանվեր, մինչև շտաներ փրկչին: Երևք հարյուր վաթսուներորս տարի սպասելուց հետո, երբ վերջապես Քրիստոսին բերում են տաճար, նա գիրկն է առնում մանկանը և գուշակում է, որ նրա մօր՝ Մարիամի «հոգու միջով օտար պիտի անցնի» (ակնարկում է օրդու խաչվելը), որպեսզի բազում սրբաբերի խորհուրդները հայտնի դառնան (տե՛ս Ավետարան ըստ Ղուկասի, զույգ Բ, 25—35):

4 Եվ Աննա մարգարե կինը Օ խոսում է բազմությամբ, քն նա է աշխարհի փրկիչը: — Աննան ավետարանական կերպարներից է՝ Փանուելի դուստրը (տե՛ս Ավետարան ըստ Ղուկասի, զույգ Բ, 36—40):

5 ...առնին Տյառընդառաջ անունն են տվել: — Տյառնընդառաջ բառը ծագել է տիրոջ ընդառաջ գնալ խոսքից: Տյառնընդառաջը կրոնական տոն է, որը հայոց Լուսավորչական եկեղեցին տոնում է Քրիստոսի ծննդից քառասուն օր հետո, փետրվարի 14-ին: Անհավանական չէ, որ Տյառնընդառաջը (տրենդսը) իր մեջ ներառած չիի Նան հայոց հեթանոսական տոներից որևէ մեկի ավանդները:

6 ...համարում էր մովսեսադի օրենքներ: — Խոսքը այն «պատվիրանների» մասին է, որը ըստ առասպելի Սինա լեռան վրա աստված Մովսեսի միջոցով ավանդում է հրեական ժողովրդին (տե՛ս Աստվածաշունչ, Գիրք Ելից, զույգ ԻԴ, 12):

ԺԱ ՆՅՈՒԹԱՅԱՆ ՏՈՒՅՈՒՆԸ (Էջ 108—110)

1 Մաղկավանդ եին Սոդոմ-Գոմորեն էր հիշեցնում: — Առասպելական քաղաքներ Պաղեստինի տարածքում, որոնք, ըստ աստվածաշնչային ավանդության, բնակիչների ախորինության ու ալլասերման պատճառով կործանվում են աստծո կամքով (տե՛ս Աստվածաշունչ, Գիրք ծննդոց, զույգ ԺԹ, 24—25):

2 Նրանք «չեն գործում և ո՛չ կարող են ուտել»: — Տե՛ս Ավետարան, Պողոս առաքյալի երկրորդ թուղթը թեսաղոնիկեցիներին, զույգ Գ, 10:

3 «...բոլոր կախաղենների և կռապաշտների բաժինը՝ կրակով և ծծումքով վառած լնի մեջ պիտի լինի, որովհետև կախաղեններ պիղծ են աստծո առաջ»: — Տե՛ս Ավետարան, Ցայտնութիւն, զույգ ԻԱ, 8):

4 ...պսակ կընդունեն ... Ումզդի ձեռքից: — Ումզդը պարսից դիցաբանության մեջ համարվում է ամենահզոր աստվածը, ինչպես հունականում՝ Զևսը կամ հայկականում՝ Արամազդը:

5 ...հյուս գնաց Արհմնի մոտ: — Արհմնը, ըստ պարսկական դիցաբանության, չարության, մթի ու խավարի աստվածն է, որը հանդես է գալիս օձի կերպարանքով:

6 ...Մոմարլեմի կոիվներում, Քալբալայի ճանապարհում և Մեհհայի տնապատենում մեռածները: — Ըստ իսլամական կրոնի՝ սրբազան ծնների ժամանակ սրբավայրերում ու դրանց ճանապարհին զոհվող հավատացյալները, իբրև աստվածահանո նահատակներ, գնում են դրախտ (չեննաթ):

ԺԲ ՄՈԳԱԿԵՍՈՒՆ (Էջ 116—120)

1 ...առաց քանանա Մաշտոցը քեի տակից դուռս հանելով: — Մաշտոցը հայ Լուսավորչական եկեղեցում կիրառվող ծեսերի ու խորհուրդների կարգը, պարունակող գիրք է՝ արարողությունների ձևարան: Այս գիրքը իր վրա կրում է Մաշտոց Եղիաթեցիի կա-

թողիկոսի (վախճանված 899 թ.) անունը: Մաշտոցները լինում են նրեք տեսակ. 1. Հասարակ կամ Փոքր Մաշտոց, որի մեջ ամփոփված են քահանայի կատարելիք խորհուրդներն ու արարողությունները (մկրտություն, պսակ, մեռելաթաղ և այլն): 2. Մայր-Մաշտոց. սրա մեջ ամփոփված են եպիսկոպոսների կատարելիք խորհուրդներն ու արարողությունները (ձեռնադրություն, զավագանի տվություն, եկեղեցու օծում, քահանայի թաղում և այլն): 3. Հայր-Մաշտոց. սրա մեջ զետեղված են կաթողիկոսին պատկանող արարողություններն ու խորհուրդները (եպիսկոպոսի ձեռնադրում, կաթողիկոսի օծում և այլն):

2. ...Նա այնքան բարեբանված չէ մարդկության երկրորդ նախահայր լինելու համար, որքան ∞ որ մարդկանց ուսուց գինի շինել: — Մարդկության երկրորդ նախահայրը, ըստ Աստվածաշնչի, համարվում է Նոյ նահապետը: Նա էր, որ չրհեղձից հետո մարդկությանը սովորեցրեց գինի պատրաստելու. եղանակը (տե՛ս Աստվածաշունչ, Գիրք ծննդոց, դուրս Բ, 20—22):

3 Փրկիչը մի այլ արժանավանք րան չգտավ Կանայում յուր անաչին հեռաքր ցույց տալու համար, այլև հաստատեց յուր օուրք արյունի փոխարեն: — Փրկչի Կանայում ցուցաբերած առաջին հրաշքն այն էր, որ գինու դատարկ սասիորը լցնել տալով ջրով՝ փոխակերպում է գինու (տե՛ս Ավետարան ըստ Յովհաննեսի, դուրս Բ, 1—12):

4 Ձեռ երկաթի մեջ անգատաշան է լինել Ֆահրատի շալին: — Ըստ արևելյան սիրավեպի, Ֆահրատի և Շիրինի ողբերգական մահվանից հետո, սիրահար զույգի՝ կողք կողքի թաղված շիրինների արանքում ճակատագրի բերումով աճում է փուշ՝ մացառ (տաճկերեն՝ շալի): Թույլ շալով, որ նրանք նաև մեղենուց հետո հանդիպեն միմյանց:

ԺԳ. ՀԱԿԱՌԱԿ ԿԱՐԾԻՔԱԵՐ (Էջ 126—184)

1 Նեոի երևալու ժամանակը մոտեցել է: — Ըստ աղբյուրված պոսսպելի, Նեոի երևալան կալով նշանավորվում է աշխարհի վերջն ու կործանումը:

ԺԴ. ԽՈՐՈՒՐՈՂ (Էջ 186—144)

1 ...տերն մեր Հիսուս Քրիստոսը յուր մարմնի և արյան փոխարեն դրեց այդ երկու նյութերը: — Քրիստոնեական եկեղեցու խորհուրդներից մեկը համարվում է հաղորդման ձևը: Ըստ հնավանդ սովորության, փրկչի հետ հաղորդակցական կապ ստեղծելու համար հավատացյալները եկեղեցականների միջոցով ընդունում են հաղորդ: Հաղորդվելը կատարվում է հացի և գինու միջոցով: Գինին ալյարանում է փրկչի արյունը, իսկ անթթխմոր հացը՝ մարմինը:

Հաղորդվելը համարվում է հայոց լուսավորչական եկեղեցու հիմնական խորհուրդներից մեկը, որի համար օահմանված է նաև հաղորդման տոնը: Այս տոնը, հայոց եկեղեցիներում ամեն տարի կատարվում է Ավագ հինգշաբթի օրը՝ Զատիկին նախորդող չաբաթվա հինգշաբթի օրը:

2 «Քաղցած էի՝ հաց չտվիք, ծարավ էի՝ ջուր չիմեցրիք»: — Բաժճիե՛ր օգտագործել է ավետարանական «Թե՛ քաղցեալ է թշնամին քո՝ հաց տուր նմա, եւ եթէ ծարաւի՝ ջուր տուր նմա» դարձվածքը, հարմարեցնելով այն՝ զրուցի ոգուն:

3 «Գինի ուրախ առնեմ, յուզ՝ զվարք, հաց՝ հաստատեմ զսիրտ մարդի»: — Տե՛ս Աստվածաշունչ, Գիրք սաղմոսաց, դուրս ԸԳ, 15):

⁴ ...պարսիկները իրենց նազիսներին մեջ: — Բնադրում տալագրվել է՝ հանդիսների մեջ, պետք է լինի հաղիսների մեջ: Հաղիս, արարներն բառ է, նշանակում է՝ տեղեկատու-լրատու: Հաղիսը կրոնական նյութերի ժողովածու է, ուր ի մի են հավաքված Մուհամմեդի ու նրա հաջորդների գործունեությանը նվիրված խրատական զրույցները, առակներն ու ասացվածքները, որոնց միջոցով մեկնաբանվում են Ղորանի հիմնական սկզբունքներն ու զոդմաները: Այս ժողովածուի մեջ տեղ են գտել նաև հրեական կրոնի ու քրիստոնեական հավատի որոշ տարրեր, որի մասին և ակնարկվում է բնագրում:

⁵ ...որ հայր Աբրահամի նման, ինչ օր հյուր շունենամ՝ նստվա հաց ներս չի գնա: — Հայր Աբրահամը Նոյի թոռներից էր, աստծո ընտրելին և հրեական ժողովրդի նախահայրը: Ակնարկը վերաբերում է հայր Աբրահամի հյուրասիրությանը, որով և նա հայտնի է աստվածաշնչային առասպելաբանության մեջ:

ԺԵ Հ Ո Վ Ա Ռ Ր Ա Ռ Ա Ջ Ա Ռ Ո Ր Ո Ւ Մ Ե Ղ Ա Կ Ա Լ Ո (էջ 144—152)

¹ ...այդ փրճտների ոտը կոտրվե՛ր՝ մեք երկիրը չգային: — Փրճտները պրճտնետաններ (բողոքականներ) բառի աղավաղված ձևն է: Նկատի ունի բողոքական եկեղեցու միսիոներներին, որոնք լույս և ճշմարտություն տարածելու անվախ տակ ներթափանցելով արևելք, ձգտում էին կրոնափոխ դարձնել տեղական ժողովուրդներին:

ԺԶ Բ Ո Ւ Ը Բ Ա Ր Ե Կ Ե Գ Ա Կ Ը (էջ 152—163)

¹ Բ ա Ր Գ Ն ա Ղ Բ Ը — բնադրում տալագրված է սխալ. պետք է լինի Բարիխ Նաղերի: Խոսքը պարսից Նաղիր Շահի պալատական պատմաբան՝ Միրզա Մուհամմեդ Մեհտի խան Ասպարաբադի (XVIII դարի 40-ական թթ.) «Բարիխ Նաղերի» (պատմություն Նաղիրի) վերնագրով գրքի մասին է:

ԺԷ Ա Ր Վ Է Լ Ը (էջ 163—171)

¹ ...քուլասիրտ Պարիսի նման: — Նկատի ունի տրոյական կռիվների զրդապատճառ, Թագավոր Պրիամոսի որդուն, Հեկտորի կրտսեր եղբորը՝ Պարիսին:

² ...ծնված հայր Բրահմայի գլխից: — Բրահման, ըստ հնդկական դիցաբանության, եղել է հնդկների հնագույն արարիչ-աստվածը, որի պաշտամունքը հետագայում դուրս է մղվել բուդդայականության ու հնդուիզմի կողմից:

³ Սկսյալ սաղիմյան Մելիսեղևիկից և ղևտական կարգից: — Ըստ Աստվածաշնչի, Սաղեմի Թագավոր Մելիսեղևիկին և Հակոբ նահապետի որդի Ղևտին ի վերուստ տրվում է քահանայության կարգ վարելու իրավունք, կարգ, որ հետո անցնում է Քրիստոսին ու մյուսներին (տե՛ս Աստվածաշունչ, Դիբք ծննդոց, զուլիս ԺԴ, 18, Դիրք առաջնորդք Թագավորաց, զուլիս ԺԴ, 3, Դիրք սաղմոսաց, զուլիս ԺԺ, 4, տե՛ս նաև Ավետարան, Թուղթ երբայեցիներին, զուլիս Ե., 10, զուլիս Զ, 20, զուլիս է, 1, 2):

⁴ ...տուր մեզ մովսեսներ, Նավյան ուղի հետևենք, որ առաջնորդեն ղևսի եռ Գան՝ ղևսի Հայաստան: — Ըստ Աստվածաշնչի, խորայեցիներին եգիպտական գերությանից ղևսի Ավետյաց երկիր է առաջնորդում Մովսես մարգարեն, իսկ երանց համար հայրենիք է նվաճում Նիբեմի ցեղի ժառանգորդ Նավյայի որդի Հետուն (տե՛ս Աստվածաշունչ, Դիրք Ելից և Դիրք Յիսուայ որդուց Նաւայ գլուխները):

⁵ Ռուստամը խիստ անուշ ձայնով երգեց «Տե՛ր, կե՛ցո դու զՀայս» երգը: — Մ. Նալբանդյանի կողմից թյուրիմացաբար Մեսրոպ Քաղիադյանին վերադրված այս բանաստեղծությունը առաջին անգամ «Օրհներգություն ազգային» վերնագրով հրատարակվել է «Հայելի կալվաթյան» օրաթերթում (1820 թ.), այնուհետև 1847 թ. 2. 4. ստորագրությամբ արտատպվել է Կալվաթյայի «Ազգասեր» պարբերականում (№ 102, էջ 238): Երրորդ անգամ այս ոտանավորը լույս է տեսել Ռ. Պատկանյանի «Ազգային երգարան» խորագրով ժողովածուում (Պետերբուրգ, 1856, էջ 167) և ապա 1868 թ. Մ. Մխանաթյանի «Քնար հայկական» ժողովածուի մեջ (Պետերբուրգ, 1868 թ.): Այս շորս հրատարակություններից անհնից մատչելին Բաֆֆու համար կարող էր լինել Մ. Մխանաթյանի «Քնար հայկական» երգարանը, սակայն, մեր կարծիքով, «Սալրի» վնասում կատարված մեջերման հարցում ազդակ է հանդիսացել ո՛չ այնքան «Քնար հայկական» երգարանի ասպարեզ դալը, որքան՝ Մ. Նալբանդյանի «Մեռելհացուկ» վնասում այդ մասին խոսք լինելու հանգամանքը: «Մեռելհացուկ» վնասի այն հատվածը, ուր հիացմունքով է խոսվում «Տեր կեցոյի» մասին, հրատարակվել է «Հյուսիսսփյալի» 1859 թ. սեպտեմբերի ամսատետրակում, էջ 681:

ԺԸ Եր ա գ (էջ 171—180)

¹ ...ամենակալը մեզ փռճելու համար է ցալ տալիս, որպես Հոթ Երանելին: — Նկատի ունի աստվածաշնչային առասպելը Հոթի մասին, ըստ որի վերջինս, աստծո համաձայնությամբ, ենթարկվելով սատանայի փորձությանը, զրկվում է իր ունեցվածքից, կրում է ալլեալլ մարմնական ու բարոյական տառապանքներ և այսուհանդերձ չի կորցնում իր հավատը աստծո բարեգլխության ու արդարության հանդեպ: Իր հավատի ու համբերատար համակերպության համար Հոթը, ի վերջո, վարձատրվում է արարելի կողմից (տե՛ս Աստվածաշունչ, Գիրք Յօբա):

² ...իմ նազելի Պալլաս: — Խոսքը Աթենաս Պալլաս աստվածուհու մասին է (հունական դիցաբանություն), որը ծնունդ է առել Զևսի գլխից զինավառ կերպարանքով: Աթենաս Պալլասը համարվում է պատերազմի ու հաղթության, հավերժական կուսության, իմաստության ու գիտության մարմնացումը:

ԺԹ Կ ե դ ծ ա վ ո ռ (էջ 181—190)

¹ «Սողոսին Դամասկոսի նաճարաբնին կոչող ձայնը...»: — Ըստ ավետարանական ավանդադրույցի, ս. Ստեփանոսին բարկոծողների կամակից ու Քրիստոսի հետևողներին հալածող Սողոսը մատնության նպատակով Դամասկոս գնալիս ճանապարհին ականատես է դառնում հրաշքի: Հանկարծ երկնքից լույս է փայլատակում, և նա լսում է տիրոջ ձայնը. «Սավուղ, Սավուղ, ինչո՞ւ ես հալածում ինձ»: Այս հրաշքի ազդեցության տակ մատնիչ ու շարագործ Սավուղը (Սողոսը) դառնում է քրիստոնեական հավատի բարեղիններից մեկը (տե՛ս Ավետարան, Գործք Առաքելոց, գլուխ է, 59, գլուխ, Ը, 3, գլուխ Թ, 1—30):

² ...Նղիսի նման որպես սովմնացի կնոջ զավակը: — Ըստ աստվածաշնչային առասպելի, Նղիսն մարգարեն սովմնացի կնոջ խնդրանքով այցելում է նրա վախճանված զավակին և աղոթելով ու բերանը բերանի, աչքը աչքի և ձեռք ձեռքի վրա դնելով՝ շնորհակցում ու կենդանության շունչ է հաղորդում նրան (տե՛ս Աստվածաշունչ, Գիրք Լորրորդ թագաւորաց, գլուխ Դ, 32—36):

1 Ալեկտարանի կոստրացիներին երկաթոց գրկից (գլուխ ԺԱ, 29) կատարված մեղքերումը ցույց է տալիս, որ Բաֆֆին ձեռքի տակ ունեցել է նոր կտակարանի 1857 թ. հրատարակությունը (կ. Պոլիս):

2 ...կանաչ գույնը Իբլիսի ուղիքն է, կարմիր օձը՝ Բելիաբն է, դեղին կարիներ՝ Լեգիոնն է:

— Իբլիս: — Հստ իսլամական կրոնական առասպելարանության, Իբլիսը հրեշ է:

— Բելիաբ: — Հստ երրայական առասպելարանության, Բելիաբը ստածո գեմ ազատամարտի ղեկ է, որը զլխավորում է սատանաներին:

— Լեգիոն: — Դևակերսի արարած, շար սատանա:

3 Ունենի հմուտ բժիշկներ, ռոնեմ իրենց իմաստասրյամբ ունե շեն մնում Լոկմա-նից: — Տե՛ս 2 գլխի 2-րդ ծանոթագրությունը:

4 ...Պլուտոնի քաղաքությունը: — Հստ հունական դիցաբանության, Փրոնոսի և Հերայի որդի Պլուտոնի թագավորությունը տեղավորված է անդրշիրմյան աշխարհում, որ տիրապետում է մութն ու խավարի:

5 Մեքերեումը կատարված է Մատթեոսի Ավետարանից, գլուխ 2, 25, 27. Առաջին նախադասության մեջ որոշոց ձեռոց խոսքը Բաֆֆին լիովին դարձրել է կենաց ձեռոց:

6 «...Մի այսուհետև նոգայցեմ...»: — Ավետարանից առնված այս խոսքերը Բաֆֆին մեղ է բերում որոշ խմբագրության (տե՛ս Ավետարան ըստ Մատթեոսի, գլուխ 2, 25, 26, 28):

7 ...Իսկ դեկ բժշկի առաջ նույնպես առձայները: — Հստ Ավետարանի, Փրիս-տոսի աշակերտը Հուդայն տիրոջը մատենելու համար իբրև վարձատրություն ստանում է երեսուն ռոթաթագրամ:

ԻԱ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Պ Ո Ր Վ Ա Ծ (էջ 200—211)

1 ...իսկ բոլորից ունե կնայունվի ները: — Տե՛ս Բ գլխի 2-րդ ծանոթագրությունը:

2 ...կնայունվեն աշուժ-բաշուժները: — Տե՛ս Ե գլխի 7-րդ ծանոթագրությունը:

3 «Յարից է ազգ ազգի վերայ...»: — Տե՛ս Ավետարան ըստ Մատթեոսի, գլուխ ԻԴ, 7, 11, 29:

ԻԲ Հ Ո Վ Ա Ո Ր Բ Ժ Ի 2 Կ Ն (էջ 211—220)

1 Եւ եւս խաղաղութիւնից. — Դարձվածքը «զՏեր աղաչեցուք ընկալ կեսցո և ողորմեալ» բարոգին նախորդող այն ընթերցումն է, որը արտասանում է դպիրը՝ կամ սարկավազը, որին հաջորդում է ժամասացի կամ պատարագիչի բարոգը:

2 ...Մաշտոցի և Տոնացույցի շնորհիվ:

— Մ ա շ տ ո յ : — Տե՛ս Ժ գլխի 2-ին ծանոթագրությունը:

— Տ ո ն ա ջ ո յ : — Գիրք, որը Հայաստանյայց եկեղեցին՝ սկսած Սահակ Պարթևի ժամանակներից, օգտագործում է կրոնական տոների կարգը որոշելու համար: Հետագա խմբագրումների ընթացքում Տոնացույցը ընդարձակվում և դառնում է տոնա-կան օրվա յուրատեսակ ավետարանացույց ու շարականացույց:

1774 թ. Սիմեոն Արևելյանի կաթողիկոսը խմբագրում ու կանոնավորում է ավանդա-կան Տոնացույցը՝ գրում է նաև երկրորդ հատորը և դարձնում է սմբուխեղեղոր տոնա-

ցուցք», ըստ որի կազմվում են եկեղեցական օրացույցները: Սիմեոն Նրեանցու խմբագրած Տօնացույցը առաջին անգամ հրատարակվում է 1774 թ., Վաղարշապատում: Գրքի լրիվ վերնագիրն է. «Տօնացույց, նախապէջ կարգեալ եւ սահմանեալ սրբոյն Սահակայ Պարթեի հայրապետին՝ Հայոց ըստ ասանդութեան Հայաստանեաց ս. եկեղեցւոյ ... վերստին նորոգմամբ ի յերկուս հատորս բաժանեցեալ աշխատասիրութեամբ տեառն Սիմէօնի յօգնաջան եւ սրբազան կաթողիկոսին ամենայն հայոց»:

2 ...մասնակից լինենք այն երանուրյաւը, որ Քրիստոսը տվեց բերանիացի կենջը, որը օծեց տերը քանկազին. նազդսի յաղով: — Ըստ Ավետարանի, Քրիստոսը հարութուն է տալիս մեռած Ղազարոսին, իսկ նրա քույրը՝ բեթանիացի Մարիամը, «մի լիտր ազնիվ նարդոսի թանկարժեք յուղով օծում է տիրոջ ոտքերը և իր մազեիով սրբում (տե՛ս Ավետարան ըստ Հովհաննեսի, գլուխ ԺԱ, 46, գլուխ ԺԲ, 1—4)»:

3 ...ի ճիշատակ Բառասուն մանկանց ձեր հավաքել: — Ըստ ավանդության, Սերաստիայում կապաղովկիացի քառասուն մանկահապալ երիտասարդների ստիպում են ուրանալ ճրիստոնեությունը: Վերջիններս մերժում են: Կայսեր կամակատարները օրանց բանտարկում են ու ենթարկում տանջանքների: Չկարողանալով ընկճել նրանց, կայսրը հրամայում է բոլորին մերկացնել, կապոտել և ընկղմել սառցակալած լճի մեջ: Գիշերը հսկող պահապանները նկատում են, թե ինչպես երկնքից լույս է իջնում նբանց վրա: Առավոտյան դուրս հանելով լճից՝ բոլորին սպանում են: Լուսավորչական եկեղեցին ամեն տարի Զատիկից երեք շաբաթ առաջ եկեղեցական ծեսով նշում է այդ քառասուն մանկանց նահատակության օրը:

4 ...նրա նվերը Կայսերի պատահազ էր համարվելու: — Ըստ աստվածաշնչային ավանդության, Ադամի որդիները՝ Աբելը և Կայնը, իրենց վաստակած բարիքներից աստծուն զոհ-պատարագ են մատուցում: Աստված Աբելի զոհաբերությունը ընդունելի է համարում, իսկ Կայնինը՝ նրա շարության ու նախանձոտ բնավորության համար՝ ո՛չ: Այս հողի վրա Կայնը սպանում է իր եղբայր Աբելին (տե՛ս Աստվածաշունչ, Գիրք ծննդոց, գլուխ Դ, 1—8)։

5 ...խաղող օրհնեք: — Հայկական եկեղեցու նվիրագործված տոներից մեկը, որը Լուսավորչական եկեղեցին փոխ է առել հեթանոսական շրջանից, խաղողի օրհնությունը կատարվում է օգոստոսի երկրորդ կիրակի օրը՝ Աստվածածնի տոնի հետ: Իր մեջ խորհրդանշում է պտղաբերության, կալի ու կութի առատության գաղափարը: Ըստ եկեղեցական ավանդության, խաղող կարելի է ճաշակել միայն օրհնության օրվանից հետո:

6 Սուրբ Սարգսի տոնախմբության օրերին: — Ըստ եկեղեցական ավանդության, ս. Սարգիսը կեսարացի է, խուսափելով Հուլիանոս կայսրի հալածանքից՝ նա իր որդի Մարտիրոսի հետ փախչում է Հայաստան և ապավինում է հայոց Տիրան թագավորին: Հայաստանից ս. Սարգիսը մեկնում է Պարսկաստան, ուր Շապուհ թագավորը, զնահատելով նրա զինվորական կարողությունը, ուղարկում է իր թշնամիների դեմ: Իմանալով ս. Սարգիսի քրիստոնեա լինելը՝ սկսում է տանջել ու հալածել նրան: 363 թ. ս. Սարգիսը, որդին՝ Մարտիրոսը և տասնչորս պարսիկ քրիստոնեա զինվորներ, հրաժարվելով կուտքերին երկրպագելուց, նահատակվում են: Հայոց Լուսավորչական եկեղեցին ամեն տարի փետրվարի մեջ տոնում է ս. Սարգիս զորավարի մարտիրոսության օրը:

7 ...տյուտ, սուրբ Սարգիս է, արեղարող է:

— Սուրբ Սարգիս: — Տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը:

— Աբելաբող: — Հայկական կրոնական-եկեղեցական տոն է, որը քրիստոնեության մեջ մուտք է գործել հավանաբար հեթանոսական շրջանից: Տոնը կատարվում է Բուն Բարեկենդանի ընթացքում և տևում է մեկ-կրկու օր: Արեղաբողը իր առում

նը ստացել է նրանից, որ այդ օրերի ընթացքում աբեղաները ազատվում են կրոնական ու պաշտոնական կաշկանդումներից և կարող են զվարճանալ՝ աշխարհականների օրինակով իրենց տալ կեր ու խումիւ։ Արեղաթողը եկեղեցականի ախպես ասած աշխարհիկ տոնն է, որի ընթացքում նրանք նաև «ներկայացնում են» տարբեր բնույթի թատերականացված զվարճալի խաղեր, զավեշտներ։

8 ...Մատաղների բուղերը (գիստը) ղևտական իրավունքով հասնում էր տե՛ր Մարկոսին։ — Հստ Աստվածաշնչի, աստված Ղևտի սերնդի ներկայացուցիչներին հանձնելով վկայության խորանի պահպանությունը և բահանայության կարգը, իրավունք է տալիս երկրի բերքից վերցնել տասանորդ և զոհաբերվող կենդանու աջ ազդրն ու կուրծքը (տե՛ս Աստվածաշունչ, Գիրք ղևտականը, գլուխ է, 32)։

9 Մովսեսի օրինակը բավական է ինձ՝ ազգասիրաբար վերջ տալու մի այդպիսի մարդու կյանքին։ — Տե՛ս Հ գլխի 5-րդ ծանոթագրությունը։

10 Տե՛ր Մարկոսը վերցրեց Հուդայի արծաթը։ — Տե՛ս Ի գլխի 7-րդ ծանոթագրությունը։

ԻԳ Տ Ի Ր Ո Ջ մ ա ղ մ Ի Ը Ն (էջ 221—230)

1 ...քե որպես նրան յուր երկխայտոյան ժամանակ հանձնեցին նրեա ռաբբիի մօտ գիր և գիտութիւն սովորելու, և նա, առանց այր և բենը դաս առնելու, սկսեց կարգալ բովարտը։ — Տե՛ս Ե գլխի 6-րդ ծանոթագրությունը։

2 ...«Մանուկ Ավետարանը»։ — Տե՛ս Բ գլխի 1-ին ծանոթագրությունը։

3 ...«Մի արկանեմ զմարգարիտս ձեր առաջի...»։ — Տե՛ս Ավետարան ըստ Մատթեոսի, գլուխ է, 6։

4 ...կարծելով, քե դա Ղուկուբանին էր։ — Հստ պարսկահայոց մեջ տարածված ավանդության՝ Ղուլլուբանին համարվում է մարդկային կերպարանքով հսկա շետարբերական է Բաֆթու բնութագրականը. Ղուլլուբանին ըստ նրա «...այն է, ինչ մեր հները կոչում էին ֆաշիստ կամ տիտանեւր, ինչ որ պարսիկները կոչում են իֆրիք և դիվ։ Դորա մշում են պատերազմներ, բնակվում են սևիական ամրոցում և տեսանելի են մարդկանց» (տե՛ս Բաֆթի, Երկերի ժողովածու, հ. I, Ե., 1983, էջ 263)։

ԻԴ Խ ա չ ա գ ո ղ ը (էջ 231—240)

1 ...բազուկները դրոշմեց մահտեսուրյան կնիքով։ — Յուդաբանչյուր քրիստոնեական ուխտավոր, որ զնում է փրկչի գերեզմանին իր հարգանքի տուրքը մատուցելու, իբրև Երուսաղեմ այցելած լինելու հրաշխիք, դաշն է տալիս իր մարմինը՝ բազուկներն ու կուրծքը, և ձեռք է բերում մահտեսիի կոչում։

2 «Մեզ մնում է ֆառասուն օր ես...» դարձվածքով սկսվող և «... — ո՞ւ՞րք այդ մահ է, մահ...» բառերով ավարտվող նախադասությունը ամբողջովին անհամատեղելի է բնագրի իմաստին։ Այս խոսքերը կապված են Ռես վասակյանի Բարեկենդանից առաջ ձեռնարկած շար գիտավորությունների հետ և պետք է ասվեն թերևս «Հողեոր առաջնորդի տեղակալը» գլխում, մինչդեռ ինչ-ինչ պատճառով (թերևս մշակման ժամանակ անուշադրության հետևանքով) հայտնվել են Զատիկից հետո նրա ունեցած մտորումների մեջ՝ «խաչագողը» գլխում։

¹ «Տէր ուղղեա նանապարհս դոցա»: — Մեջ բերելով Սաղմոսաց զրբից «Տեր... առաջնորդեաց նոցա մի ճանապարհ ուղիղ» դարձվածքը՝ Րաֆֆին խմբագրել ու նախադասութիւնը հարմարեցրել է բնագրի խմատին (տե՛ս Աստվածաշունչ, Գիրք սաղմոսաց, գլուխ ԶԶ, 6—7):

ԻԶ Ռ ու ս տ ա մ ի օր ա գր ու թ յ ու Ն Գ Ե ր ի ց (էջ 249—257)

¹ ...որով ապրել են Աբրահամը, Իսահակը և Հակոբը աստվածաշնչային կերպարներ են, որոնք ըստ ավանդության եղել են խաշնարած և ապրել են հովվական կյանքով:

² ...երգում էին «Ա՛խ, քե իմ ավուր հերբ սեմային» սփանջելի երգը: — Ռ. Պատկանյանի այս բանաստեղծությունը առաջին անգամ «Ազգասեր» խորագրով հրապարակվել է «Ազգային երգարան հայոց» ժողովածուի մեջ (Պետերբուրգ, 1856, էջ 85), ապա 1860 թ. «Բն իմ ալեոր հերթս սենային» վերնագրով՝ «Մեղու» հանդեսում (Կ. Պոլիս, նոյեմբ. 10, № 115, էջ 243): Նույն վերնագրով այս բանաստեղծությունը հրապարակվել է նաև Մ. Մխանաթյանի «Քնար հայկական» երգարանում (Պետերբուրգ, 1868, էջ 205): Րաֆֆին ամենայն հավանականությամբ նկատի է ունեցել «Քնար հայկականում» հրապարակվածը, վերնագրի սկզբում ավելացնելով «Ա՛խ» բառը:

³ ...«Տե՛ր, կեցո՛ղ դու զՀայս»: — Տե՛ս Ժէ գլխի 5-րդ ծանոթագրությունը:

⁴ «Նահիկ արա, սիրուն որդակ» սկզվածքով բանաստեղծությունը (18 քառատող) Րաֆֆին գրել է 1857 թ., Վանում: «Սալբին» մշակելու ընթացքում այս օրորոցայինը մտքեր է վնայի մեջ «Ռուստամի օրագրություններին» գլխում: Ավելի ուշ այս բանաստեղծությունը, իբրև առանձին ստեղծագործություն, «Օրորոցի» երգը զննությունի հայ տիկնոջ» խորագրով հրապարակում է «Փունջի» առաջին հատորում (Թիֆլիս, 1874, էջ 138):

ԻԷ Ռ ու ս տ ա մ ի օր ա գր ու թ յ ու Ն Գ Ե ր ի ց (էջ 258—267)

¹ ...վրեժխնդիր աստվածը, որ Այամին դրախտից արտախնց... աշխարհը ջրհեղեղով կործանեց, Սուղամն ու Գումորը ծծումբով այրեց... վառեց զհեղեղի կրակը: — Ի հակադրություն Ավետարանի, որ քարոզում է ողորմածություն, Հին կտակարանի մեջ աստված ամենուրեք հանդես է գալիս վրեժառության և դաժանորեն պատժում է անհնազանդությունն ու ուրացությունը: Ըստ ավանդության, անհնազանդության համար է, որ աստված դրախտից արտաքսում է մարդկության նախահորն ու նախամորը՝ Ադամին ու Եվային (տե՛ս Աստվածաշունչ, Գիրք ծննդոց, գլուխ Գ, 1—24): Մեղերի համար աստված ջրհեղեղի միջոցով ոչնչացնում է մարդկային ցեղը, խնայելով միայն բարեպաշտ Նոյին իր ընտանիքով (տե՛ս նույն աղում, գլուխ է, 12—24): Աստված ուրացության ու այլասերման համար ավելի դաժան պատիժ է սահմանում Սոդոմ ու Գոմոր քաղաքի բնակիչների համար՝ կործանվում ու ավերվում են այդ քաղաքները, ծծումբի բոցերի մեջ այրելով համատարաց բնակիչներին (տե՛ս նույն աղում, գլուխ ԺԲ, 24—29): Նույնը պետք է տեսլ նաև զհեղեղի կրակի մասին:

² «Ակն բնդ ալլան. ստամն բնդ առաւման»: — Տե՛ս Ը գլխի 8-րդ ծանոթագրությունը:

8 ... Բրիտանացիները եղավ մի միջնապարիսպ և... ազատեց հայերին կույ զնա-
լուց սապանյան պարսիկների մեջ, և Մուհամմեդի... կրոնքը, նա հետո պահեց հայերին և հույ-
ների հետ խառնվելուց: — Առաջին դեպքում խոսքը վերաբերում է պարսից սասանյան
դինաստիայի (224—651) թագավորներին, որոնք ձգտում էին հայերին բռնաբանել
հարձակվել կրակապաշտ և տիրանալ երկրին: Հույների հետ խառնվելու ակնարկը վերա-
բերում է բյուզանդական եկեղեցու ծավալապաշտական քաղաքականությանը, որի նկեր-
ծումները՝ ուղղափառ եկեղեցու մեջ միաձուլել հայոց լուսավորչականներին, միշտ էլ
հանդիպել է դիմադրության և մատնվել անհաջողության:

4 Թեմուրլենգը, Արիլան, Զինգիդխանյան, Նադիր-Շահը, Ալեքսանդր Մակեդոնա-
ցին:

— Թեմուրլենգ, Լենկթեմուր (1336—1405): — Մոնղոլ նվաճող: 1370 թ.
զավթելով իշխանությունը, հիմնադրում է Միջինասիական կայսրությունը: 1372—1405 թթ.
ընթացքում ձեռնարկում է շուրջ քսան արշավանք, նվաճում է հորեզմը, Աղվանիստանը,
Իրանը, Իրաքը և Անդրկովկասը: Նրա իշխանությունը հայտնի է արյունառուշտ դաժա-
նություններով:

— Արիլա (...—153): — Հոների թագավոր, աշխարհակալ նվաճող: Ստեղծե-
լով ուժեղ և կենտրոնացված միապետություն, նա իրեն է ենթարկում Կովկասից մինչև
Հոնոս և Դանիական կղզիներից մինչև Դանուբ ընկած տարածությունները:

— Զինգիդխան, Զինգիդխան (1162—1227): — Հայտնի աշխարհակալ, միա-
վորելով միջինասիական բոլոր ցեղերին՝ հիմնադրում է Մոնղոլական կայսրությունը:
1207 թ. նվաճում է սիրիական ժողովուրդներին, 1211—15 թթ.՝ Հյուսիսային Զինաս-
տանը, 1219—21 թթ.՝ Միջին Ասիան:

— Նադիր-Շահ (1688—1747): — Եղել է ուղտապան, ավազակային խմբի
զեկավար: 1723 թ. նկնդությամբ զահրենկեց է անում պարսից Քահանա շահին: Հափը-
տակելով Իրանի զահը, սկսում է տարածել իր նվաճողական քաղաքականությունը: Գրա-
վում է Անդրկովկասը, Միջին Ասիան, Աղվանիստանն ու Հնդկաստանը:

— Ալեքսանդր Մակեդոնացի (356—323 մ. թ. ա.): — Մակեդոնիայի
թագավոր: Անտիկ աշխարհի նշանավոր զորավարներից ու նվաճողներից մեկը: Գրավե-
լով Փոքր Ասիան, Սիրիան, Եգիպտոսը, Միջագետքը, Պարսկաստանն ու Հնդկաստանը,
ստեղծում է համաշխարհային միապետություն:

5. Խորասանի Մուհամմեդը երեքնեցի իսլամի հետևորդների մեջ պատերազմաբե հա-
գի, խոստանալով յուր մարտիքներին նենամարի բանաօտեղծական վայելչությունները: —
Ըստ իսլամական կրոնական դոգմաների, անհավատների (այլադավանների) դեմ մղվող
կռիվը ո՛չ միայն խրախուսվում է, այլև արդ կռիվների մեջ ընկած մահմեդականը հա-
մարվում է մարտիրոս և պատվավոր տեղ ունի դրախտում:

6. ... Բուրմերը աստվածացին Վանագենին: — Նկատի ունի Մովսես Խորենացու թյե-
վկայությունը, ըստ որի հայոց Տիգրան Երվանդյան թագավորի կրտսեր որդին՝ Վանագե-
նը, աստվածացել էր և՛ Հայաստանում, և՛ Վրաստանում, ուր կանգնեցված էր նրա
մարդահասակ արձանը, և որին պաշտում էին՝ զոհեր մատուցելով (տե՛ս Մովսես Խորե-
նացի, «Պատմություն հայոց», Տիգրիս, 1913, գիրք առաջին, գլուխ ԼԱ ԴԲ):

7. Տիգրանը, Արշակը և Միհրդատը՝ դյուցազուններ, որոնք ետև Կաստրոնի
գաղտնի սպանվողները հույս ունեին Օլիմպոսում ընդունել Արևմտի և Արևելի
նկատար և փառապաշտ:

— Տ ի գ ր ա ն: — Տիրքան Մեծ (մ.թ.ա. 95—56), եղև է հայոց ամենահզոր թագավորը, որի տիրապետության շրջանում Հայաստանը ունեցել է ամենածափայլուն տարածքը:

— Ա ր շ ա կ: — Այս դեպքում խոսքը Արշակունի թագավորական տան հիմնադիր Վաղարշակի որդի Արշակին (II դար մ. թ. ա.) վերաբերել չի կարող: Պատմական աղբյուրները նրան որևէ դյուցազնություն չեն վերագրում: Մնում է ենթադրել, որ Բաֆֆին նկատի է ունեցել բրիտանական շրջանի թագավոր Տիրանի որդի Արշակ Բ-ին (350—367):

— Մ ի ռ ի ղ ա տ: — Պոնտոսի թագավոր (111—63 մ.թ.ա.), որը հայտնի է հռոմեացիների դեմ մղած իր անհաշտ կռիվներով:

— Ս լ ի մ պ ո ս: — Սրբազան լեռ Հունաստանում, որտեղ, ըստ դիցաբանության, ապրում էին աստվածները:

— Ա ր և ա ս: — Աթենաս Պալլաս: (Տե՛ս ժԸ դիխի 2-րդ ծանոթագրությունը):

— Ա ր և ս: — Ըստ հունական դիցաբանության՝ պատերազմի աստվածը:

— Ն և կ տ ա ր: — Հունական դիցաբանական աստվածների ըմպելիքն է, խմիչքները երկտասարդանում են և ստանում անմահություն: Համադրելով պատմական փաստերը դիցաբանական մտածողության հետ, Բաֆֆին ցանկացել է ընդգծել, որ հեթանոսական շրջանում թագավորների մարտունակությունը խրախուսվել է աստվածների կողմից:

8 ...հայոց եկեղեցին նույնպես երգում է յուր շահականների մեջ... այն փառերին, որ նահատակվեցան Ավարայրի դաշտում... և սրբոց դասն է դասում Վարդանին և նրա փառ ընկերներին: — Խոսքը V դարի հայոց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորած զորքերի և պարսից Հազկերտ թագավորի զորաբանակների միջև տեղի ունեցած ճակատամարտի մասին է, որը տեղի է ունեցել 451 թ. Ավարայրի դաշտում (Ավարայրը գտնվում է այժմյան Իրանի տարածքում, Մակու քաղաքից հարավ): Այդ ճակատամարտում Վարդան Մամիկոնյանը հազար երեսունվեց զինվորների հետ հերոսի փառքով նահատակվում է: Հայոց խուսավորական եկեղեցին վերջինիս մահը համարելով մարտիրոսություն, նրան դասում է պաշտելի սրբերի կարգում:

Բաֆֆու ակնարկած շարականը՝ «Օրհնութեան շարական սրբոց Վարդանանց զօրավարացն» («Նորահրաշ պըսակաւոր...») խորագրով պատկանում է Ներսես Շնորհալուն:

9 Հայոց եկեղեցին շնամեծանդությամբ տոնում է Վարդանի և նրա ընկերների ֆիզատակը: — Հայոց խուսավորական եկեղեցին յուրաքանչյուր տարի փետրվարին (օրը շարժական է) հանդիսավորությամբ կատարում է ս. Վարդան զորավարի և նրա հազար երեսունվեց ընկերների նահատակության տոնը:

10 «Օրո՛ր կարդա՛, ո՛վ գրոտ մայր» սկսվածքով բանաստեղծությունը (12 քառատող), նախքան «Սալբի» վեպի լույս տեսնելը, 1893 թ. հրապարակվում է Բաֆֆու «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի երկրորդ հատորում «Թուստամի օրագրություններից և Սալբիի նամակները» գլխում (տե՛ս «Վեպիկներ և պատկերներ», հ. 2, Թիֆլիս, 1893, էջ 25—27): Հետագայում այս բանաստեղծությունը առանձնացվում է բնագրից և «Վերածի՛ երգ» վերնագրով տպագրվում է դասագրքերում ու այլևայլ ժողովածուներում, ինչպես նաև «Ջարկ» շաբաթաթերթում (1906, № 1, էջ 3—4):

11 ...և նրանք ունեցան Մովսես, Անտոն, Նավյա օրդին: Հետո: — Տե՛ս ժԸ դիխի 4-րդ ծանոթագրությունը:

¹ ...բիրկական աշխատեց յայտաբանմանը, յայտաբանմանը, յայտաբանմանը: — Հիշյալ անձնավորությունները աստվածաշնչային կերպարներ են: Վրանաբնակ ժողովրդի կենցաղը համեմատելով նրանց ապրելակերպի հետ, Բաֆֆին ցանկանում էր ընդգծել պարզ կենցաղավարության մեջ տիրող այն համերաշխությունը, որը խթանում էր երկրի բարգավաճմանը:

² ...այդ հայկազյան արտեմիսները: — Ըստ հունական դիցաբանության, Արտեմիսը (Զևսի և Լետոյի դուստրը) սկզբում ճանաչվել է որպես լուսնի, հետագայում՝ նաև որսորդության աստվածուհի, հարսնության և ամուսնության հովանավորը:

³ ...գիտեր միայն տեղեկական աղբյուր և երոցորդության անունները: — Տերունական աղոթքը «Հայր մեր, որ յերկինս ես...» սկսվածքով, տեր աստծուն նվիրված աղերսն է (տե՛ս Ավետարան ըստ Մատթևոսի, գլուխ 2, 10—15): Ըստ բրիտանական կրոնի, Հոր (աստծու), Որդու (Քրիստոսի) և ս. Հոգու միավորությունը իրեն մի աստվածություն՝ կոչվում է՝ ս. երոցորդություն:

⁴ Վերջին փոփոխվելներ փոքր Ասիայի մեջ, կոծանելով մեր Ռուսիայան րազավորությունը: — Նկատի ունի XIV դարի առաջին կեսում մոնղոլների, ապա նաև Եգիպտական մամլուրների հաճախակի կրկնվող արշավանքները, որոնց բայթայիչ ներգործության հետևանքով Կիլիկիայում 1375 թ. դադարում է գոյություն ունենալուց հայկական Ռուբինյան թագավորությունը:

⁵ «Մարտ մարտնչել և մեռանել փառք ևն առոյգ պատանոյն»:

Եւ վէր, Եւ սուր սրլաֆաց զարդ զեղեցիկ է մահունն»:

Մեջբերումը Հովհաննիս «Իրականից» է: Հեկտորի հոր, արքայական Պրիամոս թագավորի խոսքերն են «Հեկտորի սպանությունը» գլխից (տե՛ս Հովհաննիս, «Ներսիսյան», Վենետիկ, 1843, հ. Բ, հաղներկություն ԻԲ, տող 61—62, էջ 463: Թարգմանեց հ. Նզիսյան Վ. Թոմասյանը):

⁶ ...որ հիշեցնում է արժանախիշատակ Խորենյան ծնրը. «սահման Բաշայ — զենք յուրյանց»: — Խոսքը պատմահայր Մովսես Խորենացու «զի սահմանք Բաշայ, ասէ, զենն յուրյանց, որբան հասանէ՝ այնբան ունի» առածի մասին է (տե՛ս «Հայոց պատմություն», Տիպիս, 1913, գիրք առաջին, գլուխ Ը, էջ 29):

⁷ «Ափսոս, որ այդպես անվաճ և անշուք» սկսվածքով բանաստեղծության առաջին տարբերակը (10 բառատող) Բաֆֆին գրել է Արեմոյան Հայաստան կատարած ճանապարհորդության ընթացքում՝ 1857 թ., Բաղեշ բաղարում: Հետագայում, «Սալիկ» վերամշակելու ընթացքում, նա այդ բանաստեղծության 6-րդ բառատողը խմբագրելով և մեկ տուն ավելացնելով (7-րդ բառատողը), առանց վերնագրի ներմտնում է «Ռուստամի օրագրություններից» գլխի մեջ: 1874 թ. այս բանաստեղծության առաջին տարբերակը՝ «Ողբ զկյանքի կնոջ տանը մեռած աղամարդի վերա» խորագրով հրատարակում է «Փոռնի» ժողովածուի առաջին հատորում (Թիֆլիս, 1874, էջ 163):

¹ ...դու տեսնում ես այն... հերակոլեսները, որոնք դեռ չստուգված... հրամայում է կոտորել բոլոր մանուկներին: — Խոսքը այն մանուկների մասին է, որոնք, ըստ ավետարանական ավանդության, որի են անցկացվել Հերակոլես թագավորի հրամանով: Հերակոլես թագավորը երբ մոզերից լսում է, որ ծնվել է հրեաների արքան (փրկիչը), ցան-

կանում է հայտնաբերել մանկանը ու ոչնչացնել, սակայն Ղլարողանալով հասնել իր նպատակին, որովում է Բեթղեհմում բռնոր նորաժիններին սրի անցկացնելու միջոցով ոչնչացնել նաև մանուկ Քրիստոսին (տե՛ս Ավետարան ըստ Մատթեոսի, գլուխ Բ, 1—18)։

² Չափաբաշխի պատիժը եկել է մեր գլխին... ուրեմն մի ճոր Հովհաննես պետք է, մինչև արձակվեն մեր լեզուները կապերը։ — Ըստ ավետարանական առասպելի, Գաբրիել հրեշտակը Ջաբարիա անունով բահանային ավետում է, որ նրա կինը՝ Նղիսարեթը, ասածու կամքով, զավակ է ունենալու Ջաբարիան, նկատի ունենալով իր և կնոջ առաջացած տարիքը, բերահավատություն է ցուցաբերում նրա ասածի հանդեպ։ Հրեշտակը վերջինիս պատժելու համար համար է դարձնում նրան մինչև որդու՝ Հովհաննեսի ծնվելը։ Հովհաննեսի ծնունդով արձակվում են Ջաբարիայի լեզվի կապերը (տե՛ս Ավետարան ըստ Ղուկասի, գլուխ Ա, 5—20, 57—65)։

³ ...մի Ալեքսանդր, մի Արիլլա, մի Լենկ-Թեմուր, մի Նադր-Շահ։ — Տե՛ս Ի՛նչ գրված է 4-րդ ծանոթագրությունը։

Լ Ո Ղ Ղ Ա Փ Ա Ո Վ Ա Ն Ն Ե Ղ Ա Կ Ա Ն Ս (էջ 283—292)

¹ ...խալամի հոգևոր մասը մոայլված է հաղիսնեբի խրատներով։ — Տե՛ս ԺԴ գլխի 4-րդ ծանոթագրությունը։

² ...պահում էր երեսնօրյա ծովը (օրուշը), մահապալամի ամսում ամբողջ բառասուն օր հազնում էր սև ֆուռ ի պատիվ Իմամ Հյուսեյնի։ — Իսլամական կրոնի հետևորդները երեսնօրյա ծով պահում են ռամազան ամսվա ընթացքում (ռամազանը արաբական լուսնային օրացույցի իններորդ ամիսն է), որին անմիջապես հաջորդում է Բայրամ անունով կրոնական (շարժական) տոնը։ Մահապալամի սուլը (տեղի է ունենում արաբական լուսնային օրացույցի առաջին ամիս՝ մահապալամի ընթացքում) նվիրված է մահմեդական շիա աղանդի իմամ (պաթիվա) Հյուսեյնի և նրա հետևորդների նահատակության հիշատակին, որոնք զոհվել են սյունի աղանդավորների ձևերով։

ԼԵ Հ Ո Ւ Ա Ն Ա Մ Ո Ւ Ջ Յ Ո Ւ Ն (էջ 301—309)

¹ ...ս*ր Բռոռվ կամ սոմարալ։ — Քոռը և սոմարը մեծ տարողություն ունեցող շափանոթներ են, որոնցով ընդհանրապես արմատիք են շափում։ Քոռը լինում է երկու տեսակ՝ մեծ և փոքր։ Մեծ քոռի կշռային տարողությունը հավասար է շուրջ 392 կգ-ի, իսկ ճավալայինը՝ շուրջ 435—489 կիլոգրամ։ Փոքր քոռի կշռային տարողությունը հավասար է շուրջ 294 կգ-ի, իսկ ճավալայինը՝ շուրջ 326—367 կիլոգրամ։ Սոմարով նույնպես ընդհանրապես են շափում և ունի մոտ 3 ցենտներ տարողունակություն։

ԼԳ Ս Ր Ի Կ Ա (էջ 310—317)

¹ ...իմ հազնի Պալլաս։ — Տե՛ս ԺԲ գլխի 2-րդ ծանոթագրությունը։ Սրա հատկանիշներից մեկն այն էր, որ մարդկանց առաջ հանդես էր գալիս զինավառ կերպարանքով։

² ...զաւ կլինեն երկրորդ Աշըղ-Ղարիբը։ — Ըստ «Աշըղ-Ղարիբ» սիրավեպի՝ բրիտանյա Ղարիբը իր սիրեցյալին հասնելու համար գնում է օտար երկրներ փող վաստակելու։

3 Երգվում էմ Ապուրաւնայի որդի Ալիի անունով: — Խոսքը Մուհամմեդի հորեղբորորդի և Նրա փեսա Ալիի մասին է, որը իսլամի հետևորդների կողմից հարգվում է իբրև շորրորդ խալիֆ:

ԼԴ Կալվաճատեր խաճը (818—827)

1 ...Եւ մօրենու միջից ձայն տվեց մարգարեին. «Արծալիւր կոշիկներդ: — Ըստ աստվածաշնչային առասպելի, աստված իսրայելական ժողովրդի առաջնորդ Մովսէս մարգարեի հետ զրուցելուց առաջ հրամայում է նրան հանել կոշիկները (տե՛ս Աստվածաշունչ, Գիրք Լւից, գլուխ Գ, 5):

ՍԱԼԲԻ (էջ 336—338)

(Անտիպ մասից մի հատված)

«Սալբի» վկայի առաջին հատորի բովանդակությունից, ինչպես նաև «Փունջ» խորագրով մատենաշարի ծրագրից ու տարբեր աուիթներով Բաֆֆու արած հավաստիացումներից հայտնի է, որ այս վեպը առաջին հատորով չի ավարտվում, ունի մի քանի հատորներ: Արդյոք հենց սկզբից վեպը բաղկացած է եղել մի քանի հատորից, թե՞ հետագայում է այդպիսին դարձել, դժվարանում ենք ասել: Հեղինակային վկայություններ, ինչպես նաև անուղղակի տեղեկություններ այդ մասին չկան: Այս ամենով հանդերձ, անհավանական չէ, որ վեպի նախնական տարբերակը եղել է մեկ հատորով:

Հեղինակը միայն 60-ական թվականների կեսերին է խոսք բացում «Խլվիկը» հատորների բաժանված լինելու մասին:

1868 թվականի վերջերին Ստ. Նազարյանի՝ Բաֆֆուն գրած նամակից հայտնի է դառնում, որ նույն թվականի սեպտեմբերին «Լապտեր Հայաստանի» օրագրում հրատարակելու համար Մոսկվա ուղարկված «Խլվիկը» բաղկացած է եղել «Երկու մեծադիր նատուրից»:

Ստ. Նազարյանից Լտ ոտանալով վեպը և վերամշակելով, Բաֆֆին այն դարձնում է Էրեֆ հատոր: 1869 թվականի սկզբին, երբ Բաֆֆին վեպի առաջին հատորը տալիս է իր գրագրին՝ կրկնօրինակելու, «Խլվիկը» արդեն բաղկացած էր երեք հատորից: Վեպի «Հառաջարանից» իմանում ենք, որ նա սուպագրության տալով «Սալբու» առաջին հատորը, պետք է սպասեր դրա հաջող ընդունելությանը, «որից հետո,— ավելացնում է նա,— կարելի է լույս ընծայել Նրա երկրորդ ու երրորդ հատորները, որոնք արդեն պատրաստ են»:

1889 թ. «Նոր-Դարում» հրատարակված Ս. Սաֆրազի նամակից հայտնի է դառնում, որ Բաֆֆին իր գրագրին արտագրելու համար տվել է վեպի միայն առաջին հատորը: Թեև Գր. Արծրունին իր հուշերում վեպը 1872 թ. կարգալու առնչությամբ հատորների՝ առումով որևէ տվյալ չի հաղորդում, սակայն փորք-ինչ ավելի ուշ՝ 1873 թ. մայիսի 10-ին, «Փունջի» հրապարակման աուիթով «Մշակում» սուպարված ծանուցման մեջ Բաֆֆին նորից օրոշակիություն է մտցնում հատորների: քանակի մեջ, շեշտելով, որ վեպը բաղկացած է Էրեֆ հատորից: Ավելին, 1874 թ. լույս ընծայած «Փունջ» մատենա-

շարի ծրագրից հայտնի է դառնում, որ «Սալրին» Ա, Բ, և Գ հատորներից բացի ունի նաև «Վերջ» խորագրով հավելումը:

«Փռնչի» առաջին հատորում «Ընթերցողներին» ուղղված ներածականում Բաֆֆին խոսելով մնացած ինը գրքերում ընդգրկված նյութերի մասին, ընդգծում է, որ այդ հատորներում պարունակվող աշխատությունները «բոլորը պատրաստ են» տպագրության: Ինչպես առաջարկում նշվածից, այնպես էլ հետագայում արված գրառումներից հայտնի է դառնում, որ «Սալրու» Բ և Գ հատորները դեռևս 1868—69 թվականներից տպագրության համար եղել են պատրաստ: Վեպը երեք հատորից բաղկացած և ավարտված լինելու փաստին անդրադարձել է նաև Շիրվանզադեն. «...հանգուցյալը թողել է «Սալրին», որը բաղկացած է երեք մեծադիր հատորից» (տե՛ս «Արձագանք», 1888, № 16, էջ 216):

«Սալրի» վեպի երկրորդ ու երրորդ հատորները տպագրության համար պատրաստ լինելու մասին հավաստիացումներ կան նաև Բաֆֆու երկերի թիֆլիսյան ու վիեննական համարյա բոլոր հրատարակությունների շապկի շրջերեսին տպագրված հայտարարությունների մեջ:

Թե ի՞նչ հարցեր ու խնդիրներ են բարձրացված «Սալրի» վեպի Բ և Գ հատորներում, մոտավոր ճշտությամբ հնարավոր է եզրակացնել, իսկ թե ի՞նչ է իրենից ներկայացնում այդ հատորների բովանդակությունը, դժբախտաբար որևէ խոսք ասել չենք կարող:

Եղած գրառումների հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ «Սալրու» Բ և Գ հատորներում մեծ տեղ է տրված Պարսկաստանի սոցիալ-քաղաքական կյանքի նկարագրությանը: Վեպի առաջին հատորի առաջաբանում Բաֆֆին, խոսելով Եվրոպայում կրթություն ստացած, Վոլտերի, Ռուսսոյի, Զոյբերախի և մյուս «երևելի մտածողների» գաղափարներով ղեկավարված երիտասարդության մասին, ընդգծում է, որ Պարսկաստանում նույնպես առաջ է եկել լուսավորական շարժում, որը ուղղված է իսլամի մոլեռանդության դեմ, և որ լուսավոր դարի այդ մեծ մտածողների անունները լսելի են լինում ամենուրեք: Նա նկատում է, որ «լուսավորության կայծերը» ընկել են «Պարսկաստանի հասարակական կազմվածքի մեջ, կայծեր, որոնք մի ազատ քամու են կարոտ, որ հանկարծ ըռնկեն և հրդեհեն բոլոր իսլամականությունը և այրելով մաղելով դոնն, մարրեն ու սրբեն նրան ամենայն պղտորությունից»: Ահա՛, խոսելով այս կարգի հարցերի մասին, Բաֆֆին իր միտքը կիսատ է թողնում և կանխելով ընթերցողին ասում է, որ վիսլասանության «երկրորդ հատորում» ավելի երկար նկարագրություն կա Պարսկաստանի կյանքի վերաբերյալ:

«Սալրի» վեպի ինչպիսի առաջին, այնպես էլ երկրորդ ու երրորդ հատորները ժամանակին շատերն են կարդացել, բայց և այնպես նրանցից և ոչ մեկը բաղվածքներ կամ տեղեկություններ չի թողել վեպի բովանդակության մասին:

1868 թ. կեսերին, Թիֆլիսում եղած ժամանակ, Բաֆֆին վեպը կարդում է գրական երեկույթներում: Նույն թվականի 24 օգոստոսի թվակիր նամակից իմացվում է, որ վեպը «զարմանալի ընդունելություն է գտել տեղի ընթերցող հասարակությունեն»: Քանի-քանի՞ գիշերներ եղած են առանձին-առանձին ժողովներ նորա ընթերցանության համար:

Նազարյանցին նամակներ եմ ստանում, նա պահանջել էր իմ գիրքը Մոսկվա ուղարկելու, որ սովորի յուր «Հապտեր Հայագտանի» օրագրի մեջ, որ միտք ունի այստարի ի լույս ընծայել: Բայց քանի օր տալիսին կուշացնեմ նորա ուղարկելը, պատճառը՝ շատերը ցանկանում են կարդալ» (տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Ե., 1937, 100-րդ էջ):

1959, էջ 526)։ Բև ուլբհ՝ը Էն Էղել Թիֆլիսի մտավորականներից ալլ շատերը, որոնք ցանկացել Էն «Եվրոպի» կարգալ, մեղ շհաջողվեց պարզել։

«Սալրու» առաջին կարգացողներից մեկը Էղել է Ստ. Նաղարյանը։ Աղայանի հետ 1869 թ. հունվարի 6-ին Բաֆթու ունեցած գրույցից խմանում Էնը, որ Նաղարյանը, կարգալով վեպը, իր գիտությունների հետ մեկտեղ ձեռագիրը վերադարձնում է հեղինակին։ Միևնույն գրույցից հայտնի է դառնում, որ Պողոս Բաթանյանի միջոցով (1868 թ. վերջերին) վեպը ստանում Է կարգում է նաև Ղաղարոս Աղայանը (տե՛ս Աղայան Ղ., Երկերի ժողովածու, հ. IV, Ե., 1963, էջ 428)։

1872 թ. «Մշակում» սպագրելու նպատակով «Սալրին» կարգում է նաև Գր. Արծրունին։ «Վեպի նկարագրական տեղերն անհման էին,— հետազոտում գրում է նա,— բայց վեպի ընդհանուր հյուսվածքը Էա շհավանեցի» (տե՛ս «Մշակ», 1888- 28 ապրիլի, № 48)։

1889 թ. հուլիսին «Սալրին» ամբողջությամբ կարգում է նաև Շիրվանզադեն։ «Մենք կարգացինք ալլ վեպը լիովին», «Արձագանքի պատասխանները» բաժնում գրում է նա (տե՛ս «Արձագանք», 1889, 23 հուլիսի, № 28, էջ 426)։ «Սալրու» երկրորդ ու երրորդ հատորների մասին մի բանի կցկտուր տեղեկություններ կան նաև Աննա Բաֆթու 1912 թ. օգոստոսի 2-ին երաժշտագետ Մ. Բաբայանին գրած նամակում։ «Վեպի հերոսուհին,— գրում է նա,— օրիորդ Սալրին, իրական տիպ չէ, այլ նրա անվան տակ պարսկահայերի կյանքի նկարագիրն է՝ մահմեդական հալածանքների ներքո ձնշված։ Ավելի կպարզարանվի հեղինակի գիտավորությունը, երբ լույս կտանի «Սալրին» երկրորդ Է երրորդ հատորները՝ համարյա նույնչափ յուրաքանչյուր հատորը, ինչպես առաջինը» (տե՛ս ՉԱԳԱՍ, Մ. Բաբայանի ֆ., № 115)։

Բև «Սալրին» բովանդակության դարգացման ընթացքը դժվար է կոահել, բայց Էթի ընդունում Էնը, որ յուրաքանչյուր վեպի երկրորդ կամ հաջորդ հատորներում պետք է դարգանան ու իրենց ավարտին հասնեն նախորդ հատորում ծայր առած ու անավարտ մնացած գործողությունները, ապա կարող Էնք ասել, որ վեպի երկրորդ ու երկրորդ հատորները պետք է նվիրված լինեն Ռուստամի ու Սալրու առաջին հատորում անավարտ մնացած սիրո պատմությանը... Վեպի շարունակության մեջ հեղինակը պետք է վերաբերմունք ցույց տա Ռև Վառակյանի ձեռնարկած գործողություններին... վրժառու խանը պետք է հնարավոր միջոցներով աշխատի ընթացք տալ իր կրքերի զոհացմանը... պետք է վիպական դարգացում ապրի Սոլոմոն-բեկի մերժված սիրո պատմությունը։ Այս ամենից բացի, վեպի շարունակության մեջ պետք է հանդես գան տիկին Թարլանը, Խոսրով Մելիքզադեն, Արամ Աշխարունին, Սալլաթինը, վերջիններիս հիմնադրած դպրոցը Է այլն։

«Սալրու» երկրորդ ու երրորդ հատորներին թերևս ոչ անտեղյակ Մ. Պարսամյանը Բաֆթու ծնեղյան հարյուրամյակին նվիրված ժողովածուի մեջ, խոսելով վիպասանի անտիպ մնացած ստեղծագործությունների մասին, կատարում է այս առումով ուշադրության արժանի մի գրառում։ Ըստ նրա, «Եվրոպի» վեպի թեման նվիրված է «Պարսկահայերի ու ռուսահայերի կյանքին» (տե՛ս «Բաֆթի, կյանքը, դրականությունը, հիշողություններ», Փարիզ, 1937, էջ 15)։

Բև ի՞նչ տվյալների հիման վրա է Մ. Պարսամյանը հանգել «Սալրու» թեման նաև «ռուսահայերի կյանքին» նվիրված լինելու փաստարկին, դժվար է կոահել, Համենայն դեպս նրա առածը զուրկ չէ հավանականությունից։ Սալրուն գրած նամակում, ինչպես նաև վեպի «Սրիկա» գլխում Ռուստամը որոշում է ընդունում՝ «գնալ հեռանալ... մի այլ աշխարհ»։ Պետք է ենթադրել, որ Բաֆթին, իբրև ստեղծված կացությունից դուրս գա-

լու միջոց, իր հերոսների համար ընտրեք փախուստի նախապահը, Ռուստամի ու Սալ-բու անալարտ մնացած սիրտ պատմությունը համեմատաբար ավելի ազատ պայման-ներում՝ Կովկասում շարունակելու համար։ Մանավանդ որ հանդուցելի այսօրինակ լուծ-մանը հանդիպում ենք նաև «Հարեմ» վեպիկում։ Հայտնի է, որ Մեխակն ու Ալմաստը խույս տալով Պարսկաստանից, Բաֆֆին նրանց բերում է (փախցնում է) Արեւելյան Հա-յաստան։

Թե տարիների ընթացքում Բաֆֆին ինչպիսի՞ փոփոխություն է կատարել «Սալ-բու» Բ և Գ հատորների մեջ, տեղեկությունների բացակայության հետեանքով ոչինչ ասել չենք կարող, սակայն մի բան պարզ է, որ տարբեր ժամանակներում առաջին հա-տորի մեջ կատարած մշակումները իրենց համապատասխան փոփոխությունները պետք է առաջացրած լինեն նաև հետագա հատորների մեջ։ «Սալբի» վեպի Բ և Գ հատորների տպագրության տալու հարցը, ինչպես հեղինակի կենդանության օրոք, այնպես էլ նրա մահվանից հետո, պայմանավորված է եղել առաջին հատորի հրապարակումով։ Թե՛ Բաֆֆին և թե՛ հետագայում նրա ստեղծագործությունների հրատարակիչ Աննա Մելիք Հակոբյանը միշտ էլ պատրաստակամություն են հալտնել առաջին հատորի տպագրու-թյունից հետո հրապարակ հանել վեպի նաև Բ և Գ հատորները։ Քանի որ հեղինակի կենդանության օրոք անտիպ է մնացել վեպի առաջին հատորը, պարզ է, որ չէին կարող տպագրվել նաև մյուս հատորները։ Ինչ վերաբերում է Աննա Բաֆֆուն, ապա վերջինս 1911 թ. հրատարակելով «Սալբու» առաջին հատորը, պատրաստվում էր տպագրության տալ վեպի նաև մյուս հատորները, սակայն 1914 թ. ծայր առած իմպերիալիստական պատերազմը արգելադրեց է դառնում նրա այդ նպատակի իրականացմանը։ «Սալբի» երկրորդ ու երրորդ հատորները,— դրում է Աննա Բաֆֆին Զարեկ Բոյաջյանին 1914 թ. 9 հոկտեմբերի թվակիր նամակում,— չեն տպագրված դեռ, մեծ ցավ է ինձի համար, որ այժմյան հանգամանքները չեն ներում ի լույս ընծայել նոցա, մանավանդ որ ըն-թերցողը կարգալով առաջին հատորը, դեռ չլիտի, թե Բաֆֆին ո՞ր է հասցնում «Սալ-բի» գործողության վերջնականը» (տե՛ս Տիգրան Մկունց, «Ամիտայի արձագանքներու վերակոչումը», Ուիհոբն, 1953, հ. Բ., էջ 67)։ Վեպի Բ և Գ հատորները ամբողջովին, առանձին գրքով, տպագրել տալու ցանկությունից զատ Աննա Բաֆֆին ընդգծված վե-րաբերմունք է հանդես բերել «Սալբի» անտիպ գրվածքից մի գլուխ» հատվածի հրապա-րակման հարցում։ Այսպես, 1897 թվականին նա այս հատվածը տրամադրում է «Հըն-չակ» շաբաթաթերթի խմբագրությանը, որը Թատուն ընդհանուր խորագրի տակ հրապա-րակվում է այդ պարբերականի օգոստոսի 20-ի համարում։ Երեք տարի անց՝ 1900 թ., այս պատկերը Զոնդոտ Քրիստոֆի թարգմանությամբ հրապարակվում է նաև հունգարե-րեն, Սգամոսույվար քաղաքում լույս տեսնող «Արմենիա» ամսագրում (տե՛ս «Armenia», 1900, № 3, էջ 73—74)։

1906 թ. այս նույն պատկերը Արամ Բաֆֆու և Զարեկ Բոյաջյանի թարգմանու-թյամբ վեր է ածվում պիեսի՝ «Հայաստանի վերակառուցումը» («The Reconstruction of Armenia») վերնագրով և հայկական ակումբի ուժերով քննադրվում է Լոնդոնի «Bijou» թատրոնում։ Նույնը կրկնվում է նաև 1907 թվականին։ Հայաստանի ողին խորհրդանշող դերը կատարում է նկարչուհի-թարգմանչուհի Զարեկ Բոյաջյանը, արժանանալով ան-դիական մամուլի դրվատանքին (տե՛ս «Մշակ», 1907, 24 հունվարի, № 16)։ Այնուհետև նույն այս պատկերը 1911 թ. Աննա Բաֆֆին մի նամակի հետ ուղարկում է Արշակ Թեո-դիկին, որը և տպագրում է այն «Ամենուն տարեցույցի» 1912 թվականի տարիգրքում։

1913 թ., Բաֆֆու մահվան 25-ամյակի առթիվ, հուլիսի 13-ին Լոնդոնի «Թադու-հու դարպաս» («Sout Kensington») կոչվող զանգում նորից են ցուցադրում «Սալ-

բու՝ այս հատվածը՝ «Հայաստանի վերակառուցումը» վերնագրով, Բեմադրության ձևա-
փորումը և դերակատարման զգեստավորումը կատարել էր նկարչուհի Զարեյ Բոլաշյանը,
Ներկայացումը ունենում է մեծ հաջողություն, Անդլիական «The Star», «CS Moonitor
Boston» և «The Daiby Sketch» պարբերականները, իրենց հուլիսյան համարում ծա-
վալուն հոդվածներ են հրապարակում նվիրված Բաֆֆու մեծությանը, հանդեսի նկա-
րագրությանը և ներկայացման հաջողությանը:

Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ այս հատվածը «Սալբու» առաջին հատորից
լէ: Մնում է ենթադրել, որ այն առնված է վեպի երկրորդ կամ երրորդ հատորից, Ան-
հավանական լէ, որ «անտիպ գրվածքի» այս մի գլուխը առնված լինի «Սալբու» «Վեր-
ջից»:

Այլաբանական այս պատկերի գրության թվականի ու ստեղծագործման հարցերի
վերաբերյալ որևէ ուղղակի տեղեկություն հայտնի չէ Բաֆֆի աղբյուրայինը:

Ինչպես հայտնի է, գիմնադրվում սովորելու շրջանում Բաֆֆին տարված է եղել
հունական դիցաբանությամբ, որը իր կնիքն է դրել նրա վաղ շրջանի ստեղծագործու-
թյունների վրա: Այս իրողությունը հիմք է տալիս ասելու, որ խնդրո առարկա պատկերը
Բաֆֆին գրել է ուսումնասիրության տարիների՝ 1855—1866 թթ. ընթացքում:

«Սալբի» անտիպ մասից մի գլուխ հատվածը մեր օրերում առաջին անգամ
հրապարակվել է Բաֆֆու երկերի ժողովածուի տասնհատորյակի (1953—1959) առա-
ջին հատորի ծանոթագրությունների մեջ (էջ 586): Այնուհետև նույնությամբ տեղ է գտել
երկրորդ հրատարակության (1962—64) նույն հատորում (էջ 576):

Ներկա հրատարակության համար հիմք է հանդիսացել «Ամենուն տարեցույցում»
հրապարակված բնագիրը:

1 Տարտարոս — Հստ հունական դիցաբանության, Տարտարոսը մթին անդունդ է,
որը լեցուն է հավիտենական խավարով: Զևսը այստեղ է արգելափակում պարտված
տիտաններին:

2 Պլուտոնը կամ Հադեսը — Հստ հունական դիցաբանության՝ Զևսի եղբայրն է,
Քրոնոսի և Հերայի որդին՝ Խավարի, Մահու և Անդրշիրիմյան թագավորության առա-
վածը:

3 Մեֆիայի (Մեֆայի) սերադանի հիմքը — Մահմեդականության սերադան կենտ-
րոնը համարվում է Մեքքա քաղաքը: Այստեղ է գտնվում Ղուրա կոչվող սրբազան տա-
ճարը, որի արևելյան պատի մեջ տեղադրված է իսլամի ամենանշանավոր սրբությունը՝
սև Լեկնաֆարը: Հստ ավանդության, տաճարը կառուցել է Աբրահամը իր որդի Իսմայի-
լի հետ: Պատի մեջ դրված քարը ընկել է երկնքից ու կորել է տիղմի մեջ: Գարբիել հեղ-
տակը, հայտնաբերելով քարը, բերում և դնել է տալիս պատի մեջ: Իր արտահայտությամբ
Բաֆֆին ցանկանում էր ակնարկել սև քարի և մահմեդականության հարակցությունը
խավարի թագավորության հետ:

4 Հերմեսը — Հունաստանի հնագույն աստվածներից մեկն է: Եղել է երկրագոր-
ծության ու խաշնարածության, ճանապարհորդների ու առևտրի, հնարամտության ու
ճարպկության հովանավորողը: Հերմեսը նաև հունական աստվածների բանբերն էր,
Նրանց դեսպանը:

5 Ասյուլոնը — Զևսի և Լեթոյի որդին է: Սկզբում համարվել է երկրագործության
ու՝ անասնապահության, ապա՝ նաև զագույթների ու արվեստների հովանավորը: Ըստ
ավանդության, Ասյուլոնը անվրեպ՝ նետածիգ է և անգեթաղանց՝ քաթածու: Սա է հայտ-
նում Զևսի կամքը՝ աշխարհին:

⁶ Արեւաս — Զեւի և Մետիսի դուստրն է, գիտության, արվեստի, խմաստության, հավերժական կուսության, պատերազմի ու հաղթության, արհեստների ու երկրագործութեան հովանավորը։ Աթենասը պատկերվել է զինավառ կույսի վսեմ ու նաև դաժան կերպարանքով։ Աթենասի անունից է սկիզբ առել Աթենք քաղաք-պետության անունը։

Հ Ա Ր Ե Մ (էջ 339—424)

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ը մ ա ս Ը (էջ 341—421)

«Հարեմ» վիսպակի առաջին մասի դրության ստույգ թվականը հայտնի չէ։ Այս ստեղծագործության երկրորդ՝ անավարտ մասի Ա զույգը 1874 թվականին գրված լինելու հանդամանքը Աննա Բաֆֆին տրամաբանական մոտեցմամբ տարածում է նաև առաջին մասի վրա և հանդում «Հարեմի» առաջին մասը 1873 թվականին գրված լինելու ոչ ճիշտ տեսակետին։ 1913 թվականին Վիեննայում իր հրատարակած Բաֆֆու «Պարսկական սլատկերներ» ժողովածուի ցանկում նա փաստարկում է իր կարծիքը։ «Հարեմի» առաջին մասը 1873 թվականին գրված լինելու Աննա Բաֆֆու այս ոչ ճիշտ տեսակետը կրկնվում է հետագա օգտագործողների կողմից և նույնությամբ տեղ է գտնում Բաֆֆու Երկերի ժողովածուի 1949 թվականի հրատարակության մեջ։ Բաբերասյտաբար պահպանվել է հնդինակի անուշադրության մատեղած մի վկայությունը, որը հնարավորություն է տալիս հերքելու Աննա Բաֆֆու տեսակետը և ճշտելու այս վիսպակի գրության մոտավոր թվականը։ «Փունջ» մատենաշարի երկրորդ հատորի «Առաջարանի տեղ» վերնագրով ներածականում Բաֆֆին խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ հայտնում է մի այսպիսի տեղեկություն, «...«Հարեմը», «Սառան» և «Ղուլլուրանին»,— գրում է նա,— մեր Պարսկաստանում եղած գովածներից է, երբ արդեն վերադարձած էինք մեր հայրենիքը։ Բաֆֆու կենսագրությունից հայտնի է, որ նա Պարսկաստան է վերադարձել 1856 թվականին և մնացել է այնտեղ մինչև 1868 թվականի կեսերը։ Հնդինակի այս հավաստիացումը հիմք է տալիս ասելու, որ նա «Հարեմը» գրել է 1856—68 թվականների՝ առավելապես վերջին տարիների ընթացքում։

1873 թվականին Բաֆֆին նախագծում է իր ստեղծագործությունները ամփոփել տասը՝ հատորի մեջ և հրատարակել «Փունջ» ընդհանուր խորագրով։ Ըստ այդ ծրագրի մատենաշարի երկրորդ դրբում պետք է տեղադրվեր «Հարեմի» առաջին մասը, իսկ երկրորդ դրբում՝ երկրորդ մասը և «Վերջը»։

1874 թվականի հունիսին լույս է տեսնում «Փունջ» ժողովածուի երկրորդ հատորը, որի մի քանի այլ ստեղծագործությունների հետ («Անմեղ վաճառք», «Ուխտյալ միանձնուհի», «Տնային փեսա», «Սառան», «Ղուլլուրանին») տեղ է գտել նաև «Հարեմ» վիսպակի առաջին մասը։

Տպագրվելով «Փունջի» հատորները, ինչպես բացատրում է հնդինակը, նա նպատակ է ունեցել. «... նախ զարգացնել կարդացողների ճաշակը և նոցա սերը գեպի մայրենի լեզվի ընթերցանությունը, մինչև նոցա պատրաստված լինեն հետաքրքրվել ավելի ընդարձակ վիպականական գրվածքներով» (տե՛ս «Փունջ», հ. II, Թիֆլիս, 1874, էջ VII, տե՛ս նաև Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. IX, Ե. 1958, էջ 69)։

«Հարեմը» Բաֆֆու ապագրված առաջին ամենաձավալուն ստեղծագործությունն էր, որը կարճ ժամանակամիջոցում համբավ է բերում հնդինակին։ Նույն թվականի օգոստոսին Բաֆֆին «Փունջի» առաջին ու երկրորդ հատորներից քսանական օրինակ ուղարկում է Նոր Նախիջևան, Ռաֆայել Պատկանյանին։ «Ցանկալի է հնդինակին»,— գրում է

Բաֆֆին իր նամակում,— լսել Ձեր կարծիքը յուր աշխատության մասին, թե առանձին նամակով և թե տպագրությանը...» Կարդալով «Փունջի» հատորները, նույն թվականի սեպտեմբերի 5-ին Ռ. Պատկանյանը Բաֆֆուն գրում է. «...Ձեր արձակը յուր սեռումը՝ թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին հյուսովն, թե՛ ասացվածքի կերպով և թե՛ առարկայի ժամանակակցությամբ, միով բանիլ, ամեն կողմանն նոր երևույթ է մեր նորածին դրականության մեջ։ Ո՛չ որի անձնասիրությունը շտոցոտելով, ո՛չ որի դափնիներից մի տերևն չխլելով, ո՛չ որի արժանավորությունն մի կաթիլ չսպառնացնելով, ես կհայտնեմ Ձեզ, որ ո՛չ Արուսյան, ո՛չ Նազարյան և ո՛չ Թադևոսյան, ո՛չ որ, ո՛չ որ Ձեր նախորդ արվեստակիցներից ունեցած չէ այն գրական նշանակությունը և ազդեցությունը։ Եվ թե էլ պետք է ասել՝ հանճարեղ գրվածքը միշտ ժամանակակից ինքնակերպ ունի, որն որ Դուք պիտի ունենաք, եթե միայն չհեղձեք Ձեր բռնած ճանապարհին, իսկ այդ ճանապարհը ամենից ճիշտն է։

Դուք անդալապես կղարթեցնեք ազդի մեջ այս թմբած զգացմունքը, որ Ձեր նախորդները իլլուր աշխատում էին զարթոցնել թմբուկներով, փողներով և հազար ու մեկ լաց ու շիվաններով և... չղարթացրին, չդափնելով իրենց ուժի և բանբարի աշտիճանը։ Նորա մեղադրում էին միայն ազդին, ազդությանն, մինչ ազդը զարթեցնողը ուրիշ կերպ ուժ պիտի ունենա, որ նորա շունին, իսկ Դուք՝ ունիք։

Դուք այն բանաստեղծներեն եք, որոնց մեջ մշտալատ կա հին մարդարենների աստվածաշունչ ողին, որ մինչև այնքան կխլրտի Ձեր մեջ, մինչև ազդին ցույց կտա իր դրոշը և երթալու ուղիղ ճանապարհը... Ի՞նչ խոսքս երկարացնեմ, Դուք այն Մեսոփա բանաստեղծներեն եք, որին մենք ցարդ պարտում էինք և չէինք պտնում։ Բավական է Գրեցեք այդ նյութի վրա շատ, շատ և շատ, կհավատար, կարդալով Ձեր «Հարեմը», հազար ու մեկ զգացմունք բորբոքեցին մեջս և տարվանք գրգռեցին մեջս, և արտասուք ճմլեցին աչքերս, և սեր, և ասելություն բորբոքեցին այս ու այն անձին, միով բանիլ, Դուք արապետների բոլոր էությունս, որ կողմ կամեցաք, այն կողմ տարեցիք հողիս... Ինչո՞ւ, նրա համար, որ Դուք բանաստեղծ եք բառիս ծայրահեղ իմաստով (տե՛ս Բաֆֆի, «Սալրի», Վիեննա, 1911, Աննա Բաֆֆու առաջաբանը, էջ 16)։

«Հարեմի» հրապարակ գալը լայն արձագանք է առաջ բերում նաև մամուլում։ «Մեղու Հայաստանին», որ անհրաժեշտացրեցին էր տրամադրված դեպի «Մշակին», ու Բաֆֆին, չի կարողանում թաքցնել իր հիացմունքը. «Կարդացեք հարեմական կյանքի նկարագրությունը,— գրում է հետագայում Բաֆֆու երգվյալ հակառակորդ Հայկունին,— որքան բանականություն և զեղեցկություն... ինձ ծանոթ նկարագրություններից,— ավելացնում է նա,— միայն լորդ Բայրոնն է այդ, որ նույնչափ հաջող է նկարագրել հարեմը», (տե՛ս «Մեղու Հայաստանին», 1883, 11 սեպտեմբերի, № 183)։

«Հարեմի» լույս տեսնելը համարվի ու ժառանգի հետ մեկտեղ ծանր փորձությունների առաջ է կանգնեցնում հեղինակին։ Թավրիզում բուն դրած Բաֆֆու հակառակորդները նրան դպրոցից արտաքսելու համար «Հարեմը» թարգմանում են պարսկերեն և 1877 թվականին ներկայացնում են թագաժառանգին։ Այս մատուցության հետևանքը լինում է այն, որ դրդովում է մահմեդական հոգևորականության մոլեռանդությունը, և սպանալիք ստեղծվում հեղինակի կյանքի հանդեպ (տե՛ս Բաֆֆի, «Սալրի», Վիեննա, 1911, Աննա Բաֆֆու առաջաբանը, էջ 10)։ Հետագայում թավրիզեցի վաճառական Թումանյան եղբայրներից մեկը Շիրվանզադեին պատմել է հետևյալը. «Հարեմի» առիթով Թավրիզում «Բաֆֆիի գրությունը դառնում էր վտանգավոր։ Նա պիտի կամ սպանվեր, կամ առնվազը ձերբակալվեր» (տե՛ս Շիրվանզադեի, Երկերի ժողովածու, հ. VII, Ե., 1961, էջ 133)։ Այս մասին որոշակի ակնարկ կա նաև Բաֆֆու Աղույսից՝ Ավագ Ավթանդիլյանին

ուղղված, 1877 թվականի 3 նոյեմբերի նամակի մեջ. «Սա ներում եմ,— դրում է նա,— և աշխատում եմ մոռանալ այն բոլոր անիրավությունները, որով վարվեցան ինձ հետ իմ թշնամիքը... Հուլան միայն հավիտենական դատապարտությունը վարձ ստացավ իր դործի համար, աշգպես ևն բոլոր մատնիչներն...» (տե՛ս Բաֆֆի, Նրկերի ժողովածու, հ. X, Ե., 1959, էջ 556):

«Հարեմը» հեղինակի մահվանից հետո երկրորդ ոչ լրիվ մասի հետ մեկտեղ տպագրվում է «Վեպիկներ և պատկերներ» զբոս ասանքին հատորում (Թիֆլիս, 1891, էջ 81—196): Այնուհետև 1913 թվականին նույնությամբ լույս է տեսնում Աննա Բաֆֆու հրատարակած «Պարսկական պատկերներ» ժողովածուի մեջ (Վիեննա, 1913, էջ 77—194):

«Հարեմը» լույս տեսնելուց որոշ ժամանակ անց թարգմանվում է ինչպես ռուսերեն, այնպես էլ՝ գերմաներեն: «Մշակի» 1879 թվականի 121-րդ համարում կարգում ենք, որ Բաֆֆու սույն վիպակը «В персидском гареме» վերնագրով Ս. Դադյանի ռուսերեն թարգմանությամբ տպագրվել է Մոսկվայի «Русские ведомости» լրագրի 151—162-րդ համարներում:

Մի բանի տարի անց ռուս գրականագիտուհի Ե. Նեկրասովան գերմաներենից ռուսերեն է թարգմանում Բաֆֆու այս վիպակը, որը «В персидском гареме» վերնագրով 1892 թվականին հրատարակվում է «Волжский вестник» պարբերականի 143, 145, 149, 150 և 151-րդ համարներում: Այնուհետև Ե. Նեկրասովան վերանայում է իր կատարած թարգմանությունը և «Гарем» վերնագրով հրատարակում Յուրի Վեսելովսկու և Մինաս Բևրերյանի խմբագրած «Армянские беллетристы» ժողովածուի ասանքին հատորում (Մոսկվա, 1893, էջ 129—161):

1916 թվականին «Հարեմ» վիպակի «Իմ տատիկը կերակրում է» (լույս Բ) սկզբվածքով բանաստեղծությունը (կրկու բառատող) ռուսերեն թարգմանությամբ, «Песня пленного попугая» վերնագրով լույս է տեսնում Ստավրապոլում (տե՛ս Շ. Я. Шартн, «Армянские поэты», выпуск 1, Ստավրապոլ, 1916, էջ 29):

1966 թվականին Ս. Խիտարովայի ռուսերեն թարգմանությամբ այս վիպակը «Гарем» վերնագրով տպագրվում է Բաֆֆու «Гарем и другие рассказы» խորագրով ռուսերեն ժողովածուի մեջ (Ереван, 1966, стр. 128): 1980 թվականին դարձյալ Ս. Խիտարովայի ռուսերեն թարգմանությամբ տպագրվում է Բաֆֆու «Золотой петушок» խորագրով ռուսերեն ժողովածուի մեջ (Ереван, 1980, стр. 254):

1884 թվականին Արթուր Լալստը մի նամակով գրում է «Մշակի» խմբագրությանը և խնդրում է իրեն ուղարկել Բաֆֆու «Հարեմ» և «Ջալալեղին» վեպիկները՝ հեղինակի նկարի հետ, գերմանական ժողովրդին ծանուցում տալու համար (տե՛ս «Մշակ», 1884, 24 մարտի, № 39, էջ 2):

1886 թվականին Լալստիցիում Վիլհելմ Ֆրիդրիխի հրատարակությամբ և Լեո Ռուբենկու (Արգար Հովհաննիսյանի) գերմաներեն թարգմանությամբ լույս է տեսնում «Afmenische Bibliothek» («Հայկական գրադարան»), մատենաշարի հերթական Գ հատորը: Ոչ մեծ ծավալի այս գրքում «Խաղ-փուշ», «Բիրի Շարարանի» և «Ջալալեղին» ստեղծագործությունների հետ «Im Persischen Harem» վերնագրով տպագրվում է նաև «Հարեմ» վիպակը: Այս գերմաներեն պրակի հրատարակությունը մեծ արձագանք է առաջ բերում ոչ միայն հայկական ու ռուսական, այլ նաև գերմանական մամուլում: Լույս ընծայման օրերին գրախոսականներ են տպագրվում Լալստիցիի Wissenschaftlich Beilage der Leipziger Zeitung», 1886, № 98 (տե՛ս «Արձագանք», 1886, 7 դեկտեմբերի, № 46, էջ 601) և «Vossisch Zeitung», 1886, № 598 (տե՛ս «Արձագանք», 1886, 31 դեկտեմբերի, № 48, էջ 631) պարբերականներում: 1887 թվականին նույն մատենաշարի

հերթական «Հերթաթերթեր ու ամսագրություններ» պրակը լույս տեսնելու առիթով «National Zeitung» պարբերականը (1887, № 353) վերստին անդրադառնում է Բաֆֆու «Հարեմ» վիպակին (տե՛ս «Արձագանք», 1887, 15 նոյեմբերի, № 42, էջ 666)։

1913 թվականին «Հարեմ» վիպակի «Իմ տատիկը կերակրում է» (զուլա Բ) սկզբված թանաստեղծությունը (երկու բառատող) Ջարել Բոյաջյանի անգլերեն թարգմանությամբ «The Parrots Song» («Թռիձակի երգը») վերնագրով տպագրվում է Բոստոնի «Armenia» հանդեսում (1913, № 11, էջ 331)։

Նույն թվականին «Հարեմ» վիպակի «Մրին անտառով պատած է սառը» (զուլա ԺԴ) սկզբված թանաստեղծությունը (14 բառատող) Ջարել Բոյաջյանի անգլերեն թարգմանությամբ «Ballad» վերնագրով տպագրվում է Լոնդոնի «Ararat» հանդեսում (1913, № 4, էջ 130—131)։

1916 թվականին Բաֆֆու «Հարեմ» վիպակից Ջարել Բոյաջյանի կատարած չափածո թարգմանությունները (վերը նշված բանաստեղծությունները) «The Parrots Song» և «Ballad» վերնագրով, տպագրվում է նրա հրատարակած «Armenian Legends And Poems» ժողովածուի մեջ (Լոնդոն—Նյու-Յորք, 1916, էջ 78, 103)։

Ջարել Բոյաջյանի կազմած ու 1916 թվականին հրատարակած «Armenian Legends And Poems» ժողովածուն, (որի մեջ էին նաև «Հարեմից» նրա կատարած չափածո թարգմանությունները), Արամ Բաֆֆու առաջարանի հավելումով վերստին տպագրվում է 1958 թվականին (Լոնդոն—Նյու-Յորք, էջ 78, 103)։

1897 թվականին թատերական գործիչ Ալամ Սարգսյան-Արևշատյանը Բաֆֆու «Հարեմ» և Դավիթ բեկ՝ գործերի հիման վրա գրում է «Ջուրեիդա» կամ հարեմ» խորագրով հինգ գործողություն և վեց պատկեր ունեցող դրաման՝ 140 էջից բաղկացած այս ձեռագիր պիեսը պահպանվում է Ջարենցի անվան զրականության և արվեստի թանգարանի թատերական բաժնում (դրամատուրգիայի ֆոնդ, № 245)։

1899 թվականի դեկտեմբերի 30-ին Թիֆլիսի ժողովարանի դահլիճում ունիսոր Գ. Միրալյանի բեմադրությամբ, ներկայացվում է այս դրաման (տե՛ս «Մշակ», 1900, 8 հունվարի, № 3, էջ 3. «Տարազ», 1900, № 1, էջ 12)։ 1900 թվականի հունվարի 29-ին այս նույն ներկայացումը կրկնվում է նաև Վրաց աղնվականների բանկի թատրոնում։ Նույն՝ 1900 թվականի փետրվարի 2-ին Ալամ Սարգսյան-Արևշատյանի դրական ու բեմական գործունեության 25-ամյակի առիթով Վրաց աղնվականների բանկի թատրոնում ներկայացվում է մի պատկեր այս պիեսից (տե՛ս «Տարազ», 1900, № 3, էջ 41—42, «Շորիգոն», 1900, № 3, էջ 2)։

Մի բանի սարի անց, 1903 թվականի նոյեմբերի 30-ին, Հավարարի Արաքսյան թատրոնում ունիսոր Պ. Արաքսյանի բեմադրությամբ, Ամո հարալյանի, Ա. Արաքսյանի, Ա. Բերդյանի, Ա. Վրուլրի և այլոց մասնակցությամբ նորից է ներկայացվում «Ջուրեիդա կամ հարեմ» դրաման (տե՛ս «Նոր-դար», 1903, № 276, «Տարազ», 1903, № 38, էջ 336, «Մուրճ», 1903, № 12, էջ 197)։

«Հարեմի» առաջին մասը տպագրվում է ըստ «Փունջի» երկրորդ հատորի ընդգրկու

1 Պանդուխտներն անհն՝ Իմամ Մուրզան, բող միլիարե Բա հոյին։ (Պեսը է լինի Իմամ Բեգան)։ — Ինգա Իմամը իսլամի շիա աղանդի հոգևոր հայրերից մեկն է, թափառաշրջիկ բժշկորեն հովանավորը։

2 Թո՛ղ Ալու գուլ ֆաղա բե իմ սիրտը կտուր-կտուր անն։ — Ըստ իսլամական կրոնի շիա աղանդավորների մեջ պահպանված առասպելաբանության, Մուհամմեդի եղբոր որդին և նրա դստեր Զաթե-Դին ամուսինը, Ալին, անհավատների դեմ մղած բոլոր

կոիվների մեջ Լոբլ է հաղթողը Այդ հաղթանակների մեջ առաստելական հատկանիշներ է վերագրված նաև նրա զուլֆաղար (բացառի նշանակում է երկսայրի) սրին, Այդ իսկ նկատառումով ջիա աղանդավորները երգվում են Ալու արի սրբությունով:

³ ...բող Շիմրին և Յագիդին տրված եզրվեցեր: — Ըստ մահմեդական կրոնի ավանդության, շիա աղանդի հետևորդները՝ Ալու որդիներ շասանը և շուանները, պաշարելով Յագիդիի դեմ, սլարտվում են և սպանվում Շիմրի՝ Յագիդիի դահճի, խաջարով՝ մահաուլամ ամսի տասներորդ օրը: Այս պատճառով սրանց անունները առանց Նզովրի չեն արտաբերվում շիա աղանդավորների կողմից:

⁴ ...ուր 'Լափ-Իադի գլխին ջղքայված է ջինների գլխավորը: — Ահնարկը վերաբերում է կովկասյան լեռներում Պրոմեթեոսի շղթայված լինելու ավանդությանը:

⁵ Սավալանի նոներ... Շիրազի վարդերը: — Սավալանը լեռ է հարավային Առքը-սլատականում, իսկ Շիրազը՝ քաղաք հարավային Իրանում:

⁶ Հեռու արևելքից հայտնվում է այն ֆաղաֆում մի ճեռֆինի քաղավոր: — Խոսքը վերաբերում է Աղա Մահմադ-խան, ներքինի մականվանաչալ, բոնակալին, որը Պարսկաստանի գերիշխանությունը Անդրկովկասում վերահաստատելու համար 1793 թվականին արշավում է Երևանի, Ղարաբաղի, Շամախիի, ապա նաև Վրաստանի վրա: Նույն թվականի սեպտեմբերին Աղա Մահմադ-խանի հրոսակները գրավում են Բիֆլիսը, կողոպտում քաղաքը և գերեվարում ժողովրդին:

⁷ Նս պետք է զնամ Մեհմա, ես պետք է մտնեմ Քաբայի տունը, ճամբուրեմ Մուհամմեդի զերեզմանը և ճաջի դառնամ: — Մեքքան համարվում է իսլամական կրոնի սրբազան քաղաքը: Այստեղ է գտնվում այդ կրոնի հիմնադիր Մուհամմեդի (571—632) գերեզմանը և Քահաբ անունով տաճարը, որի արևելյան պատի մեջ գետեղված է մահմեդականության ամենանվիրական սրբությունը՝ սև ձրկնաքարը: Յուրաքանչյուր մուսուլման, երբ կատարելով իր հոգու պարտքը՝ իբրև ուխտավոր այցելում է այդ սրբազան վայրերը, ստանում է ճաջի պատվավոր կոչումը:

⁸ Մեծ Բաբի վարդապետությունը կտիրե մեր աշխարհին: — Բաբի վարդապետությունը կրոնական հերձվածող ուսմունք է, որը ծնունդ է առել 1844 թվականին Իրանի իսլամական կրոնի հետևորդների շիա աղանդավորների ներսում: Բաբի ուսմունքի՝ բաբականության, հիմնադիրը համարվում է Միրզա Ալի Մուհամմեդ Շիրազեցին (1819—1850): Բաբ բառացիորեն նշանակում է դուռն ճշմարտության: Այս ուսմունքի հետևորդները ճշմարտության դիտքերից պաշարում են շիա աղանդավորների դեմ և նպատակ ունեն բացել ճշմարտության դուռը, որ ըստ նրանց փակվել է 12 իմամների մահվանից հետո: Հենվելով «միություն և համերաշխություն» սկզբունքի վրա, այս ուսմունքի ներկայացուցիչները պաշարում էին իսլամի՝ անհատի իրավունքները կաշկանդող, մտքի ազատությունը արգելակող դոգմաների դեմ:

⁹ Երակչե պարսը շատ էր սիրում Շրան: — Հերակլ Երկրորդը (1720—1798) 1744 թվականին Լոբլ է Կախեթիայի, իսկ 1762 թվականից՝ նաև Քարթլիայի թագավոր:

Ունենալով ռուսական կողմնորոշում, Հերակլ Երկրորդը իր զորաբանակով մասնակցել է 1768—1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին: Աղա Մահմադ-խանի արշավանքների ժամանակ չկարողանալով դիմադրել թշնամու գերակշռող ուժերին՝ նահանջում է:

¹⁰ Աղա Մահմադ-խանը: — Աղա Մահմադ-խանը (1742—1797) 1794 թվականին Խորանում է Պարսկաստանի շահական գահին: 1796 թվականին թագադրվում է Իրանի շահ: 1797 թվականին նա մի նոր արշավանք է կազմակերպում դեպի Անդրկովկաս: 1797 թվականին, մեծ հաղթանակներից հետո, Շուշի բերդում, ղավադուրաբար սպանվում է յուրախներին ձեռքով:

«Հարեմ» վիսպակի երկրորդ մասից մեզ է հասել ընդամենը մի պատահիկ՝ Ա. դուխուրի Այս հատվածի գրության ժամանակի մասին հեղինակային հավաստագրումներ մեզ չեն հասել։ Աննա Բաֆֆին «Պարսկական պատկերներ» ժողովածուի ցանկում, իրեն գրության ժամանակ, մատնանշում է 1874 թվականը։

«Հարեմ» վիսպակը երկրորդ մաս և «Վերջ» ունենալու իրողությունը առաջին անգամ հեղինակի կողմից հավաստագրվում է 1874 թ. «Փունջի» առաջին հատորի «Ընթերցողներին» ուղղված ներածականի մեջ։ Այստեղ հրապարակելով «Փունջի» մնացած ինը հատորների «պարունակությունը», Բաֆֆին այդ մատենաշարի երրորդ գրքում «Բաթոսներ», «Խաչագողի հիշատակարան», «Սպանդանոց» և «Խորենացու ողբը» գործերից առաջ ղեկավարում է «Հարեմ» վիսպակի երկրորդ մասը՝ «Վերջի» հետ միասին։

1874 թվականի հունիսին ավարտելով «Փունջ» ժողովածուի երկրորդ հատորի տպագրությունը, Բաֆֆին նախադժու է կող 1875 թվականի սկզբին իրականացնել «Փունջի» նաև երրորդ հատորի տպագրությունը։ Այս առիթով «Մշակի» մի շարք համարներում կրկնվող հազորդագրությունների մեջ ասված է. «... Հեղինակը խնդրում է պատվելի պարոններին, որ բարեհաճել էին ղանադան թաղարներում տարածել «Փունջի» առաջին հատորը, ուղարկեն առձևն դոյացած արծաթը, որ նա միջոց ունենա «Փունջի» հատորները շարունակելու» (տե՛ս «Մշակ», 1874, № № 17, 22, 23, 24)։

Նույն թվականի օգոստոսի 9-ին Ռ. Պատկանյանին ուղղված նամակի մեջ Բաֆֆին գրում է. «Այժմ պատրաստում եմ «Փունջի» երրորդ հատորը տպագրության համար. այդ աշխատությունը եթե ոչ նյութապես, բայց բարոյապես մխիթարում է մեր կյանքի դառնությունները» (տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. X, Ե., 1959, էջ 533)։ Շուրջ չորս ամիս անց, դեկտեմբերի 1-ին, Թավրիզում մանկավարժ Հ. Կարապետյանին գրած նամակում Բաֆֆին վերստին անդրադառնում է «Փունջի» երրորդ հատորի տպագրությանը։ «Ես դբաղված եմ,— գրում է նա,— իմ գրքի երրորդ հատորի պատրաստությունով. պալց տարվա հունվարից տպագրությունը կսկսվի։ Այդ աշխատությունը շալից դուրս դրաղեցրել է ինձ այժմ» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 534)։ Գործերի ալգույսի իրավիճակը նկատի ունենալով՝ դեկտեմբերի 12-ին նա, «Մշակի» միջոցով, նորից է գիմում իր բաժանորդներին՝ խնդրելով «Փունջի» առաջին և երկրորդ հատորների վաճառքից դույացած դումարը ուղարկել իրեն, որպեսզի կարողանա ձևնարկել «Փունջի» երրորդ հատորի տպագրությունը (տե՛ս «Մշակ», 1874, 12 դեկտեմբերի, № 50, էջ 4)։ Չնայած գործադրած ջանքերին, այսուամենայնիվ Բաֆֆուն չի հաջողվում իրացնել «Փունջի» հատորների վաճառքը, և նա ստիպված դադարեցնում է մնացած հատորների տպագրությունը։ «...Բաֆֆու «Փունջի»,— գրում է Ղազարոս Աղայանը,— մնացին տպարանում փակված՝ տպագրության վարձը չվճարելու համար և վերջը կշնորով ծախվեցին մանրուք փաթաթելու համար» (տե՛ս Աղայան Ղ., Երկերի ժողովածու, հ. III, Ե., 1963, էջ 191)։ Ավելի ուշ Սուբիսա Պարզյանին ուղղված նամակում Բաֆֆին դառնությամբ գրում է. «Ես «Փունջի» հրատարակության շարունակությունը թողնեցի, որովհետև բավական վնասվեցա» (տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. X, Ե., 1959, էջ 561)։

Այն հանգամանքը, որ նա 1874 թվականի դեկտեմբերի 12-ին եռանդուն հետեղականությամբ ցանկանում է եկող տարվա Էսեմվարին (ընդամենը մեկ ամիս հետո) սկսել «Փունջի» երրորդ հատորի տպագրությունը (որի մեջ էր նաև «Հարեմի» երկրորդ մասն ու «Վերջը»), հիմք է տալիս ասելու, որ պետք է գրված պատրաստ լինեին այդ հատորում բնագրվող ստեղծագործությունները։ Դրան պետք է ավելացնել և այն, որ

Բաֆֆին «Փունջի» առաջին հատորի «Ընթերցողներին» ուղղված ներածականում հայտնում է, որ այդ մասնաշարի մնացած բոլոր հատորների «պարունակությունը» պատրաստ է (տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. IX, Ե., 1958, էջ 69)։ Որքան էլ փաստերից հանված այս եզրակացությունը տրամաբանական թվա ու հեղինակի հավաստիացումը՝ անառարկելի, միևնույն է, իրողությունը այն է, որ «Հարեմ» վիպակի երկրորդ մասը «Վերջի» հետ միասին մնացել է անավարտ։ Մեզ է հասել միայն Ա. Ղլուխը՝ ընդամենը շորս էջ։

1875 թվականի հունվարին Բաֆֆու համար արդեն որոշակիորեն պարզ էր, որ «Փունջի» հատորների տպագրությունը այլևս չի շարունակվելու։ Քանի որ այս անհաջողությունից հետո նրա միտքը զբաղված էր այլ հոգսերով ու անհետաձգելի գործերով, ուստի նա դադարեցնում է «Փունջի» երրորդ հատորի վրա իր կատարելիք աշխատանքները, որի հետևանքով էլ «Հարեմի» երկրորդ մասը մնում է անավարտ։ Շրջանցելով այս փաստերը՝ Բաֆֆու Երկերի ժողովածուի տասնհատորյակի «Հարեմին» վերաբերվող ծանոթագրությունների մեջ (տե՛ս հ. I, Ե., 1954, էջ 559) մեր կողմից ժամանակին մերժվել է «Հարեմի» երկրորդ մասը անավարտ մնալու հավանականությունը։

«Կայծերի» երկրորդ հատորի տպագրությունից հետո, 1887 թվականին, Շիրվանզադեի հետ ունեցած մի մտերմական զրույցի ժամանակ Բաֆֆին ասել է. «...փառք ասածո, «Կայծերից» ազատվեցի, այժմ պետք է վերջացնել «Դավիթ բեկը», «Հաբեմը», «Սամվելը», հետո «Սալբին» (տե՛ս Շիրվանզադե, Երկերի ժողովածու, հ. VIII, Ե., 1961, էջ 480)։

Մի լրացում էս։

Հեղինակի ավագ որդին՝ Արամ Բաֆֆին, «Պարսկական պատկերներ» ժողովածուի «Մի բանի խոսք Բաֆֆիի նշանակության մասին» խորագրով առաջաբանի մեջ գրում է. «...և՛թ «Հարեմի» երկրորդ մասը ամբողջովին զրկված լինել, տարակույս չկա, նա պիտի մոռենար «Կայծերին» կամ «Խենթին» և կամ հետագա մի բանի գործերին» (տե՛ս «Պարսկական պատկերներ», Վիեննա, 1913, էջ XVI)։ Շիրվանզադեի ու Արամ Բաֆֆու հավաստիացումները մի լրացուցիչ անգամ հավաստում են, որ «Հարեմի» երկրորդ մասը անավարտ է թողնվել հեղինակի կողմից։

«Հարեմ» վիպակի երկրորդ մասի Ա. Ղլուխը առաջին անգամ լույս է տեսել Աննա Բաֆֆու հրատարակած «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի առաջին հատորում (Թիֆլիս, 1891, էջ 197—201)։ Այնուհետև տեղ է գտել հեղինակի «Պարսկական պատկերներ» ժողովածուի մեջ (Վիեննա, 1913, էջ 195—199)։ 1949 թվականին այն տպագրվել է Երևանում Բաֆֆու Երկերի եռահատոր հրատարակության առաջին հատորում (էջ 135—139)։

1955 թվականին «Հարեմի» Ա. Ղլուխը ամբողջ վիպակի հետ տպագրվել է Բաֆֆու Երկերի տասնհատորյա ժողովածուի առաջին հատորում (Ե., 1955, էջ 486—489), ինչպես նաև տեղ է գտել տասնհատորյակի երկրորդ (1962—1964) հրատարակության առաջին հատորում (Ե., 1962, էջ 479—482)։

Ներկա հրատարակության համար հիմք է հանդիսացել «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի առաջին հատորում հրատարակված բնագիրը։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԱԼԻԻ	Տ	Մ
	5—338	427—471
Հառաջարան	7	443
Ա Սառաճող դեկլը	24	447
Բ Ուխտյալ հարսնացուն	32	447
Գ Լիլիթը	41	448
Դ Վարժապետը և վարժուհին	49	449
Ե Լեյլի և Մեղնունի համաստեղքը	57	450
Զ Մեր հերոսը	65	451
Է Սնահաձագտ դաստիարակչուհին	74	451
Ը Մի ծաղիկ խեղդող փուշերի մեջ	82	452
Թ Հին և նոր	90	453
Ժ Նվիրական կրակը	98	453
ԺԱ Նյութապաշտությունը	106	454
ԺԲ Մոգսկտը	116	454
ԺԳ Հակառակ կարծիքներ	126	455
ԺԴ Խորհուրդ	136	455
ԺԵ Հողերը առաջնորդի տեղակալը	144	456
ԺԶ Բուն Բարեկենդանը	152	456
ԺԷ Արկելը	163	456
ԺԸ Երազ	171	457
ԺԹ Կեղծավորը	181	457
Ի Դերվիշը	191	458
ԻԱ Երկրորդ հարված	200	458
ԻԲ Հողերը բժիշկը	211	458
ԻԳ Տիրոջ մարմինը	221	460
ԻԴ Խաչագողը	231	460
ԻԵ Գարուն	240	461
ԻԶ Ռուստամի օրագրություններից	249	461
ԻԷ Ռուստամի օրագրություններից	258	461
ԻԸ Ռուստամի օրագրություններից	267	464
ԻԹ Սալբիի նամակը	275	464
Լ Ուղղափառ մահմեդականը	283	465
ԼԱ Հիմար ծնողը	292	

18 Հուսահատություն	301	465
19 Սրիկա	310	465
17 Կտրվածատեր խանը	318	466
16 Մատնություն	327	
ՍԱԼԻԻ (Անտիպ մասից մի հատված)	336—338	466—471
ՀԱՐԵՄ	339—424	471—477
Առաջին մասն	341	471
Երկրորդ մասն	422	476
ԾԱՆՈԹԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ		427—477

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիա

ԲԱՖՖԻ

Երկերի ժողովածու 12 հատորով,
հատոր երկրորդ

РАФФИ

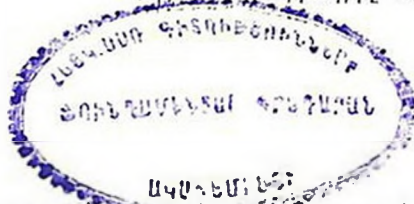
Собрание сочинений в 12 томах
том второй

(На армянском языке)

Издательство «Советакан грох»

Ереван, 1983

Հրատ. խմբագիր՝ Ռ. Գ. Սարգսյան
Նկարիչ՝ Ռ. Ս. Զուլֆալյան
Գեղ. խմբագիր՝ Գ. Ն. Գյուլամիրյան
Տեխ. խմբագիր՝ Ս. Մ. Սիմոնյան
Վերամուտքից սրբագրիչ՝ Ս. Գ. Քերզյան

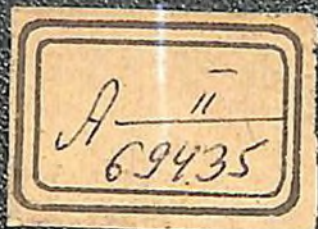
ИБ 3990

Հանձնված է շարվածքի՝ 12701-83-Պ.7 ծառայությունից 13.07.83 թ.։
Ֆորմատ 60 × 84 ¹/₁₆։ Թուղթ՝ սպաղր. Ա 1։ Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական»։ Տպա-
գրություն՝ բարձր 27,9 պայմ. տպ. մամ., 28,6 հրատ. մամ. 4 1 ներդ.։ Տպարանով
59 000։ Պատվեր 30։ Կիկեր՝ 2 ս. 80 կողմ.։

«Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91։

Издательство «Советакан грох», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի անտրի գործերի պետական
կոմիտեի Հակոբ Մեղակարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան—9, Տերյան 91։
Полиграфкомбинат им. Акопа Мегапарта Госкомитета по делам издательств,
полиграфии и книжной торговли Арм. ССР, Ереван-9, ул. Теряна, 91.

«ԱՌՎԵՏԱԿԱՆ ԳՐՈՂ»